

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Hárdi István: A beszéd és a mentálhigiéné

May István: Dugonics nyelvszemléletének módosulása
1788 és 1805 között

Nagy L. János: Fekete lyukak?

Kovács Éva: A századforduló novellisztikájának sajátos mestere: Csáth Géza

Szabó Zoltán: Bródy Sándor: Az ezüst kecske

Bíró Zoltán: „Párbeszéd” a családban

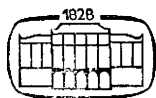
Guttmann Miklós: A mondatszerkezeti sajátosságok változása általános iskolai tanulók fogalmazásaiban

Bellyei László: Kunoss Judit: Fogalmazástanítás az alsó tagozatban

Kiss Jenő: A nyelvjárási szólások és közmondások vizsgálatáról

Zilahy Lajos: Az *í*-zés állapota (bomlása) a mai nyelvjárási beszédben

A. Molnár Ferenc: Szélhámós

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

110. ÉVFOLYAM 1986. JANUÁR—MÁRCIUS 1. SZÁM

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA
ANYANYELVI BIZOTTSÁGÁNAK
FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BÁNRETI ZOLTÁN, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ,
KEMÉNY GÁBOR, KOVALOVSKY MIKLÓS, RÁCZ ENDRE

SZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest I., Szentháromság u. 2. Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Éder Zoltán</i> : A tudománytörténet fényében	1
<i>Hárdi István</i> : A beszéd és a mentálhigiénié	21
<i>May István</i> : Dugonics nyelvszemléletének módosulása 1788 és 1805 között	35
<i>Nagy L. János</i> : Fekete lyukak?	45

Íróink nyelve

<i>Kovács Éva</i> : A századforduló novellisztikájának sajátos mestere: Csáth Géza ...	48
<i>Szabó Zoltán</i> : Bródy Sándor: Az ezüst kecske	57

Nyelv és iskola

<i>Bíró Zoltán</i> : „Párbeszéd” a családban	72
<i>Guttman Miklós</i> : A mondatszerkezeti sajátosságok változása általános iskolai tanulók fogalmazásaiban	81
<i>Bellyei László</i> : Kunoss Judit: Fogalmazástanítás az alsó tagozatban	88

Nyelvjárásaink

<i>Kiss Jenő</i> : A nyelvjárási szólások és közmondások vizsgálatáról	92
<i>Zilahy Lajos</i> : Az <i>i</i> -zés állapota (bomlása) a mai nyelvjárási beszédben	97

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>A. Molnár Ferenc</i> : Szélhámós	110

(1 1 1 1 1 1 1)
Imre Samu

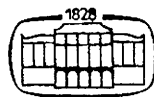
(1 0 1 7 1 0 0 0)

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ANYANYELVI
BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

FELELŐS SZERKESZTŐ
LŐRINCZE LAJOS

CX. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1986

A MAGYAR NYELVŐR MUNKATÁRSAI 1986-BAN

Ábrahám Imre
Bakos József
Balogh Lajos
Balogh László
Bán Ervin
Bellyei László
Bencze Bernadett
Bencze Lóránt
Benkő László
Bernáth Béla
Berényi Zsuzsanna Ágnes
Bíró Zoltán
Boros Edit
Büky László
Daniélisz Endre
Dávid Ágnes
Décsy Gyula
Deme László
Dömötör Adrienne
Dömötör Ákos
Éder Zoltán
Elekfi László
K. Fábrián Ilona

Fábrián Pál
B. Fejes Katalin
Fülöp Lajos
Füredi Mihály
Galgóczi László
I. Gallasy Magdolna
Guttmann Miklós
Hamalainen, Eila
Hárdi István
Heltainé Nagy Erzsébet
Herczeg Gyula
Horváth Iván
Horváth Lajos
Horváth Mária
Huszár Ágnes
Kálmán Béla
Kálmán László
Kemény Gábor
Kiss Jenő
Kiss Lajos
Klaudy Kinga
Koczóhné Járay Erzsébet
Kontra Miklós

Kovács Éva
Kovalovszky Miklós
Kozma Gábor
Lakó György
Lőrincze Lajos
May István
A. Molnár Ferenc
Nagy L. János
Pléh Csaba
Pongrácz Zsuzsa
Raisz Rózsa
Reuter Camillo
Róka Jolán
Saarinen, Satu
J. Soltész Katalin
Szabó József
Szabó Zoltán
Szende Tamás
Sziklai Lászlóné
Szili Szabolcsné
Tóth István
Zilahy Lajos

**A Magyar Nyelvőr 1986. évi, 110. évfolyamának tartalomjegyzéke,
szó- és tárgymutatója**

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Ábrahám Imre: Ábrahám-tól Ábrányig</i>	507
<i>Bakos József: A felkiáltójelek poétikája</i>	183
<i>Balogh Lajos: Szabó József: A mondat szerkesztés nyelvészociológiai vizsgálata a nagykönyvi nyelvjárásban (Ismertetés)</i>	377
<i>Balogh László: Kerél volt-e a Kereel?</i>	355
<i>Bán Ervin: Nyelvi „idegenségünk” és idegennyelv-tudásunk</i>	298
A magyar tárgyas ragozás és az idegen nyelvi névmáshasználat kontrasztív kapcsolatának szerepe a nyelvtanulásban	458
<i>Bellyei László: Kunoss Judit: Fogalmazástanítás az alsó tagozatban (Ismertetés)</i>	88
<i>Bencze Bernadett: Közmondásgyűjtemény egy 1823-ból való tankönyvben</i>	305
<i>Bencze Lóránt: A „hív magyarázat” eredete</i>	170
<i>Benkő László: Megjegyzések az érzelmkifejezés kérdéséhez</i>	346
<i>Bernáth Béla: A Mohácsi nóta</i>	227
<i>Berényi Zsuzsanna Agnes: A matematikai nyelvészet kezdetei Magyarországon</i> ..	424
<i>Bíró Zoltán: „Párbeszéd” a családban</i>	72
<i>Boros Edít: A keresztnévadás divatja Ajkán a várossá alakulás első két évtizedében</i>	149
<i>Büky László: A kötődik ige és a kötődés főnév használata a mai nyelvben</i>	137
Gáspári László: A századvégi novella lirizálódásáról (Ismertetés)	380
<i>Dánielisz Endre: Arany János ismeretlen levele</i>	265
<i>Dávid Ágnes: Az idéző mondat funkciója írói szövegekben</i>	332
<i>Décsy Gyula: Nagy gyakoriságú magyar nevek az Egyesült Államokban</i>	128
<i>Deme László: A tett és a tét</i>	257
<i>Dömötör Adrienne: A XVII. századi mondatalkotásról</i>	475
<i>Dömötör Ákos: A szöveggyűlés napjainkban</i>	256
<i>Éder Zoltán: A tudománytörténet fényében (Szabó T. Attila nyolcvanadik születésnapjára)</i>	1
<i>Elekfi László: Megjegyzések egy metrikai kezdeményezéshez</i>	201
Kecskes András—Szilágyi Péter—Szuromi Lajos: Kis magyar verstan (Ismertetés)	357
<i>K. Fábrián Ilona: Szövegmutatvány Kisszékely nyelvjárásából</i>	312
<i>Fábrián Pál: Kiegészítés</i>	128
<i>B. Fejes Katalin: Dobóné Berencsi Margit: A személyiségformálás lehetőségei az anyanyelvi órákon (Ismertetés)</i>	505
<i>Fülöp Lajos: Tóth Árpád és a Hajnali szerenád</i>	274
<i>Füredi Mihály: Asszociációs szótárak és módszerek</i>	368
<i>Galgóczi László: Káromol, káromkodik</i>	350
<i>I. Gallasy Magdolna: Új főiskolai jegyzetek a magyar nyelvről</i>	503
<i>Guttmann Miklós: A mondat szerkezeti sajátosságok változása általános iskolai tanulóknak fogalmazásaiban</i>	81
<i>Hamalainen, Eila: A finn nyelv tanítása külföldieknek Finnországban</i>	463
<i>Hárdi István: Beszéd és mentálhigiéne</i>	21
<i>Heltainé Nagy Erzsébet; Bíró Zoltán: Beszéd és környezet (Ismertetés)</i>	501
<i>Herczeg Gyula: A prózairó Kosztolányi</i>	432
<i>Horváth Iván: Petrov obsitos megjegyzései a magyar nyelvről</i>	429
<i>Horváth Lajos: Típushibák a rádió nyelvhasználatában</i>	415
<i>Horváth Mária: A Napló dicsérete</i>	174
<i>Huszár Ágnes: Grundlagen der Sprachkultur (Ismertetés)</i>	125

Bánréti Zoltán: A megengedő kötőszók szintaxisáról és szemantikájáról (Ismertetés)	233
<i>Kálmán Béla</i> : Az Európai Nyelvatlasz	111
Régi Magyar Glosszárium. Szerk.: Berrár Jolán és Károly Sándor. (Ismertetés)	229
Pesti János (szerk.): Baranya megye földrajzi nevei (Ismertetés)	373
<i>Kálmán László</i> : Egy hipotézis a lehetséges közvetlen összevetős szerkezetekről ...	212
<i>Kemény Gábor</i> : Szabó Zoltán (szerk.): Irodalomtudományi és stilisztikai tanulmányok (Ismertetés)	376
Érthetőség és érthetlenség a költészetben—Sinkorán-Egyből	382
<i>Elektra</i> vagy <i>Elektra</i> ?	507
<i>Stop, de stoppol?</i>	508
<i>Kiss Jenő</i> : A nyelvjárási szólások és közmondások vizsgálatáról	92
<i>Kiss Lajos</i> : Komárom megye földrajzi nevei (Ismertetés)	121
Kontra Miklós: Ferenc Fabricius-Kovács Bibliography (Ismertetés)	123
Magyar—szlovák helységnev-magyarázatok	489
<i>Klaudy Kinga</i> : Az idéző mondategység ígéről	214
<i>Koczóné Járay Erzsébet</i> : Kányádi Sándor: Ló és lovas	293
<i>Kontra Miklós</i> : Az amerikai—magyar kétnyelvűség kutatásának áttekintése	237
<i>Kovács Éva</i> : A századforduló novellisztikájának sajátos mestere: Csáth Géza	48
<i>Kovalovszky Miklós</i> : Nyelvi divatok (Ismertetés)	118
<i>Kozma Gábor</i> : Nyelvjárási beszédhangok ajakartikulációs vizsgálata	467
<i>Lakó György</i> : Lotz János részessége a korabeli nyelvészeti intézmények munkájában	262
<i>Lőrincze Lajos</i> : Húsz év: tapasztalatok, tanulságok a nyelvi ismeretterjesztésben	385
<i>May István</i> : Dugonics nyelvsemleletének módosulása 1788 és 1805 között	35
<i>A. Molnár Ferenc</i> : Szélhámos	110
<i>Nagy L. János</i> : Fekete lyukak?	45
<i>Pléh Csaba</i> : A pszicholingvisztika tegnap és ma	320
<i>Pongrácz Zsuzsa</i> : Kassák Lajos képzőhasználat a Hirdetőszloppal című verseskötetben	281
<i>Raisz Rózsa</i> : A kvantitatív módszer mondatstilisztikai alkalmazhatóságáról	161
<i>Reuter Camillo</i> : Élt-e a <i>Zselicség</i> tájnév?	223
Jurda és Leordis	499
<i>Róka Jolán</i> : Kiss, József, a publicista	449
<i>Saarinen, Satu</i> : A finn nyelv tanítása külföldieknek Finnországban	461
<i>J. Soltész Katalin</i> : Újabb állatnévvizsgálatok	129
Számneveink	401
<i>Szabó József</i> : A nagykovácsi nyelvjárás jövevényszavai	197
Nyíri Antal köszöntése 80. születésnapján	509
<i>Szabó Zoltán</i> : Bródy Sándor: Az ezüst kecske	57
Paul Schweiger: O introduce in semiotică—Puncte de cedere (Ismertetés) ..	234
<i>Szende Tamás</i> : Décsy Gyula: Hamburger for America and the World (Ismertetés) ..	127
<i>Sziklai Lászlóné</i> : Terpeszkednek vagy körülírnak?	268
<i>Szili Szabolcsné</i> : Vizsgálható-e a szövegbefogadás mértéke?	190
<i>Tóth István</i> : „Az igazat mondd, ne csak a valódit”	225
<i>Zilahy Lajos</i> : Az <i>i-zés</i> állapota (bomlása) a mai nyelvjárási beszédben	97
■	
Nyelvművelés 1—47, 129—169, 257—273, 385—431	
Íróink nyelve 48—71, 170—189, 274—297, 432—457	
Nyelv és iskola 72—91, 190—196, 298—311, 458—466	
Nyelvjárásaink 92—109, 197—200, 312—319, 467—474	
Szó- és szólésmagyarázatok 110, 223—228, 350—356, 489—500	
Szemle 111—127, 229—255, 357—381, 501—506	
A Nyelvőr postája 128, 256, 382—384, 507—508	
A nyelvtudomány műhelyéből 201—222, 320—349, 475—488	
A Nyelvőr hírei 509—510	

SZÓMUTATÓ

Ez a Mutató a következő cikkek szavait nem vagy csak részben tartalmazza: May István: Dugonics nyelvszemléletének módosulása 1788 és 1805 között (35); Szabó Zoltán: Bródy Sándor: Az ezüst kecske (57); Kovalovszky Miklós: Nyelvi divatok (Ismeretetés) (118); Szabó József: A nagykönyvi nyelvjárás jövevényszavai (197); Pongrácz Zsuzsa: Kassák Lajos képzőhasználat a Hirdetőszlappal című verseskötetben (281); J. Soltész Katalin: Számneveink (401).

A Ábrahám > Ábrány 507 áthezítáció 422 álladalom 'állam' 39 átképzeléses (előadás) 448	hunglish (az amerikai magyarok angolja) 247 hangsúly/illogikus ~, kioltó ~ 419	Mohács/ több is veszett ~nál 227 mohácsi nóta 227 Magyarfalu 492 magyogol (észak-amerikai magyar nyelv) 242 matematika 424 megharcolhatni 479 Mezőpatak 492 milliárdomodik ~ milliárdodik 404 Monyhád 493 Moraván 493
B belső (beszélgetés) 448	I igaz ~ valódi/, „Az igazat mondd, ne csak a valódit” 255 ígevivő 212 illogikus hangsúly 419 implicit (tárgy) 459 Ipolynyitra hn. 491	N Nandrás hn. 493 Nemessány 494 Nixinger/ < Nixon × Kissinger/ 256
D deklínáció 300 Donány hn. 490 Divéktemes hn. 489 Dugonics újításai: írnok, tanácsnok, titkárnok 38–39 Dugonics elvonásai: béke–bék, gyökér–gyök 38–39 Dugonics szóösszetételei: dér–fagy, eb–nyelvű, sajt–kukacsz 40	J jurda 'fokhagyma' (rom.) 499	
E egyből 384 Elektra ~ Élektra 507 emfázis 206	K kapcsolóelem (konnektor, embrayeur) 333 Karkóc hn. 491 káromkodik, káromol 350 káromszó 'káromkodás' 350 Kasza hn. 491 Kellemes hn. 491 Kerél (Kereel) hn. 355 Kereplye hn. 492 kioltó hangsúly 419 Kisszékely 312 kocsí 43 körte 116 körülíró (szerkezet) 269 kötődik, ~ és 137 közeleti közlőpróza 417	Ö összevitatni 479
F függő beszéd/szabad ~ ~ 448	L leurda ~ leorda ~ leoarda 'hegyi fokhagyma' 499	P Poltár hn. 494 Pozsonyborostyánkő 494 Práznóc hn. 495 prozódia 205, artikulációs ~ 206, mondat ~ 205, szótag ~ 205 pszicholingvisztika 320
G genus 301 Gortvakisfalud hn. 490		R rahedli 402 Ratnóc hn. 495 Ratvaj hn. 495 rávesz/ rá lehet vehetni 479 redundanciátűrő (képesség) 423 Runya hn. 496
H hamupipőkéz (Simaiánépnyelvből) 39 harmadjél (számnév) 402, 404	M megtromfol 'győzedelmeskedik vkin' 38	S Selpőc hn. 496 sinkorán/ < fr. chien courant 'vadász' 383

sinkorantázik ~ *sinku-
rantázik* 'kopókkal va-
dászik' 383
stop 'állj' 508
stopperóra 508
stoppol 508
stoppos 508, *autó* ~ 508

SZ

számár (< lat. *summa-
rius-currus*) 43
számnév/ félhatározott ~
403, *félhatározatlan* ~
403, *főnévi sor* ~ és *tő* ~
407, *kihalt* ~ (*tömény,
monnó*) 401
Székely (hn. a középkori
Tolnában) 312
szélhámos 110
szemiotizáció 78

Szénavár 496
Szeptencújjalu hn. 497
színfőnevek 440

T

tanácsnok 39
Telepóc hn. 497
Temes 489
teremtette 430
terjengős (kifejezések) 269
terpeszkedő (kifejezések)
269
Tesmag hn. 497
tömény 'kihalt számnév'
497

U

Udva hn. 497

V

vegyülékszó 256
Vehéc hn. 498
vicsege (< *viza* × *kecsege*)
256
Virava hn. 498

Z

Zalaba hn. 498
Zétény 499
Zoltán < *Szultán* 43
Zselicség 223
*Zselicségi Tájvédelmi Kör-
zet* 223

TÁRGYMUTATÓ

- Adamikné Jászó Anna (szerk.): A magyar nyelv (főiskolai jegyzet) (Ismertetés) 503
 ajakartikulációs vizsgálat 467
 ALE (= Atlas Linguarum Europae, 'Európai Nyelvatlasz') 111
 állatnévvizsgálatok 129
 anya – gyermek viszony 25
 anyanyelv/ az ~ hete 399
 Apáczai Csere János 24
 Arany János ismeretlen levele 265
 asszociációs szótárak 368
- Balogh Lajos, Ördögh Ferenc (szerk.): Komárom megye földrajzi nevei (Ismertetés) 121
 Bánréti Zoltán: A megengedő kötőszók szintaxisáról és szemantikájáról (Ismertetés) 233
 Berrár Jolán, Károly Sándor (szerk.): Régi Magyar Glosszárium (Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára) (Ismertetés) 229
 beszéd/ a betegek ~ e 27
 beszédaktus-kutatás 330
 beszédbeli érettség 25
 Bíró Ágnes, Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): Nyelvi divatok (Ismertetés) 118
 Bíró Zoltán: Beszéd és környezet (Ismertetés) 501
- Csáth Géza novellisztikája 48
- délibábos szófejtés 44
 derivációs (levezetési) bonyolultság 323
 Dobóné Berencsi Margit: A személyiségformálás lehetőségei az anyanyelvi órákon (Ismertetés) 505
 Dugonics András/ ~ ~ archaizmusai 42, ~ ~ ~ és a helyesírás 41, ~ ~ nyelvszemlélete 35, ~ ~ szóalkotásai 38
- elnevezés/ magyar ~ ek az Egyesült Államokban 127
 emotív funkció 346
 enjambement (Tóth Árpádnál) 278
 Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár 1
 Európai Nyelvatlasz 111
- Fabricsius-Kovács Ferenc 123
 felkiáltójelek poétikája 183
 felvilágosodás és nyelvművelés 258
 finn nyelv/ a ~ ~ tanítása külföldieknek 461
 Finn Nyelvészeti Intézet 462
 Finn Alkalmazott Nyelvészeti Egyesület 466
 fordítási torzulások 333
 földrajzi nevek 373
- Gáspári László: A századvégi novella lírizálódásáról (Ismertetés) 380
- Glosszárium/ Régi Magyar ~ 229
 gyermeknyelv 331
 gyorsétel (pl. *hamburger*) 127
- Hangay Zoltán (szerk.): Magyar nyelvészeti szöveggyűjtemény (főiskolai jegyzet) (Ismertetés) 503
 hangkövetési (reakció)idő 329
 hangsúlyozás (a rádióban) 418
 hangszimbolika/ Csáth Géza és a zene 53–54
hiv: hív 171
- idegennyelv-tudásunk 298
 idéző mondat/ az ~ ~ funkciója 332
 idéző mondat egység 214
 ikes személyragok/ nem ikes igék ~ ~ kal (Sárrét) 105
 íráskép poétikája (felkiáltójel) 183
i-zés/ az ~ bomlása a mai nyelvjárási beszédben; a sárréti ~ 97
- Jung-módszer 30
 Justh Zsigmond: Napló (stílustörténeti méltatás) 174
- Kalmár György (1726–1781) 424
 Kányádi Sándor: Ló és lovas (stilisztikai elemzés) 293
 káromkodás 78, 119
 Kassák Lajos: Hirdetőszlappal képzőhasználat 281
 Kazinczy nagysága 261
 Kecskés András–Szilágyi Péter–Szuromi Lajos: Kis magyar verstan (Ismertetés) 357
 képzőhasználat/ Kassák Lajos ~ a 281
 keresztnévdivat Ajkán 149
 kétnyelvűség/ amerikai–magyar ~ 237, az amerikai-magyar ~ bibliográfiája 251–255
 Kiss József publicisztikája 449
 Kisszékely nyelvjárása 313
 kódváltás/ magyar–angol ~ 246
 kommunikációs zárlatok a családban 72
 Kontra Miklós: Ferenc Fabricsius-Kovács-Bibliography (Ismertetés) 123
 kontrasztív morfológia 299
 Kosztolányi Dezső prózája 432
 körte/ a ~ szóföldrajza 116
 közmondásgyűjtemény 1823-ból 305
 Kunoss Judit: Fogalmazástanítás az alsó tagozatban (Ismertetés) 88
 kvantitatív vizsgálat 161
 kvantitatív stilisztika 163
- lélekelemzés 28
 lírizálódás 380
 Lotz János 262–265

- magyar nyelv/ a ~ ~ hete 385
magyol/ észak-amerikai magyar nyelv 242–246
 matematikai nyelvészet Magyarországon 422
 Matematikai Műszótár (1834) 427
 megengedő kötőszók 233
 megértés/ a ~ mutatói 329
 megszólítás/ a betegek ~ a 26
 mentálhigiéné és beszéd 21
 metrum/ a vers megvalósuló ~ ainek vizsgálata 202
 mondatmegértés/ a ~ problémája 323
 mondat szerkesztés/ általános iskolai tanulók ~ e 81
- nagykőnyi nyelvjárás/ a ~ ~ német, latin, cigány jövevényszavai 197–201
 nativizmus – empirizmus vita 331
 névésztétika 159
- nyelv/ a ~ emotív funkciója 346
 nyelvhasználati és társadalmi felelősség 389
 nyelvi divatok 118
 nyelvi ismeretterjesztés 385
 nyelvjárási hangképzés 467
 nyelvjárási szólás- és közmondáskutatás 92–97
 nyelvlektan 321
 nyelvészeti vizsgálat 377
 Nyíri Antal köszöntése 509
- olasz hangsúly (illogikus hangsúlyozás a rádió nyelvhasználatában) 420
- összetevős szerkezetek 211
 ő-ző nyelvjárás (Dugonics András nyelvében) 40
- Pázmány Péter bibliai idézeteinek fordítása, forrása 170
 perceptuális stratégiák 325
 Pesti János (szerk.): Baranya megye földrajzi nevei (Ismertetés) 373
 pszichohigiéné 21
 pszicholingvisztikai kutatások 320
 pszichológiai kultúráltság 24
 propozicionális szemlélet 326
- rádió/ a ~ nyelvhasználata 415
 román elemek a magyar nyelvben 11
- Sajnovics János (1733–1785) 425
 Schweiger, Paul: O *introducere in semiotică* – *Puncte de vedere* (Ismertetés) 234
 statisztikai módszer a versolvasásban a hangzás és a metrumok minősítésére 202
- stilisztikai elemzés/ Bródy Sándor: Az ezüst kecske 57, Kányádi Sándor: Ló és lovas 293
 stilizáció, stílustechnika (Bródy Sándornál) 67
 stílus/ a pedagógus ~ a 25, a Hét (Kiss József lapja) ~ a 454
 sugallt jelentés 193
- Szabó József: A mondat szerkesztés nyelvészeti vizsgálata a nagykönyi nyelvjárásban (Ismertetés) 377
 Szabó T. Attila nyolcvan éves 1
 Szabó Zoltán (szerk.): Irodalomtudományi és stilisztikai tanulmányok 376
 számnév/ határozott ~, határozatlan ~, tő ~, tört ~, sor ~ 402–403
 számneveink 401
 szembesítő szövegvizsgálat 332
 szerkesztettségi hiányosság 45
 szint/ a hangzási ~ től az extralingvisztikus ~ ig 50
 szóasszociáció 370
 szóasszociációs módszer/ Jung-féle ~ ~ 30
 szociolingvisztika 501
 szófajstatisztika 279
 szófajfelismerés 329
 szóföldrajz/ európai ~ 113
 szógyakorítás 369–370
 szöveggyűlés (*doctourizmus* < doktor × turizmus, *columbóvli* < Columbo × bővli, *citranas* < citrom × narancs, *Bürokronezia* < bürokrácia × Melanézia/Polinézia, *keljfeljancsó* < keljfeljancsi × Jancsó Miklós, *Maozóleum* < Mao Csetung × mauzóleum, *kajándék* < kaján × ajándék, *papadokrácia* < Papadopoulos × demokrácia, *stagfláció* < stagnálás × infláció) 256
 szövegbefogadás (középiskolai szinten) 190
 szövegvizsgálat/ szembesítő ~ 332
- tárgyas ragozás 458
 tét 261
 tett 261
 tolvajnyelv/ a parlament nyelve Bródy Sándornál 66
 Tóth Árpád/ ~ ~ és a Hajnali szerenád 274, ~ ~ és az impresszionizmus 274
- változásvizsgálat 98
 verbalizálás 31
 verselemzés/ Keszthelyi Rezső: Hamu és hang 382
 verhangzás minősítése 202
 versrendszerek 357
 verstan 357
- Zrínyi Miklós mondat szerkesztése 475

Összeállította: P. Balázs János

MAGYAR NYELVŐR

110. ÉVFOLYAM * 1986. JANUÁR—MÁRCIUS * 1. SZÁM

A tudománytörténet fényében

*Szabó T. Attila
nyolcvanadik születésnapjára*

1. Szabó T. Attilának — a nagy magyar nyelvtudósok sorában — kivételes helyet biztosít már az a körülmény is, hogy híre túlszárnyalta a szakmai berkeket, neve ismertté lett — határainkon innen és túl — a művelt közönség szélesebb rétegei előtt. Ez pedig főműve, az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár eddig megjelent köteteinek és e kötetek fogadtatásának köszönhető. Mindenkin, aki a Szótörténeti Tárnak akár csak az első kötetét kezébe vette, „ámulat vett erőt a mű enciklopedikus jellegét látván, sejthető arányait, a vállalkozásba fektetett szellemi és fizikai erőfeszítéseket latolgatván” (Páll Árpádnak a szerzővel 1982-ben folytatott beszélgetése bevezető szavaiból: VI. 430). A Szótörténeti Tár második kötetéről írott szemléjében Korompay Klára a

művet azoknak az alkotásoknak a sorába helyezte, melyekről „méltóképpen írni lehetetlen”, „melyek előtt elnémulunk”, s kibontakozó arányait és részleteit ezzel a találó hasonlattal érzékeltette: „olyan ez a mű, mint egy épülőfélben levő középkori katedrális, melynek méreteiről, belső arányairól, anyagának jellegéről már a legelső szint tökéletesen híú képet adott, de melynek monumentalitása s részleteinek pazar gazdagsága a figyelő közönség számára minden újabb szint elkészültével nyilvánvalóbbá válik” (MNy. 79 [1983.]: 217).

A Szótörténeti Tárnak eddig a következő kötetei láttak napvilágot:

Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár. I. köt. A—C. Anyagát gyűjtötte és szerkesztette Szabó T. Attila. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1975. 1225+3 o.

Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár. II. köt. Cs—Elsz. Anyagát gyűjtötte és szerkesztette Szabó T. Attila. Szerkesztő-munkatársak Kósa Ferenc, Nagy Jenő, Vámszer Márta, Vigh Károly, Zsemlyei János. Uo. 1978. 1219+5 o.

Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár. III. köt. Elt—Felzs. Anyagát gyűjtötte és szerkesztette Szabó T. Attila. Szerkesztő-munkatársak B. Gergely Piroska, Kósa Ferenc, Zs. Maksay Mária, Nagy Jenő, Vámszer Márta, Vigh Károly, Zsemlyei János. Uo. 1982. 1162+2 o.

Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár. IV. köt. Fém—Ha. Anyagát gyűjtötte és szerkesztette Szabó T. Attila. Szerkesztő-munkatársak P. Dombi Erzsébet, B. Gergely Piroska, Kósa Ferenc, Zs. Maksay Mária, Nagy Jenő, Szabó Zsolt, Vámszer Márta, Vigh Károly, Zsemlyei János. Uo. 1984. 1300 o.

Ám az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár — amely a szerző által több mint félévszázadon át folytatott levéltári kutatások eredményeként kb. másfél millió nyelvi adalékon alapszik — s a vele párhuzamosan gyűjtött, hozzávetőlegesen mintegy 600 000 történeti adalékot magában foglaló kéziratos Erdélyi Magyar Helynévtörténeti Adattár életművének csupán egyik részét alkotja. A másik része, amely nem kevésbé jelentős, az 1929-től kezdve megjelenő tudományos és tudománynpszerűsítő írásainak szakadatlan sora.

Ezekből válogatta és adta közre a következő kötetek anyagát:

Anyanyelvünk életéből. Válogatott tanulmányok, cikkek I. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1970. 574 o.+1 o. mell. (arekép)

A szó és az ember. Válogatott tanulmányok, cikkek II. Uo. 1971. 573 o.+2 o. mell. (térkép-vázlatok)

Nyelv és múlt. Válogatott tanulmányok, cikkek III. Uo. 1972. 623 o.+6 o. mell. (fényképek)

Nép és nyelv. Válogatott tanulmányok, cikkek IV., Uo. 1980. 675 o.

Nyelv és irodalom. Válogatott tanulmányok, cikkek V. Uo. 1981. 629 o.+8 o. mell. (fakszimilék)

Tallózás a múltban. Válogatott cikkek, tanulmányok VI. Uo. 1985. 583 o.

Az egyes kötetek törzsanyagához mintaszerűen megszerkesztett filológiai apparátus csatlakozik (forrásjelzés-rövidítés, jegyzetek a tanulmány-cikkek megjelenési helyének és idejének föltüntetésével stb.). Ezt a III. kötet végén az első három kötetre, a VI. kötet végén pedig a negyedik, ötödik, hatodik kötetre kiterjedő név- és tárgymutató, valamint szövmutató egészíti ki. Ezenfelül a szerző szaktudományi és tudománynpszerűsítő közleményeinek könyvészetét, évről-évre közölve, 1929-től 1969-ig a III. kötetben, ennek kiegészítését és 1979-ig való folytatását az V. kötetben, az 1984-ig történő folytatását pedig a VI. kötetben kapjuk meg — felesége, Sz. Csáti Éva gondos összeállításában. (A továbbiakban a kötetekre a megfelelő római számmal és lapszámmal hivatkozunk.)

„A válogatásban egy nagy tudós életművének java kerül az olvasó kezébe” — állapította meg az első három kötetről Károly Sándor, majd így folytatta: „a tanulmányok így együttesen mutatják be igazán, a maga valóságában a tudós pályáját, mindennapos küzdelmét a nyelvi anyaggal és a felmerülő problémákkal, s így tud belőlük folyamatosan sugározni a nevelő erő mind a szakemberek, mind a fogékony nagyközönség felé. S így adnak egységes képet arról az összetett és sokoldalú ismeretanyagról, amely a nyelvészkezdés határán túl az erdélyi művelődéstörténet, táj- és emberismeret területére vezet” (MNY. 70 [1974.]: 482—3). Károly Sándor szavai sokszorosan érvényesek a szerző tudományos és tudománynépszerűsítő cikkeinek immár hat kötetre terjedő válogatott gyűjteménye, mert ezek szervesen egészítik ki a Szótörténeti Tárban élénk táruló anyaggyűjtő és szerkesztői munkásságát, és így együtt megközelítően teljes képet nyújtanak eddigi életművéről.

Az életmű e két részének szoros összefüggését kívánván jellemezni, Korompay Klára hasonlatát továbbfolytatva azt mondhatjuk, hogy műveinek előttünk álló két sorozata olyan középkori katedrálisokra emlékeztet, mint amilyenek a római San Lorenzo bazilika vagy a canterbury székesegyház, vagyis amelyek két templomra tagozódnak, illetőleg valójában két templomból épültek egymásba. Mi most a Tár katedrálisáról a Tanulmányok székesegyházára fordítjuk tekintetünket, de olyan nézőpontot választunk, amelyről az innen oda eső sugarakban az előbbi épület szerkezete is jól látható.

Ez a nézőpont a tudománytörténet, amelynek fénye megvilágítja az életmű mindkét részét, a részeknek egymáshoz fűződő szoros kapcsolatát. Mégpedig magának a szerzőnek a tudománytörténeti munkássága, amely egyúttal hozzásegít bennünket ahhoz, hogy megkíséreljük körvonalazni az ő helyét a magyar nyelvtudomány és a magyar művelődés történetében. Ehhez az előttünk fekvő hat tanulmánykötet bőséges anyagot, megfelelő tájékozási alapot, életének kereken nyolc évtizede pedig immár távlatot is nyújt.

A „Válogatott tanulmányok, cikkek” köteteibe nem kerültek bele, de a szerző tudománytörténeti munkásságának fontos részét alkotják az alábbi művei:

„Az Erdélyi Múzeum-Egyesület története és feladatai”. Kolozsvár, 1942. Az EME kiadása. 64 o. Kétszínnyomású védőborítékkal és címlappal, valamint 14 szövegközi képpel.

„A magyar helynévkutatás a XIX. században. Kolozsvár, 1944. 85 o. Különnyomat az Erdélyi Tudományos Intézet 1943. évi Évkönyvéből.

„Krizsa János és a Vadrózsák nyelvjárás kutatásunkban”; Antal Árpád—Faragó József—Szabó T. Attila: „Krizsa János”. Második, átdolgozott kiadás. Kolozsvár, 1971. Dacia Könyvkiadó, 177—232, román (262—4), német (269—70) és angol (274—6) nyelvű összefoglalóval.

„Az erdélyi magyar nyelvtudomány kérdései.” I. OK. 31, 1980. 3—29.

„Gyarmathi Sámuel nyelvtudományi munkássága a tudománytörténet távlatában. Emlékezés halála másfél százados évfordulóján”: „Nyelvészeti Tanulmányok”, szerk. B. Gergely Piroska. Bukarest, 1983. Kriterion Könyvkiadó, 178—202.

2. Szabó T. Attila munkáinak és munkásságának méltatói — amellet, hogy bámulattal adóznak hatalmas teljesítményeinek — egyöntetően hangsúlyozzák érdeklődésének sokrétűségét és tevékenységének sokféle ágazó változatosságát. A l k o t ó t u d o m á n y o s t e v é k e n y s é g é n e k s o k r é t ű s é g é t Imre Samu kettős értelemben is értékeli. Egyrészt abban, hogy a magyar nyelvtudomány mellett büszkén vallhatja őt magáénak az irodalom-, a néprajz-, a történettudomány és a művelődéstörténet. Másrészt abban, hogy ez a sokszínűség érvényesül szorosan vett nyelvészeti munkásságában is (MNY.

72 [1976.]: 246). Ezen belül azután a méltatók több területet jelölnek meg, ahol a szerző kiemelkedőt alkotott. Legalább öt ilyen tudományágat tartanak számon, nevezetesen: a nyelvtörténetet (főképp a nyelvi forrásanyag gyűjtését, föltárását és értelmezését), a névtudományt (mind a helynév-, mind pedig a személynévgyűjtést), a nyelvjáráskutatást (és ennek keretében a történeti nyelvjáráskutatást), a nyelvművelést, valamint a nyelvészetből kiágazó, de annak körét meg is haladó néprajzi, település- és népiségtörténeti publikációit.

A Szótörténeti Tár köteteinek megjelenése óta a figyelem természetesen és joggal erőteljes mértékben szótörténeti kutatásaira és e kutatásoknak a nyelvtudományban való, meg a nyelvtudomány határain túllépő jelentőségére irányul. Természetesen és joggal, mondtuk, ezzel nemcsak a kötetek lenyűgöző hatására utalva, hanem azért is, mert a szerző maga is ezt a kutatási területet tartja életműve legfontosabb részének.

A fenti futólagos észrevételekből is kitűnhetett, hogy a Szabó T. Attila által művelt tudományágak közül a méltatók nem fordítottak kellő figyelmet tudománytörténeti munkásságára. Elég azonban átlapoznunk irodalmi tevékenységének könyvészetét, s nyomban szembeötlik, hogy ezt a diszciplínát is folyamatosan művelte, fontos adalékokkal öregbítette és jelentős eredményekkel gazdagította. Ám a szótörténeti, névtudományi, nyelvjárási, nyelvművelő, valamint művelődés- és népiségtörténeti stúdiumok mellett munkásságában a tudománytörténet az ancilla-szerepet tölti be, az előbbieket szolgáltatásban áll, és ilyen irányú tevékenységét is — magától értetődően — azok a feltételek, körülmények és célkitűzések szabják meg, amelyeknek jegyében egész életművét kialakította. Ezeket az alapokat kimunkáló eszméket kell tehát szemügyre vennünk, hogy tudománytörténeti törekvéseit megérthessük, és azokkal érdemben foglalkozhassunk.

3. A munkásságát meghatározó és motiváló alaptényezőről, egyben tevékenységének folyamatosan jellemző vonásáról a „Válogatott tanulmányok és cikkek” I. kötetének „Előljáró beszéd”-ében ekképp nyilatkozik: „engem kora-kezdettől tudatos, célkitűzésszerű határozottsággal elsősorban a szülőföld és közelebbről a mindenkori közvetlen földrajzi-társadalmi környezet jelenségei érdekelték és érdekelnék ma is” (I. 12. A kiemelés a szerzőtől származik). A célranézés abban a formában jelentkezett — folytatja —, „hogy egész munkásságom folyamán szinte kirekesztőleg csak olyan kérdések foglalkoztattak, amelyeknek megoldása egyben szűkebb földrajzi-nyelvi környezet népi-társadalmi múltjának és jelenének felderítése felé is újabb meg újabb lépések megtételét jelentette”. Innen van az, hogy — a Petőfi halála révén megszentelt és ezért jelképes értelművé magasodó Fehéregyházán történt születése után —, mint mondja, „főként a két neveltetési hely: Dés és Kolozsvár meg tanári működésem kezdeti szakaszának két állomása, Nagyenyed és Zilah, valamint e pontok környéke, később a kutatási térül választott Kalotaszeg, Közép-Erdély, a székelység és a moldvai csángóság nyelvi-népi, néprajzi és történeti jelenségei állottak munkásságomnak egész folyamán érdeklődésem középpontjában, úgy azonban, hogy a felvetődő kérdések megoldásában mindig tudatosan igyekeztem szélesebb körű táji-népi összefüggések, kapcsolatok szemmel tartásával vizsgálni” (i. h. 123).

A szülőföld „szép határa” mellett, amely meghatározta kutatási területeit és életműve kereteit, annak tartalmára nézve nem kevésbé döntő befo-

lyású az a háttér, amely az Erdélyben élő magyarság újabb kori sorsából adódott. Életének első tizennégy éve után a világon való eszmélkedésének, majd pályája indulásának ideje lényegében egybeesik e népcsoport — amelynek soraiból jött — kisebbségi sorsának kezdetével; pályájának java része — egy rövid, néhány éves intervallumot leszámítva — ebben a közegben, ebből a helyzetből fakadó tudatosan vállalt küldetés jegyében zajlott le.

A tudomány szerepét és feladatát az erdélyi életben 1939-ben így összegezte: „a kisebbségi tudományos munkának különlegesen önmagunk, saját nemzeti valónk történeti és jelenlegi megismerésére kell irányulnia, úgy azonban, hogy ne szakítsuk ki önmagunkat az erdélyi élet egységéből, hanem egyrészt éppen a többi itt élő néppel való vonatkozásban mutassunk rá azokra a különleges anyagi és szellemi művelődés-jegyekre, amelyek az erdélyi magyarság sajátjai, másrészt pedig azokra az elemekre, amelyek az itt élő népek nemzeti műveltségével kapcsolópontokat képeznek” (VI. 47—8).

E programadó cikkel egybehangzóan, nagyjából ugyanebből az időből, a harmincas évek második feléből való az, a nyelvtudományi munka célkitűzéseit érintő felismerése, amelyet így foglalt szavakba: „*Elutasíthatatlanul elvégzendő célkitűzéseként kínáltak [.] olyan feladatok, amelyeket viszont csak a földrajzi-társadalmi környezetünkben lehetett és kellett elvégezni, másutt a föld kerekén sehol sem*” (IV. 55. A szöveget a szerző ritkította).

Az erdélyi tudományos munkálkodásnak egy másik jellegzetességét, mégpedig gyakorlati feladatát s egyben eszmei célkitűzését tárja elénk Csűry Bálintról, 1941-ben festett portréjában:

„Az erdélyi magyarság minden tudományművelőjének a továbbiakban [értsd: az osztályrészül jutott kisebbségi sorsban] egyszerre több ember munkáját kellett végeznie, és többféle, sokszor a szakterületétől távol eső feladatot kellett vállalnia. Az erdélyi tudományosságnak állandóan ügyelnie kellett arra a gyakorlati és egyben művelődéspolitikai követelményre, hogy meggyőzze az erdélyi magyarságot arról, hogy a tudás emeli fel és tartja meg a közösséget, és hogy viszont tudást önálló tudományművelés nélkül elképzelni sem lehet. E gondolat első munkásai közé tartozott Csűry Bálint is. [.] vállalnia kellett Csűrynek is ezt a sorsot, és a többi öntudatos, népe sorsáért felelősséget érző tudóssal együtt ideje java részét arra kellett fordítania, hogy tudománynépszerűsítő, nyelvművelő és más cikkeket meg sok-sok könyvismertetést írjon . . .” (VI. 466).

Mindezeknek tekintetbevételével és szem előtt tartásával kellett tehát az új helyzetben az erdélyi nyelvtudományi munkálatokat megtervezni. Ehhez azonban szükséges volt az előzmények számbavétele, annak ismerete, hogy egészében és részleteiben mire lehet építeni a további munkában. És éppen ennek során jelentkeztek olyan hiányok, amelyeknek pótlására elkerülhetetlen volt a tudománytörténet művelése. Ezzel kapcsolatban, Kőrösi Csoma Sándor indulásával foglalkozván, Szabó T. Attilának még 1979-ben is ilyen helyzetképet kellett festenie:

„Sajnálatos tény [..], hogy a magyarban a társadalomtudományok vizsgálatában feltűnő a tudománytörténeti vizsgálódás elhanyagolása, pangása. Ez a pangás és a nyomában jelentkező hiány a részletkérdések megoldásában és az egyes tudományterületek történetének összefoglalásában egyaránt jelentkezik. A társadalom és a művelődés nem egy múltbeli jelentős magyar

alakjának nincs tudománytörténeti távlatba állított, kritikai életrajza, és hiányzik munkásságának ilyen szempontú átfogó értékelése. Még ennél elevebben érezzük a hiányt, hogyha az egyes tudományterületek átfogó történeti értékelése érdekel. Ha pedig egy-egy olyan kiemelkedő személyiség, mint amilyen Kőrösi Csoma, a tudománytörténeti vizsgálódás fénykörébe került is, az élet- és jellemrajzok, a megemlékezések, az életmű-értékelések sokaságából nem egy a műkedvelőség szintjén alig-alig jutott túl. A valóságos adatok, a történeti tények a műről műre vándorló téves adalékokkal, kritikátlan következtetésekkel és fellegjáró képzelgésekkel összekeveredve akadályozzák a világos látást még oly esetekben is, amikor pedig az adatok gazdagságából módszeres kritikai vizsgálódással elválasztható az ocsú a tiszta szemtől és a valóság az ábrándok világától” (V. 338—9).

Ez a bírálóat még fokozottabban érvényes (illetőleg érvényes volt), a hiányok még kiáltóbban jelentkeztek az erdélyi tudományosság múltjának térképén. Éppen ezért az olyan tudományszervező kutatónak, mint amilyen Szabó T. Attila, aki szűkebb hazájában (de szülőföldje határain túlmutató érvénytel és jelentőséggel) több tudományágat honosított meg és munkált ki: mind az egyes tudományterületek átfogó történeti összefoglalásában, mind a részletkérdések előzményeinek feltárásában, mind pedig az egyes alkotók kritikai értékelésében-méltatásában elkerülhetetlenül saját vizsgálódásaival kellett betöltenie a lakúnakat, és a tudománytörténet mind e három fontos műfajában folyamatosan kellett munkálkodnia. Így vált életművének szerves részévé s egyben, láthatólag, kedvelt diszciplinájává a tudománytörténet.

4. Az eddig elmondottak értelmében á t f o g ó — mégpedig korszakokat átfogó — t u d o m á n y t ö r t é n e t i t a n u l m á n y a i sorából „Az erdélyi magyar nyelvtudomány kérdései” (IV. 46—63) című kívánczik az élre, amelyben a XVI. századi kezdetektől napjainkig vázolja föl az erdélyi magyar nyelvtudomány történetét. Ez a történet két nagyobb korszakra oszlik: egyrészt a távolabbi és a közelebbi előzményekre, másrészt az impériumváltozással kialakult törekvéseknek és munkálatoknak ugyancsak legalább két időszakára. A távolabbi előzmények Heltai Gáspártól, Misztótfalusi Kis Miklóstól meg Geleji Katona Istvántól Pápai Páriz Ferencen, Bod Péteren, Gyarmathi Sámuelen, Aranka Györgyön át egészen Kriza Jánosig tartanak, s a századokat átívelő korszak fő sajátossága, hogy bár kiemelkedő egyéni teljesítmények születtek, de nem kapcsolódtak egymáshoz és nem alkottak folyamatos tevékenységet. Nem kevésbé jellegzetes a második időszak sem, vagyis a kolozsvári egyetem megnyitásától az egyetemnek a román állam által történt átvételéig, vagyis az 1872-től 1919-ig tartó félévszázad sem. Ebben az időben ugyanis olyan kiváló tudósegéniségek váltják-követik egymást, mint Imre Sándor, Szinnyi József, Halász Ignác, Szilasi Móric, Zolnai Gyula, Gombocz Zoltán, akik azonban kolozsvári egyetemi tanárságuk idején, az egy Szinnyeit kivéve, semmi jelét nem adták a környező táj történeti vagy korabeli nyelvi kérdései iránt való érdeklődésüknek.

Ehhez az átfogó tanulmányhoz csatolható „A romániai magyar nyelvtudományi munkálatok két évtizede 1945—1965” (III. 96—115), továbbá „A nyelvtörténet új csapásain” című (III. 75—80), amely az erdélyi magyar nyelvtörténeti kutatások eredményeit mutatja be, s végül „A romániai fiatal magyar nyelvészek munkájáról” című (V. 46—51), amely az új nyelvész-nemzedékek, az utóbbi évtizedekben felnőtt munkatársak-utódok kutatási

területeiről és eredményeiről számol be. Mindezekhez járul még az egész kérdéskört nagyszabásúan betetőző, a kötetbe nem került tanulmányok sorában már említett, „Az erdélyi magyar nyelvtudomány kérdései” (1980.) című tanulmánya.

A már említett *a n c i l l a - s z e r e p* világosan megnyilvánul az erdélyi nyelvtudomány-történet fenti áttekintéséből, illetőleg a belőle levont tanulságokból. A tanulságokat ugyanis Szabó T. Attila az újabb kori erdélyi nyelvészeti munka megtervezésében-megszervezésében kora kezdettől fogva szem előtt tartotta. Erre a körülményre nemrégiben maga így mutatott rá: „Hiszen ha tudománytörténeti visszapillantással nem állapítjuk meg már eleve is azt, hogy az erdélyi magyar tudományos igyekezetek múltjában századokra visszamenően voltak ugyan kiemelkedő csúcok, voltak nagy nyelvészegyeniségek, sőt voltak tudománytörténeti szempontból ma is nagyra értékelhető teljesítmények, az égre törő csúcok *m a g a s a n* ugyan de egyben *m a g á n y o s a n* kiemelkedve, nem alkottak folyamatos láncolatot, a nagy egyeniségek tudományos eredményeit nem fűzhette össze határozott célok elérésére való folyamatos, megszakítatlan törekvés. Mindezt már a kezdet kezdetén, akkor, mikor a 30-as évek derekán az újabb erdélyi magyar nyelvtudományi munkálkodás megindításának terve felmerült, tudatosítani kellett ahhoz, hogy az akkor induló vállalkozás eredménnyel kecsegtessen” (V. 46).

Ilyenformán tehát a tudománytörténeti áttekintés és az ennek nyomán nyíló távlat segítette Szabó T. Attilát abban, hogy kialakítsa az új helyzetben az erdélyi nyelvtudományi munka célkitűzéseit. Egyrészt — mint már láthattuk — olyan feladatok kitűzését, amelyeket csak Erdélyben lehetett és kellett elvégezni (s amelyre ellenpéldát a kolozsvári egyetem első nyelvész-professzorai adtak). Másrészt olyan tudománynépszerűsítő munka állandó végzését, amelynek művelődéspolitikai célja az volt, hogy meggyőzze a magyarságot a tudásnak a közösség fenntartásában betöltött szerepéről (amelyre viszont a népe sorsáért felelősséget érző olyan tudósok, mint Csúry Bálint, nyújtottak jó példát). S végül annak felismerését, hogy — az egyénileg kiemelkedő, de elszigetelt teljesítmények helyett — szervezett együttműködésre, mindenekelőtt szakmailag jól felkészült tudományos munkásokra van szükség.

5. Mindezen felismerésekhez természetesen először is arra volt szükség, hogy maga Szabó T. Attila megtalálja *m u n k a t e r ü l e t e i t*, *h e l y é t* és *h i v a t á s á t* a kibontakozó erdélyi magyar tudományos életben. Ebben a vonatkozásban léptek be életébe azok a nagy alkotó egyeniségek, akiknek hatására fordult érdeklődése Erdély múltja és jelene felé. A történeti érdeklődést Kelemen Lajos ébresztette föl benne, a jelen valósága felé Csúry Bálint irányította őt. Kettejük jelentőségét „Elöljáró beszéd”-ében így jelölte meg: „A legállandóbb és munkásságonak döntő irányt adó személyi hatást [...] a két nagy mesternek: Kelemen Lajosnak a levéltári kutatás bővületében és Csúry Bálintnak a népnyelv kitartó búvárlatában eltöltött puritán élete és nemes példája jelentette számomra. Az ő hatásuk nyomán fordult az ifjúkori nagyotakarások kezdeti tervtelen, balga csapongásában hanykódó életem határozottan a *n é p j e l e n k o r i* és *m ű l t b e l i* kérdéseinek vizsgálata felé. Kelemen Lajos emberi-tudósi hatását a kérdések történeti változásaikban, időbeli folyamataikban való szemléletén, a kínzó önkritikai magatartás áthagyományozásán és — mindenekelőtt — egy életre szóló levél-

tári érdeklődésen kívül főként a helynévtörténet területén tett határozott, új irányulását lépések és a nyelv meg a népi élet történeti kérdéseiről iránti kitartó, beható érdeklődés mutatja. Csúry Bálint személyes hatása nyelvészpályám kezdetén a nyelvjárás kutatás gyakorlati végzésének útján indított el és tartott rajta mindaddig, míg az időközben felnövekvő új nemzedékek nagyra hivatott és céltudatosan egyirányú érdeklődést mutató csoportjai a kérdéskör korszerű és kimagaslóan eredményes művelésével fölöslegessé nem tették a magam ilyen irányú további munkálkodását” (I. 10—1). A két mester iránt érzett tiszteletét és háláját — mint az alábbiakban még látni fogjuk — több, életüknek és munkásságuknak szentelt önálló írásban róttá le.

Ami mármost kibontakozó nyelvtudományi munkásságát illeti, annak első és legfontosabb tartománya a nyelvtörténet. Nyelvtörténészként fő feladatának azt tartotta, hogy minél szélesebb adatgyűjtés alapján új nyelvi anyagot tárjon fel. Ez a szemléletmód határozta meg a nyelvi anyag felhasználásában és feldolgozásában követett módszert, amelyet maga így körvonalazott: „mindig arra törekedtem és arra törekszem, hogy a történeti és jelenkori adatok mentől gazdagabb sorozatát egybehordva, magukból az adalékokból szinte önként kerekedjék ki a magyarázat, a megfejtés, és ne a feltett, kikövetkeztetett nyelvi adatok ingoványából vezessen csuszamlós csapásokon át a bizonytalanságok kusza bozótjába az út” (I. 11).

A nyelvtörténeti kutatás további lehetőségeit és az e téren elvégzendő munka tervét vetette papírra „Az erdélyi magyar nyelvtörténeti és nyelvjárástörténeti kutatás feladatai” című összefoglalásában (1955: III. 370—82), majd ennek megszabásává fejlesztett változata „Az erdélyi magyar nyelv- és nyelvjárástörténeti kutatás szempontjai és feladatai” címmel (1979/1984: VI. 411—29) került ki a szerző tolla alól. Ez utóbbiban a feladatok kijelölése előtt tudománytörténeti áttekintést nyújt, számba véve az e témában munkálkodó elődök nyomait, s a „nyomkeresés”-ben az XVIII. századig megy vissza, hogy Gyarmathi Sámuelben találja meg az erdélyi nyelv- és nyelvjárástörténeti vizsgálódások első munkását.

„A SzT tervezője évtizedek óta kutatómunkája legfőbb céljának a Tár egybegyűjtését és közrebocsátását tartja” (1979/1984: VI. 426) — a szerzőnek ez a nyilatkozata nem hagy kétséget afelől, hogy mit tart nemcsak nyelvtörténeti munkássága, hanem egész életműve legfontosabb részének. Mégis, ha a munka geneziséét vizsgáljuk, világossá válik előttünk, hogy a levéltári kutatás rendjén eleinte elsődleges célként a helynévgyűjtés szerepelt, s csak mint ennek kiegészítője merült föl a szótörténeti adalékok kijegyzése az átvizsgált levéltári anyagból. Ebben a vonatkozásban is hallgassuk meg őt magát:

„Amióta 1925 ősztől a néhai nagy levéltáros-tanár, Kelemen Lajos famulusaként egy életre szólóan a levéltári kutatás bűvkörébe estem, lassan-lassan alakulgatott bennem az a terv, hogy a kezemen megforduló levéltári darabok gazdag szótörténeti anyagát ne csak kutatásaim akkori elsődleges célja — a helynévtörténeti adalékok gyűjtése — szempontjából aknázzam ki, hanem rójak cédulákra minden olyan másféle adalékot is, amely szótörténeti szempontból használhatónak mutatkozik” (II. 520—1).

Ami a kiindulópontot, a hely- és személynévtörténeti adalékok gyűjtését illeti, csak nemrégiben szólt Szabó T. Attila arról az ösztönző hatásról, amely Mályusz Elemér professzornak népiségtörténeti munkásságából „sugárzott” feléje: „Mályusznak »A népiség története« című

tanulmánya elzártságomban olyan népiségtörténeti elvekkel ismertetett meg, amelyeket a névtörténeti kutatásban — a változtatandók változtatásával — jól érvényesíthettem, illetőleg az ő elméleti felismeréseit a magam gyűjtötte anyag feldolgozása rendjén nemcsak alkalmazhattam, hanem az anyag adta lehetőségek határain belül tovább is fejleszthettem. Ilyenformán tehát a névtörténeti kutatásra készítő első történész-hatáshoz, amely engem Kelemen Lajos részéről ért, újabb történész-hatás, a Mályusz professzoré, csatlakozott és serkentett névtörténeti gyűjtő- és feldolgozó munkámban” (VI. 418—9). Nem itt a helye annak, hogy a vázolt hatást Szabó T. Attila munkásságában ezúttal nyomon kövessük; azt azonban a jövő vizsgálódás számára följegyezzük, hogy Mályusz Elemér említett tanulmánya a Szekfű Gyula szerkesztette „A magyar történetírás új útjai” című gyűjteményes kötetben 1931-ben látott napvilágot („A Magyar Szemle Könyvei” III. 237—68). Nincs terünk továbbá arra sem, hogy a szerzőnek a névkutatásban nyújtott teljesítményeit felsoroljuk, ezért, célunknak megfelelően, elsősorban azokat a közleményeit emeljük ki, amelyek tudománytörténeti érdekekkel bírnak. Ezek közül „A helynévgyűjtés jelentősége és módszere” címűt (III. 339—58) említjük elsőnek, amely eredetileg programadó előadásként a Magyar Nyelvtudományi Társaságban hangzott el, s ennek folyóiratában, a Magyar Nyelvben 1930-ban jelent meg, és amelyről maga annyit jegyzett meg, hogy „ennek a dolgozatnak a szerző tudományos munkásságát tekintve életervszerű jelentősége van” (II. 542), s amelyet már a kortárs tudósok alapvető jelentőségűnek ismertek fel, amikor Sámuel-Kölber-jutalommal tüntették ki (I. MNy. 32 [1936.]: 142), s amelyről ma egyértelműen megállapíthatjuk, hogy a korszerű magyar helynévkutatás elindításában, szempontjainak és módszerének kidolgozásában, e tudományág hazai megalapozásában s későbbi felvirágzásában korszakalkotó szerepet játszott. A helynévtörténeti vizsgálatok kibontakozására talán még értekezésénél is ösztönzőbb és példamutatóbb lehetett gyűjtőtevékenysége, illetőleg ennek eredményeinek, olyan adattári anyagoknak folyamatos közzététele, mint: „Zilah helynévtörténeti adatai a XIV—XIX. században” (1936.); „Dés helynevei” (1937.); „A kolozsmegyei Borsavölgy helynevei” (1945.); „A Dobokai völgy helynevei” (1945.); „A szolnok-dobokai Tőki völgy helynevei” (1945.); „Gyergyói helynevek a XVII—XIX. századból” (1940.). Példát adott továbbá egy településkörzet anyagának történeti szempontú gyűjteménye korszerű feldolgozására a „Kalotaszeg helynevei I. Adatok” (1942.) című vaskos, 500 oldal meghaladó, kötetében. Újat kezdeményező a „Kolozsvár települése a XIX. század végéig” (1946.) című, a belső terület helynévanyagának feldolgozásával készült településtörténeti tanulmánya. A személynevek történetébe is mélyen behatolt mind „A személynevek helyneveinkben” (1940.) című dolgozatával, mind pedig „A kolozsvári becenevek a XVI—XIX. században” (1968.) és „Marosvásárhelyi személynévanyag becejellegű elemei a XVII. század első felében” (1971.) című értekezéseivel.

Visszakanyarodva programhirdető értekezéséhez, megemlítjük még, hogy egyfelől ennek tudományepszerűsítő s egyben részletes gyakorlati tanácsokkal szolgáló változata a „Miért és hogyan gyűjtsünk helyneveket” című írása (1937/1970: IV. 251—75); s hogy másfelől ugyanennek III. fejezetéből fejlesztette ki „A magyar helynévkutatás a XIX. században” című, 1944-ben önállóan is megjelent, ugyancsak úttörő tudománytörténeti áttekintését, amelynek újabb adalékokkal való kiegészítése „A magyar helynévkutatás XIX. századi történetéhez” című közleménye (1950: V. 419—22). Végül saját történeti hely-

négyűjtésének bámulatos gazdagságú eredményeiről számol be „Az Erdélyi Helynévtörténeti Adattár és az erdélyi helynévkutatás néhány kérdése” címmel (1955/1968: III. 359–69). Sajnálatos módon az összegyűjtött anyagnak itt javasolt közzétételére azóta sem kerülhetett sor.

6. Az eddigi eszme-futtatás során figyelemmel kísérhettük azt, hogy a Helynévtörténeti Adattár és a Szótörténeti Tár között szoros összefüggések vannak. Abban is, hogy az anyaggyűjtés azonos helyen készült, a szerző kedvenc munkahelyén, az általa „Paradicsom”-nak tekintett levéltári kutatószobákban.

A Szótörténeti Tár az a műve, amelynek jelentőségéről a legtöbben és a legtöbbit, a legsokoldalúbban és a legárnyaltabban szóltak a szakavatottak és a szakmán kívüli értők egyaránt. Ahelyett tehát, hogy az elmondottaknak valamilyen formában való ismétlésébe bocsátkoznánk, ismét a szerzőnek — e művére vonatkozó — tudománytörténeti megnyilatkozásaira fordítjuk figyelmünket. Az idő múltával — s benne életünk előhaladtával — ugyanis tudománytörténetivé váltak azok az írásai, amelyekben az utóbbi három évtizedben időről időre előbb az anyaggyűjtés rendjén, majd a szerkesztés közben, végül a megvalósulás során lépésről lépésre tájékoztatott bennünket legfontosabb alkotásának alakulásáról.

Aki ismerni kívánja ezeket az állomásokat, egy tudós pálya mérföldköveit és egy óriási vállalkozás műhelytitkait, a következő tanulmányokat olvassa el:

„Az erdélyi magyar oklevél-szótár műhelykérdései (1955: III. 383–95); Az Erdélyi Szótörténeti Tár szerkesztéséről” (1965/1967: III. 396–402); „Jegyzetek a Szótörténeti Tár *aki* szócikkéhez” (1966: III. 403–18); „Az Erdélyi Szótörténeti Tár szerkesztése közben” (1968: II. 520–43); „Mutatvány az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár szócikkeiből” (1972: NYIrK. 16, 121–30); „Mutatvány egy erdélyi szótörténeti tár szócikkeiből” (1972: MNy. 68, 1–23); „Az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár Előszava és Tájékoztatója” (1973: Korunk Évkönyv. 159–71. klny.-ban is; majd 1975: SzT. I.); „A nyelvi drágakövek bányásza. A szerző válaszol Beke György kérdéseire I.” (1975: V. 561–9); „A Szótörténeti Tár szerkesztési kérdéseire” (1976/1979: V. 528–33); „A Szótörténeti Tár szerkesztése közben” (1979: V. 534–57); „A Szótörténeti Tárról a marosvásárhelyi Kritériumnap megnyitóján” (1979: V. 558–60); „A nyelv a nép szolgálatában: Szabó T. Attila professzor válaszol Kántor Lajos kérdéseire” (1981: Tiszatáj XXXV/3: 19–24 és 1981: NyéK. 44. sz. 17–23); „A gazdag szóár ámuldoztat el mindannyiunkat . . .” A szerző válaszol Páll Árpád kérdéseire” (1982: VI. 430–6).

A nagy mű további méltatása helyett összefoglalásul a Szótörténeti Tárról a legmagvasabb jellemzést idézzük, azt, amelyet Benkő Lóránd adott róla tanulmány méretű értékelésében: „Az a teljesítmény . . ., ami előttünk kitárul, nem a méltatók véleménye által lesz azzá, ami, hanem önmagában hordja, objektíven tartalmazza értékeit.” Ugyanis „a Tár jellegében annyira egyedi, előzményeihez annyira nem fogható, formájában és tartalmában annyira minden hasonló műfajú munkát túlhaladó, hogy teljesen külön elbírálást igényel” (MNy. 72 [1976.]: 40).

Végül pillantsunk be Szabó T. Attila műhelyébe, az ő „Paradicsom”-ába, „a levéltári elvonultság mozdulatlan, sápadt csendjébe”, ahol életének java részét töltötte, és amelynek varázsáról ilyen vonzó, színes képet nyújtott nekünk, az avatatlanoknak és kívülről állóknak: „A levéltárakban a múlt népi-emberi életével és belőle különlegesen éppen a nyelv történeti változásaiával foglalkozva naponta érintkeztem és érintkezem ma is szellemi síkon a letűnt korok nemzedékeinek végtelen sorával. Mint szeszélyes gyorsasággal kerengő forgószínpad

fel- és elvillanó jelenéseinek egyetlen személyből álló, tetszésnyilvánításra nem kényszerülő, néma közönsége, a levéltári kutató a múlttá kövült, emlékezetté merevült, de a látó szem számára újra zajlóvá pezsdülő élet forgatagába lesekedik bele úgy, hogy körötte eltűnik a ma, és a múlt kavargó életének izgalmas, kandi szemlélése közben a szereplő személyek ajkán, tollán elámító, veretes nyelvi gazdagságban suttog, beszél, kiált felé a múlt. Hozzá, neki, ha — »van füle a hallásra« (I. 15).

Az erdélyi magyarság sajátos helyzetéből és az erdélyi nyelvi érintkezésekből fakadóan a magyar nyelv román elemeinek kutatása a kolozsvári egyetemen a nyelvtudományi feladatok sajátos, feltehetően kiemelt területét alkotja. 1958-ban az akkori kolozsvári magyar nyelvtudományi tanácsék tervébe iktatta a magyar nyelv román kölcsönszavainak monografikus feldolgozását. A magyar nyelv feudalizmuskori román elemeivel foglalkozó munkaközösség vezetése Szabó T. Attila feladata lett.

E feladat ellátása során keletkeztek alábbi, jórészt tudománytörténeti érdekű közleményei:

„A Pápai Páriz szótár kiadások magyar szókincsének román eredetű kölcsönszóanyaga” (1960/1968: I. 196—211); „Román eredetű kölcsönszavaink Gyarmathi Sámuel nyelvhasznításában” (1960/1968: I. 212—35); „A magyar szókincs feudalizmuskori román eredetű kölcsönelemei vizsgálatának tervmunkája” (1961: V. 411—8); „Előzetes jegyzetek román eredetű kölcsönszavaink középmagyar rétegéhez” (1961: I. 176—94); „Eredmények és hiányosságok a magyar szókincs román eredetű feudalizmuskori elemeinek vizsgálatában” (1962: I. 155—75); „Észrevételek a magyar szókincs román eredetű feudalizmuskori kölcsönszavainak vizsgálatához” (1965: III. 90—5); „Hol tartunk nyelvünk román eredetű feudalizmuskor kölcsönszavainak kutatásában?” (1969: IV. 14—8); „Kniezsa István szerepe a magyar szókincs román eredetű feudalizmuskori elemeinek vizsgálatában” (1965: III. 517—23); „A magyar szókészlet feudalizmuskori román eredetű kölcsönelemeinek kutatása” (1981: VI. 372—93); „A magyar szókészlet román elemeinek története” [Bakos Ferenc könyvének recenziója.] (1982: VI. 266—71). Idegen nyelven jelentek meg az alábbiak: „A propos des mots d’origine roumaine dans le vocabulaire hongrois à l’époque du féodalisme.” (StudSlav. 12 [1966. 398—96]); „Hungarian Loanwords of Romanian Origin” (Hungarian Studies 1/1, 1985. 51—65).

A felsorolt tanulmányok közül szempontunkból kiemelkedik az „Eredmények és hiányosságok . . .” című, mert benne a szerző összefoglalja azokat a mozzanatokot — a XVIII. századtól kezdve a legutóbbi időkig —, amelyek a román kölcsönelemek vizsgálatával kapcsolatosak. „A magyar szókincs feudalizmuskori román eredetű kölcsönelemeinek tervmunkája” című cikk újabb keletű jegyzetéből (V. 593) pedig arról értesülünk, hogy a tervmunka befejezésének időbeli elhúzódása „azzal is magyarázható, hogy a kiadók jó ideig nem biztosítottak nyomdai teret az eredmények közzétételére”. Ugyanitt olvashatjuk, hogy a Kriterion Könyvkiadó 1979-ben távlati kiadói tervébe iktatta a munka kiadását; megjelenéséről azonban mindezekig (1985 végén) nincs hírünk.

7. Idéztük Szabó T. Attila vallomását arról, hogy érdeklődését a nép jelenkori nyelve és kultúrája iránt Csúry Bálint keltette fel, és indította el őt a nyelvjáráskutatás gyakorlati végzésének útján, hogy azután létrehozza a kolozsvári nyelvjáráskutató csoportot, és megalapozza a rendszeres erdélyi magyar nyelvföldrajzi kutatásokat. Azok az értékelések, amelyeket Csúry Bálint egyes műveiről még életében és azok az emlékezések, amelyeket Csúry Bálint pályájáról halála után írt, ma már a tudománytörténet régióiba emelkedtek.

Csúry Bálint „Szamosháti Szótár”-át értékelve (1936: V. 254—6), mint a magyar nyelvjáráskutatásban új korszakot nyitó művet méltatja. A szótár újdonságát a következőkben jelöli meg: „Csúryé az első olyan magyar tájnyelvi szótár, amely egy összefüggő nyelvjárásterület megközelítőleg teljes szó- és kifejezésanyagát nyújtja. Nem elégszik meg tehát csak a tájzavak és csak azon a vidéken élő nyelvalakok összegyűjtésével, hanem szótárába raktározza a Szamoshát minden szavát és kifejezését.” Emellett kiemeli a szótárnak saját határain túlmutató, a népiségismeretben betöltött jelentőségét: „De nem pusztán szótár ez a mű. Tulajdonképp izgalmas néplélektani tanulmányt olvasunk, hisz a hang- és alaktani jelenségeken túl és a mondatszerkesztés jellegzetességei mellett a közmondások, a népi hiedelmek, a falusi kedély gazdag világa szorong itt egy szótár merev kereteibe zsúfolva, és vágyik, onnan kitorve, élő része lenni a későbbi néplélektani kutatásnak.” Végül felhívja a figyelmet a népnyelvi kutatásoknak az erdélyi kisebbségi életben és művelődésben játszott szerepére: „Alapos eredményeiben komoly figyelmeztető kisebbségi életünk, szerény lehetőségek közé szorított honi tudományosságunk számára, hogy a legigazibb kincs, a számunkra legtöbbet jelentő érték, az anyanyelv, a népnyelv tanulmányozását ne hagyjuk, mint eddig, ebek harmincadjára jutva tengődni. Egy kisebbségi nép egész életének, tudományos célkitűzéseinek a legerősebb alapra, a népre kell irányulnia.”

Csúrynek „A népnyelvi bűvárlat módszere” c. tanulmányát ismertetve (1937: VI. 42—4) a címben megjelölt téma mellett egy fontos tudománytörténeti felismerésre is ráirányítja a figyelmet. Csúry ebben az írásban ugyanis végigkísérte a magyar nyelvjáráskutatás történetét, amelynek lehangelő tudománytörténeti tanulsága az, hogy „bár a tudós Szamosközy István már a XVI. században följegyezi a székely párbeszédes mondathanglejtésnek egyik sajátosságát, és ezzel megteszi az első észrevételt a magyar nyelvjárásokra”, a magyar nyelvészet a rendszeres népnyelvkutatás megkezdését hosszú ideig halogatta. Csúry azonban a történetnek csupán vázlatát adta, a főbb állomásokat, azoknak a munkásságát emelve ki, akiknek a nyelvjáráskutatásban „részint elméleti, célkitűző, részint gyakorlati, gyűjtőmunkásságuk jelentős”. Szabó T. Attila, mint látni fogjuk, a témát később alaposabban kidolgozta, és különösen az erdélyi magyar nyelvjáráskutatás történetének gazdag részleteivel bővítette ki.

Csúryról két emlékeztést írt. A nekrológban (1941: III. 475—8) tömören foglalta össze életműve jelentőségét: mint az újabb magyar nyelvjáráskutatás megteremtőjét, mint az erdélyi magyar nyelvűvelés ügyének legkomolyabban felkészült nyelvész harcosát és mint a nyelvtörténeti szövegek közlésének egyik kezdeményezőjét méltatta. A pályaképből (1941: VI. 463—9) részletező gondolat rajzolta meg tudósi és emberi portréját, s a tárgyias leírásokat a személyes emlékezés melegeivel hitelesítette. Megjelenítő erővel állítja elének a Kolozsváron munkálkodó tudós alakját: „Kedvelt munkahelyének, a Kollégium nagy-könyvtárának ablakán át ezekben az években késő éjszakáig, sokszor hajnalig is fény szűrődött ki, annak bizonyosságául, hogy ott az erdélyi magyar tudósok egyik különleges szerénységben rejtőzködő alakja dolgozik kitartóan a magyar népi műveltség megismerésének kérdéseiben, bűvárkodik, töpreng legdrágább kincsünk, anyanyelvünk történeti és jelenlegi életének megvilágításán, illetőleg helyzetének javításán.” Kolozsvárról Csúryt a Debreceni Tudományegyetem magyar és finnugor tanszékének élére hívták meg, s nem sokkal később az újonnan alakult első magyar népnyelvkutató intézet vezetésével is megbízták.

Ekkortól kezdve „a népnyelvkutatás terén is kijelölte az intézet nagyszabású munkatervét: 1. Debrecen közvetlen és távolabbi környékének, 2. a másutt élő magyarság népnyelvének, és 3. a debreceni eredeti civisnyelv szókincsének szótári feldolgozásában”. A 2. pontban jelzett cél megvalósítása érdekében egyebek között „gondoskodása kinyúlt az Erdélyben dolgozó néhány kutató felé is. Személyes kapcsolatokkal és intézete évkönyvében biztosított közlési lehetőségekkel sietett segítségükre”.

A magyar nyelvjáráskutatás fejlődéséről Szabó T. Attila két, szorosabb értelemben vett tudománytörténeti áttekintést készített. Az egyik a „Krizsa János és a Vadrózsák nyelvjáráskutatásunkban” című monografikus jellegű értekezés (1971: a Krizsa János életművének szentelt, fent idézett, gyűjteményes kötetben), amelyet a korábbi, „Az évszázados Vadrózsák és a nyelvjáráskutató Krizsa János” (1964: III. 443—54; 544—5) c. közleményből fejlesztett ki. Az értekezés első, „Nyelvjáráskutatásunk Krizsa előtt” címet viselő fejezetében, figyelemmel a téma európai összefüggéseire, tömören vázolja a magyar nyelvjáráskutató Krizsa Jánosról, majd az ilyen irányú vizsgálatok és leírások történetét Faludi Ferenc gyűjtésétől a Nyelvtudományi Közlemények megindulásáig, 1862-ig, amely évben Krizsa a Vadrózsák sajtó alá rendezésével és a gyűjtött nyelvjárási anyag közzétételével foglalatossá vált. A további fejezetekben — Krizsa nyelvészeti ismeretei; A Vadrózsák nyelvjárási anyaga; A székely tájszótár; „Néhány szó a nyelvjáráskutatókról”; Krizsa gyűjtőtársai; A Vadrózsák nyelvtudományi értéke — részletes elemzéssel rajzolja meg Krizsa szerepét a nyelvjáráskutatás történetében. A másik „A moldvai csángó nyelvjáráskutató Krizsa János” (1959: V. 482—527; 599—609) című nagyszabású és igen érdekes tanulmányában a XVIII. század 60-as éveiből származó első megnyilatkozástól, valamint a Magyar Tudós Társaságnak a múlt század 30-as éveiben kezdeményezett tervszerű lépéseitől egészen századunk 50-es éveinek közepéig mutatja be a moldvai magyarság nyelvének felkutatásában végzett munkát és a leírásában elért eredményeket. A moldvai csángó-kutatás témaköréhez kapcsolódnak alábbi írásai is. A Mikecs Lászlóról írt nekrológ (1945: III. 515—6), amelyben a csángóság nagy reményekre jogosító, fiatalon, tragikusan elhunyt kutatójának, a Csángók (1941.) c. hatalmas összefoglalás, valamint „A moldvai katolikusok 1646—47. évi összeírása” (1944.) c. újszerű megállapításokban gazdag munka szerzőjének állít emléket. A „Szeljegyzetek egy újabb csángó kiadványhoz” (1957: V. 260—68) címmel egy csángó népzenei kiadványról közöl bírálatot. És e témakörbe is beletartozik „A moldvai csángó tájnyelvi térkép munkálatai” c. beszámolója (l. alább).

A magyar nyelvjáráskutatás történetére vonatkozó ismereteinket gazdagítják alábbi írásai is. „A Magyar Nyelvjáráskutató Atlasza” c. kritikai szemléjében részletesen foglalkozik a magyar nyelvátlasz-munkálatok történetével (1969: V. 376—81). „Az Új Magyar Tájszótár tájszógyűjtésünk történeti távlatában” címe szerint is tudománytörténeti jellegű recenziójában a magyar tájszóanyaggyűjtés és a magyar tájszótárak történetéről is tájékoztat (1980: V. 396—402).

Aki a népnyelvben már eleve nem csupán hang-, alak- és mondattani jelenségek gyűjtélékét látta, hanem a néplélek megnyilatkozásait is figyelemmel kísérte, annak a tudósnak érdeklődési körébe kellett vonnia a népköltészet, különösen pedig az erdélyi tájakon gazdagon termő népballadák világát. Szabó T. Attila e vonatkozásban is jeles tudománytörténeti összefoglalásokat készített. A „Népballadánk életútja” című (1966: V. 287—98) — mint maga feljegyezte: „A Faragó József gondozásában Jávorfai muzsika címmel megjelentetett népszerűsítő kiadványnak tudománytörténeti keretbe való behelyezése és jelentőségének méltatása” (V. 598). Ezt követte néhány év múlva az átfogóbb jellegű, „A hazai népballadagyűjtés életútja” című, amely először Kallós Zoltán gyűjtéséből és Szabó T. Attila gondozásában és jegyzeteivel közzétett „Balladák Könyve” c. kiadvány bevezetőjeként jelent meg (Bukarest, 1970, 1971², 5—42), majd pedig kiegészítésekkel és újabb jegyzetanyaggal bővítve „Az erdélyi, bukovinai és moldvai magyar népballadagyűjtés történetéhez” címmel látott napvilágot (V. 442—81; 594—609).

Utaltunk arra, hogy Szabó T. Attila kezdeményezésére indult meg a rendszeres erdélyi magyar nyelvöldrajzi kutatás. Ennek eredményeként jelent meg az első magyar nyelvöldrajzi munka, a „Huszonöt lap Kolozsvár és vidéke népnyelvi térképéből”. (Bevezetéssel és jegyzetekkel közzéteszi Szabó T. Attila, Gálffy Mózes, Márton Gyula. Kolozsvár, 1944. 42 o. + 25 térképlap. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása. Erdélyi Tudományos Füzetek 181.) A továbbiakban mint a romániai Magyar Nyelvjárás Atlasz munkálatainak elindítója és irányítója számos — tudománytörténeti jelentőségű — tanulmányt és tájékoztatót tett közzé.

Ebből a „Válogatott tanulmányok és cikkek” I. kötetében „Tervek és eredmények a nyelvtérkép munkában” címmel egész tanulmányciklust találunk, amely a következőket foglalja magában:

„Jegyzetek Kolozsvár és vidéke tájnyelvi térképének előszavához” (1944/1968: I. 475—85); „A moldvai csángó tájnyelvi térkép munkálatai” (1963/1968: I. 486—91); „Nyelvöldrajzi gyűjtés a Fekete- és Sebes-Körös völgyében” (1950/1968: I. 492—4); „A romániai magyar nyelvjárások nyelvtérképének előkészítése” (1957: I. 495—512); „Nyelvtérképünk anyaggyűjtésének feleútján túl” (1962: I. 513—38); „A romániai magyar nyelvjárások atlasza anyaggyűjtő munkájának állása és a további feladatok” (1968: I. 539—46).

8. A nyelv művelés és a nyelvi ismeretterjesztés is szerves részét alkotja Szabó T. Attila munkásságának. A nyelvművelés természetesen alapjait: a nyelvi tudatosságot, a nyelvi szépségek iránti fogékonyságot és a nyelvhasználati igényességet tanítónő édesanyától kapta örökül, amint erről megrégiben oly szépen vallott: „Nem kell külön hangsúlyoznom, hogy a tanítónő édesanya milyen előnyt jelentett számomra nyelvi indulásomban, nevelésemben is. Édesanyám mintaszerűen tiszta, idegenszerűségektől mentes magyar nyelvet beszélt, s ezt kötelességként oltotta bele gyermekeibe is. Emellett rendkívül szemérmes volt; közönséges szót soha nem hallottam a szájából. Férfi létemre ma is viszolygok, mikor társaságban még a nők is — régen csak csiszlik-szajból hallott — trágár szavakat vegyítenek beszédjükbe a — szent természetesség nevében. Ha nyelvi purizmus jellemez engem, akkor ezt a szülői házból hoztam magammal örökölt és örökös nyelvi igényként, az anyanyelv szépségének és erejének tudatával együtt. Ezért még nagyobb, el nem múló hálával gondolok édesanyámra, mint azért, hogy az életet neki köszönhetem” (V. 563).

A nyelvművelés szerepét és jelentőségét az erdélyi magyarság kisebbségi életében Szabó T. Attila korán felismerte. Ebben is — mint az eddigiekből már kitűnhetett — Csúry Bálint példája állott előtte. A róla rajzolt pályaképben érdemes felfigyelnünk arra a tudománytörténeti adalékra, hogy Csúry nyelvművelő tevékenysége a kolozsvári Erdélyi Irodalmi Szemlében „még 1924 táján, tehát jóval a magyarországi nyelvművelő mozgalom megindulása előtt kezdődött” (VI. 467). A Csúrynek szentelt nekrológból pedig arról értesülünk, hogy „előbb az Erdélyi Irodalmi Társaságban, majd az EME [Erdélyi Múzeum-Egyesület] marosvásárhelyi vándorgyűlésén és kolozsvári népszerűsítő előadásain bátran rámutatott a nyelvünket fenyegető romlás veszélyére” (III. 477), és ezáltal „úgyszólván ő adott jelt a magyarországi nyelvművelő mozgalommal azonos szellemben induló romániai nyelvművelő munkálkodásra” (IV. 53). Magától Csúrytól tudjuk, hogy nevezetes „Aggodalmak nyelvünk épsége körül” című előadását először Kolozsvárott 1928 őszén, majd Marosvásárhelyen 1930. augusztus 28-án tartotta. Megfigyeléseit „Erdélyi magyar nyelvünk állapota”

címmel a Magyar Nyelv olvasói előtt is célszerűnek tartotta feltárni (MNy. 27 [1931.]: 253—8). Hogy milyen tapasztalatokon alapultak akkor aggodalmai, azt már a cikk első bekezdéséből is megtudhatjuk:

„Az az új helyzet, melybe mi erdélyi magyarok a világháború után kerülünk, rengeteg megoldani való feladat elé állított bennünket. E feladatok közt a legelső egyike nyelvünk épségének megőrzése. Magyar nyelvérzékünk a gyermekkortól kezdve a nyilvános élet minden terén ezer kísértésnek van kitéve. Ez a kísértés már elkezdődik az iskolában. Tanítóink a megmondható, milyen nehéz próbát kell kiállani a tanuló gyermekek magyar nyelvérzékének az idegen nyelvekkel anélkül is túlsúlyolt román tantervben, különösen a román nyelvű tanulmányok nagy száma miatt. Az egyetemi tanulmányok magyar műnyelvét ifjaink csak magánúton sajátíthatják el. Az élet minden terén próbára van téve a nyelvérzék. Ezer alkalom van reá, hogy nyelvünkbe idegen szó, idegen nyelvi szerkezet, kifejezésbeli pongyolaság furakodjék.”

Nem meglepő tehát, hogy amikor az erdélyi magyar nyelvtudományi munka megtervezésére-megszervezésére került a sor, Szabó T. Attila a feladatok és célkitűzések közt „az oly fontos nyelvápolás” (IV. 56) ügyét tette az első helyre: „A feladatok kijelölésének rendjén elsőként a nyelvápolás, a nyelv-művelés kínálkozott halaszthatatlan kérdésként” (V. 47). Hogy milyen fontosnak tartotta ezt a feladatot, az abból is látszik, hogy — szokásos szerénységét ezegyszer félretéve — saját szerepét így körvonalazta: „A nyelv-művelés kérdéseit itt Erdélyben elsőként igyekeztem szóvá tenni a napisajtóban és az Erdélyi Múzeum hasábjain is. A folyóiratnak ezt a rovatát — még mielőtt a folyóirat szerkesztője lettem volna — éveken át vezettem, illetőleg a rovat cikkeinek nagy része az én tollam aló került ki” (V. 568).

Nyelvművelő munkásságában Kosztolányi Dezső volt az eszményképe. Első nyelvművelő tárgyú cikkét az Anyanyelvünk című, a Kosztolányi szerkesztette „A Pesti Hírlap Nyelvőre”-nek Kacsó Sándor által összeállított erdélyi kiadásról írta (EM. 40 [1935.]: 196), hogy egy év múltán Kosztolányi halálhírére „Kosztolányi és az új magyar nyelvművelés” címmel tisztelegjen emléke előtt (1936: III. 468—70). Ebben elsőként vázolja föl Kosztolányi nyelvművelő törekvéseinek történetét — akkor, amikor még nem voltak kötetbe gyűjtve ilyen témájú írásai — 1909-ben, „Öreg szavak” c. cikkének megjelenési évében állapítva meg az újabb magyar nyelvművelés születési időpontját. Kosztolányi jelentőségét vallomásszerű sorokban méltatja: „Arany János óta nem volt egyetlen írónk sem, akiben költő és nyelvész olyan edesegy testvériségben élt volna, mint amilyen összhangzó egységben Kosztolányi lelkében éltek az írói és a nyelvtudói hajlamok és kellékek. Ezért nyelvi remeklése minden költői sora, és ezért tudományosan alaposságú minden fejtegetése, amelyet a nyelvi kérdésekre vonatkozólag tőle olvashatunk.” Végül „helyét a legnagyobb magyar nyelvészek és a legmélyebb hatású nyelvművelők sorában” jelöli ki.

Az Erdélyi Múzeum nyelvművelő rovatában — amelyet kezdettől, 1935-től 1942-ig vezetett — az anyanyelv gondozásának munkáját a magyarországi mozgalommal azonos elvek és módszerek alapján végezte, annyiban térve el mégis attól, hogy „a romániai magyar nyelvi valóság időszerű kérdéseinek behatóbb tárgyalásával önállóbban, a kisebbségi nyelvi élet igényeihez jobban igazodva igyekezett szolgálni a nyelvápolás érdekeit. E törekvésben az Erdélyi Múzeum munkatársául szegődött az Erdélyi Iskola címmel György Lajos és Márton Áron szerkesztésében megjelenő tanügyi folyóirat is” (IV. 53). Ez utóbbiban jelent meg cikksorozat a „A nyelvművelés időszerű kérdései. Gyakorlati

nyelvőrkalauz” címmel, amelyet a szerkesztők külön füzetben is kiadtak (Népművelési Füzetek, szerk. Márton Áron és György Lajos. 5. sz. Cluj, 1939. 28. o.; némi kihagyással, illetőleg bővítéssel: 1938/1968: I. 61—100). Kosztolányi Nyelvőrnek adaptációja után ez az első önálló erdélyi nyelvőrkiadvány.

A nyelvőrkiadvány tevékenység „munkatársakat is kapott a folyóiratoknak és napilapoknak a nyelvi öntudat ápolására törekvő szerkesztőiben. A fegyvertársak közül a Pásztortűz szerkesztője, Császárszék Károly, a Keleti Újság szerkesztője, a költő Dsida Jenő és a Brassói Lapok ugyancsak író-szerkesztője, Kacsó Sándor ilyen irányú jelentőségét nem lehet említetlenül hagyni” (IV. 53). Közülük Dsida Jenőnek a Keleti Újság 1936. húsvéti számában Anyanyelvünkért c. rovatát, amely hetente jelentkező, rendszeresnek ígérkező nyelvőrkiadvány munkáinak megindulását jelentette, külön is figyelemmel kísérte, mint a következő publikációi tanúsítják: „Hanyatlás a nyelvőrkiadványban” (EM. 42 [1937.]: 185—6). „Dsida Jenő nyelvőrkiadványa és ami utána következik” (1939: V. 43—5), és nekrológot is írt a nyelvőrkiadvány költőjéről: „Dsida Jenő” (EM. 43 [1938.]: 320). E korai erdélyi nyelvőrkiadvány gárdájának tagja Brüll Emánuel is, akinek halála után csaknem két évtizeddel állított emléket Szabó T. Attila „Brüll Emánuel népszerűsítő munkássága” címmel (1968: III. 502—6), munkásságáról könyvészeti összeállítást is csatolva, amelyben a felsorakoztatott 119 közlemény közül 76 a nyelvőrkiadvány tevékenységébe tartozik.

A fa meghozta gyümölcsét: Szabó T. Attila példája hatott az utána következő nyelvészemzedékekre, iskolát teremtve e téren is. A nyelvőrkiadvány erdélyi történetét összegezve megállapította: „A második világháború kirobbanása évtizedének elején kezdődő nyelvőrkiadvány tevékenységek az újabb világégés éveitől kezdve a nyomában következő gazdasági, társadalmi és politikai átrendeződés kezdeti időszakában ellankadtak ugyan, de az ötvenes évektől kezdve a Kolozsvárt és más erdélyi városokban dolgozó nyelvészek munkája mindjobban erőre kapott.” Megváltoztak azonban a szervezeti keretek és a publikálási lehetőségek: „Minthogy a romániai magyarság egyetlen tudományos szerve, az Erdélyi Múzeum-Egyesület és egyetlen szaktudományi folyóirata, az Erdélyi Múzeum 1947-ben megszűnt, nem volt szervezeti keret és egyelőre nem volt szaktudományi folyóirat, amelyben az ilyen irányú tevékenységek elméleti alapvetésének kifejtésére, megvitatására lehetőség nyílt volna.” A zsákutcából mégis nyílt kiút: „Szerencsére azonban alig volt Romániában megjelenő [magyar nyelvű] időszakos sajtótermék, amely ne nyitott volna teret a nyelvőrkiadványnak, a nyelvi ismereteket terjesztő munka számára. Ilyenformán a nyelvőrkiadvány munkája a legnagyobb elterjedtségű sajtószervekben folyt, tehát éppen ott, ahol a legszélesebb körű hatást fejthette ki. E munkából a kolozsvári és vidéki nyelvészek mindenike kivette részét” (1979: V. 47).

A kibontakozó új feltételek közt önálló kötetként, az idősebb nemzedékből Márton Gyula jelentkezett: „Írjunk, beszéljünk helyesen” (Bukarest, 1952.). A fiatalabb kutatók közül előbb Cs. Gyimesi Évának: „Mindennapi nyelvőrkiadvány” (Bukarest, 1975.), majd Murádin Lászlónak: „Szavak titka” (Cluj-Napoca, 1977.) és legutóbb Bura Lászlónak: „Élő nyelvőrkiadvány” (Bukarest, 1982.) című cikkgyűjteményét adták ki önálló kötetekben. Az újabb erdélyi nyelvőrkiadvány munkálatok reprezentatív darabja pedig a Gálffy Mózes és Murádin László összeállította „Anyanyelvőrkiadvány” c. kötet (Bukarest, 1975.), amelynek élén — mintegy jelképesen — Szabó T. Attila „Örök nyelvőrkiadvány” c. írása áll; amely az erdélyi magyar nyelvészek-nyelvőrkiadványok három nemzedékének, 24 szerzőnek 70 cikkét-tanulmányát gyűjti egybe; és amelyben külön rovatot alkotva 7 tudománytörténeti cikk foglalkozik az erdélyi magyar nyelvőrkiadvány múltjával.

9. Fejtegetéseinknek egyik kiindulópontja az volt, hogy megállapítottuk: Szabó T. Attila abban a három műfajban, amelynek mibenlétét maga körvonalazta a tudománytörténeti munkálatok elégtelenségét elemző bírálatában, nevezetesen: mind az egyes tudományterületek átfogó történeti összefoglalása, mind a részletkérdések előzményeinek feltárása, mind pedig az egyes alkotók munkásságának távlatba állított kritikai értékelése terén jelentőset alkotott. A tárgyalás eddigi folyamán — az általa művelt tudományágak rendjén haladva és e rendből adódóan — főként az egyes tudományterületek meg az egyes részletkérdések történetét feldolgozó tanulmányaira fordítottuk a figyelmet, s csupán itt-ott — ahol erre alkalom nyílt — érintettük a nyelvtudomány egyes munkásainak szentelt emlékező-értékelő-méltató írásait. A továbbiakban tudománytörténeti munkásságának e részleges képét kívánjuk kiegészíteni, amikor rendszeresebben számba vesszük a z e g y e s a l k o t ó k m u n k á s s á g á r ó l közzétett méltatásait-tanulmányait.

A méltatások első csoportjába a műhelytanulmányokat sorolhatjuk, vagyis azokat az írásait, amelyekben valamely (rendszerint éppen megjelent) mű áll a középpontban, s annak ismertetése-elemzése alapján mutatja be szerzőjét.

Ilyenek — Csúry Bálint két munkájának már tárgyalt értékelése mellett — a következők: „Seprődi János, az ember és a tudós hagyatéka. Emlékezés születése százados fordulóján” (1974: V. 348—53); „Egy tanulmánykötet és ami előtte történt” [Jakó Zsigmond munkásságáról] (1977: V. 363—9); „Egy kutató a népi önismeret útján” [Venczel József kötetéről] (1983: VI. 475—9); „Kelemen Lajos művészettörténeti tanulmányai” (1982: VI. 365—71); és végül a „Kőrösi Csoma Sándor indulása” (1979: V. 338—47) című, amelyben nem a tudós műve, hanem a kutató Csetri Eleknek róla szóló monográfiája adja a műhelytanulmány témáját, valamint a tudománytörténet tartalmi és módszertani kérdéseire vonatkozó fejtegetései indítékát.

Egy másik, bár kisebb csoportként tarthatjuk számon a tudósok között é s é r e írt rövidebb lélegzetű írásokat.

Ilyenek: [Kelemen Lajosról] „Köszöntés születése nyolcvanadik évfordulóján” (1957: III. 479—82); [Farczády Elekről] „A nyolcvanadik határkőnél” (1970: V. 354—6); „A nyolcvanadik mérföldkőnél. Tulogy János köszöntése” (1971: VI. 470—1).

Jelentős műfaja a méltatásoknak az elődök és kortársak halálára írt nekrológ. Ide tartoznak a már említett, Kosztolányinak, Dsidának, Csúrynek emlékét megörökítő darabok mellett egyrészt azok, amelyekben a háború viharában fiatalon kettétört életpályáknak állított emléket.

Ezek: „Gergely Béla sírjánál” (1943: III. 501—10); „Mikecs László 1917—1944” (1945: III. 515—6); „Mindszenti Nagy Ottó 1903—1946” (1946: III. 510—12); „Sándor Gábor 1921—1947” (1947: III. 512—3); másrészt azok, amelyekben a közvetlen elődöktől búcsúzik: „Néma halotti beszéd Kristóf György ravatalánál” (1965/1968: III. 493—7); „Farczády Elek” (1974: V. 356—62); „Pais Dezső 1886—1973” (1974: IV. 624—7).

A m e g e m l é k e z é s — eltérően a nekrológtól, amelyben a halál döbbenete és fájdalma uralkodik — az idő múltával távlatokat nyújt az elhunyt alakjának és munkásságának felidézésére.

Szabó T. Attila a következő megemlékezéseket írta: „Cs. Bogáts Dénes 1882—1949” (1968: III. 498—501); „Brüll Emánuel népszerűsítő munkássága” (1968: III. 502—7); „Márton Gyula 1916—1976” (1979: IV. 637—43).

A felsorolt műfajok, amelyekben az egyéni alkotók munkásságát tárgyalta a szerző — az egy műhelytanulmányt kivéve — többnyire rövidebb lélegzetű írások. Ám ezeknek külön értékük, hogy nemegyszer először ad bennük áttekintést egy-egy tudós életéről és tevékenységéről, vagy hívja föl a figyelmet munkásságának kevésbé méltányolt oldalára, illetőleg kevésbé közismert vonására. A tudósok életművének nagyobb távlatokban és szélesebb keretek közt való bemutatására viszont a portré vagy a pályakép a legalkalmasabb. A portré elsősorban emberi és tudósi alakját rajzolja meg az alkotónak, s ennek keretében méltatja érdemeit. A pályakép az életpálya fejlődésének rendjén bontja ki a tudós munkásságának jelentőségét. Természetesen nem mindig lehet ilyen élesen elválasztani a műfaj két változatát. Előfordul, hogy a tudománytörténész egyszerre rajzol pályaképet és fest portrét ugyanarról a személyről. Készülhet pályakép vagy portré a régi nagy tudósokról és a közvetlen elődökről meg kortársokról. Az utóbbi esetben a tárgyias ábrázolást a személyes emlékezés szálai is átszőhetik. A kiemelkedő személyiségekről szóló nagyobb szabású műfajban is magas színvonalú és emlékezetes írásokkal gazdagította Szabó T. Attila a tudománytörténetet, amint az alábbi címfelsorolásból is kitetszik:

„Pápai Páriz Ferenc és öröksége” (1977: IV. 573—81); „Gyarmathi Sámuel nyelvtudományi munkássága a tudománytörténet fényében. Emlékezés halála másfél százados évfordulóján” (1983: I. fent); „Ábránd és valóság. Az ember és a kutató Kőrösi Csoma Sándor arcképéhez” (1969/1979: IV. 582—97); „Az évszázados Vadrózsák és a nyelvjáráskutató Kriza János” (1964: III. 443—54, 544—5); „A nyelvész Gáspár János és román eredetű kölcsönszavaink gyűjtése” (1956/1968: III. 455—67); „Csúry Bálint 1886. február 13. — 1941. február 13.” (1941: VI. 463—9); „Viski Károly nyelvészeti, filológiai és művelődéstörténeti munkássága” (1974: IV. 602—12); „Bárcezi Géza 1894—1975” (1979: IV. 628—36).

Már az eddigiek során is föltűnhetett, hogy a tudósok közül Szabó T. Attila legtöbbször szeretett mesterének, Kelemen Lajosnak emlékét idézi. A felsoroltakat még három tanulmány említésével szerezhethetjük meg. A legklasszikusabb a „Kelemen Lajos, az ember és a tudós. Emlékbeszéd születése százados ünnepén” című (1978: IV. 613—21), amelyben a reformkor híres szónokai által kimunkált emlékbeszéd hagyományát fölelevenítve fest portrét tanítómesteréről. A másik, a korábban keletkezett „Kelemen Lajos élete az emlékezés világánál” című (1963/1968: III. 482—92) viszont pályaképet rajzol, és így éppen kiegészítő párja az előbbinek. Az eszményképnek tekintett tudós körében forgolódott tanítvány mindkettőt át- meg átszővi személyes mozzanatokkal is. Egészében a személyes kapcsolat során átélt élményekből építette föl „Kelemen Lajos az emlékezés fényében” című írását (1977: VI. 480—98).

Összegezésül B. Gergely Piroska szavait idézzük, aki találóan állapította meg, hogy „a tudós tárgyilagossága mögül elővillanó emberarc — az emlékezőnek és az emlékezetbe idézettnek mély embersége —” olyan többletet visz Szabó T. Attilának „az osztályos társ együttérzésével, megértésével és méltánylásával” megrajzolt portréiba, hogy „méltatására szegényes volna a nyelvtudományi szókinész” (vö.: NyÍrK. 17 [1973.]: 378—9 és 26 [1982.]: 172—4).

10. Végezetül, de nem utolsósorban, vessünk egy pillantást egy olyan műfajra, amelyet sajátosan Szabó T. Attila munkált és fejlesztett ki: tudománytörténeti miniatűrnek vagy jobb magyar kifejezéssel és stílusosabban kisdedtudománytörténeti összegezésnek nevez-

hetnének. Az ebben a műfajban írt, tudománytörténeti jártassággal és távlattal kiérlelt, lényegre törő, de mégis árnyalt, tömör és kerek összefoglalások nem-egyszer néhány mondatban vagy néhány bekezdésben képesek többszázados fejlődési irányzatokat átfogni. Alkalmi megnyilatkozások ezek, mert egy-egy nyelvtudományi kérdés vagy munka kapcsán kerülnek ki a szerző tolla alól, de alkalmi jellegük mögött az évtizedeken át folytatott, a kérdéseket mérlegelő és kikristályosító nyelvtudománytörténeti munkásság eredményei rejlenek.

Ilyen kisded tudománytörténeti summái a következők: Bárczi Géza „A magyar nyelv életrajza” c. műve értékelésének a bevezető része, amelyben a magyar nyelvtudományi kézikönyvek történetére pillant vissza (1967: V. 54–5); „A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára a múlt és jövő távlatában” c. ismertetésének első három pontja (1969: III. 428–30), amely a magyar szófejtés történetéről nyújt átfogó képet; az „Örök nyelvújítás” c. cikke (1975: V. 5–9), amelyben a tágabb és szűkebb értelemben vett magyar nyelvújítás folyamatát vázolja; „Bárczi Gézá”-ról festett portréjában a magyar nyelvtudománynak „a tudománytörténet távlatában” szemlélt, „a századvégen innen való története” (1979: IV. 628); „A hagyomány és korszerűség a helyesírásban” című, Beke György kérdéseire adott válaszainak a magyar helyesírás történetét a kezdetektől napjainkig ívelő összefoglalása (1979: V. 570–4); „A kora ómagyar kor szövegemlékei” c., Benkő Lóránd műve értékelésének bevezetésében a magyar nyelvtörténeti vizsgálatok históriájának foglalata (1980: V. 278–9).

Ízelítőül lássuk, hogyan tudja a szerző három évszázad helyesírástörténetét húsz sornyi szövegből álló öt mondatban összesűríteni:

„A reformációval egyidőben hatalmas közlési lehetőséget teremtő könyvnyomtatásnak már a betűanyag gazdaságos használatára érdekében is lehetőleg korlátok közé kellett szorítania a betűk és más írásjelek számát. Ennek érdekében mindinkább érvényesíteni kellett a helyesírásban az egy hang — egy betű elvet. Némi ingadozással és következetlenséggel tarkítva, e törekvés a könyvnyomtatásban határozottan megfigyelhető. Ezért van az, hogy éppen H e l t a i G á s p á r n a k a XVI. század közepe tájától, majd T ó t f a l u s i K i s M i k l ó s n a k a XVII. század végétől működő kolozsvári nyomdája tett döntő lépéseket a magyar helyesírás ilyen értelmű egységesítése felé. Egy ideig ugyan ezután is ingadozott a helyesírási gyakorlat — a kor sajátos ideológiai viszonyai között — a felekezetenként elkülönülő k a t o l i k u s és p r o t e s t á n s helyesírás két árnyalata között, de aztán a XVIII. század végén kezdődő nyelvújítási küzdelmek íróharcosainak és főként az 1825-ben megalapított Magyar Tudós Társaság (Akadémia) tagjainak fáradozása 1832-ben megalkotta a mai magyar helyesírás alapvető művének tekinthető első, egységesítésre törekvő magyar helyesírási szabályzatot.”

Hasonló tömörséggel foglalja össze — válaszul Kántor Lajos kérdésére — Horger Antal és József Attila viszonyának ellenpéldájaként nyelvészek és írók két évszázadon át folytatott együttműködésének történetét:

„Kazinczy kezdeményezése nyomán valóságos fegyverbarátság alakult ki írók és nyelvészek között. Vörösmarty Mihály például egyik kezdeményezője, támogatója volt az Akadémia szótári munkálatainak, Czuczor Gergely meg éppen lemondott az írói babérokról, s a magyar szókincs elámitóan sokoldalú ismeretével szerkesztette az első nagy magyar értelmező szótárt (1862–1874). Arany János ugyan békétlenkedve zsémbelt »a nyelvész urak«-kal, de maga is nyelvészkedett, s mint szerkesztő nyelvi dudvát irtott: még Az ember tragédiája nyelvi remeklésein is talált csiszolni valót. Szinte százados lépéssel a magunk korára ugorva át: az Arany bővületében nevelkedett Kosztolányi Dezső nem a nyelvészekkel való szembenállásban, hanem éppen harcos fegyvertársaként, az

anyanyelv szépségétől és végtelenségétől bővölten, remekbe készült vitairataival, cikkeivel segítette győzelemre az első világháború utáni újabb magyar nyelv művelő igyekezetek ügyét. A felszabadulás után meg a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv művelő Bizottsága elnöki tisztségében előbb Kodály Zoltán, majd maga Illyés Gyula a nyelvész Lőrincze Lajossal együtt buzgólkodik az író és a nyelvész számára egyaránt drága anyanyelv védelmében. Vagy hogy erdélyi példát említsek: a két világháború közti erdélyi nyelv művelő igyekezeteknek két kiemelkedő íróalakja is volt: Dsida Jenő és Kacsó Sándor.” („A nyelv a nép szolgálatában: Szabó T. Attila professzor válaszol Kántor Lajos kérdéseire”. NyéK, 44 [1981.]: 22)

* * *

Kedves Attila Bátyám!

Hetvenötödik születésnapod alkalmából a legnagyobb élő magyar nyelvtudóst köszöntöttem Benned, s azt tettem hozzá: a sors különös ajándékának tekintem, hogy találkozhattam Veled és közelebről is megismerhettelek Téged. Válaszleveledben ismert szerénységeddel elhárítottad a *leg-* szócskában kifejezett és Általad túlzásnak ítélt minősítést. Úgy gondolom, a nyolcvanadik mérföldkő ünnepélyes alkalma felment engem a levéltitok őrzése alól, s napvilágra hozhatom válaszdodnak ezt a részét, amely így szól:

„Ha majd Kolozsvárra vetődsz, s az utcán találkozol egy felfuvalkodott, önhitt, őszhajú emberféleséggel, tudd meg, hogy az én vagyok, de azt is tudd meg, Ti tettetek azzá az olyan túlzó dicséretekkel, amilyeneket Te is papírra vetettél. Mert azt, hogy neked a velem való találkozás valamit jelentett, azt még elhiszem, de hogy én volnék a legnagyobb élő magyar nyelvész, ezzel az állítással szemben legalább tíz nevet tudnék felsorolni, akik jóval nagyobbak, mint szerénytelenségem.”

Azért is idéztem ezt a részletet, mert igen jellemzőnek találom azokra a megnyilatkozásaidra, amelyekben „árnyékot napfény — tréfa úz komolyt”: előszóban arcodon ilyenkor kutató tekintettel párosult bujkáló mosoly jelenik meg, a nyelven kívüli elemek ily híven kísérve felíg térfás mondandódat, azt, amit az olasz *semserio*-nak nevez.

Nem kevésbé fontos azonban leveled folytatása sem, amelyben komolyra fordítva a szót, így összegezed életpályádat:

„Meg aztán én igazán sohasem pályáztam erre a *leg*-re. Dolgoztam, amennyit tudtam, s most életem végén olyan elismerés árad felém, amely éppen elég nekem. A túlzásokat azonban kerülni kell.”

Intés is ez egyúttal a könnyen hevülőnek, a túlzásra hajlónak. Megfogadom tehát a tanácsot, s nem *bócskődöm* tovább (csak annyit jegyzek meg, hogy előttem öt évvel akadt már egy „túlzó” Imre Samu személyében, aki hetvenedik születésnapodon a Magyar Nyelvben ezt írta Rólad: „ma joggal tekinthetünk rá úgy, mint a mai magyar nyelvtudomány legnagyobb élő tudósára”).

Befejezésül őszinte szívből kívánom, hogy még hosszú ideig dolgozhass, a Paradicsomban és a Paradicsomon kívül — a számodra „lugost alkotó” Éva társaságában —, tisztelőid és tanítványaid öröme, a tudomány eredményeinek öregbítésére s a határon innen és túl élő magyarság szellemi gyarapodására.

Isten éltesen sokáig erőben-egészségben!

Őszinte tisztelettel köszönt híved:

Budapest, 1986. január 12.

Éder Zoltán

A beszéd és a mentálhigiéné

I. A nyelvészeti előadásokra figyelve a rádióban és tévében, felkeltették bennem a gondolatot, hogy amidőn az anyanyelv jelentőségéről, nyelvhelyességünkről, a megfelelő szóhasználatról hallunk, nem többről van-e szó a kitűzött feladatnál. A nyelv művelés számos részlete, így pl. „emberközpontúsága” (Lőrincze, 1980) felvetette a kérdést: mennyire lehetne az elhangzottakat a lelki egészségvédelem szempontjából felhasználni? Amikor helyesen beszélni és írni tanulunk, vagy akár meglévő hiányosságainkat pótoljuk, képességeinket fejlesztjük, pszichés hatásokkal is lehet számolni: az alkalmazkodás a helyesírás szabályaihoz, a megfelelő megszólítások elsajátítása, a stílus fejlesztése stb. — tanulás. Ugyanakkor valamilyen alkalmazkodást is tartalmaz bizonyos fokú közösségi normához, előíráshoz. (Természetesen távol áll tőlem, hogy a kettő közé egyenlőségjelet tegyek.) A megszólítás az emberek egymáshoz való kapcsolatának, pontosabban kapcsolódásának stílusa, jellege egyfelől kifejez, másfelől hat embertársunkra, s ezért a beszédnevelő tevékenység az előnyösebb kifejezés megteremtésével hat az emberi kapcsolatokra. Másképpen megfogalmazva: árnyékoltabb, megfelelőbb megszólítás kedvezőbb, pozitívabb emberi kapcsolatot fejez ki, illetve előnyösebb reakciót válthat ki. Már az elmondottakból is önként adódik a kérdés: ha a megszólítás vagy más beszédbeli tényezők ennyi pszichológiai elemet, hatást tartalmaznak, ha a beszédneveléssel foglalkozók lelkileg is hatnak ránk, nem volna-e célszerű munkájukat mentálhigiéné szempontból is értékelni, s ilyen értelemben a lelki egészség érdekében alkalmazni, felhasználni?

Joggal feltehetnénk a kérdést, hogy miért nem a kommunikáció és mentálhigiéné vonatkozásával foglalkozom itt? Az emberi közlések egyik legfontosabbika a szóbeli, a beszéd. Ha azonban kibővítenénk témánkat a közlések más formáival — a gesztus, a mimika, a magatartás nonverbális elemeivel, a képi ábrázolástól a szemantika számos kérdéseivel stb. — olyan időbeli és tématergerbe merülnének, hogy akkor sokat markolnánk és keveset fognánk.

A mentálhigiéné (ezután: mhg.) — vagy más szóval a pszichohigiéné — tárgya a személyiség, a lélek egészsége. Két fontosabb gyökere van. Az egyik az Egyesült Államokból indult el, s elsősorban a betegek jobb intézeti ellátásával és rehabilitációs sorsukkal foglalkozott. Ez az irányzat egy gyógyult beteg, C. W. Beers munkásságából származik, s a svájci származású Adolf Meyernek, az amerikai pszichiátria nagy vezéregyéniségének tevékenysége nyomán szélesedett ki. Az európai mhg. — *pszichohigiéné* kifejezéssel — az ugyancsak svájci Heinrich Meng tevékenysége nyomán alakult ki, aki a lélekelemzés új ismereteinek, tanulságainak jelentőségét felismerve és alkalmazva dolgozta ki. Meng pszichiáterek és pszichoanalitikusok mellett pszichológusokat, pedagógusokat, ső kriminológusokat is bevont munkájába (Hárdi, 1984). Ő alapította a mhg. első tanszékét is.

A fizikai higiénéhez hasonlóan a mhg.-ben is három lépfőcsokot különböztetünk meg: az elsődleges megelőzést, amely az okok kiküszöbölésével óv a lelki bántalmaktól. A másodlagost, amely a korai kezeléssel igyekszik elejét venni a krónikussá váló kórképeknek, melyeknek — talán mondanom sem kell — további környezeti károsító hatásuk lehet.

A harmadlagos megelőzés a hatékony munkába állítást, a rehabilitációt célozza.

A modern pszichohigiéné Benedetti (1984. 426) megközelítésében „a pszichiátriának különféle pszichoszociális tudományokkal rokon oldala, amely a lelki-elmebeli bántalmak megelőzésével foglalkozik”. Hangsúlyozza, hogy sokféle társadalmi ok hozhat létre kóros jelenségeket, bántalmakat, de ezek társadalmi hatással, következményekkel járnak, pl. a drog-epidémiák. Ezért veti fel, hogy a pszichohigiéné társadalmi felelősségvállalást is jelent, embertársaink szenvedésében való részvételt, azzal való törődést. Csak az elsődleges és másodlagos megelőzést véli idetartozónak.

A fenti rövid összefoglalás után lássuk, hogy mi lehetne a kapcsolat a beszéd és a mhg. között.

A kérdésre első lépésben egy egyszerűsített kóroktani sémával válaszolok. Célzerűnek tartom három réteg megkülönböztetését:

1. A „felszínesebb réteg”. A pszichopatológiai történések mélyebb okaival foglalkozva — ahogy ezt a mgh. irodalmában is látjuk — hajlamosak vagyunk mellőzni mindazon beszédbeli „múló hatásokat”, melyek az embert hétköznapjaiban érik. Szinte megszoktuk, hogy pl. a cipőüzletben semmibe vegyenek bennünket mint vevőket, vagy a zsúfolt villamoson, autóbuszon tolongás közepette lábunkra lépjenek (amit még esetleg grombaság is kísérhet). Folytathatnánk a mindennapi megszólítás és ismerkedések, találkozások sorával, amikor a modortalanságok, hiányos megszólítások, durvaságok nem kevésbé fordulnak elő. Önmagában jogos az ellenvetés: az ilyen helyzetektől, ingerektől „még senki sem lett beteg”. Hiba lenne azonban az említett jelenségeknek légbört teremtő jellegétől eltekinteni, különösen akkor, amikor ezek összegződésével vagy — nem ritkán — különleges hatásával számolnunk kell. Ilyen epizódok „utolsó cseppként” is szóbajöhetnek, mint ahogy egyik betegemnél a fejéhez repülő billiárdgolyó járult hozzá a pszichózis kirobbanásához, vagy egy másik — irodalmi esetben — a randevúról való elmaradás vezetett egy nő öngyilkosságához. Mindez sok mással is összefügghet: a látszólag „felszínes” külső szóbeli tényezők fontossága mutatkozik az ember életében, például kedvező munkahelyi légkör, barátok, jó főnök esetében stb., miután ezek számos embert tartanak egészségesen, emelnek fel és támogatnak. Eközben az elhangzó „jó szó” egészségerősítő lehet. Sajnos — mutatis mutandis — az ellenkező sem ritka.

A „felszínes réteg” más oldalról is megközelíthető: az átlagember regisztrálja a vele történeteket. A hangulat változásai azonban bizonyos fokú kiválással járnak. Így jókedvűen esetleg nem veszik figyelembe a kisebb megterheléseket, kellemetlenséget, esetleg sértést vagy akár a megszokott munkahelyi kellemetlenkedéseket is „átlépi” vagy a szokásukkal ellentétben különböző módokon reagálnak rájuk. A lehangolt ember az előbbiekre ellenkezően érezhet, pl. egy hétfői villamosaffér az ő számára „ez a hét is jól kezdődik” következtetéssel tovább ronthatja a kedélyállapotát. Természetesen más mennyiségi, minőségi különbségek vannak súlyosabb mániás vagy depresszív állapot esetében.

Tovább bonyolódhat a helyzet, ha a múltó „felszínes” hatások körébe a tudattalant is bevonjuk. Mindezt a paranoid magatartáson jól szemléltethetjük. A paranoid beteg — mint a klinikai gyakorlatból tudjuk —

magára vonatkoztat dolgokat, melyeket legtöbbször ellenségesnek, rosszindulatúnak vél, akár a legártatlanabb kijelentéseket is. Ezek a betegek a minden emberben rejlő agressziót érzik meg. Gondoljuk meg: a legbarátságosabb szavak és gesztusok mögött is a gonoszt szimatolják, megsejtik a maguk ellen felhasználhatót. Valóságos „agresszorkutatók” ők, mondhatni „agresszológusok” s mint ilyenek „specialisták”. Pl. egy orvoskolléga paranoid felesége férjének a tévémondó életkorára szóló megjegyzése miatt óriási perpatvart csinál. Ezt maga ellen súlyos sértésnek fogja fel. A valóságban a bemondóra tett megjegyzés („megöregedett”) miatti sértődése férjével kapcsolatos súlyos konfliktusát rejt: az nem szereti. Ezt viszi át az adott helyzetre.

A felszínesnek látszó szó egészségvédelmi vagy károsító ereje a helyzettől és az időbeliségtől is függ. Az a bizonyos „jó szó”, amit a kétségbeesett beteg a reményért vár orvosától, éppoly jelentős, mint a rosszul és félreérthetően elhangzott, mely a betegben szorongást kelthet, depressziót indíthat el, ahogy ezt az „iatrogen pszichés károsítás” esetében láthatjuk.

Az „ártatlan” szó ismétlődve, hosszabb időn keresztül mint krónikus inger szerepelhet feszültségkeltő vagy akár megbetegítő hatással. (Leánybetegemnél szerepel pl. az az anya, aki előre megmondta, hogy gyermeke milyen rosszat fog csinálni — hazudni, lopni fog stb., „amiért azután megbüntethette . . .”)

A gyereknek szülei iránti ambivalens érzése vagy pl. beosztottnak a főnök iránti gyűlölete megmutatkozhat, ha szokásos mondataikat, ismétlődő kizólásaikat hallja. Azokra szinte „pszichés allergiával” reagál: „. . .már megint ezt mondja”, „. . .jön a régi lemezzel . . .”. Mint diák, már a mondat első felénél előre neveltünk, amikor egyik tanárunk hazafiasságát állandó azzal bizonygatta, hogy ő „. . .magyar marad, ha szíjat hasítanak is a hátából . . .”

2. A mhg. területén elfogadott mélyebb okok főként a korai gyermekkorban az anya-gyerek viszonylatban, a korai szülői, családi körülményekben keresendők, ahogy ezt a lélekelemzés Freud munkássága nyomán kimutatta.

Újabb tanulmányokból (Benedetti — 1984. — idézi Pasamanick és mások. munkáit) értesülünk a társadalmi viszonyok beszédre való hatásairól. Így pl. kedvezőtlen szociálökonomiai viszonyok a gyermekek beszédtanulására hátrányosan hatnak. Az ilyen gyerekek nem mondatszerű kapcsolatokban fejezik ki gondolataikat, szegényesebb a szókinésük, emberi kapcsolatokban is kevésbé differenciált szavakat használnak. Szüleik gyakran rövid, imperatív mondatokkal „nevelik” őket.

3. A modern pszichiátriában — melyet talán témánk szempontjából itt inkább a teljesség kedvéért említek meg — az örökléstani — genetikai tényezők kapnak növekvően fontos szerepet, különösen a genetikai tanácsadás formájában.

A beszéd szempontjából nyilvánvalóan az első két csoporttal kell — már az elmondottak alapján is — behatóbban foglalkozni.

Kik és milyen területen foglalkozhatnának a beszéd és a mhg. kapcsolatával?

A pszicháter, a lélek orvosa sokszor találkozik beszédben kifejeződő pszichés zavarokkal, melyeknek legfőbb példája a szkizofrénia, ahol a sajátos beszéd, a neofráziák, az összefüggéstelen mondatok ilyen irányba

terelik a vizsgáló figyelmét. Természetesen találkozhat organikus agyi károsodásoknál is beszédzavarokkal, melyek — mint pl. az afázisa — inkább a neurológus tevékenységi körébe tartoznak, mint a mhg. területére. A pszichiáter diagnosztikusan, sőt terápiásan is — a szóbeli közlések folyamán — széles körben használhatja a beszéddel kapcsolatosan kórlélektani vagy akár idegkórtani ismereteit. Arra azonban nincs adatom, hogy a beszédnek finomabban kidolgozott „előrejelző” megelőző szerepet juttasson mhg.-s munkájában.

A pszichológus a beszédet a személyiség kifejeződése egyik értékes vetületének tartja, ahol a tartalmi elemeken kívül a beszéd alaki tényezői (stílus, melódia, ritmus, beszédtempó stb.) személyiségdiagnosztikai eszközöként is szolgálnak, ahogy erről hazai tanulmányban beszámoltak (Tóth 1948). Érdekes, hogy a német pszichológusok által írt legújabb mhg.-s műben sem foglalkoznak a beszédnek a megelőzésben való szerepével (Brandtstädter 1982).

A pszichiátriai gyakorlat mellett azonban meggyőződésem szerint a legtöbbet a lélekelemzéstől várhatunk — ahogy ezt az egyre növekvő ilyen szakirodalom is bizonyítja. A pszichoanalitikus a tudattalan világát kutatja s — ahogy Freud is mondta — a kúra lényege, hogy analitikus és paciense beszélnek egymással (Freud 1912). Jogos volt tehát főként kezdetben a „talking cure”, azaz „beszélő kúra” kifejezés. Ma már sokat olvashatunk a „Gesprächspsychotherapie”-ről (Helm 1978). A Freud által oly találóan mikroszkopikus látásmódhoz hasonlítható analitikus eljárás, szemlélet a beszéd és a mhg. szempontjából rendkívüli jelentőségű. (Erről a későbbiekben példákkal is igyekszem szolgálni.)

A gyógypedagógus a beszéd javításával a beszédhibákban szenvedők reszocializálását, közösségbe illesztését segíti. A páciens jobb kifejezőképességével, a mások által való jobb megértésével nemcsak javító, nevelő, hanem személyiségformáló munkát is végez. Ennek felismerése is hozzájárult ahhoz, hogy ma már az ilyen munkához legtöbbször pszichoterápiás jellegű hozzáállás szükséges.

Jelen sorok célja sajátos kiszélesítő, elmélyítő munka: a mentálhigiéniével kapcsolatba kerülő pszichiáter, pszichológus, pedagógus számára a beszéd szerepének és összefüggéseinek szélesebb körű felismerését és használatát, a nyelvészek számára pedig munkájuk mentálhigiéniés jelentőségének, hatásának megvilágítását szolgálja. Az mhg. — mint az előbbiekből is kiderül — főként pszichiátriai, pszichológiai ismeretek szintéziséből kialakult gyakorlati tudomány. A szintézisnek viszont van egy sajátos metszópontja, melyet 1967-ben a *pszichológiai kulturáltság* kifejezéssel jelöltem meg (Hárdi 1967, 1976, 1980); ebben a pszichológiai ismereteknek elsajátítása, begyakorlása és az ehhez szükséges empátiás képesség vezet a megfelelő hozzáálláshoz. Úgy gondolom, hogy a mhg. alapja az említett pszichológiai kulturáltság. Ezért alapvetőnek tartom, hogy a fenti cél érdekében gyakorlatból vett példákkal, gyakorlati céllal közelítsük meg témánkat. Ahogy az angol is mondja: a pudding próbája, hogy megeszik.

II. Három kérdéssel foglalkozom az alábbiakban:

1. Mi a beszéd jelentősége és viszonya a mentálhigiéniéhez általában?
2. Mit nyújt e téren a pszichiátria, pszichoterápia?
3. Milyen tennivalóink lehetnek az elmondottak alapján?

1. A két terület összefüggését keresve hasznos a beszéddel mint az emberi kapcsolatok egyik megalapozójával, kifejezőjével és hordozójával foglalkozni. Ennek fejlődéslelektani alapjai vannak. Először az anya-gyerekek viszonyra kell gondolnunk, az első és egyben legjelentősebb emberi kapcsolatra. A csecsemő kezdetben az arc, a mimika és a testtartások megismerésével válik részesévé az anya-gyerekek kapcsolatnak. Természet-szerűleg alapvető a csecsemő táplálása, gondozása. Az apróság sírása éhségének kifejezője (erre a válasz a szükséglet kielégítése), melyet a későbbiekben folyamatosan a dialógus vált fel, hisz a sírás gügyögéssé alakul, melyre az anya nemcsak boldog mosollyal, hanem különféle szavakkal válaszol, megszüntetve védené hiányérzetét. Szerepe van ebben a csecsemő névvlen való szóltásának is. Csecsemőkorbán a szavaknak csodatevő, mágikus hatásuk is van: sírásra, hangadásra a világ megváltozik a csecsemők körül, szükségleteik kielégülnek. Primitív népek lelki világában, egyes pszichiátriai kórképekben ennek jelentősége ugyancsak közismert. Kell-e tovább fejtegetni a közismert anyagyermek egység fontosságát és abban a beszédbeli fejlődés jelentőségét? Elég utalni az *anyanyelv* vagy az *édes anyanyelvünk* kifejezésre, amely ezt a helyzetet tükrözi. Az emberi élet egyéb tevékenységeitől, pl. a gondozói magatartástól el nem választható az itt elhangzó beszédbeli közlések atmoszférája és sok változata. Ismerjük ennek sokféle típusát, a túlkényeztető anyát, aki gyermekét agyonajnározza, de az elhanyagolt gyermeket is, aki nemtörődömség vagy visszaélés áldozata, jó szavak helyett ütésben van része, s így találkozzunk a „megvert gyerek szindróma” pszichés jelenségével. Nyilvánvalóan mindezek a beszédfejlődésben, beszédben is tükröződnek.

Az iskolai életben a fogékony gyermek információk, befolyások tömegével, szinte egy új világgal gazdagodik. Napjainak legalább a felét együtt tölti társaival, tanítóinak, tanárainak viselkedését látja és — természetesen — beszédét is hallja. A tanulásban az elsajátított anyagokon kívül a közlés módja, a pedagógusok stílusa mind-mind hatnak rá. Osztálytársaiknak viselkedése és beszédbeli modellje mellett ott vannak a tanárok magatartási mintái is, benne azok beszéde. Az iskolai durva beszéd, az esetleg felkészületlen pedagógus, a nemes vagy igazságtalan vélekedések, magatartások mind-mind befolyásolják a diákok személyiségét. Mindez az érdeklődésre, tanulási készségre és a magatartásra is hat. Hányszor halljuk, hogy ebből vagy abból a tárgyból „jó tanárom volt” és „azért szerettem ezt a tárgyat”, míg a rosszindulatú, ügyetlen tanár elbátortalaníthatja növényékeit.

A magam két példájára gondolok: később nagy hírre emelkedett matematika-tanárom az első gimnáziumban a tábla elé szólított, ahol reszketve fogtam kezembe a krétát, hogy a tizedespontot a megfelelő helyre tegyem. Az ironikus tanár „nem hagyta ki a ziccet”, és gúnyos megjegyzést tett viselkedésemre az osztály hálás hahotája közben, ami egy életre befolyásolta a számokkal való hiányos magatartásomat. Ezzel szemben latintanárom, aki nagy irodalmi tudású, melegsívű ember volt, a gimnáziumban az akkoriban rettegett latin nyelv oktatása közben olyan kedvesen bánt velem — szavaival, elismerésével sikerélményhez juttatott —, hogy ott az iskolában sajátítottam el a legfontosabb tudnivalókat, s mindig nagy örömmel vettem kezembe a latin nyelvű szövegeket.

Elérkezünk itt a felnőttek világához, ahol a beszéd hangban és írásban társadalmi szinten is jelentős kifejezője és hordozója az emberi kapcsolatoknak. Célszerű lenne itt felvetni a beszédbeli érettség kérdését. A felnőtté válásban és a társadalomban való egyenrangú viselkedésben erre is

gondolhatunk. Mennyire képes valaki önmagát kifejezni? Mennyire tud a társadalmi kapcsolatokban odaillő kifejezéseket, formulákat találni? Mindennap találkozhatunk a gyermeki hangvétellel, infantilis beszédstílussal, modoros-sággal, affektáltsággal. Az ilyen megnyilvánulások természetesen szakemberek számára sokat mondhatnak pszichológiai szempontból. A közösségbe való beilleszkedés az anyanyelv gondos ismeretét, a választékos beszédstílust igényli. Fokozottan áll ez a telekommunikáció korában, amikor mindenkinek módjában áll szépen beszélő embereket hallani, tehát jó példát követni. Ennek azonban az előny mellett hátránya is van. Elsajátíthatnak ugyan jó kifejezéseket, formulákat, ám a sok „hivatalos” szöveg formális, sematikus irányba szűkíti az emberi beszéd sokszínűségét.

Vértés O. András történeti pszichológiai kutatásából tudjuk, hogy modern világunkban a beszéd érzelmi tartalmából sokat veszített, elszegényedett. Az egyéni stílus — annak minden eleme — közel hozhat, de színtelenségével el is távolíthat. Örömmel hallgatjuk az ízes magyar beszédet, s szomorúak lehetünk, amikor a hivatalban ügyeinket „hideg tárgyilagossággal”, személytelenül, az éppen aktuális rendeletek alapján intézik (vagy netalán: nem intézik).

Emlékeim között őrzöm azzal a magas állású férfiúval való találkozást, aki — amikor egyszer bajban voltam — a szokásos személytelenséggel, „hideg tárgyilagossággal”, pontosabban: nemtörődomséggel fogadott. Később véletlenül tanúja lettem, amikor ez a „jegesszívű ember” nyílt színen, az előadói emelvényen sírvafakadt, mivel egyik családtagja súlyosan megbetegedett . . .

Szinte divat az érzelmetlenség a beszédben, mimikában, viselkedésben. Az oly sokszor szóvá tett boltbeli közöny mellett a személytelen „tessék kérni!” helyett a személyesebb odafordulás, a vevő kívánságának keresése a kereskedelemben ma már sajnos ritkaság. Hollós István beszélgetéseinkben egy alkalommal utalt a beszéddel kapcsolatos pszichoanalitikus elgondolá-saira: a baráti beszélgetésben sajátos gondolatcsere történik, érzelmi ösztönös — kifejezése szerint — libidócirculáció zajlik, ahogy az emberek szellemileg szinte megtermékenyítik egymást.

Itt visszakanyarodnék a „felszínes” okokhoz. A mindennapi életben jelentősége van az érzelmeik azon megnyilvánulásának is, melyet méltán nevezhetünk figyelmességnek. Jólesik — s a hétköznapi mentálhigiénéje szempontjából sem jelentéktelen —, ha a reggeli villamoson vagy trolibuszon nem az egymás lábára taposó goromba embertársunk a reggeli hangulatunk meghatározója, hanem egy kellemes hang, amely gondosan tájékoztat a meg-állóról, jó utazást kívánva. Azt sem veszem rossz néven, ha egy-egy derűs buszvezető néha tréfás megjegyzéseket tesz az állomásokhoz — esetleg az utasok nem kis derűjére. Milyen csekély dolgok kellenek ahhoz, hogy napjaink jól induljanak vagy fejeződjenek be!

Az érzelmi tényezőknél a megszólításban is nagy a szerepük. Ápoláslélektani tanulmányaimban (Hárdi 1980) sokszor kiemelttem a betegek fogadásának kérdését a gyógyító intézményekben. Ebben a kedves és figyelmes eligazításnak, megértő szavaknak és legfőképpen az értelmes meghallgató fülnél fontos szerepe van. A betegek megszólítása nem lehet sematikus, „egyes”, „kettes” vagy „néni”, „bácsi” stb. Meg kell találni azt a formát és hangot, ami a helyzetnek és személyeknek a legmegfelelőbb. Ezzel kapcsolatosan egy hallgatóm nekem szögezett kérdése egy pillanatra meg-

hökkentett: arról sokat beszéltek, hogy a sematikus, mechanikus megszólítás milyen helytelen, de azt nem mondom meg, mi a helyes! A kérdésben a probléma mellett ott volt a válasz is: a megszólításra nem lehet semmiféle szabályokkal receptet adni. A kérdező nyilván el akart kerülni egy alapvető érzelmi ténytet: a megszólítás módját — bizonyos fokú műveltség és gyakorlat alapján — az ember általában érzi. Természetesen előfordulhatnak nehéz vagy kínos helyzetek, amikor az ember sejtései alapján tájékozódik, vagy végső esetben akár meg is kérdezheti pl. a beteget. A megszólítás főleg a bajba jutott, szorongó embernek — különösen a betegnek — számára lényeges, a kiszolgáltatottság rossz érzésében már ezzel is vigaszt, támaszt, reményt, illetve — Hermann Imre kifejezésével (1943) — megkapaszkodást találhat. Ezúton is értékelheti a beteg helyzetét („pusztán egy szám”), érezheti a közelséget, a távolságot, az őszinte odaadást vagy annak hiányát. (A megszólítás nagyszerű és közismert karikatúrája Karinthy Frigyes Tegezés című írása.)

A beszéd a maga tartalmi elemeivel, érzelmi színézetével formálja, segíti a kapcsolatokat s atmoszférát teremthet az emberi együttlétnek. Gondolhatunk itt az értékes párbeszédre, de szónoklatokra is (Kossuth Lajoséira például), vagy akár a szerelmesek társalgására. A tartalmi elemeken túl igen jelentős a hangokban és a beszéd formai elemeiben megnyilvánuló sokrétű pszichés elem. Így pl. a sebes beszédű, hadaró emberek sok mindent elárulnak magukról: lehetséges, hogy félnek, nem jut meghallgatásukra idő s „egyszerre mindent el akarnak mondani”. Gyanakodhatunk ilyen esetben önértékelési zavarra is: ezt az embert otthon sem hallgatták meg... Néha a szótömeggel elárasztók csak saját magukat akarják hallani „s mást nem engednek szóhoz jutni”, csak ők a fontosak.

Régóta gyűjtök megfigyeléseket a függőségről. A sokat beszélő ember gyors és részletező mondataival főnökének számol be, egyben függő helyzetét fejezheti ki. Ezzel szemben a lassú, méltóságteljes beszéd autoritatív hatású, magabiztonságra, öntudatra, autonómiára vall. A beszélő tudja, hogy minden szavának súlya van (míg az előző a súlytalanság állapotával küszködik). Társadalmi, tudományos és művészeti területen is tapasztalható az interjú adó, a nyilatkozó emberek „méltóságteljes”, „megfontolt” hangvitele, beszédstílusa. Rendkívül érdekes megfigyelni, hogy az alá- és fölérendeltség nemegyszer befolyásolja a beidegzett beszédstílust, tempót; például aki lefelé kimért, határozott és „hivatalos”, az esetleg felfelé akár locsogó és szubjektív lehet.

Az orvosi gyakorlatban sokat jelent a betegek beszédének megfigyelése. Jóllehet a pszichés betegségek, problémák száma nagy, betegeink jelentős része legtöbbször nem képes valódi belső problémái kifejezésére. Rendszerint „szomatizálnak”, tehát panaszukat testi irányba, fizikális vonatkozásokra igyekeznek terelni. Közismert a „gyomoridegem van”, „szívidegem van” stb. kifejezés, mely lehet a gyomor- és szívidegesség kifejezése. Primitív és félrevezető, hogy neki a „szívidegével”, a „gyomoridegével” volna baja. Ilyenkor természetesen a beteg szorongástól úzve eltúlozza panaszát: rendszerint infarktustól félve szív kivizsgálást kér, vagy gyomordaganattól tartva ugyancsak vizsgálatokat kíván. Pedig a betegek tulajdonképpen panaszja a neurózis okozta szorongás és érzelmi feszültség, melyből kiutat a mellkasban jelentkező szorításban vagy különféle, a hasban jelentkező panaszokban, működési zavarok elhárításában vélnek. Akút megterhelésekben az úgynevezett krízishelyzetben lévő betegek nemegyszer fáradt-

sággal, álmatlansággal, gyomor-, bélpanaszokkal stb. jelentkeznek az orvosnál, mivel igazi bánatukat — esetleg még maguk előtt — sem merik elmondani, mert az nem valóság, nem testi: „csak pszichés” — ahogy ezt nemegyszer halljuk. Egy féltékenységben szenvedő nőbetegem pszichoterápiás kezelésben részesülve elmondja, hogy most már lényegesen jobban érzi magát, de fél, hogy visszatér a baj, amely „a szervezetében még megvan”.

Az ilyen szomatizáló nyelv a technikai-fizikai-kvantitatív szemlélettel élő világban érthető. Az emberek a konkrét, a megfogható tárgyi dolgokkal fordulnak egymáshoz, miként az orvoshoz is.

A tudományos nyelv és a tudományoskodó beszéd túlzásai is figyelembe veendőek a beteg és mhg. összefüggésében. Molière nem ok nélkül ostorozta az orvosokat a sok idegen szó használatáért. Nem ritkaság Peéry Rezső szellemes mondásával élve (Vértess O. András) a „sok műszó semmiért . . .”.

Ugyancsak ismert a Baron professzorról szóló anekdota, amikor a nehezen diagnosztizálható esetben, a betegágyánál mesterkéltséggel és igen ritka kórkép nevét vetik fel. Ő erre azt válaszolja: „Kolléga úr, én sem tudom, mi baja van a betegnek!”

A túlzottan sok idegen szakszó és -kifejezés használata az elmondott anekdotához hasonlóan a kezdő bizonytalanságának, nemegyszer konfliktuózus helyzetnek kifejezője.

Jól illusztrálja ezt a lélekelemzés története. Mint ismeretes, Freud új felfedezései nyomán kénytelen volt új szakszavakat alkotni, de ezeket rendszerint a hétköznapi nyelvből alakította ki. Így beszél *én*-ről, *felettes én*-ről és — a német nyelvben — *es*-ről (ami a magyar fordításban a nem túl találó *ösztön-én* kifejezést kapta). Freud igyekezett betegeivel azok nyelvén foglalkozni, és amennyire lehetett, ezeknek a szakszavaknak használatát a terápiás beszédben (pl. értelmezésben) kerülni. Vele kapcsolatosan azonban zajlik a közelmúltban megjelent közlemények nyomán az a vita (Betlheim 1983), hogy Freud angol nyelvű fordítása — szemben a franciával — nem követte a bécsi mester intencióit, mert angol fordításban az *én* — *I* — helyett *ego*-t írtak, így a *felettes-én super-ego* lett stb. A Goethe-díjat nyert, irodalmi értékű német eredetit az angol nyelvben „tudományossá” tették. A magam benyomása szerint ennek történeti okai is lehetnek. A lélekelemzés a maga korában forradalmi tan volt, szemben az akkori társadalom hipokrizisével, az akkori pszichiáterek és az egész orvostudomány elutasító konzervativizmusával. Az összegyűjtött művek fordítói hiába próbálták az eredeti szöveget visszaadni és az előttük még nem létező nyelvhasználatot pótolni, tudományos kifejezésekre kényszerültek, melyekkel a szöveg hitelességét, igazságértékét, autoritását is bizonyítani vélték.

A mhg. és a mindennapi gyakorlat szempontjából nem közömbös, hogy a tudományos szövegekben gombamódra szaporodnak a fölösleges idegen kifejezések. Elsősorban az angolszász irodalom szakszargonját használják, anélkül hogy a szó megfelelő magyarját keresnék, vagy új magyar kifejezéseken gondolkodnának. Így pl. egyre jobban terjed az angolból átvett *paramedical staff* kifejezésből a *paramedikális személyzet* kifejezés, amely szolgai átvétele az eredetinek. Nem szólva arról, hogy Magyarországon *orvosok*-ról, *nővérek*-ről, *ápolók*-ról, *egészségügyi dolgozók*-ról beszélünk, nem *személyzet*-ről, legkevesbé *paramedikális*-ról. Az ilyen „tudományos” szavak életidegenek, sem a kutatók-

nak, sem a betegeknek nem élmény- és életközeli. Ugyancsak elterjedt az *attitűd* kifejezés, az *attitűdkutatás*, de ma sem értem, hogy miért nem lehetett helyette a *beállítódás* vagy a *magatartás* kifejezést használni.

Sajnos az új nomenklatúrák bevezetése nem könnyű dolog; s az idegen szavak hatalmát nemcsak a divat, az újdonság ereje növeli: sokszor a „tudományosság” álarca alatt terjednek. Pedig jó lenne, ha megfelelő logikai és szakmai tartalmú helyes magyar szavakkal helyettesítenénk a nyelvünk-től idegen, betolakodott kifejezéseket. Persze az új kifejezés elfogadása kedvező esetben is a megszokás, az elterjedés segítségével válik mindennapivá. De az értelmi alap, a társadalmi elfogadás mellett sajnos van egy hatalmi tényező is: ki mondta, honnan származik a kifejezés. Így az idegen szakszó vagy a rossz magyar kifejezés bekerül a gyakorlatba, mert „magas helyről származik” és így „társadalmilag hitelesítve” rontja nyelvünket. Ilyen származásúak a tekintélytől jövők, a hivatali nyelv torz produktumai, melyek nemegyszer az életidegen, kacskaringós stílussal újabb értelmező munkát igényelnek, hogy egyáltalán megértsük, az alkalmazhatóságról nem is szólva.

A beszéd nem csupán az orvos—beteg kapcsolat alakítója és hordozója; ezen belül a g y ó g y í t ó k a l v a l ó e g y ü t t m ű k ö d é s e i s. Jelentős orvoslélektani kérdés a „compliance”: mennyire követi a beteg az orvos előírásait. Sok tanulmány jelent már meg erről. Ezek egyértelműen kiemelik: a betegek egy része nem érti meg az orvosi utasításokat, vagy azokra fonákul emlékszik vissza, esetleg — azokra különféle okokból — egyáltalán nem hallgat. Az ok legtöbbször az orvos—beteg kapcsolat hiányosságaiban van. Főképpen a nem életközeli és nem betegközpontú felvilágosításban. A világos és egyértelmű — esetleg ismétlést igénylő — tájékoztatás, útbaigazítás az alapja az együttműködésnek. A szavakat célszerű kerülni, a tájékoztatásnak a beteg műveltségi színvonalához kellene alkalmazkodni. Érdeemes például arra gondolni, hogy — főként az alacsonyabb végzettségű betegek — nem értik a mindnyájunk számára oly egyszerű és természetes „2×1” vagy „3×2” tabletták formulát. Visszakérdezésnél rendszerint elmondják, hogy „reggel vesznek egyet”, „délben is egyet” stb. Ha ezt figyelembe vesszük, elgondolhatjuk, hogy bonyolultabb instrukciókat — különösen a szorongó betegek — még kevésbé képesek felfogni. Az előírás nem követése csak az egyik baj. Természetesen a köznapi orvosi beszéd, az „orvosi szleng” annyira begyakorolt lehet, hogy attól a beteggel való munkában sem tudnak szabadulni. Különösen kezdő orvosok tudományos dolgozatai hemzseghetnek az idegen kifejezésektől, mint a *hospitalizáltuk*, az *aegrotus*, a *morbus-belátás* stb. Mindez átkerül a betegekkel való beszélgetésbe, felvilágosító, gyógyítást irányító utasításokba. Ez nem csupán a stílus, hanem a szemléletbeli nevelés kérdése is; ha az orvos nincs betegére tekintettel, magatartását is „medico-centrikus”-nak neveztem: a saját helyzetéből tájékoztat és nem a betegéből (Hárdi 1980).

Innen már csak egy lépés az orvosi szó — illetőleg a nővér beszéde okozta — iatrogen, illetőleg szorongigen — pszichés ártalom (Hárdi 1980). tehát az orvos (vagy nővér) szavai nyomán lelki sebek keletkezhetnek. Az ilyen „szóártalom” a nem eléggé megfontolt vagy a beteggel kellőképpen fel nem dolgozott közlésekből származik. Különösen az idegen kifejezések okoznak félelmet. Múlt szorongások, depressziók, neurotikus vagy pszichoszomatikus ártalmak keletkezhetnek, melyek nem egy alkalommal esetleg újabb orvosi kezelésre, pl. pszichoterápiára szorulnak.

Egy 50 éves depresszív nőbeteg aggódva, szorongva, kísért szemekkel jelentkezik nálunk. Belgyógyászatról került hozzánk. Azóta lettek ilyen panaszai, mióta az egyik orvos közölte vele, hogy bizonytalan alhasi panaszai miatt szarkómára gyanakszik. A „felmerülő gyanút” ugyan semmi sem igazolta, de azóta állandóan fél a rosszindulatú daganattól (Hárdi 1980).

Egy 45 éves depresszív-szorongó beteg állapotához az alábbiak is hozzájárultak. Műtét előtt az aneszteziológus orvosnő kedvesen előkészíti. Majd a rutinvizsgálatok után az ajtóból azt mondja: „A melléből fagyasztásos metszetet készítünk, és ha nem lesz jóindulatú, mind a két mellét le kell vágni.” Ezután a beteg ki akart ugrani a kórház ablakán. Szerencsére a sebész megfelelő ideig foglalkozott vele, részletesen mindent megbeszélte vele, és a fentieket is elmondta, de nem így és nem ilyen kurtán.

2. A beszéd mentálhigiénés jelentőségét legjobban a pszichiátriai és pszichoterápiás gyakorlatban láthatjuk. Nem véletlen, hogy ma már a pszichopatológia ilyen irányú kutatásának széles körű irodalma van.

Pszichés betegségek jelentkezése gyakran a magatartás — s ennek középpontjában — a beszéd megváltozásával járhat. A depressziós betegnél nemcsak a pszichomotorium lassúbbodik meg, de a beszédtempó is visszautkrözi a gátoltságot s a tartalom a nyomottságot, a lehangoltságot. A mániás beteg felhangoltsága viszont meggyorsult beszédében túlzott örömrészesével, „nagyszerűnek” vélt gondolataiban is mutatkozhat. A hasadásos elmebántalomban szenvedők leggyakrabban — különösen akut állapotban és főleg sub esetében — beszédük összefüggésének, folyamatosságának megszakadásáról ismerhetők fel. Az összefüggéstelen az ismert „szósalátához” vezethet, melyet újonnan képzett szavak, úgynevezett neofráziák is tarkíthatnak. Különleges képek, absztrakciók, sőt szimbólumok is színezik beszédüket. Egy-egy érdekes esetben költőkkel való „tisztességtelen verseny” gondolatát is felvetik, hisz annyira ügyesen és meglepően szépen zsonglórködnek szavaikkal.

Természetesen sokféle részletdús, árnyaltabb és finomabb beszédváltozásokat is ismerünk, melyek sokféleképpen fejezik ki a betegek konfliktusát, problémakörét. Ez azonban már a pszichiátria mélyebb berkeibe, a pszichoterápia — főként a lélekelemzés területeire — vezet.

A pszichoterápia általában szavakon keresztül történik. Nem véletlen, hogy Freud oly sok vonatkozásban került kapcsolatba a nyelvészettel. Hermann Imre (1933) a lelki gyógyításban a lelki tartalmaknak szóban való megjelenését a tárgyi valóság részévé válásaként értékeli. A lélekelemzés — mint ismeretes — a „katartikus” módszerből indult el. Ez a beteg visszatartott, elfojtott érzéseinek, indulatainak szavakon keresztül való levezetését jelentette, s a beteg ezután — legalábbis átmenetileg — megkönnyebbült. Mint ismeretes, Freud nem állt meg itt, miután ennek korlátait felismerte (nem mindenkinél alkalmazható és nem mindenütt elégséges, inkább tüneti jellegű stb.). Kialakította a lélekelemzés módszerét és épületét, amely ma már a katartikus mechanizmusokat hasznosan értékesíti ugyan, de az érzelmi és ösztönvilág, a tudattalan ősi rétegeinek megközelítése mélyebb és kidolgozottabb módszert igényel.

A fentiek kísérleti pszichológiában való alkalmazása a Jung-féle szóasszociációs módszer. Mint ismeretes, Jung — Freud egykori munkatársa — különféle ingerszavakhoz válaszsavakat asszociáltatott, és az asszociációs idő és szavak tartalmából a mögöttük lévő affektív-indulati elemekre következtetett. Elsősorban feltűnt, hogy az elfojtott érzelmi tartalommal töltött szavaknál a gátlás meghosszabbítja a felidézési időt. Így közelítette meg kísérleti úton a komplexumokat.

A pszichoanalízisben alapvető a verbalizálás. Ismeretes, hogy a beteg szavakban kifejezheti szenvedését — s mint erről a katarzisznál értesültünk — érzelmileg megkönnyebbül, ezúton feszültségei levezetődnek, midőn „kiöntö a szívét”. (Tehát nem a testi tünetekben, ahogy ezt a pszichoszomatikus betegeknek látjuk.) Hatványozottan fontos ez, ha a beteg egyáltalán nem is tudja, mi bántja, mi terheli. Különösen a szorongásos beteg csak fél, de nem tudja mitől. Erre utal a „tárgytalan szorongás” kifejezés. Legtöbbször magát a félelmet nem is képes felfogni. Ilyenkor „rosszul van”. „Elmebetegségtől”, „megőrüléstől”, „észvesztéstől” stb.-től tart. Ha megfoghatatlan kínos feszültségei rohamokban jelentkeznek, „rosszullétekről” panaszkodik vagy annak vegetatív vonatkozásairól, diaréről, szívdobogásról stb. Az érzéseknek, megfoghatatlan tartalmaknak a lélekelemzésben való állandó fogalmi-verbális közelítése, a helyes, megfelelő szóbeli kifejezés megtalálása a szavak ketrecébe zárja, megszelídíti, majd kiszabadítja azokat az eredetileg veszélyesnek vélt, de immár szelídebbé vált szörnyetegeket. A szavakhoz vezető ezen eljárás Jókai (1914) *lélekidomár* kifejezését juttatja eszembe.

„Ami az állatszeliidító a fenevadak ketrecében, ami a hindu kígyóbüvölő a csúszómászói között, ami a ló-idomár a fék-nemszokta szilaj ménnel szemben: az a lélekidomár a lelkes állatok világában.” — „Kitalálja annak a gondolatját, akivel beszél, azt a gondolatot, amit az elmondott szó gondosan rejteget.” — „És ez az ember amellett nem valami kivételes lény: nem próféta, nem önfeláldozó martír, nem megváltó szent, hanem rendes, közönséges észjárású ember, akinek minden vágya, öröme, fájdalma olyan, mint más emberé szokott lenni: aki éppen úgy mint mi valamennyien, ellenségeinek ellensége, saját magának legjobb barátja, szenvedélyeinek szolgája, de egész ember.” — „Azért idomár a lelkek fölött.”

Balkányi (1964, 1968 és 1974) részletesen foglalkozik a verbalizáció fogalmával. Leírja, hogy Hughlings Jackson organikus agyi tanulmányaiban használta elsőként e kifejezést 1874-ben. A pszichoterápiában, pontosabban a lélekelemzésben először Robert Fliess alkalmazta 1949-ben. Balkányi pszichoanalitikus tanulmányaiban kiemeli, hogy nem lehet túlegyszerűsítve a verbalizáció és a beszéd fogalma közé egyenlőségjelet tenni. A verbalizáció nem csupán közlés — tehát kommunikatív —, hanem intrapszichés folyamat is. A tudattalan impulzusok a tudatelőttében hangalakot nyerve szóvá alakulnak, s így juthatnak be a tudatba. A hallgatókban mindez fordítva zajlik: az elhangzott szavak felkeltik a megfelelő impulzusokat, élményeket: „de — verbalizálódnak”. A fentiekben az általam is kiemelt „megtalálás”, a megfelelő kifejezésre való rábukkanás itt is megerősítést nyer.

Fenichel (1945) is ilyen értelemben használja ezt a kifejezést.

Nem kevésbé volna érdekes a verbalizáció mellett a folyamat ellenkezőjének tanulmányozása: milyen élményeket, impulzusokat kelt a szóvá tett lelki anyag. Milyen hatást keltenek, mit idéznek fel a beszélő által választott kifejezések, azok jellege, hangbeli, stílusbeli stb. tulajdonságai. Alapkérdésünk szempontjából különösen kiemelendő e közleményből Balkányi (1964, 67) megállapítása: „Mennél jobban képes valaki érzelmeit verbalizálni, annál job a lelki ökonómiaja” — hadd használjam itt a „lelki egyensúly” kifejezést, mely jobban megfelel a lélek ökonómiai és egyben a lelki egészség képének.

A pszichoanalitikus terápiában a szavak jellege, helyzete, szöveghez való megfelelősége különösen hasznosítható.

Egy magas képzettségű depressziós nőbetegem például arról panaszkodik, hogy ösztöndíjas tanulmányútján „supervizort” akartak fölé rendelni, amit nagyon megalázónak érzett. Ez a szó kiugrik a szövegéből, mert bár helyesen használja, de eddig ez nem fordult elő, ugyanakkor konfliktusába kiválóan beleillik s szinte kulcsot kínál ahhoz: „felettes-én” problémái voltak; magát hibásnak, „bűnösnek” vélte. Elsősorban az anyjával kapcsolatos hálátlanságát említette. Máskor fontos helyzetben helytállását hiányolta: a „nem voltam elég határozott” helyett: „nem voltam elég agresszív” kifejezést használja, melyet később korigál. Ez viszont a depressziós beteg másik problémakörébe vezet: nem képes másokkal agresszív lenni, mivel agresszióját maga ellen fordította. Nem véletlen, hogy egy alkalommal öngyilkossági kísérlete is volt.

Egyszerűbb műveltségű betegeknél a terápiát az is megnehezíti, hogy önmaguk kifejezésére csak alig vagy nem képesek, s fogalmaik nem fedik a mögöttük álló tartalmat.

A látszólagos logikai hiány ellenére nemritkán ezekből pszichológiai „hasznot” is lehet húzni. Egy 21 éves paranoid férfi betegem magát „különlegesnek” minősíti. Gondolkodásunkban ez értékelést, kiemelést jelentene. A betegnél azonban a különlegesség a többiektől való elkülönülést pozitív és negatív értelemben egyaránt jelenti. (Ambivalenciája a szóhasználatban tükröződik.) „Különleges”, mert ő nem képes a szerelmi életre mint más átlagember, de ugyanakkor ha erre képes volna, „lenne nője”, akkor rejtett nagy tehetsége kibontakozna. Különlegessége abban is megnyilvánul, hogy az emberek ezt észrevették „arcán”, „gyermekes viselkedésén” s ezért ő hátrányt, sőt üldözést szenved. Apja gumibottal verte, apja és anyja egyaránt nem érték el az átlagember szintjét, ezért is lett ő „különleges”.

A mhg. szempontjából fontos a szavaknak értékfordó jellege. Lehet azonban előítéletet konzerváló, sőt károsító hatásuk is. Itt van pl. a „lelki személtáda” kifejezés, vagy a „lelkizés”, mely egyértelműen az ember személyiségi problémáival, emberi dolgaival való foglalkozást hátrányos színben tünteti fel. A „lelkizés” ilyen alkalmazására a legtípusosabb példa volt az egyik szociális otthon főnövére, aki a panaszokkal hozzá jövő idős emberekre mérges volt, hogy mit zaklatják unos-untalan: „nem utasíthatom mindig el őket, hogy menjenek el, mert nem pszichézünk...” A „lelki személtáda” többszörösen kártékony, mert a személyes tartalmakat a szeméttel teszi azonossá, s aki azokat felfogja, az egy ilyen láda vagy lerakódóhely. Az ilyen kifejezés egyaránt elítéli azokat, akik emberi problémákkal foglalkoznak és azokon segíteni kívánnak és mondazokat, akik szavakon keresztül szeretnének bajjaikon könnyíteni és ezúton segítséget vagy akár gyógyulást kapni. Az ilyen előítéletek vezetnek oda, hogy pszichiáterhez jutni megalázó, amit nemegyszer a beteg így fejez ki: „hát ide jutottam...”

3. Milyen tennivalóink vannak az elmondottak alapján: Hogyan lehetne az ismertetteket a mhg. gyakorlatában hasznosítani?

a) Az ismertettekből egyértelműen következik, hogy a lelki egészségvédelemért sokat tehetünk a két terület jobb megközelítésével. A lelki egészségvédelemmel foglalkozók sokat gazdagodhatnak a beszédre vonatkozó szélesebb körű pszichológiai-pszichopatológiai ismeretek alkalmazásával, de a nyelvészek is új szempontokkal bővíthetik szemléletüket, és sokat segíthetnek a lelki egészség szolgálatában. Tehát elsősorban szemléletbővítésre gondolhatunk. Kiindulás a közös igény lehet a pszichológiai kulturáltságnak a beszéd területére gyakorlati szempontból való kiterjesztése.

b) Nézzük, mit nyújthatnak az ismertettek a mhg. gyakorlatában?

α) Az elsődleges megelőzés a lelki egészség megtartását, megóvását jelenti, és ebben a nyelvművelés és képzés az önkifejtést, az én erősítését, fejlesztését alapvetően segíti. A beszéd változásainak, kisebb zavarainak

korai felismerése időben háríthat el későbbi bajokat. Az addig kifogástalanul társalgónak a megszokottól való eltérése, csetlővé-botlóvá váló beszéde, gyakori tévedései — konfliktusra, akár aktuális krízishelyzetre vagy keletkező betegségre utalhatnak. Mennél finomabb a megfigyelés, annál korábban alkalmazható a beszéd megelőző, előrejelző szerepe.

β) A másodlagos megelőzés a bajok korai és hatékony kezelését jelenti. Legjobb példa a mániás betegek kezelésének gyakori kése-delme. Az addig esetleg csendes, nyugodt ember fokozódó mértékben válik bőbeszédűvé, nagyzásossá stb. Magatartásával súlyosan károsítja, sőt esetleg tönkreteszi társadalmi presztizsét és betegségbelátás hiányában minfenfajta gyógykezeléssel, kóházba szállítással ellenkezik. A baj korai felismerése, a megfelelő határozott hozzáállás nemegyszer emberi életpálya tönkretételétől mentheti meg.

γ) A harmadlagos megelőzés a hatékony gyógyítás és rehabilitáció, a modern gyógyszeres kezelés, foglalkoztatás, munkaterápia mellett a beszédbeli gyógyítás eszközeit is bőven alkalmazza. Kell-e itt részletezni a pszichoterápián kívül a szavalatoknak, a színjátszásnak stb. s más — beszéd útján való — rehabilitáció jelentőségét?

c) Hogyan hasznosíthatók az ismertettek az egészségnevelésben? Merem remélni, hogy túl vagyunk azon az időszakon, amikor még lenézték az „egészségügyi felvilágosítást”, s nem kevésbé azt is, aki azt végezte. Egyesek a tudományból való „leereszkedésnek” tekintették, s úgy vélték, hogy a feladat: „felhívítva előadni a tudomány tételeit...” Így számos előadás keletkezett, amely — bármilyen értékes tartalommal is — a nagyközönség tetszését nem nyerte meg. Az ismeretterjesztés, felvilágosító, nevelő munka munka nem „hígitott tudomány”. Írásba foglalva sajátos alkotómunka, akár előadás, közlemény, brosúra vagy könyv a formája. Újrafogalmazása, új keretbe illesztése s egyben élményszerű közvetlen átadása a legújabb és legfontosabb tudományos ismereteknek. A világos, az őszinte, mennél kevesebb szakszóval megírt vagy előadott közleményt a közönség magáénak érzi. Ez a titka Freud vagy Bálint Mihály tudományos művei, vagy Selye ismeretterjesztő könyvei sikerének.

Az egyértelmű, világos és közvetlen beszéd kevésbé okoz félreértést s mhg.-s károsodást. Kisebb a lehetősége a vonatkoztatásos torzításoknak („...rólam szól...”, „...nekem is az a bajom van...”). Természetesen minden kitűnő és világos szó ellenére félreértés, akár patológiás torzítás mindig előfordulhat. Segítséget is az élőszo nyújt: a problematikus részek a hallgatósággal való megbeszélést és szükség esetén ismétlést igényelhetnek. Sor kerülhet négy szemközti beszélésre is.

Témánk egészségnevelési része tartalmilag sem kevésbé jelentős. A mentálhigiéné személységformáló — felvilágosító, nevelő — munkában első-sorban az alábbi fontos feladatokra lehet gondolni:

α) A beszédkultúra, beszédnevelés mhg.-s jelentőségének tudatosítása. A lelki egészséget elősegítheti a jobb kifejezés és a jobb megértés készsége.

β) A beszédnek a pszichológiai kulturáltság oldaláról való megközelítése és az ilyen irányú ismeretterjesztő munka az emberek megismerőképességét, kapcsolatát javíthatja. A hangsúly a beszéd tartalmi tényezői mellett a formális elemekre való figyelemre kerül; egymás szóbeli kifejeződési igényének és törekvéseinek tudatosabb észrevételére. Itt az empátias készség verbális vonatkozású elmélyítésére is kell gondolnunk.

γ) A személyiség nehézségei, konfliktusok, krízisállapotok, pszichés betegségek megfelelő időben való felismerése. Korai felismerés, kellő időben való segítség kerüljön az elutasító, meg nem értő, előítéletes magatartás helyett.

A beszéddel való munka, mhg.-s szempontok beszédbeli, nyelvi figyelembevételével az ilyen ismeretek gyakorlati alkalmazásával jelentős segítő társ lehet a lelki bántalmak, az emberi szenvedések tengere elleni küzdelemben. Ez pedig minden fáradtságot megér.

III. Összefoglalás. 1. Nyelvészeti és nyelv művelő előadásokat hallgatva merült fel annak lehetősége, hogy a beszéddel való tevékenység mennyi pszichológiai elemet tartalmaz, s a mentálhigiéné munka jelentős segítője lenne. A nyelv művelés nem pusztán a helyes beszéd és fogalmazás céljait szolgálja, hanem a társadalomhoz való jobb szóbeli alkalmazkodást, egyben segíti a megfelelőbb kifejezést, bizonyos fokú kedvezőbb általános társadalmi alkalmazkodó hatással is számolhatunk.

2. A beszéd fejlődéslelektanát tekintve az anya—gyermek kapcsolatban számos alapvető érzelmi tényező szerepel, amely a csecsemő és a gyermek személyiségére formálóan hat.

3. Az iskolai életben a pedagógusok beszédkultúrája, szóbeli megnyilvánulásai ugyancsak jelentős személyiségformáló hatással lehetnek a diákokra.

4. A beszéd tartalma mellett a formai, érzelmi tényezők, a természetesség és mesterkélttség elemei stb. mind hordozói és kifejezői az emberi kapcsolatnak.

5. A gyógyítás és ápolás gyakorlatában, az orvos és beteg, a nővér—beteg kapcsolatban, a velük való gyógyítási és ápolási tevékenységben a megfelelő, mentálhigiénése megalapozott beszéd a betegek jobb együttműködését és harmonikusabb gyógyulását segíti. Itt különösen jelentős a szóartalmak elkerülése.

6. A nyelvészek és pszichiáterek, pszichológusok együttműködése kölcsönösen segítheti egymás munkáját. Új tevékenység, új gyakorlati összefüggések feltárása indulhat meg, amely a mélyebb megértés lehetőségét nyújtja mindkét félnek. Mindketten új szempontokkal gazdagodva vihetik előre a lelki egészségvédelem, az emberi harmónia nagy és nemes ügyét.

Irodalom

- Balkányi, CH. (1964): On Verbalization. *Int. J. Psycho-Anal.* 45: 64—74; (1968): Language, Verbalization and Superego; Some Thoughts on the Development of the Sense of Rules. *Int. J. Psycho-Anal.* 49: 712—8; (1974): Die Verbalisierung in der psychoanalytischen Deutungsarbeit. *Psyche.* 38: 786—98.
- Benedetti, G. (1984): Psychohigiene. 426—9. In: Battagay, R. et. al.: *Handwörterbuch der Psychiatrie.* Stuttgart.
- Berlheim, B. (1983): *Freud and the Men's Soul.* New York.
- Brandstädter, J., von Eye, A.: (1982): *Psychologische Prävention.* Bern.
- Fenichel, C. (1945): *The Psychoanalytic Theory of Neurosis.* New York.
- Freud, S. (ford. Ferenczi S.) (1912): *Pszichoanalízis.* Budapest; (1943): *Gesammelte Werke.* Vol. VIII. London.
- Hárdi I. (1967): Pszichológiai kultúra és emberi kapcsolatok. 28—39.. In: Réti E.: *A higiénés magatartás nevelési kérdései.* Budapest; (1976): Hozzászólás Varga Zoltán „Gondolatok szakmai nyelvünk tisztaságáról” című közleményéhez.

- Magyar Pszichológiai Szemle, 375–7; (1980): Pszichológia a betegágyánál. IV. kiadás. Budapest; (1984): A mentálhigiéné alapvonalai. Budapest.
- Helm, J. (1978): Gespächpsychotherapie. Berlin.
- Hermann I. (1933): A pszichoanalízis mint módszer; (1943, 1984): Az ember ősi ösztönei. Budapest.
- Jókai M. (1914): A lélekidomár. Budapest.
- Lőrincze L. (1980): Emberközpontú nyelvművelés. Budapest.
- Tóth B. (1943): Beszéd, jellem, személyiség. Budapest.
- Vértes O. A.: Érzelmi világunk és a nyelv történeti változásának kölcsönhatásai (sajtó alatt); Szóbeli közlés.

Hárdi István

Dugonics nyelvszemléletének módosulása 1788 és 1805 között

Dugonics András az 1788-ban megjelent *Etelkát* még kétszer adta ki: 1791-ben és 1805-ben. Éppen ebben az időszakban fűtötték a magyarság legjobbjait új törekvések: a francia felvilágosodás eszméinek hatására felismerték nemzetünk elmaradottságát; az elnémetesítő kísérletek a legföltettebb kincs, az anyanyelv tiszta megőrzésére és fejlesztésére készítették. A nyelv iránti érdeklődés egyre fokozódott II. József halála után. A Martinovics-per utáni terror idején a haladó gondolkodású értelmiség a nemzet felemelésének legfőbb eszközét a nyelv pallérozásában és az ízlés kiművelésében látta. A hovatovább társadalmi eseményre terebélyesedő mozgalomba haladó íróink hosszú sora kapcsolódott be: a nyelv, irodalom és a tudományok szoros egybefonódása folytán nemcsak nyelvművelő-nyelvészeti kérdéseket boncolgattak, hanem új szavak alkotásával a szókincs fejlesztéséhez is jelentékenyen hozzájárultak.¹

Bessenyei és Kármán mutatott rá a tudományok magyar nyelven történő művelésének fontosságára („a tudományok kulcsa a nyelv”). Minthogy a modern élet és a tudományok fogalmi kincsének kifejezése új szavak alkotását követelte meg a hiányok pótlására, hamarosan ugrásszerű fejlődés vette kezdetét: a nyelvújítás, amely szórványosan már jóval korábban felbukkant ugyan, de széles körű nyilvánossághoz csak a magyar nyelvű újságírás megindulásával jutott. Amíg Rát Mátyás, a Magyar Hírmondó első szerkesztője még óvatosan járt el az újításban, Barczafalvi Szabó Dávid már erőteljesen alkalmazta.

A nyelvújítással párhuzamosan a nyelvtudomány akkori szintjén álló nyelvtanok működtek közre a hangtani, helyesírási norma kialakításában.² Már Gyarmathi Sámuel igyekezett megszabadulni attól a felfogástól, amely a magyar nyelvtan szerkesztésében a latin szerkezetét tartotta szem előtt (Okoskodva tanító magyar nyelvmester, 1794.), majd a javarészt Földi János munkáján alapuló Debreceni Grammatika (1795.) szakított a korábbi nyelvtanok szemléletével.

Különös lendületet hozott a norma kialakulásának folyamatába Révai és Verseghy vitája. A jottista Révai Miklós főként az *Elaboratior Grammatica*

¹ Bárcki–Benkő–Berrár: A magyar nyelv története. Budapest, 1978. 541–2. és Benkő Loránd: A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában. Budapest, 1960. 231–2.

² Bárcki Géza: A magyar nyelv életrajza. Budapest, 1975³. 294–5.

Hungarica c. művében (1803.) fejtette ki álláspontját. Szerinte a vitás nyelv-helyességi kérdésekben a veneranda antiquitasé, a nyelvemlékekből levonható törvényszerűségé a döntő szó; ugyanakkor a régi nyelv sajátosságait viszonylag tisztán megőrző népnyelv tanulmányozásának fontosságát is hirdette. Következézetesen ragaszkodott az ikés igeragok érvényesítéséhez az egész igeragozásban (ezért előtte már Pereszlényi Pál, majd Bőjthi Antal is harcolt), követelte a birtokos többesének a birtokszón való megjelölését. Pártfogásba vette a szenvedő igeragozást, de hibáztatta a múlt idejű mn. igenév szenvedő értelmű használatát. A helyesírásban az etimológiát tekintette irányadónak. Ellenfele, az ipszilionista Verseghy Ferenc az usus communisnek, az élő nyelvnek juttatta az elsőbbséget, ezért kifogásolta Révai elveit (ikés igék, a birtokszó jelölése; a helyesírásnak szerinte a kiejtést kell tükröznie).

A nemzeti tudat ébresztésének buzgó apostola, Dugonics — akárcsak íróink, tudósaink nagy része — szívvel-lélekkel vett részt a nyelvemlék-nyelvfejlesztő mozgalomban. Meggyőződése volt, hogy „a magyar nyelv is alkalmas a tudományok és a szépirodalom művelésére”.³ Mindkét területen felhasználta a nyelvújítás eredményeit: nemcsak matematikai könyvében, hanem regényeiben is alkalmazta ezeket, sőt maga is alkotott új szavakat az idegen, már-már meghonosodott szavak helyett. Bőven merített a nép nyelvéből és szólásmondásaiból, ugyanakkor a nyelvemlékekből vett régies, elavult kifejezések felújításával is hozzájárult a szókincs gyarapításához. Nyelvszemlélete főként Révai hatását mutatja, ámde helyesírásában inkább az ipszilionista Verseghy tanítványa.

Ez a szemlélet — a nagy viták hatására — lényegesen módosult egyik-másik nyelvi jelenség megítélésében az Etelka első és harmadik kiadását elválasztó 17 év alatt. Ezzel a szemléleti átalakulással magyarázhatók a három kiadás közötti nyelvhelyességi és helyesírási eltérések. Már a 2. kiadásban is sok változtatás figyelhető meg, a változtatások zöme azonban a 3. kiadást érinti. Ezeket a nyelvhelyességi, helyesírási, nyelvújítási eltéréseket, valamint az újabb etimológiai fejtegetéseket vizsgálja az alábbi dolgozat. A kiadások sorszámát a lapszám fölé tett index jelöli, míg a lapszám előtti római szám a kötet számára utal.

I. Dugonics nagy figyelmet fordított a nyelv helyesség önmaga által felállított normáinak szigorú érvényesítésére.

a) Az egyik ilyen norma a birtokos személyrag sokat vitatott kérdésével kapcsolatos: A 3. kiadásban a többes számú birtokos után — Révai hatására — a birtok is többes számba került, míg az 1–2. kiadásban ilyenkor egyes számú birtokos személyragot kapott: „a' Magyarok *gyűlésében*” (I. 23¹, I. 35²) — „a' Magyarok *gyűlésökben*” (I. 36³); „a' Magyarok sokaságát” (I. 54¹) — „Magyarainknak sokaságát” (I. 73²) — „Magyarainknak sokaságjokat” (I. 77–83); „a' Magyar kis-aszszonyok' *szerelmétől*” (I. 220¹, I. 288²) — „a' Magyar kis-aszszonyoknak . . . *szerelmöktől*” (I. 316³); „a' szélnék mostohaságát . . . a' sós víznek verdődését” (I. 60¹, I. 80²) — „a' szelek *mostohaságjokat*, . . . a' sós vizeknek *verdődéssöket*” (I. 85³); „a' vadon erdőknek . . . *magánosságában*” (I. 27¹, I. 40²) — „a' vad erdőknek . . . *magánosságjokban*” (I. 42³); „szemeinek . . . *forgásából*” (I. 28¹, I. 42²) — „szemeinek . . . *forgásaiból*” (I. 44³); „mindnyájoknak nagy *figyelmetességére*” (I. 64¹, I. 83²)

³ Szathmári István: Dugonics András nyelvről és stílusáról. MNy. 64: 258.

— „mind-nyájoknak nagy *figyelmetességjökre*” (I. 90³); „üdvözlő szavainak . . . *renddéről*” (I. 130¹, I. 157²) — „üdvözlő szavainak . . . *rendgyökről*” (I. 174³); „a’ Szászok’ *Fejedelme*” (I. 94¹, I. 115²) — „a’ Szászok’ *Fejedelmök*” (I. 127³); „erkölcseidnek *tartósságát*” (I. 134¹, I. 161²) — „erkölcsjeidnek *tartósságokat*” (I. 178³); „a’ Tartományoknak *abroszszai*” (I. 268¹, I. 340²), — „a’ Tartományoknak *abroszszaik*” (I. 377³); „a’ Hóltak *országában*” (I. 331¹ I. 411²) — „a’ Hóltaknak *tartományokba*” (I. 457³).

Ámde az ellenkezőjére is akad példa: „a’ csillagoknak *boltozattyokig*” (I. 23¹, I. 35²) — „a’ csillagoknak *boltozattyáig*” (I. 38³); „a’ szer-tartásoknak *rendeit*” (I. 58¹, I. 77²) — „a’ szer-tartásoknak *röndjöket*” (I. 82³); „az igaz Magyaroknak *szíveiket*” (I. 67¹) U „az igaz Magyaroknak *szíveket*” (I. 86²) — „az igaz Magyaroknak *szívöket*” (I. 94³); „azoknak *véreik*” (I. 49¹) — „azoknak *vérek*” (I. 67²) — „azoknak *vérök*” (I. 71³).

b) A szenvedő szerkezetet rendszerint átalakított cselekvővé (Versegghatás): „koporsója Dió-fából *gyaláltatott*” (I. 268¹, I. 340²) — „Árpádnak koporsóját Dió-fából *gyalálták*” (I. 377³); „töllök *meg-szóllítottat*” (II. 10¹, II. 10²) — „ötet *meg-szóllították*” (II. 13³); „a’ Magyar Vitézek hamar *el-nyomattak* volna a’ . . . Oláhoktól” (II. 22¹, II. 24²) — „a’ Magyar Vitézeket hamar *el-nyomhatták* volna a’ . . . Oláhok” (II. 29³); „egy újjonnan *építettett* Háznak *fel-szentelését*” (I. 8¹, I. 10²) — „egy újjonnan *föl-épített* Háznak *meg-szentelését*” (I. 10³); *látszattatott* (I. 28¹, I. 41²) — *láccatott* (I. 43³); *tett-szetteinek* (II. 132¹, II. 142²) — *teccettek* (II. 165³).

De a fordítottja is előfordul: „Huba’ Leányának nevére *keresztelvén*” (I. 5¹, I. 7²) — „. . . *köröszeltetvén*” (I. 8³).

Az 1—2. kiadás mediális jelentésű igéjét a 3.-ban szenvedőre változtatta: *el-iszonyodván* (I. 106¹, I. 132²) — *el-iszonyítottván* (I. 145³).

c) Révai az ikes ragozás visszaszorulásában a nyelvi romlás jelét látta, ezért kitartóan küzdött — akárcsak az ő hatására Kazinczy — az iktelen igéktől való következetes megkülönböztetésükért.⁴

Ez a felfogás tükröződik az Etelka 3. kiadásában: a jelentő mód egy. sz. 1., a feltételes mód egy. sz. 3. és a felszólító mód egy. sz. 3. személyben Dugonics a végződéseket ikes ragokra javította: *panaszolkodok* (I. 182¹, I. 228²) — *panaszolkodom* (I. 252³); *hízelkedne* (I. 173¹, I. 219²) — *hízelkednék* (I. 242³); *kételkedne* (II. 38¹, II. 43²) — *kételkednék* (II. 50³); *szorgalmatoskodna* (II. 38¹, II. 44²) — *szorgalmatoskodnék* (II. 50³); *tettszene* (II. 204¹, II. 229²) — *teccenék* (II. 256³); *diadalmaskodgyon* (II. 345¹, II. 384²) — *diadalmaskodgyék* (II. 430³); *távozzon-el* (II. 364¹, II. 403²) — *távozzék-el* (II. 453³); *ki-töröltetne* (I. 173¹, I. 219²) — *ki-töröltetnék* (I. 242³); a’ Dunába *vettessen* (II. 82¹, II. 93²) — . . . *vettessék* (II. 105³).

Az iktelen ige egy. sz. 2. sz. -l ragját kijavította: „ha többé nem *látol*” (II. 361¹, II. 400²) — „Ha engemet többé nem *lácc*” (II. 450³).

Olykor túllőtt a célon, iktelen igét látott el ikes személyraggal: *rohannyon* (II. 371¹, II. 410²) — *rohannyék* (II. 462³); *el-mehessék* (I. 105³), *gerjedhetik* (II. 268³).

d) Az igemódok változtatásában nincs teljes következetesség. A célhatározó és felszólító mellékmondat állítmánya az 1—2. kiadásban felszólító módban van; olykor azonban feltételes módba került az állítmány, s ezt

⁴ Ruzsiczky Éva: Kazinczy állásfoglalása az ikes ragozás kérdésében. MNy. 49: 446. Vö. még R. Hutás Magdolna: Az ikes ragozás Dugonics nyelvében. MNy 61: 326.

Dugonics a 3. kiadásban felszólító módra javította: „Ennek (ti. Etelkának) félénk szívét hogy *meg-bátorítaná* Kádár, így ereszkedett-le emlékezetére” (I. 99¹, I. 123²) — „Ennek félénk szívét hogy *meg-bátoricscsa* Kádár, tanácsosnak lenni gondolta: ha ennek a' Jövevének emlékezetére le-ereszkedik” (I. 134³); „arra kérte, hogy . . . e' mái napot a' Világosiaknak *szánná*” (I. 122¹, I. 148²) — „. . . *szánnya*” (I. 162³).

A függő kérdés kijelentő módja helyett a 3. kiadásban feltételes módot használt: (Etele) „tüstént által-látta: mit *akar*” (I. 211¹, I. 279²) — „tüstént által látta: mi-*lenne* ő kegyelmének bögygyében” (I. 306³).

Egy időhatározó mellékmondat kijelentő módját a 2. kiadásban feltételesre változtatta, majd a 3. kiadásban visszatért a kijelentő módhoz: „midőn szép hosszú haj-szálaít *egyengették*, és fürtökre *verték* a' Szoba-leányok' (I. 34¹) — „. . . *egyengetnék*, és fürtökre *veregtenék* . . .” (I. 51²) — „mindőn gyönyörűen el-terjedt haj-szálaít *egyengették*, és kis fürtökre *veregették* . . .” (I. 53³).

e) A nyelvhelyesség körébe tartozó apróbb változtatások:

A páros testrészeket jelölő többes-, ill. egyes szám: *szemeiket* (I. 78¹) — *szemeket* (I. 98²) — *szemöket* (I. 107³); „meg-csókolta édes Attyának *kezeit*” (II. 329¹, II. 366²) — „. . . *attyának kezét*” (II. 410³); „*kezet* fogjatok” (I. 38¹, I. 57³) — „*kezeket* fogjatok” (I. 55²).

Hangzóváltás: „Etelka *Madarásztójának*” (II. 359¹, II. 398²) — „. . . *Madarász-tavának*” (II. 447³).

A latinos relatív mondatfűzés elkerülése: „Kiket Árpád ide hívattatott” (I. 9¹) — „Ezeket Árpád ide hívattatta” (I. 18—9², I. 20³).

A fn. igenév feloldása mellékmondatlal: (Világos) „Már ennek-előtte is a' Nyulak' szigetébe akarta *csábítani* Etelát; ott őt törbe *keríteni*; és éppen magához *csatlani*” (I. 203¹, I. 268²) — „Már ennek-előtte tanakodott ő erről: *miként csábíthassa Etelét a' Nyulak' szigetébe, hogy ott őtet törbe kericscse, és magához csatollya*” (I. 293³).

Itt-ott a mellékmondatra bontás folytán a mondatfűzés körülményessé, nehézkesé válik: „le-rajzolhatatlan ékességű Ragyogvannyát” (I. 301—2¹, I. 378²) — „oj ragyogvannyát, melyet le-rajzolni nem löhet” (I. 419³); „Énnél hathatóssabbat ki-nem-gondolhattam” (II. 300¹, II. 333²) — „Ezeknél hathathatóssabbaknak ki-gondolássokra tehetetlennek vélöm magamat” (II. 373³).

2. Új szókalkotása. „Nincs a' világon semmi, a'mit magyarul ki-ne-lehessen mondani, csak észszel, és tudománnyal forgolódgyon az ember” — vallotta Dugonics.⁵ Ebből a felfogásából következik, hogy teljesen „önellátásra” rendezkedett be, következetesen került az idegen szavak használatát. Talán az egyetlen kivétel az 1—2. kiadásban előforduló *tromfolni* ige, amelyet a 3.-ban már magyarral helyettesített: „De *meg-tromfol* benneteket Etelka” (II. 139¹, II. 155²) — „De Etelka *győzedelmösködni fog* rajtatok” (II. 174³). Amennyiben az általánosan használt szókincsben nem talált megfelelő kifejezést, felhasználta a kortársai — különösen Barczafalvi Szabó Dávid — által alkotott szokat,⁶ sőt maga is képzett újakat — másrészt bőven merített a népnyelv — sokszor póriának tetsző — szókészletéből. Jóllehet a Nyelvújítás

⁵ Idézi Simai Ödön: Dugonics András mint nyelvújító. Budapest, 1904. 4. (Példái csupán az Etelka első két kiadására szorítkoznak.)

⁶ Endrődi Sándor: Dugonics mint nyelvész. Figy. 1880. 243. és Simai i. m., passim.

szótárában mindössze alig 30 szóval szerepel, nyelvújításának eredménye ennél jóval többre tehető.⁷

Az újítások közül viszonylag kevés található a 3. kiadásban:

-*nok*, -*nök* denominális névszóképző: *író-deák* (előszó¹⁻²) — *irnok* (uo.³); *tanácsossa* (I. 106¹, I. 132²) — *tanácsnokja* (I. 145³, — először Barczafalvinál, 1787.). Később ugyanez, vagyilagosan: *hadivezér* (I. 279¹, I. 354²) — *tábornok*, vagy-is *hadivezér* (I. 392³); *títkos* (I. 227¹, I. 297²) — *titoknok* (I. 327³, — először Benyák Bernátnál, 1780 k., majd Barczafalvinál 1787-ben); *tömlöcz-tartó* (II. 34¹, II. 392²; II. 194¹, II. 218²) — *tömlöcnök* (II. 49³, II. 243³).⁸

-*mény* denominális névszóképző: *környül-állásokat* (II. 4¹, II. 12¹; II. 4², II. 13²) — *környülményeket* (II. 7³, II. 16³, — először Barczafalvinál, 1786).

-*ulat* denominális névszóképző: *orczádat* (II. 391¹, II. 434²) — *arcúlatodat* (II. 489³);

-*onc* denominális névszóképző: A Barczafalvitól átvett *ifionc*-ot⁹ (I. 139, I. 167²) a 3. kiadásban az *újjonc* (I. 184³) váltja fel, — ez utóbbit Barczafalvi nem fogadta el, Sándor István azonban igen.

-*ász* deverbális névszóképző: *író-deákja* (I. 228¹, I. 298²) — *írászsza* (I. 328³);

-*at* deverbális névszóképző: *pillantás* (II. 367¹, II. 406²) — *pillantat* (II. 457³, — már a kódexekben előfordul, majd Sándor István újította fel);

-*lat*, -*let* deverbális névszóképző (a szintén nyelvújítási -*mény* helyett): *képzemény* (II. 130¹, II. 146²) — *képzelet* (II. 164³, — a NYÚSz. I. példája 1791-ből, Bárány Pétertől); *képzések* (II. 342¹, II. 380²) — *képzeletek* (II. 426³); *követség* (I. 80¹) — *kémezet* (I. 101², I. 110³); (személyragozott ige helyett:) „*szerez-meg* gyanánt” (II. 193¹, II. 216²) — „*szerelet* gyanánt” (II. 241³);

-*alom* deverbális névszóképző: *álladalom* (II. 453³, II. 7³, — először Barczafalvinál, 1786.).

-*l* denominális ige képző: *föl-fegyverkezve* (II. 165²) — *föl-paisolva* (II. 185³); *ezeket jajgatta* (II. 345¹, II. 383²) — *igy jajolt* (II. 429³).

Egyéb származékszók: „*te férkezhetlél* szívének közepébe” (II. 340¹, II. 378²) — „*te aszúlhattál* szívéhez” (II. 423³); *fel-ugrott* (I. 103¹), *fel-ugordott* (I. 130²) — *föl-ugordott* (I. 142³); *csirázdott* (I. 107¹, I. 133²) — *magzott* (I. 145³); „*a' Gonosz-lelkű Rókával* (II. 11¹⁻²) — *a' Tigrisek alatt emlődött Rókával* (II. 14³); „*halálos betegségében feküdt*” (II. 45¹, II. 50²) — „*halálos betegségében voncolódni kezdett*” (II. 57—8³); *vigyázó kémeket* (II. 159¹, II. 179²) — *szagódó kémeket* (II. 200³); „*a' madarak' . . . hímjeiknek fel-hajhazttában*” (II. 236³, — Barótinál: *hajházni*); „*hadarászó szemek*” (I. 21², I. 20³); *bé-hamupipő-kézte*⁹ (II. 237³); *oldalasíthatná* (I. 117³); az udvari „*emberekről*” (I. 76¹, I. 95²) — „*az udvari Ebicekről*” (II. 105³); *pántlika* (I. 46¹, I. 48¹) — *laplika* (I. 64², I. 67², I. 65³, I. 71³).

Az *arszlán* változatai: *oroszlányok* (I. 198¹, I. 262²) — *arszlányok* (I. 125²) — *arslánok* (I. 287³). Ugyanakkor a 26. jegyzetben (I. 125—7², I. 136—7³)

⁷ Simai i. m. 3.

⁸ A „Jeles Történetek”-ben (1794) indokolja e képző használatát: „Én ezen szótaldalékat *nok* csak éppen azon hivatalokra adom, melyeket valóságos Tisztsegeknek lenni gondolok (Tábornok, Tanácsnok, Tömlöcznök) . . . De kiknek szolgálatjokat csupán csak azért, mert munkálódnak, fizetéssel kielégítik, sőt árkos-számra is fizetik, azok az -*ász*, -*ész* toldalékkal megelegethetnek.” (Idézve NyÚSz. I. 145.)

⁹ Simai a *hamupipőkész* igét idézi mint a népnyelvből való átvételt.

kifogásolta az *arslan* alakot mássalhangzótorlódás („az első négy bötűknek alkalmatlan öszszejövételök”) miatt. Megjegyzi még: a törökök most is *arslánnak* hívják az oroszánt, ahogyan azt a „szabacsi fogoj Törököktől” hallotta.

Elvonás útján alkotott szavak: *bék* — *békével*, I. 6¹ — *békkel* (I. 6², I. 9³, — először Kalmár Györgynél, 1770.); *leh*; *leheléssel* (I. 315²) — *lehhel* (I. 347³, — vö. NyÚSz. I. 205. és II. 518); *gyökös*, *gyökösödik* (*gyöker*-ből): *gyökös* (I. 316³, — először Georchnél, 1804.); *meg-is gyökeredzhetik* (I. 58¹) — *mög-is-gyükkösödne* (I. 83³). Elvonás útján nyeri a *határ* és *gömb* szókat: ha nyelvünkben — írja — megvolt a *határos*, akkor a *határ* szónak is meg kellett lennie. A *gömböjü*-ből arra következtet, hogy a szó gyöke, a *gömb*, illetve a *gömböj* származék is létezett. „Én ezt a’ régtől-fogva el-vesztett *gömb* szavat már ennek-előtte új életre hoztam azon könyvemben, melyet a’ Tudákosságról irtam” (12. jegyzet, I. 37—8³).¹⁰

Szóösszetételek: *dér-fagy* (I. 312², I. 343³), *szalma-szén* (I. 345³), *kedv-nevelő* (I. 392³); *kéz-mosadék* (II. 17³); *kürtő-sepredék* (II. 100³); *mög-ördög-törés* (II. 406³); *kalamász-dugasz* (II. 15¹, II. 16²) — *eb-nyelvű* (II. 19³); *sajt-kukacsz* (II. 255², II. 283³; II. 366², II. 410³).¹⁰ A Simai által idézett, nyelvújítási *uracs* (II. 17¹) helyett a 2—3. kiadásban az *úr-fi szerepel* (II. 18², II. 21³).

Ikerszó: *háj-bájja* (I. 75², I. 80³) — *galyibájja* (I. 56¹) helyett.

3. Dugonics provincializmusának egyik jellemző megnyilvánulása az *ö-z ó nyelvjárás* irodalmi szintre emelésének kísérlete. Ez a törekvés — mint provincializmusának egyéb alkotóelemei — meddő kísérlet maradt, szinte szívet jelentett kora irodalmi nyelvében.¹¹ E nyelvjárás terjesztésében szinte teljesen következetes: az 1—2. kiadás zárt *ë* hangját a 3.-ban *ö*-vel jelölte. Ebből elég csak néhány példára hivatkozni a számtalan közül.

Az igeragozásban és igei származékokban: *lehetek* (I. 366¹, I. 403²) — *lőhetők* (I. 463³); *lehettem* (I. 178¹, I. 223²) — *lőhettem* (I. 247³); *lehetett* (I. 92¹, I. 113²) — *lőhetött* (I. 123³); *lenne* (I. 56¹, I. 75²) — *lönne* (I. 80³); *legyek* (I. 26¹, I. 39²) — *lőgyek* (I. 41³); *lett* (I. 79¹, I. 100²) — *lött* (I. 108³); *lesz* (II. 319¹, II. 355²) — *lősz* (II. 397³); *meg-ettétek*, ... *egyétek-meg* (I. 259¹, I. 332²) — *meg-öttétek*, ... *ögyétek-meg* (I. 367³); *írigyködő* (I. 9¹, I. 17²) — *irigykődő* (I. 19³); *tette* (I. 239¹, I. 310²) — *tötte* (I. 342³); *tettetted* (I. 262¹, I. 335²) — *töt-tödted* (I. 370³); *tegyék* (I. 49¹, I. 67²) — *tögyék* (I. 71³); *tesznek* (I. 49¹, I. 67²) — *tösznek* (I. 71³); *tettük* (I. 49¹, I. 67²) — *töttük* (I. 71³); *feleletemet* (I. 20¹, I. 33²) — *feleletömet* (I. 34³); *rettegni* (I. 37¹, I. 54²) — *röttögni* (I. 56³); *rettegtet* (I. 42¹, I. 60²) — *röttögtet* (I. 62³); *rettentő* (I. 39¹, I. 57²) — *röttentő* (I. 59³).

Névszókban: *szemeket* (I. 91¹, I. 113²) — *szömöket* (I. 123³); *szemeim* (II. 101¹, I. 126²) — *szömeim* (I. 138³); *szembe szállhat* (I. 74¹, I. 94²) — *szömbe szállhat* (I. 104³); *egyéb* (I. 68¹, I. 88²) — *ögyéb* (I. 94³); *egyebem* (I. 22¹, I. 33²) — *ögyebem* (I. 35³).

Csak elvétve fordul elő a 3. kiadásban zárt *ë*. Pl. az *édes* melléknév (I. 106¹, I. 132²; II. 65¹, II. 73²) — „édös” (I. 144³, II. 82³), de ugyanazon a lapon, tíz sorral lejjebb: „édes” (II. 82³).

¹⁰ Vö. Simai i. m., 25.

¹¹ Benkő i. m., 392. és Szathmári i. m., 262.

4. A helyesírásban általában a kiejtés érvényesült a szóelemzés rovására a 3. kiadásban. Ennek a törekvésnek egyik jellemző megnyilvánulása a *-ly-* kiküszöbölése. A többeli *-ly-*nál: *helyhezette* (I. 2¹, I. 1²) — *hejhezette* (I. 1³); *fortélyokban* (I. 33¹, I. 50²) — *fortéjokban* (I. 52³); *nyavalyáról* (I. 35¹, I. 50²) — *nyavajáról* (I. 54³); *folyó* (I. 40¹, I. 57²) — *fojó* (I. 59³); *folyamattját* (I. 27¹, I. 40²) — *fojamatját* (I. 42³); *mosolygó* (I. 43¹) — *mosojgó* (I. 61², I. 63³); *mosolyodott* (I. 101¹, I. 126²) — *mosojodott* (I. 132³); *bolygatta* (I. 49¹, I. 68²) — *bojgatta* (I. 72³); *homályosan* (I. 44¹, I. 61²) — *homájoson* (I. 64³).

A *-lly-*nek hol *-jj*, hol *-j*, hol *-ly* felel meg: *némelly* (I. 40¹, I. 57²; I. 112¹, I. 138²) — *némej* (I. 59³, I. 152³); *méllyebb* (I. 42¹, I. 59²) — *méjjebb* (I. 62³); *mélyen* (I. 111¹, I. 138²) — *méjjen* (I. 151³); *illy* (I. 44¹, I. 61²) — *ily* (I. 64³); *illyetén* (I. 44¹, I. 61²) — *ijjetén* (I. 64³); *olly* (I. 68¹, I. 87²) — *oj* (I. 94³); *ollyas* (I. 24¹, I. 38²; I. 218¹, I. 286²) — *ojjas* (I. 39³, I. 312³); *személlye* (I. 112¹, I. 138²) — *szeméjje* (I. 151³); *személlyéhez* (I. 206¹, I. 272²) — *szeméjjehez* (I. 300³); *személlyemet* (I. 217¹, I. 285²) — *szeméjemet* (I. 312³); *személlyeddel* (II. 352¹, II. 390²) — *szeméjőddel* (II. 438³); *osztállyába* (I. 119¹, I. 146²) — *osztájába* (I. 158³); *osztállyában* (I. 126¹, I. 152²; II. 81²) — *osztájában* (I. 167³), ill. *osztájaiban* (II. 91³); *súlllyát* (I. 8¹, I. 10³) — *sújját* (I. 10²); *súlljos* (I. 13¹) — *sújos* (I. 23²) — *súlyos* (I. 23³); *tellyes* (II. 323¹, II. 358²; II. 345¹, II. 384²) — *tejjes* (II. 401³, II. 430³); *mellyet* (I. 8¹, I. 11²) — *melyet* (I. 11³).

A felszólító mód *-j* jele hasonul: *véllyelek* (I. 55¹, I. 74²) — *véjjelek* (I. 79³); *gondollyalak* (I. 55¹, I. 74²) — *gondojjalak* (I. 79³); *járullýatok* (I. 68¹, I. 88²) — *járújjatok* (I. 94³); *vigasztallyam* (I. 104¹, I. 130²) — *vigasztajjam* (I. 142³); *merúllýek* (I. 181¹, I. 225²) — *merújjekek* (I. 249³); *talállyad* (I. 108¹, I. 134²) — *talájjad* (I. 147³); *gátollyák* (I. 49¹, 67²) — *gátójják* (I. 71³).

A *-ja*, *-je* birtokos személyrag esetében fordított az eljárása: az előző kiadásokban a teljes hasonulást választja, míg a 3.-ban az etimológia álláspontjára helyezkedik: *attyát* (I. 6¹, I. 6²) — *atyját* (I. 9³); *baráttyának* (I. 5¹, I. 7²) — *barátjának* (I. 7³); *folyamattját* (I. 27¹, I. 40²) — *fojamatját* (I. 42³); *hivatallya* (I. 48¹, I. 66²) — *hivatalja* (I. 70³); *ebédgyére* (I. 72¹, I. 92²) — *ebédjére* (I. 100³); *fajzattýokat* (I. 89²) — *fajzatjokat* (I. 95³); *lúdgýát* (I. 132²) — *lúdját* (I. 144³); *fénnyére* (I. 105¹, I. 131²) — *fényjére* (I. 134³).

Ugyane birtokos személyrag *-j-* jelét az 1–2. kiadásban elhagyja, a 3.-ban azonban feltünteti: *testének* (I. 68¹, I. 88²) — *testjének* (I. 95³); *ártatlanságokat* (I. 89²) — *ártatlanságjokat* (I. 96³); *indúlatait* (I. 74¹, I. 94²) — *indúlatjait* (I. 104³); *erkölcsseit* (I. 68¹, I. 88²) — *erkölcsjeit* (I. 95³). Ámde az utóbbi két birtokrag — egyikük közvetlenül a fenti után — teljes hasonulással is szerepel: *indúlatait* (I. 19¹, I. 31²) — *indúlatjait* (I. 31³); *erkölcsseit* (I. 69¹, I. 89²) — *erkölcsceit* (I. 96³).

A *-t-* tövű és *-ít* képzős ige felszólító módja teljesen hasonul a 3. kiadásban: *meg-jelentsem* (I. 301¹, I. 378²) — *meg-jelencsem* (I. 418³); *tanítsson* (I. 37¹, I. 54²) — *tanicscson* (I. 56³); *tanítsd-meg* (I. 68¹, I. 87²) — *tanicsd-meg* (I. 94³); *kerítsen* (I. 308¹, I. 387²) — *kericscson* (I. 428³).

Más igetövek teljes hasonulása: *látszattatna* (I. 68¹, I. 88²) — *láccattatna* (I. 94³); *ki-tettszett* (I. 28¹, I. 42²) — *ki-teccött* (I. 44³); *tudsz* (II. 166²) — *tucc* (II. 186³); *adnám* (II. 389¹, II. 433²) — *annám* (II. 488³); *cselekedned* (II. 323¹, II. 358²) — *cselekönnöd* (II. 401³).

Viszont arra is vannak példák, hogy az 1. vagy 2. kiadás fonetikus írásával a 3. kiadás etimologikus írása áll szemben: *ki-tettszett* (I. 10¹) — *ki-teccött* (I. 21²) — *ki-tetszett* (I. 20³); *fogatta* (I. 30¹) — *fogadta* (I. 46², I. 48³);

fel-fogatták (I. 69¹, I. 90²) — *föl-is fogadták* (I. 97³); *haraguttam* (I. 101¹) — *haragudtam* (I. 126², I. 138³).

Az *-s* kettőzése magánhangzóközi helyzetben: *írásiból* (előszó¹⁻²) — *írássiból*³; *viselésére* (I. 2¹⁻²) — *viseléssére* (I. 2³); *ülésére* (I. 8¹, I. 11²) — *üléssére* (I. 11³); *látására* (I. 69¹, I. 89²) — *látássára* (I. 94³).

A módhatározó ragja és a középfok jele előtt fordított az eljárása: *egyenessen* (I. 36¹, I. 53²) — *egyenesen* (I. 55³); *szorossan* (I. 33¹, I. 50²) — *szorosan* (I. 51³); *tudóssabb* (I. 39¹, I. 57²) — *tudósabb* (I. 59³).

5. *Archaizmus*. A honfoglalási légkör illúziójának keltéséhez Dugonics nagy gondot fordított az archaizálásra. A régies igealakok alkalmazásában azonban nem volt következetes: a múlt idő tbsz. 3. személyének ünnepélyes, korában már alig használatos alakját gyakran cserélte fel a 3. kiadásban a „modernre” mint megfordítva:

jártanak (I. 33¹, I. 50²) — *jártak* (I. 51³); *vóltanak* (I. 9¹, I. 19²) — *vóltak* (I. 20³); „Az asztalhoz *ültenek*” (I. 77¹, I. 98²) — „az asztalnál *le-telepedtek*” (I. 106³); „*állottanak* . . . , *csődültenek*” (I. 87¹, I. 107—8²) — „*állottak* . . . , *csődültek*” (I. 117³); *jádzottanak* (I. 258¹, I. 330²) — *jádzottak* (I. 364³); *el-izzo nyodtanak* (I. 259¹, I. 331²) — *el-izonyodtak* (I. 366³); *megdöbbszentenek* (II. 131¹, II. 146²) — *meg-döbbszentek* (II. 164³); *tettszettenek* (II. 132¹, II. 146²) — *teccettek* (II. 165³); „*ordítottanak* . . . , *bernyákoltanak*” (II. 319¹, II. 354—5²) — „*ordítottak* . . . , *bernyákoltak*” (II. 396—7³); *hajladoztanak* (II. 342¹, II. 380²) — *hajladoztak* (II. 426³); *tartottanak* (I. 6¹, I. 8²) — *féltek* (I. 8³); *viszsa-keríttenek* (I. 45¹, I. 61²) — *viszsa-kerítöttek* (I. 68³).

Ellenpéldák: *örvendettek* (I. 13¹) — *örvendöttek* (I. 24²) — *örvendettének* (I. 24³); *szállottanak* (I. 14¹) — *szállottak* (I. 25²) — *szállottának* (I. 25³); *fel-ugrottak* (I. 78¹) — *fel-ugrottanak* (I. 98², I. 107³); *czélloztak* (I. 182²) — *czélloztanak* (I. 201³); „*fel-keleének* . . . , *le-menének*” (I. 85¹, I. 106²) — „*föl-kele-tek* . . . , *le-mentenek*” (I. 116³).

Hasonló ingadozás mutatkozik az *-and*, *-end* képzős jövő idő használatában: *bé-mutandok* (!) (I. 26¹) — *bé-mutatandok* (I. 39²) — *föl-adok* (I. 41³); *meg-áldandanak* (I. 109¹, I. 135²) — *meg-áldanak* (I. 148³); *el-nem-hadgya* (I. 204¹, I. 268²) — *el-nem-hagyandja* (I. 294³); *meg-áldand* (II. 246¹, II. 278²) — *mög-fog-áldani* (II. 310³); „*öszsze-gyültek*: hogy . . . örökös hálákat *adand-nak*” (I. 8¹, I. 12²) — „. . . *adhassanak*” (I. 13³). — Ide tartozik a jövő idejű mn. igenév szerepeltetése is: „*jól előre ki-főztem*, mit cselekszem” (II. 303¹, II. 336²) — „*Jól előre ki-főztem a' cselekedendőket*” (II. 377³); „*a' következő vendégségben*” (I. 79¹) — „*a' következő vendégségben*” (I. 99²) — „*a' következő vendégségben*” (I. 107—8³).

Ugyanílyen következetlenség nyilvánul meg a félmúlt és régmúlt, illetve a *-t* jeles múlt használatában; *élt* (I. 84¹, I. 104²) — *éle* (I. 114³); *fel-dőle* (II. 375¹, II. 414²) — *fel-dőlt* (II. 466³); *kére* (I. 77¹, I. 96²) — *kért* (I. 105³); *mula-tozott* (I. 256¹, I. 328²) — *múlatozik vala* (I. 362³); *lesköldött* (I. 19¹), *leskölddik vala* (I. 30²) — *lesköldött* (I. 31³).

A tbsz. birtokos személyrag *-a* elemének elhagyását a 3. kiadás nyomdába adása idején elavultnak érezhette Dugonics: *gondolatidat* (I. 21¹, I. 33²) — *gondolataidat* (I. 34³); *áldomásival* (I. 100¹) — *áldomásaival* (I. 123²) — *áldomásaival* (I. 134³).

Néhány szót régiesebb alakjában tüntet fel a 3. kiadás:

idő: „*ideire nézve*” (I. 6¹, I. 8²) — „*üdeire nézve*” (I. 9³); *időkben* (I. 9¹,

I. 19²) — *üdükbën* (I. 20³); *idejeket* (I. 10¹, I. 19²) — *üdejöket* (I. 20³); *ideje* (I. 77¹, I. 98²) — *üdeje* (I. 106³).

dicső: *dicső* (I. 32¹, I. 50²) — *dücső* (I. 51³); *ditsőséges* (I. 68¹) — *dicsőséges* (I. 88²) — *dücsőséges* (I. 95³).

világ: *világ* (I. 33¹, I. 50²; II. 320¹, II. 355²) — *velág* (I. 51³, II. 398³).

ing: *inginek* (I. 94¹, I. 115²) — *üngének* (I. 126³); *ing* (II. 63¹, II. 71²) — *ümög* (II. 79³).

ismér: *ismér* (I. 101¹, I. 126²; I. 226¹, I. 256¹, I. 328²) — *ösmér* (I. 138³, I. 324³) — *ösmer* (I. 362³).

termékeny: *termékeny* (I. 8¹, I. 12²) — *terméken* (I. 14³).

6. A nyelvész Dugonics számára a nyelv nem csupán a kifejezés eszköze, hanem fejtegetéseinek tárgya is. Ezért tűzdeli tele művét — a „tudós” lapalji jegyzetekben — szófejtésekkel. Ezek közül az előző kiadásokban nem szereplő etimológiai fejtegetések közül néhányat a nyelvtudomány szentesített.

Ilyen a 48. jegyzet (I. 240—49², I. 264—72³), amelyben a *kocsi* szót a *Kocs* községnévből származtatja; egyúttal más nyelvekre való átvételét is részletezi, és rámutat a *kocsi* és *szekér* közti különbségre. Báró Herbestein Zsigmond császári követre hivatkozik, aki szerint a lovak *Kotzi* faluban pihentek. Ugyanakkor cáfolja Bél Mátyás véleményét, aki a kérdéses szót *Köpcsen* falu nevéből eredeztette: „*Köpcsen* falut (sáros volta miatt) *Kot-see*-nek mondgyák a' Németek (mi Magyarok így tolmácsolhatnánk-meg: Sár-tenger) . . . Itt tehát Báró Herberstein Zsigmondnak *Kotzi* faluja nem az, melyet *Köpcsennek* neveznek, hanem az, melyet Komáromtól nem messze, most-is *Kocsnak* neveznek, és valóban ott-is faragatnak kocsi-.”

A 70. jegyzet a *Zoltán* személynévet az uralkodó jelentésű *szultán* szóból eredezteti: „ . . . szokásba vötték azt a' nap-keleti Magyarok, hogy az uralkodó Fejedelmeknek *Zoltán*, avvagy *Szultán* nevet adgyanak (mely szó akkori Magyarjainknál nem egyebet jelentett: hanem nagy-urat). Árpád Fejedeleme-is (mivel magát a' nap-nyugoti Magyaroknak Fejedelemejökké tette) ha nem magára-is, de a' Fejedelemségben következendő Fiára (*Zalárdra*) adta a' *Zoltán* nevet. Úgy reá-száradott pedig *Zalárdra* az a' *Zoltán* szó: hogy *Zalárd* neve egészszen feledékenségbé jöhetne” (I. 381³).¹²

Csaknem helyes végkövetkeztetésre jut a *számár* szó tárgyalásában, amelynek eredetét a latin *summarius-currus*-ban jelöli meg.¹³ Igaz, fejtegetése erőszakolt: A Terh-Szekereket a régi magyarok mázsás-szekereknek nevezték: „*Currus, qui Mázsa dicitur*, avvagy még rövidebben: *Currus-mázsa*”, majd elhagyván a *mázsa* szót: „*Currus Summarius*, azaz: nagy sommát vagy terhet vivő kocsi.” A nagy terhet hátukon hordozó állatokat Matheus Parisiensis 1245-ben *Szumároknak*, Dandalus Szomároknak hívja; 1190-ben Hanzitz *Szamároknak*. „Végtére a' nagy terh alól ki-vévén a' többi állatokat: csupán a' *Csacsikra* rakták a' nagyobb nyalábú sújokat; ugyan-azért reájok száradtt a' *Szaumár*, *Szumár*, *Szomár*, *Szamár* mind a' Magyaroknál, mind az Olaszoknál. A'-mi több, a' Szegedi Só-háznál máiglan-is *Szamaraknak* nevezik azokat az embereket, kik hátukon az egy-mázsás kó-sót a' *Mázsálóra* hordgyák” (52. jegyzet, I. 283—5³).

¹² A *Zoltán* személynév valóban az arab-perzsa *sultan* méltóságnévből ered. Vö. TESz. II. 802—3.

¹³ Vö. TESz. III. 668.

Figyelemre méltó még a *cserni-grád*-hoz fűzött magyarázat (44. jegyzet, I. 211—3², I. 233—6³), amely szerepelt ugyan már az 1. kiadásban, de az újabb kiadások részletesebben, több példával tárgyalják.

Persze, az etimológiák túlnyomó többsége nem egyéb délibábos szófejtésnél: *Föld* < *Föd* *Feöd* < *Fewd*; „Hátha ebből az utolsó *Fewd* szóból származott osztán a’ *Fewdum*, vagy-is a’ *Feudum*? a’-mint egy Francia író vélekedik” (43. jegyzet, I. 232³); király, Karélia, finek vagy finomok és a finn-magyar rokonság (55. jegyzet, I. 296—99³); Szeged nevének eredete (39. jegyzet, I. 198², I. 218—23³). A *Duna—Donau* folyónév eredetéhez például a következő magyarázatot fűzi (113. [115.] jegyzet, II. 359², II. 402³): „Szokásban vala a’ Scitáknál, hogy minden nagy folyó-vizet *Don*-nak mondgyanak” — így a *Tanais* vizét is. „Magyar-országban le-telepedvén, *Ister*’ vizét-is *Donának* mondották. Ezektül vehették a’ Németek a *DONAU* (2. kiad.: *DONÁN*) nevet.”

7. Az aprólékos összehasonlítás alapján megállapítható: a nyelvhelyesség megítélésében és a helyesírás szabályainak alkalmazásában Dugonics állandóan érezte a változtatás szükségességét, törekedett az általa jobbnak, helyesebbnek tartott norma érvényesítésére. Az újnak, tökéletesebbnek vélt szerkezetek, alakzatok keresése magyarázza ingadozását, következetlenségeit — így a *-tól, -től* és *-ból, ből*, illetve *-túl, -tűl, búl, bűl* ragok¹⁴ használatában és az *-ly* kiküszöbölésében.

Felvetődik a kérdés: hogyan ítéli meg ma a nyelvtudomány Dugonics nyelvszemléletét?

A nyelvszokás elvetette a birtokos személyranggal kapcsolatos — Révai-tól átvett — álláspontját, a szintén Révainak tulajdonítható ikes ragok következetes érvényesítése tekintetében pedig ma is ingadozik; a feltételes mód függő kérdésben történő használata már bizonyára saját korában is latin hatást tükröző idegenszerűségnek hatott. Ma is érvényes azonban a páros testrészek melletti egyes számról alkotott véleménye. Ami az új szavak képzését illeti, ezek — az 1. kiadáshoz viszonyítva — részben az elődei által alkotott képzők felhasználására szorítkoznak, részben saját alkotásai ugyan, de gyakran nem illenek regényei szövetébe és olykor komikusan hatnak,¹⁵ máskor meg magyarázatra szorulnak (pl. *laplika*); számos szóalkotása azonban — főként a matematikai terminológiában — ma is él. Mint stilizta és nyelvész sok negatívumot is hagyott örökül: póriás stílusa, erőltetett népieskedése visszatetszést keltett a kor esztétái körében,¹⁶ kísérlete az *ő-ző* nyelvjárás irodalmi szintre emelésében meddő maradt, a provincializmusok tömeges alkalmazásával pedig — különös népszerűsége folytán — hátráltatta az irodalmi norma kialakulását, tehát hátrahúzó erőt jelentett. Szófejtései — nemcsak az itt tárgyalt, az 1. kiadásban még nem szereplő etimológiák — javarészt délibábos, szinte gyerekes szómagyarázatok, jöllehet akadnak elfogadható, sőt éles látású következtetések is (pl. a *kocsi* szó eredete, a kicsinyítés nagy szerepe a szláv nyelvekben). Ámde érdemeit nem — vagy nemcsak — a vitás nyelvhelyességi kérdésekben való tévedhetetlenségben és a szólásmondások alkalmazásában kell keresni, hanem abban a hatásban, amelyet írókra és

¹⁴ Benkő i. m. 401, 462. és Endrődi i. m. 249.

¹⁵ Zsigmond Ferenc: Dugonics stílusa. Debrecen, 1936. 17.

¹⁶ Benkő i. m. 390—2.

olvasókra tett: szókincsgazdagsága, szinonimahalmozása a magyar nyelvben rejlő ismeretlen kincsekre ébresztett rá és irántuk lelkesedést keltett. Talán nem túloznak a következő megállapítások: „Irodalmi újjászületésünk alkalmával Dugonics volt a nemzet leghatalmasabb ébresztője”,¹⁷ „a felújítás történetében voltaképp Kazinczy mellett kellene őt említeni.”¹⁸

May István

Fekete lyukak?

(Egy „szabálytalan” mondat típusról)

1. A televízióban az egyik legsikeresebb természettudományos ismeretterjesztő műsor a Kozmosz című sorozat. Ebben ismerhette meg a közönség a világűrben létező „fekete lyuk” fogalmát. A csillagászok számára ezek fényt ki már nem bocsátó kozmikus testeket jelentenek.

Az elemek periódusos rendszerének megfogalmazásakor Mengyelejev meg tudta jósolni a struktúra meghatározott pontjain új elemek létezését. A rendszerben uralkodó törvényszerűségek nyilvánvalóvá tették, hogy ott meg kell jelenniük az üres helyeket betöltő tulajdonsággal: meghatározott atomsúllyal és jelleggel bíró természetes vagy mesterséges elemeknek.

Amikor a csillagászok a Nap körül keringő bolygók pályáját számították ki, meglepő dolgot észleltek: a számítottól eltért néhány röppálya. Minden kétséget kizáróan megállapították: az eltérések oka egy még fél nem fedezett, de létező kilencik bolygó. Így találtak rá a még nem észlelt Plútó bolygóra.

2. Ebben a dolgozatban olyan nyelvi alakulatokról lesz szó, amelyekben hiányzik a konstrukciónak valamely eleme. Ezt a hiányzó részt azonban lexikai és grammatikai tényezők feltételezik, létét a környezete meghatározza, explikálását feleslegessé is teheti.

2.1. Ismert slágerszövegben található a következő részlet:

- (a) (No, csak ne sírj, ez nem méltó búcsúzás,
Légy okosabb!
Mi nem sírunk,) *ezt nem szabad!*

Valamelyikünkkel megalázó, méltatlan dolog történik vagy történnék. A sértett indulatosan tiltakozik, kikéri magának:

- (b) *Velem ezt aztán nem lehet!* (Köznyelv)

Valaki nyilvános helyen, vendégségben megsérti az illem valamelyik szabályát. A kísérője megfeddi, megrovóan rászól:

- (c) *Ezt itt nem illik!* (Köznyelv)

Valaki elhatározza: társa már annyi borsot tört az orra alá, hogy nem tűri tovább, megmondja neki a véleményét. Amikor találkozik vele, ki is tálal; indulatában súlyosan megsérti. A partner sápadtan csak annyit szól:

¹⁷ Endrődi i. m. 253.

¹⁸ Idézi Szerb Antaltól Zsigmond, i. m., 27.

(d) *Ezt nem kellett volna!* (Köznyelv)

Gyerekek beszélgetnek. Az egyik szeret futballozni, mesél a legutóbbi meccsükről. Gólt is rúgott, s éppen másikat is lőtt volna. Erről így szól:

(e) (Berúgtam az elsőt, de) *a másodikat nem sikerült*,
(mert megpattant a labda egy göröngyön). (Köznyelv)

2.2. Ha megvizsgáljuk a legutóbbi (e) példát, nyilvánvalóan azt a kiegészítést értjük bele: a másodikat nem sikerült *berúgnom*. A főnévi igenvre azért van szükség, mert az eredeti, ki nem egészített egység konstrukciója

$$T \setminus \bar{A}$$

formájú volna. Csakhogy ez grammatikai képtelenség! A *sikerül* ige ugyanis intranszítív, annyira, hogy a mondategységben nem áll mellette tárgy. Márpedig az *a másodikat* csak tárgy lehet. Az össze nem egyeztethető jelenségeket mégis egyetlen konstrukcióba fogjuk össze.

A megoldás úgy lehetséges, ha föltesszük: ebbe a tagmondatba is beleértjük a másodsor már ki sem tett főnévi igenvet. Így a tárgy az alanyként álló infinitivushoz tartozik, de az csak implicite van jelen: „a másodikat nem sikerült [berúgnom v. berúgni]”. A konstrukció pedig:

$$\begin{array}{c} \bar{A}/[A] \\ | \\ t \end{array}$$

2.3. Nézzük ezután, lehet-e alkalmazni a példasorunkra az iménti hipotézist. Eszerint ugyanis a többi intranszítív állítmány mellett is szükség van egy implicite jelen lévő, alanyként álló főnévi igenévre. A mondategységben lévő tárgy természetesen a verbum infinitum tárgya lesz:

(a) *ezt nem szabad* → *ezt nem szabad (tennünk)*. Konstrukciója:

$$\begin{array}{c} \bar{A}/[A] \\ | \\ t \end{array}$$

(b) *velem ezt aztán nem lehet* → *velem ezt aztán nem lehet (csinálni)*. Konstrukciója:

$$\begin{array}{c} \bar{A}/[A] \\ \swarrow \searrow \\ h_t \quad t \end{array}$$

(Az *aztán* elemet nyomatékosító szerepe miatt nem foglaltam bele a képletbe; s a *velem* is a főnévi igenév bővítése, nem az állítmányé.)

(c) *ezt itt nem illik* → *ezt itt nem illik (csinálni)*. Konstrukciója:

$$\begin{array}{c} \bar{A}/[A] \\ \swarrow \searrow \\ t \quad h_h \end{array}$$

(Az *itt* határozó is a főnévi igenév bővítése, nem közvetlenül az állítmányé.)

(d) *ezt nem kellett volna* → *ezt nem kellett volna (mondanod)*. Konstrukciója:

$$\begin{array}{c} \text{Á/[A]} \\ | \\ \text{t} \end{array}$$

2.4. Feltehető, hogy más megoldással is operálhatnánk. Azzal, amelyet a szintagmák bizonyos csoportjaira Jakab István fogalmazott meg (A jelzős szerkezetek redukciójának néhány kérdése. Nyr. 1977.): 9–19. De lehetséges-e infinitívust bővítő determináns számára is, hogy a szerkezettag önmagában állva, egyedül, alaptagja értékében képviselje az egész szó szerkezetet?

Jelzős szerk. → redukció ^t

a piros alma → *a piros*

*Infinitívust bővítő szerkezet → redukció

ezt tennünk → *ezt*

ezt csinálni → *ezt*

ezt csinálni → *ezt*

ezt mondanod → *ezt*

a másodikat berúgnom → *a másodikat*

Hogyan is mehetett végbe a jelzős szerkezet redukciója? A jelzőként álló melléknév alkalmilag főnévvé vált, s főnév értékében állt a mondatban. (Így állhat tárgyként legutolsó példánk *másodikat* szóalakja is.) — De állhat-e tárgyragos nomen (példáinkban főnévi névmás és alkalmilag főnevesült sor-számnév) infinitívus értékében? Lehetetlen, hiszen a magyar alany \emptyset ragos! (Itt természetesen nem számítjuk a mrtanyelvi használatot: „A másodikat a tárgy.” Az elemzésben az állítmány: *a tárgy*, az alany: *a másodikat*. Értsd: *a másodikat szó!*)

3. Az eddigiekből látszik: a tárgyat nem tűrő állítmány mellé csak akkor kerülhet nem határozó értékű tárgy, ha közöttük közvetít egy tranzitív jelentésű infinitívus. (S ugyanez áll az igehez jelentésében nem illő — példáinkban a *velem* és az *itt* — határozókra is.) Ez a főnévi igenév előfordulhat a szöveggörnyezetben, de explikálása nem mindig szükséges. A típushelyzetekben ugyanis ez annyira általános jelentésű (tenni, csinálni), hogy még a megelőző vagy követő szövegrészek sem tartalmazzák.

Nagy L. János

**A századforduló novellisztikájának sajátos mestere:
Csáth Géza**

A föllendülő századforduló-kutatások irányították rá a figyelmet olyan alkotókra is, akiket az úgynevezett méltatlanul elfeledett írók között tartunk számon. Egyik közülük Csáth Géza. Születésének századik évfordulója is alkalmat kínál arra, hogy művészetéről elemző módon emlékezzünk meg.

I. Indokolttá vált az eddigi megállapításokat összegző körkép vagy stílszerűen „körkép” megrajzolása. Csáth Géza korai novellisztikájának stílus-sajátosságait tágabb összefüggésben vizsgálom azt keresve, van-e valamiféle egységes stílussajátság benne, s ha igen, ez valóban megegyezik-e az irodalom-
márok megállapításaival.

Az első nagyobb lélegzetű összefoglaló munka Bóka László tollából jelent meg, 17 évvel az író halála után (1937.). Csáthot egyértelműen a naturalista novella ad absurdum vitt képviselőjének tartja. A csáthi novellában megjelenő tárgyilagosságot, objektivitást a pozitívizmus egyenesági leszármazottjának tekinti, amely a csáthi novellában úgy jelentkezik, hogy az író „a lét anyagszerű, naturális megnyilvánulásait veszi számba, műveit egy hiány, a szellemi élet magasabbrendű tényeinek mellőzése teszi n a t u r a l i s t á v á” (Bóka: Csáth Géza novellái. 1937. 53; a kiemelés tőlem K. É.; a továbbiakban is ritkítva). Ugyanerről az anyagszerűségről többen is szót ejtenek, de más-más értelmezéssel. A kortársak közül Ignóty, Karinthy és Kosztolányi is észrevette ezt a valóban jellegzetes csáthi vonást.

Hegedüs Gyula szerint „Csáth Géza v a l a m e n n y i n o v e l l á j a m e g t ö r t é n t. Nem feltételes módban — hanem valójában” (Nyugat, 1909. 227).

Karinthy Frigyes szerint Csáth „jól érzi, hogy a hatás legfőbb eszköze az a kegyetlenségig fokozott, g y i l k o s á l o b j e k t i v i t á s, amely érzéketlenül bontja fel és mutatja be az élet legérzékenyebb szerveit” (Nyugat, 1911. 107).

Illés Endre is ezt hangsúlyozta 1936-i írásában: „Nem ismert semmilyen anyagon túli fogalmat. Őt érzékszervével körülhatárolt egy világot, ... Az a n y a g r a e s k ü d ö t t é s a z a n y a g f o g l y a m a r a d t h a l á l á g” (Apolló, 1936. 260).

Németh László a Tanúban formai oldalról közelít: „Csáth Géza a b s z o l ú t m u z s i k u s a volt az írásnak, ... a kor kedvéért vállalt piros, lila és türkiz izgalmak között” (Tanú, 1933. 356).

A korabeli és a Csáth halála utáni vélemények is erős megosztottságot mutatnak, mert nemcsak az objektivitást, hanem a líraiságot is jellemzőnek vélik Csáth művészetében. „Egy költő csudálatosan t i s z t a l í r á j a c s e n-

dül fel s a megpendített finom hangok halkán továbbrezegnek a mi lelkünkben” (Hegedüs Gyula, i. h. 228).

Kosztolányi is a zenét, a líraiságot ünnepli: „Mese és költészet... Csáth Géza is körülbelül zenét ír (a fiataliságról) vidám, könnyű, andalgó elégiát” (A Hét, 1908. május 17. 327).

A magyar irodalom története V. kötetében Csáth Géza az „Objektív ábrázolási törekvések” összefoglaló címszó alatt szerepel Török Gyula és Laczkó Géza társaságában (447). Az objektív minősítés itt azonban nem a naturalizmus, hanem a realizmus felé mutat; Csáth Géza „a modern lélektan vívmányaitól inspirált realizmus úttörője... csak indulása érintkezik a stílrómantikus - szecessziós áramlattal” (i. m. 454).

Antal Gábor is úgy véli, hogy „Csáth novellái nem morbidabbak, mint más háború előtti novellák, például Kosztolányi Az aranyársarkányánál, amelyet reálisnak tartanak” (Kortárs, 1964. 2009).

Szinte ugyanebben az időben Diószegi András — Gerelyes Endrével vitatkozva — más nézőpontból veszi védelmébe Csáthot (Kritika, 1965. 38): „Csáth nem naturalista. A szó szoros értelmében szecessziós író volt, nem betegsége, hanem világnézete tette azzá.” A szecesszió szót itt Ady értelmezésében alkalmazza Csáthra: „Az én szecesszióm a haladás harca a vaskalap ellen.”

Bori Imre is a naturalizmus ellen és a szecesszió mellett érvel, de beszél az anekdotából kiinduló, freudizmusig jutó szimbolizmusról is (Csáth Géza. Tanulmányok. Újvidék 1970. 12).

Galsai Pongrác Csáth drámáival kapcsolatban emleget szecessziót, novelláival kapcsolatban elveti a naturalizmust, hangsúlyozza viszont az író líraiságát, romantikus hajlamát és az ezzel ellentétes tárgyilagos stílusát. Karinthyt idézi, leginkább az ő véleményével ért egyet: „Ábrázolásmódjának álobjektivitása sokszor a kegyetlenségig éleződik... Látszatra egy árverési becsüs érzéketlenségével, fa-arcával jár a világban, s koppint rá a lélek legsebezhetőbb pontjaira, amelyeket mások óvatosan, reszkető kézzel mernek csak megérinteni” (Egy elfelejtett író. Tiszatáj, 1955. IX. 5—6. 37).

Dér Zoltán a naturalizmus felé mutató írónak tartja Csáthot, de hozzáteszi, hogy az emberi lélek, az emberi lényeg legrejtettebb titkait igyekszik feltárni; E. T. A. Hoffmann, E. A. Poe és Kosztolányi eredetiségével vetekedik Csáth művészete. A világirodalmi nagyságok közül rokonságot mutat Fr. Kafka és Maupassant világával is (Az árny zarándoka. Újvidék, 1969. 6—7). A magyar próza kimunkálásáért sokat tettek a impresszionista - szimbolista novellái is (vö. Az ismeretlen házban II. Újvidék, 1977. 638).

A lélektani realizmus képviselőjének tartja Csáth Gézát Petró Valéria is (Lélektaniség a századelő novellisztikájában. Szakdolgozat. Debrecen, 1982.). Csáth elődeit és kortársait a léleklátás szemszögéből elemzi, s kétféle novellatípust különít el: a balladisztikus és a látomásos novellát. Csáth az expresszív és lírai látomásosság típusát egyaránt képviseli novelláival.

A novellák realizisztikus vonásaira hívta fel a figyelmet Katona Béla is. Csáth elsősorban a novella pszichologizáló válfajában alkotott eredetit, „melyben valóság és álom, látomás és tárgyszerűség, nyomasztó titokzatosság és a hétköznapi apró tényei olyan félelmetes tökéletességgel ötvöződnek össze, hogy az szinte egyedüláll irodalmunkban” (ItK. 1965. 531).

Az irodalomtörténészek, kritikusok véleménye pontosan tükrözi azt a sokszínűséget, amely a századforduló egész novellisztikájában és stílusában benne rejtett, és fő jellemzője volt Csáth Géza művészetének is. A véleményekből kitűnik, hogy a két központi fogalom Csáthtal kapcsolatban az objektivitás (elsősorban a realitásigény értelemben) s az ezzel összefüggő lélektani ábrázolás. Ennek formai-stiláris megoldása lehet naturalisztikus, impresszionista, szimbolista, szecessziós, de valamiféle homogén stílusról nem beszélhetünk. Nem jelenthetjük ki Bóka Lászlóval, hogy Csáth naturalista volt, sem azt, hogy a szecesszió lenne az uralkodó stílusjegy novelláiban (vö.: Kovácz Erika: A szecesszió és Csáth. Tanári tok. dolgozat 1986. Debrecen. Témavezető: Kovács Éva.) Fellelhető azonban a századforduló forrongó időszakának összes stílusjegye Csáth novelláiban. Kezdetben az impresszionista vonások és szemlélet erősebb, de ezzel párhuzamosan jelentkezik a szecesszió lázadása a formai megoldásokban is (A varázsló kertje és a Délutáni álom című kötetekben). Ugyanitt megtalálhatók a hagyományos eszközökkel megírt novellák is (A tor, Az albróék stb.). Semmiképpen nem adhatunk helyt az Illés Endre, sőt korábban Kosztolányi által is sugallt felosztásnak: a morfium előtti és a morfium utáni novellák időszakának. „A legrosszabb módszer egyike — írja Diószegi András — a művészi alkotást a pszichikum — lehetőleg a beteg pszichikum — kivételéseként magyarázni” (i. m. 35).

Csáth korai és különös halála összefügg a korrall, melyben élnie adatott. Sorsa nem egyedülálló a kortárs művészek között. Küzdelme nemcsak alkati-akarati gyengesége miatt végződött bukással.

II. Csáth Géza jellegzetesen „századfordulós” novellái közül a sajátos stíluskeveredést mutató Fekete csönd című írást választottam ki elemzésre. Módszerem az, hogy egy látszólag rejtett, de a szövegben többszöri olvasással nagyon is erőteljesen feltárló stilisztikai szövegszervező erőt mutatok be a hangzási szinttől az extralingvisztikus szintig. A novellában ugyanis a leg-erőteljesebb szövegszervező erő az a hagyományos eszköz, amelyet a stilisztika is számon tart az alakzatok között: az *i s m é t l é s*. Szerepe megmutatkozik a hangzás, a szóhasználat, a mondatszerkesztés, sőt a kompozíció szintjén is.

Csáth korai novellájában, a Fekete csöndben a kisöccsére féltékeny testvér pszichikumának eltorzulását, a betegség következtében elkövetett gyilkosság leírását és a tett utáni szörnyű kijózanodás pillanatait foglalja keretbe az író úgy, mintha egy orvosi eset diagnózisát tárná föl előttünk. A pusztá történet jelentése azonban Csáth művészetében túlmutat önmagán.

Csáth korai novelláiban — így a Fekete csöndben is — a *h a n g z á s i s z i n t* eszköztárának csaknem minden kellékét hasznosította. Kedvelte a hangokból áradó zeneiség megszólalását még akkor is, ha ez a hangzás nem egyértelműen kellemes, eufonikus, hanem éppen ellenkezőleg, disszonáns. A Fekete csöndben ezt az impressziókból kinövő és a szimbolizmusig növesztett disszonáns hangütést érezzük olyan hátborzongatónak.

A monoton *feketé*-re már a címben rácsap a labialitásával valamiféle bezártságot, lezártágot sugalló *csönd* változat a *csend* helyett.

A hangok ismétlődése eredményezhet belső ritmust, belső rímet, néha alliterációt. A víziószerű novellában a szörnyeteggé növesztett kisfiú, Richard jellemzését teszik teljesebbé ilyen eszközök. „*Tegnap este még egészen kicsiny, kedves, pütyögő gyermekecske volt. és reggelre nagy kamasz lett.*” A kopogó zárhangokat az *ny, ty, cs-k* enyhítik ugyan, ám azok mégis valami kegyetlen-

séget sugallnak. — „A hajuknál fogva végigvonszolja kis hűgaimat az udvaron. Nem is haboztam hát egy pillanatig sem. Teljes erővel nekifeküdtem a huroknak.” A hörgést, lihegést érzékeltető *h* gyakori szerepeltetése mintegy lélektanilag is előkészíti a *hurok* általi gyilkosságot. — „Véresre verte valamennyit. Azok aztán megkötözték, és vaspálcákkal ütötték...” Az alliteráló magán- és mássalhangzók a kellemetlen hatást egyre fokozzák. Ezt a hatást erősíti a *v, ü, ö* gyakori szerepeltetése (artikulációjuk is közelálló).

A szóképzlet szintjén elsőrendű fontosságot kapnak a kohéziós erő tekintetében bizonyos kulcsszavak, illetve ezek ismétlődése, a korra nagyon is jellemző, már-már szimbolikus jelentésű alkalmi szókapcsolat: *fekete csönd*. Ez a nagy expresszív erejű kapcsolás még nyolcszor fordul elő a novellában. A *fekete csönddel* mintegy párhuzamosan ismétlődik a *szőke, piros képű (kisfiú, öcsém, fiúcska)* jelzős szintagma. A képzelet és a valóság ellentéte így még jobban fölerősödik.

Szöveg-egység	<i>Fekete csönd</i>	<i>Szőke, piros képű kisfiú</i>	Egyéb asszociatív erejű szó
Cím	1	—	—
1. egység	2	1	—
4. egység	1	1	1 <i>tűz</i>
6. egység	—	—	5 <i>tűz</i> , <i>gyönyörű szőke lány</i> , 4 <i>kopasz</i> , 3 <i>bolond</i> , 1 <i>bolondokháza</i> , 1 <i>tébolyda</i>
7. egység	2	—	
8. egység	1	—	
9. egység	1	1	
Összesen:	negatív: 8 szó pozitív: 3 szó		15 szó 1 szó

A kezdetben pozitív hangulatot, asszociációt keltő *piros* szó a 4. szövegrészben negatívra vált a *tűz*, az *égetés* kapcsán: „Richard... lassú *tűzön megpirította* a fehér cicát, az Anikóét. A kis állat irtózatosan vonaglott, amíg gyenge, rózsaszínű bőre barnára pörkölődött.”

A *tűz* és a *téboly* összekapcsolása már az ókorból ismert. Csáth is alkalmazza ezt a motívumot. A *piros* szín ismét a *tűz* által tér vissza egyre negatívabb hangulattal:

„— *Fölgýújtottam* az ispán házát, mert a lánya bent alszik a szobában, hófehér ágyban. A melle lassan emelkedik fel-le. Azután belekap az ágyába a *tűz*. Az én *tüzem*. *Tűzes* ágyban ébred föl. És *kopasz* lesz a feje is, mert a haja *élég*. *Kopasz!* Hallod, *kopasz?* Az ispán *gyönyörű szőke* lánya *kopasz* lesz.

Elvitték Richardot az orvoshoz. Azt mondta, hogy Richard *bolond*.
Miért lenne *bolond*? Miért éppen *bolond*?
Elvittük a *bolondokházába*... hazautaztunk a *tébolydából*.”

A víziószerű részben minden szó alapjelentésén és szokványos hangulatán túli jelentéssel telítődik. A *gyönyörű szőke lány* és a vele kapcsolatos bántó *kopasz* ismétlése a beteg pszichikum tettének rejtett motívumaira utal.

A szépség, a finomság az emberek egy részében vak indulatokat szabadít fel (A kis Emma című novellában is). A szereplők a számukra elérhetetlen, de nagyon vágyott személyt, dolgot megszerezni nem tudják, ezért elpusztítják. Csáth novelláiban állandóan visszatérő gondolat ez.

Ugyancsak szokásos a korban a szemek és ezzel kapcsolatban a látás, látvány fontosságára utalni. Csáth novelláiban is kiemelt szerepet kap a szem. A kisfiú állandó jelzősorához hozzátartozik szemének leírása is. A novellában háromszor jön elő, az első egységben: „kisfiú . . . , akinek sötét szemei mindig a messzeségbe néztek”; az utolsó előtti jelenetben, a tetőponton így: „És sötét szemei a végtelenbe néztek.” A lezárásban pedig már nem a határozó változik, hanem a hozzákapcsolódó ige, fölerősítve a megváltoztathatatlant: „sötét szemei a végtelenbe merednek.”

Adyt, sőt Kaffka Margitot is szokták a szemével figyelő, mindent befogadni akaró tekintetével jellemezni.

A mondat szerkesztés szintjén az ismétlődést elsősorban a viszonylag hosszú, állandó jelzős szintagmák biztosítják. A jelzők halmozottan, tömbökben fordulnak elő.

A bevezetésben: „Leírom ide, doktor úr, hogy miről van szó. Az öcsémről, a szőke, piros képű kisfiúról, akinek sötét szeme mindig a messzeségbe néztek. És még egy dologról. A fekete csöndről.”

A novella közepén: „Körülállottuk és sirattuk Richardot, [itt meg is nevezi!] a szőke, piros képű fiucskát. És szorongva vártuk valamennyien a fekete csöndet.”

A tetőponton: „Egyszer csak hallottam, amint a fekete csönd elkezd kacagni . . . Az ágyban egy kis gyöngye gyermek feküdt.

Szederjes kék arccal.

Az én kis bolondom volt, a szőke, piros képű, petyegő Richard öcsém. És sötét szemei a végtelenbe néztek.”

A befejezésben: „Nem akarom látni a kis Richard sötét szemeit.”

A tetőponton (a gyilkosság elkövetésekor) az összes eddig elszórtan jelenlévő szerkezeti egység szintetizálódik, egyetlen egészbe tömörül. A stílári és a hangulati csúcspont egybeesése adja a novella drámai erejét, borzongató tragikumának hitelességét. A Fekete csöndben végigvonuló ismétlésrend szerkesztéses, tudatos építkezés eredménye. Az impresszionista kompozíció jellemzője viszont a tudatos szerkesztetlenség, vagyis a látszólagos szerkesztetlenség, összefüggésnélküliség: az elhallgatásokból, hiányos szerkezetű mondatok sokaságából áll össze a szöveg. A szabálytalan, „helytelen” mondat szerkezetek itt is nélkülözhetetlenek, ezek adják meg a csáthi novella végső egyensúlyát disszonanciájukkal; a tudatban elhelyezkedő események sorrendje fontosabb, mint a valóság.

A novellában hangsúlyos szerep jut a keretnek is. Kettős feladatot lát el egyszerre. Egyrészt biztosítja a kompozíció egységét; másrészt eltávolít, kijózanít: jelzi, hogy itt egy orvosi eset leírásáról van szó. „Leírom ide, doktor úr, hogy miről van szó”, illetve: „Egyáltalán, doktor úr, nem tudok rendesen aludni.”

Az író bekezdésekkel, nyomdai tagolással, vagyis extralingvisztikus szinten is jelzi, hogy a szövegrészek összetartoznak ugyan, de sem logikájuk, sem időrendjük nem fontos. Az egymás mellé rendelt képek asszociatív erejüknél fogva felidéznek egymást, és biztosítják a szöveg képi kohézióját (a tűz többszöri leírása, a vér megjelenése).

Az itt bemutatott következetesen végigvitt ismétlés mellett természetesen számos más stíluseszköz is új tartalmat fejez ki a csáthi novellában: a Fekete csönd „impresszionistául” is beszél. De amit elmond, az túlnő az impresszionizmuson. Különbséget érzek tehát egy úgynevezett autochton, elsődleges és a stilizált impresszionizmus között, amelyet igen nehéz elválasztani a szecessziótól (vö. Szabó Zoltán: Impresszionizmus és szecesszió a századforduló prózájában. In: Tanulmányok a magyar impresszionista stílusról. Bukarest, 1976. 49—88). Ez a stilizált impresszionizmus (nevezhetjük esetleg posztimpresszionizmusnak) inkább jellemző Csáthra. Ez a fajta impresszionizmus erősen kötődik ugyanis a realizmusigényhez, ennyiben idevonhatjuk tág értelemben a naturalizmust is (vö. Bóka értékelését Csáthról), de elveti a pozitívista részletezést, s az egység, az egész világ megértése végett a „belső végtelen felé” fordul, a lélek titkai felé (vö. Király István: Ady Endre. 1970. 1: 325).

Csáth Géza korai novellája, a Fekete csönd már felillantja mindazon jegyeket, amelyek a későbbi novellisztikájának pozitívumai közé sorolhatók. A századforduló sokszínűsége, ellentmondásossága a stílusnak is alapvető sajátosságává vált a csáthi novellában.

III. Zenei fogantatású Csáth-novellák. Csáth Géza személyes művészi indíttatása szorosan összekapcsolódott a magyar kultúra megújulásával. Az 1905—06-os évad fordulópontot jelentett a művészeti életben, és Csáth Gézának is a legsúlyosabb, irányt szabó évadja. 1906 és 1912 között minden hangversenyen ott volt mint a Budapesti Napló, a Polgár, majd a Világ zenei rovatának munkatársa. 1908 és 1914 között a fiatal zenekritikus huszonhét zenei cikket írt a Nyugatba is. Azt az új művészi fordulatot, amelyet az irodalomban Ady indított el (vö. Éjszakai esztétizálás; szerk. Demény János, 1971.). Csáth Géza a zenében is megvalósulni látta Bartók és Kodály korai munkásságában. Nem véletlen tehát, hogy a zenét maga is értő és művelő, zeneszerzéssel is próbálkozó fiatal művész novelláiban is erőteljesen érezhető a zenei fogantatás. A kor új zenéje a Debussy, D’Indy, Puccini, Mahler, Kodály és Bartók nevével fémjelzett utat jelentette. Kodály Nyári este című szimfonikus költeményéről 1911-ben így írt Csáth Géza: „Akkor (1906-ban) nem volt sikere. Azóta a közönség megérett erre a finom, mély impresszionista zenére” (kiemelés tőlem, K. É.). Csáth maga is átlényegült ettől az újfajta látásmódot, kifejezőmódot jelentő művészeti irányzattól, az impresszionizmustól. A festői látásmód, a zenéhez való vonzódás korai novellái egy részének jellemző jegye.

E szempont alapján impresszionista vonásokat tartalmazó vagy kifejezetten impresszionistának minősített Csáth-novellákat választottam ki elemzésre. A novellák írásuk, megjelenésük dátumát tekintve a szorosan vett századforduló és az ún. impresszionizmus időszakába egyaránt besorolhatók. A varázsló kertje (1908.) és a Délutáni álom (1911.) című kötetek egyes novellái idetartoznak, de nem szerencsés az ebben az időszakban írt valamennyi Csáth-novellát impresszionistának minősíteni (vö. Nagy Ferenc: MNy. 79: 30—41). Az egyértelműen zenei fogantatású, impresszionista sajátosságokat mutató korai Csáth Géza-novellák ösztönöztek stilisztikai vizsgálatra. Az elemzett novellák: Tavaszok (1906), Tavaszú ouvertüre (1907), Nyári bál (1907), illetőleg korábbi közleményemben: Fekete csönd (1905).

Csáth Géza vizsgált novelláiban a stilisztikai értékkel bíró hangtani jelenségek, mind a hangszimbolika keretébe vonhatók, s ezek kiemelkedően fontos szerepet töltenek be nyelvi impresszionizmusában is. Itt ugyanis fokozottabban érvényesült a Fónagy Iván által megfogalmazott tétel: „A hang és a hanghoz fűződő képzet között minden esetben természetes kapcsolat van . . . Legegyszerűbb a kapcsolat a szó szoros értelmében vett hangfestés esetében. Ilyenkor a sorokból kiemelkedő beszédhang akusztikai szerkezetének hasonlósága folytán stilizáltan ábrázol valamilyen hangjelenséget, az *m* és *n*, a nazális magánhangzó (vagy az *i*) a hegedűszót, a zöngétlen zárhang (*k*, *t*, *p*) a lódobogást vagy a becsapódó golyók zaját. — A hangképzés bizonyos kinesztétikai élménnyel jár . . . , mely többnyire nem tudatosul . . . Két kinesztétikai élmény találkozik itt. A szájüregben, a beszédtevékenység folyamán kelthető tapintási élmény vagy izomérzet és a szájüregen kívül tapasztalt kinesztétikai élmény közt érzünk megfelelést. — Az esetek többségében azonban a hang vagy a hang képzésével járó élmény másodrendű, de valamilyen szempontból analóg jelenségnek felel meg. Az *i* vagy *ü* éles tárgyakat ábrázolhat. Az éles tárgyak vágnak, fájdalmat okoznak, s szinte fájdalmat okoz már a hallószervben a nagy frekvenciájú hang is” (A költői nyelv hangtanából 89—90).

A hangszimbolika körébe vonható stilisztikai jellemzők mellett a kifejező hangváltozások némely fajtájával is találkozunk Csáth Géza novelláiban (vö. Fábrián—Szathmári—Terestyéni: MStilV. 20—3). Az író a hangzásból adódó stilisztikai eszköztár csaknem minden kellékét felhasználja a három vizsgált novellában is (a továbbiakban T, TO, NyB).

A hangszimbolika körében következetes és gyakori a zeneiséget kiváltó hanghatások ismétlése.

a) Hangutánzás, hangfestés: „— mintha 10—15 zenekar kezdene zenélni körös-körül . . . ; „*fölzendülnek* bennem az elmúlt tavaszok emlékei”; „*így zenéltek* bennem egyszerre az elmúlt tavaszok” (T). A T első hat bekezdésében a *zene* szó és különböző származékai 11-szer fordulnak elő: a *tavasz* és a *zene* megfeleltetése folyamatos, nem egyetlen hasonlatban sűrítetten van jelen: *zenekar* (2), *zenélni*, *fölzendülnek*, *zene* (3), *zenei*, *zenéltek*, *zenedarab*, *zengő*. Ez a *zene*: „Nem harsány, de mégis teljes regiszterben *zengő*” — állapítja meg az író.

A novella alaphangütése a lágyság, a merengő emlékezés, a múltidézés, egy életút leírása — zenei megfeleltetésekkel. A szókezdő *z* és a szavak hangtestében szereplő nazális *n* és a nazalizálódott magánhangzó melankólikus hangulatot idéz föl.

A NyB-ban: „a *cimbalom bugyborékoló pattogó* hangjai *f á j d a l m a t* okoznak és kint árasztanak mindenüvé.”

b) A szó hangoztatásából keletkező kellemes és/vagy kellemetlen hanghatásból származó stilisztikumok: A címek — *Tavaszok*, *Tavaszi ouverture*, *Nyári bál* — egyértelműen eufonikus hatásúak jelentésüknél fogva, a megújulás, az újjászületés hagyományos szimbólumai és lehetőségei, bár pusztán hangsoruk ellentétes hangulatot kelt. A kakofóniára a T-ben nincs példa, s itt éppen ez a jellemző. A NyB-ban azonban több is van: „*széttört halott szívek*”; „*surrannak át a termen*” (a zöngétlen és nazális mássalhangzók és az *r* gyakorisága folytán); „*egyformaarcu fiúnak*” (monoton hangzást vált ki a sok mély magánhangzó egymásutánisága).

c) A belső ritmus eszközei: Alliteráció: magánhangzóval ritka: „*úton újra*” (T); mássalhangzós kezdettel feltűnően gyakori: „*fénytelen fátyolos szí-*

nek”; „*tökéletes, teljes és szakadatlan zene*”; „*halkan megszólal a harmadik hang*”; „*A hegedűk hatfelé osztva szólnak*”; „*Mily kár, hogy mindennek meg kell változnia*” (T).

Hangismétlődések a szövegben, a szavak hangtestében: „*Az Üllői úton újra rügyeznek a fák. És rügyeznek, zöldellnek már mindenütt, ahol csak valaha ilyenkor álltam alattok . . kerestem a levegőben . . drágalátos illatukat*” (T).

Az *l* sűrű szerepeltetése a novellák elején a lány, lírai hangulatot érzékelteti. Ugyanezzel az eszközzel él Csáth a NyB első „tétéleiben” is: „*Három pincér siet előre föl a lépcsőkön nagy tálakkal előrehajolva. És körös-körül az asztaloknál már vacsoráznak*”; „*Beszédet alig hallani és a lányok tiszta, hideg csillogású szemein gyertyalángocskák aprón türozódnak*”; „*valami fátyolos, vörös csillogás az egész, amely a mélyből jő*”.

Ebbe a lírai alaptónusba belejátszik mégis valami lebegő sejtetés — a halál lehelete. Az *l* hatása képzésmódjából következően is kettős: egyrészt „*folyékony*”, könnyen képezhető, erősen zenei hatású, zöngés mássalhangzó, másrészt bizonyos alattomos siklást, belopózást is felidéz (könnyen épül be bármilyen hangsorba).

A zárhangok sűrűbb előfordulása ezzel szemben a konkrétabb idő és hely rögzítését szolgálja: „*És most mintha 10–15 zenekar kezdene zenélni körös-körül egyszerre különböző távolságokban*” (T).

Palatális-veláris magánhangzó megfeleltetések a szavak és mondatok szintjén: a T. — leginkább impresszionista — novella kezdő soraiban az alliteráló, illetve ismétlődő magánhangzók középső és felső nyelvéllásúak, és váltakoznak a nyelv vízszintes mozgása szerint is. A mozgást, a megújulást, a sokszínűséget a változatos magánhangzók biztosítják, melyek Csáth szavaival: „*egy csodás zenei kaleidoszkópba olvadnak össze. Különös, bolondítóan tökéletes, teljes és szakadatlan zene ez. Mint maga az élet.*” — „*Az Üllői úton újra rügyeznek a fák*” (T).

A három elemzett novella közül a T című írásban a Csáthhoz legközelebb álló akusztikai hatások fölerősödése a legjellemzőbb. A T a felnőtté válás folyamatából megőrzött impressziókat szeretné a zenei hangzatokkal megfeleltetni és rögzíteni, elraktározni az érzékekben és az idegekben is. A NyB-ban a „zene” csak állandó kíséret, kezdetben halk háttér („*mintha a zenekarban csak a háromszöget ütögetnék csendesén*”). Ez a zene (lehet csörgés, zaj, hangszeres zene stb.). Mindenkor megfelel a szövegrészlet hangulati-gondolati összetevőinek.

A TO pedig egy ember kísérlete az újjáéledésre a hosszú tél után — hangszerekkel, hangszeres zenével megfeleltetve. Mindhárom novella túlnő azonban a pusztá impressziók leírásán, a szavak és a történések szimbolikus jelentést nyernek.

Hasonlít ez a leírási, eljárás mód Rimbaud „*A magánhangzók szonettje*” című verséhez: a hangoknak ott a színek feleltek meg, itt a zenei hangzás. „*A c-mollt hallom újra és újra. Nálam ez a tavasz hangneme*” (T). „*A vonósok: A tél*” (To).

Ezeknek a Csáth-novelláknak a megfejtéséhez még közelebb juthatunk, ha hangszeren is megszólaltatjuk őket. Csáth ugyanis a novellákban végig pontos megfeleltetéseket írt le. Mivel zeneértő ember volt, ezek a megfeleltetések nyilván nem a véletlenül, hanem a tudatos szerkesztésen alapultak. Természetesen ez a kompozíció az írói szubjektumhoz erősen kötött.

A T-ban például a c-moll akkord mint harmonikus alapgondolat jelenik meg. A c hang a boldog gyermekkort idézi: „A gyerek, akinek még nincs sorsa, mert még nem történt vele semmi”; „Telnek-múlnak az évek, s mire beáll a sorba a hetedik is, már két hang kezd szólni. A c és az esz. Két hosszan kitartott klarinéthang. Kicsit méla, de elégedett és szép hangzás. Békesség!” Vagyis az iskolás évek boldog, hasznos időszaka ez és a meséké. Az Andersen-mesék Csáth életét végigkísérik, de jellegzetesen impresszionista vonás ez is. A varázsló kertjében, a Vörös Esztiben, A varázsló halálában stb. a mesének különös szerepe van. A valóság és álom, a valóság és képzelet hatását egybe-mosó műfaj különösen alkalmas az emlékezésre.

A TO-ban: „*Klarinétok, pásztorsípok, fuvolák*: Hidege, részegítő, vad tavaszszél fútt. S ő kitérte a mellét, levette a kalapját. Végre megláthatta a földet.

A *hegedűk csatlakoznak*. A békés klarinéthangba itt vad sípok, fuvolák rikoltanak bele.”

A hangzási szinthez tartoznak a szupraszegmentális tényezők is. Ennek látható jegyei: a) a szöveg tagolása — a novellák szakaszokra bontása, a szöveg széttördelése. Mindhárom zenei fogantatású novellára jellemző ez a szerkesztési mód. Egy-egy zenei hangzatnak egy-egy szövegrész felel meg. Az új akkord megszólaltatása új bekezdéssel jár, az új hangszerek megszólalása ugyancsak új szakaszt nyit. b) A nyomdai kiemelések is hangsúlyozzák a zenei párhuzamokat (T, To). A NyB-ban a *muzsika*, a *viola d'amour* ugyancsak kiemelt, sőt központi szerepet játszik, ezt a nyomdatechnikai eltéréssel is hangsúlyozza az író. c) Mindhárom novellában fontos szerepet játszik a központosítás. Csáth szándéka szerint a végsőkig pontos gondolatainak lejegyzésében. A századfordulós nemzedék alapkérdéseinek megfogalmazásakor különösen akkurátusan teszi ki az írásjeleket, s mindig a megfelelőt: „Nézz körül és figyelj csak: elégedett vagy-e? Nos, ugye nem, tehát keress rá módot, igyekezz, hogy újra az lehess. Próbáld meg, talán sikerül.” (T). A TO-ban már így módosult a kérdés: „Hová megy ez a sok ember? Hová mennek? Hiszen nem lehet máshová menni, csak oda, ahová én . . .”. A NyB-ban pedig a lát-szólag megválaszolt kérdések halmozásával teszi sejtelmessé a novellát az író: „De hát ki ez a lány? Senkise tudja, hogy honnan jöhetett és mit akar?”

Az író számára fontos minden írásjel, amellyel gondolatát, érzéseit dó teriálisan (materia=anyag) is megjelenítheti. A hangzási élményekből fakalmimpreszionizmus a realizmus felé mutat.

Csáth Géza zeneértése, kritikusi alkata, az anyagba és emberbe vetett hite szerencsésen ötvöződött jellegzetesen századfordulós stílusú, zenei fogantatású novelláiban kivételes szépíró képességeivel.

Kovács Éva

Bródy Sándor: Az ezüst kecske

(Stilisztikai elemzés szövegnyelvészeti alapon)

0. A regény szövegszervező elve: kettősség ellentéttel.¹ Ezt mint átfogó sajátosságot az író is számon tartja és így jellemzi: „e részint tündéri, részint valóságos, igaz történet” (14).² És szót ejt az ellentétről is. Igaz, ezt nem a regényére vonatkoztatja, hanem egy belső, egy részösszefüggés (a zálogházas és felesége közötti különbség) megvilágosításában általánosítja: „a földi rend egy bolondos romantikus költő, aki folyton ellentétekkel dolgozik” (7).

1. Bródy 1898-ban megjelen munkája jellegzetesen karrierregény, amelyben a fő kérdés morális jellegű, a tisztesség és a becsület ügye kerül szóba. A századvég ifjúságának „előrehaladását a polgári életben” (10), sikereit, kudarcait tárgyalja. A legátfogóbb ellentétes kettősség is e köré fonódik. Az egyik végpontja az ifjúság, a karrier előtti helyzet és velejárói, az ábránd és az álmok, a másik lényege viszont a férfikor, a „tovatűnt ifjúság” (237), az elkezdett karrier, az igazi élet több-kevesebb sikerrel és nem kevés csalódással, kudarccal.

1.1. Regényében azokról a hagyományos, vidéki életformából kiszakadt és a fővárosba került fiatalokról, egyetemi hallgatókról van szó, akik számára a kezdés nyomorgást, „forintos pumpot” (16) jelent, de „akiből később miniszteri tanácsosok, sőt miniszterek lesznek, főbírák odahaza és ügyvédek, később Wertheim-kasszával bíró egyének” (16).

Ez a lehetőség a főszereplő, a jogász Robin Sándor sorsa, akiből Tiszapárti képviselő, majd méltóságos úr lett. Részben ehhez hasonló barátjának, a festőművész Bem Gyulának a karrierje. Ő is elmondhatta, hogy „a nyomort, azt kiéheztettük, pénz jött, és még sok pénz áll a családhoz” (105). És állíthatta ezt jogosan, hisz ez az ő „nagy és megérdemelt szerencséje” (107), a befutott, az elismert művész sorsa. De kevésbé sikeres az életpályája, az előrejutása másik két társuknak, Hirsynek, a doktori címet is szerzett tanárnak, valamint a radikális Jágicsnak, akiből nem lehetett több, mint tornatanár. Ők azok, akik — Hirsy szavai szerint — lent maradtak.

De magánál a sikernél is fontosabb kérdés, hogy milyen a megkezdett új élet, a karrier valósága. Kiindulópontunk ez esetben is az egykori múlt, abból is a tiszta szegénység és becsületesség szembeállítva az új életre jellemző bűnös gazdagsággal. E kettősség tág köre az író szava szerinti „lent” és „fent”. Ehhez hozzáadhatjuk az ugyancsak tőle származó „bent” és „kint” ellentétét, ami viszont nem annyira a társadalmi, vagyoni helyzetre utal, mint inkább a művésztől teremtett belső világra, egyik menekülési lehetőségére, illetőleg a tőle visszautasított, rosszat jelentő külső környezetre, az „oda-kint”-re.

Mindez keret Robin Sándor ellentmondásos pályájának értelmezéséhez. Mert pályája nemcsak a sikert példázza, hanem azt is, ami ennek szükség-

¹ Az elemzés módjáról, sajátos szempontjairól másutt már írtam. L. főleg A szövegvizsgálat új útjai (Bukarest, 1982) 114–30. Kevésbé kifejtetten: Szövegnyelvészet és stilisztikai elemzés. Nyr. 1982. 62–73.

² A zárójelben szereplő lapszámok a regény következő kiadására utalnak: Bródy Sándor: Az ezüst kecske. Irodalmi könyvkiadó, Bukarest, 1964.

szerű és sajnálatos belejárója. Az egykori becsületes jogász ugyanis, épp mert fent „a viszonyok kedvezőek a bűnnek” (130), becstelenné lett: mint képviselőt apja és felesége révén megvesztegetik. Vak és akarat nélküli emberként viselkedett, könnyen áldozattá lett. Robin Sándor karrierjének a bemutatása kitűnő lehetőséget teremt az író számára a kétféle világ jellemzésére.

A stilisztikai elemzés számára kiindulási alapot jelentő tartalmat részletesen nem tárgyalhatjuk. A tartalomra jellemző ellentéteket csak felvázoljuk, de az azokat konkretizáló részleteket nem fejtjük ki. Az ellentétes kettősségek így vázolhatók fel:

Ifjúság:	←→	Férfikor:
a karrier előtti helyzet (nélkülözés, készülődés, ábránd).		az elkezdett karrier (anyagi javulás, siker, csalódás, kudarc).
Az egykori múlt, a „lent” és a művész belső világa	←→	Az új élet, a „fent” és a művésztől megtagadott világ, az „oda-kint”
tiszta szegénység, belső tisztesség		bűnös gazdagság, külső (látszati) tisztesség
nem kell a sok pénz		minden a pénz
barátság		kiszolgáltatottság, társtalanság
gyöngéd lelki szerelem		érzéki szerelem
szerelmi házasság		érdekházasság
kell a gyermek		nem kell a gyermek
vannak eszmények		nincsenek eszmények
a művészet, a természet mint a megnyugvás, az öröm forrása.		elvtelen kapaszkodás, érvényesülési ügyeskedések

1.2. A tartalomnak fentebb felvázolt és egymással szembeállított kettősségei szimbólumok jelentéseivel kapcsolódnak össze. E jelentések szintén ellentétesek. A szóba jöhető szimbólumok közül a tartalom szintjén kettőnek van jelentősebb szerepe.

Az első a címként is szereplő ezüst kecske (egy bot, amelynek fejét egy ezüst kecske díszíti), ami Robin Sándor életének lényeges fordulópontjain mindig megjelenik vagy legalábbis szóba kerül. Egyik jelentése a múlt, az életelvet jelentő elmúlt ifjúság: „Ah, édes fiatalság, ah, ezüst kecske kora!” (17). A regény végén megnyilatkozó másik jelentése Robin Sándor fián át (a fiú a bottal alszik el) a jövőre utal: „Kisfiam, az ezüst kecskét megbecsüld, ez a legnagyobb kincs a világon” (242). Ez utóbbi jelentése egyben az ellentétek egyfajta kiegyenlítődéésének, egyféle kiútnak a jelzése is. A kiút ugyanis gyermek, a jövő: „Most ez [ti. Robin fia kezdi az ezüst kecskével a játékot, az ifjúságot, utána megint egy más! Ennek a fia, majd az unoka. Végre is ez a rend, ez a cél: a jövőendő!” (242).

Ellentétet sejtet az ezüst kecske két másodlagos, kísérő jelentése is. A bot ugyanis egyrészt tényleges segítője volt Robinnak (amikor megszorult, zálogházba adta, és így pénzt tudott szerezni), másrészt viszont egy valamilyen neki tulajdonított bűvös erőnél fogva erkölcsi támaszt jelentett számára: „és minden szerencsétlenségem ott kezdődik, ahol ő eltűnt, ahol... elhagytam, elfeledtem! Ha megtartom, ha meg tudom tartani, hol vagyok most!” (233). A regény végén azonban mintha minden megváltozott volna a számára: „De én már meg sem tudom fogni... nem örülök neki” (242). De jól áll a bot a fia kezében, támaszt jelenthet majd a számára, és az író szerint ez is a világ rendje.

A második szimbólum a fehér és a hó, illetőleg a fekete és a piszok. Az első a tiszta és tisztességes élet, a művész eszményi belső világát és magát a művészetet, a második viszont a romlott életet, a számára idegen és megvetett „odakint” való világot szimbolizálja. A festőművész „fehér lélek” (164), szobájában minden fehér, a szoba fehérségét kívülről még a hó tömege is növeli. A fehér szimbolikus jelentéséről maga a fehér színért különben is rajongó festő az ellenlábás-szimbólumhoz viszonyítva így vélekedik: „Ugye szép itt, mi, ez a fehérség? Csakhogy odakint már elszoktatok ettől a színtől” (169). Az „odakint”, a másik világ viszont „piszkos téli hajnal”, a meleg szél hatására feketévé lett hajnal (173).

A többi szimbólumot (a természet, a déli olasz vidék, a genovai csodadoktor stb.) jellegüknek megfelelően a második vagy a harmadik szint elemzése során tárgyaljuk.

1.3. A regény két alapvető sajátossága a korszak irodalmi irányzatai szerint is elkülöníthető. Az amit az író „valóságos, igaz történetnek” nevez benne, a realizmussal és naturalizmussal, a „tündéri történet viszont a romantikus líraisággal, idillel és a szecesszióval kapcsolható össze. A regényben nem jelentéktelen szimbólumhasználat (pl. az ezüst kecske, a hó és a fehér stb.) felfogható a szecesszió velejárójaként, de még inkább a szecesszióhoz közel álló szimbolizmus részeként.³

A „valóságos, igaz történet” az író objektív látásmódjából fakad, abból, amit általában Bródy műveire vonatkoztatva Czine Mihály „életességnek”,⁴ Nemeskürty István pedig „kegyetlen megfigyelésnek”,⁵ Németh G. Béla „naturalisztikusan életszerűnek”⁶ nevez. Ez utóbbi egyféleképpen a naturalizmus meglétére utal, aminek a regényben elfoglalt részarányát és még inkább jellegét meglehetősen nehéz megállapítani, megítélni. Juhász Ferencné a regény naturalista jellegét abban látja, ahogyan Bródy „a tényekkel ábrázolt valósággal röghöz köti az érzéseket, s ezzel határozott körvonalakat ad az ábrázolt embernek”.⁷ Úgy véljük azonban, hogy a naturalizmus nem ebben nyilvánul meg elsősorban. A naturalizmusra általában jellemző tényszerűség, tárgyilagosság ugyanis különösen a szereplők megjelenítésében a biológiai

³ Más vélemény szerint ez a szimbolizmus a naturalizmus része. L. erről Bóka László: Bródy kisregényei. Válogatott tanulmányok. Bp. 1967. 437; Czine Mihály: A naturalizmus. A bevezető tanulmányt írta, a szövegeket összeállította ~. Bp., 1967. 122; Juhász Ferencné: A szecesszió egy Bródy-regényben. ItK. 1967. 1: 35.

⁴ Bródy Sándor novellái. Nép és irodalom. Bp. 1981. 1: 58.

⁵ A nap lovagja. Diák, írj, magyar éneket. A magyar irodalom története 1945-ig. Bp. 1983. II: 623.

⁶ Türelmetlen és késlekedő félszázad. Bp. 1971. 222.

⁷ I. m. 41.

jelleg,⁸ a szélsőségesen egyéni, a szenvedélyes élet⁹ felé tolódik el, az ösztönélet ábrázolásában, a velejáró drámaiságban csúcsondik ki.

Ezt példázná a regényben Hanna és Robin Sándor hangsúlyozottan érzéki szerelmének bemutatása: A „vad ösztönű” leány (64) szerelemre gyuladásában fontos mozzanat az, hogy „jön egy ízecke ösztön, egy csöppnyi vér, igazi vér” (65), és minden racionális érv semmivé lesz. Robin Sándor is „valami forró, egész valóját elárasztó izgalmat [érezett], elméjére vörös homály szállott alá, és itten támadt a szerelem” (66). Ezek után már egészen természetes, hogy csak „összепillantottak, s reszkettek a gyönyörűségtől” (87), és hogy ajkukon érezhették „a csók vérző, égő bélyegét” (116). És naturalizmusra vall Robin Sándor drámai helyzetének a megjelenítése. Amikor rájön arra, hogy felesége és apja „árusították becsületét” (174) mint egy kutya nyöszörögve, hörögve beszél magában, és „vérbeporuló szemével” nézi felesége nyakát, ahol megfojthatná (179), mert „a gyilkolás vad ösztöne” hajtja (182). S hogy a bajba jutott Robin Sándoron minden rossz gondolat gyorsan átviharzott, azt az író ugyancsak biológiai tényezőkkel így magyarázza: „Friss a vére, jó még a fajtája, csak megszédült, de el nem vesztette az esztét” (189–90).

A „valóságos, igaz történet” elsősorban az említett részletekben képviseli a naturalizmust. Különben regénye egy lapján mintha Bródy elhatárolná magát a naturalizmus túlzásaitól. Kiderül ez néhány megjegyzéséből, amelyek minden bizonnyal a naturalizmusra vonatkoznak. Két megnevezése alapján ezt eléggé nagy valószínűséggel állíthatjuk: „patológiai romantika” (213) és „szürke modor” (216). Magáról a naturalizmus túlzásairól így vélekedik: „a haldokló gályarabnak utolsó napja sem oly egyszínű fekete, mint a szürke modorban dolgozó, fájdalmakban kéjelgő írók betegségi történetei” (216–7). Mert — mint ugyanitt mondja — nincs olyan betegség, szenvedés, amelynek ne lennének „kibékítő pontjai” vagy „apró, sőt nagy örömei” (216). A „szürke modor” túlzó egyoldalúságát bírálja tehát, és ez azt a feltevést látszik igazolni, hogy a naturalizmusként felfogható „betegségi történet” nem azonosítható azzal, amit az író „valóságos, igaz történetnek” nevez. Úgy véljük tehát, hogy ebben az „igaz” történetben a naturalizmusnál jóval több az egyfajta társadalomkritikával jellemezhető realista tendencia. E tekintetben Czine Mihállyal érthetünk egyet, aki szerint „Bródy naturalizmusában a kritikai realizmus igénye jelentkezett”, minthogy a valóság kendőzetlen és éles rajzában az ösztönélet ábrázolása mellett a szociális problematikát is érvényesíti.¹⁰ Ez a realizmus a hí korrajzban és az éles társadalomkritikában nyilvánul meg.

Maga az író állítja, hogy „kortörténetet” ír (90). Regénye valóban hí korpépe a századvégnek, mindannak, ami akkor sajátos magyar ötvözete a már elavult, nem időszerű, de még mindig meglevő régiek, és a kését jelentő újnak, ezen belül is főleg a polgári és nagyvárosi életformának és a polgárosodásban való csalódásnak, kiábrándultságnak. Emiatt Bródy regényét a polgárság egyik első önvizsgálatának tekinthetjük.

Ebben a korrajzban az író társadalomkritikája is hangot kap, amit az egyik szereplő „e jelenlegi kor kritikájának” nevez (185). Ez a bírálat a nagyvárosi, polgári világra, a feudalizmus visszasságaira vonatkozik, külö-

⁸ Vajda György Mihály: Összefüggések. Világirodalmi tanulmányok. Bp., 1978. 136.

⁹ I. m. 222.

¹⁰ I. m. (1. a 3. al.) 116.

nösképpen a már említett „fenti” világ morális bűneire. A „lenti” világról szóló részletekben viszont az író szociális részvéte nyilatkozik meg. Az ehhez a világhoz, az ifjúsághoz, a múlthoz való kötődésnek mint egy életelvnek, egy etikai eszménynek a terjesztése és megvalósítása érdekében az író szerint „kellene valami szép szociális forradalmat csinálni” (36). Bírálatainak gyakori tárgya még a parlament belső élete, az „ország kormányzásának parádés szervezete” (133), valamint a meg nem nevezett miniszterelnök (Tisza Kálmán), aki „uralkodik, parancsol és tesz az általános akarat, kedv és szimpátia ellenére” (192).

A „tündéri történet” a romantikus líraisággal, idillel és a szecesszióval hozható összefüggésbe. A romantikus líraiság az akkor önálló irányzatként már elavult romantika egyik utóreggése, ami meglehetősen közel áll a szecesszióhoz. Forrása Bródynál is egy nagyfokú szubjektivitás, valamint a lelki, az érzelmi világ iránti érdeklődés és a velejáró hangulatiság. Ez a líraiság és helyenként idilli szemlélet jellemző azokra a részletekre, amelyekben az elmúlt ifjúsághoz kötődő érzelmi szálakról van szó: „Május lágy és vad, édes és erős hullámai már át- meg átaljártak mindent odakünt és bent . . . szállt a szálló felhők és ennek párja után, aminek neve a te szent neved: tovatűnt ifjúság!” (237). És még több van belőle Piroska és a festőművész gyöngéd lelki szerelmének a bemutatásában: „Szíveikben megülték a legdélszakibb pompájú nászt . . . szerelmesen bújtak össze lelkeik” (214).

A szecesszió foglalatja a regényben megszólaltatott jellegzetes századfordulói életérzéseknek, amelyek általában a tartalom pozitív elemeire jellemzők.

Néhány példa. A festőművész Bem Gyula és Piroska szerelmének érzelmi gazdagsága, finomsága, nagyfokú érzékenysége egyben elkülönülést jelent a képmutató erkölcsiségtől és tiltakozást a szürkeség, a mindennapiság ellen. A művészet külön világában élő festőművész szemléletének lényege az, hogy igazi értéke csak a szépnek van, vagy hogy az „odakinti” világban az emberek már csak azért is boldogtalanok, mert nem érzik a tónusokat. A szecesszióra oly annyira jellemző természeti lírizmus a festőművész és Piroska olaszországi nászútjához társul. Ebben a természet iránti nosztalgiában valóban a menekülés lehetősége fejeződik ki: „Gyerünk valahova, csendbe, ahol nincs semmi, csak az ég, a nap, a tenger meg mi ketten” (223). „Így volna jó élni, így, mint ezek a szálló kalandozó virágok” (224). És nem hiányzik az álomszerűség sem. Piroskát a haldokló Bem Gyula szavai elkábították, „maga is csak úgy élt, mintha az életet álmodná csupán” (228).

2. A tartalmat megjelenítő közeget az elbeszélés jól ismert tényezői (cselekmény, szereplők, hely, idő) szerint elemezzük.

2.1. A cselekmény fő szála Robin Sándor karrierjéhez fűződik. Minden más szál ezzel kapcsolódik össze. Az egyik végpont karrierjének elkezdése, sikere, a másik pedig bukása. E két végpontot két ellentétes elem egymásba vonódása köti össze: első (és minden további) sikere bukásának első (és minden további) mozzanata. A cselekménynek ezeket a pontjait az író sok mozzanattal építi tovább.

A cselekmény két szélső pontjához kapcsolódik az alapszimbólum, az ezüst kecske. A regény az ezüst kecskével díszített bot elzálogosításával kezdődik, és a jövőhöz kapcsolódó kiútra való utalásként vele fejeződik be (Robin fia a bottal alszik el).

Az események fő vonalához, mintegy ennek keretében elhelyezve, még sok más, jórészt ennek valamilyen részletével párhuzamos és ugyancsak ellentétes végpontokkal jellemezhető, de kevésbé átfogó, kiterjedt cselekmény tartozik. Bem Gyula művészi pályája életigenlésének megfelelően nagy és megérdemelt szerencsével indul, de a festő korán meghal. Piroskában a régi, Robin iránti szerelem elhal, és Bem Gyulához fűződő új szerelem születik. Ida, Piroska testvére a nyomor miatt eltűnik, elzúllik, majd újra megjelenik a fenti világ tagjaként.

Ehhez hasonló fordulatok jellemzik a többi szereplő életpályájával összefüggő cselekményeket, amelyek külön-külön is jelzik, hogy a regény lényegében életsokról szól. A karrierre jelentősebb cselekményvonatkozásait viszont fentebb, a tartalom elemzése során már érintettük, az elvont, eszmei kérdéseket ugyanis jórészt ezekkel, a megjelenítés olyan konkrétumaival világítottuk meg, amelyek az elemzési módelnek tulajdonképpen ehhez a részlegéhez tartoznak.

2.2. A szereplőkre jellemző ellentétet kétféle viszonyban ragadhatjuk meg: (1) a szereplők nagyobb csoportjai vagy (2) két egymással valamilyen kapcsolatban levő szereplő között.

2.2.1. A szereplők két nagy csoportját elnagyoltan mint a lenti és a fenti világ ellentétét különíthetjük el.

Az egyik végletbe tartoznak a „lenti” és a művész külön világát, a belső tisztességet képviselő szereplők, a regény jelentősebb alakjainak nagy többsége. Ilyenek mindenekelőtt a pályakezdő fiatalok (Robin, Bem, Hirsy, Jágics), nyomorgó egyetemi hallgatók, akik karrierjük elkezdésére készülnek, „a legmesszebbmenő terveket” szövik (36). Pozitív jellemük az elkezdett karrier, az első sikerek után sem változott meg. Még a megtévedt Robin sem romlott meg, „nem volt gazember” (115), ezért tudott bukása után talpra állni. Sajátos szemléletet, életfelfogást képvisel köztük a művészet külön világában élő Bem Gyula, akit az író a *fehér* ’tisztá, romlatlan, tisztességes’ szimbolikus jelentésével a fehér világban élő „fehér lélekként” (164) jelenít meg.

És közéjük tartozik Piroska, akit az író szintén a *fehér* előbbi jelentésével jellemez: „egy hófenéernél is fehérebb arcú leány” (11), aki a fehér szoba fehér alapszínében a „legfehérebb” volt (165). Emellett a madonna szimbolikus jelentése is jellemvonása, hisz a festő két Madonna-képén, amelyet róla mintázott, az ő szépsége, és lelkülete tükröződik, tehát magasztos, nemes és gyöngéd lelkületű, szépsége is ehhez hasonló hatású: „arcának vonalai az ember szívében folytatódnak” (13).

A fenti és a művésztől elvetett „odakinti”, a szimbolikus fekete és a piszok jelentésével jellemzett világ alakjainak valamennyi erkölcsi hibája végső fokon a bűnös gazdagságból fakad. Ezzel függ össze az is, hogy a tisztességnek csak a látszatára adnak. Hannánál még erotikus szépségének a hatása is a romlottsággal kapcsolódik össze: „virágzó, dús formája a bűn által ily fényes, ragyogó” (66). Nagyapja, a fehér hiénának nevezett uzsorás akár ölni is tudna egy forintért. A Robin pályáját elindító ügyvéd, a „hólyagképű” (48) Bergen előre elhatározta, hogy „a merész gazság útjára tér” (50). A parlamentben a megvesztegetett képviselők mint „bűnösök vádoltak magukhoz hasonló bűnösöket” (134). A miniszterelnök szemléletére vall a tőle idézett aforizma: „a szamárság hibája nagyobb, mint a gazság bűne” (198).

2.2.2. Több szereplő vagy teljes egészében, vagy csak néhány vonás alapján egymással szembeállítható jellem.

Robint és Hannát a felfelé törekvés, a meggazdagodás szándéka köti össze, de Hannánál ez célrátörő karrierizmus, amely hatalmas akaraterejéből, férfias akaratú jelleméből táplálkozik. Robinnál viszont az érvényesülés ugyan szándékolta, de a kivitelezésben sok az ösztönösség, a véletlen, ami akaratgyengeséggel, nőies akaratú karakterével magyarázható.

A másik két összekapcsolható ellentétes egyéniségű szereplő, a regény két fő nőalakja. Hanna feltűnően érzéki szépségű, hidegen számító, gátlástalan karrierista, sok mindenben férfias jellemvonású nő, önjellemezése szerint „erős és ravasz” (71), aki a századvég modern felfogású és viselkedésű nőtipusát képviseli. Piroska viszont bájos és vonzó szépségű, „halvány babafejű” (92), a szerelemnek és házasságnak önmagát teljesen átadó, abban feloldódó, gyöngéd lelkületű, szelíd és kedves teremtés, inkább romantikus, égi, lírai nőiség. Egy másik érdekes különbség az, hogy a már anyává lett Piroska „leányos asszony”, a még hajadon Hanna viszont „asszonyos leány” (120).

Számottevő különbség van a két jó barát, Robin és Bem között is. A festő Bem Gyulát az író így jellemzi: „Az ifjú művész beteges volt... Lelke azonban erős és egészséges, nemes, egyenes és határozott” (20). Ezzel szemben Robin „kerubinarcú, de erőművész termetű” (48), akire bármilyen irányból hatni lehet, akit könnyebb volt becsapni, mint egy gyermeket.

2.3. A színhely részeit összekötő ellentét két viszonylatban mutatható ki. Az egyik a szűkebb, a másik a tágabb környezet.

2.3.1. A szűkebb környezet, a cselekmény nagy részének színhelye Budapest. Igaz, utcái, terei, épületei alig szerepelnek. Tényleges és megnevezett helyek (pl. a szigeti kolostor romjai, a József utcai jezsuita templom, a sikló stb.) mellett az omnibusz és lóvasút, valamint a meg nem nevezett vendéglők, kávéházak, klubok keltik a fővárosi milliőre jellemző hangulatot. A legfontosabb azonban a szereplők lakása vagy a tevékenységükkel összefüggő középület, amelyeket a két világnak megfelelő, egymással ellentétes környezetként különíthetünk el.

A lenti világhoz tartozik a fiatalok, majd Robinék hónapos szobája szegényes bútorzattal (pléhkályhával, egyetlenegy dívánnyal, petróleumkályhával). A lakás, ahová a víz sincs bevezetve, fekvésénél fogva homályos, mosáskor gőzös, télen sokszor hideg. S ennek ellenére mindehhez a hozzátársuló pozitív emberi magatartások, később a nosztalgiával járó emlékezesek következtében kedves, vonzó hangulatiság fűződik. Épp e pozitív jegy alapján kapcsolhatjuk ide a művész külön világát jelképező fehér szobát, a festőnek egy ódon házban berendezett lakását, ahol minden (bútor, függöny, szövet, csipke, virág) fehér színű, és így a szimbolikus fehér szín köti össze a helyszínt az ott lakók ugyancsak fehérként jellemzett lelkületével. Bem és Piroska esküvőjének napjára hó borította be azokat az utcákat, ahol nászmenetük vonult, hogy így a külső környezet is hasonlítson, méltó legyen fehér világukhoz.

És egészen mások a fenti világhoz tartozók lakásai. Hannáéknál gyönyörű a berendezés, az egyik szoba tömve van ezüst edényekkel, gyertyatartókkal. Még szebb az új házaskor, Hanna és Robin lakása, azon belül „kék éjjeli lámpa vetett titokzatos fényt a fehérbársony hálószobára” (159). Ehhez a világhoz tartozik az akkori parlamenti épület, valamint a miniszterelnöki palota, a „várúr” hivatali lakásával, amelyben „a bútorzat egy része rideg, de előkelő” (195).

2.3.2. A tágabb környezetnek szintén két végpontja van. Az egyik minden esetben Budapest, a másik pedig egy falu vagy Olaszország.

Robinék gyermekét „a változatos nyomorú városból” (91) falura kellett adni szoptató asszonyhoz. A falu környezete a természet tavaszi szépségével valamilyen jelentéstöbbletre (felemelő, fenséges, gyönyörködtető és ezzel örömet szerző és vigaszt nyújtó szimbolikus jelentésre) is utal: a sok akác „épp most nyílt pompázással; égi fejedelemséget értek . . . az illat szárnyán lelkük a mennybe emelkedett” (94–95). És van még egy másik jelképes kontraszt: a nagyvárosihoz viszonyított falusi asszony természetes termékenysége és nyugalma: az „egyszerű nő arcán valami kitűnő szép érzés világított, amíg átengedte magát a hármass anyaságnak” (99).

Legalább ennyire jelentőségteljes, szimbólumként is, a déli, az olasz vidék. Bem Gyula és Piroska az esküvőjükéről egyenesen Olaszországba utaztak náászútra. Odamentek azért is, hogy a pesti téli rossz időből napos, meleg tájra kerüljenek, ahol a beteg festő meggyógyulhat. A napsütéses déli táj szimbolikus jelentése szerint a menekülés egy lehetősége a kinti rossz világ elől, ahol a nap maga ragyogásával, szépségével hat és gyógyíthat is: „menni, menni, mindig csak délnek, amerre nap van, ahol csak nap van” (165), és ahol oly sok a ragyogó művészi szépség: fürdeni lehet „abban a verőfényben, amelyet félistenek munkái terjesztenek ódon templomok sekrestyéiben” (213).

Mint láttuk, a helyszín egyben a tartalom elemzése során már külön is tárgyalt „fent” és „lent” világának tényleges környezete. Ennek bemutatásában újnak számított Budapest szerepeltetése. Bródy az elsők közül való, akik a főváros világát az irodalomban megjelenítik. A másik környezet szintén újdonság a századvégi irodalomban. Budapest, egy falu és Olaszország hármass helyszín-szerkezete, persze az alkotóelemek más-más terjedelmi arányában, elsősorban az akkori művészregényekben (pl. Ambrus Zoltán Midas királyában) jellegzetes.

2.4. Az idő a cselekmény fő szálához, Robin pályájához kötődik. Kezdetre a cselekmény első mozzanata: a bot zálogba adása. Vége: Robin fia a bottal alszik el. De hogy e két időpontot összekötő idősíki, a „regényidő” hány évet tesz ki, azt az írónak az idő múlására utaló nyílt megjegyzései árulják el (vagyis az elemző nem szorul arra, hogy közvetett utalásokból következtessen ki, például abból, hogy a regény végén megtudjuk: Hirsynek három leánya született). Idevágó megjegyzései közül a legfontosabb az, hogy Robin és Piroska halottnak hitt gyermeke „tizenegy vagy tizenkét éves” volt (238), amikor rátaláltak, tehát a regényidő ennél alig valamivel több.

És épp e nyílt utalásokból fakad a regény időszerkezetén belüli ellentét az, hogy az író általában rövid időtartamú, rendszerint néhány óránál tovább, nem tartó cselekményelemeket (pl. a szigei esküvőt, a kocsmai vacsorát, Robin jelentkezését a várúrnál) ír le részletesen, terjedelmesen, a hosszú időtartamokat (hónapokat, éveket, például azt, hogy Robin képviselő lett), az idő tényleges múlását viszont röviden, csak egy-két szóval jelzi.

Ez persze meglehetősen általános eljárás a regényírói technikában. De az talán már kevésbé általános, hogy az időszerkezet hosszú szelvényei az egyidejűségnek olyan kompozíciós egységeivel fonódnak össze, mint amilyen a környezetrajz, a jellemzés, anélkül persze, hogy ezzel az idő térbeli minőségge változna.

3. A stílus fő, globális jellegűnek tekinthető sajátosságai ellentétpárokat alkotnak. Ezek közül az öt legfontosabbat emeljük ki.

3.1. A legátfogóbb, több összetevőre visszavezethető ellentét a regény ellentétes kettősségének (a való, igaz és a tündéri jellegnek) a legközvetlenebb megfelelője: az életszerű és a lírai, dekoratív színezet. Mindkettő fő alakító eszközei szavak, szókapcsolatok (képként vagy nem képként) és frazeológiai egységek. Vannak persze szerkezeti formák is. Ezeket azonban nem itt, hanem a következő alfejezetben tárgyaljuk.

3.1.1. A stiláris életszerűség a regény fentebb már tárgyalt realista és naturalista ábrázolási módjából, a tárgyilagos korrajzból, társadalomkritikából és részben a lélektani megfigyelésből fakad, abból, amire — mint láttuk — a legtalálóbb megnevezés a Czine szerinti „életesség”.¹¹ Egyszerű, köznapi színezet ez, olykor vaskos, naturalisztikus, és magába foglalja mindazt, ami akkor Bródy számára a valóság különböző területein hallható beszélt nyelvet jelentette.

Legfőbb eszközei a köznapi, az élőnyelvi szók és kifejezések, frazeológiai egységek: *Hová gondol! Ez kijár! Szinte fejen ütötte az új képviselőt. Leli a hideg. ráterítette a vizes lepedőt arra, aki vádolta.*

Ezek a szók és kifejezések nemcsak a szereplők beszédében fordulnak elő, hanem leírásokban, megjelenítésekben, monológokban is. Emiatt az ilyen szövegrészlet a köznapi elbeszélő, mesélő ember előadásához hasonlít. Jól érezzük benne az eleven beszéd ritmikus lüktetését, a beszélő ember jellegzetes hanghordozását: „Merőn, soká nézték a homokhalmot. Aztán . . . bementek újra a faluba, hogy köszönjenek a néhai hú dajkának. A két asszony ott sírt egy-két verset, Piroska egy kis tejet ivott, a két férfi meg törkölypálinka mellett beszélgetett a világ szomorú folyásáról” (103).

Köznapiinak, élőnyelvinek számít a tájnyelv, az onnan átvett többféle nyelvi elem. Ezek elsősorban a falusi ember beszédében fordulnak elő: *Nem bánom, de jó kávé legyék* (98); *Aztán minden vasárnap kigyűjjenek* (101); *Pedig de fajn gyerek volt* (104). De másutt is előfordulnak, és élőnyelvivé színezik a stílust az olyan szóalakok, mint például: *fől, nől, szítt, elfűtta, bornyúhús, nyárban, estvére, örömem, meglássa* (hogy fognak szeretni).

Ennél ugyan jóval kevesebb, de mégis feltűnő a vaskosabb naturalisztikus szó: *vad, durva, gízgaz, hörög, őrvjngő düh*. És van néhány kemény, kíméletlen vagy rút, ronda hangulati tartalmú szó, olykor képelem. Robin bukása utáni lelkiállapotát az író így jellemzi: „Úgy érezte, mintha az egész teste egy var volna” (190). Ugyanebben a drámai helyzetben a Hanna iránti szerelme utalattá lesz, amit ilyen kép érzékeltet: „Úgy nem szeretted, mint nem egy egzotikus, ocsmány gyíkot, mely a lábaira tekergőzik” (178).

Külön réteget alkotnak a nagyvárosi nyelv köznapi szavai, amelyek egy része idegen eredetű: *pályaház, omnibusz, fiáker, büfé, mania, hercig, kokett, gentleman, kurizál, zseníroz, pumpol*. Idetartoznak a nagyvárosi művelt ember akkor divatos, jórészt francia nyelvű kifejezései: *adieu* (isten vele), *a jour kell lenni* (lépést kell tartani, tájékozódva kell lenni), *Stanley en vogue volt e pillanatban* (divatos, népszerű volt). Ezek közül egyik-másik a magasabb szintű pesti argó eleme is lehet. Argószerű alkotásra vall Bergennek, az ügyvédnek a kifejezése, a festőművész-férj megnevezése: *a ház zsenije állandóan haldoklik* (189).

¹¹ J. m. (I. a 4. al.) 58.

A fenti világ egyik környezetének, a hivatalos életnek, a parlament belső életének a hangulatát keltik — ahogy Bródy nevezi — a „ház tolvajnyelvének” (123) a szavai, az ott mindennapinak tekinthető kifejezések: *éra, ágúl, tárca*, továbbá a pártvezér, a miniszterelnök megnevezései: *isten, rábszolgatartó, zsarnok, várúr, főkatona*. És ide tartozik egy ilyen igealak is: *És mit vagy most teendő?* (199).

3.1.2. A lírai és dekoratív színezet az előbbinek az ellentéte. Nem élet-szerű, hanem a különlegességében költői. Így aztán ez a színezet olyasmit jelent, mint amit Czine Bródynál a stílus romantikus árnyalásaként, fényes és buja nyelvi színként fog fel.¹² Közvetlen belső forrása a regénybeli lélekrajz és minden olyan eljárás, amely hangulatot evokál, ami erős líraisággal telíti és díszítő elemekkel színezi a stílust.

Maga a lírai és idilli színezet az esetek nagy részében a Bródy szava szerinti „szelíd, elégikus hang” (84) velejárója. Általában szavak és képek az alakító eszközei: a szegény kis leány szívét „a hála és az önfeláldozás vágya elárasztotta, valamint langy tavaszi esők a virágos pázsitokat” (18), „álmos légység borult a szegényes berendezésre” (86), a két gyermeknek „a megszelídült napocska simogatja arcaikat” (101).

A stílus lírai és idilli színezete dekoratív jelleggel fonódik egybe. Jócskán vannak benne díszítő funkciójú eszközök, emiatt egy-egy kisebb szövegrész zsúfoltan díszített. A dekoratív funkciójú szók a díszítő motívumok.¹³

Közülük a legfontosabbak az érzéki érzetek, illetőleg az őket helyettesítő tárgyak, jelenségek. A legtöbb valamilyen ragyogó, fényes jelenség: Hanna piros nyelve „tűzszínű kis szörnyeteg” (144), Hannának „ékkőszínű szeme” van (67), a pályakezdés előtt álló fiatalok erkölcsi értékére utal az, hogy „lelkeiket aranytafotával mindenféle szimbolizmus bevoná” (24). Mellettük természetesen más érzet is szerepel: „a vasút kerekei hol lágy dajkamesét danoláztak, hol a diadalmas szerelem zenéje hallattszott ki az acélküllőkről” (214–5), Piroska beszéde olyan, „mint a tavaszi fuvalom, amikor először a friss füveknek mond meséket” (228), az esküvő „örök szerelemnek balzsamos ígérete” (210).

A díszítő szavak egy másik motívumköre a természet, amiben a századvégi természetlírizmus, a természet iránt vonzalom, nosztalgia nyilvánul meg. Érdekes azonban, hogy ez a természet általában stilizált, művi vagy pedig egzotikus: Hanna „oly fehér volt, mint a tubarózsa, egy kissé rózsaszín és egy keveset zöldes, és szépségében sok volt e bódító, nőies virág természetéből” (54); Hanna „fekete ternóruhájából . . . a fekete szirmokból kifehérlött, neki kínálkozott a tubarózsa” (66); az olyan nők nyakszirtjén, mint amilyen Hanna, oly pihét lehet látni, „mint a délszaki húsos virágokon, a finom és gyengéd szirmú hűsevőkön” (144); Piroskáról mondja Bem Gyula, hogy „be szép a hajad, puhább, mint a moha, illatosabb, mint az olajerdő” (227–8).

Fontos motívumkör tovább az illúzió a maga sokféle jelentésszféréjával. Illúziókeltő funkciója van a Pók Lajostól „álomszerűen vegyítő technikának” nevezett¹⁴ eljárással összefüggő jelentésköröknek, köztük a mesebeli, mitológikus, vallásos, csodás elemeknek. Hogy ilyenek is szerepelnek, azt a századvégi életérzésekre jellemző álomkultusszal magyarázhatjuk, ami a regényben

¹² I. m. (I. a 3. al.) 115.

¹³ Létrejöttükről l. Szabó Zoltán: Kis magyar stílustörténet. Bp. 1982. 255.

¹⁴ A szecesszió. A bevezető esszét írta, a szövegeket és a képeket válogatta, szerkesztette Pók Lajos. Bp. 1972. 86.

is érezteti hatását: Robin a festőművész lakásában úgy érezte magát, mint „valami földöntúli helyen” és így ott „öntudata még álomszerűbb lett” (164). Néhány példa: a genovai temető „fehér márványvirág, a pompázó halál tündéréképe” (229); a gyertyák kékes fényében „miniatűr nemtők hajladozva, ölelkezve sugdolóznak” (210); lángoló fölhevülésükbe belopja magát egy mérges, tüzes, hirtelen haragú kobold, az úgynevezett guta (160), és fent a rózsaszínű felhőkön vidáman hempergöztek harmatban megmosakodott angyalok, akiknek kötelességük igen korán fölkelni, hogy a nagy szerelemeket ama nagy könyvbe nyomban beírják (122).

Olykor a művészetek fogalmai alkotnak díszítő motívumot, amit az tesz érthetővé, hogy a regényben a festőművész szereplő révén a századfordulói művészetszemlélet adva van. Néhány példa: a tengeri csigák „kacér és művészi lények” (64); „az öngyilkosság eszméje csak mint halvány, irodalmi idea rebtentette meg szívét” (189). De van a témához simuló festészeti fogalom is: „a leány fejének gyengéd és finom vonala, egyéni, disztíngvált és gazdag rajza megremegették” (39).

3.2. Ugyancsak díszítő funkciójával hat két mondat- és szövegszerkezeti forma: az „indázó” szerkezet és a stilizációval alakított szöveg. Ellenlábaskuk az életszerű stíluszínezetre jellemző egyszerű, dísztelen mondatforma vagy szövegrészlet.

Megfigyelhetünk a regényben hosszabb mondatokat vagy kisebb-nagyobb szövegegységeket, amelyek belső szerkezete az indákhoz hasonlóan tagolódik: rövidebb vagy hosszabb hajtásokból áll. Egy más szemlélet alapján kígyózó vagy hullámozó jellegűnek is mondhatjuk felépítésüket.¹⁵ A sokféle változati lehetőség közül a következő mondat a bővülve tovahullámozó szerkezetre példa, olyanra, amelyben az egymást követő egységek mind hosszabbak: „Fölfelé néztek, / az égnek szúzi, gyenge felhőibe, / az illat szárnyán lelkük a mennybe emelkedett, / és ebben a pillanatban eszükbe se juthatott, hogy ahol lábuk botorkál, az a legszomorúbb helye a világnak” (94–5).

A stilizációnak nevezhető stílustechnika¹⁶ lényege az, hogy egy szövegrészben az író egy, esetleg több szót gyakran ismételi. Ezek az ismétlődő szók rendszerint a díszítő motívumok jelentésköréből valók. A regény legfeltűnőbb stilizációs részlete „A fehér szoba és lakói” című fejezet. Itt az ismétlődő szó a *fehér*, ami aztán a fejezet végén a már említett szimbolikus jelentése alapján a *feketével* alkot ellentétet: „Beléptek a *fehér* szobába, ahol egy karosszékben álmodozott egy *fehér* lélek . . . A nagy szoba mindenféle — de mind — *fehér* alapszínű — függönyök és mozgatható falak segedelmével búvóhelyekre . . . volt osztva. Az egyik sarokban *fehér* faráccsal körülvevett szép kert . . . *Fehér* viola nyílt benne . . . A szoba bágyadt, ragyogó, szomorú és diadalmas fehérségében a selymek, régi és új szövetek, az aranyozott *fehér* bútorok . . . egy alapszínében az asszony volt a *legfehérebb* . . . Tegnap *fehér* orgona volt tűzve a kebelére . . . hó kezdett esni . . . és hatalmas új erővel gazdagította a *fehér* szoba színeit. Aztán egy meleg széláram nekivágott a *fehéredő* hajnalnak, és megint minden *fekete* lett” (164–73).

Mind az indázás, mind pedig a stilizáció díszíti a stílust. Talán az indázó szerkezet díszítő, szépítő jellegű „menetére” utalhat az író analógiaként felfogható megjegyzése, egy olyan látvány jelzése, ami a szecessziós képeken

¹⁵ L. erről részletesebben Szabó i. m. 262–3.

¹⁶ L. részletesebben uo. 260–2.

látható alakok jellegzetes, feltűnő görbületet mutató testtartásához hasonlít: a megszegyenült Robin „szép vonalakban vonaglott” (199). És mindkettő ugyancsak díszítő funkciójú zeneiségnek is forrása lehet. Ellenlábasuk mindenféle egyszerű és dísztelen mondat- és szövegszerkezet, amiből a regényben már csak az „életszerűnek” nevezett stíluszínezet megléte miatt is sok van. Nyilvánvaló jellegük miatt példát sem kell mondanunk.

Mindkettőnek, de jobban bizonyíthatóan inkább csak a stilizációnak van még egy el nem hanyagolható vonása, funkciója: a tömörítés. Igaz, az ismétlődő szók némileg lazítják a szerkezetet, de mindez kárpótlódik azzal, hogy ugyanezek a szók a jelentésszerkezet vázát alkotják, és kohéziós szerepük van, jó mágnesként magukhoz vonzzák és összetartják a szöveg alkotóelemeit. Más szóval kiemelik, magukba sűrítik a lényegyet, a jelentést és a stílust alapvető vonásaira egyszerűsítik. És ez a kiemelés és összegezés a fentebb idézett példában külön is megfogalmazódik: „A szoba bágyadt, ragyogó, szomorú és diadalmas fehérségében az asszony volt a legfehérebb” (164–5).

Mint ilyen a stilizációs szerkezet poláris ellentéte az olyan szövegszerkezeteknek vagy hosszabb összetett mondatoknak, amelyeket hiányos mondatok, közbeékelések — különösen ha ez utóbbiak a főmondattest jelentésétől eltérő tartalom hordozói — teljesen fellazítanak, feldarabolnak, kohéziós erejüket nagymértékben csökkentik: „Aztán a grófné elment, mint egy páva. Gyula a kezét nézte, sokáig nézte, sírt és engem hívott; a karjaiba zárt, de oly hevesen, oly erősen, ó, én drága erősem . . . Mit akart ez az asszony, ez a . . .” (168).

3.3. Már csak terjedelmi arányai miatt is jelentős ellentétpár a kifejezés feszültsége, ereje szemben a nyugodt csendes leírással, elbeszéléssel vagy írói elmélkedéssel.

A stílus feszültsége, ereje, ami megfelelője lehet annak, amit Bóka Bródynál „kirobbanó expozíciónak” nevez,¹⁷ a legtöbb esetben a szereplők drámai helyzetéből fakad. A regényben ennek a helyzetnek gyakori közlési formája a monológ, amelyben sok a felkiáltás, fokozás, valamint a megrendült és megdöbbenett lelkiállapottal járó hangadásra, taglejtésre, magatartásra utaló szó. A bűnét, kudarcát felismerő Robinról eleinte az író szól, majd maga Robin így monologizál: „Fizetett alkuszt csináltak belőle, és még jó, ha csak ezt! De árusították a becsületét, megszábták lelkiismeretének, a hivatásának, a hivatalának az árát . . . Kutya voltam, uszítottak, és nem tudtam! — nyöszörgött Robin Sándor, majd ismételte, hörögve, nem is emberi hangon: — És nem is tudtam!” (174–5).

Ennek ellentéte, a leírás vagy a puszta elbeszélés teszi ki a regény szövegének nagy részét. Mindkettőre a stiláris nyugodtság jellemző. A puszta elbeszélés nyugodt tempójú közlésformájában a kifejezőeszközök között az egyfésülés uralkodik, nem a változatosság, sokféleség, mint a monológban. Az esetek többségében rövid és tömör mondatok követik egymást: „Dél felé járt. Robint kocsija várta. Elküldte, gyalog ment neki a városnak, előtte ismeretlen céllal, ismeretlen hely felé. Ösztönszerűleg a vasútnak indult, mert az járt a fejében, amire a tegnap készült, hogy elmegy a munkásaihoz, a vizeihez” (182).

Hasonló a helyzet a leírással. Hanna nagyapját az író így mutatja be: „Lehetett vagy nyolekvanéves, gyönyörű alak, biblikus jelenség. Erős, mint a cser” (52).

¹⁷ I. m. (l. a 3. al.) 438.

3.4. Eléggé megkülönböztető értékű eljárás a regény stílusában a kifejezés gyorsítása vagy lassítása. Mindkét esetben a szórendnek vagy a mondatrendnek van fontos szerepe, ami rendszerint kiegészül más, általában mondat-tani eszközökkel. A szórend megítélése azonban elég sok nehézségbe ütközik, mert a regényben nem kevés a szokatlan szórendű mondat, amelyek egy részéről meglehetősen nehéz megállapítani, hogy henye fogalmazásból adódnak-e (pl. „És nem tudott a városban egy helyet is, ahol öt forintot bár feltűnés nélkül kérhetne” — 190), vagy pedig az író valamilyen kielemezhető vagy ki nem következethető stílusszándéka az inverzió oka.

Ahol gyorsítás van, ott a szó- vagy mondatrend tulajdonképpen a funkcionális keretet biztosítja más eszközök közreműködésére. A következő szövegrészletben az egymás után következő vagy épp az egymástól távolabb álló főnévi igenevek halmozása játssza a főszerepet: „Leszakítani, leszakítani, kibontani a kontyba tűzött vörös haját, megríkatni az ékkő színű szemet, elrohanni vele, miként egy faun” (66—7).

A lassítás viszont a mondattest fellazításának a függvénye, amelynek több változata van. Egy helyen a közbeékelt magyarázat („amely . . . férték alája”), két közbevetés („de erős” és „nem”), a metaforikus értelmező („a fekete szirmokból”) és halmozások („kifehérlett, feléje ragyogott, neki kínálkozott”) miatt szokatlan szórend lassítja, fékezi a közlés menetét, aminek következtében a figyelem fokozottabban a megjelenítés tárgyára összpontosulhat: „A fekete ternóruhából, amely angolosan, de szűkre volt szabva, úgyhogy a virágzó, dús formák alig férték alája, a fekete szirmokból: kifehérlett, feléje ragyogott, neki kínálkozott a tubarózsa. Fekete rongyokból ily graciózus — de erős — fehér nyak nem szokellott ki még, nem, soha!” (66).

3.5. A regényben nagyon gyakori a nyílt kifejtés, a többletközlés és ellentéte, a sejtetés, a hiányos közlés.

A nyílt kifejtések nagy része narrátori megnyilatkozás, amelyek eléggé hasonlítanak Mikszáth jól ismert közbevetéseihez. A legtöbb az író kiegészítő, magyarázó megjegyzése és szereplőinek vagy olvasóinak megszólítása (a zárt mondatrend tagjaként, gondolatjelek között vagy zárójelben): „Robin Sándor nem született férjnek, már ezt most mindjárt, lehet, hogy egész váratlanul, kimondom” (38). Van az írónak olyan megjegyzése is, amely magára a stílus alakítására vonatkozik: Bergen „arca olyan lett, mint a tót rózsza. Mégis, talán elhagyom a virággal való hasonlatot” (147); „Hanna így kivált [a többi nő közül], sőt még jobban, mint amennyire azt az én tompa színeim révén látja az olvasó” (54).

Sok helyen viszont épp a nyílt kimondás és bármilyen közlés hiánya, a sejtetés a feltűnő. Ennek rendszerint az elhallgatás, félbeszakítás vagy a hiányos mondat az eszköze: „És hogy a szívem összenőtt a röggel, ahol születtem, míg a vérem . . . A vérem itt horgászik előttem a parton. Egy rongyos úr, az én koromban, a hasonmásom. Csak horgászik, horgászik, enni is elfelejt, álmodik egész nap — velem együtt” (225).

3.6. A regény stílusának globális jegyeként kiemelt sajátosságok a századforduló jól ismert stílustendenciáihoz köthetők.

Az életszerű stílusszínezet forrása a Petőfitől és Aranytól alakított népiesség, ami Jókainál és Mikszáthnál is jellegzetes nyelvi anyag. Bródy is ezt az örökséget hasznosította, ő is — mint elődei — a mindennapi nyelvből gazdagította stílusa anyagát. S ezt regényében Tömörkényhez vagy Gárdonyihoz hasonlóan nyelvjárási elemekkel színezte. Az ugyancsak idetartozó natu-

ralista elemek száma, mint láttuk, nem nagy. Külön nagy érdeme Bródynak, hogy előbeszédízi stílusába a budapesti, a nagyvárosi nyelv szavait is bevitte, és ezzel a szépirói nyelv körét tágította, anyagát felfrissítette, korszerűsítette, a való helyzethez igazította.

A lírai színezet az egykori romantika utórezgéseként fogható fel. Megvan ez — ugyanúgy mint a vele társuló idilli jelleg — Mikszáthnál, Peteleinél, Gozsdunál, Gárdonyinál is. Ez a líraiság a romantika hagyományának más sajátosságaival együtt könnyen ötvöződött a századforduló divatos, erőteljes irányzatával, a szecesszióval. Ebből való a regény stílusát át- meg átszövő dekorativitás (díszítő motívumok, stilizáció, indázó szerkezetek). A szecesszió ereje Bródy regényében nem kisebb, mint a 90-es évek más íróinál, mindenekelőtt Justh Zsigmondnál, Ambrus Zoltánnál vagy Malonyai Dezsőnél. De olyan túlzások sem mutathatók ki, mint a minden újat feltűnően használó Pekár Gyulánál.

A nem csekély számú szimbólum lehet a szecesszió velejárója, de a szimbolizmus közvetlen hatása is feltételezhető.

4. Mint már másutt tárgyaltuk,¹⁸ az érték megállapításához a szóba jöhető szövegelméletek nem segítenek hozzá. Ezt tehát más alapon kell megközelítenünk. Irányzattörténeti forrásokból két olyan esztétikai minőséget emelhetünk ki, amelyeket — legalábbis kiindulópontjuk szerint — ellentétnek foghatunk fel, s így a regény szövegszervező elvének is megfelelnek. Az egyik minőség a rút, a másik a szép.

A rút kétségkívül a meglevő, a fentebb már kimutatott naturalista jegyekkel függ össze, mindenekelőtt Robin drámai helyzetével, amikor varnak érzi testét, piszkosnak és gyűröttnek a ruháját, amikor megundorodik önmagától. De a fenti és az odakinti, a feketével és piszokkal jelképezett, bűnösnek és megvetendőnek tartott világ is ide számítható. Ez a rút azonban itt — ugyanúgy, mint a romantikában — magában rejti a megjelenítéséből fakadó esztétikai szépség lehetőségét.

A szép foglalatata mindannak, ami igaz és ami a századforduló jól ismert szemléletének, életérzésének megfelelően a regényben a valóság elviselhetőségét, javítását célzó „tündéri” jelleggel függ össze, tehát a szépítő, díszítő, eszményítő tendenciáknak is.

Különben Bródy munkáját az eddigi kritika (l. a lapalji jegyzetek közül az idevágó utalásokat) nem tartja hibátlan alkotásnak, főleg egyenetlen szerkesztésmódját, pongyolaságát, olcsó hatásait bírálják. A szóba jöhető hibák egy része abból fakad, hogy Bródy kedvelt újságírói műfaja, a hírlapi tárca kedvezőtlenül hatott a más természetű és művészi igényű regényírói technikájára.

A bíráló megjegyzések jogosultak. Egyedül a szerkesztésmódra vonatkozó észrevételek gondolkoztatnak meg. Ebben ugyanis nem feltétlenül egyenetlenséget, felületességet kell látnunk, hanem esetleg egy újfajta, a korábbitól eltérő eljárást, aminek az a lényege, hogy az elbeszélés és leírás, megjelenítés egészen sajátosan fonódik össze egy-egy fejezetben és a regény egészében. Vannak fejezetek, amelyekben az elbeszélés, és vannak olyanok, amelyekben a leírás, a megjelenítés az uralkodó. A kettő aránya majdnem ugyanaz. A két-

¹⁸ József Attila: Határ (stilisztikai elemzés szövegnyelvészeti alapon). It. 1984. 4.

féle tartalmú, jellegű fejezetek kisebb-nagyobb ciklusokban követik egymást. Tehát a regény szerkezete, felépítése két egymással párhuzamos, de ellentétes tartalmú vonalból, láncból áll. Az egyik láncszemei a leírást, a megjelenítést tartalmazó fejezetek, a másik láncszemei viszont a főleg elbeszélés-mozzanatokat tartalmazó fejezetek. Ez a láncszerű szerkezet a századvégen nem volt új. Jellemző szerkezete Arany korai költészetének, de még sokáig nem avult el, még Adynál is kimutatható. A prózában (bár az idevágó tüzetes vizsgálatokkal még adósak vagyunk), úgy látszik, az amúgy is lazább felépítésű szecessziós, impresszionista munkákban lett sajátos.

Szabó Zoltán

„Párbeszéd” a családban

(Kommunikációs zárlatok a családon belüli szülő—gyerek kapcsolatban)

1. „Ez a nagy helyzet...”. Részleteket bocsátok előre egy serdülő korú tanuló és szülei párbeszédeiből. Ezeket maga a tanuló írta le meglepő hűséggel a vizsgálat számára úgy, hogy zárójelben feltüntette el nem hangzott saját gondolatait is.

(Reggel van, öt óra. Hallom cserget az óra de azért én a másik oldalra fordultam és próbáltam aludni. Aludtam volna, de már késő.)

Anya: Valérka, csergett az óra.

Én: Jó, ott hadd csengessen.

Anya: Gyere no, kelj fel.

Én: Hagyjon békén, én még aludni akarok. Majd felmegyek Szeredába a negyed nyolcas busszal.

Anya: Hadd el nem busszozunk azért van éves abonamented, hogy használd ki.

Nem busszal mész fel, megértetted?

Én: (örvendek) Jó anyukám, felkelek, megértettem.

Én: Anyuka!

Anya: Tessék! Mi a bajod?

Én: Hol a bluzzom, a szvetterem s a hajpántom?

Anya: Én honnan tudjam, te rakod el, te tudod hol van.

(Erre a nagy lármára édesapám is felébredt.)

Apa: Megint mit kerestek?

Én: Semmit (maga aludjék, sok baja ne legyen).

Apa: Hallom, kérdezed hol van ez, hol van az.

Mindég valamit keresel.

Mindent úgy elraksz, hogy amikor valami kell, akkor nem tudod hol van. Este miért nem szereled elő amit reggel fel akarsz venni.

Én: (Azért mert a nyúl szőrös, ha tollas volna elrepülne.) Este álmos vagyok, reggel korán kell kelni.

Anya: Többet ne vitatkozzatok.

Valérka siess, mert negyed hat, s a vonat nem vár.

Én: (hál istennek!) Jó, tudom még elérek. Még sok dolgom van. Anyuka! tízóraít tett-e?

Anya: Te is tehetsz, nem muszáj mindég rám várj. Nem esik le az aranygyűrű az ujjadról.

Én: Jó, teszek. (De a maga ujjáról sem esne le az az aranygyűrű.) De ha lekésem a vonatot, maga lesz a hibás.

Anya: Sokat ne papolj, mert fél hat lesz tíz perc múlva, szaladnod kell a vonatra. Hajpánt, zsebkendő minden van-e?

Én: Van minden (sokat ne érdeklődjön), szaladok, csak éppen a külső villanyt gyűjtsa fel, mert olyan sötétség van, hogy a kaput nem kapom meg.

Anya: Ma szerda, hányig lesztek?

Én: Ma szerda, ha jól tudom háromig. (Jaj van még valamit kérdez-e).

Anya: Nehogy lekésd a négyes vonatot, mert nem tudom mi lesz.

Én: (Mi legyen, semmi.) Jó, hazajövök, mit csináljak én egész este míg a vonat jó.

Apa: Még nem mentél-e el?

Én: (Megint felébredt.) Ne féljen, nem késem le.

Anya: Valérka, fél hat lesz öt perc múlva. Szaladj.

Én: A négyes vonattal jövök (ha nem fog nagy eső lenni). Csókolom!

Apa, Anya: Szerusz
(Szóval ez a nagy helyzet . . .)

...

Én: (Igyekszem minél halkabban beosonni az előszobába, de nem a legnagyobb sikerrel. Remélem nem veszik észre, hogy újból elmúlt éjfél, de kinek van kedve ilyen szép szombat este hazajönni korábban. Itthon is mivel tölthetném az időmet, legfeljebb aludnék. Valaminek nekiütközöm, ami nagy robajjal feldől. Egy szék. Hogy a fenébe kerül ide ez is, morfondírozok magamban, ha nem volnék otthon nem is csodálkoznék, hogy felborítok valamit, de így! Remélem nem hallották meg, hogy milyen csendben járok. Mintha gondolataimat akarná cáfolni, nyílik az apa szobájának ajtaja és kilépi rajta a család feje pizsamában. Felgyújtsa az előszoba villanyát mielőtt belépnék a szobámba. Égek — gondolom magamban — újból kezdődik a hétvégi. És igazam van.)

Apa: Nem tudsz csendesebben járni? Nem elég hogy későn jössz haza, még zavarod is a család álmát. Hol voltál ilyen sokáig, megmondtam, tessék idejében hazajönni.

Én: (Vajon mi következik még?)

Apa: Mi az, a nyelved elvesztetted, nem is válaszolsz?

Én: De apu, hogy jöjtek el egy házibuliról éjfél előtt. Nem ronthatom el a társaság kedvét azzal, hogy én már tizenegykor hazajövök. Mindig én jövök el elsőnek. Jól tudta, hogy amikor nálam volt buli, senki sem ment el kettő előtt.

Apa: Mi nem megyünk senki után. Te akkor jössz haza amikor én mondom.

.....

Én azt szeretném tudni, hogy miért nem jársz korábban és csendesebben haza?

Én: (Itt jobb lesz minél alázatosabb képet vágni.) Én . . . én nem akartam azt a székét felborítani.

Apa: Jól néznék ki, ha akaratból csinálnál ilyen zajt.

.....

Én: (Bemegyek a konyhába és a merülő forralóval teát teszek főni.)

Apa: Nem ettetek a bulin?

Én: De igen, csak szeretek este teát inni.

Apa: Már mindjárt reggel lesz.

Én: (Itt jobb lesz hallgatni.)

Apa: Ha jól tudom, holnap bál lesz.

Én: Igen. (Vajon mit akarhat?)

Apa: Csak azt akartam mondani, hogy itthon maradsz.

Én: De édesapám . . .

Apa: Semmi de! Hétfőn iskolába kell menni.

Én: Délelőtt tudok tanulni.

Apa: Tanulni, tanulni, de mit gondolsz, hétfőn hogy szedlek ki az ágyból?

Én: Miért nem . . . ?

Apa: Semmi miért! Jóéjszakát.

Én: (Szomorúan nézek utána és gondolkodom. Pedig csak azt akartam kérdezni, hogy miért nem melegít ez a forraló. Úgy néz ki, hogy holnap nem fáradok el a táncban. Ő is volt fiatal, miért nem ért meg? Visszavonulok, itt én vagyok a vesztes.)

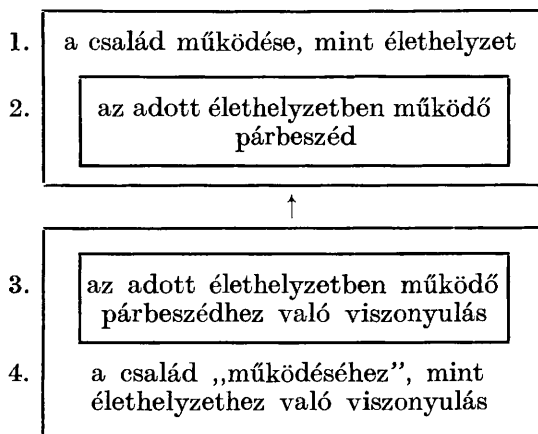
Első pillantásra talán nem is tűnnek többnek efféle szövegek az olvasó szemében a serdülőkori engedetlenség és a szülői tehetetlenség mintaképeinek kissé szokatlan egyvelegénél. Valójában igen hiteles adatforrásokkal állunk szemközt. Akik az otthoni „beszélgetések” egyszerű felelevenítése nyomán ilyen gördülékeny szöveget tudtak írni és ilyen plasztikus képet rajzolni a szülőkkal folytatott párbeszédnek világáról, azok az írás gesztusával már egy nagyon fontos információt közöltek magukról: ezek a beszélgetések számukra igen kényes pontok, elég csak megnyitni a zsilipet és különkülön mondják fel a sokszor 5–6 füzetlap terjedelmű párbeszédeteket, mint bármelyik jól bemagolt leckét. Ők mindezt kívülről tudják és ha rá tudjuk venni őket arra, hogy vállalják a kimondás/leírás bonyolult gesztusát, akkor biztosan nem sülnek bele mondanivalójukba, nem rágják írás közben idegesen a körmeiket és írásművük rendszerint kerek egész. Mindez arra utal, hogy a szülő—gyerek

párbeszéd (a továbbiakban SZ és GY) itt bemutatott formái megérdemlik az aprólékosabb elemzést.

A szövegek szerzői tizedik osztályos szaklíceumi tanulók. Van közöttük falusi és városi egyaránt. Közös vonásuk az, hogy szinte kivétel nélkül mindannyian urbánusnak még nem nevezhető, de már nem is falusi típusú családokhoz tartoznak. Talán nem érdektelen hangsúlyozni azt sem, hogy nem véletlenszerűen és nem kapásból írták ezeket a szövegeket. E témát megelőzően már több próbálkozás is irányult arra, hogy írásban vagy szóban a saját világukról valljanak.

Az ilyen módszertani próbálkozások véleményem szerint az anyanyelvi nevelés egy fontos fejezetét alkotják. Erre itt nem térhetek ki, csupán azt hangsúlyoznám, hogy igen hosszú és göröngyös utat kell bejárni, felrúgva a jól begyakorolt metodológiai fogások jó részét ahhoz, hogy iskolai feltételek közepette töredékeikben vagy egészükben őszinte szövegeket kapjunk.

Bevezetésképpen be kell mutatnom a vizsgált szövegtípust is. Az már az eddigiekből is kiderült, hogy közvetett vizsgálatról lesz szó: a családon belüli párbeszéd világára érdekel, és ezeket egyfajta szűrőn, a tanulók által írt szövegeken keresztül próbálom megközelíteni. Ebben a megközelítésben nyilván van torzító tényező is, de ez csak olyan zavaró elem, amit a vizsgálat megtervezésekor tudatosan lehetett vállalni. Úgyiszlóván a torzítás mértékét és formáját is meg lehetett tervezni, és éppen ezért az eredmények értékelésénél meg lehet tenni a szükséges korrekciókat. Tulajdonképpen négy dolog tevődik itt egymásra, és valamiképpen mind a négy információt hordoz a vizsgálat tárgyáról:

A szövegekben jelentkező párbeszéd tehát „megdolgozott”, a GY szemszögéből láthatjuk a dolgokat. Ugyanakkor a helyzetek bemutatását befolyásolhatja az is, hogy a róluk alkotott kép iskolai környezetben született. Ezt az utóbbi torzítást kiküszöbölhetjük úgy, hogy sok-sok aprómunkával „kitermeljük” a tanulóban az őszinte szövegek létrehozásának igényét. Ami pedig az első torzítást illeti, annak mértéke elsősorban a vizsgálat témájától függ. Esetünkben nagyon is „tudott” szövegek leírásáról van szó, ez pedig növeli annak esélyét, hogy a leírt és a valóságban lejátszódó párbeszéd között több legyen az átfedés. Amint azt már a tanulmányt bevezető szöve-

gekben is láthattuk, a feldolgozott anyagok szinte teljes élethűséggel adják vissza a családon belüli SZ—GY szóváltások ritmusát, tagolását, a beszélgetést kísérő/hordozó gesztusokat és hangnemeket, a mondat típusokról és a szófüzési gyakorlatról nem is beszélve. Ennek ellenére mégsem mondhatjuk azt, hogy ami a papírlapokra került, az teljesen azonos lenne a valóságban lejátszódott párbeszéddekkel, de rejtett kamera és rejtett mikrofon híján meg kell elégednünk ezzel a megközelítő hasonlósággal.

Mivel nem a valóságban lejátszódott párbeszédék élethű rekonstruálása a célom, hanem ezeknek a szövegeknek az elemzése, a választott módszernek nemcsak hiányosságai, hanem bizonyos értelemben a kényszerhelyzet szülte előnyei is vannak. A papírra került elemzések ugyanis már egyféle „elemzések”, a valóságban lejátszódott párbeszédre vonatkozóan olyan értékeléseket, kommentárokat tartalmaznak, amelyeket kívülállóként semmilyen megfigyelési helyzetből sem tudnánk rögzíteni. Ilyen értelemben a szövegek bemutatása, kommentálása előnyt is jelent az elemző számára.

Elemzésem célja az, hogy kimutassam az akadályozottság jelenléti formáit a SZ—GY párbeszédben. Az akadályozottság minden kommunikációs praxisban jelen van, az egyéni kommunikatív praxis elemzése során pedig kimutatható a „falak” kiépülésének módszere és mértéke. Először azt vizsgálom, hogy a párbeszéd két résztvevőjénél hogyan és milyen mértékben jelentkezik a befelefordultság, majd a következő alpontban pedig azt, hogy ebből a két gyakorlatból egyáltalán milyen párbeszéd alakulhat ki.

2. Ha kiindulópontnak azt az értelmezést vesszük, hogy a beszélés (általában a kommunikatív cselekvés) az egyénnek a környezetéhez való viszonyulását jelenti, és hogy a beszédpartner a maga beszélésével nem több mint az egyén számára adott környezet egy eleme, részlete, akkor nem tűnik erőszakoltnak a párbeszéd kettéválasztása, illetve a két párhuzamosan futó jelentéstulajdonítási gyakorlat külön-külön való elemzése. Nem a párbeszéd közös végeredményét vizsgálom tehát, hanem azt, ami az egyik és a másik beszélő oldalán végbemegy. SZ és GY szövegezésében a jelentősnek látszó tartalmi és formai eltérések ellenére sok hasonló vonás is van. A következőkben ezeket a mindkét oldalon meglévő sajátosságokat veszem számba.

a) A vizsgált családokban a párbeszéd alkalmi egyre inkább fogyatkoznak. Ritkán van együtt a család, a gyermek a szülővel napjában két vagy három alkalommal találkozik, s ezek a találkozások rendszerint rövid tartamúak. Ilyenkor mindig van szövegelés is, természetes, hogy ezekre az időpontokra „fókuszálódnak” a nap többi részében felgyűlt mondanivalók. A mondanivaló áradása és a kölcsönös beszélésre való készítés helyett azonban teljesen más dolgot tapasztalunk. GY a szó szoros értelmében véve *m e n e k ü l a p á r b e s z é d e l ő l*. Ezt SZ-nek gyakran tételesen is megmondja: „Ne mind kérdezzetek annyit!”, „Békén hagyhatnátok egyszer!”, „örökké mindent tudni akartok”, „Már annyit hallottam ezt”; stb. A szövegeket kísérő kommentárokból azonban sokkal keményebben határolja el magát: „Végre kinn voltam az ajtón s nem hallottam őket”; „Tudtam, hogy most megint kezdik”; „Hagytam beszélje ki magát”; „Tudtam, jobb ha nem szólok semmit”; „Úgy tettem mintha nem hallottam volna meg”. GY nagyon ritkán kezdeményez beszélgetést, ezzel szemben többször is próbálkozik a befejezéssel. Igyekszik párbeszéd közben valamilyen ürügyet találni a meglógásra (olyan foglalatosságot találni, ami feljogosítja a beszélgetésből való kilépésre,

például: „Na, hagyjatok, kell menjek tanulni!”); a kérdésekre kelletlenül, kényszeredetten válaszol. A párbeszédet továbbvivő fordulatokat mindig Sz hozza be; ha szünet van, akkor mindig SZ az, aki egy új témára térve át ismét felveszi a beszélgetés fonalát. Nem következik viszont mindebből az, hogy SZ részéről a kommunikatív praxis nyitott lenne. Olyan jelenséggel találkozunk itt, amit E. Goffman az interakciótól való elidegenedés típusainak elemzése során „centrumban a személyes én” megjelölés alatt tárgyal (Goffman 1979. 183–285). Goffman is abból indul ki, hogy egy beszélgetés témájába való spontán belebonyolódás feltétele a jelentéstulajdonítási gyakorlat nyitottsága: az egyénnek úgy kell megfogalmaznia saját jelentéseit, hogy azokat maximálisan felhasználhatóvá tegye mások számára a belebonyolódás forrásaként. Ha a beszélőnek olyan érzése van, hogy a többiek szemében a róla kialakított kép (vagy önmagának az önnön kommunikációjáról kialakított kép) nem megfelelő, akkor hangsúlyozottabban figyel önmagára, és a nyitás helyett az önvédelemmel (a saját gyakorlat megmutatása helyett annak minősítésével, az esetleges „alulértékelések” megelőzésével) törődik. A vizsgált párbeszédekben is SZ szövegei inkább védekezések, mintsem kitérülközések. Úgy és akkor fogalmazódnak meg, hogy a megkérdőjelezésük eleve lehetetlen legyen. Ha csak SZ szövegeit olvassuk, akkor is mintegy magunk előtt látjuk a párbeszéd egészét, mert hallgatólagosan előírják a lehetséges válaszokat, vagy eleve úgy fogalmazódnak meg, hogy lehetetlen rájuk válaszolni. A sok-sok példa közül nézzük meg a következőt:

- SZ: Hát te Pista, meg vagy-e húzatva vagy milyen bajod van, hát ilyenkor kell hazajönni, mi?
 GY: Moziban voltam . . .
 SZ: Azt tudom, talán a film négy órától mostanáig tartott?
 GY: Dehogyan, csak még beszélgettünk utána . . .
 SZ: A leckékedet megtanultad-e vagy csak egész nap tekeregsz? Hadd halljam!
 GY: Meg, meg, már annyit hallottam ezt a . . .
 SZ: Ne feleselj! hallgasd meg amit mondunk és ha még egyszer előfordul nem tudom mit csinálok veled érted-e?
 GY: Igen, igen.
 SZ: Nézzünk oda, mostanában ejsze leköltözöl a tömbház elé, mi?
 GY: Ó, mindentől akkora dolgot csináltok . . .
 GY: Hallgass, ott a vacsora az asztalon, eredj s egyél!
 GY: Nem vagyok éhes.
 SZ: Mi az, hogy „nem vagyok éhes”, csak nem kell kérvényt benyújtani, hogy valahogy rávedd magad és vacsorázz?

SZ szövege támadásnak látszik, valójában védekezés: saját beszélése és a saját magáról alkotott kép bebiztosítására törekszik, illetve megelőzni próbálja azt, hogy saját jelentéstulajdonítási gyakorlatait GY másként értelmezhesse, mint amilyenek ő elvárja. Ilyen értelemben ez a szövegelés is nyilvánvaló menekülés az interakciótól, menekülés a párbeszédbe való nyílt belebonyolódás elől, csak teljesen más stratégia alapján, mint amilyent GY-nél tapasztalhattunk.

b) Ha elegendő információval rendelkezünk a vizsgált családtípusról, akkor elég hamar eljuthatunk ahhoz a következtetéshez, hogy mindkét oldalon, SZ-nél és GY-nél egyaránt fel van gyűlve a mondanivaló. Ez származhat egyfelől a családon belüli beszélési alkalmak számának fokozatos csökkenéséből, másfelől pedig abból is, hogy általában csökkent azoknak az alkalmaknak a száma, amelyekben az egyén saját tapasztalatainak, meglátásainak

szimbolikus integrációját megvalósíthatta. Megélt életeseményeink megéltéi módját mindig valamilyen közösség keretében kell megmérnünk ahhoz, hogy az átélt eseményt konfliktusmentesen tudhassuk magunk mögött. Ahogyan a gyors változások folytán az egyén egyre több közösségből hull ki, illetve egyre kevesebb közönsséghez tartozik, olyan mértékben kell a családnak mint intézménynek egyre többet felvállalnia a megélt életesemények leereagálásából. Ez még akkor is így van, ha például serdülőkorúak látszólag menekülnek a család keretében zajló párbeszédre. Ez a menekülés csak azt jelenti, hogy nem a meglévő párbeszédre volna szükségük, hanem teljesen más párbeszédre. De nem jelenti egyáltalán azt, hogy nincs igényük ezekre a családon belüli beszélési alkalmakra. Legtöbbjük nyíltan bevallja a szövegeket kísérő zárójelkében, hogy jócskán volna mondanivalója, és szívesen is folytatna párbeszédet a szülővel, de nem olyanokat, amilyeneket papírra vetett. E nyílt állásfoglalások mellett a szövegek még több ponton árulkodnak arról, hogy mindkét félnek bőven volna mondanivalója, és arról is, hogy mondanivalójukat visszafogják. Csak töredékét mondják ki annak, ami bennük egy adott pillanatban kimondandóvá sűrűsödik. GY hallgatásai mögött gyakran ilyen kommentárok húzódnak meg: „Erre nem feleltem, mert jobbnak láttam hallgatni”; „Hallgatok, mert muszáj”; „Itt jobb lesz hallgatni”. Sőt gyakran zárójelbe foglalva le is írják az adott pillanatban kigondolt választ, amit nyilván nem mondtak ki hangosan. Sok a szenvedélyesen indított és hirtelen félbeszakadt mondat, amik arra utalnak, hogy vagy nem tartották érdemesnek folytatni azt, amibe belekezdtek, vagy csak az indulati töltés volt meg, a helyzet érzelmi tagolása, a beszélés kényszere, de képtelenek a helyzet által megkövetelt módon szavakká, mondatokká formálni ezt a felhalmozódott belső feszültséget. A szülők beszéléseiben kevesebb a mondanivaló visszatartására utaló nyílt hivatkozás. Ilyen például az alábbi gyakran ismétlődő kijelentés: „...majd holnap találkozunk!”; „...majd holnap beszélgetünk!” Ebből az ígéretből rendszerint nem lesz semmi; inkább csak ígéres, a mögöttes mondanivaló érzékeltetése a fontos. A mondanivaló gyakran szakad félbe úgy, hogy a hallgató/olvasó nyilvánvalóan érzi a szöveg „kettéharapását”, érzékeli az indulatos, lemondó jellegű gesztust, ami látványosan jelzi: „...sokat kellene még mondanom, de...” A mondatok nagyon rövidnek, szinte bántóan pattogóak, mozaikszerűen vannak egymás mellé rakva, és mindenik mögött a ki nem mondott „kifejtések” láncolata húzódik meg. Amikor pedig idő és lehetőség volna SZ mondanivalójának kifejtésére, akkor — érdekes módon — nem vállalja ezt a lehetőséget, hanem ehelyett ismétlésekbe bocsátkozik, egy-egy kijelentés többoldalú megfogalmazására, „megtámogatására” törekszik:

SZ: Megint mit keresel?

GY: Semmit. (Maga aludjék, sok baja ne legyen)

SZ: Hallom kérdezed, hol van ez, hol van az...

Mindég valamit keresel.

Mindent úgy elraksz, hogy amikor valami kell, akkor nem tudod, hol van.

Este miért nem veszed elő amit reggel fel akarsz venni...

Nem véletlen, hogy a szöveg leírója SZ mondatait egyenként külön sorba helyezte. Nyilván ilyen katonás egymásutánban is hangzanak el. Az az alapjelentés fogja őket össze, hogy (1) GY rendetlen, mindent szerteszét hagy és (2) ez a tulajdonság rossz dolog. Ez az alapgondolat fogalmazódik meg több-

ször és több variációban, nyomatékot adva így az alapvető minősítés jogoságának, aktualitásának. Nem is érezzük a lezárást, ezeket a mondatokat szinte vég nélkül lehet folytatni és a szöveg egésze tanúskodik arról, hogy elég sokszor megfogalmazódnak.

c) A kimondott mögött mindig a ki nem mondott „több” húzódik meg. A beszélő mindig alaposan meggondolja azt, hogy mi is legyen ténylegesen az a mondat, ami ha nem fejt is ki, de legalább érzékelteti a felgyúlt mondanivaló egészét. Az elhangzó mondat előzetes mérlegelés, választás eredménye, és attól függően, hogy mennyire bizonyul hatásosnak a neki tulajdonított érzékeltető funkció, egy darabig ismétlődik, majd átadja helyét más mondatoknak. Az előzetes mérlegelés, választás mozzanata és egyáltalán a beszélés magas fokú kontrolláltsága a használt mondatok, szöveghelyek erőteljes szemiotizációját vonja maga után. Mind SZ, mind GY szövegeiben vannak olyan részek, amelyek bizonyos helyzetekben előjönnek. Ilyenkor egy bizonyos forma mögött rendszerint mindig ugyanaz a mondanivaló áll, a szöveg SZ és GY közti kapcsolatban indexszerűen működik, van valami intim, csak erre a beszédhelyzetre jellemző többletjellegessége. Mutatóban idézek néhányat. Szinte hajszálra ugyanolyan alakban fordulnak elő az egyes párbeszédekben: „Neker már nem lehet parancsolni . . .”; „Hadd el, mert apád hazajön s akkor . . .”; „Ne feleselj, mert . . .”; „Gyere be úrfi, tekergünk, tekergünk . . .”.

Ugyancsak a felgyúlt és ki nem mondott mondanivalóra utalnak a pejoratív felhangokkal megterhelt megszólítások (*úrfi, legény*) és az elég gyakran jelentkező káromkodások is. Ezeknek a hasonmásait GY kommentárjaiban is fellelhetjük: „Kiadja a parancsot a pihent agyával, s én örökké csak dolgozok”; „Jön Ő az összevont szemöldökével . . .”; „Kezdi az örökös siránkozást . . .”.

A káromkodások pedig rendszerint a szülőktől hallott változatok visszafordításai, vagy azok tompított, enyhített variációi. Sokszor bizonyos gesztusok, hangnemek, hangsúlyok is elegendőek arra, hogy felidézzenek egy-egy nagyobb terjedelmű, nagyobb súlyú mögöttes mondanivalót. Az anya szemrehányó, szenvedő tekintete vagy az apa ráncbaszedést ígérő fellépése olyan viselkedésem, amire rögtön előugrik GY agyában az a mondathalmaz, ami ilyenkor nem maradhat el. Természetesen egy idő után (jó sok ismétlés után) el is maradnak, nem mondják ezeket a mondathalmazokat, de egy-egy gesztus, szó, hangsúly mintegy belevarázsolja a levegőbe és GY ugyanazt a nyomást érzi, mintha végig kellett volna hallgatnia. Látszatra ugyanaz a helyzet áll elő, mint annak az anekdotikus társaságnak az esetében, amelyben hosszas együttlét után megszokott vicceinek csak a sorszáma hangzik el, és máris nevetnek. Látszólag itt is csupán ilyen utalásokra, indexekre van szükség, és máris mindenki tudni véli a jel mögött meghúzódó szöveget. Egy ponton azonban lényeges eltérés is van.

d) A viccmondó társaság valóban indexekkel dolgozik. Ha felkérnék őket, akkor vicceiket el is tudnák mondani, és az is jellemző rájuk, hogy vicceik mögé ugyanazt a háttérrel képezzik oda. A számok alkalmazása tehát csupán takarékoság. Az általam vizsgált esetekben azonban ez a két megállapítás csak igen ritkán jut érvényre. A jelek (amiket a viccet mondóknál egyértelműen indexeknek nevezhetünk) itt is sokáig változatlanok tűnnek de közben lényegesen változhat a mögöttük felgyúlt mondanivaló. Egy-egy „jó” gesztus, hangnem, hangsúly — ami bevált a partnerrel való párbeszéd-

ben — önálló életre kel, és fennmarad akkor is, amikor az létrehozó/kitermelő háttér már alapjaiban megváltozott. Amikor ezeknek az elemeknek a hatása csökken, akkor érdekes módon SZ és GY sem arra törekszik, hogy más, a mögöttes mondanivalót jobban érzékeltető/kifejező elemeket keressen, hanem különböző manőverekkel igyekeznek az eddigi elemek hatását továbbra is fenn tartani. Bár SZ és GY esetében az ezen elemek megmentésére irányuló manőverek szerkezetükben azonosak, kettejüknél a mögöttes tartalom átszerveződése más, más életanyag alapján megy végbe, és nagyon hamar eljutnak abba az állapotba, hogy egy-egy általuk közösen használt elem — amit mindketten abban a hitben használnak, hogy a másik fél ugyanazt a mögöttes tartalmat érzi a háttérben — valójában SZ és GY számára teljesen különböző mögöttes mondanivalót tartalmaznak. Egy ráncbeszedési funkcióban szereplő gesztus SZ számára jelentheti a határozottság érvényesítését, a „most már tűrhetetlen” és az „így tovább nem mehet” hangulatát, a „javítani amíg még lehet” hitét stb. stb. Mindez pedig GY számára jelentkezhet úgy, mint ami „már a könyökömön jön ki”, amit el kell viselni, mert ez az „öreg” stílusa stb.

A külső olvasó/szemlélő úgy látja, hogy az ilyen helyzetekben hangoztatott fogalmak, fordulatok egyre inkább kiürülnek, élettelené válnak. Valójában ezek nem kiürülnek, hanem kitágulnak, egyre több mindent jelölhetnek; és hogy egy adott pillanatban ne tűnjenek talajtanul lebegőknek, valamilyen manőverrel „földhöz kötik” őket. Ezeknek a manővereknek a gyakorisága és fontossága arra utal, hogy tulajdonképpen sem SZ, sem Gy nem lenne képes a mögöttes mondanivaló teljes kifejtésére, ha valaki erre kérné őket. Amit tudnak: e sztereotip fordulatok egymás utáni felsorakoztatása és annak érzékeltetése, hogy e jelek mögött nagy és fontos mondanivaló áll, amit nem fejtenek ki, mert „a másik úgyis tudja”. Valójában a másik fél mást tud(na), ha képes lenne a saját tudása kifejtésére. Olyan ez a helyzet, mi t amikor a már említett viccmondó társaságba beleszökken egy idegen, aki a vicceket ugyan nem tudja, de számokat bemondani ő is képes. SZ és GY, ahogyan egyre kevésbé képesek a párbeszéd másik résztvevője számára követhetően elmondani a háttérben álló mondanivalót, olyan mértékben egyre fokozottabb mértékben törekednek — különböző manőverekkel — a háttérben álló tudás létének és érvényességének igazolására. Egyre inkább előtérbe kerülnek a gesztusok, az elmondandó álláspontot egyre gyakrabban sűrítik bele egy grimaszba, egy ajtóbecsapásba, egy-egy lenyelt, de érzékeltetett káromkodásba, a kapott feladat feltűnően késleltetett elvégzésébe, pillanatnyi győzelem illúzióját termelő hazugságokba. A nyelvhasználat metaforikus oldala a gesztusok síkjára tevődik át. Szélsőséges, de nagyon is kifejező példának említhetném azt az esetet, amikor GY a kérése megtagadása után újonnan kapott ünnepi ruhájában belegázol a sáncba folyó patakba, és átázott cipővel, összefröcskölt ruhában „feltűnés nélkül” sétálni kezd a szobában. Infantilisnak tűnő gesztus, de alapjában ugyanaz, mint a következő: „jó sokáig voltam az üzletben, még azért sem siettem.” A gesztusnyelv előtérbe kerülése mellett feltűnő jelenség a beszéles fokozott érzelmi színésése is. SZ és GY egyaránt nagyon sokszor érzékelteti, és gyakran tételesen ki is mondja, hogy ő embertelenül sokat dolgozik, ő a szenvedő (a többet szenvedő, a többet vállaló) fél. Általában mindenki gyakran „rettegetesen fáradt” és ezt sosem felejtí el a másiknak megmondani. Nem arról van szó, hogy mindez nem igaz, valójában bárki bármikor tarthatja magát rettegetesen fáradtnak, fáradtnak, ez az ő szuverén joga. A baj ott van, hogy

ez az érzelmi háló teljesen rátelepszik a szövegre, igyekszik befolyásolni, irányítani a szövegelést, a másik viszonyulását. A kimondott szövegrész nem képes önálló életre kelni, kénytelen engedelmessé válni egy számára irracionális nyomásnak. Ennek szerepe az, hogy a kimondott szót csak egyféleképpen lehessen értelmezni, senki se merészelje még a látszat szintjén se megkérdőjelezni a környezethez való viszonyulásnak ezt a módját. Mivel pedig érzelmi mozzanat gyakorlatilag minden kijelentéshez kapcsolódik, a szövegelés egész folyamán lehetetlenné válik a beszélőhöz való közelférkőzés. Az érzelmi nyomás — ha valaki következetesen bánik vele — a jelentéstulajdonítás sérthetlenségét szavatolja. Ha a vizsgált párbeszédekben GY nem tudja is ezt a védettséget módszeresen fenntartani, a kommentárookban oly sűrűn fellelhető sértődöttség- és megbántottságérzés nyíltan utal arra, hogy beszélése érzelmi körülbástyázásával folyamatosan próbálkozik.

e) SZ és GY nyíltan vagy rejtetten, de egyik a másikat túllícitálva igyekeznek különböző minősítéseket vagdosni egymás fejébe. GY főként arról beszél, hogy SZ az ő érdekeit nem veszi figyelembe, önkényesen uralkodik rajta, teljhatalmával visszaél, teljesen logikátlanul követel ezt-azt, feleslegesen sokat beszél, szeret parancsolni, de ő maga sem dolgozik annyit, amennyit GY-től elvár, nem lehet vele semmit megbeszélni stb. SZ pedig arról, hogy GY-nek minden csak egyik fülén be s a másikon ki, rendetlen, nem tanul, nem szeret dolgozni, lusta, csak a tekergésen jár örökké az esze, állandóan diszkózik, szófogadatlan, felesel, és egyáltalán nem olyan (1) mint amilyennek lennie kellene és (2) mint amilyen volt SZ annak idején. Amikor a beszélés szintjén is megfogalmazódnak ezek a minősítések, akkor egy nagyon érdekes nyelvhasználati manőverre figyelhetünk fel. Az, hogy az én környezetemben lévő egyén valamit valamilyen formában megtesz vagy nem tesz meg, az nem más, mint ennek az egyénnek az ő környezetéhez való egyféle viszonyulása. Amikor én ezt a viszonyulást nagyon határozott módon minősítem, és nagyon megfontoltan így fogalmazok: „te ilyen és ilyen vagy”, akkor tulajdonképpen a következő dolgot cselekszem: Viszonyulok az ő viszonyulásához, vagyis azzal a nyílt vagy burkolt szöveggel, hogy „te most ilyen és ilyen vagy”, az én viszonyulásomat az övének tüntetem fel. SZ azt mondja GY-nek: „mit mind diszkózol örökké” (itt a diszkózás csupán zenehallgatást jelent). Emögött nem az áll, hogy „hagyd abba, mert zavarsz”, hanem valami más egyéb. SZ rossznak tartja magát a tevékenységet és határozottan utal arra, hogy amit GY tesz, az saját maga számára is rossz. Ebben a helyzetben GY-nek azért kell harcot vívnia, hogy saját viszonyulását egyáltalán létezőnek tüntethesse fel. Ha azt mondaná, hogy a diszkózás nem rossz, akkor ezzel a kijelentéssel automatikusan SZ viszonyulását támadja, tehát akaratlanul is SZ-szel vitatkozik, és nem a maga viszonyulásának létét igazolja. Éppen ezért nem is mond semmit; ha csak lehetséges, igyekszik elengedni a füle mellett SZ megjegyzését. Fordított helyzetben gyakran jár ő is így. Ezek a manőverek eleve lehetetlenné teszik, hogy egyik fél is érdemben válaszolhasson, hiszen ezzel a rávetítéssel a másik fél jelentéstulajdonítási gyakorlatát eleve nemlétezőnek vesszük. Ez az a jelenség, amit a bevezető tanulmányban metaforikusan a másikból való táplálkozásnak nevezhetünk.

3. Mindez, amit az eddigiekben felvázoltam, önmagában is elegendő ahhoz, hogy az egyéni jelentéstulajdonítási gyakorlat köré mindkét partner oldalán falat emeljen. A kommunikálás belső akadályozottsága mindenekelőtt

a kommunikációs praxis immanens adottsága, tehát nyomokban mindenféle kommunikációs gyakorlatban fellelhetjük. A vizsgált esetekben azonban egy időben több válfaja is jelen van, és mindenki fontos szerepet játszik a szöveg létrejöttében. Nem szórványosan és időszakosan vannak jelen, hanem folyamatosan érvényesülnek a beszélés folyamán. Amiket elkülönítettem a vizsgálat során (menekülés az interakciótól, a beszélés visszafogottsága, a szöveg kontrolláltsága és szemiotizálódása, a gesztusnyelv és az érzelmi ráhatás előtérbe kerülése, a másiktól való táplálkozás) azok a kommunikálás belső akadályozottságának alapvető, de nem kizárólagos tényezőiként tarthatók számon. Nem tartom kizártnak, hogy további vizsgálatok másféle tényezőket is feltárhatnak, és azt sem, hogy az itt bemutatottak között volna valamiféle jól kimutatható hierarchikus szervezettség és/vagy munkamegosztás. Itt levonható következtetésem annyi, hogy ezen tényezők folyamatos jelenléte az egyéni jelentéstulajdonítási gyakorlatot zárttá teszi, burkot von a kommunikációs praxis köré, és ezzel az esetleges partner számára alaposan megnehezíti a környezethez való viszonyulások felismerését, végső soron azt, hogy a beszélő egyén jelentéstulajdonításai egy másvalaki számára megközelíthető környezeti elemként jelenhessenek meg. Ez a befelé fordulás SZ-nél és GY-nél egyaránt kimutatható, vizsgálataim alapján ítélve gyakorlatilag egyenlő mértékben. Ez a kétoldali belefördultség olyan kiindulópont, amely eleve megnehezíti a párbeszéd szerveződését.

Bíró Zoltán

A mondszerkezeti sajátosságok változása általános iskolai tanulók fogalmazásaiban

1. Az általános iskola felső tagozatában folyó anyanyelvi nevelés tervezése és szervezése, a végzett munka hatékonysága, eredményessége nagymértékben függ attól, hogy mennyire ismerjük tanítványaink nyelvhasználati szintjét. Mennyire tudjuk felmérni azokat a hiányosságokat, amelyekre különös tekintettel kell gondolnunk nevelő-oktató munkánk folyamatában. Az anyanyelvi nevelés különböző területeihez kapcsolódó tantárgyi ágazatok, így a helyesírás, a beszédművelés, a szóbeli és írásbeli szövegszerkesztés stb. egyaránt lehetővé, illetőleg szükségszerűvé teszik, hogy a tanár egzakt tények ismeretében, azokra támaszkodva tervezze meg munkáját az adott osztályban, s hosszabb távon az egész felső tagozatos nevelési, oktatási folyamatban.

A magyar nyelv és irodalom tantervi követelményeinek teljesítését nagymértékben segíthetik azok a szaktudományi kutatások, amelyek napjainkban, s a korábbi években, egy-egy részterülethez kapcsolódóan folytak és folynak. Az anyanyelvoktatás korszerűsítéséért végzett vizsgálatok, a vizsgálatok eredményei gyűjteményes kötetekben, valamint a különböző szakfolyóiratokban a gyakorló magyartanárok számára is hozzáférhetőek, talán fogalmazhatunk úgyis, hogy közismertek, így felsorolásuktól eltekinthetünk. Az alkotó magyartanár munkájában nem nélkülözheti ezeket az eredményeket, ugyanis sokszor nyúlhat segítségért szakmai, módszertani tekintetben egyaránt, ha munkáját tudatosan tervezi, s valóban meg kíván győződni tanítványai nyelvhasználatának jellemzőiről, gondjairól.

Deme László Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata (Bp., 1971. Akadémiai Kiadó) című munkája, s e munka nyomán több kutató, szakmai és didaktikai vonatkozásban (Békési Imre, B. Fejes Katalin), valamint nyelvjárási szövegek alapján (Szabó József), olyan kutatási eredmények kerülhettek birtokunkba, amelyek az általános iskolai tanulók nyelvhasználatára megismeréséhez is nagy segítséget adnak.

B. Fejes Katalin: Egy korosztály írásbeli nyelvhasználatának alakulása (Bp., 1981. Tankönyvkiadó) és más ezirányú vizsgálatain kívül a magyar tanárok módszertani folyiratában Jakab Edit számol be tanulságos elemzésben 7–8. osztályos tanulók mondatszerkezeti sajátosságairól (Magyartanítás 1983. 86–95). A szöveggözpontú elemzések szükségességét, jelentőségét hangsúlyozza Szende Aladár Anyanyelvi oktatás és szövegtan című előadásában (A szövegtan a kutatásban és az oktatásban, szerk.: Szathmári István—Várkonyi Imre 113–7, MNYTK. 154. szám Budapest, 1979.).

2. A továbbiakban a fentebb említett vizsgálatok néhány módszerének, elemzési szempontjainak adaptálásával, a mondatszerkezeti sajátosságok összehasonlító vizsgálatára vállalkozom. Ugyanazon tanulók negyedik és nyolcadik osztályos korukban, azonos témáról szóló elbeszélő műfajú, írott és hangzós szövegeit elemzem, hasonlítom össze.

Az elmúlt években hangtani jelenségek nyelvföldrajzi és nyelvészeti szempontú vizsgálatával foglalkoztam Vas megyében élő általános iskolai tanulók körében. Vizsgálati tapasztalataimról több helyen beszámoltam, legutóbb a Magyar Nyelvőrben (107: 190–9). A hangtani vizsgálatokhoz a nyelvi anyagot magnetofonnal gyűjtöttem. A terjedelmesebb szövegfelvételek érdekében az adatközlőknek választott tanulók meghallgatták közösen magnetofonszalagról Móra Ferenc Szépen szóló muzsika című történetét, a Kincskereső kis ködmon kötet első alkotását. Miután a történet elhangzott, kértem, hogy írják le a hallottakat. Ezeket a fogalmazásokat összegyűjtöttem, majd egy kis feszültséget oldó udvari játék után egyenként, külön-külön szóban is elmondták a történetet, amelyet felvettem magnószalagra. A felvételeket többször visszahallgattam, majd lejegyeztem, hogy a hangtani, és a jelenlegi mondattani vizsgálatokhoz is felhasználhassam. A szövegszerkezeti tagolás, a lejegyzés szempontjából Szabó József ez irányú tapasztalatai hasznos segítséget jelentettek számomra (A mondathatárok megállapítása a magnetofonról lejegyzett nyelvjárási szövegekben. NytudÉrt. 104. sz. 719–23). Az Őrségben Bajánsenyén, a Kemenesalján Egyházashetyén levő körzeti általános iskola negyedik osztályos tanulóinak közül az előbbi esetben négy, az utóbbiban három tanulóval végeztem el az említett módon a szöveggyűjtést. Ugyanezekkel a tanulókkal 1981-ben, nyolcadik osztályos korukban megismételtem az anyaggyűjtést a negyedik osztályban szervezett módon. Így a jelenlegi vizsgálataimhoz ezeket az írott fogalmazásokat és a magnetofonszalagról általam lejegyzett szövegeket veszem alapul.

3.1. Először a fogalmazások terjedelmét és szerkesztettségi mutatóját elemzem. A táblázatban a fogalmazások hosszúságát a mondatok számával (m) és a mondatokban levő mondategységekkel (me) mutatom be. A mondat-egységek és a mondatok hányadosa a szerkesztettségi-mutató (szm).

A mondatok és mondat-egységek, azaz az összetett mondatokat alkotó tagmondatok statisztikai adatai jól mutatják, hogy a tanulók gondolataik

Őrség:

	Írásbeli fogalmazások						Szóbeli fogalmazások					
	4. o.			8. o.			4. o.			8. o.		
	m	me	szm	m	szé	szm	m	me	szm	m	me	szm
1.	19	26	1,36	37	58	1,56	11	20	1,81	25	35	1,4
2.	12	16	1,33	29	51	1,75	18	35	1,94	39	78	2,00
3.	9	11	1,22	20	27	1,35	13	20	1,53	22	50	2,27
4.	17	30	1,76	27	53	1,96	15	31	2,06	15	41	2,73
Átl.:	14,25		1,41	28,25		1,65	14,25		1,83	25,25		2,1

Kemenesalja:

1.	53	78	1,47	45	62	1,37	58	97	1,67	22	45	2,04
2.	27	45	1,66	39	42	1,07	26	52	2,00	27	63	2,33
3.	14	25	1,78	49	93	1,89	16	36	2,25	33	74	2,24
Átl.:	31,33		1,63	44,33		1,44	33,33		1,97	27,33		2,2

kifejezések az egyes iskolákban és korosztályokban mennyire élnek az elvontabb, magasabb szintű gondolkodásból fakadó nyelvi kifejezés lehetőségével. A mondat egységek és a mondatok hányadosa mutatja a fogalmazások szerkesztettségi fokát.

Ami az írásbeli fogalmazásokat illeti, megállapítható, hogy az őrségi tanulók a fogalmazásokat alkotó mondatok tekintetében alacsonyabb szintű kifejezőképesség birtokában vannak a negyedik osztályban, mint Kemenesalján élő társaik. Különösen szembe tűnő ez a különbség a mondatok számában (14,25, illetve 31,33). A szerkesztettségi mutatókban azonban már nem ilyen nagy a különbség, mert átlagosan alig két tizednyi, míg a mondatok számában több mint a duplája. Nyolcadik osztályban közelednek egymáshoz az adatok, de különbségek továbbra is vannak. A mondatok számát tekintve továbbra is a kemenesaljaiak fogalmazásai gazdagabbak (28,25, illetve 44,33). Az átlagos szerkesztettségi mutató azonban az Őrségben élő tanulók javára billen több mint két tizeddel (1,65, illetve 1,44). Eszerint az írásbeli fogalmazások készítésében a negyedik osztályos szinthez képest jelentősebb a fejlődés, mint Kemenesalján.

Ha a fogalmazások említett statisztikai mutatóit összehasonlítjuk B. Fejes Katalin és Jakab Edit vizsgálataiban szereplő adatokkal, azt tapasztaljuk, hogy a két iskola vizsgált tanulóinak mondat szerkesztési sajátosságai a mondatok számában és különösen a szerkesztettségi mutató tekintetében alacsonyabb szinten állnak. Az általuk vizsgált negyedik osztályosok szerkesztettségi mutatója 1,7, nyolcadikban 1,84 átlagosan.

Vizsgáljuk meg ezeketán a szóbeli fogalmazásokat ugyanezen szempontok alapján. Az őrségi gyerekek negyedik osztályos korukban is átlagosan annyi mondatot használtak az események elmondására, mint írásbeli munkájukban (14,25). A szóbeli fogalmazások szerkesztettségi mutatója 1,82. A kemenesaljai tanulók fogalmazásaiban a mondatok száma kettővel magasabb (33,33), mint az írásbeli fogalmazásokban (31,33). A szerkesztettségi mutató pedig 1,97. Ezek az adatok azt igazolják, hogy mindkét iskolában a szóbeli szövegszerkesztés magasabb szinten áll, vagyis a tanulók gondolataikat szóban jobban ki tudják fejteni, mint írásban. Ez valójában a tantervi követelményekkel is összhangban áll, hiszen a szóbeli formák elsődlegességét hangsúlyozzák a követelmények. A mondatok számát tekintve jelentős a két iskola tanulóinak

szövegszerkesztése, s ezáltal a nyelvhasználata között a különbség, de a szerkesztettség tekintetében közelebb állnak egymáshoz. Nyolcadik osztályos korokban az őrési tanulók átlagban 25,25, a kemenesaljaiak 27,33 mondatot használtak fogalmazásaikhoz. A szerkesztettségi mutató az előbbieknél 2,1, az utóbbiaknál 2,2. Az adatok nagyfokú közeledése a mondatok számát, a szerkesztettségi mutatók vonatkozásában egyaránt bizonyítják, hogy a két iskola tanulóinak szövegalkotási képessége hasonló szintűvé vált. A nyolcadik osztályos korosztályban is a szóbeli szövegszerkesztés áll magasabb szinten az írásbelihez képest. Ezek az adatok azt is igazolják, hogy a két iskola tanulóinak statisztikai mutatói nem maradnak el B. Fejes Katalin és Jakab Edit vizsgálataiban jelentkező mutatóktól, sőt magasabb szinten állnak.

Természetes, hogy a mutatók pusztá összehasonlítása nem elegendő a valóság feltárásához. Itt ugyanis olyan irodalmi mű reprodukálását végezték el a tanulók, amelynek tartalma, eseménysora érzelmileg is nagy hatással volt rájuk, így sokkal életszerűbben fogalmazhatták meg gondolataikat, mint leírás esetében. Ezek a tapasztalataim megegyeznek az említett vizsgálatokban szereplő megállapításokkal.

A statisztikai adatok szolgáltatta tanulságokhoz alapvetően figyelembe kell venni azokat a szociológiai tényezőket, amelyek elválaszthatatlanok a tanulók személyiségétől. Tudnunk kell, milyen az a nyelvi környezet, amelyben a tanuló él. A lakóhely, a család, a rokonok, a barátok stb. mennyire biztosítják anyanyelvi szempontból az ingergazdag, vagy éppen az ingerszegény nyelvi környezetet. Így a nyelvi hátrányos helyzet tényezői mennyire érvényesülnek.

Az általam vizsgált tanulók statisztikai adataiból is kitűnik a kemenesaljai gyerekek közül egyik, akinek jó képessége párosul egy átlagon felüli értelmiségi családi környezettel. Az ő fogalmazásai mutatóinak köszönhető, hogy a két kutatópont közötti különbségek ilyen fokúak.

A bemutatott adatok azt is jól példázzák, hogy az őrési gyermekeknél van nagyobb mértékű fejlődés nyolcadik osztályos korukra. Nyilvánvaló hogy a személyiség ilyen irányú kibontakozásában a kulcsszerep az iskolában folyó tudatos, tervszerű munkáé, amely azonban nem választható el a család és a tágabb értelemben vett nyelvi környezettől, a korosztály pszichológiai, pedagógiai s egyéb jellemzőitől.

3.2. A mondategységek kapcsolódása, tehát az összetett mondatok tagmondatainak egymáshoz való viszonya és a szerkesztett szöveg tartalmának bonyolultsága, magasabb szintje között szoros összefüggés van. A mellérendelés az egyszerűbb, az alárendelés a bonyolultabb szerkesztési módra vall. Az alábbi táblázatban az egyes kutatópontokon, a szóbeli és írásbeli fogalmazásokban található mellérendelő és alárendelő kapcsolódások statisztikai adatait mutatom be (l. a következő oldalon).

A fenti statisztikai adatok az alá- és mellérendelést, ezek szám- és százalékarányát tárják elénk. Az őrési tanulók az írásbeli és a szóbeli fogalmazásaikban egyaránt az alárendelő mondat szerkezetet használják többségükben, a mellérendelő mondat szerkezetek száma kevesebb. Nem így van a kemenesaljai tanulók körében. Csak a negyedik osztályban, az írásbeli fogalmazásokban magasabb az alárendelő mondatkapcsolatok száma, a többi esetben a mellérendelő mondatok használata jellemző. Az eddigi adatok mennyiségi szempontból a kemenesaljai tanulók szövegszerkesztését magasabb szintűnek mutatták. Ez utóbbiak azonban azt igazolják, hogy a gondolatokat kifejező mondatok tartalmi bonyolultsága az őrési gyerekeknél magasabb szinten

Írásbeli fogalmazások			
4. osztály		8. osztály	
alárendelő	mellérendelő	alárendelő	mellérendelő
Órség			
18 64,28%	10 35,71%	38 55,07%	31 44,92%
Kemenesalja			
25 58,13%	18 41,86%	28 40,57%	41 59,42%
Szóbeli fogalmazások			
4. osztály		8. osztály	
alárendelő	mellérendelő	alárendelő	mellérendelő
Órség			
25 58,13%	18 41,86%	73 53,28%	64 46,70%
Kemenesalja			
17 45,94%	20 54,05%	39 43,33%	51 56,66%

áll, hiszen az ő fogalmazásaikban minden esetben az alárendelő mondatok használata jellemző, nagyobb arányú a mellérendeltekhez képest.

Deme László és Jakab Edit vizsgálataiban szerepel a kapcsolódások minőségi megoszlását, a szövegek bonyolultságát kifejező szám, a megoszlási mutató. Ez a szám tartalmazza az alárendelő kapcsolódásának kétszeresét, ehhez hozzáadva a mellérendelő mondatok számát. Ezt az összeget osztották el az összes tagmondat-kapcsolódások mennyiségével. Az így kapott hányados a megoszlási mutató. Az alárendelő mondatok bonyolultságuk miatt kapnak kétszeres szorzószámot (Deme i. m. 166). Nézzük meg kutatópontonként ezeket a megoszlási mutatókat:

	Írásbeli fogalmazások		Szóbeli fogalmazások	
	4. osztály	8. osztály	4. osztály	8. osztály
Órség	1,21	1,55	1,58	1,53
Kemenesalja	1,58	1,40	1,45	1,43

Ha ezeket az adatokat összehasonlítjuk Jakab Edit mutatójával, amely 1,57, akkor azt tapasztaljuk, hogy a nyolcadikos korosztályban kutatópont-jaimon jelentkező megoszlási mutató egyetlen esetben sem éri el ezt, legfeljebb csak megközelíti, akár írásbeli, akár szóbeli fogalmazásokat hasonlítom össze. Az viszont érdekes, hogy mindkét kutatópontomon van ennél magasabb mutató (1,58) az írásbeli fogalmazásokban Kemenesalján, a szóbeli fogalmazásokban az Órségben, a negyedik osztályos tanulók szövegében.

3.3. A szövegszerkezetre többféle lehetőség van az általános iskolai gyakorlatban. Vizsgálataim alapjául választott szöveganyag egy irodalmi műnek írásbeli és szóbeli reprodukálásával született. Az ilyen jellegű munkák hatásáról Jakab Edit ezt írja: „Kitűnik, hogy az irodalmi művek szókincese,

mondatfajtái, mondat szerkezetei a téma, a cselekmény vonalának megfelelően beépülnek a fogalmazásokba. Íráskészségük fejlesztése érdekében ezért kívánatos irodalmi műveket reprodukáló fogalmazásokat iratni" (i. m. 94).

Ha az elemzett írásbeli fogalmazások tanulságait összehasonlítjuk a fenti tapasztalatokkal, az őrési tanulók munkáiban, a negyedik osztályosok közlő stílusban, párbeszéd nélkül, kijelentő mondatokat használva írják le a történetet. Nyolcadik osztályos korukban lényeges változás tapasztalható, ugyanis beleélik magukat a történet főszereplőjének helyzetébe, ezáltal a fogalmazások stílusa is élénkebb, változatosabb lesz. Alapvetően a párbeszéd használatának köszönhető, hogy a kijelentő mondatokon kívül a kérdő, felkiáltó, felszólító és óhajtó mondat típusok is megjelennek, ezekkel együtt a mondatok szerkezet szerinti változatossága is tapasztalható. Ezek a fogalmazások így a mondatok szerkesztésében a hiányos, a tagolatlan egyszerű mondatokat, szervesen elemeket nagyobb gyakorisággal tartalmaznak, mint a párbeszéd nélküliek. Az élőbeszédhez való közeledés jellemzi ezeket, így természetesebbek, még akkor is, ha maga a téma egy irodalmi alkotáshoz, egy sajátos írói élményhez kapcsolódik. Hasonló tapasztalatokat fogalmazott meg Jakab Edit is idézett munkájában.

A kemenesaljai tanulók negyedik osztályos korukban már próbálkoznak egy-két mondatos párbeszédet beleszöni írásbeli munkájukba. Alapvetően az ő fogalmazásaikat is közlő, kijelentő mondatok használata jellemzi. A nyolcadik osztályban írt munkák mindegyike párbeszédű. A mondatfajta tartalmi szempontú változtatása sokkal gyakoribb, mint az őrési tanulók esetében tapasztalható volt. Mindkét kutatóponton jellemző, hogy a fogalmazásokba szőtt párbeszéd formai elkülönítése egyáltalán nem, illetőleg csak egy-egy munkában mutatható ki, noha a szövegszerkesztésnek lényeges formai és tartalmi jellemzője. Így az iskolai gyakorlatnak erre külön fel kell figyelni a szövegszerkesztésre adott témák kidolgozásakor.

A magnetofonos szövegfelvételek lejegyzésekor a legnagyobb segítséget a hangzós beszéd mondatfonetikai eszközei adták. Ezek alapján történő értelmezés e vizsgálati szempontból hasonló tanulságokat szolgáltatott, mint az írásbeli fogalmazások. Az őrési tanulók negyedik osztályos korukban nem használnak párbeszédet. Egyes szám harmadik személyben, közlő, kijelentő mondatok alkalmazásával mondják el a történetet. Egyik tanuló a következőképpen fogalmaz:

„Az édesapja mikor hazaérkezett megkérdezte tőle, hogy honnan kapta ezt a muzsikát. Gergő válaszolta, hogy vizet vitt egy játékarusnak és ezért kapta eztet a körtemuzsikát.”

Érzelhető e rövid idézetből, hogy a tanuló idézetként építi be fogalmazásába az irodalmi műből átvett gondolatot, ami egyúttal a párbeszéd használatára való törekvés csíráit is tartalmazza. Ennél többre nem akadt példa a negyedik osztályosoktól kapott szövegekben.

Nyolcadikos korukban ugyanezek a tanulók valamennyien használják a párbeszédet. Itt is a főszereplő személyébe való beleélés jellemző. Az irodalmi műben található párbeszédű részeknek megfelelően szövik bele beszédükbe a szereplők gondolatait. Mondatfajtaik, mondat szerkezetük is ennek megfelelően kevésbé változatos.

A kemenesaljai tanulók negyedik osztályos korukban használtak valamennyien párbeszédet, változatos mondatfajtaikat. Ugyanez tapasztalható nyolcadikos korban nagyobb gyakorisággal, változatosabban. A beleéléses

előadásmód itt is jellemző. Az írásbeli és szóbeli fogalmazásokban egyaránt az író, Móra Ferenc nyomán Ferkónak, mások Gergőnek nevezték a történet főszereplőjét.

4. Az írásbeli fogalmazások és a magnetofonos szövegfelvételek elemzésének még több szempontú megközelítésére van lehetőség, ahogy ezt írásom elején említett szerzők munkái is bizonyítják. Elemzésemmel, amellyel viszonylag kevés adatközlő írásbeli és beszélt nyelvi szövegeink *v á l t o z á s v i z s g á l a t á r a* vállalkoztam, igazolja, hogy a negyedik és a nyolcadik osztályban milyen jellemzői vannak az azonos műfajba tartozó szövegeknek.

A tanulói személyiség fejlődése, értelmi, érzelmi gazdagodása, a család, az iskola, a szűkebb és tágabb nyelvi környezet, a szociológiai tényezők stb. egyaránt részesei ennek a változásnak, legyen a változás gazdagodás, vagy negatív vonásokat hordozó, ahogy ezt tényszerűen is tapasztalhattam vizsgálódásaim során. Az egyén nyelvi fejlődésének mindezek meghatározó tényezői. Vizsgálataimhoz felhasznált szövegek száma, terjedelme nem nagy, de mivel földrajzilag két jól körülhatárolható tájegységen élő gyerekektől származnak — Őrség, Kemenesalja — arra is több információ utal, hogy *n y e l v f ö l d r a j z i s z e m p o n t b ó l s e m t e k i n t h e t j ü k e g y s é g e s n e k* a tanulók mondat szerkezeti sajátosságait. Még inkább igazolható ez a megállapítás, ha a tanulók szövegei alapján nyert mutatókat összehasonlítom Jakab Edit Észak-Magyarországról és B. Fejes Katalin Szegedről származó mutatóival. Nemcsak a mutatók közötti mennyiségi különbségekre gondolok, hanem arra is, hogy az ilyen jellegű adatok az iskolai oktatás, konkrétan az anyanyelvi nevelés szövegszerkesztéssel foglalkozó tantárgyi ágazatai számára történő felhasználásra, s ezáltal a segítségadásra.

Vizsgálataim, így a tapasztalatok közreadásával az a szándék is vezetett, hogy az általános és középiskolában szövegszerkesztést tanító kollégákat ösztönözzem. *T a n í t v á n y a i k k ö r é b e n v é g e z z e n e k i l y e n j e l l e g ű e l e m z é s e k e t* néhány szempont alapján, mert meggyőződésem, hogy tudatosabbá és hatékonyabbá tehetik munkájukat, ugyanis a központilag kapott szakmai, pedagógiai, módszertani tanács, javaslat stb. mindig az adott iskolai közösségbenkel igazán életre.

Ily módon a mindennapi iskolai gyakorlatban ezzel a munkával is hozzájárulhatunk Sütő András anyanyelvünkről vallott, jövőnket is meghatározó egyik gondolatához. „Mit csináltál a rád bízott talentumokkal? Nincs más számonkérés, csak gyermekeink tekintetében. Ahány anyanyelvi szóra váró gyermek: jövőnknek megannyi lámpása a meglódult időben.” (Évek, hazajáró lelkek 241. Kriterion, Bukarest, 1981.) A figyelemfelhívás, a kutatás, az elemzés elsődlegesen a szaktudományok feladata, de a kutatási eredmények alapján végzett gyakorlati munka eredményessége a mindenkori pedagógustól, esetünkben a magyartanártól függ.

Guttman Miklós

Kunoss Judit: Fogalmazástanítás az alsó tagozatban. Tankönyvkiadó, 1983.

Az alsó tagozatos anyanyelvi tanítás-tanulás legproblematicusabb feladatköre a tanulók szóbeli és írásbeli szövegalkotó képességének az alapozása. A feladat nehézsége és bonyolultsága miatt az alsó tagozatos pedagógus munkának ez az egyik olyan területe, amelyik az igényes tanítókat megfeszített próbálkozásokra, igen alapos és elmélyült munkára ingerli. A munka szépsége pedig többszörösen is felcsillan a szellemi erőfeszítések tükrében, a tanulók lelkes hozzáállásában és az oktatási folyamat közben és befejezésekor jelentkező eredményekben.

Ismerünk olyan alsó tagozatos pedagógusokat, akiknek osztályában a tanulók kedvelt anyanyelvi foglalkozása éppen a szövegalkotás. Viszont a még mindig jelentkező sztereotípiák miatt sok iskolában unalmasak ezek az órák mind a tanítók, mind a tanulók számára. A képzés folyamatához való viszonyulás egyetlen más területen sem olyan ellentmondásos, mint éppen itt. Azért is mondhatjuk, hogy Kunoss Judit könyve hézagpótló és nagyon időszerű. Ha nem is ad minden lehetséges kérdésünkre választ, számos jó elméleti állásfoglalása érdeklődést kelt, és az iskolai gyakorlatot segítő javaslatai, tanítási-tanulási tervezetei, óraleírásai igen hasznosak.

A könyvnek három fő vonulata van. Az első a szükséges elméleti alapok tisztázása, a második a gyakorlatból elvont általánosítások, tanítási sémák, javaslatok közlése. A harmadik: azok a tanulói szövegek, amelyek az elért eredményeket vannak hivatva szemléltetni. És itt mindjárt meg kell jegyeznünk, hogy az ilyen fajta tanulói szövegek közlése mindig problematikus. Különösen akkor, ha csupa kifogástalan mintaszöveget látunk, mint ebben a könyvben is, egyetlen helyesírási hiba vagy komolyabb fogalmazási hiba nélkül. És azt sem tudjuk, hogy vajon a tanulói szövegek szerzői hányas érdemjegyet kaptak erre a munkájukra, vagy mondjuk az anyanyelvi tárgyakból. Így aztán ömlesztve kapjuk a szövegeket, és nem tudjuk megállapítani, mennyi bennük a tanulók valóságos teljesítménye, és milyen mértékű a könyv szerzőjének vagy esetleg az osztály tanítójának az utólagos kiigazító tevékenysége. Pedig hogy a tanulók nem minden fogalmazványra volt ilyen sikeres, arról a könyv 163. oldalán olvashatunk egy zárójelbe tett megjegyzést. Így aztán az a vélemény alakul ki bennünk, hogy a tanulói szövegek közlésének bizonyára volna egy realisabb, differenciáltabb módja, amelyik hitelesebb képet tudna nyújtani az elért eredményekről. (Például annak közlése, hogy az adott osztályban a tanulók hány százaléka tudta ilyen tökéletesen megoldani a feladatot stb.).

A téma elméleti-elvi alapjainak tisztázása jóval sikeresebb. Látszik, hogy jól ismeri a szakirodalmat, és megfelelőképpen tud eligazodni benne. A pedagógiai kérdésekben Vitgotszkij alapkutatásaira hivatkozik, majd a hazaiak közül részben az anyanyelvi témakörben is Deme Lászlóra, Orosz Sándorra, Nagy Józsefre és Kelemen Lászlóra. Világos, ahogyan a fogalmazótevékenységet meghatározza Deme Lászlóra és Orosz Sándorra való hivatkozással: „Az a folyamat, amelynek során értelmi-érzelmi-hangulati tartalmait az akarati cselekvés, valamint a fogalmazástechnika segítségével szóban vagy írásban kifejezzük, és mások számára érthetővé tesszük.” Ugyancsak nagyon hasznos és egyértelmű a könyvnek az a fejezete, amelyben a kreatív képességek fejlesztéséről értekezik. Nagyon érdekes a könyvnek az a része, amelyben a nyelvi spontaneitás és az alkotó nyelvhasználat között vonja meg a párhuzamot: „Az alkotó nyelvhasználat azt jelenti, hogy a gyermek spontán módon, ugyanakkor tudatosan használja anyanyelvét . . .” — állapítja meg a könyvnek ebben a fejezetében. És ugyancsak tanulságos, amit Mérei Ferenc-től idéz „a nyelvhasználat nem szabályozott fordulatairól . . . amelyek — folytatódik az idézet — lehetővé teszik, hogy az egyén a maga módján alkalmazza, esetleg saját tapasztalataival gazdagítsa a nyelvet.”

Ez az idézet ugyanis a tanulók önálló szövegalkotásának leglényegesebb elvi alapjaiba világít be. Arról van szó, hogy ennek a tevékenységnek vannak ugyan szabályozható komponensei, amelyeket a tanulók a fogalmazástechnikai ismeretekben sajátítanak el. De amikor az önálló szövegalkotás feladataival találják magukat szemben, akkor túltengenek a nyelvhasználatnak azok „nem szabályozott fordulatai”, amelyekre Mérei Ferenc is utal. Ehhez hozzátehetjük, hogy ezek a „fordulatok” nemcsak hogy „nem szabályozottak”, de nem is szabályozhatók. Éppen ebben van a szövegalkotó tevékenységnek a titka. Kár, hogy a könyv szerzője hivatkozik ugyan ezekre a megállapításokra, de nem vonja le belőlük a téma szempontjából adódó következtetéseket. Azt, hogy főképpen az írásbeli szövegalkotásban eluralkodnak az előre szabályozott „fordulatok”, szabályok, technikai segédeszközök, akkor ezek elnyomhatják az előre nem szabályozható nyelvi fordulatokat. Ennek bővebb kifejtésével lehetett volna a szövegalkotás önállóságának követelményeit a rendelkezésre álló szaktudományok segítségével indokolni és esetleg rendszerbe foglalni.

A szerző egyébként igyekszik lépést tartani a szakirodalom időszerű megállapításaival. Ezt a törekvését azonban inkább csak a téma szűk szakmai vonatkozásában sikerül tökéletesen megvalósítania. Lévéna a szövegalkotás az anyanyelvi nevelés igen sarkalatos és kiemelkedő területe, önként adódna, hogy szembesítsük ezt a munkát a korszerű magyar nyelvtudománnyal is. Arra gondolok, hogy a napjainkban kialakuló szöveg- és szövegtani kutatások adhatnának olyan fogózókat, amelyek ezt a pedagógiai tevékenységet megvilágítanák a korszerű magyar nyelvtudomány eddigi eredményeivel. Így például a szerző több helyen említést tesz a „szövegértésről”. Arról azonban nem vesz tudomást, hogy a „fogalmazás” nyelvtudományi szempontból nem más, mint a szövegalkotó tevékenység. Így aztán elszalasztja azt a lehetőséget, hogy a „szövegértés” folytatásaként a „szövegalkotó tevékenységről” beszéljen, ami egyszerűsítene és magasabb szinten rendszerezhetné a kettő közötti áthajlást, mert mindkét esetben a „szöveggel” mint nyelvtudományi kategóriával állunk szemben.

A könyv elvi megállapításai közül kiemelnénk még kettőt. Az egyik azt a kérdést veti fel, hogy a szövegalkotó tevékenységet milyen pedagógiai-oktatás-lélektani kategóriákkal jellemezhetnénk. Azt a választ kapjuk, hogy „... nem tekinthetjük fogalmazási készségnek”. Ezzel egyet is lehet érteni. De akkor azt is elvárhatnánk, hogy a tagadással szemben valamiféle állítást is közöljön. Mert ha nem „készség”, akkor milyen más kategóriával közelíthetjük meg? Erre azonban már nem kapunk választ. Ugyancsak hiányolhatjuk azt, hogy nem tudjuk meg, vajon ez a kategorikus közlés saját tapasztalatából ered-e, vagy pedig a szakirodalomból vette. Szó szerint csak annyit ír, hogy: „... bebizonyosodott ugyanis.” De milyen módon? Szinte bizonyosra vehető, hogy ezt a megállapítást a szakirodalomból vette.

Ugyanez a két szó (... bebizonyosodott ugyanis) szerepel a könyv 113. oldalán is, ahol az irányítás és önállóság viszonyával foglalkozik. E helyen is közli a helyes megállapítást, hogy óvakodnunk kell már az alsó tagozatban a tanító által „túlirányított” fogalmazások készíttetésétől. De a szakmai hitelesség megkövetelné, hogy közölje, honnan vette ezt a helyes megállapítást. Mert tudomásunk szerint a szakirodalomban mások is foglalkoztak ezzel a kérdéssel, amelyik meglehetősen kiemelt pontja az egész problémakörnek. Lehet, hogy csupán a megfogalmazás pontosításáról van szó. A jó szándékot nem akarjuk a szerzőtől elvitatni, de az bizonyos, hogy a szövegalkotó tevékenység két ilyen kiemelt és sokféleképpen vitatott elvi formulájának nem adjuk meg a kívánt szakmai hitelességet, ha azzal intézzük el őket, hogy egyszerűen: „... bebizonyosodott”.

Az elvi-elméleti megalapozásból kiemelkednek a régi és az új tanterv összehasonlításáról és a motiváció szerepéről szóló részek. Ezeket a szerző igen precízen, rutinos tájékozottsággal dolgozta ki. Itt is, valamint a könyv sok más helyén jól ötvözta egységgé

a szakirodalomból vett eredményeket és saját kutató munkájának általánosítható következtetéseit.

A könyv nagy része a tanítási-tanulási folyamat iskolai gyakorlatáról szól. Éveken át végzett tanítások eredményeit összegezi a szerző. Az egyes részterületekkel kapcsolatban mindig közli, hogyan valósították meg a feladatot a saját iskolájukban. Jó összeállítást olvashatunk a 162. oldalon a tanulói fogalmazások javításáról. Egyetlen merevséget tennék szóvá: nem tudjuk, helyénvaló-e minden egyes tanulói fogalmazásban a bevezetés és a befejezés sztereotíp behajtása. Vajon nem volna lényegesebb — különösen a 4. osztályban — a hangsúlyt inkább a tárgyalás tagolására tenni? Amit a helyesírás és a stílus értékeléséről ír, az egészében elfogadható. Csupán a stílussal kapcsolatban van hiányérzetünk. Tapasztalatból tudjuk, hogy az alsó tagozatos tanulók gyakran elkövetik azt a hibát, hogy nem mindig a tárgyhoz illő stílusban írnak a témáról.

A gyakorlati részek jól megtervezettek és sokrétűen alkalmazhatók az iskolai munkában. Bár az is igaz, hogy éppen a gyakorlatnak van néhány olyan oldala, amelyeket a szerző éppen csak érint, rendszertelenül megemlít, de arra nem volt ereje, hogy rendszerbe foglalja őket.

Az egyik ilyen téma a csoportfoglalkozások inkább alkalmi és ötletszerű alkalmazása. Nem világos az olvasó számára, hogy ezeket milyen célból alkalmazza. Így például a 127. oldalon megtaláljuk a csoportmunka dicséretét és előnyeinek elméleti indoklását. A feladatlapok közlésekor több alkalommal beszél ugyan a „gyengébb” és „jobb képességű” tanulók közötti különbségről. De a differenciált foglalkozások szolgálatába állított csoportmunka tervezése hiányzik a könyvből. Pedig ha elméleti síkon olyan világosan látja előnyeit, a gyakorlatból vett tapasztalatainak közlésekor jóval többet várnánk, mint amennyit futólag és rendszertelenül itt-ott megemlít erről a területről.

A szerzőnek sok jó gondolata van a szövegalkotó képesség fejlesztésének pedagógiai folyamatáról. Nagyon sok adatot közöl arra vonatkozólag, hogy az olvasás feladatlapok mely részeit tudja felhasználni a fogalmazási ismeretek nyújtásakor. Így az anyanyelvi tárgyak közötti integráció elég nagy hangsúlyt kap. Hiányoljuk azonban azt, hogy az anyanyelvi órák összességében nem látjuk világosan, milyen elosztásban tudja a fogalmazástechnikai ismereteket más anyanyelvi órákon előkészíteni. Úgy tűnik, hogy számos fogalmazásórát elfecseél olyan ismeretek elemzésével és nyújtásával, amelyeket már más anyanyelvi órákon, elsősorban az olvasásórákon feldolgozhattak volna. Még a 4. osztályban is alkalmaz szájba rágó feladatlapokat is, és általában kevés figyelmet szentel a tanulók önálló gyakoroltatására. Például a 138. oldalon azt írja, hogy csak a jobb képességűek fogalmaztak önállóan, a gyengébbek tanítói segítséggel. Az ilyen megjegyzésekből aztán nem világos az, hogy a gyengébbek eljutottak-e az önálló szövegalkotás valamilyen fokozatáig, vagy pedig azt sugallják az ilyen részletek, hogy a gyengébbek önállóvá neveléséről — természetesen a maguk színvonalán! — az alsó tagozatban mondjunk le.

Hasonló a helyzet a szóbeliség és írásbeliség közötti arányossággal. Azt nagyon helyesen hangsúlyozza, hogy az írásbeli szövegalkotást nem lehet úgy minősíteni, mint a szóbeli gyakorlatok egyszerű lemásolását. Egyetértünk vele abban a megállapításában is, hogy az írásbeli fogalmazás minőségileg különbözik a szóbeliségtől. Abban is, hogy már alsó tagozatban az a célunk, hogy tanulóinkat eljuttassuk az önálló írásbeli kifejezőképességhez. Azonban az a pedagógiai folyamat, amelyik ide vezet, nem tűnik ki a könyvből. Ha a fogalmazásórákat mindazzal megterheli, amit óraelemzéseiben javasol, azt nem tudhatjuk, mikor jut idő a tanulók írásbeli gyakoroltatására. A tervezésben ugyanis — amennyiben a közölt tanítási tervezetekből kivehető — a fogalmazásra szánt órákon minden egyébre jut idő, csak éppen a legfontosabbra nem: a tanulók önálló írásbeli tevékenykedtetésére.

Pedig elvileg és elméletileg elismeri és ki is fejt ennek elsőrendű fontosságát. A 160. oldalon azt írja ugyan, hogy „. . . az írásbeli kifejezőképesség fejlesztését elsősorban a fogalmazásórákon kell megvalósítanunk.” Azonban azoknak az eljárásoknak és módszereknek ismertetésével adósunk marad, hogy az anyanyelvi tárgyak korszerű integrációjában hogyan tudjuk ezt a feladatot olyan módon megoldani, hogy a rendelkezésünkre álló óraszámokon belül gazdaságosan használjuk fel az időt, és így eljuttassuk tanítványainkat a kívánt eredményekhez.

Összegezésül: a szerző a témával összefüggő legtöbb időszerű kérdést helyesen veti fel, azonban megoldásuknak csak egy részéhez van elég felkészültsége és tapasztalati anyaga.

Bellyei László

A nyelvjárási szólások és közmondások vizsgálatáról*

1. Aligha túlzás azt mondani, hogy az utóbbi évek a szólások, közmondások iránti érdeklődés reneszánszának a jegyében telnek. Mind tudományos szakkörökben, mind a nagyközönség körében megnőtt az érdeklődés a proverbiumok iránt. Disszertációk követik egymást, önálló kiadványok, folyóiratbeli és hírlapi cikkek, adatközlések, nyelvművelő megjegyzések tárgya az állandó szókapcsolatok. Lutz Röhrichnek, a német frazeologizmusok neves kutatójának a megállapítása szerint minden évben megjelenik egy-egy új, népszerű szóláskiadvány (Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten 27). Nem csökkenő szenvedéllyel kutatják szakemberek s laikusok a szólások eredetét: Röhrich szerint már-már a szólásmagyarázat divatjáról kell beszélnünk (i. m. 28).

Igen. A szólások és közmondások rászólgálnak a megkülönböztetett figyelemre. Mint a nyelv sajátos, a szó fölött, de a mondat alatt álló egységei s igencsak hatásos stílus eszközei vonzó vizsgálati terület folkloristák, stilszták s nyelvészek számára egyaránt. Mindhárom tudomány magáénak vallhatja őket, s egyik tudomány sem tudja őket úgy vizsgálni, hogy ne mondana hasznosat, értékesíthetőt a másik kettő számára.

De vajon hogyan állunk a magyar nyelv szólásainak, illetőleg általában állandó szókapcsolatainak a gyűjtésével s feldolgozásával? Ami az újabb, nyelvtudományi megközelítésű vizsgálatokat illeti, elsősorban O. Nagy Gábor munkásságára s munkáira utalhatok. Nem említve O. Nagy számos fontos, kisebb-nagyobb részlettanulmányát, nagy munkáját, a „Magyar szólások és közmondások”-at s joggal népszerű szólásmagyarázó kötetét, a *Mi fán terem?* címűt említem. O. Nagy elsősorban köz- és irodalmi nyelvi állandó szókapcsolatokat vizsgált. Említett nagy könyvében bőségesen közöl nyelvjárási szólásokat és közmondásokat is, de — sajnos — helyhez kötés nélkül. A továbbiakban — a hely, az alkalom szellemének megfelelően — csak táji állandó szókapcsolatokról szólok.

Az állandó szókapcsolatok legismertebb, legnagyobb becsben álló típusai kétségtelenül a szólások és közmondások. Igaz, sajátos funkciójuk, különleges expresszivitásuk jellegzetes stílusértékük ezt megokolttá is teszi. Nem csoda hát, hogy kutatásuk igen régi időre, egészen az ókori görög grammatikusokig nyúlik vissza (l. O. Nagy: *NytudÉrt.* 95. sz. 15). Nálunk a humanisták gyűjtik s vizsgálják először a proverbiumokat, s a sort Baranyai Decsi János *Adagioruma* nyitja meg, amely számos latin és görög kifejezést s magyar megfelelőiket tartalmazza, s amely Bártfán jelent meg 1598-ban (O. Nagy i. h.). Ha azt kérdezzük, mikor indul meg a nyelvjárási szólások és közmondások gyűjtése nálunk, a pontos válaszadás nem könnyű. Addig ugyanis, amíg nem alakul ki, nem szilár-

* Elhangzott az Önkéntes néprajzi és nyelvjárási gyűjtők XII. országos találkozó-ján Székesfehérvárott, 1985. június 22-én.

dul meg az egységes irodalmi nyelv, addig nyelvjárási és nem nyelvjárási elem között jó ideig lehetetlen, de később is nehéz gyakran különbséget tenni. A nyelvjárási proverbsok gyűjtésének megindulását éppen ezért azoktól a szerzőktől számítjuk, akik nem általában magyar szólásokat és közmondásokat gyűjtöttek s tettek közzé (ahogy Baranyai Decsi János, Szenczi Molnár Albert és Kis Viczay Péter például), hanem akik megnevezték azt a települést, tájegységet, vidéket, ahol anyafukra szert tettek (ma úgy mondanánk: adataikat helyhez kötötték). Az első ilyen szerző Szent-Páli István volt, aki 1795-ben Nagyszébenben kiadott *Grammatica Hungarica* című nyelvtanához egy 350 erdélyi szólást és közmondást magába foglaló függelékkel csatolt. Ezt az jellemzi, hogy Szent-Páli „csakis azokat vette fel gyűjteményébe, amelyek az erdélyi magyarság körében éltek. Ő tehát az első olyan gyűjtőnk, aki nemcsak tudatában van annak, hogy nyelvünk kifejezőkézsége tájankénti megosztottságot mutat, földrajzilag tagozott, hanem ebből a gyakorlat számára is levonja a következtetést, és regionális kifejezőgyűjteményt állít össze” — írja róla O. Nagy (i. m. 28). Eleink dicséretes gyűjtőmunkájának az ismeretében is azt kell összefoglalóan mondanunk, hogy rendszeres, s főként összehangolt nyelvjárási frazeológiai kutatás sem a régebbi múltban, sem a tudományos nyelvjárástan megindulása (tehát nagyjából a XIX. század utolsó harmada: Imre Samu: I. OK. 1978: 12) után nem volt nálunk. Voltaképpen ma sincs. Aligha véletlen, hogy a magyar nyelvjárásiakat bemutató összegző munkák egyikében sem kapott nemhogy külön fejezetet, de még csak bekezdést, sőt említést sem a nyelvjárási állandó szókapcsolatok részlege. Figyelmenket az utóbbi század esztendő kutatásaira fordítva — megintcsak összefoglalóan — a következőket mondhatom. A táji állandó szókapcsolatok vizsgálatát az inkább csak adalék műfajú gyűjtések és folyóiratbeli közlések (főként Magyar Nyelvőr-beliek, valamint néhány, inkább szabályt erősítő kivételként készült feldolgozás jelentette és jelenti. Ami a leírás műfajokat illeti, kettőről beszélhetünk. Az egyik: tájszótárak, illetőleg regionális szótárak szócikkeik egyik részeként közlik a feldolgozott frazeológiai anyagot. Az összemzetes tájszótárak (Tsz., MTsz., ÚMTsz.) esetében a források folyóiratbeli közlések és kéziratok gyűjtések zömmel, a regionális szótárak esetében pedig (a klasszikus példa Csúry Szamosháti szótára) a szerzők saját élőnyelvi gyűjtései (de I. SzegSz.). A másik típus a csak állandó szókapcsolatokat tartalmazó leírás, amely nincs alárendelve nem frazeológiai rendezési szempontoknak; ezt önlevű frazeológiai leírásnak nevezhetjük. Ennek a típusnak az első fecskéje, „Az első kísérlet a szólásoknak kisebb földrajzi területről való gyűjtésére” (Tolnai Vilmos: MNyTK. 12. sz. 54) Margalits Ede Bácskai közmondások és szólásmódok című, Baján 1877-ben megjelent összeállítása.

Az imént azt mondtam, hogy rendszeres nyelvjárási frazeológiai kutatás nálunk voltaképpen ma sincs. Hazai hivatásos nyelvész tollából például nem jelent meg táji frazeológiai leírás az utóbbi évtizedekben egy sem. A néprajzozó Bálint Sándor tette közzé 1972-ben Szegedi példabeszédek és jeles mondások című munkáját, s ezt követően jelent meg néhány önlevű nyelvjárási szólás- és közmondásgyűjtemény. Ezek az önkéntes nyelvjárási gyűjtőmozgalomból sarjadtak ki! Kivétel nélkül mindegyik jól példázza, milyen fontos és értékes anyagot menthetnek meg rátermett, lelkes gyűjtőink a tudománynak, másrészt, hogyan válhatnak idővel többen is közülük a szakma megbecsült munkatársaivá. A szóban forgó leírások megjelenésük sorrendjében: Mészárosné Varga Mária: Falucsúfolók a tapolcai nyelvjárási nyelvben. Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok 6. sz. Bp. 1981.; Ábrahám Imre: Főbb frazeológiai szókapcsolatok Nyúl község mai nyelvében. NytudDolg. 34. sz. Bp., 1982.; Tarrné Naszádos Katalin: Sá vári szólások és közmondások. MCsD. 11. sz. Bp., 1982.; Solymár Imre: Három etnikum falucsúfolói a Völgyességben. MCsD. 13. sz. Bp., 1982.; Csöglei Szabó Dénes: Szólások és közmondások Csöglén. MCsD. 17. sz. Bp., 1983.; Pável Márta: Ács község szólásai. MCsD. 21. sz. Bp., 1983., illetőleg Tóth Mihály: Köszönések és megszólítások Bag községben. MCsD. 20. sz. Bp., 1983.

Vajon hogyan állunk nyelvjárás állandó szókapcsolataink betekarításával? Csúry szerint „a nép ajkán az ismeretlen szólásoknak és közmondásoknak egész rengetege é, följegyezetlenül, mint erről saját gyűjtésem meggyőzött” (SzemSz. 1: 12). Csúry vélekedésének az igazát mindazok bizonyíthatják, akik gyűjtöttek táji frazeologizmusokat. De igazolják az eddig közzétett, főntebb fősorolt leírások, s a nyelvjárás pályázatokra beküldött kéziratok is (l. Hajdú Mihály: MNy. 1982. 216). Ebből pedig az következik, hogy legfontosabb teendőnk a gyűjtés.

Egy alapvetően fontos körülmény gyors cselekvésre sűrget mindnyájunkat. Az tudniillik, hogy a hagyományos paraszti gazdálkodás megszűntével, a falusi életforma változásával, a nyelvjárások köznyelv felé való közeledésével egyre több táji állandó szókapcsolat szorul vissza s tűnik el. Ma még él a hagyományos paraszti gazdálkodásra jól emlékező ideősebb generáció. Az utánuk következő nemzedékek azonban legfőljebb töredékét — s csak részint közvetlen tapasztalatból — ismerik annak, amit az idősebbektől ma még fölgyűjthetünk. „A szólások titokzatos világának felkutatása égetően sűrgős és halaszthatatlan feladat, mert az értelmi homálynak napról napra újabb fátylaí ereszkednek le közénk és e világ közé” — állapítja meg J. Casares (idézi O. Nagy i. m. 3). Mészöly Miklós Érintések című kötetében ezt írja: „Úgy vagyunk ezzel is [ti. a tájszavakkal; de okkal vonatkoztatjuk az állandó szókapcsolatokra is], mint majd mindennel, ami őnépi — s értsük most ezt minden köd és gőz, a saját etnikumunktól meghőbörődött öntetszelgés nélkül. Az utolsó pillanatokban nyomozhatunk még élő terepen — akár magunkon, ha ezt a származásunk véletlene lehetővé teszi; akár úgy, hogy újra tanuljuk az elfelejtettet” (43). Erkölcsei és tudományos kötelességünk tehát, hogy minél többet megmentünk annak a hagyományos paraszti, falusi életnek a nyelvi emlékeiből is, amelyet nemsokára messzi múlttá formál a változó történelem.

2. A táji állandó szókapcsolatok gyűjtésével és feldolgozásával összefüggő azon fontosabb kérdések, amelyekkel lépten-nyomon találkozunk munkánk során, a következők.

Az első kérdés: m i t g y ű j t s ű n k? Minden típust s a teljesség igényével? Csak a nyelvjárásban használatosakat vagy a köznyelvben ismerteket is? Jó lenne persze, ha mindent lehetne, ez azonban — bizvást állíthatjuk — aligha teljesíthető maximalista követelmény volna. Szerényebb célok jelentik a többség számára járható utat: a nyelvjárás frazeológia egy-két részlegét érdemes csak először gyűjteni (tehát például szólásokat vagy/és közmondásokat, vagy falucsúfolókat). Ha ezzel elkészülünk, s van lehetőségünk további gyűjtésre, következhet egy vagy több másik típus. Hangsúlyozni kívánom, hogy nemcsak a táji szólások, szóláshasonlatok és közmondások gyűjtése fontos és vonzó feladat. Az állandó szókapcsolatoknak egyéb típusait-is gyűjtenünk kell. Elsősorban azokra a típusokra gondolok, amelyek már-már csak a nyelvjárásokban élnek, a köznyelvben nem, illetőleg amelyeknek vitathatatlanul nagyobb a szerepe nyelvjárásainkban, mint a köz- és irodalmi nyelvben. Melyek ezek? A gazdaregulák (példákat mihályi gyűjtéseimből veszek az egyszerűség kedvéért): *buzát porba, zabot sárba*, azaz: búzát ősszel, zabot tavasszal kell vetni), a népi meteorológia kifejezései (másképp időjósások, például: *száraz március, nedves április, hűs május*, azaz: a száraz márciust általában csapadékos április s hűvös május szokta követni), a falucsúfolók (például: *Gyóró, Círák, Dénésfa, belejér egy szatyorba*: utalás e faluk kicsi voltára), a névcsúfolók (például: *András likat ás, belebujik még őmász*) ú az átkozódások és szitkozódások (például: *győpösöggön be az udvarod!* azaz: még az állataid is pusztuljanak ki, és senki ne lépje át a küszöbödöt!), az udvariassági formulák (tehát a köszönések, üdvözlések, például: *Jó beszígetist!* — így köszön az érkező —. *Riszé légjén benné!* — így fogadják a köszönését —), a gyerekijesztgetések és rendreutasítások (például: *gyün a hēju!* vahy *elviusz a hemmes!* vagy *Csönd a rossz kalap alatt!*).

Úgy vélem, hogy — mivel nagyon szorít az idő bennünket — a csak nyelvjárási, tehát a köznyelven ismeretlen szólások stb. gyűjtését kell szorgalmaznunk elsősorban. Hogy mi köznyelvi és mi táji szólás, azt O. Nagy Gábor Magyar szólások és közmondások című munkája alapján állapíthatjuk meg. Ami abban nem *táj* (= tájnyelvi, nyelvjárási), *nep* (= népnyelvi) és *rég* (= régi nyelvi) minősítésű, az köznyelvi szólás és közmondás, tehát a nyelvjárási gyűjtésekből elhagyandó.

A második kérdés: *k i k g y ú j t s e n e k?* Az eddigi gyűjtések azt bizonyítják, hogy a táji állandó szókapcsolatok gyűjtésében azokra számíthatunk szinte kizárólag, akik valamely nyelvjárásterületen élnek, vagy — bár nem ott laknak már — szülőföldjükkel tartják a kapcsolatot. Aligha kell magyarázni, miért van ez így. A szólások, közmondások gyűjtése hosszú időt — s ami még fontosabb — az adatközlőkkel való szoros kapcsolatot, s az adatközlők életkörülményeinek, szemléletének az alapos ismeretét kívánja meg. Az idegen gyűjtő előtt óvatosságból, szemérmességből elhallgatnak az adatközlők olyan fordulatokat, amelyeket a helybéli vagy ismerős gyűjtőnek — ha némi nógatas után ugyan, de mégiscsak — elmondanak. Arról nem is beszélve, hogy bizonyos állandó szókapcsolatok annyira beszédhelyzethez kötődnek, hogy azokat előcsalogatni szinte lehetetlen, vagy eredeti közegükben halljuk őket, vagy sehoggy (például egyes szitkozódásokat, káromkodásokat, vagy akár több ünnepélyes, patetikus proverbiumot).

A harmadik kérdés: *h o g y a n g y ú j t s ü n k?* Nincs egyedül üdvözítő módszer, nincs mindenkor tökéletesnek mondható recept. Merthogy a gyűjtési körülmények meghatározzák lehetőségeinket. Tehát az általánosnak mondható „receptek” és gyűjtési fogások, az aktív és a passzív módszer tárházából azokat kell kiválasztanunk, amelyeket ott és akkor leginkább célravezetőnek tapasztalunk. Nyelvjárásgyűjtő munkánk legfőbb tényezője az adatközlő. A jó adatközlő áldás, a rossz informátor átok. Különösen akkor, amikor olyan, stilisztikailag-jelentésbelileg is differenciált nyelvi elemeket vizsgálunk, aminők a proverbiumok. A tapasztalatok azt mutatják, hogy értelmes, nyelvi érzékeny, a nyelvi gyűjtés célját értő és megértő adatközlőkkel érdemes a direkt rákérdés módszerrel is élni. Mivel az állandó szókapcsolatok gyűjtésekor nem hangtani finomságok megragadása a cél — erre a lejegyzésben se törekedjünk —, a keresett szólás vagy közmondás kiejtésével tapasztalataim szerint nem befolyásoljuk jó adatközlőinket annyira, hogy ez válaszuk hitelességét (hogy tudniillik a tudakolr szólás megvan-e vagy sem, hogyan szokták mondani, s mit jelent) megkérdőjelezné. A rákérdéses módszernek-gyűjtésnek mindig van, olykor tekintélyes mennyiségű mellékes hozadéka. A gyűjtőtől mondott példában szereplő valamely szó, illetőleg a szólás jelentése alapján adatközlőinknek eszébe jut általában több, az említett rokon vagy éppen ellentétes értelmű szólás, s voltaképpen ezek jelentik a gyűjtő számára az igazi fogást. Úgy vélem, a szólások, közmondások gyűjtésének egyik legjobban ajánlható módja ez, hogy tehát közismert szólásokkal indítva tudakolozunk, hogyan mondták-mondják ezt vagy azt másképpen is. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a rákérdéses gyűjtést csak laza tempóban, soha sem huzamosabb ideig szabad végezni, mert különben az adatközlő el-, illetőleg belefárad, s válaszai megbízhatatlanokká válnak. A gazdaregulák, a népi meteorológia szabályai s a hiedelmek gyűjtésében az imént vázolt módon érdemes eljárni. Illetőleg úgy, hogy azt kérdezzük például, mit is mondtak régebben a jó gazdák, mikor kell vetni a búzát; vagy azt, mit nem szabad csinálni újév napján, hogy a szerencse ne kerülje el a házat; vagy azt, mit szoktak mondani, ha valaki eltöri a tükröt. Ahhoz, hogy jól kérdezzünk, természetesen szükségünk van bizonyos, a kérdezendő témakörökkel összefüggő ismeretekre. Ha tehát nem ismernénk, tájékozódnunk kell a népélet némely területén (Finnországban a gyűjtőnek ismernie kell adatközlője életkörülményeit, l. P. Virtaranta in: Heutige Wege der finnischen Dialektologie. *Studia Fennica* 24. Helsinki, 1980. 185). Azért, hogy értelmesen, azaz a helyes választ elősegítve, illetőleg egyáltalán lehetővé téve kérdezhessünk. Azt

talán fölösleges részleteznem, hogy amennyit csak lehet, passzív módszerrel érdemes gyűjtenünk. Így ugyanis a maguk természetes közegében s módján elhangzó szólásokat figyelhetünk meg. Hogy az aktív és a passzív gyűjtés milyen arányban áll egymással, a mindenkori gyűjtési lehetőségek határozzák meg. Az azonban megjegyzendő, hogy a passzív megfigyelésnek-gyűjtésnek van a rákérdezéses gyűjtést előkészítő s annak eredményeit ellenőrző funkciója is.

A negyedik kérdés: kell-e, s ha igen, hogyan minősíteni a gyűjtött táji állandó szókapcsolatokat? Föltétlenül kell. Mégpedig több szempontból is. Azzal kezdem, hogy anyagunkat érdemes úgy közölni, ahogy O. Nagy tette Magyar szólások és közmondások című munkájában. Tehát a vezérszavak betűrendjében s nem típusok szerint (azaz külön a szólásokat, közmondásokat stb.). Ám a betűrendben közölt állandó szókapcsolatokról — rövidítéssel vagy jellel — meg kell mondanunk, milyen típusú: szólás, közmondás-e vagy más. S ha nemcsak táji frazeologizmusokat gyűjtöttünk, azt is, melyek a köznyelveiek, melyek a nyelvjárásiak (mint már szó volt róla, ezt O. Nagy könyve alapján állapíthatjuk meg). Ezek azok a minősítések, amelyeket a gyűjtés befejezte után, frásztal mellett lehet s kell elvégezni. A nyelvszociológiai és stilisztikai minősítések viszont már nem végezhetők el a gyűjtés után, ezeket gyűjtés közben kell megállapítanunk. Miről is van szó? Arról, fontos tudnunk, hogy egy szólást, közmondást a nyelvközösség tagjai szépítő, durva, gúnysos, tréfás, familiáris, megvető, bizalmas vagy egyéb funkcióban használják-e. Mert például az (*Annyit* ért hozzá, *mint tyúk az ábécéhez* nem egyszerűen azt jelenti, hogy 'egyáltalán nem ért hozzá' (O. Nagy i. m. 31). A szóláshasonlat fontos funkciója az is, hogy ezt a tartalmat gúnysos-gúnyoros jelentésként, sajátos expresszivitással közvetíti.

Ügyszintén fontos minősítenünk szólásainkat, illetőleg általában az állandó szóláskapcsolatokat aszerint, hogy általános használatúak-e vagy csak bizonyos generációk, rétegek használják őket. Hogy kihaltak-e, visszaszorulóban vagy éppen terjedőben vannak-e (hogy tehát archaizmusok-e vagy neologizmusok). Ha a gyűjtő e szempontok szerint megbízhatóan minősíti gyűjtését, kétségtelenül férfimunkát végez, s több irányú tudományos felhasználásra alkalmas leírást teremt.

Az ötödik kérdés az anyag közlés mikéntjére vonatkozik. Főntebb már szóltam arról, hogy O. Nagy munkáját abban is érdemes követnünk, hogy szólásainkat, közmondásainkat stb. sorszámozva, vezérszavaik betűrendjében közöljük (a vezérszó általában a kifejezés első állandó főnévi eleme: l. O. Nagy. i. m. 22). A számozásra azért van szükség, mert használható mutató csak így készíthető. Itt érdemes röviden időznünk. Az eddigi táji leírások csak kivételesen tartalmazzak mutatót. Pedig e nélkül csak hosszas keresgélessel találja meg — ha egyáltalán megtalálja — az olvasó, amit keres. A szólásleírások anyaga kiaknázásának hovatovább föltétele a mutató, hiszen a vezérszavak szerinti betűrendbe szedés egyoldalú információt ad csupán. Ha mondjuk a 'bandzsít' jelentésű állandó szókapcsolatokat óhajtjuk vizsgálni, s nem tudjuk, hogy a nyelvjárási *kiskertbe néz* is ezt jelenti (O. Nagy i. m. 368), akkor egy mutató nélküli táji szólásleírásban hiába szerepel ez a szólás, aligha találjuk meg, mert föltehetőleg nem a *kiskert* vezérszó alatt kereskedünk. Illetőleg a megtalálásnak az volna a föltétele, hogy az egész anyagot tüzetesen átnézzük. A mutatózás a leírás készítőjének nemcsak munkát jelent, egyúttal lehetőséget is biztosít a vizsgált anyag meghatározott szempontú elemzésére (milyen jelentésű, tematikájú, műfajú stb. szólások milyen arányban fordulnak elő), következtetések levonására (milyen tényezők játszottak fontos szerepet a nyelvközösség életében a szólások stb. tanúsága szerint; mennyire s hogyan módosul a szólásanyag).

Szükségesnek látszik hangsúlyoznunk, hogy mindenegyves állandó szókapcsolathoz jelentésmagyarázatot kell csatolni. Tehát például a *Jut is, marad is* szólás — bár nyilván a legtöbbben ismerjük — megmagyarázandó, mondjuk emígyen: 'van bőven, (mindenki

kaphat belőle)' (O. Nagy i. m. 321). A szitkozódások, káromkodások, falu- és névésűfolók esetében a jelentésmagyarázatot a műfaj, illetőleg a használati helyzet megnevezésével jellemezzük. Például így: *fene a rangodat!* (enyhe dorgálásként gyerekeknek), vagy: *az anyád erre-arra!* (szitkozódás).

A szólások, közmondások stb. egy része változatokban él. A gyűjtéskor erről nem szabad megfeledkezni, ezért föl kell tüntetnünk a változatokat is.

3. Tisztelt Jelenlevők! A nyelvjárási és néprajzi adatgyűjtés mindig leletmentés. Leletmentés, amely nemcsak egy-egy tudományág belügye, mert nemcsak annak szolgálatára hanem másannan be nem szerezhető információkkal. Olyan leletmentés, amelynek több tudomány is hasznélvezője, s amelynek segítségével nemzeti önismeretünket tehetjük meg-alapozottabbá. A táji szólások, közmondások följegyzésével sem csak a nyelv-, irodalom- és néprajztudománynak végzünk hasznos szolgálatot: a magyarság múltjának és jelenének emlékeit mentjük — a jövő számára. Ugyanis: „Ahány szólás, annyi beszédes tanúja népünk és nyelvünk múltjának: társadalmi élete egykori folyásának, munkájának, műveltségének, más népekkel való sokféle kapcsolatának, küzdelmeinek, játékainak, szokásainak és régi korok hiedelmeinek, úgyhogy szólásaink valóságos nemzeti múzeum” — írta Nyíri Antal (Nyr. 1958. 498).

Bárzsi Géza véleménye szerint „A nyelvjárási anyag gyűjtése . . . a legfontosabb tudományos feladatok egyike” (MNY. 1964. 11). Ahogy előadásomból kiderülhetett, nyelvjárásiuk egyik legelhanyagoltabb, legkevésbé vizsgált területe-részlege az állandó szókapcsolatok. Bizony van bőven tennivalónk. Az aratnivaló sok tehát, a munkás azonban kevés. A hivatásos szakemberek — csekély számuk, más irányú elfoglaltságuk miatt — bizony vajmi kevésre vállalkozhatnak. Pedig most vár a munka dandárja, mos amikor van még mit betakarítanunk. A helyzet mégsem reménytelen. Bárzsi Géza 1964-ben mondott szavai ugyanis ma is, 1985-ben is érvényesek: „Akad ebben az országban mindenütt elegendő jó koponya és buzgó szív, aki ebben a fontos munkában segíteni tud és segíteni kész. Bőségesen megmutatták ezt a Nyelvőr-pályázatok valóban kitűnő eredményei” (i. h. 13). Igen, önkéntes gyűjtőink rátermettségére és ügybuzgalmára gondolok. Arra, hogy a közelmúltban megjelent s említett nyelvjárási leírások ebből a körből születtek. Arra, hogy a meg nem jelentek között is számos a megjelentetésre érdemes. Arra, hogy — Hajdú Mihály Magyar Nyelv-beli (1978 óta megje enő) beszámolóí alapján ítélve — minden reményünk megvan a táji frazeológiai gyűjtések folytatására. Egy biztos: ha — mondjuk — 100 év múlva kézbe vehetik utódaink a magyar nyelvjárási szólások és közmondások több kötetes szintézisét — remélem, kézbe vehetik majd —, az nagyrészt önkéntes nyelvjárásgyűjtőinknek — köztük a jelenlevőknek is — lesz köszönhető!

Kiss Jenő

Az í-zés állapota (bomlása) a mai nyelvjárási beszédben

1. Sokféle tapasztalat bizonyítja, hogy a nyelvjárások visszahúzódása, kiszorulása az élő nyelvből dinamikus és visszafordíthatatlan folyamat. A nyelvjárások pusztulásának — mások mellett — három ténye különösen jól megragadható, nevezetesen, hogy „ma kisebb területen, kevesebb ember nyelvében, ritkábban jelentkeznek” (vö. Imre: ÁNyT. VIII. 92). A tipikusan nyelvjárásit napjainkban már csak egy rétegnek, a társadalom életkor szerint idős rétegének nyelvtípusában figyelhetjük meg. Az élő nyelvben ezen réteg nyelvét tekinthetjük nyelvjárásinak, az ettől alapvető mutatókban eltérőt, a köznyelvhez közelítő nyelvtípust pedig regionális köznyelvinek. A nyelvi változások útján levő

regionális köznyelvek a nyelvjárásoktól messze kerültek (nem találhatók meg bennük a nyelvjárások szélsőséges hangjelenségei, s ha megvannak is, erősen bomlott állapotban vannak, fejlődésüket a köznyelv irányítja stb.). A változások folyamatát és részleteit különböző élőnyelvi vizsgálatokból ismerjük.

A változások többféle megközelítésből vizsgálhatók: egy nyelvjárás és a belőle kinőtt regionális köznyelv különbségeiből, vagy egy mai nyelvjárás és annak korábbi, archaikusabb változatainak egyezéseiből és különbségeiből stb. Ha csak a fenti lehetőségeket vesszük is, a kétszer kétféle nyelvi anyag összehasonlítása természetesen a változások más-más mutatóit hozza felszínre. Egy mai nyelvjárásra és regionális köznyelvre alapuló változásvizsgálathoz még nem e h é z adatközlőt találunk; „a nyelvjárást archaikusan . . . beszélőt” (vö. Kálmán: VEABÉrt. 1982/II. 32) azonban már nehezebben találunk (ha lehet még egyáltalán olyan személyt találni, aki a nyelvjárást archaikusan beszél). A változásvizsgálathoz ezért azt a lehetőséget választom, ami „a hiteles, kizárólag oda lokalizálható emlékeink” (vö. Benkő: VEABÉrt. 1982/II. 16) és a nyelvjárást ma tipikusan beszélők nyelvi anyagának összehasonlítása kínál. Egész pontosan: ugyanazon nyelvjárás egy jelenségének (*i*-zés) korábbi és mai állapotát úgy vizsgálom, hogy 1940–43-ban és 1983-ban készített beszédfelvételek *i*-ző anyagát hasonlítom össze.

2. A változásvizsgálat régi igény a nyelvtudományban. Deme László már az 50-es évek elején kimutatta, hogy a nyelvjárás jelenségek száma nem csökkent lényegesen az elmúlt száz évben (vö. RefNy. 80), a jelenségek változása, bomlása, eltűnése azonban hosszú távon is bőséges kutatnivalót ad a nyelvtudománynak. A korábbi sürgetések (vö. Bárczi: I. OK. VI. 86; Kálmán: Nyelvjárásaink² 14) után a 70-es évek második fele termékeny időszak volt: többféle feldolgozási modell jelzi a változásvizsgálatok folytatását. Az 1981. évi nyelvjárás szimposium ismét felszínre hozta a változásvizsgálatokra vonatkozó változatlan igényeket (vö. Benkő: VEABÉrt. 1982/II. 16, 20–1; Kálmán: uo. 32; Balogh: uo. 53; Imre: MNy. 79: 415), és továbbgondolásra érdemes javaslatokkal gyarapította a kérdés irodalmát.

A regionális köznyelvek vizsgálatával figyelemreméltó eredmények születtek „az egyes nyelvjárásoknak a köznyelv irányába való fejlődését” (vö. Hexendorf: MNy. 56: 488) mutató folyamatról. A változás folyamata is sok tanulságot kínál. Az első szakaszra az a legjellemzőbb, hogy az adott nyelvjárás valamennyi sajátos jelenségét őrzi még a nyelvtípus (a bomlás mértékére és formáira nézve vö. Imre: ÁNyT. VIII. 94–103), ezért érdemes hangtani, szókincstani, alaktani és mondattani vizsgálatoknak egyaránt alávetni. Bár a köznyelvi hatás nem erős még a nyelvjárásokban, a bomlásból eredő változások megragadhatók és tükröztethetők. A tiszta nyelvjárás vizsgálatoknak lassan mind több akadálya lesz, „muszáj a változásvizsgálat felé vinni a dolgot” (Benkő i. m. 16). Az élő nyelv állapota, szerkezete is a változásvizsgálatok igényére tereli a figyelmet. Persze aki hozzáfog, látja, hogy nem egyszerű munkáról van szó.

A változásvizsgálat egyik lehetősége, „amikor a szinkrón nyelvjárás állapotot saját előzményeihez viszonyítom . . .” (vö. Benkő i. m. 20.; Kiss: MNyTK. 159, 8, 9). Ez esetben természetesen nincs szerepük a köznyelvi formáknak, hiszen ugyanazon nyelvjárás különböző időben rögzített adatai adják a viszonyítás anyagát. Korábbi, terjedelmesebb nyelvjárás szövegek híján nem könnyű olyan nyelvjárás jelenségek kiválasztása amelyek vizsgálatával konkrét eredményekre juthatunk. Ha azonban van lokalizált régebbi szövegünk, akkor az összevetéshez szükséges mai „tipikus” (Kálmán Béla), „normatív” (Kiss Jenő) nyelvjárás szöveganyag előteremtése még nem okoz gondot. (Az archaikus nyelvi anyag emlegetésekor jelezniük kell persze, hogy száz évvel ezelőtti szövegekre nemigen gondolhatunk: 40–50 évvel korábbi szöveget is megfelelő alapnak tekinthetünk az összehasonlításhoz.)

Mit várhatunk ezektől a vizsgálatoktól? Egyazon nyelvjárás különböző időpontban készített beszédfelvételeinek általános és specifikus tanulságai egyaránt lehetnek. A változásvizsgálatnak ez a fajtája is — a jelenség korábbi és mai értékeinek összehasonlításával — olyan kérdésekre adhat választ vagy erősíthet meg korábbi megállapításokat, hogy a nyelvjárások változtak-e a vizsgált időszakban; ha igen, akkor a változás milyen mutatói rögzíthetők? Az egyén oldaláról nézve pedig arra a kérdésre, hogy egyazon nyelvjárást beszélők nyelvjárásiasága mennyit változott a 40 év alatt? A jelenség korábbi és mai adataiból következtethetünk arra is, hogy a nyelvjárások pusztulása nyelvi adatokon vagy használói körének szűkülésén mérhető-e leginkább. Más szavakkal, hogy a 40 év társadalmi fejlődése nyomán egy adott jelenség önmagához mérten veszített-e eredetiségéből, vagy csak társadalmi érvénye csökkent igazán stb. A kérdéseket folytathatnánk vizsgálatunkkal azonban csupán ezen kérdésekre szeretnénk — az *i*-zés korábbi és mai mutatói alapján — konkrét válaszokat adni. És azt alátámasztani, hogy a jelen sé g - vizsgálat a változás vizsgálat egyik lehetőség e. Egy jelenség 40 évvel későbbi változatlan állapota ugyanúgy tanulságos lehet, mint ha a bomlás különböző jeleit tapasztaljuk benne.

3. Mivel dolgozatom nyelvi anyagát egy nyelvjárási jelenség 40 évvel korábbi adataiból, valamint mai nyelvjárási beszédfelvételekből állítottam össze, szólnom kell arról is, hogy milyen nyelvi anyag adja vizsgálatomhoz az „archaikus nyelvjárást”. (Célszerűbbnek látom, ha a következőkben az *archaikus* jelző helyett a *korábbi*-t használom, így pontosabb, jobban megfelel a valóságnak.)

Az 1940-es évek legelején — 41 és 43 között — gyűjtötte Végh József a Sárréti népmesék és népi elbeszélések című kötet anyagát (Debrecen, 1944.). Három, e kötetben is szereplő, Püspökladánnyal szomszédos község (Sárrétudvari, Szerep, Biharnagybajom) kötetbeli *i*-ző anyagát használom fel viszonyítási alapnak: ezen *i*-ző anyag százalékos értékeit hasonlítom össze 1983-as szerepi és püspökladányi szövegfelvételek százalékos értékeivel. Felhasználom a nyelvtalasz szerepi (M-20) anyagát is. (Megjegyzem, hogy Biharnagybajom közvetlenül nem szomszédos Püspökladánnyal, de közeli, a volt püspökladányi járásba tartozó település.)

„A Nagysárrét magva kb. Biharnagybajom, Szerep, Sárrétudvari és Nagyrábé községek területe” — írja Végh (vö. SárNépm. 3). A három község lakossága „teljesen magyar; vallási szempontból is egységesnek mondható” (uo.), „etnikailag és nyelviileg a Sárréthez tartoznak” (i. m. 4). Hogy a Szereppel és Sárrétudvarival közvetlenül határos Ladványt Végh miért nem tekintette még sárréti szélső területnek sem, azt most nem kutatjuk. (Györffy István Nagykursági krónikájának több hivatkozása, a Végh-kötetben közölt Sárrét-térkép, Szűcs Sándor írásai és Kecskés Gyula monográfiája, Püspökladány újkori története helyneveiben. Püspökladány. 1974. stb. több hivatkozással bizonyítják Ladány sárréti szélső terület voltát.) Feldolgozásunk szempontjából első látásra ez nem is fontos, pedig a nyelvi adatok használhatósága, összevethetősége szempontjából fontos, hogy tisztázzuk a jelenség érvényességi területét (vö. Kálmán: VEABÉrt. 1982/II. 32).

A negyven évvel korábbi szövegekpusz terjedelme is indokolta, hogy az *i*-zés vizsgálatához a Sárréti népmesék és népi elbeszélésekből Biharnagybajom, Sárrétudvari és Szerep anyagát egyaránt felhasználjam. A terjedelmesebb bajomi anyagot Udvariból és Szerepről való szövegek egészítik ki, míg a negyven évvel későbbi szövegfelvételek nagyobb része szerepi gyűjtésű, amelyet egy kisebb terjedelmű ladányi nyelvjárási anyag egészít ki. (A legidősebb, a nyelvjárást tipikusan beszélő adatközlők nyelvi anyagát dolgoztam fel: Szerepről Oláh Jenőnéét, Rác Gyuláét és Szabó Mátyásnéét, Püspökladányból Gál Sándorát. A szerpői beszédfelvételek a Nyelvtudományi Intézet archívumába kerültek.) Végh József a három sárréti település hét adatközlőjének hosszabb-

rövidebb elbaszélését közölte, a mai nyelvjárási beszédet pedig — mint fentebb említettem — három szerepi és egy püspökladányi adatközlő beszédfelvételének anyaga példázta (1983). Jóllehet a mai adatközlők száma kevesebb, a szövegterjedelem azonban így lett megközelítően azonos. (Az adatközlők számát én is bővíthettem volna, hiszen Szerepen 11 adatközlővel dolgoztam.) Végh József adatközlői 61, 62, 63, 69, 72, 80, 83 évesek voltak, a mai adatközlők életkora pedig 53, 63, 78, 82 év.

Az adatközlők bemutatása után a Szerep környéki nyelvjárások néhány hangtani sajátosságáról szólok. A területre — Végh szerint is (vö. SárNépm. 9) — a zárt tendencia volt jellemző (zárt *ē*-zés, *i*-zés, záródó diftongusok). A három községben Végh a zárt *ē*-k alacsonyabb és magasabb nyelvállású variánsait egyaránt megtalálta, Szerepen a köznyelvi *ē*-knél nyíltabb *ĕ* hangokat is talált. A püspökladányi *ē*-zés sajátos, erősen zárt *ē*-zés. Ladányban az erős és *i*-be hajló *ē*-k miatt — helyzetenként változóan — sajátos nem igazán kellemes hangzású volt a nyelvjárási beszéd. Csak Gyula így ír erről A szíkföld sóhaja című szociográfiájában: „Akik Karcagról, Debrecenből, Balmazújvárosról vagy akárcsak a 10 kilométerre levő Nádudvarról költöztek Ladányba s a mi *ē* betűnk helyett nyílt *e*-ket használtak, ettől rögtön szalonképesebbek lettek, mint én és *ē*-ző társaim” (Bp., 1977. 13). Hogy hátrány, megbélyegzés lett volna a ladányi zárt *ē*-zés, ezt én nem tapasztaltam, a környékről sem hallottam ilyet, de arról tudok, hogy a nádudvari vagy Debrecen környéki nyelvjárást beszélőknek „fület szűrt” a ladányi emberek szokatlan zárt *ē*-zése. Az ötvenes évek elején egyik ladányi osztálytársunkat a debreceni fiúk *Likvárnak* csúfolták (őmagá *lĕkvár*-nak ejtette a szót), zárt *ē* hangjainak *i*-be hajló, erősen zárt ejtése miatt. Vitathatatlan, hogy a zárt tendencia ladányihoz hasonló általános érvénye és erőssége (a szerepi Oláh Jenőné mai *ē*-zése a korábbi erősen zárt *ē*-ket őrzi), sajátos hanghatást kölcsönzött a környékbeli nyelvjárásoknak.

A környék sárréti nyelvjárásaiban a tendenciát illetően hasonló a helyzet. Végh is zárt *ē*-zést rögzített Biharnagybajomban, Sárrétudvariban és Szerepen is, az erős zárt ejtést a tendencia más jelenségeinek mutatói szintén bizonyítják. Ezek az általánosan használt zártabb magánhangzók, illetve nagy hatású jelenségek (például az *i*-zés) jól tükröződnek a 40 évvel korábbi szövegekben.

A zárt *ē*-k gyakorliságát növelte ezen nyelvjárások egyoldalú *ē*-zése. Végh József bajomi, udvari és szerepi gyűjtésében ugyan kevés olyan szó fordul elő, amely a köznyelvi *ö*, nyelvjárási *ē* szembenállást bizonyítja (a sokszor előforduló *fĕl*- igekötő mellett még a következő szavak: *begyĕpĕsĕdĕtt*, *ĕlcsĕndĕsĕdĕtt*, *fĕnn*, *sĕprĕttem* és: *piroz*s bőrĕl/, vagyis a környék nyelvjárásai az *ē*–*ö* szembenállást illetően következetesek voltak. Ide vonatkozóan én az 50-es évek elején Püspökladányban a következő *ē*-ző szavakat jegyeztem fel: *csĕnd*, („a m a g a csĕndĕssĕgĕbe”), *csĕpp*, *fĕlĕtt*, *fĕnn*, *gyĕp*, *mĕgĕtt*, *nĕcsĕgĕlgĕlkĕnt*, *pĕrĕl*, *pĕrzsĕl*, *sĕprĕ*, *szĕgletĕs*, *vĕrĕs* (-*hagyma*, -*szĕlva*), *vetkĕzik*. Az 1983. évi szerepi és püspökladányi beszédfelvételek *ē*-ző adatai (*ĕcsĕm*, *ĕlĕbb*, *fĕlcsĕpĕrĕttem*, *fĕl sĕ*, *fĕnt*, *gyĕngĕk*, *sĕprĕgettem*, *vĕdrĕt*) arra mutatnak, hogy az *ē*–*ö* szembenállás nem gyengült jelentősen a környékbeli nyelvjárásokban. A zárt *ē* a regionális köznyelvben is megvan, de a nyelvjárási erősen zárt *ē*-k helyén a kellemesebb hangzású középzárt *ē*-k hallhatók, és jelentősen oldottabb az *ē*–*ö* szembenállás is.

A környékbeli nyelvjárások másik sajátossága a hosszú magánhangzók gyakori használata, kedvelése. Ez több eredőre megy vissza, hiszen a környékbeli nyelvjárásokban a hosszú magánhangzók minden helyzetben hosszúak maradtak, másrészt gyakori volt a rövid magánhangzók megnyújtása, függetlenül és asszociatív egyaránt. (E kérdéskör irodalmára nézve vö. Deme: Nyatlfunkc. 233–8, újabban Imre: MMNyjR. 99–100, és ugyanott az érintett hosszú magánhangzóknál.) A három szomszédos község nyelvjárásában Végh gyűjtése idején minden helyzetben volt hosszú magánhangzós adat a hosszú magánhangzók megmaradására: *vadbĕza*, *fĕjĕ*, *gyĕnyĕrĕ*, *hĕttĕl* 'hĕdtól', *kĕdba*,

tűzre, zsírul stb., a rövid magánhangzók független nyúlására: *féljett, mulattak, útasította, ülök, Zeuzsánna* stb., a rövid magánhangzók asszociatív nyúlására: *bírkát, mér 'mert', pērszēltik, zōrgis; cēlĥē, hējbe, pērszēltik, vasājtoj; kúcs, kádi, esztendōjirūl, lūrūl, szilībūl* stb.). Sőt az asszociatív nyúlás olyan eseteire is találunk adatokat, amelyekben a nazális kiesése nyomán nyúlt meg a 3. sz. birtokos személyrag nyelvjárási rövid *i*-je (*kezi, gyökeri va, vagy más: hū vōut?*).

Az 1983-as beszédfelvételek tanúsága szerint a hosszú magánhangzók korábbi gyakorisági mutatói nem változtak lényegesen a vizsgált nyelvjárásokban. Különböző helyzetekben és morfémákban mind a négy adatközlőnél előfordulnak, egytagú szavakban is (vö. *ád, hágy, kél, téj*). A szerepi és püspökladányi beszédfelvételekből kigyűjtött mutatóanyagadataim a következők: a hosszú magánhangzók megmaradására: *hizóut, ígirtik, izetlkēdnek, kútra, sinġ va, tanító, tisz pērcēt, viz*; a rövid magánhangzók független nyúlására: *ákác, bizoccságba, fīnom, hízlalásra, igényelt, Juliánna, nekēd, simūlt, útālva, útasítások*; a rövid magánhangzók asszociatív nyúlására: *mēgbēcsūli, ēggyesūlis, indūlat, mūlatnak, nyūlat, paszūjszēmet, szaporūlata, ūlisēn; bōrnyūt, máji* (napik sē), *pērcēt, útālva* stb.

A mai nyelvjárási beszédből vett példák sorát folytathatnánk, céлом azonban csak annak szemléltetése volt, hogy Szerep és Püspökladány mai nyelvjárása ő r z i a k ö r n y é k b e l i n y e l v j á r á s o k k o r á b b i j e l e n s é g e i t. Lényegében ugyanezt vizsgálom a következőkben egy jelenség, az *i*-zés korábbi és mai adatainak összehasonlításával is.

4. Szerep a közép-tiszántúli nyelvjárások egyik erősen *i*-ző települése (vö. Imre: MMNyjR. 120). A nyelvatlasz 67 kérdőlapjának szerepi adatai bizonyítják ezt: a 67 *i*-ző morféma közül kettőre nincs Szerepen *i*-ző adat (*fésű: fűsű, gége: geēge ~ géjge*). Püspökladányban ezen szavaknak is van *i*-ző (*i*-ző) alakváltozata: *fésű: fűsű ~ fűsű, gége: géjge ~ giga*.

Dolgozatomban az *i*-zés mai állapotának elemzése adja a központi részt. A korábbi elbeszélések és a mai szövegfelvételek teljes *i*-ző anyagát kigyűjtöttem és a szokásos módon csoportosítottam, a példatár közlésétől azonban helykímélés miatt eltekintek. Az összehasonlításhoz a korábbi és mai szövegekből egyaránt kigyűjtöttem a hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetbeli, valamint szuffixumokbeli *i*-ző adatokat és ellenpéldákat. A tőszavakbeli *i*-zést (hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetben) a morfémák *i*-zésének és az *i*-ző alakváltozatok százalékos értékeinek összehasonlításával vizsgálom. Az anyagot személyenként a következőképpen csoportosítottam (a példák a szerepi Oláh Jenőné anyagából valók): O. J.-né szövegében hangsúlyos helyzetben 18, a nyelvjárásban *i*-ző morfémát találtam. Ebből 15 morféma csak *i*-ző (*ület, ületüingbe, ületēmet* stb.): egy morféma és három alakváltozata, ez az összes morféma 83%-a. Az összes morfémából olyan, amelynek *i*-ző és *é*-ző adata egyaránt van, összesen 1 volt (*nizzek ki, nizünk (ēgymásra): nézzük* (2), az összes morféma 6%-a. És végül: 2 olyan morféma akadt, amelynek O. J.-né beszédében csak *é*-ző adata van (*élmēnt, élmény*), az összes *i*-zhető morféma 11%-a. Ugyanígy vizsgáltam a morfémákat hangsúlytalan helyzetben is. Az alábbi táblázat megkönyvíti az értékek összehasonlítását és értelmezését.

Mind a négy adatközlőnél számba vettem az alakváltozatokat is. Az alakváltozatok vizsgálatához kigyűjtöttem az összes *i*-ző szóalakot és valamennyi ellenpéldát. Más szavakkal: az alakváltozatokat csak *i*-zőkre és csak *é*-zőkre bontottam. O. J.-né anyagában hangsúlytalan helyzetben 31 alakváltozatot számoltam össze, ebből 26 alakváltozat *i*-ző volt (82%), 5 pedig *é*-ző (18%). A morfémáknál tehát csak *i*-ző, *i*-ző és *é*-ző és csak *é*-ző bontást alkalmaztam, míg az alakváltozatok számbavételekor csak *i*-ző és csak *é*-ző csoportra bontottam a szavakat. Az *i*-ző és *é*-ző csoportnak itt nem lenne értelme: az

i-zõ és *é*-zõ morfémóknál bemutatott adatokat (vö. *nizzek ki, niziunk (ëgymásra); nézziük* (2) az alakváltozatok között 2 *i*-zõ és 2 *é*-zõ alakváltozatként vettem számba.) Ezek százalékos értékei kerültek a táblázatba, hogy a Végh József gyűjtötte szövegek értékeivel összehasonlíthassam õket. Mind a négy mai adatközlõ adatait külön-külön, de ugyanígy hasonlítom össze. A harmadik táblázatban néhány toldalék értékeit szembesítem a korábbiakkal.

Minden táblázat elsõ sorában a Végh József gyűjtötte korábbi *i*-zés értékei állnak. Végh népi elbeszélései különbözõ terjedelmûek, néhány adatközlõtõl csupán néhány soros szöveg került a kötetbe. Ezekbõl nem lett volna célszerû egyéni értékeket kigyűjteni, ezért viszonyítási alapnak a hét elbeszélõ 10 nyomtatott oldalnyi szövegét vettem (vö. SárNépm. 129—40). A mai beszédfelvételek viszont 45—50 perc terjedelmûek, minden adatközlõ terjedelmesebb a korábbi szövegeknél, ezért lehetőség van arra, hogy a négy adatközlõ *i*-zésének értékeit egyenként vizsgáljuk és viszonyítsuk. A táblázatokat ennek megfelelően állítottam össze.

a) Az összes morféma *i*-zésének (és *é*-zésének) százalékos értékeit az alábbi táblázat mutatja:

	Hangsúlyos helyzetben			Hangsúlytalan helyzetben		
	csak <i>i</i> -zõ	<i>i</i> -zõ és <i>é</i> -zõ	csak <i>é</i> -zõ	csak <i>i</i> -zõ	<i>i</i> -zõ és <i>é</i> -zõ	csak <i>é</i> -zõ
	m o r f é m á k			m o r f é m á k		
Végh József hét adatközlõ-jénél összesen	86%	14%	—	96%	4%	—
Gál Sándor	54%	23%	23%	75%	—	25%
Oláh Jenõné	83%	6%	11%	87%	—	13%
Rácz Gyula	92%	8%	—	76%	21%	3%
Szabó Mátyásné	68%	16%	16%	85%	—	15%

Nézzük meg elõször, hogy milyen erõsségû *i*-zésre mutatnak a korábbi adatok Végh József népi elbeszéléseiben. A táblázat értékeibõl láthatjuk, hogy az *i*-zõ morfémák hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetben is túlsúlyban vannak; hogy minden morfémának volt *i*-zõ alakja (néhány morfémának *i*-zõ és *é*-zõ alakja); s végül, hogy olyan morféma egy sem akadt, amelynek csak *é*-zõ adata (tisztá ellenpélda) lett volna. Bizonyíték továbbá a három sárréti község nyelvjárásának erõs *i*-zésése, hogy az *é*-zõ adatok mindkét helyzetben lényegében szórványadatok voltak: *szipën ~ szepën* (és 7 *szip*); *szëgëny ~ szëginy* (7), csupán: *kirëm szipën ~ kérem szépen, kérëm szipë*. Az *i*-zés valamennyi korabeli nyelvjárási adatközlõ beszédében virulens jelenség volt, erre utalnak az azonos szavak különféle alakváltozatai (vö. *kive, kivit, kivigbee ridbe, rit, rítëk, ritë, ritnek; felesige, felesigëm, felesiginek, felesigül* stb.), valamint az, hogy az *i*-zést mindhárom településen egyformán erõs nyelvjárási jelenségnek látjuk.

A korabeli társadalmi környezet kedvezett a jelenségnek, egyáltalán a hagyományos nyelvjárásnak: a falvak zártsága, az akkori foglalkoztatottság, a mûvelõdési viszonyok, de még a hírközlés helyi gyakorlata is (a helyi nyelvjárás beszélõ községi altiszt maga olvasta fel, ami „közhírré tétetett”). A családok erõs zártsága ugyancsak konzerválta a nyelvjárást, a jelenségeket is. A környezeti, családi hatások egyenként is, összességükben is konzerválták a nyelvjárási hangjelenségeket, szókinccset stb. A külsõ hatások hiányának ismeretében nem csodálkozhatunk, hogy a 40-es évek elején a zárt *i*-zést — a zárt tendenciának ezt a sajátos tagját — ebben az állapotban találtuk. Utaltunk már arra, hogy a tendencia más jelenségei szintén archaikus állapotban voltak.

A fentiek érthetővé teszik, hogy a 40 évvel ezelőtt Biharnagybajomban, Sárrétudvariban és Szerepen gyűjtött népi elbeszélések a három nyelvjárás erős *i*-zését mutatják.

A nyelvjárási *i*-zés mai állapotát már személyenként bontva vizsgáljuk, részben, mert nagyobb példatárral rendelkezünk, és gyakorlati ok miatt is: az egyéni mutatók a változás (vagy változatlanúság) alakulására nézve többet mondanak a tömb adatoknál. Az *i*-zõ morfémák és alakváltozatok aránya így több dolgot jelez.

A táblázatról látható, hogy az *i*-zés mint a nyelvjárás korábban nagyhatású jelensége valamennyi adatközlõ beszédében megtalálható. A jelenség állapotának értékei persze egyénenként szóródnak. A nyelvjárásban korábban általánosan *i*-zõ morfémák többsége valamennyiüknél ma is *i*-zõ. A csak *i*-zõ morfémák aránya 54 és 92 százalék között mozog. (A szerepi Ráczy Gyula — övé a 92 százalékos *i*-zõ morfémaérték — a legidősebb adatközlõ. Beszéde nemcsak nyelvjárási, de sajátosan ízes beszéd is. Több évtizeden át volt előljáró a községben.) Szembetűnő viszont, hogy míg a korábbi hét adatközlõ beszédében csak *é*-zõ morféma egyetlen egy sem akadt, addig a mai adatközlők között csak egy olyan volt, akinél csak *i*-zõ, illetve *i*-zõ és *é*-zõ morfémákat találtunk. A jelenség bomlása, fejlődése szempontjából (*i*-zõ > *i*-zõ ~ *i*-zõ és *é*-zõ > *é*-zõ) ezek beszédes adatok.

Az *i*-zõ és *é*-zõ morfémákat érdemes jobban szemügyre vennünk (vö. ott *írt* ~ *elértem*, *vigiktanította* ~ *végig*, *nizsek* ~ *nézzük*, *kírt* ~ *kértem*, *nigy*, *nicszáz* ~ *négy* (lóval), *szípen* ~ *szépe*, *szipsígyét* ~ *szépsége*). Összességében az összes morféma 12,5 százalékában találunk *i*-zést és *é*-zést — egyénenként persze — mint a táblázatból is kitéjük — jobban szóródnak az értékek (6—23%). Nem magas tehát azon morfémák százalékos aránya, amelyeknek *i*-zõ és *é*-zõ példája egyaránt van. De több, mint a korábbi nyelvjárási beszédben. Nem okoz értelmezési problémát, hogy hangsúlytalan helyzetben csupán egy adatközlõ beszédében vannak *i*-zõ és *é*-zõ morfémák, mert minden személynél előfordul csak *é*-zõ adat. Az *i*-zõ és *é*-zõ, valamint a csak *é*-zõ adatoknak közös eredője van, nem két külön minőségről van szó. Az *i*-zõ és *é*-zõ, valamint csak *é*-zõ adatok a jelenség bomlásának mutatói. Az *i*-zõ és *é*-zõ, valamint csak *é*-zõ morfémák aránya a morfémákbeli bomlást mutatja. Az alakváltozatok értékeit mutató táblázat ezekhez még más kiegészítéseket is ad.

b) A következőkben az *i*-zésre vonatkozóan az alakváltozatok értékeit vizsgáljuk meg. A morfémák adatai a jelenség bomlásáról, az alakváltozatok értékei pedig a jelenség állapotáról, erősségéről informálnak. A jelenségtanulmányok főképp az alakváltozatokkal dolgoznak, az alakváltozatokat és ellenpéldákat csoportosítják, a változásvizsgálatnak azonban mindkét mutató tanulságaira figyelnie kell. Az alakváltozatok vizsgálatok több adattal dolgozunk, mint a morfémák vizsgálatok, de csak *i*-zõ és csak *é*-zõ adatokra bontjuk a példatárat. (Mint utaltunk már rá a *szégyény* ~ *szégyény* adat a morfémák vizsgálatok azon morfémák közé került, amelyeknek *i*-zõ és *é*-zõ adata is van, az alakváltozatok számlálásakor viszont egy *i*-zõ és egy *é*-zõ adatot jelentenek.) A korábbi nyelvi anyag itt is ugyanaz, mint a morfémák vizsgálatánál, Végh József gyűjtése a három sárréti településen, a mai adatokat is ugyanazon személyek beszédfelvételeiből kigyűjtött adattár adja.

Az alakváltozatok táblázatbeli adatai (l. a 104. oldalon) a korábbi sárréti anyagot illetően azt mondják, hogy a 40 évvel korábbi három nyelvjárásban a hangsúlyos helyzetbeli alakváltozatok általában (90%) *i*-zõk voltak (77 alakváltozatból 69 *i*-zõ, 8 pedig *é*-zõ). Az *i*-zõ alakváltozatok aránya — hangsúlyos helyzetben — valamivel magasabb a csak *i*-zõ morfémák százalékos arányánál. A százalékos értékek közelsége is azt erősíti, hogy a vizsgált nyelvjárásokban hangsúlyos helyzetben erős volt az *i*-zés. A hangsúlytalan helyzet értékei is hasonló következtetést kínálnak, hiszen az összes alakváltozat 98 százaléka itt is *i*-zõ (60 alakváltozatból 59). A *szégyény* ellenpélda ugyan, de mint hivatkoztunk már

Az alábbi táblázat a korábbi és mai beszédfelvételek *i*-zõ és *é*-zõ alakváltozatainak arányait mutatja:

	Az összes alakváltozatból <i>i</i> -zõ	
	hangsúlyos helyz.	hangsúlytalan helyz.
Végh adatközlőinél	90%	98%
Gál Sándornál	90%	98%
Oláh Jenőnéénél	82%	92%
Rácz Gyulánál	84%	82%
Szabó Mátýásnéénél	80%	94%

rá az *i*-zõ és *é*-zõ morfémaéknál, vele szemben 7 *i*-zõ pozitív példa áll (*széginny*). A morfémaékat és alakváltozatokat vizsgálva egyaránt azt az egyetlen *é*-zõ adatot találtuk, ami az összes morféma 4, az összes alakváltozat 2 százalékát jelenti. Azt mondhatjuk tehát, hogy a hangsúlytalan helyzetbeli *i*-zés a 40-es évek sárréti nyelvjárásaiban erős és szilárd tömbjét képezte a jelenségnek. Ebbõl a pozícióból még nagyobb biztonsággal állíthatjuk, hogy a biharnagybajomi, sárrétudvari és szerepi nyelvjárás erősen *i*-zõ volt Végh József gyűjtése idején: erre utalnak a morfémaé és az alakváltozatok százalékos értékei.

Ezekhez az értékekhez hasonlítjuk a mai nyelvjárás adatközlõk beszédének mutatóit, értékeit. Szembetûnõ, hogy a püspökladányi Gál Sándor *i*-zésének arányai jelentõs mértékben eltérnek a szerepi adatközlõkétõl. (Szerepen is volt olyan, korban hasonló adatközlõ, akinek beszédében az *i*-zés már bomlottabb állapotban volt.) G. S. beszédében a csak *é*-zõ (*bérlõje, pénz, pést; tízennégybe, jelerében, tesvérék, tesvérém* és a kettõs alakok) adatai mutatják az *i*-zés sajátos állapotát. Beszéde azt mutatja, hogy nyelvében mindkét mutatót nézve sorvad a jelenség. Azonnal hozzáteszem persze, hogy G. S. *i*-zésének értékei nemcsak korábbi, hanem a mai szerepi értékektõl is eltérnek.

A szerepi adatközlõk *i*-zése — mutatják a táblázat értékei — nem különbözik számottevõen egymástól. A 40 évvel korábbi alapértékektõl viszont — különbözõ mértékben ugyan, de — eltérnek. Az alakváltozatok mutatói a szerepieknél még mindig a jelenség szilárd helyzetét mutatják. A hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetben mindháromnál túlsúlyban vannak az *i*-zõ alakváltozatok, ugyanúgy, mint a 40 évvel korábbi nyelvi anyagban is. A szerepiek mai *i*-zésének erõssége közelebb áll a korábbi állapothoz, mint G. S. beszédében. A jelenség állapotából arra következtethetünk, hogy a bomlást egyénileg sok tényezõ alakítja. Következésképpen vizsgálni is sokféle megközelítésbõl célszerû.

Az alakváltozatok vizsgálatával a nyelvjárás *i*-zésre vonatkozó hangsúlyok nem módosultak. A mai nyelvjárásokban az *i*-zés még mindig erős. Az *i*-zés korábbi állapotához viszonyítva is, a regionális köznyelvet beszélõk nyelvállapotához viszonyítva még inkább. Az alakváltozatok tanúsága szerint a jelenség bomlása érzékelhetõ, de általában még nem igazán számottevõ. A hangsúlyos helyzetben észrevehetően erõtjelesebb. (A következtetések összegezésékor a szuffixumokbeli *i*-zés adatait is figyelembe vettem.) Abból a ténybõl, hogy a három szerepi adatközlõ beszéde erõsebben *i*-zõ, mint a püspökladányi adatközlõ, arra következtethetünk, hogy az *i*-zés következetessége nyelvjárástól és egyéntõl függõen változó ma is.

c) Végül megvizsgáljuk a szuffixumokbeli *i*-zés korábbi és mai adatait. Igaz, a toldalékok egy kisebb csoportjának vizsgálatára van lehetõségünk, mert több példát csak néhány toldalékra találtam. Ez a szöveg természetébõl adódik: a beszélgetés egy-egy

témát illetően irányítható, a toldalékok gyakoriságát azonban nem tudjuk befolyásolni. Úgy látom azonban, hogy az adatok bizonyító értékét — mivel beilleszkednek az eddigi sorba — az egy-egy toldaléokra talált kevesebb adat nem kérdőjelezheti meg.

Nézzük előbb a szuffixumokbeli *i*-zés korábbi példáit! A jelenség mutatóit az *e* ~ *é*-t váltó relatív tövekben (az egyes szám harmadik személyű birtokos személyrag *i*-zése), jelentő és felszólító módú igei személyragokban, az *-ért* határozóragban és két főnévképzőben (*-és*, *-ség*) megfigyelhető adatokból állítottam össze. Az öt szuffixumra kigyűjtött 77 adat nem sok ugyan (a nyelvatlaszban sincs egy-egy toldalékra több adat), de ha a 77-ből 76 *i* ~ (*i*)-zók, az mégis bizonyít valamit. (Az egy *é*-zók *cselekedés* 'csalafintaság' ritkán használt szó, az ÚMTSz. is két helyről adatolta: a szócikkhez a Véghtől vett adatot és egy hajdúnánási példát hozott.) A harmadik személyű birtokos személyrag *i*-zésére a hét elbeszélőtől 22 adat van. A toldalék minden adata *i*-zók. Több olyan adat is van, amelyek ugyanazon szó más-másféle rag előtt mutatják a toldalék következetes korabeli *i*-zését (vö. *fenekli* ~ *fenekire*; *fügygyibül* ~ *fügygyire*; *gyökerihé* ~ *gyökeré* ~ *gyökerirül*; *kezé* ~ *kezit*; *szilibül* ~ *szilihé* ~ *szilijig*). Ugyanezen példák közül néhány azt is szemlélteti, hogy az egyébként általában röviden ejtett *i* asszociatív hatásra miként nyúlik meg.

Az igei személyragok vizsgálata ugyancsak azt erősíti, hogy a három sárréti község 40 évvel ezelőtti nyelvjárása erősen *i*-zók volt. A jelentő mód múlt idő többes szám 3. személyű ragot ellenpélda nélkül *i*-zóknek találtam. Két igealak többször előfordult (*főnevelttik* (2), *kötöttik* (3), de az egyszer előforduló igealakok (*agyonütöttik*, *mékpérszéltek*, *elirtik*, *mégnisztik* stb.) egyformán következetesnek mutatják a toldalék *i*-zését. A kijelentő és felszólító módú igealakok tanulmányozására 33 adatot találtam: tizenötöt a jelentő mód többes szám 3. személyű, tizennyolcat pedig a felszólító mód jelen idő egyes szám 2. 3. személyű, valamint a többes szám 2. és 3. személyű személyragok *i*-zésének megfigyelésére. A felszólító módú igei személyragok ingazodás nélkül *i*-zók. A felszólító mód egyes szám 3. személyű személyragos alakok másra is felhívják a figyelmet: nevezetesen, hogy a vizsgált három nyelvjárásban (Püspökladányban is) felszólító módban a nem *ikes* *igéket is az icles személyragokkal használták*. Mivel az *-ék* rag környékünk nyelvjárásaiban következetesen *i*-zók volt (vö. *aggyik*, *jőjjig be* [2], *lëgyik* [2], *pusztijjikk el*, *szájikk*, *vigyikk*, *visszajőjjikk*), erősen felduzzasztotta az *i*-zés adattárát. Ez a személyrag egyike azon toldalékoknak, amelyek nagymértékben megnövelték a jelenség szuffixumokbeli mutatóit. E toldalék mai adatai jelentősen eltérnek a 40 évvel ezelőtti adatoktól.

Végül az említett határozórag (*-ért*) és a két képző (*-és*, *-ség*) korábbi *i*-zéséről szólunk. Az *-ért* rag és az *-és* deverb. nomenképző minden adatát (17 adat) *i*-zóknek találtam Végh József szövegeiben. A *-ség* denom. nomenképző hozta az egyetlen toldalékbeli ellenpéldát (4 *i*-zók és 1 *é*-zók adat). Az összképet persze ez nem változtatja meg, hiszen ennek a toldaléknak is van *i*-zók adata. A többi szuffixumbeli példával egybehangzón bizonyítja, hogy a korábbi nyelvjárások hangsúlytalan helyzetben (tőmorfémákban és toldalékokban egyaránt) erősen és következetesen *i*-zók voltak.

Látható (a 106. oldalon olvasható) táblázatból, hogy a négy mai adatközlőnél ugyancsak kevés *i*-zók toldalék fordult elő. Bizonyító erejük következetességükben van. (Szórványadat más toldalék *i*-zésére is akadt ugyan, de ezek nem számottevők: Gál Sándor: *hetgkint*, Oláh Jenőné: *szëgesztik vöuna* stb.). A kevés adat miatt a százalékos értékek kiszámolásától eltekintettem. Ezért csak azt összegezzük, hogy kilenc toldalékból ötnek csak *i*-zók adata van, két toldalékra egyáltalán nincs adat, és két toldaléknál az *i*-zók adatoknak ellenpéldájuk is van (3. sz. birt. személyragban Rácz Gyulánál: *világéletébe*, Szabó Mátyásnénál: *tisztületére*, a *-ség* névszóképzőben Gál Sándornál: *mennyiségü*, Rácz Gyulánál: *munkaëtysëgre*, *munkanélküliség*, *tisztëssëgadást*). Így is látható az *i*-zók

A mai adatokat személyenkénti bontásban az alábbi táblázat mutatja:

	3. sz. birt. szragban	jel. mód múlt idő t. sz. 3. sz.	felsz. mód egyes sz.		jelen idő többes sz.		-ért rag	-ség képző	-és képző
			2.	3.	2.	3.			
			sz.		sz.				
Gál S.	2 <i>i</i> -ző (adat)	3 <i>i</i> -ző	—	—	—	—	1 <i>i</i> -ző	3 <i>i</i> -ző	4 <i>i</i> -ző, 1 <i>é</i> -ző
Oláh Jné.	1 <i>i</i> -ző	—	—	—	2 <i>i</i> -ző	1 <i>i</i> -ző	3 <i>i</i> -ző	1 <i>i</i> -ző	7 <i>i</i> -ző
Ráczy Gy.	7 <i>i</i> -ző, 1 <i>é</i> -ző	3 <i>i</i> -ző	—	—	—	1 <i>i</i> -ző	2 <i>i</i> -ző	7 <i>i</i> -ző	3 <i>i</i> -ző, 3 <i>é</i> -ző
Szabó Mné	4 <i>i</i> -ző, 1 <i>é</i> -ző	3 <i>i</i> -ző	—	—	—	—	2 <i>i</i> -ző	1 <i>i</i> -ző	5 <i>i</i> -ző 1 <i>é</i> -ző

adatok túlsúlya. A 66 *i*-ző és 7 *é*-ző adat tehát változatlanul a ma nyelvjárást beszélők erős *i*-zésére mutat, mégis fel kell figyelniük arra, hogy a 40 évvel korábbi beszédben csak egy toldaléknak volt egyetlen *é*-ző adata, a mai nyelvjárási adatközlőknél viszont bővült ez a mutató: három beszélgetőnél hét adatot találtam. Ez nemcsak a 40 évvel korábbi adatokhoz viszonyítva más, hanem a nyelvatlasz későbbi gyűjtésű adataimellett is: a nyelvatlasz valamennyi toldalékbeli szerepi adata is *i* ~ *i*-ző: *ingit*, *öccsijé*; *aluggyon*, *aluggyók*; *pizír*; *kerítés*, *kelis*, *déskakerítés*.

5. Miben foglalhatjuk össze a dolgozat céljából kitűzött változásvizsgálat tanulságait? Mit bizonyítanak a jelenség korábbi és mai százalékos értékei arról, hogy a vizsgált nyelvjárásokban az *i*-zés önmagához mérten változott-e egyáltalán? A cél érdekében kizárólag nyelvjárási adatokkal dolgoztam, most is csak a nyelvjárási *i*-zés helyzetéről beszélek, a két település (Szerep és Püspökladány) mai nyelvhasználatában ugyanis a nyelvjárásinál bonyolultabb az *i*-zés állapota.¹ A hivatkozott nyelvi anyagból is kiderít, hogy a nyelvjárási helyzetképet mindenekelőtt a vizsgált hangtani jelenség mutatói alapján összegezem.

Végh József biharnagybajomi, sárrétudvari, szerepi gyűjtése valamennyi adatközlő beszédét egyformán erősen nyelvjárásinak mutatja. A környező sárréti nyelvjárások valamennyi magánhangzós és mássalhangzós jelensége (az utóbbiak közül indenekelőtt az *l*, *r*, *j* nyújtó hatása, az azonszótagú *l* kiesése) megfigyelhető a 40 évvel korábbi adatközlők beszédében. Ami ugyancsak egységesíti a vizsgált nyelvjárásokat és adatközlőket, hogy valamennyi jelenséget ingadozások nélkül, a bomlás számottevő jelei nélkül találta a gyűjtő. A három szomszédos nyelvjárás két dologban teljesen megegyezett: a nyelvjárások oldaláról abban, hogy mindhárom nyelvjárásban ugyanazon hangtani jelenségek mutathatók ki a beszédből, az adatközlők oldaláról pedig abban, hogy mindhárom nyelvjárás minden adatközlőjénél a helyi dialektus minden jelensége megtalálható volt. Természetesen az *i*-zés is. A 40 évvel korábbi nyelvjárási gyűjtést ezért tekintjük alapnak a mai nyelvjárási adatokkal való összevetéshez.

A három falu akkori nyelvhasználatára egységesebb volt (általánosan nyelvjárási), ahogy a falvak társadalma is egységesebb (lényegében feudális) képet mutatott. A polgárosodásnak (az iparnak) a települések akkori képében nyoma is, hatása is minimális volt. Ez a társadalmi helyzet erősítette a helyi mozdulatlanságot, nem indított el nyelvi

¹ A ladányi felvételezésben Laskai Irén könyvtárigazgató, a szerepi munkában Borúzs Anna könyvtárvezető segített. Közreműködésüket ezúttal is köszönöm.

változásokat sem. Az emberek édesanyjuktól tanult nyelvét generációkon át lényegében mozdulatlan társadalmi környezet őrizte. A nagycsaládban a nagyszülő, a szülő és a gyermek egyaránt a nyelvjárást használta; a szülő a munkában (mai értelemben vett munkahely nem volt) hasonló körülményű és kötöttségű egyénnel kommunikált, ugyanúgy a helyi nyelvjárást használta, mint otthon; a gyermeket is lényegében egyféle nyelvi hatás érte otthon és az iskolában is. Ilyen erős, egyoldalú környezeti hatás mellett az iskola, a tanító nyelvi hatása nem lehetett jelentős. Érthető, hogy az ilyen háromgenerációs családok nyelvi képe egységesen nyelvjárásias volt és maradt hosszú ideig.

A mai helyzetképet is ebből a nézőpontból érdemes megközelítenünk. A falvakban is bekövetkezett társadalmi változások nyomán megszűntek a települések évszázados feudális kötöttségei, a régi minden vonatkozásban viszonylag gyorsan szétesett. Újjászületett az élet a községekben is: a mai nagyszülők nagyüzemi mezőgazdasági vagy ipari munkahelyen dolgoztak 20–30 évet (a nők foglalkoztatása még nem oldódott meg a férfiakéhoz hasonlóan), ez a korosztály a nyugdíjazással visszakerült a családba (a család sem kerülte el a társadalmi változások hatását), mégis ennek e korosztálynak beszéde őrzi legjobban a helyi nyelvjárás sajátosságait. A mai szülők többsége szakmában dolgozik, (a szakmaszerzés a korábbinál magasabb nyelvi képzéssel jár), mezőgazdasági vagy ipari munkás, akik beszéde különböző mértékben nyelvjárásias még, de már nem nyelvjárásias otthon sem, a munkahelyen sem. Nyelvük változására hatással van a sajtó, a televízió. Ismerik a nyelvjárást, nem zavarja őket, de ők már más nyelvtípust használnak. Ugyanezen családok gyermekeinek beszéde pedig már a köznyelv erős hatását mutatja. Ebben mindenekelőtt az iskolának és a hírközlő eszközöknek van nagy szerepük. Érthető, hogy az iskolában a többség a köznyelvet vagy a hozzá közel álló regionális köznyelvet használja, s ha otthon igénytelenebbül beszélnek is, az a beszéd sem nyelvjárás. Sok megfigyelés bizonyítja, hogy az erős köznyelvi hatás mellett is van egyéni íze a gyerekek beszédének (elsősorban a zárt *é*-k használatára gondolok). Azt pedig, hogy szókinésük nyelvjárásias legyen, életkoruk eleve kizárja.

A fentiek nem csak a falu nyelvhasználatának sokféle színét mutatják, hanem azt is, hogy milyen folyamatban zajlik a nyelvjárások társadalmi hatókörének szűkülése, illetve hogy mit tapasztalunk a fejlődés irányára nézve. Negyven évvel ezelőtt a nyelvjárások mellett nem volt olyan, a regionális köznyelvhez hasonló nyelvtípus, amely alapvető jegyekben eltávolodott volna a nyelvjárástól. Napjainkban van, és e mellett a fejlődő nyelvtípus mellett még szembetűnőbb a kevés változás, a bomlás néhány jelét mutató nyelvjárás.

Ezek után közelebbről is megvizsgáljuk a nyelvjárás *i*-zés mai mutatóit. A korábbi nyelvi anyaggal egybevetve megállapíthattuk, hogy az *i*-zés a mai nyelvjárás beszédében, a vizsgált nyelvjárások erős jelensége. Az adattár tanúsága szerint azonban nem olyan érintetlen már, mint 40 évvel korábban volt. Ezt bizonyítja az egyéni értékek vizsgálata, valamint a morfémák értékei is.

Mondtuk már, hogy az *i*-zés mindkét település (Szerep, Püspökladány) nyelvjárásában megvan, a jelenség bomlásának bizonyos jelei azonban felismerhetők. A hangsúlyos helyzetben például a csak *i*-ző morfémák értékei 50–92 százalék között szóródnak, hangsúlytalan helyzetben pedig 75–87% között. A bomlás nyomán a jelenség (a nagyon megterhelt *i* fonéma) a köznyelvi *é* irányába mozdult el ($i > i (i) \sim é > é$), és ezzel együtt az *i* hang korábbi megterhelése valamelyest csökkent. A kettős alakok a fejlődés és bomlás fontos láncszemei, és egyben mutatói a nyelvjárás és köznyelvi bonyolult együttélésének és egymásra hatásának. (Gál Sándor beszédében például a hangsúlyos helyzetbeli tőszavak *i*-zésére és *é*-zésére ilyen adatokat találtunk: csak *i*-ző morféma: *csíplás*, *i*-ző és *é*-ző morféma: *vigik (tanította) \sim végig*, csak *é*-ző morféma: *bérlője* stb.) Másoknál olyan variációval talákoztunk, hogy az adattár csak *i*-ző és csak *é*-ző morfémá-

kat tartalmazott: hiányoztak a bomlást mutató, együtt funkcionáló kettős alakok. (Nem biztos persze, hogy ennél az adatközlőnél szinkrón *i-ző* és *é-ző* morfémákat nem találunk, valószínűbb, hogy nem hiányra, hanem az adattár hiányos voltára kell gondolnunk.) A morféma vizsgálatára tehát azt bizonyította, hogy az *i-zés* a 40 év alatt önmagához mérten észrevehetően megbomlott. A bomlás tényét azonban nem szabad eltúloznunk. Az *i-ző* alakváltozat magas százaléka ugyanis arra figyelmeztet, hogy a nyelvjárást beszélő idős emberek nyelvtípusában az *i-zés* még mindig erős.

Az *i-zés* pusztulásának árnyékát — úgy látom — a nyelvjárás társadalmi hatókörének erőteljes csökkenése vetíti előre. A bomlást és a jelenség ma még masszív nyelvjárási tömbjét is figyelembe véve arra kell gondolnunk, hogy ha a nyelvjárás társadalmi hatóköre — más jelenlevő korosztályok, műveltségű csoportok stb. miatt — nem szűkülne olyan erőteljesen, mint ahogy szűkül, az *i-zés* a nyelvjárásban még jó ideig tartaná magát. A nyelvjárási beszéd még sokáig megőrizné a jelenséget, ha a nyelvjárást tipikusan beszélők rétege nem lenne eltűnőben. Mivel az eredeti jelenség visszaszorult a nyelvjárási beszédbe, a nyelvjárást használók köre pedig egyre szűkül, az *i-zés* sorsa is ezért pecsételődőtt meg.

Az *i-zés* regionális köznyelvbéli erősen bomlott állapota arra mutat, hogy a jelenség lassú felszívódására csak egy nyelvtípusban számíthatnánk, abban a nyelvtípusban, amelyben ma még erős jelenséggé megvan. A köznyelv felé fejlődő regionális köznyelv nem „menti meg” az *i-zést*, nem „tart rá igényt”. A regionális köznyelvben az *i-zéshez* hasonló szélsőségek csupán a jelenség szórványaiában kaphatnak időleges menedéket, például a 3. személyű birtokos személyragok *i-zésében*. Az *i-zés* tehát csak a nyelvjárásban nem pusztult erőteljesen, hatása azonban a nyelvjárás társadalmi hatókörének csökkenésével egyre jelentéktelenebb lesz. Úgy látszik, hogy ez rejti magában a jelenség majdani pusztulását.

Az *i-zés* toldalékbéli vizsgálata a bomlás más jezeit is felszínre hozta. A kilenc toldalék tanulmányozása nyomán azt állapíthatjuk meg, hogy a szerepi és püspökladányi nyelvjárási beszédben ma is erős a toldalékbéli *i-zés*. Az összevetésből is lényegében az derül ki, hogy a toldalékok különböző szavakhoz kapcsolódva is *i-zők* maradnak: hogy minden toldaléknak van *i-ző* adata, sőt az egyetlen *-ség* képző kivételével minden toldalék minden adatát *i-zőnek* találtam. Az ikes igék felszólító mód jelen idő egyes szám 3. személyű *-ék* személyragjának a négy adatközlőnél egyetlen *i-ző* adatát sem találtam, holott Végh adatközlőinél ezek csak *i-ző* alakban fordultak elő (a nem ikes ragozástú igéket is az *-ék* raggal toldalékkolták). Korábban tehát a nyelvjárásban a felszólító mód jelen idő egyes szám 3. személyben az ikes igék *-ék* ragja általános volt (vö. Véghnél: *aggyik*, *jöjjig* be [2], *léggyik* [2], *pusztújjik*, *szájjik* ki, *vigyik*, visszajöjjik), napjainkra azonban az ikes ragozás a két nyelvjárásban is annyira visszahúzódott, hogy beszédfelvételeimben a felszólító mód *-ék* ragos alakjára egyáltalán nincs példa. Nem állítom, hogy elő sem fordul már a nyelvjárási beszédben, de tény, hogy az 1983-ban készített beszédfelvételekben nem fordul elő. A 40-es évek végén a püspökladányi nyelvjárásban még megvolt, a gyakran használt igealakok mellett ilyen példáit ismertem: „A fene *égyik* még”; „*Sújjik* ki a szeme!” stb. Ez esetben egy alaktani változás (*-ék* > *-on*, *-en*, *-ön*) vezetett az *i-zés* egy korábban megvolt esetének kiveszéséhez. A változást a jelenség egésze szempontjából tekinthetjük a bomlás jelének. Ehhez hasonló eltűnéssel a nyelvjárási *i-zés* más összetevőjében nem találkoztam.

Egy-egy hangjelenség korábbi, nyelvjárásbeli megterhelésének ilyenfajta oldódása más hangjelenségnél is megfigyelhető. A szerepi és ladányi nyelvjárásban például az *ē-zés* is változatlanul erős, de a korábban ugyancsak erős *ē-ö* nyelvjárási szembenállás napjainkra jelentősen gyengült, ami pedig az *ē* hang korábbi megterhelésében némi változást hozott. Az *ē* jövőjére nézve ez ugyan nem meghatározó, mert a *gyép*, *sépér*, *jélét*, *véder*

stb. ma is általános a nyelvjárási beszédben, de a jelenségen belül új elem, hogy a *vörös-hagyma* mellett él a *vörös bor* (korábban *pirozs bőr*) és a *sétít (van)* mellett a *sötítikik* is hallható már. A fenti változásokban az a hasonló, hogy az *i*-k, illetőleg *é*-k kis mértékű csökkenése megtörte a két jelenség korábbi erősségét.

Összegezésül a következőket állapítjuk meg:

- Az *i*-zés a vizsgált nyelvjárásokban a nyelvjárási beszédnek ma is erős jelensége;
- A korábbi állapothoz képest a mai nyelvjárási *i*-zésben kis mértékű bomlás kimutatható;
- A tapasztalható bomlás ellenére sem mondhatjuk, hogy az *i*-zést a nyelvjárási beszédben olyan állapotban találtuk, amelyből az *i*-zés gyors pusztulására kellene gondolnunk;
- Az *i*-zés pusztulását — mivel minden helyzetben már csak a nyelvjárásokban van meg — a nyelvjárást eredetien beszélők elhalása hozza magával, anélkül, hogy a köznyelv alapvetően megrendítette volna a jelenséget a nyelvjárásban.

Zilahy Lajos

Szélhámos. Magyar László András nemrég egy kis cikkében a *szélhámos* szó eredetével foglalkozott (Nyr. 107: 241—2). A korábbi véleményeket elvetve, ezt egy olyan szokással hozta kapcsolatba, amelyet Olaus Magnus ír le egy 1555-ben megjelent könyvében: a finnek a szélviharok miatt útra kelni nem tudó kereskedőknek olykor eladásra kínálják a szeleket, s egy gyepelt adnak nekik, amelyen három csomó van, „ha az elsőt bogozzák ki enyhe szelekhez jutnak” stb. „A finn rokonaink által úzótt »szélhámosság« valóban szélhámossal történt”, a latin szöveg megfelelő *lorum* szavának ugyanis ’lószer-szám, gyepelt, kantár, hám’ jelentése van (i. m. 242). M. L. A. maga is tisztában van azzal, hogy érvelése nem feltétlenül meggyőző, és további segítséget kér a szó eredetének tisztázásához.

Egy, a finnekre vonatkozó XVI. századi — nem tudom milyen eredetű, milyen régi, mennyire elterjedt és mennyire pontosan leírt — szokás alapján nagy merészség arra következtetni, hogy ez a tengerrel nem rendelkező magyarok lakta területeken is élt, és annyira ismert volt, hogy a szelek eladóit külön szóval nevezték meg, sőt ezzel metaforikusan emberi tulajdonságot is jelöltek. A *szélhámos* szó ekként való eredeztetésének akkor is igen csekély lenne a valószínűsége, ha az említett szokásra legalább egy magyar párhuzamot olvashatnánk. Úgyhogy szerintem továbbra is az a magyarázat a helyes, amely a szó előtagjában az ’oldal’ értelmű *szél*-lel számol, és a szó keletkezését a szélső hámos, a terhet általában kevésbé húzó, szabadabban mozgó, ficáncoló, úgynevezett lógós ló, csikó megnevezésével hozza kapcsolatba. Ezt támogatják a különben régen ritkább használatú *szélhámos* szó legkorábbi ’szélsőséges’ és ’szélső hámba fogott (ló)’ jelentései is, amelyek 1613-tól, illetve 1784-től adatolhatók. A *szélhámos* ’csaló’ jelentésének kialakulására a *szél* ’levegőmozgás’ szó *szeleburdi*, *széltoló*, *szeles* stb. származékai ugyancsak hatottak (l. TESz.; A. Molnár: Nyr. 103: 84—7). Hivatkoztam cikkemben, amely M. L. A. figyelmét elkerülte, a szó problematikáját a korábbi szakirodalomnál bővebben tárgyaltam, és némileg másképp értékeltem.

M. L. A. cikkéhez egy posztumusz írásában néhai kedves ismerősöm, É. Kiss Sándor szintén hozzászólt (Nyr. 108: 377—8). Rámutat arra, hogy M. L. A. állításával szemben a befogott lógós lóra sohasem ült a kocsis, az tehát valóban alaphatott, kényeskedhetett, úgy tehetett, mintha húzna, amiből pedig kézenfekvően alakulhatott a *szélhámos* ’csaló’ jelentése. É. K. S. mégis M. L. A. segítségére siet, azt írván, hogy a hajdúsági népnyelvben a *szél* ’levegőmozgás’ szó a *szél* ’oldal’-al szemben sohasem fordul elő *i-ző* alakban, s mivel ugyanez a helyzet a *szélhámos* előtagjában is, annak ’levegőmozgás’ jelentésűnek kellene lennie.

Gondolom, a nyelvjárási változatokat lehetne még kutatni, a TESz. például a *szél* ’levegőmozgás’ szónak egy *szí* alakváltozatát szintén közli. Tekintettel azonban arra, hogy a *szélhámos* (mégpedig ’csaló’ jelentésben) székel nyelvjárási előfordulás alapján csak újabban, valószínűleg az író, anekdotagyűjtő Tóth Béla kezdeményezésére terjedt el, majd vált közzismertté — és ő is már a *szél* ’levegőmozgás’ főnevet etimologizálta ki belőle —, a hajdúsági népnyelvi adatok az etimológia kérdésében nem döntöek. Az viszont jól tudott, hogy a lótarítás köréből milyen sok szavunk, szólásunk és kifejezésünk származik.

Az Európai Nyelvatlasz

0. Tíz évvel ezelőtt jelent meg az előmunkálatok után az Európai Nyelvatlasz első nagy összefoglaló „bevezetés”-e; „Atlas Linguarum Europae (ALE) sous la rédaction de (under the editorship of A. Weinen rédacteur-en-chef) chief editor, Mario Alinei, Manuel Alvar, R. I. Avanesov, Jaromir Belič, Boris Cazacu, Witold Doroszewski, Corrado Grassi, Klaas Heeroma†, Terho Itkonen, Pavle Ivić, Ludwig-Erich Schmitt, Gaston Tuaillon. Introduction. 1975. Assen, Pays Bas/The Netherlands” 247 o. (rövidítése Intr.).

Másik fontos forrásom cikkemhez hét évvel későbbi: „ALE. Convention pour la présentation des réponses au premier questionnaire et pour la rédaction des cartes. Secrétariat Général, Nimègue, mars 1982.” 54 o. (rövidítése: Conv.).

Első forrásmunkám (Intr.) ötnyelvű. Beosztása: öt számozatlan lapon a főszerkesztő bevezetése franciául és a francia nyelvű tartalomjegyzék. Ezután következik az eredeti francia szöveg, ezt követi az angol fordítás, majd a jegyzetek, két függelék: I. Gépi feldolgozás, II. Bizottságok és testületek. Ezután olvasható az orosz, német, végül a spanyol változat. Második forrásom egynyelvű (francia). Nem lehet meglepő, hogy 1975-től máig számos név kicserélődött a vezetésben. 1982 óta az ALE nemzetközi bizottságának elnöke Mario Alinei lett, de A. Weijnen megmaradt a szerkesztőbizottság elnökének.

Beszámolóm első részét a két említett kiadvány alapján vázolom. A kezdetek után a kérdőívek összeállításában vállaltam munkát, de csak 1982-ben kapcsolódtam be ismét. A Magyar Nemzeti Bizottság elnöke először Bárczi Géza volt, majd — az ő halála után — Imre Samu vette át örökét. A szerkesztőbizottság magyar tagja Deme László, én egyes térképek nyomdára való előkészítésén dolgozom. A kétévénként megtartott „közgyűléseken” és az évenkénti szerkesztőbizottsági üléseken 1982-ig csak az említett kollégáim vettek részt. Magam először a koppenhágai (1982) és a grenoble—aussoie-i (1984) „közgyűlésen” voltam jelen (1982-ben Deme Lászlóval együtt), majd 1985-ben a szerkesztőbizottság belgrádi tanácskozásán.

Az ALE magyar nyersanyagát Balogh Lajos és sokan mások állították össze. A kérdések jelentékeny része készen állt a MNyA.-ban, de még volt kiegészíteni való is. Ezt a különböző hazai egyetemek és főiskolák gyűjtötték fel utólag. Magam is részt vettem három szabolcs-szatmári és hajdú-bihari pót-gyűjtésben. Így legalább 20–30 körül van azoknak a magyar nyelvjáráskutatóknak száma, aki valamilyen módon közreműködtek az ALE magyar anyagának összegyűjtésében. A különböző pótgyűjtéseket az MTA Nyelvtudományi Intézetében egyesítették és küldték el az ALE szerkesztőségének. Mostani beszámolóm két részből áll.

1. Az ALE megalakulása és működése (nagy részt az említett források alapján).
2. Kommentár a 059 (poire) térképlaphoz, amely előreláthatólag a 2. kötetben jelenik meg szövegezésben.*

* Korrektúrajegyzet: azóta meg is jelent: ALE Volume I, 2e fascicule, Assen 1986. Ou. 059 poire. Commentaire p. 115–119.

1.1. Az ALE előzményei (vö. Intr. 3–6). Mióta az európai nyelv-atlaszok sorozata megindult (vö. Pop, Sever, *La Dialectologie. Aperçu historique et méthodes d'enquêtes linguistiques*, Louvain I–II, 1950 és Kálmán B., *Az MNyA elméleti-módszertani kérdései* [szerk. Deme L. és Imre S.] 1975, 51–65) a nemzeti nyelv-atlaszok nem egyszer feldolgoztak kisebbségi, vagy már külön nyelvnek is tekinthető, de az átmeneti nyelvjárások miatt nyelvhatárral alig elkülöníthető rokonyelveket. Így már a Gilliéron–Edmond-féle (ALF) francia nyelv-atlaszban nagy számban találhatók okcitan és frankoprovenszál, sőt katalán kutatópontok is. Ugyanúgy a holland nyelv-atlasz közli a hollandiai fríz anyagot. A Puşcariu-szerkesztette román nyelv-atlasz is vett föl szórványosan nemzetiségi (magyar, szász, bolgár, ukrán és szerb) kutatópontokat. Széles skálájú a pireneusi nyelv-atlasz, mert három (spanyol, katalán, portugál, sőt ha a gallegot külön nyelvnek vesszük, akkor négy) újlatin nyelvre terjed ki.

Maga az ALE gondolata W. Pesslernél merült fel 1929-ben (*Donum Natalitium Schrijnen* 69–75). 1939-ben az osloei nemzetközi általános nyelvészeti kongresszuson Roman Jakobson már általános tervet dolgozott ki egy európai fonológiai nyelv-atlasz számára, de a második világháború évtizedekre eltemette megvalósulását. 1945 után is többször szóba került a kérdés (1956 K. Heeroma, 1959 R. Jakobson és E. Petrovici, 1965 Paiva Boléo).

Bizonyos hangtani, nyelvtani jelenségeket próbáltak már európai szinten megoldani egyes tudósok, sőt egyesek a világ minden nyelvére ki akarták terjeszteni a vizsgálatokat (az *ö* és *ü* fonéma európai elterjedését magam is tanulmányoztam: *Une isoglosse phonémique européenne*. *ALH XXIV* [1974] 197–203).

1965-ben a Marburgban (NSZK) tartott nemzetközi dialektológiai kongresszuson Mario Alinei vetette föl ismét az európai nyelv-atlasz gondolatát, amelyet az ICD (International Committee of Dialectologists) támogatott. A komité megbízásából M. Alinei, L.-E. Schmitt, A. Weijnen és J. Bélič ekkor fogtak hozzá az ALE munkálatainak megszervezéséhez.

1.2. Az ALE helye a nyelvtudományban (vö. Intr. 7–14). A 19. sz. második felében a történeti-összehasonlító nyelvtudomány az újgrammatikusokkal érte el aranykorát. A század végén csatlakozott hozzá a leíró módszer is, amely a nyelvföldrajz segítségével (Gilliéron) keresett magyarázatot bizonyos nyelvi tényekre, változásokra.

Újabb távlatokat nyitott az egymással rokon és nem rokon nyelvek egymásra hatásának vizsgálata (U. Weinreich, *Language in Contact*. 1968). Az ALE jellegzetessége, hogy lehetővé teszi rokon és nem rokon nyelvek szókinésének összehasonlító vizsgálatát. Fényt deríthet a nem rokon nyelvek közötti tipológiai hasonlóságokra, esetleg nyelvi univerzáléokra is. Az ALE bizonyos areális jelenségek megállapítására is módot ad. Noha valószínűleg a második kérdőívvel gyűjtött anyag kiadására egyelőre nem kerül sor, fonológiai kutatásokban azonban segíthet.

Voltak, akik eredetileg indoeurópai atlaszt akartak, de ez keresztezte volna az ALE-elképzelést: egyrészt Európában számos nem-indoeurópai nyelv is él (baszk, finnugor, szamojéd, török, kalmük, kaukázusi, máltai-arab), másrészt az indoeurópai nyelveket beszélő népek egy jelentékeny része Ázsiában él (örmény, hindi, iráni, bengáli stb.). Azonkívül mit lehetne kezdeni az egykori gyarmatokkal, az észak-amerikai angollal és franciával, a dél-amerikai spanyollal és portugállal stb.?

Az ALE bizonyos fokig tükrözheti a nagy európai vándorlásokat, bizonyos technikák, természetett növények, háziállatok elterjedési útját, a régi birodalmak (római) vagy akár újabbak (arabok a Pireneus félszigeten, törökök a Balkánon és Közép-Európában), sőt esetleg az Osztrák–Magyar Monarchia nyelvi hatása sem tűnt el nyelvileg nyomtalanul. Századunk végén már nem zárhatjuk ki a dialektológiából a nyelvészeti

giát sem, de e szempontnak következetes alkalmazása meghiúsíthatná egy ilyen vállalkozás elkerülhetetlen eklekticizmusát és további évtizedekre elodázná az ALE köteteinek megjelenését.

1.3. A szervezeti felépítés (vö. Intr. 15–18, Conv. 5) többször változott, de működését a Conv. (3–6) szerint foglalom össze. A Conv. rövidítéseit közlöm (zárójelben a magyar jelentés): BCA (a marburgi számítógépes feldolgozás), SG (titkárság), R (szerkesztőség), CN (nemzeti bizottság), D (szakértői csoport nyelvcsaládok szerint).

Hogy készül el egy térkép?

A) A CN-ek összegyűjtik és úrlap-cédulákra rögzítik az adatokat, megadják a hivatkozási alakot. Az SG ellenőrzi a CN-eket, elküld egy példányt a BCA-nak, az eredeti példányt irattárba helyezi. A BCA elvégzi a számítógépes munkát, és csoportosítja a hivatkozási alakok szerint valamennyi CN adatait.

B) A nyomólap kijavítása és az adatok nyelvcsaládok szerinti csoportosítása:

A BCA elkészíti az összegező (ún. zöld) listát (kb. 2500 adat) országonként és megküldi az SG-nek. Ez összehasonlítja az eredetivel és visszaküldi a BCA-nak. Az végrehajtja a nyomólapon a javításokat.

A BCA elkészíti a nyelvcsaládok szerinti csoportosítást. A szakértők elvégzik az etimologizálást és megküldik ellenőrzésre a CN-eknek, amelyek egyben összeállítják az etimológiai vagy tipológiai csoportokat, valamint megjegyzéseket fűznek az adatokhoz. Kétévenként üléseznek a szakértők bizottságai és megállapítják a végleges csoportosítást. Az SG egyesíti a különböző szakértői csoportok véleményét.

C) A szerző megkapja egy kérdésre (szóra) vonatkozó valamennyi adatot, elkészíti 1. a kommentárt (megindokolja rendszerezését), 2. a magyarázatot (légende), vagyis az adatok csoportosítását és szimbólumokkal való kapcsolatát (ez teszi majd lehetségessé a szimbólumok feloldását), 3. a térkép elkészítéséhez a gépi programot. Ezt megküldi az SG-nek, ez a szükséges technikai megjegyzésekkel kiegészíti és elküldi a BCA-nak.

1.4. A kérdőívek tartalma (vö. Intr. 18–25). Az első kérdőív kérdéseinek számát 500-ban állapították meg. Valamennyi szóföldrajzi (lexikológiai) természetű. Alapul a francia (ALF), Wenker és Mitzka német, a szláv (OLA) és az angol (SED) nyelvátlasz anyagát vették, ebből válogatták ki az Európában mindenütt föllelhető fogalmakat. Elhagyták tehát a tengerparti, magas hegységi és sarkvidéki életvitel szókincsét. Vigyázni kellett arra is, hogy gyakran egyes szavak jelentésköre nem teljesen azonos minden nyelvben. Egyesekben van *öcs* és *bátya*, ritka a közös elnevezés: *fiútestvér* (a *fivér* eleve kiesik, mert csinált szó, nyelvjárásainkban ismeretlen). A magyarban a 'fa mint anyag' és az 'élőfa' elnevezése közös (fa), de külön szó az *erdő*. A franciában a *bois* 'anyag' és 'erdő', de az 'élőfa' *arbre*. A németben három szó van a három fogalomra: *Holz* (anyag), *Baum* (élőfa), *Wald* (erdő).

1.5. Az alaptérkép és helység hálózat (Intr. 26–32, Conv. 7–14). Európa keleti határát az ALE Kujbisev délköréig számítja és a Kaukázus fő gerincét veszi alapul, így a legnépesebb kaukázusi nyelvek, az örmény, grúz, azerbajdzsáni már Ázsiához tartozik. A térképek a csonkakúp vetületét használják, mert Európa területén a Mercator már igen nagy torzulást okozna. Nem adatbeírások, hanem szimbólummal jelölik a szóalakokat.

Itt ki kell térnem az Intr. 27. lapján olvasható tévedésre. Igaz ugyan, hogy a francia és az okcitan, a spanyol és a katalán, az alnémet és a holland nem különül el éles határral egymástól, vannak átmeneti nyelvjárások. Ugyanez azonban nem érvényes az egymással nem, vagy csak távoli rokonságban levő nyelvekre. Indoeurópai nyelv a görög, és az albán is, de a nyelvhatár nem mosódik el átmeneti nyelvjárások miatt.

Ugyanígy éles az olasz—szlovén, az olasz—osztrák (német), a szerb—albán, a román—ukrán nyelvhatár, nem is szólva bolgár—török, észet—orosz, magyar—német, magyar—szlovák, magyar—román, magyar—délszláv nyelvhatárról. Csak azért mosódik el helyenként, mert vannak vegyes lakosságú községek a nyelvhatáron, de nincs átmeneti német—lengyel vagy magyar—szlovák nyelvjárás. Az alábbi (i. h.) mondat pedig annyira téves, hogy nem illik egy európai dialektológus tollára: „Nous ne croyons pas qu'il soit utile de marquer sur la carte de base l'extension des langues nationales; leurs frontières s'accordent en majeure partie avec les frontières politiques.” Abban egyetérttek, hogy nem szűkes az alaptérképen a nyelvhatárokat feltüntetni. Ha a „langue nationale” a hivatalos nyelvet jelenti, akkor a mondat második fele is igaz. Ha azonban nyelvhatárra vonatkozik, akkor téves, mert az európai határok nagyon ritkán esnek egybe a nyelvhatárokkal és alig van olyan országa Európának, amelynek ne volnának nemzeti (nyelvi) kisebbségei. Maga az a tény is, hogy Európa 30 országában (a törpeállamokat nem számítva) 104 nyelvet tart számon az ALE, azt mutatja, hogy az európai népek többségének nincs országa, sőt még nyelvi autonómiája sem (pl. gaél, baszk, fríz, szárd, lapp, karaim, a kisebb kaukázusi nyelvek stb.). Az albán és a magyar nyelvhatár jelentősen túlnyúlik a politikai határokon.

Egy-egy jel (szimbólum) mintegy kétezer km² terület nyelvjárását fogja egybe, tehát valamivel kisebb területet, mint Luxemburgé. Mivel egyes országok túlságosan is sok kutatópontot kaptak, önkéntesen csökkentették kutatópontjaik számát. Így alakult ki végül a mai arány. A 30 országon kívül külön sorszámot kapott az autonóm Fär-ör és a szórványban élő cigányság (zárójelben feltüntettem a kisebbségi kutatópontokat):

Ausztria 48 német (+ 1 szlovén + 1 horvát)

Belgium 9 vallon + 10 flamand (+ 1 német)

Bulgária 32 bolgár

Ciprus 5 görög

Csehszlovákia 12 cseh + 11 szlovák (+ 1 magyar + 1 ukrán)

Dánia 20 dán

Fär-ör 4 färöri

Finnország 24 finn + 17 svéd (+ 5 lapp)

Franciaország 290 francia (+ 7 olasz + 1 görög + 6 breton + 2 baszk + 1 flamand + 7 alemann)

Görögország 71 görög

Hollandia 34 holland (+ 5 fríz)

Írország 6 ír + 13 angol

Izland 1 izlandi

Jugoszlávia 33 szerb-horvát + 7 macedon + 7 szlovén (+ 3 albán + 1 román + 1 magyar + 1 olasz)

Lengyelország 38 lengyel

Luxemburg 2 német

Magyarország 37 magyar (+ 1 német + 1 szlovák + 1 szerb)

Málta 1 máltai-arab

Nagy-Britannia 59 angol (+ 4 velszi + 2 gael)

NDK 60 német (+ 2 szorb)

NSZK 132 német (+ 4 fríz + 1 dán)

Norvégia 149 norvég (+ 3 finn + 15 lapp)

Olaszország 60 olasz (+ 4 szárd + 2 francia + 2 görög + 1 szlovén + 1 horvát + 2 albán + 5 német)

Portugália 53 portugál

Románia 77 román (+ 3 magyar + 2 német + 1 szerb + 1 ukrán)

Spanyolország 114 spanyol (+ 25 katalán + 5 baszk)

Svájc 10 alemann + 7 francia + 3 olasz + 3 rétoromán

Svédország 178 svéd (+ 11 finn + 16 lapp)

Szovjetunió 77 orosz + 29 belorusz + 68 ukrán | + 28 észti + 23 karjalai + 6 vepse + 5 finn + 3 izsór + 2 vót + 2 lív + 5 lapp | + 42 litván + 36 lett | + 21 votják + 12 cseremis + 26 zürjén + 7 permják + 4 magyar + 14 moksa + 21 erza + 3 nyenyec | + 18 moldován | + 3 oszét + 1 tat | + 5 kabard + 5 adige + 2 csecsenc + 2 ingus + 1 – 1 godoberi, csamalal, hvarsi, botlik, bagulala, ginuh, dido (cese), andi, karata, avar, ahvah, tindis, gunzib, begita, dargwa, lak, aresi, cahur, tabaszaran, rutul és lezg | + 2 abaza + 10 csuvas + 2 karacsevo-balkar + 2 nogaj + 10 baskír + 8 tatár + 3 kalmük + 2 karaím + 1 kumik

Törökország 6 török

(cigány) 6

Ugyanez a táblázat közli még nyelvcsaládonként az európai nyelveket. A szakértői csoportok is ezek szerint alakultak: 1. újlatin, 2–3. germán, 4. szláv és balti, 5. uráli, 6. egyéb (nyugati) albán, kelta, görög, arab, cigány, 7. egyéb (keleti) európai török, mongol, iráni és kaukázusi nyelvek.

A könnyebb térképezés miatt javasolja a szerkesztőség lehetőleg az irodalmi nyelvre átirított formát (forme de référence).

1.6. Fonetikus írás (Intr. 37–42 és Conv. 25–37). Az ALE fonetikus átírása az API-n alapul, szükség esetén mellékjelekkel kiegészítve. A hivatkozási formák latin betűsek, a cirill és görög betűk átírásának a rendszere is ugyanitt található meg. A fonetikus alakokban a hangsúlyt, hanglejtést és hosszúságot is jelölni kell.

1.7. Minden szerzőnek három írásművet kell készítenie a térképhez: 1. kommentár (commentaire), 2. rendszerezés (légende) és 3. számítógépes program a térképhez (carte).

1.7.1. A kommentár megindokolja a csoportosítást, felhasználván a szakcsoportok nyelvcsaládok szerinti írásos anyagát. Esetleg néprajzi, művelődéstörténeti megjegyzéseket is tesz. L. a 3. részt, amely a 059. kérdés térképének a kommentárja. Van olyan térkép, amelyben a csoportok csak etimologikusak. Így pl. a 059. (körte) adatai három nagy és egy „egyéb” csoportra bomlanak. Az újlatin és germán nyelvekben a latin *pirum* (vagy ennek eredeti többséből keletkezett és nőneművé vált *pīra*) alakjaira vezethető vissza. A *pirum* valószínűleg mediterrán örökség. A germán *bīre*, *bīrne*, *pāron* a latinból való régi germán átvétel. A szláv nyelvek *gruša*, *hruša* szava iráni eredetű. A magyar *körte* (rég *körtvél*) ótörök jövevény. Megvan a volgai török nyelvekben, a Kaukázusban és a magyarban. Az oszmán-török a perzsából vette át.

1.7.2. A rendszerezés etimológiai és/vagy tipológiai csoportokba sorolja a mintegy 2 1/2 ezer adatot. Például a 'nőstény kutya' térképéhez a különböző adatokból több csoport rajzolódik ki: a) külön szó pl. m. *szuka* (< szláv), ang *bitch*; b) indoeurópai nyelvekben gyakori, hogy a hímnemű 'kutya' szóból alkotnak nőnemű alakot pl. fr. *chienne* (chien), ném. *Hündin* (Hund), gör. *skīla* (skili); c) egyes germán nyelvekben nőnemű személynévmást tesznek a 'kutya' szó elé vagy mögé: ang. *she-dog*, dán *hunhund*, svéd *hunnhona*; d) nőstény (anya) + kutya: ném. *hundsweibel*, fi. *naaraskoira* ~ *emäkoira*, md. *avaka kiska*, vtj. *mumi kučapi*, m. *szukakutya*; e) csak 'nőstény': holl. *wijffe*, fi. *naara*, md. *avaka*, trk. *kandzyk*. f) egyéb (hívogató, hangutánzó, ismeretlen er.).

A rendszerezés tartalmazza a fogalmat (franciául) és számát, a sorszámot, a szimbólum számát, a típus számát, a szimbólumot, a nyelvet és az azonos szimbólum alá tartozó nyelvi adatokat, pl.

Chienne 091 Légende

181	07025—0	72.1.1.	+	oss.	<i>gadza, gacca</i>
sorszám	szimb. sz.	típus	szimb.	osztét	adatok

1.7.3. A program (carte) tartalmazza a fogalom francia nevét, sorszámát, a jelmagyarázat sorszámát, a szimbólum, az ország és típus kódját és az azonos szimbólum alá tartozó adatok kódszámait:

Chienne 091 Carte

181	07025—0	28.7—72.1.1.	58010101, 58010102
sorszám	szimb. sz.	ország típus	azonos adatok

1.8. A Conv. tartalmazza még az európai nyelvek nevének rövidítését franciául, angolul és németül; egy mutatóványlapot a magyarázathoz (légende 44—50) és a szimbólumok jegyzékét (51—54).

1.9. Az 1985-ben Belgrádban tartott szerkesztőségi ülésen a már Grenoble-ban is hallott rossz híreket megerősítették. Az USA kilépése az UNESCO-ból takarékoságra kényszeríti az ALE-t is. A mintegy 500 kérdésből a megjelent első és a megjelenendő további 4 kötet összesen 100 térképet és hozzátartozó szövegekötetet tud csak kiadni. 1986-ra megszűnik a titkárság, 1987-re pedig — az 5. kötet megjelenése után — maga az ALE szervezete is. Csak az archívum marad meg, és ha valahol folytatódhat a kiadás, ez a kutatók rendelkezésére áll, hivatkozással felhasználható.

Mutatóban közlök egy kommentárt némileg kiegészítve, mivel a szóanyag rendszerezését (légende) nem mellékelem.

059. kérdés POIRE

Kommentár*

A pomológusok szerint a körte, amelyet már az ókorban oltottak (nemesítettek), a Kaukázus déli lejtőin volt őshonos. Onnan terjedt el először Ázsiában az iráni népeknél, de aztán a fekete-tengeri ógörög telepeken át a Balkánra is eljutott, végül a Földközi-tenger partvidékén is meghonosodott. Észak-Skandináviában és a Szovjetunió északi részén ez a gyümölcsfa nem él meg. A gyümölcsöt csak századunkban ismerték itt meg a kereskedelem útján. (A norvég nemzeti bizottság a termővidékén kívüleső, tehát a hegyi és északi vidékekről is feljegyezte a megnevezéseket, a finn és a svéd bizottság azonban csak ott jelezte a gyümölcs nevét, ahol megterem. Ezért nincs a térképen a kései svéd eredetű finn *päärynä*, valamint a kései — norvégból átvett — finnországi lapp változatok).

A körte elnevezései a következő etimológiai csoportokba oszthatók: 1—2. Négyzöggel jelölöm egy ismeretlen eredetű mediterrán műveltségi szó (H. Berger, Münchner Studien zur Sprachw. 9 [1956], 15; a hivatkozást M. Mayrhofernek köszönöm).

1. a gör. *apidi* az ógör. *ἀπιον* kicsinyítő *ἀπιον* alakjából származik egy ógör. prefixummal és ugyanabból az ismeretlen mediterrán nyelvből, mint a lat. *pirum*, *pirus* (Frisk).

2. Ez a csoport felöleli a lat. *pirum* fejleményeit: van néhány hím-nemű alak (2.1.1), a széles körben elterjedt *pira*, *pera* végső soron a semleges *pirum* többes számú alakja, de egyes számú nőneműként ragozva (2.1.2). A 2.1.3 k bővült az *-ucium*, a 2.1.4 pedig az *-eola* képzős alakok fejleményeivel. A baszk *pera* (2.2), a velszi *peren* és a breton *perenn* (2.3) a latinból való átvétel.

* Köszönöm N. Århammar, T. Itkonen, V. V. Ivanov, P. Ivić, J. Koivulehto, J. Le Dù, W. Putschke és G. Tuailon szíves kiegészítéseit, tanácsait.

2.4. A germán elnevezések is latin jövevényszavak. Legkorábban az északi-tengeri országokban jelentkeznek (vulg. lat. *pīra* > óang. *peru*, *pere*, ebből óész. *pāra*; 2.4.1). A svéd köznyelvi *pāron* (2.4.2) a bogyókra jellemző *-on* képzőt kapta meg (vö *hallon* 'málna', *nypon* 'csipkebogyó' és *plommon* 'szilva'). Ófn. *pīra*, *bīra* és ószász *bīru-bom* valószínűleg a kolostori latin *pīra* átvétele (2.4.3), míg az *-n* a *bīrn* (a 17. sz. óta feln. *bīrne*) szóban a tárgyagra és többesjelre megy vissza (2.4.4, vö. Beck, H. *Birne* c. a. Reallexikon der Germanischen Altertumskunde III, 29–30, az adatokat E. Palomenak köszönöm).

2.7. A lett *bumbieris*, *bumbiere* talán egy feltett alnémet *boom-beere* összetételből keletkezett (fán termő körte vagy bogyó). A balti német *bumbeere* Mühlenbachs – Endzelin szótára szerint a fr. *pomme-poire* > ang. *pompear*-ból származik.

3. A legtöbb balti és szláv 'körte'-adat keleti (kurd?) eredetű. A fontosabb változatok:

3.1. *gruša* 3.1.1 és változatai, amelyek azonos alakban az oroszból átkerültek finnugor és török nyelvekbe is (3.1.6) üres vagy majdnem üres háromszöggel vannak jelölve.

3.2. *kruša* 3.2.1 és 3.3.2 háromszög kettős függőleges vonallal. E két (3.1 és 3.2) alapalakból vezethetők le a képzett alakok:

3.3. *gruška* vastag alapú háromszög.

3.4. *kruška* függőleges vonallal; a szorb *kšuška* a *kruška* alakból a szabályos *kr* > *kš* hangváltozásból keletkezett. A szhv. és szlovén *hruška* (3.5) elválasztandó a cseh- és szlovák *g-s* kezdetű és *hruška* alakoktól (P. Ivić szíves közlése). A csehben és a szlovákban *g* > *h*, míg a délszlávban egy (harmadik) *h*-kezdetű alapszóval van dolgunk (fordított háromszög).

3.6. A szorb és a szhv. *krušva* egy *-va* képzőt tartalmaz.

3.7. Az or. *grušina*, belor. *grušyna* az *-ina* képző változataival van ellátva.

3.8. A gör. *gorco*, *gorca* (E. Hamp szerint) albán jövevényszó északgörög mgh. kieséssel: < alb. *gorricë* 'vadkörte' < szláv.

4. Körrel jelölöm egy ótörök szó fejleményeit, amelyek egyes európai török nyelvekben is megvannak (karacsevo-balkar, karaim és nogaj). 4.1. A magyar változatok egy ótörök *kirtmel*-re vezethetők vissza. A magyar szó 1056-ból mutatható ki *kurtuel* alakban (olv. *kürtfel*). A török nyelvekben a *b~β~m* váltakozás gyakori. Az oszétban, kalmükben és több kaukázusi nyelvben előforduló tarka alakok új átvételek török nyelvekből. Lehetséges, hogy a törög *garmu* (4.4) az iránból átvett 5.5.1-es (tör. *armut* stb.) szóval van kapcsolatban (G. A. Klimov szíves közlése).

5. A tör. *armut* és néhány kaukázusi adat perzsa jövevényszó (< *āmrud*, Teničev szerint); a cigány *ambrol* stb. közvetett vagy közvetlen átvétel az iránból.

6–17. Az utolsó csoportba etimológiailag különböző és részben ismeretlen eredetű szavak tartoznak, amelyek csak egy-két nyelvben fordulnak elő. Csak az albánban találjuk meg a *dardhë* szót (7, I. Pokorny 446). Az orosz *dulja* (6.1.1) a md. *dul'a* (6.1.2 < or), a bellor. *dulina* (8.2) más szláv nyelvekben is előfordul (blg., szh., le., cseh) 'birs' jelentésben. Vasmer szerint a szó az ógör. *κιδάνια* (*μαλα*) 'krétai gyümölcs' (alma), akárcsak a német *Quitte*.

A blg. *prasad* (9.1) jelentése tulajdonképpen 'oltott', a mold. *prăsadă* (9.2) bolgár jövevényszó. A dagesztáni nyelvekben elterjedt *hiku* és változatai (10.1–2), a gör. *azladi* (11), kaukázusi *kužy* stb. (13.1–2), *geni* (14.1–2) baszk *madari* (15) és *udare* (16) ismeretlen eredetű. A kelta *gellyg* (12) eredeti jelentése 'sárga'. Egyetlen adatként fordul elő a gör. *mundruna*, kauk. *mahaho*, ezek ismeretlen eredetűek, az olasz *frutto* tulajdonképpen 'gyümölcs', a máltai *langasa* arab eredetű szó.

Kálmán Béla

Nyelvi divatok. Tanulmánygyűjtemény. Írta: Bíró Ágnes, Felde Györgyi, Huszár Ágnes, Kemény Gábor, Tolcsvai Nagy Gábor. Szerkesztette: Bíró Ágnes, Tolcsvai Nagy Gábor. Gondolat, Budapest, 1985. 287 oldal.

Mint a legtöbb közösségi megnyilvánulásban, a nyelv életében is vannak divatjelenségek, szélesebb körben érvényesülő, általában külsőségekben mutatkozó, időnként változó ízlésáramlatok. Kialakulásukban különféle tényezők játszanak szerepet: történelmi-társadalmi viszonyok; osztály- és műveltségi rétegeződés, nemzedéki tagolódás; az esztétikumnak vagy praktikumnak — néha ideológiát is kifejező — új formákhoz kötődése, egyszóval az ízlés, a „szépségideál” megváltozása, sokszor idegenből jövő, rendszerint nemzetközi hatásra (korunkban ez egyre jelentősebb, világmértekekben s a műhold-információk sebességével ható tényező); s végül: nem utolsósorban az utánzás ösztöne.

A nyelvi divat — a fentiekkel bizonyos azonosságok mellett — sajátos vonásokat mutató jelenség, a nyelv lényegének megfelelően, amely lélektani-társadalmi gyökerű képződmény, sokrétű, szétágazó összefüggések hálózatával. Voltaképp többes számban, nyelvi divatokról kell beszélnünk, mert szó lehet a nyelv egyes jelenségeiben, elemeinek alkalmazásában uralkodó, a nyelvhasználat különféle területein jellegzetes vonásként megnyilvánuló sajátosságokról és a nyelvet beszélő társadalom rétegeiben, csoportjaiban szokásos kifejezőmódról, -formákról is. Tápláló gyökereik: külsőséges, „à jour”-népszerűsége törekvés; feltűnés, szereplés vágya, jópofáskodás; szakmai nagyképűség, „kivagyiság”, a tájékozottság fitogtatása; idegen nyelvek hatása; utánzás: főleg a nyilvánosság előtt (televízió!) szereplő közéleti tekintélyek és népszerű személyiségek (színészek, énekesek stb.) beszédmódorának, kifejezőmódjának követése. A következmény pedig: az egyéni nyelvhasználat színének elhalványulása, nyelvi uniformizálódás, egy valóban köznyelv létrejötte.

A könyv bevezetője érinti a divat fogalmának általános kérdéseit és nyelvi vonatkozásait, holott ez is megérdemelné bővebb elemzést. A fiatal szerzők tanulmányai tárgyi fejezetekbe csoportosítva veszik szemügyre a nyelv jó néhány divatjelenségét — vagy amit annak tekintenek —, mert például a köszönés — megszólítás zavarai, visszahívásai inkább társadalmi gondjaink, mint a divat körébe tartoznak; hasonlóképp csak egy-két vonatkozása okán vehetők ide a szó értelmét fejreállító jelentésváltozások, a szóképek és képzavarok, de a beszédkapcsolatok torzulását, a szószátyárság ártalmait tárgyaló cikk, az ismétlés stilisztikai szerepéről és a nyelvi humorról szóló fejezet is csak lazán érintkezik a nyelvi divattal.

Bőven akad azonban a tárgykör lényegéhez tartozó kérdés is. A köszönés — megszólítás bonyodalmainak megoldásra váró problémái közt különösen a magázás — önözés kényességére, a nyilvános nem-köszönés szokásának a társadalmi közönyt kifejező voltára s a mind általánosabb tegezésre hívja föl a figyelmet az első fejezet, hangsúlyozva azonban, hogy az utóbbi, látszólag kényelmes forma sem old meg minden gondot.

Összefügg a divatszavak és az idegen szók használata: mindkettő nemcsak a nyelv eleven gazdagságát, színeit sorvasztja, hanem szellemi tartalmainkat és nyelvrészünket is szegényíti, gyengíti; a „mindenes” divatszók szinonimák sorát szorítják ki tudatunkból, s mint a pontatlanul, lazán használt idegen szók is, szellemi restségre, a gondolkodás kényelmességére, a közléstartalom elnagyolására, felhígítására, tehát felületességre, sőt felelőtlenségre szoktatnak bennünket. A divatszók veszélyére rövid tündöklésük és gyors bukásuk is figyelmeztet; az anyanyelvi oktatásnak a szinonimák következetes tudatosításával és állandó gyakoroltatással kell védekezni meggyökerezésük ellen. Az idegen szók magyarítását pedig rögtön a fogalom feltűnésekor meg kell kísérelni (ennek sikerét példázza az űrkutatás műszókészlete; a számítástechnika magyar nyelv-

vének megalkotásával, sajnos, késtünk); az utólagos szópályázatok eredményességére kétesnek bizonyult.

„Össznépi gügyögés”-nek nevezi az egyik cikk a szóróvidítés divatját (*szitu, pulcsi, fini*), amely gyermekded női kezdeményből válhatott ma már általános, köznyelvi, sőt szótározott „fejeménnyé”. A közvetlen hangú társalgásnak, a könnyed csevegésnek e jellegzetességével rokon az a megszólítási mód, amely vadidegenekkel szemben is élmélygősen kedveskedő vagy sértően bizalmas, de mindenképp stílustalan és modortalan (*angyalom, papuska*). Rikító ellentéte viszont a közismert autósstílus „természetessége”.

Az élőlőzönak és az írott szövegnek lényegesen eltérő sajátosságai, más szerkesztési szabályai és követelményei vannak, a hallgatók, ill. az olvasó befogadásfolyamatának megfelelően. Erre mutat rá az egyik tanulmány a fölolvastott előadások, előre megírt hozzászólások, papírról elharsogott szónoklatok kapcsán, figyelmeztetve az érdektelenség és hatástalanság veszélyére.

Terjedelmes fejezet foglalkozik a közhelyekkel, lélektani megokolását adva évszázados használatuk hasznosságának, sőt szükségszerűségének, de rámutatva a szentenciózus semmitmondásnak egyéniségszilányító és nyelvszürkítő-szegényítő voltára. A közhelyek sok forrásból áradnak a társalgási köznyelvbe; ma különösen a sajtó és a sportnyelv szerepe jelentős, mert állandóan ismétlődő fogalmak megnevezésére, azonos helyzetek, jelenségek, esetek kifejezésére van szükségük. Az újságíró viszont a változatos ösztönéből és stílusalképzéséből új meg új formákat keres: ezzel jár a publicisztika és a sportsajtó közhelyeinek sűrű váltakozása. Az irodalmi eredetű, szállóigészerű közhelyek pedig egyrészt a pesti humor eszközüvé válnak, másrészt a slágerszövegekben jutnak méltatlan sorsra.

„Kis magyar káromkodástörténet” a nyelvi durvaságról szóló fejezet bevezetője, s szerzője megokolja, miért adja — nyelvészeti munkában szokatlan merészséggel — a divatozó trágárságok bő gyűjteményét: „Olyasmiről nem lehet nyíltan beszélni, amit nem nevezünk a nevével”. Lényegi megállapítása, hogy a helyzet és indulat szülte káromkodás helyében az ok nélküli és öncélú, a megszokás folytán gépies trágárkodás burjánzik. Ennek általános volta pedig társadalmi gyökerű és méretű járványt jelez. Elhatalmasodásáért s az így kialakult közszellemért, melyet „kulturális” hatások is táplálnak, a család és a nevelés is felelős; visszaszorítása csak a negatív példák megritkulásával lehetséges, ide értve az eredetiségükkel vonzó, szalonképes trágárságokat.

A képi ábrázolás mellett fontos eszköze a reklámnak a nyelvi kifejezés. De hiába kap a hírverés tudományos segítséget, a reklámszövegek néha leszálnak a maszek zöldséges kirakati verselményeinek színvonalára. A gyermeketeg ritmus, az erőltetett rímelés éppúgy visszatetszést kelt, mint a szójátékos szellemeskedés, a közmondások kifacsarás és a bőbeszédű hivatalosság vagy a száraz szakszerűsködés. Az ilyen antireklámok szakmai és nyelvészeti elemzése hasznos és tanulságos volna.

A slágerek, táncdalok szövegei is a nyelvi divat körébe tartoznak. Nehézségek és zavarok két vonatkozásban adódnak: az idegen, többnyire angol eredeti fordításából és a magyar szövegnek a rockzenére való alkalmazásából. Nemesak a ritmizálás zökkenői jelzik ezt: a szöveg nyelvi és tartalmi igénytelensége, néha alpári közvetlensége, sőt durvasága a közízlést is rontja; mindehhez járul az énekesek érthetetlenül torzító hatásúsága és elfajult előadói modora.

A névdivatról szóló fejezet vág talán leginkább a kötet tárgykörébe. Kiemeljük az érdekes összevetéseket és statisztikákat adó keresztnév-tanulmány lényeges megállapításait: névdivat mindig volt, de változása ma különösen gyors; társadalmi határai elmosódnak; visszaszorult a névöröklés hagyománya; főleg az alsó rétegek látnak státuszszimbólumot a ritka, feltűnő névben, amely azonban szokásossá válva éppen különleges-

ségét veszti el; a névanyag újkeletű nemzetközisége mellett népszerűek a magyarkodó nevek is; a sok divatnév gyakorisága a látszat ellenére elmarad a hagyományos nevek mögött.

Az áru- és márkanévek kérdése szintén a nyelvi divat vetülete, s összefügg a reklámmal. Ezért gyakoriak a túlzó jelzők (*szuper, ultra*), az idegen elnevezések és a rövid, jól megjegyezhető mozaiknevek. A fantázianevek hátránya azonban a csekély vagy hiányzó informatív érték. Az ötlet gyakran túl is lő a célon: a — főként női — keresztnevek párosítása némely áruval visszas.

Szorgos anyaggyűjtés tárja föl az üzletek, az újonnan alakult gmk-k és a zenekari együttesek névválasztásának jellegzetességeit. Az új kistársulások követik a „nagyok” rossz példáját: az idegenszerű vagy terjengős, végül mozaiknévvé kényszerülő megoldást; a zenekarok pedig meghökkentő, kihívó megnevezésekkel tüntetnek, bár akad jó néhány izes magyar nevű együttes is.

Viszonylag sovány a nyelvi humor fejezete: kevés korjellemző anyag mellett inkább általános fejtegetést kapunk a vicetípusokról és a humor nyelvi formáiról. Hasznosabb lett volna további, valóban divatszerű nyelvi jelenségeket sorra venni, pl. a címadás mai divatját, a mozaikszók és nevek, rövidítések mértéktelen elszaporodását, az intézménynevek fontoskodó zsúfoltságát, bizonyos szak- és csoportnyelvek (technika, sport, közlekedés, játék stb.) feltűnő hatását a köznyelvi kifejezőképességre, a kiejtés torzulását, különösen a fiatalok körében.

A főbb tárgykörök ismertetése is mutatja, hogy a szerzők hátat fordítanak a nyelv-művelés „örökzöld” témáinak; korunk gyermekei lévén s otthonosan mozogva a változó szokások-divatok, a technika, sport és rockzene világában is, napjaink nyelvi tünetei iránt érdeklődnek. Friss szemmel-füllel figyelnek föl új jelenségekre, s az előző nemzedék örökölt vagy megrögzött előítéletei, elfogultságai nélkül, de tudományos tárgyilagosságú kritikával értékelik őket, figyelmeztetve a nyelvi és az emberi-társadalmi magatartás kölcsönhatására s tudatosítva a nyelvfejlődés alaptényét, a folytonos változást. Méltányolják tehát a szükséges és hasznos fejleményeket, s elítélik a visszasságokat. Társadalomlélektani, nyelvpszichológiai és szociolingvisztikai magyarázatot kapunk, de a megértés nem jelent engedékenységet a divatjelenségekkel szemben; állásfoglalásukban ott a társadalmi felelősség, a közösségnevelő szándék: a nyelvi divat se hasson a lefelé való kiegyenlítődes irányába.

Hogy a szerzők alaposan felkészültek tárgyukból, bizonyítja az érdekes, találó irodalmi és publicisztikai szemelvények sora s a szemfülesen gyűjtött, jól tálat, „naprakész”, csattanós példaanyag; a benne való tájékozódást és a visszakeresést segíti a szó- és tárgymutató. Szakirodalomra nemigen hivatkoznak, nyilván az olvasmányosság érdekében, amely vonzóvá teszi a könyvet, de a fontosabb munkák, közlemények jegyzékét közölhették volna. A cikkek kereszatalásai hasznosak, bár lapszám is kívánkoznék melléjük.

Ha már bíráló megjegyzéseknél tartunk, nyelv-művelő könyvben lehetőleg kerüljük az olvasók érzékenységét esetleg sértő idegengyanús szavakat (*kiváltani, túlsúlyban*). S úgy vélem, sajtóhibából ered néhány értelmi zavar: a hivatalos *megszólítások* nyelvzete (*jel-*, 122), a *célszerűség* hajhászása (*nép-*, 126), *tréfálkozás* — *találkozás* helyett (269). Az irodalomból stb. a köznyelvbe kerülő kifejezések példáiban inkább fordított irányú az átvétel (pl. 130: *nem fenéki tejfel*, 133: *rátész egy lapáttal*). Lehet, hogy a *felveszi a kesztyűt* szólásról ma „önkéntelenül az ökölvívásra asszociálunk” (189), de eredete egy lovagi szokáshoz kapcsolódik.

Azért említjük meg e néhány elírást, mert lényegi észrevétel alig akad. A könyv valóban korunk sokszínű tükörképét adja; nemcsak kordokumentum tehát, hanem minta és ösztönző lehet a nyelvi divatok történeti vizsgálatához, azoknak a jelenségesoportok-

nak a számbavételére és elemzésére, amelyekben gyakoriak a divatszerűen hullámzó változások, a tágabb értelemben vett ízlés- és stílusáramlatokkal összefüggésben. Néhány év múlva érdemes és tanulságos lenne megjelentetni újabb időszériú anyaggal bővített, átdolgozott kiadását, forrásul a későbbi kutatás számára.

Kovalovszky Miklós

Komárom megye földrajzi nevei. Körmendi Géza és Túri Róbert vezetésével gyűjtötték pedagógusok, középiskolás diákok és más önkéntes munkatársak. Tudományos irányító Ördög Ferenc és Végh József. Közzétette Gerstner Károly, Hegedűs Attila, Körmendi Géza, Túri Róbert, Vitányi Borbála. Szerkesztette Balogh Lajos és Ördög Ferenc. Kiadja a Magyar Nyelvtudományi Társaság. Budapest 1985. 496 oldal. Megjelent a Komárom megyei Tanács, a Magyar Tudományos Akadémia és a Művelődési Minisztérium támogatásával. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 169. szám.)

Zala, Somogy, Tolna, Vas és Baranya megye földrajzi neveinek önálló kötet(ek)ben való közzététele után egy további dunántúli megyénk is megjelentette a maga földrajzi-név-gyűjteményét. Komárom megye földrajzi neveinek összegyűjtésére 1962-ben készült el az első tervezet. A gyűjtés 1963-ban meg is indult, de hamarosan elakadt, majd 1977-től 1979-ig újra folytatódott és sikeresen lezárult. A munkálatok tudományos irányítását az MTA Nyelvtudományi Intézete részéről kezdetben Végh József, majd 1977-től Ördög Ferenc irányította. A gyűjtést, az ellenőrzést a tatai és a dorogi járásban Körmendi Géza, a komáromi járásban pedig Túri Róbert irányította. A közzététellel kapcsolatos munkákat az egész megyében Körmendi Géza vezette.

A gyűjtés és közzététel megtervezésében gondot jelentett az a körülmény, hogy Komárom megyében — Tolna, Baranya és Vas megyéhez hasonlóan — a magyarságon kívül nemzetiségek is részt vettek a ma élő névanyag kialakításában. A törököknek 1683—86. évi kiűzését követően a megfogyatkozott lakosságú megyébe tömegesen érkeztek német és szlovák telepések. A német telepítettek legnagyobb része a nyugati és délnyugati katolikus német országokból, kisebb részben pedig Magyarország nyugati vármegyéiből származott. A nagy német telepítési mozgalom 1789-ben Kirva (ma Máriahalom) újratelepítésével ért véget, s azt eredményezte, hogy a mai Komárom megye területén levő 77 községből 21-ben a lakosság jelentős hányada német lett. Ezeket a török hódoltság elmúltával különböző vidékekről betelepült, más-más nyelvjárási németeket közönségesen *sváb*-oknak szokták hívni, noha korántsem jöttek mindnyájan a Svábföldről. 1944-ben jobbára németek lakták a következő Komárom megyei községeket: **D o r o g i j á r á s** : Süttő, Nyergesújfalu, Tát, Dorog, Csolnok, Leányvár, Dág, Máriahalom. **T a t a i j á r á s** : Dunaszentmiklós, Agostyán, Baj, Vérttestolna, Tarján, Szomor, Kecskéd, Vértessomló, Várgesztes. **K o m á r o m i j á r á s** : Bakonyszombat-hely, Bakonysárkány, Ácsteszer, Aka. A második világháborút követően a németiség száma a felénél is kevesebbre csökkent. Az 1945. évi potsdami háromhatalmi (Nagy-Britannia, Szovjetunió, USA) értekezlet ugyanis határozatot hozott a Magyarországon maradt német lakosságnak Németországba való rendezett áttelepítéséről. Az áttelepítés 1946-tól 1948-ig folyt. Néhány községbe az áttelepített németek helyére felvidéki magyarok költöztek. — A Komárom megye földrajzi nevei (a továbbiakban: KMFN.) című kötetbe felvett német földrajzi neveket Gerstner Károly és Rieder Edina ellenőrizte, illetőleg lektorálta.

Szlovákok főleg Nyitra, Pozsony és Trencsén vármegye területéről húzódtak le az elnéptelenedett Komárom megyei falvakba. Római katolikusokon kívül voltak közöttük evangélikus vallásúak is. A szlovákokkal való újratelepítés elsők Oroszlányban ment végbe, mégpedig 1701-ben. 1944-ben tíz Komárom megyei községben volt szlovák lakosság: **D o r o g i j á r á s**: Mogyorósbánya, Keszthely, Pilisszentlélek, Sárísáp, Piliscsév. **T a t a i j á r á s**: Tardosbánya, Vértesszőlős, Tatabánya, Oroszlány. **K o m á r o m i j á r á s**: Szák. A szlovák lakosság egy része az 1946-ban kötött magyar—cseh-szlovák lakosságcseré egyezmény alapján 1946-ban áttelepült Szlovákiába. — A KMFN-ben közzétett szlovák földrajzi névanyagot Danis József és Zsilák Mária ellenőrizte, illetőleg lektorálta.

A Bevezetésben Körmendi Géza és Ördög Ferenc számszerű adatokat közöl a gyűjtött nevekről: „A megye területe 225 010 hektár, a névcek száma 13 001. Átlagban ezer hektárra 58 névcek jut, amely inkább alacsonynak mondható a Vas megyei 75-ös, az egri járás 94-es, a füzesabonyi járás 67-es, a hevesi járás 63-as névgyakoriságával szemben” (KMFN. 9). Érdemes elgondolkodnunk ezeken az összehasonlító adatokon. Az egri járás kiugróan magas névsűrűsége a tagolt, hegyes felszínnel hozható összefüggésbe. De hát a viszonylag alacsony névsűrűségű Komárom megye területének nem csekély részét is hegyvidék alkotja: a Bakony, a Vértes, a Gerecse, a Pilis, a Visegrádi-hegység egészben vagy részben Komárom megyéhez tartozik. Nyilvánvaló tehát, hogy a földrajzinév-gyűjteményekben mutatkozó névsűrűséget illetően — számos egyéb körülményen kívül — figyelembe kell vennünk az emberi tényező szerepét, a gyűjtők egyéniségét is.

A KMFN. anyaga módot nyújt arra, hogy tisztázzuk néhány elpusztult középkori helység pontos fekvését. Bemutatok három példát. — Csánki (3: 494) szerint az 1448-ból adatolt *Berczel* Tata vidékén feküdt. A KMFN. (153) alapján pontosabban is lokalizálhatjuk: Tata belterületétől délre található a *Bercéli-dűlő* és a *Bercéli-fődek* nevű határ-rész. Itt terület el a régi Bercel. A KMFN. adatközlőjének az a vélekedése, hogy a *Bercéli-dűlő* tulajdonosáról kapta nevét, tudományos szempontból értéktelen. — Az 1235 körül felbukkanó *Chichov* (= *Csicsó*) falut Csánki (3: 497) nem tudta pontosan helyhez kötni, s csak azt derítette ki róla, hogy „A Héderváriaké volt s a Nagy-Igmánd, Mocsá és Tömörd (utóbbi ma puszta) közti vidéken feküdt”. Nos, a KMFN. alapján az egykori *Csicsó* falu helyét szabatosan rögzíthetjük. Nagyigmánd belterületétől délkeletre, a *Csicsói-ér* (KMFN. 260, 263; hivatalosan: *Kocs—Kisigmándi-ér*) és a Szendi-ér között terül el a *Csicsó* (KMFN. 264) nevű dombos szántó, amely az egykori falu nevét fenntartotta. Tőle északra, a Csicsói-ér mentén fekszik a *Csicsói-legelő*-nek (KMFN. 263) hívott dombos szántó, egykor legelő. E határresznek az a nevezetessége, hogy a környéken 1862-ben egy komáromi gyógyszerész keserűvízforrásra bukkant, amelynek palackozott vize Igmándi keserűvíz néven ma is országszerte ismert. — Az 1455-ből adatolt *Kajand*-ot Csánki (3: 502) nem lokalizálta, de megjegyezte, hogy „A Bábónai, Kovácsi sat. családoké volt”. A KMFN. (258) alapján megtudhatjuk, hogy a Bábólnáról Nagyigmándra vezető úttól délre épült baromfitelep és környéke ma is a *Kajánd* nevet viseli.

Valósággal meghökkenítő a Bábólna belterületétől északra található *Födémés-kut* (KMFN. 257), amelyet a közzétéveők ezzel a magyarázattal látták el: „Egy elpusztult méhészház — födemes ház — mellett levő kút.” Mi itt a meghökkenítő? Az, hogy ebben az összetett helynévben és az ezt értelmező szövegben olyan szóval találkoztunk, amelyet mindeddig csupán helynévi használatból ismertünk, s amelynek 'kaptáros, mézzel adózó' jelentését a következő oklevélrészletből lehetett csak kikövetkeztetni: 1264/1466: „Villam *fedemus*, in magna insula, cum omnibus populis *mellidatoribus nostris*” (Mon-Strig. 1: 511). Összesen tíz *Födemes* ~ *Fedemes* helység volt vagy van a történelmi Magyarország területén (Györffy: TörtSz. 15: 290; Heckenast: FejSzolg. 101—2 még

csak kilencet, az EtSz. 2: 166 pedig hetet tartott nyilván). Különös művelődéstörténeti jelentőséget az ad ezeknek a helységneveknek, hogy ők számíthatók a finnugor ősiségű méhészet egyetlen fennmaradt magyar nyelvi emlékének (MSzFgrE. 1: 187). Szóképzési, névadási szempontból a következő fejlődési sorba illeszthetők be: *fed* ~ *föd* 'takar' :> **fedém* ~ **födém* 'méh lakás, kaptár' :> **fedémes* ~ **födémes* 'kaptáros, mézzel adózó' > *Fedémes* ~ *Födémes* helységnev. — Lehetséges volna, hogy a köznévi **fedémes* ~ **födémes* az évszázadok hosszú során át bűvópatak módjára a nyelvjárások mélyén rejtőzött, s most, 1985-ben a bábolnai *Födémés-kut*-ban váratlanul a felszínre tört? Ha ez csakugyan lehetséges, ha — bízunk benne — a bábolnai *Födémés-kut*-hoz a nyelvészeti misztifikáció, archaizáló buzgalom gyanújának az árnyéka sem férhet, akkor igen becses nyelvi tényt vonhatunk be vizsgálódásainkba, és elelmélkedhetünk arról, hogy a szavaknak is megvan a maguk sorsa.

Bábolna anyagába becsúszott egy sajnálatos sajtóhiba. A KMFN. (275) szerint Bábolnán „a ménest 1879-ben alapították”. Az évszám helyesen: 1789.

S hogy ismertetésemnek legyen valami személyes mozzanata is, amellyel érzékelhetem, milyen odaadással, lelkes érdeklődéssel felejtkeztem bele apám szülőföldjének s az én gyermekkori nyári vakációim színhelyének, Komárom megyének a földrajzinégygyűjteményébe, kiemelem Nagyigmánd belterületi nevei közül a *Móric-ház* (KMFN. 261) épületnevet, amelyhez az a felvilágosítás van fűzve, hogy „Kiss Móric hentes és kocsmáros tulajdona volt”. Való igaz: a szóban forgó emeletes házat a Tárkányon született és Nagyigmándról nősült Kiss Móricról (1887—1944) nevezték el, akit közvetlen természete, társas érintkezésre való kivételes hajlama miatt jóformán mindenki a keresztnévén emlegetett. A nagybátyám volt.

Komárom megye pedagógusai és más önkéntes munkatársai s a munkálatokat irányító nyelvészek értékes új művel gazdagították a magyar földrajzinégygyűjtemények szépen gyarapodó sorát. Átvették a korábbi helynégygyűjtemények hagyományait (pl. a földrajzi köznevek kiválogatását a földrajzi tulajdonnevek tömegéből), gondot fordítottak a német és szlovák földrajzi nevekre is. Elismerés illeti meg őket.

Kiss Lajos

Ferenc Fabricius-Kovács Bibliography. Compiled by Miklós Kontra. Bloomington, Indiana, 1984. 41 oldal. (Arcadia Bibliographica Virorum Eru-ditorum. Editor: Gyula Décsy. Fasciculus 7.)

Nemsokára kilenc éve lesz annak, hogy idő előtt, váratlanul elhunyt Fabricius-Kovács Ferenc (1919—1977) nyelvész kollégánk, akit mi *Feri*-nek szoktunk szólítani és emlegetni. S most egy izlésesen kiállított, gondosan szerkesztett angol nyelvű füzetben láthatjuk viszont arcának jól ismert vonásait, és olvashatjuk — kitűnő szakemberek tollából — publikációinak teljességre törekvő, pontos jegyzékét, valamint részletes életrajzát, tudományos tevékenységének szakterületek szerinti, biztos ítéletű értékelését.

A személyi bibliográfiák összeállítása nagyon munka- és időigényes feladat. Az igazi bibliográfus ugyanis nem dolgozhat másodkézből, és nem lehet nagyvonalú; neki aprólékosnak és aggályoskodónak kell lennie, mert minden adatot, minden lap-számot ellenőriznie kell, minden közleményt látnia kell saját szemével. Nem végezheti munkáját sebtében, hanem csak módszeresen és megfontoltan, hiszen a leggeriférikusabb folyóirat, akta, évkönyv stb. is tartogathat számára meglepetést. Nos, Kontra Miklós személyében ilyen megbízható, alapos, kegyeletes érzésű bibliográfus vette számba Fabricius-Kovács Ferenc nyomtatott munkáit (1—14). E munkák a következőképpen

oszlanak meg: könyv (szerzői, társszerzői vagy szerkesztői munka eredményeként) 9 db, cikk 41 db, miszcellánea 10 db, fordítás 12 db, recenzió 30 db. Mindez összesen 102 címet tesz ki 4988 oldal terjedelemben. Ehhez veendő még a technikai szerkesztői tevékenység a *Studia Slavica* 1955 és 1965 közötti évfolyamaiban (mintegy 4000 oldal).

A szoros értelemben vett személyi bibliográfiát hét mellékletszerű összeállítás egészíti ki. Kontra Miklós hozzáértő kézzel rajzolja meg Fabricius-Kovács Ferenc rövidre szabott, de változatos, mozgalmas életútját a debreceni családi háttértől és Alma Mater-től egészen a Budapesten bekövetkezett hirtelen haláláig (15–8). Olyan részletek ragadják itt meg az olvasó figyelmét, mint az, hogy Fabricius-Kovács Ferenc már hetedik gimnazista korában gyakorolta magát a finn társalgásban a debreceni Nyári Egyetem finn hallgatóival, egyetemista korában földrajzi neveket gyűjtött három Bihar megyei faluban (Zsáka, Furta, Darvas), az erdei favágók szókészletét vizsgálta Alsójózsán, nyelvészeti és néprajzi terepkutatásokat folytatott Kárpátalján, nyelvi és népköltészeti anyagot gyűjtött a Bukovinából áttelepült székelyek körében. 1945-ben ő indította meg a debreceni egyetem a rendszeres orosz tanulmányokat. Nyelvtudása igen széles volt: gördülékenyen beszélt oroszul, finnül, angolul és németül, de jó ismeretei voltak a latin és a görög nyelv, valamint több finnugor és szláv nyelv terén is; egy kicsit románul is értett. A verstanulásra alapozott nyelvelsajátításban nagy segítségére volt kitűnő emlékezőtehetsége.

Hadrovics László arról tudósít, mit teljesített Fabricius-Kovács Ferenc a szlavisztikában, elsősorban a russzisztikában (18–20). Tudományszervezői és szerkesztői érdemein kívül különösen nevezetes „A konkrét → absztrakt jelentésfejlődés problematikája a szláv nyelveknek az értelmi tevékenységre vonatkozó szóanyaga alapján” (NytudÉrt. 61. sz.) című monográfiája, amelyben tíz szláv szócsoportot dolgozott fel tüzetesen, etimológiája és jelentésfejlődése szempontjából.

Szépe György azt vizsgálja, mivel járult hozzá Fabricius-Kovács Ferenc a magyar anyanyelvi neveléshez (20–6). Mesterének, Karácsony Sándornak (1891–1952) nyomdokain haladva Fabricius-Kovács Ferenc az iskolai anyanyelvi nevelést társaslélektani alapokra kívánta helyezni. Véleménye szerint szilárd anyanyelvi ismeretek birtokában eredményes lehet egy-egy idegen nyelv elsajátítása is. Iskolás kor előtt azonban ezt még nem helyes célul tűzni. — Fabricius-Kovács Ferenc nyelvpedagógiai dolgozataiból barátai válogatták ki egy kötetre valót, már a szerző halála után: „Kommunikáció és anyanyelvi nevelés” (Budapest, 1980. 96 oldal. Az Országos Pedagógiai Intézet Pedagógus továbbképzés könyvtára).

Hajdú Péter uralisztikai tekintetben méri fel Fabricius-Kovács Ferenc tudományos működését (27–38). Fabricius-Kovács főleg az uráli számnevekre összpontosította figyelmét (*húsz, egy*), de más szavakat illetően is ajánlott újszerű etimológiai magyarázatot (*savanyú, savó, köcsög, jaggyal*). Hajdú Péter sorra veszi és fontos kritikai észrevételekkel kíséri őket. Megjegyzéseit nem hagyhatja figyelmen kívül e szavak egyetlen további kutatója sem.

A mellékletek sorát a Fabricius-Kovács Ferencről közzétett nekrológok (38), a róla szóló egyéb írások bibliográfiai adatai (38–9) és a bibliográfiai füzetben szereplő folyóiratok és kiadók konkordanciaszerűen egybegyűjtött előfordulási helyei (39–40) zárják le.

Minden tudománytörténeti vizsgálathoz elengedhetetlenül szükséges az érintett kutatók személyi bibliográfiája. Kontra Miklós és munkatársai mintaszerűen oldották meg vállalt feladatukat. Fabricius-Kovács Ferenc lelkiismeretesen feltárt életműve beilleszthetővé vált a jövő nyelvtudomány-történeti szintéziseibe.

Kiss Lajos

Grundlagen der Sprachkultur. Beiträge der Prager Linguistik zur Sprachtheorie und Sprachpflege. Teil 2. Akademie-Verlag, Berlin, 1982. 356 oldal.

A Magyar Nyelvőr hasábjain megjelenése után ismertettem annak idején a *Grundlagen der Sprachkultur* első kötetét (Nyr. 105: 113–7). Most kezünkbe vehetjük a második kötet is.

Mint annak idején hírül adtuk, az első kötet legnagyobb érdeme az, hogy korrekt német fordításban hozzáférhetővé tette a prágai iskola tagjainak részben csak cseh nyelven olvasható főbb elméleti tanulmányait. (Az 1967-ben a *Nauka* Kiadónál megjelent orosz nyelvű válogatás ma már szinte hozzáférhetetlen.) Az első kötetben olvashattuk a prágai kör téziseit a nyelv műveléséről és a nyelvi normáról, valamint Havrának, Mathesius, Vachek és mások írásait az irodalmi nyelv elméletéről és a nyelv műveléséről, az írott nyelv főbb szabályairól és törvényszerűségeiről.

A most megjelent második kötet új írásokat tartalmaz a mai cseh nyelv művelés elméletéről és gyakorlatáról. Meg kell jegyeznünk azonban, hogy a csehszlovákiai nyelv művelés korántsem egységes. A szlovák nyelv művelés a csehétől eltérő elméletet dolgozott ki és gyakorlatában más elveket követ.

A kötet bevezető tanulmánya Karel Horálek tollából a két könyv tartalma közti benső összefüggéseket mutatja ki, s hidat alkot a két válogatás írásai között. Horálek elsősorban a prágai nyelvész kör alapítójának és fő elméleti teoretikusának, Mathesiusnak munkásságát elemzi bő citátumokkal. Elsősorban a prágai iskola funkciófelfogását taglalja, s megmutatja ennek a fő kategóriának történeti és tudományelméleti összefüggéseit.

A kötet tizenegy tanulmánya a nyelvi kultúra olyan egymástól távol álló részterületeivel foglalkozik, mint a lexikográfia, helyesírás vagy az anyanyelvi nevelés. A tematikájukban és színvonalukban oly különböző írásokat az irodalmi nyelv és a norma majdnem teljesen egységes felfogása köti össze.

Alois Jedlička tanulmánya (Az irodalmi nyelv elmélete) az irodalmi nyelv legfőbb elméleti kérdéseivel foglalkozik. A szerző áttekinti a témával kapcsolatos álláspontokat. Mivel azonban nem képvisel saját, jól elhatárolható koncepciót, az olvasó számára még az sem válik világossá, hogy a tárgyalt és egymással ellentétes álláspontok közül a szerző melyikkel rokonszenvez.

František Daneš két tanulmánya (Dialektikus tendenciák az irodalmi nyelvek fejlődésében, A nyelvi jelrendszer elméletéhez) a kötet legjelentősebb írásai közé tartozik.

Különösen érdekesek Daneš fejtegetései a nyelvhasználóknak a nyelvhez való viszonyában végbemenő változásokról. Az embereknek anyanyelvükhöz való viszonyában a következő beállítódásokat különbözteti meg: 1. instrumentális (pragmatikus), 2. erkölcsi, 3. érzelmi és 4. hagyományos. Egyetérthetünk a szerzőnek a következő megállapításaival: „Mindezidáig a nyelvi közösség viszonya a nemzeti nyelvekhez gyakran nagyon kevésbé racionális alapokon nyugodott [...] Okosabb lenne, ha bizonyos jelenségeket, amennyire ez célszerűnek látszik, leegyszerűsítsenénk, racionalizálnánk, a ballaszttól (akkor is, ha a tradíció által megszentelt ballasztról van is szó) megszabadulnánk és bizonyos folyamatokat automatizálnánk avégett, hogy értékes emberi energiákat olyan új, fontos feladatok és szituációk számára nyerjük meg, melyek nagy szellemi és alkotó erőt kívánnak” (111–2).

Daneš kutatói kvalitásait más oldalról tárja föl a nyelvi jelrendszer elméletéről írott tanulmánya. A *centrum*, *átmenet*, *periféria* kategóriák bevezetése lehetővé teszi egy olyan rugalmas jelrendszer kiépítését, amely jobban megfelel a nyelv jellegének, mint az elemek oppozicionális rendszerbe szervezése. A magyar nyelvből vett példákkal is

igazolhatjuk Danešnek azt a megállapítását, hogy nem minden elem viseli magán osztályának minden jellemző jegyét. A határozói igenév *-va*, *-ve* képzője pl. más szófajú lexémát hoz létre (mint a képzők), de tovább már nem jelezhető (mint a jelek) és lezárja a szóalakot (mint a ragok). Az átmeneti kategóriák éppen a nyelv lényeges tulajdonságai közé tartozó változást jelzik. A kategóriák a nyelv története során nem maradnak stabilak, számtalan átmenet jön létre köztük. Daneš cikke — bár tematikailag kevésbé illik bele a kötetbe — kétségkívül annak legértékesebb darabja, mely sok továbbgondolásra érdemes megállapítást tartalmaz.

Miloš Dokulil és Jaroslav Kuchař közös tanulmánya (Az irodalmi nyelvi norma és kodifikáció) a nyelvművelés központi kategóriáival foglalkozik. Bár ezek elemzésével már a prágai iskola klasszikusai is sokat foglalkoztak (lásd az első kötet megfelelő tanulmányait), napjainkban sem haszon nélkül való ezek elméleti tisztázása. Hogy az irodalmi nyelv „rugalmas stabilitása” (Mathesius kifejezése) létrejőjön, a nyelvművelők megfelelő kodifikáló tevékenységére van szükség. A kodifikáló tevékenységnek nem szabad gátat vetni a nyelv természetes változásainak. Nem szabad szem elől téveszteni azt sem, hogy mint a szerzők megállapítják: „A kodifikáció sosem tudja a nyelvi normát egészen pontosan és tökéletesen megragadni, így ennek mindig csak tökéletlen képmása marad” (121).

A nyelvi norma és kodifikáció különféle részterületeivel foglalkoznak a következő írások: Josef Filipec (Nyelvművelés és lexikográfia), Milan Romportl (Beszélt nyelv és beésszdkultúra), Miloš Dokulil (A nagybetűk alkalmazása a helyesírási rendszerben). Ezek a tanulmányok elsősorban gyakorlati érdekességgel bírnak. A lexikográfia és a helyesírás művelőinek nyilván érdekesek lehetnek az egynyelvű szótárak írása közben gyűjtött tapasztalatok és a helyesírási rendszer változtatásával kapcsolatos gondolatok, de egy elsősorban nemzetközi olvasóközönség számára összeállított kötetbe való beavogatásuk nem látszik különösebben indokoltnak.

Jiří Kraus tanulmánya (A csehszlovákiai nyelvművelés szociolingvisztikai aspektusaihoz) a szociolingvisztikai módszerek alkalmazási lehetőségeit vizsgálja a nyelvművelésben. A tanulmány pusztán elméleti, sőt némileg spekulatív jellegének magyarázata az a körülmény, hogy Csehszlovákiában említésre méltó szociolingvisztikai kutatások nem folytak, így Kraus csak külföldi (NDK- és szovjetunióbeli) tapasztalatokra támaszkodhatott.

Az Antonín Tejnor és munkatársai által írott tanulmány érdekes kísérletről számol be (Szociolingvisztikai vizsgálatok a nyelvművelés területén. A cseh helyesírás és idegen szó-használat problémái a közvélemény tükrében).

Csehszlovákiában éppúgy, mint Magyarországon a közvélemény élénk érdeklődést tanúsít a helyesírás és a nyelvi kultúra kérdései iránt. A nyelvészek által végzett közvéleménykutatás eredményei azt mutatták, hogy az emberek többsége a helyesírás kérdésében maradi nézeteket vall. Arra a kérdésre, hogy a helyesírást egy átfogó helyesírási reformot, a megkérdezettek 46%-a igennel válaszolt. Amikor viszont konkrét változtatásokról volt szó, a megkérdezettek túlnyomó többsége a régi alak mellett szavazott. Tejnorék tapasztalatai arra intenek bennünket, hogy a helyesírási reformok tekintetében a nyelvészek nem várhatnak a közvélemény igényeinek megnyilvánulására, hanem mint szakemberek éppen a közvélemény alakításáért felelősek.

A kötet írásai lehetőséget adnak arra, hogy a cseh nyelvművelés elméletével és gyakorlatával konfrontálódva saját tevékenységünk javítására is törekedjünk. Másrészt felvillantja a nemzetközi tapasztalatcsere lehetőségét és szükségességét. Ezen a téren példaként szolgálhat a prágai Ustav pro jazyk český CSAV és a berlini Zentralinstitut der AdW együttműködése, melynek egyik eredménye ez a kötet.

Huszár Agnes

Décsy Gyula: Hamburger for America and the World. [Hamburger Amerikának és az egész világnak.] Bloomington, Indiana 1984. 133 oldal

Az alcímben kötetét a szerző „A hamburger-világkultúra kézikönyvének” nevezi, ezzel is jelezve, hogy munkája jelentős — tematikai és szemléleti — részben a nyelvészet területén kívül a néprajz, a „kultúrantropológia” illetékességére is kiterjed. Arról az enni-valóról van egyébként szó, amelyet a nyolcvanas évek eleje óta úgy árulnak nálunk is „utcán át”, mint évtizedek óta a fagyaltot, egyenszabású bódékban, gyorsbűfékben, sorállás és a közös étkezések hagyományához tartozó kedélyesség nélkül. Azt lehet tehát mondani, hogy a szerző ihletése szoros kötődéssel kapcsolódik az etno- és a szociolingvisztikához, másfelől egy, az amerikai terminológiában globális antropológiának nevezett ágazathoz.

A fentieknek megfelelően mindenekelőtt az ételfajtáról olvashatunk. L. Szathmari bevezetőjéből (3–7) rögtön megtudjuk, milyen hagyományok, illetve körülmények hozták magukkal a hamburger megszületését (a marha feldarabolásának és felhasználásának sajátosan amerikai módja, valamint az a körülmény, hogy az amerikai népesség összetételében a nők aránya mindig kedvezőtlen volt, ami egyebek mellett a „gyorsételek” divatjához vezetett). Décsy Gyula a hamburger elterjedésének okai között az amerikai életformának a Zilbergeld által kifejtett „mindent egy perc alatt” elvét hangsúlyozza a hamburgernek jellegzetesen amerikai voltát magyarázó fejezetben (21).

A nyelvészeti vonatkozások mindvégig a kulturális vonatkozásoknak alárendelve szerepelnek a műben. (Így például a hamburger fogalmáról szóló fejezet — természetesen — hosszabban beszél a gasztronómiáról, mint az idevágó jelentéstani kérdésekről.) Az előbbieket közül kiemelésre kívánkozik a név eredetmagyarázata: az, hogy a Hamburg városnévből képzett melléknév ebben az alakjában 'húsgombóc' jelentésben a múlt század végén bevándorlók ajkán került Amerikába, ahol azután gyors változáson esett át. Mégpedig kettős értelemben. Egyrészt a szó alá tartozó fogalom jegyeinek összetételében, magyarul: ugyanaz a szó mindinkább egy másik ételfajta kezdett jelenteni, ti. azt, amit már mi ismerünk hamburgernek. Másrészt, a sokirányú szóalak-módosulások és -bővülések olyan tömege jelent meg főként a rövidült *burger* körül, amilyen csak sokkal hosszabb történeti szakaszban és többnyire csak az alapszókincshez tartozó elemek esetében tapasztalható. Elsősorban a szóösszetételek, játékos képzési formák mutatnak tarka képet. Közöttük úgyszólván minden előfordul: cégnevek, keresztnevek, anyagnévek, emfatikus elemvariánsok, és így tovább. A szerző a hamburgerhez tapadó szólás-szerű kapcsolatokból is mutatóványt ad a „hamburgeres metaforák” fejezetben (26–7). Olyanokról van szó, mint a 'hamburgerré ver valakit' vagy a 'hamburger helper' annak a személynek a megjelölésére, aki kábítószert tud szerezni stb. Megtaláljuk a könyvben az idegen nyelvű hamburger-alakváltozatok egy fontosabb részét is (33). A kötet nagyobbik fele (41–127) a hamburger lexémikus változatainak jegyzéke, pontos forrásmegjelöléssel és szóelemzésekkel. A szerző sok magyar adatot is hoz (a 'lángburger' kivételével az általam ismert összeset).

A könyvből részletgazdag, mozgalmas képet kapunk arról, hogyan tükrözi kicsiben egyetlen alapszó terjedése és morfológiai burjánzása a jelenkor kultúrájának felszíni mozgásformáját. Kézenfekvő és kívánatos lett volna, hogy Décsy hatalmas anyagát mélyre hatoló lexikológiai elemzésnek is alávesse. Úgy látszik azonban, hogy ihletőként a kultúrmorfológus Leo Frobenius szelleme erősebb volt, mint a jelentésané. Ez a szellem mindazonáltal egészségesen bővítette a nyolcvanas évek nyelvészetének lát-határát.

Szende Tamás

A Nyelvőr postája

Nagy gyakoriságú magyar nevek az Egyesült Államokban. Elsdon C. Smith csikágói kutató egy 1969-ben megjelent könyvében (American Surnames. Chilton Book Company. Philadelphia—New York—London, 370 o.) közölte hosszú évek munkásságának eredményeként a nagy gyakoriságú amerikai (USA) családnevek listáját. A lista az első kétezer leggyakoribb amerikai családnevet fogó elrendezésben tartalmazza, minden esetben megadva a névviselők számát a hatvanas években (személyekre, nem családokra vonatkoztatva). Első helyen a Smith áll 2 238 400 személy nevéként, a kétezredik (utolsó) helyen a Ricks (14 201 személy nevéként). Feltűnő, hogy a listában három magyar családnév előkelő helyezést kapott:

pozíciószám	név	személyek száma
1350.	<i>Toth</i> (sic)	20 950
1645.	<i>Horvath</i> (sic)	17 238
1814.	<i>Nagy</i>	15 653

E három magyar családnév tehát nagy gyakoriságú amerikai családnévnek számít. Ez azért feltűnő, mert az írtól, skóttól és a némettől eltekintve európai eredetű úgynevezett „kisebbségi nyelvek” nevei alig vannak képviselve Elsdon C. Smith listáján. A nagy gyakoriságú magyar Kiss valószínű azért nem került be a listába, mert e nevek viselői nevük írásmódját angol nyelvterületen gyakran megváltoztatják (*Kish*, *Gish* kedvelt amerikai formák *Kiss* helyett, mely az angolban kellemes, bár nem mindig kívánatos asszociációkat kelthet). Némi magyar vonatkozása lehet a német *Unger* névnek, amely Elsdon C. Smith listáján 1824-es besorolással 15 538 amerikai személy nevéként van listázva. Megjegyzendő, hogy kanadai, valamint közép- és dél-amerikai névanyagot Smith nem vett tekintetbe listája összeállításában.

Décsy Gyula

Kiegészítés. A⁷ Nyr.† 1984. évi 4. számában jelent meg A magyar helyesírás szabályainak 11. kiadásáról szóló közlemény. Ez érinti a szakmai helyesírási szabályzatoknak és szótáraknak az AkH.-hoz való viszonyát is, és felsorolja a Helyesírási Bizottsággal összhangban kidolgozott ilyen munkákat. A tőlem származó összeállításból két mű ki-maradt. Ezek:

A magyar kémiai elnevezés és helyesírás szabályai (a Kémiai Tudományok Osztályának Közleményei 17. évf. 1—4. szám, 1962.)

Az afrikai szavak és nevek, főképpen nyelv- és népvnevek magyar írásmódja (kidolgozta Fodor István; a Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei 25. évf. 251—65., 1968.)

Fábián Pál

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat nyomdába érkezett: 1985. november 30. — Terjedelem: 11,2 (A/5) ív
87.15106 Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest. — Felelős vezető: Hossai György

Szemle

<i>Kálmán Béla</i> : Az Európai Nyelvatlasz	111
Nyelvi divatok (Ismerteti: <i>Kovalovszky Miklós</i>)	118
Komárom megye földrajzi nevei (Ismerteti: <i>Kiss Lajos</i>)	121
Kontra Miklós: Ferenc Fabricius-Kovács Bibliography (Ismerteti: <i>Kiss Lajos</i>) ..	123
Grundlagen der Sprachkultur (Ismerteti: <i>Huszár Ágnes</i>)	125
Décsy Gyula: Hamburger for America and the World (Ismerteti: <i>Szende Tamás</i>)	127

A Nyelvőr postája

<i>Décsy Gyula</i> : Nagy gyakoriságú magyar nevek az Egyesült Államokban	128
<i>Fábián Pál</i> : Kiegészítés	128

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest V., József nádor tér 1., közvetlenül vagy postaútvánnyon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest, Alkotmány utca 21., telefon: 111-010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215--11488, az Akadémiai Kiadó STÚDIUM Könyvesboltjában (1052 Budapest V. Gerlőczy u. 7. Tel.: 188-633). Előfizetési díj egy évre: 72 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat (H-1 1389 Budapest, Pf. 149 és külföldi bizományosai).

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Pédányonként kaphatók a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (Bp. V., József nádor tér 1.) és az Akadémiai Kiadó STÚDIUM Könyvesboltjában (Bp. V., Gerlőczy u. 7.)

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 1 Ft
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzetek „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változásokról 1 Ft
[A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyarázat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához (A szótári részben végrehajtott változások jegyzékével)] 4 Ft
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága 1 Ft
5. *Vértés O. András*: A beszédhibákról 1 Ft
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője 3 Ft
7. *Bencédy József—Deme László*: Egy szavaló és kiejtési verseny tanulságai 2 Ft
8. *Grétsy László—Wachu Imre*: A műszaki nyelv művelése 5 Ft
9. *Deme László*: Helyesírási rendszerünk logikája 5 Ft
10. *Kiss Lajos—Kovalovszky Miklós—Lőrincze Lajos—Mátyás Ferencz*: O. Nagy Gábor emlékének 2 Ft
11. *Kemény Gábor*: Képszerűség és kompozíció Krúdy prózájában 2 Ft
12. Beszédkultúránk időszertű kérdései

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) áruajtja.

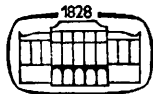
Nyelvészeti kiadványok

- Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum* Budapestini habitus anno 1975. Red. Gyula Ortutay. Pars I. Acta Sessionum. Cur. János Gulya. 1975. 241 l. 15×25 cm. Német, orosz és francia nyelvű tanulmányok. Fve 140,— Ft. ISBN 963 05 0436 7
- Domokos Péter: *Az udmurt irodalom története*. 1975. 550 l. 17×25 cm. Bibliogr. fejezetenként. Orosz és angol nyelvű összefoglalással. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0699 9
- Études Finno-Ougriennes*. Tome X. Année 1973. 1975. 318 l. 17×25 cm. Fve 180,— Ft. ISBN 963 05 0579 7. Közös kiadás a párizsi A. D. E. F. O.-val (Librairie Klincksieck, Paris)
- Forschungstätten für Finnougristik in Ungarn*. (Red. von János Gulya, László Honti. Übers. von Regina Hessky. Az előszót írta: Kálmán Béla.) 1975. 165 l. 4 fénykép, 17×25 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0623 8
- Gregor Ferenc: *Der schlowakische Dialekt von Püßszántó*. (Übers. von István Tóth.) 1975. 295 l., 17×25 cm. Bibliogr. 293—296. l. Kve 180,— Ft. ISBN 963 05 0400 6
- Hadrovics László: *Szavak és szólások*. 1975. 134 l. 17×25 cm. (Nyelvtudományi értekezések 83.) Fve 22,— Ft. ISBN 963 05 0732 3
- Hajdú Mihály: *Budapest utcaneveinek névtani vizsgálata*. 1975. 52 l. 17×24 cm. 1 melléklet (Nyelvtudományi értekezések 87.). Fve 11,— Ft. ISBN 963 05 0551 7
- Honti László: *System der paradigmatischen Suffixmorpheme des uogulischen Dialektes an der Tawda*. (Übers. von Regina Hessky.) 1975. 161 l. 17×25 cm. Bibliogr. 157—161. l. Kve 80,— Ft. ISBN 963 05 0237 2
- Jel és Közösség*. Szemiotika tanulmánygyűjtemény. Szerk. Voigt Vilmos, Szépe György, Szerdahelyi István. 1975. 234 l. 17×25 cm. Bibliogr. 201—229. l. (Musseion könyvtár 2.) Kve 52,— Ft. ISBN 963 05 0424 3
- Kniezsa István: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai*. Két kötetben 15×21 cm. 2. kiad. 1974. 1. köt. 582 l. 2. köt. 583—1043 l. Német és orosz nyelvű összefoglalóval. Kve együtt 180,— Ft. ISBN 963 05 0413 8 (1—2. köt.), ISBN 963 05 0414 6 (1. köt.), ISBN 963 05 0415 4 (2. köt.)
- Kósa László—Filep Antai: *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. 1975. 230 l. 12×18 cm. Bibliogr. 197—228 l. (Néprajzi tanulmányok.) Fve 23,— Ft. ISBN 963 05 0561 4
- Magyar értelmező kéziszótár* (Szerk.: Juhász József, Szőke István, O. Nagy Gábor, Kovalovszky Miklós.) 2., változatlan kiadás. 1975. 1550 l. 17×25 cm. Kve 260,— Ft. ISBN 963 06 0731 5
- A magyar helyesírás szabályai*. 10. kiad. 15. (a tizenegyedikhez képest változatlan, lenyomat). 1975. 267 l. 14×21 cm. Fve 9,— Ft, Kve 16,— Ft. ISBN 963 05 0610 6
- A Magyar Nyelvjárások Atlaszának elméleti-módszertani kérdései*. Szerk. Deine László Imre Samu. 1975. 345 l. 17×25 cm. Kve 68,— Ft. ISBN 963 05 0609 2
- Mikola, Tibor: *Die allen Postpositionen des Nenzischen* (Juraksamojedischen). Übersetzt von Tilda und Paul Alpári. 1975. 242 l. 14×21 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0223 2. Közös kiadás a hágai—párizsi Mouton kiadóval
- Modern Linguistics and Language Teaching*. International Conference Budapest, 1—5 April 1971. 439 l. 17×25 cm. Angol, francia, német, orosz és egy latin nyelvű tanulmány. Kve 250,— Ft. ISBN 963 05 0265 8. Közös kiadás a hágai Mouton kiadóval
- Papp Ferenc: *A magyar főnév paradigmatis rendszere*. (Leírás és automatikus szintézis.) 1975. 327 l. 45 táblázat. 17×25 cm. Bibliogr. 263—265 l. Kve 66,— Ft. ISBN 963 05 0570 43
- Researches in Altaic Languages*. Papers read at the 14th Meeting of the Permanent International Altaistic Conference. Held in Szeged, August 22—28, 1971. E. by Louis Ligeti. 1975. 338 l. 10 ábra, 18 táblázat, 17×25 cm. (Bibliotheca orientalis Hungarica XX.) Bibliogr. tanulmányként. Angol, francia és német nyelven. Kve 200,— Ft. ISBN 963 05 0124 4
- Steinitz, Wolfgang: *Ostjakologische Arbeiten*. Szerk. Gert Sauer, Renate Steinitz. — Négy kötetben. 27×19 cm. ISBN 963 05 0156 2
- Bd. 1. *Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen aus zwei Dialekten. Texte*. Neubearb. von Gert Sauer. 1975. 468 l. Szövegek eredeti nyelven, német nyelvű magyarázószöveggel. Kve 300,— Ft. ISBN 963 05 0157 0. Közös kiadásban a berlini Akademische-Verlaggal és a hágai Mouton kiadóval
- Zslika János: *A jelentés szerkezete*. A jelentés mozgásegysége. 1975. 262 l. 10 melléklet, 17×25 cm. Kve 60,— Ft. ISBN 963 05 0640 8

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

- J. Soltész Katalin:* Újabb állatnévvizsgálatok
- Büky László:* A *kötődik* ige és a *kötődés* főnév használata a mai nyelvben
- Boros Edít:* A keresztnévadás divatja Ajkán a várossá alakulás első két évtizedében
- Raisz Rózsa:* A kvantitatív módszer mondatstilisztikai alkalmazhatóságáról
- Bencze Lóránt:* A „hiv magyarázat” eredete
- Horváth Mária:* A Napló dicsérete
- Bakos József:* A felkiáltójelek poétikája
- Szili Szabolcsné:* Vizsgálható-e a szövegbefogadás mértéke?
- Szabó József:* A nagykovácsi nyelvjárás jövevényszavai
- Elekfi László:* Megjegyzések egy metrikai kezdeményezéshez
- Kálmán László:* Egy hipotézis a lehetséges közvetlen összetevős szerkezetekről
- Klaudy Kinga:* Az idéző mondategység igéiről
- Reuter Camillo:* Élt-e a *Zselécség* tájnév?
- Tóth István:* „Az igazat mondd, ne csak a valódit”
- Bernáth Béla:* A Mohácsi nóta

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

110. ÉVFOLYAM 1986. JANUÁR—MÁRCIUS 2. SZÁM

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ANYANYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LÓRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BÁNRETI ZOLTÁN, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ,
KEMÉNY GÁBOR, KOVALOVSKY MIKLÓS, RÁCZ ENDRE

SZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest I., Szentháromság u. 2. Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

Nyelvművelés

- J. Soltész Katalin:* Újabb állatnévvizsgálatok 129
Büky László: A kötődik ige és a kötődés főnév használata a mai nyelvben 137
Boros Edit: A keresztnévadás divatja Ajkán a várossá alakulás első két évtizedében 149
Raisz Rózsa: A kvantitatív módszer mondatstilisztikai alkalmazhatóságáról 161

Íróink nyelve

- Bencze Lóránt:* A „hív magyarázat” eredete 170
Horváth Mária: A Napló dicsérete 174
Bakos József: A felkiáltójelek poétikája 183

Nyelv és iskola

- Szili Szabolcsné:* Vizsgálható-e a szövegbefogadás mértéke? 190

Nyelvjárásaink

- Szabó József:* A nagykoványi nyelvjárás jövevényszavai 197

A nyelvtudomány műhelyéből

- Elekfi László:* Megjegyzések egy metrikai kezdeményezéshez 201
Kálmán László: Egy hipotézis a lehetséges közvetlen összetevős szerkezetekről 212
Klaudy Kinga: Az idéző mondategység igéiről 214

Szó- és szólásmagyarázatok

- Reuter Camillo:* Élt-e a Zselicség tájnév? 223
Tóth István: „Az igazat mondd, ne csak a valódit” 225
Bernáth Béla: A Mohácsi nóta 227

() () () () ()
Imre Samu
() () () () ()

MAGYAR NYELVŐR

110. ÉVFOLYAM

1986. ÁPRILIS—JÚNIUS

2. SZÁM

Újabb állatnévizsgálatok

1.1. 1980 óta a sokszorosított névtani kiadványsorozatokban számos olyan tanulmány és közlemény jelent meg, amely a közelmúlt és a jelen magyar állatneveit mutatja be. A Névtani Értesítő (NÉ.) 3. számában (1980.) Solymár Imre „A völgyeségi kiscgazdák tájfajta teheneinek nevei 1930 és 1945 között”, valamint 4., 5. és 6. számában (1980—1981.) Hajdú Mihály „Békés megyei apaállatnevek 1925 és 1934 között” című tanulmánya történeti anyagú. A NÉ. 4. számában Mizser Lajos „Állatnevek Fekete István műveiben” címmel az irodalmi állatnévadás alig vizsgált területén tör utat. Ugyanitt Dégi Zoltán „Állatnevek Ordacsehiben és környékén”, a 7. számban pedig (1982.) Kiss Jenő „Állatnevek a rábaközi Mihályiból” című közleménye mai névanyagot tár fel. Szintén jelenkori névanyagot dolgoz fel a Magyar Névtani Dolgozatok (szerkeszti Hajdú Mihály, kiadja az ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport Névkutató Munkaközössége) tizenkét füzeté: Nagy Géza munkáját kivéve (22. sz. a bodroghközi Karcsa állatnevei [1959—1979], 1981.) a többi mind Zala megyében készült Ördög Ferenc irányításával: 16. sz. Knausz Ágnes, Kutya-, ló- és szarvasmarhanevek Miklósfán, 1981.; 18. sz. Tóth Éva, Letenye és Sormás kutyaneevei, 1981.; 20. sz. Paulusz Julianna, Szarvasmarhanevek Nagykanizsa környékén, 1981.; 27. sz. Biskopics Éva, Kiskanisai kutyaneevek, 1983.; 31. sz. Paulusz Julianna, Nagykanisai kutyaneevek, 1983.; 36. sz. Tóth Éva—Tóth Mária, Palin, Korpavár, Bagolasánc és Kerecseny kutyaneevei, 1983.; 39. sz. Boha Judit, Páka szarvasmarha- és kutyaneevei, 1983.; 41. sz. Tamás Olga, Kutya-, macska- és baromfinevek Becsehelyen, 1983.; 43. sz. Horváth Attila, Pölöskefő és Kacorlak kutyaneevei, 1983.; 47. sz. Egyed Mária, Orosztony szarvasmarhanevei, 1983.; 49. sz. Tóth Ildikó, Pölöskefő szarvasmarhanevei, 1983. A következőkben a jelenkori állatnévallományt bemutató dolgozatok eredményeit és tanulságait összesítem.

1.2.	19	kutatópontról	kb.	3 400	kutyának	567	neve
	14	„	kb.	3 000	szarvasmarhának	595	„
	7	„	kb.	450	lónak	160	„
	3	„		350	macskának	139	„
	3	„	kb.	11 000	tyúknak és kakasnak	17	„
	2	„	kb.	900	juhnak	14	„
	2	„	kb.	1 000	disznónak	88	„
	2	„		19	papagájnak	14	„
	1	„	(Mihályi)	27	kecskének	12	„
	1	„	„	8	szamárnak	7	„
	1	„	„	7	nyúlnak	7	„
	1	„	„	1	őznek	1	„
	1	„	„	1	pávának	1	„
	1	„	(Karcsa)	kb.	400 libának	1	„

gyűlt össze. Az állatnevek összes száma 1318, a fentiek összegénél kisebb, mivel sok nevet különböző fajú állatok elnevezésére is használnak.

A számadatok egy része azért hozzávetőleges, mert nem mindegyik szerző tüntet fel pontos számokat. Dégi Zoltán Ordacsehiből és környékéről csak a neveket sorolja fel. Nagy Géza Karcáról csupán a leggyakoribb tehén- és kutyanévek előfordulási számát közli, igaz, két gyűjtési időpontból, 1959-ből és 1979-ből, ami bizonyos mértékű változás lemerését teszi lehetővé, de igen valószínűtlen, hogy 1959-ben öt-hat, sőt nyolc-tíz állatnév egyaránt 42—42-szer, 35—35-ször, 19—19-szer, 32—32-szer fordult elő (vö. Nagy Géza i. m. 8). Ugyancsak tévedésnek, elírásnak látszik a 7. lapon közölt táblázatban, hogy a disznók és a kutyák száma éppúgy azonos, mint a disznónevek és a kutyanévek száma. Többféleképpen érthető az az adat is, hogy 400 libára 1 név jut: akár úgy, hogy 400 liba közül csak egynek van neve, akár úgy, hogy többnek, sőt — ad abszurdum — mind a 400-nak ugyanaz a neve. (Ne csigázzuk tovább a kíváncsiságot: *Jancsi* ez a név.) Pontosabb az olyan szerzők eljárása, akik közlik például, hogy „a községben található macskák mintegy $\frac{2}{3}$ -ának nincs neve” (Tamás O. i. m. 13), vagy „A falvakban található 110 kutya közül 100-nak van neve” (Horváth A. i. m. 3).

Az említett pontatlanságok miatt az alábbi gyakorisági lista is csak hozzávetőleges. A +K., +O. jelzés azt jelenti, hogy a név Karcán, illetve Ordacsehiben vagy környékén is előfordul, de nem tudni, hányszor.

<i>Csőpi</i>	285+K.+O.	(282+O. kutya)
<i>Szegfű ~ Szekfű</i>	115+O.	(114+O. szarvasmarha)
<i>Pici</i>	96+K.+O.	(77+K.+O. kutya)
<i>Morzsa</i>	96	(kutya)
<i>Csibész ~ Csibisz</i>	77+K.+O.	(76+K.+O. kutya)
<i>Bobi</i>	74+O.	(kutya)
<i>Bodri</i>	73+K.+O.	(kutya)
<i>Bogár</i>	71+K.+O.	(71+O. kutya)
<i>Rózsa</i>	65+K.	(64+K. szarvasmarha)
<i>Manci</i>	62+K.+O.	(44 szarvasmarha, 15+K.+O. ló)
<i>Reksz ~ Rex</i>	64	(kutya)
<i>Mackó</i>	57+K.	(54+K. kutya)
<i>Gömböc + Gömbóc</i>	53+K.+O.	(51+K.+O. kutya)
<i>Zsömle + Zsemlye</i>	51+K.+O.	(49+O. szarvasmarha)
<i>Rekszi ~ Rexi</i>	51	(kutya)
<i>Kormos</i>	49+O.	(36+O. kutya, 11 macska)

40-nél többször fordul elő a *Kántor* kutya-, a *Bimbó* szarvasmarha-, a *Betyár* kutya- és szarvasmarhanév;

30-nál többször a *Kati*, *Piros*, *Cifra* szarvasmarha-, a *Kökény* és a *Bundi* kutya-, a *Gyöngyös* szarvasmarha- és kutyanév;

20-nál többször a kutyanévek közül *Vitéz ~ Vitz*, *Pamacs*, *Morzsi*, *Tacsi*, *Lédi ~ Lady*, *Kicsi*, *Hektor*, *Szultán*, *Tücsök*, a szarvasmarhanévek közül *Juci*, *Bárány*, *Rózi* és *Citrom*, továbbá a *Cili* macska-, a *Csillag* lónév, valamint a *Mici*, amelyet főleg teheneknek, kecskéknek és macskáknak, de kutyának és lónak is adnak.

1.3. A mintaszerűen alapos zalai adattárak minden állatnév mellett feltüntetik a névviselő nemét, korát, színét, kutyának, szarvasmarhának és

lónak a fajtáját, kutyának még a testnagyságát és a használatát is (pl. ház-
 őrzés, vadászat, terelés). Ezek az adatok a név motivációja szempontjából
 fontosak. A *Csőpi*, *Pici*, *Morzsa* neveket kis termetű, a *Bogár*, *Kormos*, *Cigány*
 neveket fekete szőrű, a *Hímes*, *Cifra* neveket tarka állatok kapják stb. A név-
 adás indítékát, a név eredetét a zalai szerzők szükség esetén külön is meg-
 magyarázzák; a karcsai Nagy Géza minden egyes névhez fűz eredetmagyará-
 zatot, de ez gyakran nem kielégítő. Pl. a *Cinyu* névnél ezt olvassuk: „Az állat
 sötétbarna színe miatt ezt a nevet” (i. m. 28), a *Gólinc*-nál ezt: „Az állat
 nagy, sovány termete miatt kapta nevét” (i. m. 29), de nem tudjuk meg, mit
 jelent az, hogy *cinyu*, illetve *gólinc*. Ismeretlen eredetűnek minősít olyan
 világos motivációjú neveket, mint *Csákó* (24), *Pajtás* (26), *Szimat* (27), *Becses*
 (32). Másutt ilyen szakszerűtlen magyarázatot ad: „*Cica* [...] A macska
 szavunk becézett alakja” (19), „*Csúszó* [...] A név a kígyó népnyelvi válto-
 zata” (uo.), vagy „*Buksi* [...] A név a bunkó szavunkból származik” (28).
 Szerencsére vannak azért jó, értékes információkat adó névmagyarázatok is,
 pl. a *Zsidó* disznónévről: „Az állat hosszú, görbe orra miatt adták neki ezt
 a nevet” (23); Hajdú Mihálynak ugyanez a disznónév fejtörést okozott (vö.
 NÉ. 6. sz. 25).

2. A karcsai és zalai szerzők az állatnevek tipológiáját is bemutatják.
 Ennek fő szempontjai, illetve csoportjai — saját terminológiám szerint —
 1. a sz ó n e v e k, azaz közfőnevek, melléknevek és egyéb szófajú szók,
 amelyek valamilyen megfejthető indíték alapján vagy motiválatlanul váltak
 állatnévvé; 2. a z á t v i t t, vagyis állatnévként használt személynevek,
 földrajzi nevek és más tulajdonnevek; 3. a z e l s ő d l e g e s j e l n e v e k,
 olyan hangsorok, amelyek sem közszóként, sem egyéb tulajdonnévként nem
 használatosak.

2.1.1. Az 1318 állatnévből 640 szónév, 417 átvitt tulajdonnév és 261
 elsődleges jelnév. A típushatárok nem egészen szilárdak, hiszen a *Rózsa*, *Viola*,
Virág, *Grácia* és több más név személynévből vagy közfőnévből is válhatott
 állatnévvé, s az egyes szerzők gyakran különféleképpen is sorolják be. A főnévi
 és melléknévi eredetű nevek jelentős része közvetlenül vagy metaforikusan
 utal a névviselőnek valamely külső vagy belső tulajdonságára, szokására,
 pl. *Pöttyös* a szarvasmarha szőrzetére, *Jámbor* a viselkedésére (Páka), *Vekker*
 a kutya ugatásának ébresztő hatására (Mihályi). Érdekes kisebb csoport
 a metonimikus nevéké. A becsehelyi *Kesztyű* és *Dorgó* kutya arról a tárgyról
 kapta a nevét, amellyel játszani szeret (*dorgó* a tornacipő helyi megnevezése,
 vö. Tamás O. i. m. 12); hasonló a motivációja a bagolasánci *Zokni* kutyanévnek
 (Tóth É.—Tóth M. i. m. 18). A miklósfai tsz.-ben a *Dél*, *Holdvilág* és *Kisasszony*
 nevű teheneket születésük időpontjáról nevezték el — az utóbbit Kisasszony
 napjáról —, felelevenítve ezzel egy ősi személynévadási szokást (vö. *Lucius*,
Karácsony, *Húsvét*). Az áttételesen motivált vagy éppen motiválatlan szó-
 nevek egyik jellegzetes alcsoportja az embert, embertípust, valamilyen néphez,
 népcsoporthoz, társadalmi csoportozhoz tartozó embert jelentő szavaké: antro-
 pomorf nevek, pl. *Huszár* (kutya, bika, ökör, ló, kakas: Karcsa, Pölöskefő,
 Becsehely, Mihályi), *Pásztor* (kutya: Nagykanizsa), *Primás* (ló: Ordacsehi),
Tatár (kutya, ló: Mihályi), *Török* (szarvasmarha: Páka), *Lédi*, *Lord*, *Szultán*
 (gyakori kutyanévek). A népnévi eredetűek közé tartozik a már elhomályosult
 jelentésű *Burkus* kutyanév, amelyet a pákai gyűjtő tévesen sorol az „idegen
 szavak” közé (Boha J. i. m. 12).

Gyakran neveznek el állatokat valamely állatot jelentő köznévvel; némelykor saját fajának vagy fajtájának nevével, illetőleg becenevével: *Kandur*, *Cica*, *Cicuka* (macskák: Becsehely, Karcsa, Mihályi), *Coca*, *Coci* (disznók: Mihályi), *Boci* (szarvasmarhák: Miklósfa, Pölöskefő), *Csacsi* (szamár: Mihályi); kutyanévként gyakori a *Fokszí* ~ *Foxi*, *Tacsi*, *Tacskó*, előfordul *Bokszí* ~ *Boxi*, *Pincsi*, Nagykanizsán *Koli* (= collie), Ordacsehiben vagy környékén *Puli*, Bagolasáncon *Pumi*, bár ezeket a neveket nem mindig foxi, tacskó, boxer stb. viseli. Valamilyen külső vagy belső hasonlóság alapján neveznek el kutyákat *Mackó*-nak, *Tigris*-nek, teheneket *Bárány*-nak, *Tevé*-nek (púpos hátáról, vö. Knausz Á. i. m. 35), ökröt *Lajhár*-nak (Mihályi), disznót *Szamár*-nak (Karcsa). Különösen kedveltek a madárnevek: *Fecske* ~ *Főcske* az egyik leggyakoribb lónév, a szarvasmarhák között van *Banka*, *Cinke*, *Csalogány*, *Daru*, *Galamb*, *Hattyú*, *Ruca*, *Veréb* stb., *Rigó* előfordul kutya-, tehen-, ló- és disznónévként is.

A növényneveknek, köztük a virágok, gyümölcsök, növényi eredetű csemegék nevének főleg a tehenek elnevezésében jut szerep, s ezeknek csak egy részéről mondható el, hogy hasonlóság alapján az állat színére utalnak, mint *Rózsa*, *Szegfű*, *Pipacs*, *Alma*, *Narancs*, *Citrom*, *Kávé*. Az *Árvácska*, *Boglárka*, *Hajnalka*, *Ibolya*, *Kezeda*, *Rozmaring*, *Füge* ~ *Fige*, *Mandula*, *Szotyola* nevek (Karcsa, Miklósfa, Mihályi) inkább kedveskedő hangulatúak, a nőiességet emelik ki — egy részük női név is lehet. A tehennevek virág-szimbolikájáról szó volt Hajdú Mihálynak a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1981. szept. 29-i ülésén tartott, „A magyarországi állatnévadás” című előadásában is (vö. MNy. 89: 498).

2.1.2. A melléknévi eredetű, közvetlen leíró jellegű neveknek érdekes csoportja bukkan elő a karcasai macskák névanyagában: a birtokos személyragos *Fehérje*, *Feketéje* és *Tarkája*. Kár, hogy nem derül ki, van-e összefüggés a három név viselője között, s hogy egy-egy vagy több állat viseli-e ezeket, azaz hogy elszigetelt névadásról vagy névtípusról van-e szó.

2.1.3. A főnévi és melléknévi eredetű állatnevek mellett van néhány olyan, amely egyéb szófajú szóból ered: névmásból a *Senki* tehenév (Miklósfa), határozószóból a *Cirka* kutyanév, állítmányi névszóból a *Muszáj* lónév (Karcsa). Igéből képzett főnévnek minősíti a kiskanizsai szerző a *Bojszi* kutyanévet, amely a horvát *bojsze* 'félj' igealakból származik (Biskopics É. i. m. 8); minthogy azonban ennek a névnek magyar közszói jelentése nincs, az elsődleges jelnevek közé sorolandó. Több név alakult mondat értékű szóból: állatterelőből *Cselő* (ökor: Mihályi), állatkergetőből *Sípirc* (kutya: Ordacsehi), állathangutánzóból *Favíg* (kutya: Mihályi, vö. Kiss J. i. m. 115), egyéb mondat szóból *Előre* és *Halló* (tehenek: Miklósfa, Páka). Valóságos mondatokból — felszólító, illetőleg kérdő mondatokból — keletkeztek a következő kutyanévek: *Figyelj* (Becsehely), *Gyere ide* (Palin), *Mardel* (Sormás; a szerző szerint „egy filmsorozat nyomán”, vö. Tóth É. i. m. 27), *Kiez* és *Mitvisz* (Karcsa; sajátos módon a szerző ezeket a „jelentést nem hordozó nevek” közé sorolja, vö. Nagy G. i. m. 35).

2.2.1. Az állatnevek másik fő csoportja az átvitt tulajdonnevek, amelyeknek nagy többsége (417-ből 368) személynév. A mihályi kecskéké neve pl. *Bözsi*, *Elek*, *Juci*, *Juli*, *Manci*, *Marcsa*, *Mici*, *Muki*, *Szilvi*, a karcasai papagájoké *Pisti*, *Vilma* és *Eri*, a becsehelyi kakasoké — helyi hagyomány alapján, vö. Tamás O. i. m. 18 — a György személynév valamely becézett változata: *Gyura*, *Gyuresz*, *Gyuri*, *Gyurika*, *Gyurkó*. Több

gyűjtő is felfigyelt arra a logikátlannak mondható szokásra, hogy nőtény állatnak férfinévet, hímnek női nevet adnak. A legfeltűnőbb ez a becsehelyi macskáknál, amelyeknek körülbelül 40%-a ellenkező nemű nevet kapott: *Böske, Cili, Cilus, Gizi, Grácia, Ilus, Mili, Vera, Vica, Zsuzsi* kandúrok, *Béla, Frici, Márton, Misi, Viktor* nőtények. A szerző szerint „Ennek oka, hogy az állat kölyökkorában kapta nevét, amikor neme még nem derült ki” (Tamás O. i. m. 21). Ez a helytálló magyarázat esetleg alkalmazható a *Bandi* nevű becsehelyi tyúkra is, aligha azonban a miklósfai tsz teheneire, amelyek között szintén van *Ágoston, Albert, Bandi, Dani, Fedor, Huba, Istók, Jumurdzsák, Lázár, Máté, Miksa* és *Pedró*. A jelenség okát inkább abban kereshetjük, hogy az állatok elnevezői megtorpannak a túlzott antropomorfizálás előtt: az állat elviselheti a nemének meg nem felelő nevet is, hiszen mégsem ember. Kutyáknak is adnak ellenkező nemű nevet: vannak *Ajda, Alida, Böbe, Dolli, Dori, Dorka, Dzsudi, Elza, Léda* nevű kanok, *Ajaksz, Akszel, Aleksz, Berci, Bernát, Bobi, Cézár, Dzsekk, Dzseki, Frici, Hasszán, Hektor, Hugó, Makszi, Néró, Robi, Teddi* nevű szukák. A ritkább, idegen nevek felhasználói talán nem is mindig tudták, hogy férfi- vagy női névről van-e szó, de Nagykanizsán egy kutyatulajdonos Cézár helyett *Cézi*-nek, egy másik pedig Néró helyett *Néróné*-nek nevezte el a várt kan helyett kapott szukát (vö. Paulusz J., Nagykanizsai kutyanévek 21, 28). Noha nem személynévi eredetű, de itt említendő, hogy *Lord* nevű szuka van Pölöskefőn vagy Kacorlakon, *Lédi* nevű kan ugyanitt, Kiskanizsán és Sormáson is. Az érdekes jelenségre bizonyára még több példát találhatnánk, ha az ordacsehi, mihályi és karcsai adattárak a szarvasmarhákén kívül a többi állatfajhoz tartozó névviselők nemét is feltüntették volna. Kiss Jenő (i. m. 114) a nyolc mihályi juhnév közül csak a *Samu* mellé írja oda, hogy kos, eszerint *Dani* és *Marci* nőtény is lehet. A sárvári állami ménesben viszont — amint azt a „Lovas magazin” című szakfolyóirat 1984/3—4. számának 42. oldalán olvashatjuk — a csikók elnevezésére „csupán semleges nemű neveket használnak, hogy a mén- és kancacsikóknak is egyformán adható legyen”, ugyanis minden csikó az anyja nevét örökl.

2.2.2. A családnevek szerepe az állatnévadásban igen csekély. A *Borcsik* nevű letényei kutya volt tulajdonosáról kapta a nevét (Tóth É. i. m. 12); a miklósfai tsz egyik tehénét egy nyugalomba vonult állatgondozó tiszteletére nevezték el *Márkus*-nak (Krausz Á. i. m. 33). Az állatnévként használt családnév az ember lebecsülését is kifejezheti: egy karcsai kutya „a szomszéd bosszantására” lett *Pintér* (Nagy G. i. m. 27); ellenszenves politikusról nevezték el a pölöskefői (vagy kacorlaki) *Nikszon* kutyát, a becsehelyi *Ribbentrop* és *Truman* macskákat — ez utóbbiak nőtények. *Cinka* Panna vezetékneve hangzása miatt alkalmas macskanévknek (vö. alább 3.2. pont): Becsehelyen történetesen kandúrnak adták ezt a nevet; Karcsán *Cinkapanna* nevű macska találatotott.

2.2.3. Ugyancsak elenyésző a földrajzi nevek felhasználása. A folyónévből lett kutyanévek nevezetes típusát mindössze öt név képviseli, s ezek közül is csak a *Sajó* meg a *Tisza* látszik elterjedtebbnek: 8, illetve 5 kutatóponton jegyezték fel, míg a *Maros*-t csak Karcsán és Ordacsehiben, a *Rajná*-t Karcsán és Palinban, a *Duná*-t Ordacsehiben. A *Maros* különben Mihályiban lónévként, a *Rajna* Pákán tehénnévként fordul elő; szarvasmarhánév Karcsán a *Szamos*, Mihályiban a *Hejő*, Miklósfán az *Ipoj* és a *Niagara*, Pákán az *Amazonasz*. Szórványosan található város-, község-, hegy- és egyéb földrajzi nevek, pl. *Zombor* (kutya: Karcsa), *Rió* (kutya: Miklósfá),

Bizánc, Debrő, Kákics, Tenkes, Etna (tehenek: Miklósfa), *Hortobágy* (ló: Ordacsehi). A *Gyöngyös* nevet tévesen eredezteti földrajzi névből Knausz Á. (i. m. 13) és Tóth I. (i. m. 5; vö. Balogh László, MNy. 64: 78, Zentai János, MNy. 65: 83).

2.2.4. Külön alcsoportot lehet felállítani az állatoktól kölcsönzött állatnevekből. Ilyenek a *Barri, Bonzó, Lajka* kutya-nevek (Nagykanizsa, Letenye) a *Kincsem*, a *Gidrán* és az ebből alakított *Gidra* lónév (Mihályi, Ordacsehi), egy-egy híressé vált állat — a *Bonzó* esetében játékállat — után. E névcsoport érdekessége, hogy olvasmány- és film-élmények, mégpedig főleg televízióban látott filmek gyarapítják: szinte mindegyik gyűjtő felhívja a figyelmet erre a jelenségre. A *Kántor, Luksz ~ Lux* és *Tyutyuka* nevű kutyák Szamos Rudolf „Kántor nyomoz” című könyve, illetve az ebből készült tv-filmsorozat hatására kapták nevüket, *Lesszi ~ Lassie* Eric Knight, *Basa Szász Imre, Bogács* Fekete István — ugyancsak tv-filmre vitt — regényének címszereplő kutyahőse, *Dingó* a „Tizenöt éves kapitány” című, megfilmesített Verne-regényben szereplő kutya nyomán, *Plutó* egy amerikai rajzfilmsorozat, *Bell, Civil, Blöki, Frakk* stb. népszerű tv-sorozatok kutyaszereplőjéről, illetve rajzolt kutyafigurájáról; ezek csaknem mind több kutatóponton is előforduló kutya-nevek. Tv-sorozatokból kölcsönözték Karcsán a *Lukrécia, Mirmur* és a Becsehelyen és Mihályiban is többször előforduló *Szerénke ~ Szerényke* macskaneveket. Irodalmi eredetű a Mihályiban feljegyzett, egyetlen óznév: *Bambi*, Felix Saltennak rajzfilm által is népszerűsített állatregényéből. Kár, hogy a gyűjtők nem minden név ihlető forrását jegyezték fel, illetve derítették ki; az utókor már nehezebben tudja azonosítani azt a múltó emléké könyvet vagy filmet, amelyben pl. *Dzsimbi, Floki, Maksz* nevű kutya vagy a *Dzsudi ~ Judy ~ Csudi* nevű majom szerepelt (vö. Paulusz J.: Nagykanizsai kutya-nevek 22). Elhomályosulások és torzulások már így is tetten érhetők. Nincs megemlítve a becsehelyi *Almira* kutyanév irodalmi eredete („Az arany ember” című, többször megfilmesített Jókai-regényből); a kiskanizsai szerző a *Vuk* nevet „egy könyvben olvasott kutyáról” eredezteti, a pákai az *Iny-t* fantáziánévnek minősíti, pedig mindkettő róka neve Fekete Istvánnak rajzfilmként is nagy sikerű állatregényében. A *Bogira* macskanévé, amely a karcsai adattárban a keresztnévi eredetűek (!) között szerepel és a magyarázat szerint „TV-műsorból vett név. Az állat színére utal” (Nagy G. i. m. 11), valószínűleg „A dzsungel könyve” fekete párdúcának *Bagira* nevéből lett. (*Bagira ~ Baghira ~ Beghira* nevű macskák szerepeltek az 1982. évi III. nemzetközi macskakiállításon is.)

2.3. A harmadik csoport az elsődleges jelneveké. Ezek között vannak a) önkényes hangsorok, pl. *Bukk, Printy, Tifa* (kutyák: Sormás, Nagykanizsa, Letenye), *Bümmer, Devár, Gáró* (szarvas-marhák: Mihályi, Miklósfa, Karcsa), *Csurkó, Rinda* (lovak: Ordacsehi, Karcsa), *Darbus, Piric* (macskák: Mihályi, Becsehely); b) idegen szavak, amelyek a magyarban jelentés nélküli hangsorok, pl. *Fido, Flekk, Gold, Hund, King, Reksz ~ Rex* (kutyák: a legutóbbi számos kutatóponton, a többi Nagykanizsán, Kiskanizsán, Letenyén, Miklósán); c) községi származékok valamely becéző képzővel, amelyek ebben a formában közsökként nem használatosak: ilyenek a *Bodri, Bundi, Kormi, Morzsi, Szutyi* gyakori kutya-nevek, a *Cirmóka, Cirmus* macskanevek (Becsehely), a *Szopi* báránynév (Karcsa).

3.1. A zalai gyűjtők az állatnevek bizonyos alak szerkezeti tulajdonságait is vizsgálják, mégpedig a szótagszámot és a hangrendet. Megállapítják, hogy az állatnevek nagy többsége két szótagú: ez megfelel az évezredes megfigyelésnek, a Xenophóntól származó követelménynek (vö. Nyr. 94: 291), de érvényes az emberi szólítónevekre is, hiszen az egy szótagú *Pál*-t éppúgy két szótaggal becézzük *Pali*-nak, mint az öt szótagú *Eleonóra*-t *Nóra*-nak. Fontosabb az a megállapítás, hogy vadászkutyáknak szívesen adnak egy szótagú nevet, mert „vadászat közben rövidsége miatt könnyen szólítható” (vö. Biskopics É. i. m. 13); ilyenek a miklósfai *Flekk* és *Treff*, a kiskanizsai *Boy* és *Vuk* (mit szólnak ehhez a rókák?), a nagykanizsai *Dikk*, a becsehelyi *Red*, a számos *Bell* és *Reksz* közül a miklósfai és a becsehelyi. A 8 Zala megyei *Rip* ~ *Ripp* közül 5 vizsla — Biskopics szerint (i. m. 27) „hagyományos név” —, bár nem mindegyiket használják vadászatra; vizsla a nagykanizsai *Pik* és *Tom* is.

3.2. A hangrend vizsgálatának csak annyi hasznát látom, hogy ráirányítja a figyelmet a játsz-becézó *-i* képzőre, amely sok vegyes hangrendű nevet hoz létre (vö. Tamás O. i. m. 11). Ez a képző a névanyag 20%-ában, 277 néven szerepel, amelyek között van számos emberi becenév, pl. *Frédi* (kutya: Sormás), *Gazsi* (ló: Karcsa), *Nani* (szamár: Mihályi), *Teri* (tehén: Miklósfai), állatfaj beceneve, pl. *Maci* (kutya: sok helyen), *Nyuszi*, *Ózi*, *Süni* (tehének: Karcsa, Páka), továbbá jelnevek, pl. *Csimli* (macska: Karcsa, a melléknévi eredetűek közt!), *Gigi* (disznó: Mihályi), *Gyipszi* (kutya: Sormás), *Jasi* (tehén: Miklósfai); a gyakori *Bell*, *Luksz*, *Reksz* kutyanévek *Belli*, *Lukszi*, *Rekszi* — önálló névnek számító — variánsa is elterjedt. Az adattárak anyagának összesítése azonban más hangszerkezeti jellegzetességeket is felmutat. Feltűnő pl. a kutyanévekben a *-ksz-* (*-x-*) mássalhangzó-kapcsolat gyakorisága: *Akszel*, *Boksz*, *Diksz*, *Fukszi*, *Lekszi*, *Piksz*, *Toksz*, *Trikszi* stb. Úgy látszik, ez a hangkapcsolat különösen alkalmas arra, hogy a szólított kutya figyelmét felhívja. A macskanevek 40%-ában megvan az állathívogató eredetű *ci* vagy *ic*, illetőleg a hangutánzó *mi* szótag, főleg a név elején: *Cickum*, *Cila*, *Cili*, *Cinci*, *Cindri*, *Ciri*, *Berci*, *Frici*, *Ica*, *Móric*, *Mica*, *Micó*, *Micuka*, *Miki*, *Misi*, *Mizsu* stb. (Ezért macskanévszerű a 2.2.2. pontban említett *Cinka*.)

4.1. A zalai gyűjtők a törzskönyvezett kutyák hivatalos neveit is összeírták. Törzskönyvezett kutyákat inkább a városi lakosság tart, ezért csak a nagykanizsai füzet szerzőjének volt érdemes a kennelevekkel külön foglalkozni, de tapasztalatai érvényesek a községekben szórványosan feljegyzett hivatalos nevekre is. Meg kell azonban jegyezni, hogy a „canalnév” írásmód hibás: az angol eredetű *kennel* szót angolul is *kennel*-nek írják. A műszó használata sem pontos: a teljes, többemű hivatalos nevet értik rajta, noha Paulusz Julianna helyesen határozza meg a kennelelnevet mint „a kutya-tenyésztő telep — a kennel — hivatalosan engedélyezett, védett nevével”. (Nagykanizsai kutyanévek 13), de ő is két, három, négy tagból álló kennelevekről szól, utótagnak nevezi a kennelelnevet után álló egyedi nevet (i. m. 15, 14). — A zalai kutatópontokon összesen 66 kennelelnevet gyűjtött össze; ebből 45 az emberi családnéveket utánzó *-i* képzős származék valóságos vagy fiktív helynévből, pl. *Bankókerti*, *Kispusztai*, *Naszályi*, *Orgonásdombi*, *Pityerparti* (Miklósfai), *Latorcavölgyi*, *Rábapart-Kerti* (Letenye). A kennel telephelyéről információt közlő nevek közül felismerhetően Zala megyére utal a *Canisai*, *Göcsejvölgyi*, *Zalavégi*, *Becsehelyi*, *Garabonci*,

Récsepusztai, Sárszegmenti (Nagykanizsa, Kiskanizsa, Miklósfa), a megye folyóvízeire a *Csertaparti, Válicskakerti, Principális, Principarti* (Páka, Nagykanizsa, Kerecseny), egy Nagykanizsa környéki váromra a *Romlottvári* (Bagolasánc), a zalai olajmezőkre az *Olajtelepi* (Letenye) kennelnév. Ugyancsak a megyére utalnak a jelölt birtokos összetétel ritkább típusát képviselő kennelnevek: *Zalaőre, Zalaszépe, Muragyöngye* (Nagykanizsa) és a kettős kennelnevek közül *Zalai Betyár* és *Zalavirág-Farkas* (Nagykanizsa, Bagolasánc). Vannak idegen kennelnevek is: *Bijouterie, Ferrari, Rieverland* (Nagykanizsa) — ez a névdívat, úgy látszik, még mindig nem járt le. A *Csu Mimóza Bosco* névben a névsorrend is idegenszerű, a kennelnév hátul áll; erre abból lehet következtetni, hogy a nagykanizsai rendszerezésben (i. m. 14) azok közé került, amelyeknek „az utótagja hívónévvé vált”, (Császársági) *Bella* és (Csertői) *King* szomszédságában így: *Csu* (Mimóza Bosco).

4.2. A kennelnév fogalmának félreértése miatt át kell értelmeznünk a nagykanizsai füzet 14—15. oldalán felvázolt tipológia tanulságait. A neveknek aszerint való csoportosítása, hogy az „utótag” hívónévvé vált-e vagy nem, voltaképpen azt tükrözi, hogy az a név, amelyen a kutyát szólítják — az egyedi név vagy a hívónév, vö. Nyr. 92: 292 —, szerepel-e a törzskönyvben. Az előbbi csoportba tartozik pl. Potyilipataki *Asuris* egyedi neve, Szőlőskerti Loncsos *Apacs* hívónéve (*Loncsos* a hivatalos egyedi név), a másodikba pl. Törzsgyökhegyi Béta, mivel a hívónév, a kutya születése napjára utaló *Tekla* nem került be a törzskönyvbe. A csoportosítás alapja mindenesetre egy fontos vizsgálati szempont: a hivatalos és a házi használatú név viszonya. Kiegészíthető még a pákai *Zsombékos András* példájával: a hívónév, *Zsombi* a kennelnév becézett származéka.

Átfogalmazásra szorulnak „a canalnevek alakotani jellemzői” is. A „két, illetőleg három tagból álló canalnevek” valójában két-, illetőleg háromelemű hivatalos nevek. A háromelemű nevek álhatnak a) kennelnévből, egyedi névből és hívónévből, pl. *Simonvári Athos Lessie, Szentgyörgyvári Elza Kitty*, b) kennelnévből és kettős egyedi névből, pl. *Bijouterie Silver-Joker, Sághegyi Mini-Manó*, c) kettős kennelnévből és egyedi névből, pl. *Zengő-Koppány Astor, Sárszeg-menti Styxligeti Betty*. Az utóbbi a „négytagú canalnév” példája: a szerző — fölöslegesen — külön tagnak tekinti a helyesírási kényszerből kötőjellel kapcsolt összetételi utótagot.

5.1. A tizennégy dolgozat alapján képet alkothatunk a házi és a hivatalos, az egyéni és a nagyüzemi, a hagyományos és a divatos állatnévadás különbségeiről is. Ezek az ellentétpárok részben fedik, részben keresztezik egymást. A kutyák egyéni tulajdonban vannak, de nevük hivatalos nyilvántartásokban is szerepel; a törzskönyvezett kutyák hivatalos neve csak részben vagy egyáltalán nem azonos a házi használatú szólítónévvvel. A tsz-ek szarvasmarhái, lovai nagyüzemi tulajdonban vannak; hivatalos törzskönyvi nevük azonos a szólítónévvvel, bár — mint Knausz Ágnes megfigyelte — „a tsz-szarvasmarhák nevei terelőszóként nem használatosak” (i. m. 16). Bajos is volna *Elégia* vagy *Érvény* szóval terelni! A nagyüzemi állatnévadás fő jellemzője, hogy lehetőleg minden állat más-más nevet kap, a névazonosság kivételes, míg az egyéni tulajdonosok nem bánják, ha állatuknak lakóhelyükön akár 60 névrokona is van, mint Kiskanizsán a *Csőpi* nevű kutyáknak. A szarvasmarhák elnevezésében inkább a hagyomány érvényesül — noha meglepő, hogy a *Riská*-ra csak Mihályiból van egy adat és Ordacsehiből vagy környé-

kéről bizonytalan számú —; a kutyanévadásban nagy szerepe van a névdivatnak, amelyet erősen befolyásol a televízió. (Nemcsak a filmekben, főként a filmsorozatokban szereplő kutyák és egyéb állatok nevét használják fel, hanem emberekét, emberi mesealakokét is: Karcván *Lolka*, Ordacsehiben *Rumcájsz* és *Tarván* nevű kutya van. Fekete szőrű állatok a „Gyökerek” című sorozat néger szereplőinek nevét kapták: Kerecsenyben *Kunta*, Nagykanizsán *Kunta-Kizi*, Becsehelyen *Tobi* kutyák, Mihályiban *Kuntakinte* tehén.)

5.2. Az állatnév kutatásnak néhány évvel ezelőtt még joggal emlegetett hiányát nagymértékben pótolják ezek a dolgozatok. Ha a sorozat — mint reméljük — folytatódik, érdemes egységesíteni a gyűjtési és tipizálási szempontokat, s többek között ügyelni arra, hogy a nevek előfordulási száma el ne sikkadjon. Ki kell terjeszteni a gyűjtést az ország más területeire, és több figyelmet kell fordítani a kutyák és szarvasmarhák mellett egyéb állatokra, elsősorban lovakra. Hajdú Mihály már 1981-ben több mint 200 községben folyó és mintegy kétharmadában elkészült teljes állatnévgyűjtésről számolt be (vö. MNy. 79: 498). A sorozat szerkesztőinek bizonyára nem esnek nehezeére kiküszöbölni olyan hibákat, amelyek Nagy Géza munkájában fedezhetők fel, továbbá a szerkesztési szépséghibákat, a helyenként bántó sajtóhibákat (pl. a 31. szám 23. oldalán „ailder terribl” *airedale terrier*, 26. oldalán „colica” *collie* helyett). Előbb-utóbb, ha a gyűjtést sikerül kiszélesíteni, sor kerülhet egy összesített állatnévi adattár és névstatisztika elkészítésére is.

J. Soltész Katalin

A kötődik ige és a kötődés főnév használata a mai magyar nyelvben*

1.1. A *köt* 'odaerősít' igének, amely nyelvünknek ősi öröksége a finn-ugor korból (l. MSzFgrE., TESz.), átvitt értelmű használata is korai (l. HB. és K.: . . . kinek odut hotolm ovdonia. ef *ketnie* . . .); ennek az igének a mai nyelvünkben is számos jelentése ismeretes, ezeket l. ÉrtSz. 4: 418—20; Éksz. 781. (A dolgozatban szereplő idézetekben két pont jelöli a szöveg megszakítását. A szótárak saját rövidítései az alábbiakban első előfordulásuknál lesznek feloldva.)

A tárgyalandó ige visszaható képzős alakja, a *kötődik*, szintén több jelentést hordoz. Az ÉrtSz. két *kötődik* igét tart számon álhomonimaként (4: 426—7), közülük e munka azzal foglalkozik — voltaképpen nyelvművelési szempontból —, amelyikről a szótár ezt írja:

„*kötődik*(²) tárgyatlan ige -ött, -jék (-jön)
csak 3. személyben

I. (*ritkán*) <Csomó> külső beavatkozás nélkül v. úgy, hogy nem is akarja az ember, keletkezik, létrejön vmin. *Görcs* ~ött a fonálon. || [A kettős virgula az ÉrtSz.-ban jelentésárnyalatot jelez.] a. (átvitt értelemben) <Barátság v.

* Elhangzott 1985. október 10-én a Magyar Nyelvtudományi Társaság szegedi csoportjának azon a felolvasó ülésén, amelyen Károly Sándort 65. születésnapja alkalmából Nyíri Antal köszöntötte (l. Népr. és Nyelvtud. XXIX.).

más kapcsolat) különösebb szándék nélkül, szinte magától létrejön; szövődik. *Az üdülőben sok barátság ~ött.*”

Tíz évvel az ÉrtSz. utolsó kötetének megjelenése után látott napvilágot az ÉKsz., amelyben a szerzők a következő jelentéseit is közlik az igének:

„*kötődik* tn ige

2. *tájszó* <Csomó, hurok> keletkezik vmin. | [A virgula jelentésárnyalatot jelez.] *ritka, ritkán használatos* <Barátság> szövődik, kialakul.

4. *~dik vkihez*: érzelmi kapcsolat fűzi hozzá.”

Napjaink köznyelvében a *kötődik* ige meglehetősen gyakori, sőt használatában bizonyos elburjánzás tapasztalható. Ezért látszik érdemesnek vizsgálni ennek az igének — közelebbről az ÉKsz. 4. jelentésleírású — használatát.

1.2. Az ÉrtSz. 1. || a. és az ÉKsz. 2. | jelentésleírásai a *kötődik* igének egy szókapcsolati alanyt igénylő fajtájára vonatkoznak (*barátság* v. más kapcsolat *kötődik*). Ez a *kötődik* az átvitt értelmű, de a konkrétal még érintkező *köt* ige visszaható formája, vö. *barátságot ~ egyezséget ~ ismeretséget köt*. Az ÉrtSz. 1. || a. és az ÉKsz. 2. | jelentésárnyalatok esetében az ige jelentés szerkezetének uralkodó mozzanata a 'létrejövés': *barátság kötődik* 'barátság jön létre', tehát az alany az, ami létrejön. — Az ÉKsz. 4. jelentésű *kötődik* jelentésszerkezetében a 'kapcsolódva van' mint állapotjelzés az uralkodó mozzanat: *vki kötődik vkihez* 'vki érzelmileg kapcsolódva van vkihez', tehát az alany: aki kapcsolódva van. Az a *kötődik* ige, amelyre az ÉKsz. 4. jelentés érvényes, „alany + határozó” vonzatos: *vki kötődik vmihe ~ vkihez* 'vki kötve van hozzá', az ÉrtSz. 1. || a. jelentésárnyalatú pedig egyszerű alanyvonzatos ('vmi ~ vki megkötődik').

1.2.1. Mutassák a következő példák a *kötődik* ÉKsz. 4. jelentését:

- (1) Az Esterházy Madonnához nemesak a műbarát magyar állampolgár, de az egész nemzet érzelmi szálakkal *kötődik* (Magyar Nemzet [a továbbiakban: MN.] 1984. jan. 21. 1).
- (2) Minél több verset tanulnak meg a tanulók az iskolában, annál szorosabban *kötődnek* a magyar irodalomhoz, annál nagyobb szeretettel anyanyelvükhöz (MN. 1983. jún. 14. 8).
- (3) .. esendő emlékezetünk és kegyeletünk a látható, a kézzelfogható emlékekhez is szorosan *kötődik* .. (MN. 1983. dec. 20. 8).
- (4) Akik lakótelepen nőttek föl, ahhoz szoktak, azoknak ritkábban adatik meg, hogy erősen *kötődjenek* lakóhelyükhöz (MN. 1982. júl. 7. 1).
- (5) Lám, amerikai, [mégis] milyen makacs szívóssággal *kötődik* hozzánk, még betegen is felkeresi .. szülőföldjét (MN. 1983. ápr. 27. 9).
- (6) Én magam viszont nagyon erősen *kötődöm* a valósághoz, élményeimhez .. (MN. 1982. ápr. 25. 6).
- (7) A vezetőségből többen erősen *kötődtek* a KORR-hoz .. (Kossuth Rádió [a továbbiakban: KR.] 1983. febr. 29. Hírek, 22 óra).
- (8) A helyválasztás előtt állók jobban *kötődnek* oda és ahhoz, akivel és ahol kapcsolataikat kialakították (Somogy. Kulturális folyóirat. 1982. 6. szám, 66).

- (9) .. a spanyol katonák jobban *kötődnek* amerikai kollégáikhoz .. (KR. 1983. febr. 24. Reggeli krónika, 7 óra).
- (10) Az utcák egyharmada, 59 utca tehát valamiképp *kötődött* a város múltjához, fekvéséhez, gazdaságához, kultúrájához (Pethő Zsoltné: Szentendre utcanevei. Szentendre, 1983. 13).

Azok a (szerkezetes) határozók, amelyek a fősorolt példákban rendre megtalálhatók, alighanem azoknak a hajdani köznyelvi metaforáknak a nyomai, amelyekből az ÉKsz. 4. jelentésű *kötődik* kialakulhatott, és amelyektől már jelentésében elkülönült, önállósodott. Az (1) számjelű példában az *érzelmi szálakkal* szerkezetes határozó önálló szókapcsolatként szerepel az ÉrtSz.-ban (6: 45, *szál* 5.), az ÉKsz.-ban „választékos, igényes, emelkedettebb stílusban használatos” megjegyzés vezetí be az értelmezést: „*szál* 5. Emberek közötti kapcsolat. *Érzelmi ~ak*: rokonszenv, esetleg szerelem”. Az *érzelmi szálak* kifejezés metafora volt, hiszen a *szál* „1. Igen vékony, hajlékony .. test ..”, illetőleg „5. (rendszerint többes számban) (*átvitt értelemben, választékosan*) Emberek közötti kapcsolat” (ÉrtSz. i. h.). — Az (1)-ben levő teljes köznyelvi képet általános formára rendezve ez kapható: *vmihez/vkihez vki érzelmiA szálakkalB kötődikC*. A bevezetett betűjeleket alkalmazva tehát a teljes köznyelvi kép ilyen szerkezetű: .. ($A + B$) + C .., a képlet mutatja, hogy a teljes köznyelvi kép belső szerkezete mintegy magának a képnek a saját ügye — az ($A + B$) rész tudniillik —, a kép így, egészében szerkesztődik a további részhez — mármint a C -hez —, s együttesen a mondategészhez, amit a szövegmegszakítás két pontja jelez. S éppen a mondatba szerkesztődés alapján, tehát grammatikai szempontból az egész szerkezet, vagyis a teljes köznyelvi kép frazeológiai egységnek, azaz állandó szókapcsolatnak tartható. — Lényegében hasonló fölépítésű az (5) számjelű példában a *makacs szívóssággal kötődik* szerkezet. Ebben a *makacs*-nak az „1. Olyan <személy>, aki álláspontjához, véleményéhez néha még az ésszerűség rovására is konokul ragaszkodik; nyakas, onfejtű” és a „2. Olyan <állapot, cselekvés>, amely nem egyikőnyen enyhül, enged v. mülk el; állandó jellegű, kitartó, szívós” (ÉrtSz. 4: 918) jelentéseire kell tekintettel lenni, továbbá a *szívósság*-nak az „1. . . ellenálló rugalmasság”, valamint a „2. (*átv*) A *szívós* (2–3) melléknévvel kifejezett tulajdonság; vminek a szívós volta, természete; kitartás, ellenálló-képesség” (i. m. 6: 319) jelentéseire.

Hasonló kép található a (2)—(4), a (6)—(9) számjelű példákban is. Ezeknek valamelyest egyszerűbb a fölépítésük: .. (AB) + C .., ugyanis nincsen bennük szerkezetes határozó, amely az (1) és az (5) számjelű példákban összetettebbé alakította a köznyelvi képet. A képletül adott (AB) tehát sorra az *erősen, szorosan* határozóval van betöltve. Az *erősen* esetében a következő jelentésekre lehet gondolni az ÉrtSz. 2: 436 alapján:

- erős* „5. . . tartós, szilárd.” Vö. ÉKsz. *erős* 3.
 „7. || a. Olyan <testi v. lelki folyamat>, amely nagy erővel nyilvánul meg, nagymértékben jeletkezik.” Vö. ÉKsz. *erős* 7.

A *szorosan kötődik*-féleknél a *szoros* alapjelentése — „1. Olyan <tárgy>, amely úgy fog körül vmit, hogy szorítva, pántként feszesen rátapad” — és *átvitt* jelentése — „5. (*átv*) *Erős* belső kapcsolatra mutató, azon alapuló” (ÉrtSz. 6: 364) — jelentések mint olyanok veendőik számba, amelyek a köz-

nyelvi metafora alkotói lehettek. — ugyanis az ÉKsz. már nem jelez átvitelt itt sem: *szoros* „2. Erős belső kapcsolaton alapuló. \sim *barátság*.” — Az ÉrtSz. a *szorosabbra fűzi a köteléket vkivel* és a *vmi szorosabbra fűződik* szerkezeteket is bemutatja, de *szorosan kötődik* kapcsolatot nem jelez. A *szorosan kötődik* is bizonyára metafora volt valaha. A **fonal szorosan kötődik* '〈csomó〉 jön létre'-féle kifejezés(ek)ből származtatható az általános forma: *vmi szorosan kötődik vmihez*, ez utóbbinak *szorosan* határozója azután — minthogy a kifejezést a legkülönbébb valósághelyzetekre használták — alkalmasint szemantikai megfeleléssel követte a metaforát, ez látható a (2)–(7) példáiban. Így alakulhatott ki egy (*vmi*) *vhogyan kötődik vmihez* szerkezet, s ez annyit még mindig őriz hajdani tényleges jelentéséből, hogy benne a *vhogyan* legtöbbször úgy van feltöltve tartalmas szóval, hogy az szemantikailag illik a *kötődik* alapjelentéséhez. Tehát a . . *vmi* ($A + B$) \sim (AB) + C *vmihez* . . mintájú kapcsolatnak az ($A + B$), illetőleg az (AB) része a köznyelvi metaforához tartozott, a kapcsolatnak ezt az elemegyüttesét bizonyos szabadsággal változtatni is lehetett. Amint a példák mutatják, ezt a szabadságot csupán az korlátozta, hogy a *kötődik* alapjelentéséhez kellett valamiképpen igazodni a megfogalmazónak, vagy a *szoros(an)*, illetőleg az *erős(en)* alapjelentéseivel rokon értelmű szavak voltak beépíthetők a szerkezetbe. A rokonértelműséget ez esetben meglehetősen tágan kell értelmezni, a konnotációs viszonyokból meg a jelentésmezők érintkezéséből adódó kapcsolat is bele értendő (vö. a *szívósság* 2. és az *erős* 7.. a. ÉrtSz.-beli jelentéseit). — A mindennapi beszélt vagy írott stílusokban ma a szókapcsolat többnyire úgy használódik, úgy épül a mindenkori szövegmű részletébe, hogy a szerkezet képi háttérére a megfogalmazó már nincs különösebben tekintettel.

1.2.2. A *kötődik* igének számos olyan előfordulása mutatható be, amelyekben a szöveggörnyezet alapján az olvasó valamelyes eligazítást kap arról, hogy a *kötődik vmihez* \sim *vkikez* állandó határozóhoz miféle nyelvi-grammatikai, de méginkább tárgyi, tehát valóságvonatkozású előismeretet kell „lehívnia” tudatából, illetőleg mozgósítania tudatában. A vizsgált ige ilyenféle előfordulásaira a következők is példák:

- (11) . . a fiatal szakemberek döntő többsége nem *kötődik* Barcshoz, és ezt mi egy kicsit a gimnázium számlájára írjuk (Somogy 1982. 6. szám, 66).
 (12) Milyen napi gondjai voltak Sík Sándornak? Hogyan élt, kihez és miért *kötődött*? (MN. 1982. dec. 9. 6).

A (11) számjelű példában az olvasónak a megfogalmazás ilyesmit sugall: 1. A fiatal szakembereket általában nem fűzi érzelmi kapcsolat Barcshoz. — 2. E fiatal szakemberek — többségükben — a barcsi gimnázium növendékei voltak. — 3. A barcsi gimnázium mint nevelési intézmény még nem képes Barcs iránti érzelmi kapcsolatok kialakítására a majdani fiatal szakemberekben. S talán még más egyéb is idevonható lenne az előismeretek sokaságából, hiszen „. . egész tudati tartalmunk sohasem kerül nyelvi megformálásra, de tisztában kell lennünk azzal, hogy a nyelvi megformálásban egész tudati tartalmunk részt vesz” — állapítja meg Hadrovics László (*A funkcionális magyar mondat alapjai*. Budapest, 1969. 30). Ugyanezek a kérdések a mondatszemantikai kutatásokban is fölmerülnek: „. . a mondat jelentése nemcsak a szemantikai jegyekkel megfogható, expliciten kimondott jelentésből áll, hozzá tartozik az is, ami szemantikailag vagy logikailag következik a mon-

dat explicit jelentéséből. Amikor a mondatban leírt tényállást állítjuk, implicite a mondat összes logikai következményét is állítjuk. . . Az implicit jelentés igen sok különböző jelenséget fed” — írja Kiefer Ferenc *Az előfeltevések elmélete* című könyvében (Budapest, 1983. 9).

A szóban levő *kötődik* előfordulásnál — a (11) jeleztűnél — szinte minden az előismeretekre van bízva: *a fiatal szakemberek döntő többsége nem kötődik Barcshoz*; tehát a (*vki*) *kötődik* *vmihez* mintájú vonzatszerkezet mint grammatikai alakulat hívja le a tudati tartalomnak az e nyelvi közlemény megértéséhez szükséges részét, másként szólva: a grammatikai alakulat mozgósít bizonyos ismereteket. Efféléket:

*az emberek zöme $\left\{ \begin{array}{l} \text{szereti szülővárosát,} \\ \text{ragaszkodik szülővárosához,} \\ \text{kítart szülővárosa mellett,} \\ \text{é. í. t.} \end{array} \right\} \text{ ha nem, annak} \\ \text{valamilyen oka van}$

Az ÉKsz.-nek a *kötődik vkihez* szerkezetre adott értelmezése tulajdonképpen az efféle előismereteket sűríti.

A (12) számjelzetű szövegrészletből az olvasó tudhatja, hogy annak az embernek, akiről szó esik, másokhoz hasonlóan — s ez is előismeret — voltak különféle kapcsolatai, ismeretsége stb. Ennek alapján ez a levezetés tételezhető:

S. S. ember.

Minden embernek vannak kapcsolatai a többi emberrel.
Minden embert fűz(het)nek érzelmi kapcsolatok másokhoz.
S. S.-t érzelmi kapcsolatok fűz(het)ik vki(k)hez.
**S. S. k ö t ö d i k vki(k)hez.*
 (12) „Hogyan élt, kihez és miért kötődött?”

A levezetés azt is mutatja, hogy a különféle előismeretrészletek végül mintegy összegyűlnek: *a kötődik vkihez* ’érzelmi kapcsolat fűzi hozzá’ (ÉKsz. 4.) jelentés az efféle előismeretek sűrítettéje.

1.3. A *kötődik* ige különféle derivátumainak használata — az alapszó szófajiságából következő eltérést nem számítva — hasonló az alapigéjéhez. Néhány példa a *kötödni* főnévi igenév előfordulására:

- (13) . . sok homoszexuális erőltetetten promiszkuus, azaz partnerváltó, s nem tud egyvalakihez *kötödni* (Élet és Tudomány, 1982. nov. 5. 1421).
- (14) Az edző szorosan igyekszik *kötödni* néhány emberhez (Egy sporthárból. KR. 1983.).
- (15) . . szülő a gyermekéhez, gyermek a szülőjéhez, testvér a testvérehez kötődhet. Ezek is gyakran vagy néha ilyen kötődések, ilyen nagy hőfokú, nem behelyettesíthető odafordulások. Ha sikerül így *kötödni* . . . akkor ez szerelem, akár anyához, gyermekhez, testvérehez, élettársához kötődik (Látóhatár, 1982. ápr., 146).

A *szorosan kötődik*-féle szerkezetekre megy vissza a (14) jelzetű példa *szorosan igyekszik kötödni* kifejezése. Igeneve a (13)-ban előfordulóval együtt az ÉKsz. 4. jelentésű *kötődik* igéből származik. Egyébként a „szorosan igyek-

szik kötődni” helytelen, torz forma, a szerkezet helyes rendje: „igyekszik szorosán kötődni”, mert a *szorosán* határozó itt az igenévé, nem az igéé. — A főnévi igenév természetéből valamelyest jobban érvényesül a főnéviség a (15) számjelzetű példában, hiszen abban a mondategységben, amelyben ez a *kötődni* infinitívus van, nincsen nyelvi nyoma az alapige szokásos vonzat-határozójának.

1.4. A *kötődik* használatának megítélésében figyelembe kell venni, hogy a vonzatszerkezet metafora eredetű (vö. az igéknek mint szintagmatagoknak vizsgálatával: Elekfi László: Az igék szótári ábrázolásáról. In: Ország László [szerk.]: Szótártani tanulmányok. Budapest, 1966. 194—214).

A *kötődik*-hez tartozó vonzatszerkezetben az ige őriz — s nem is keveset — tárgyi vonatkozású alapjelentéséből, és nemcsak ebből a jelentésből, hanem az ehhez fűződő érzelmi és hangulati elemekből is. Ezért a *kötődik* igét nem pusztán mint szintagmatagot lehet fölhasználása szempontjából megítélni. Az, hogy miként ragad magához vonzatokat, voltaképpen grammatikális-formális sajátossága. Erre mutat rá H. Molnár Ilona: „Amikor az ige vonzatokat vizsgáljuk, voltaképpen az ige bővítménykörében ható grammatikai törvényszerűségeket, kötelező és tiltó szabályokat, illetőleg ezek érvényességi körét, a szükségszerű és az esetleges határát vizsgáljuk, s ezzel — aligha kell bizonyítani — a lényegét érintjük annak a kérdésnek, hogyan szerkesszük meg egy adott nyelvnek egy helyes mondatát” (Igei vonzatstruktúrák a magyarban. In: Károly Sándor [szerk.]: Az ige grammatikája és szemantikája. Nemzetközi munkaértekezlet. Budapest, 1967. szep. 7—9. 36).

A *vki ~ vmi kötődik vmíhez ~ vkihez* általános grammatikai alakulat teljes tartalmi feltöltése nem mindig eredményez szerencsés megfogalmazású nyelvi közleményt. Ugyanis az olvasó vagy a hallgató, amikor az információt éppen kapja, esetleg még nem tudja, hogyan is kell majd értenie a szerkezetet: metaforikusan vagy átvitt értelem nélkül. Az irodalmi művek befogadásakor gyakorta ugyanez a helyzet, ám akkor az olvasó mintegy ráhangolja magát előzőleg a kettősségre, hiszen előismereteiből tudja, hogy efféle hatás fogja érní. A nem irodalmi szövegműveknél ez a fajta bizonytalanság nem éppen előny, jobbra valami sutaságot eredményez. — A bizonytalanság érzetének alighanem az az oka, hogy a *kötődik* ige vonzatszerkezete(i) éppen a lexikalizáció állapotában van(nak), s ez — tehát a lexikalizáció megkövületlensége — nem annyira a szintaktikai megszerkesztettségben, hanem inkább a szemantikai kapcsolatviszonyokban mutatkozik. Az állandó szókapcsolat (más néven: frazeológiai egység) tulajdonképpen a szerkezet domináns tagjának megfelelő lexéma-értékkel szerkesztődik mondatba. Minthogy a határozók fölosztásában — Deme László szerint — az a fő szempont, hogy a határozót grammatikai kényszer kapcsolja-e valamilyen meghatározott alakban a fölrendeltjéhez vagy pedig a szemantikai tartalom (így tehát két csoportra oszthatók a határozók: állandó és nem állandó határozókra, s az utóbbiak osztályozhatók szemantikai tartalmuk szerint), a *kötődik*-kel létrejött állandó határozós (másként: vonzathatározós) szerkezetek szemantikai tartalmuk fokozatos elvesztésével a grammatikai kényszer miatt maradnak együtt; l.: Mondattan. Deme László előadásai nyomán összeállította M. Korchmáros V. JATE, Magyar nyelvészeti tanszék; Szeged, [é. n.]. Kézirat (házi használatra), 33—8, passim; vö. Komlósy András: Próbafejezet a Vonzatok és szabad határozók az egyszerű mondatban c. téma anyagából. In: Fejezetek egy strukturális mondat-tanból. Az MTA Nyelvtudományi Intézete, 1983. Kézirat, 9.

A *kötődik* sűrű használata helyett a vele rokon értelmű (vonzatszerkezetes) igéket vagy kifejezéseket lehet ajánlani. Ezek alkalmasabban is tudják nyelvileg ábrázolni a már régebben kialakult jelentésvonatkozások kapcsolatviszonyait. Természetesen a különféle szinonimákat sem lehet körültekintés nélkül elhelyezni a *kötődik* helyett, hiszen egy mondatnak mint szövegrészletnek a helyessége — azaz a nemzeti nyelv bizonyos szintjéhez való igazodása — nem könnyen valósítható meg egy szó(kapcsolat) változtatgatásával, egy bizonyos nyelvi szint inkább csak úgy érhető el, ha a teljes szövegmű egységes szemlélettel fogalmazódott. S ennek az egységes szemléletű megfogalmazásnak függvénye a szóban levő ige használata. — Érdemes áttekinteni a *kötődik* szinonimáit O. Nagy Gábor—Ruzsiczky Éva Magyar Szinonimaszótára (Budapest, 1978.) alapján. Az áttekintés rávilágít: e rokon értelmű szavakat használva sokkal árnyaltabb megfogalmazás érhető el, és kiküszöbölődik a *kötődik*-nek már-már bántó, mert fölösleges ismétlődése. A szinonimarendszer tehát az alábbi. (Az < >-ekben a címszók és a szinonimák közti értelmi vagy használatkörüli különbségeket adja meg a SzinSz.)

- kötődik** <barátság, viszony>: vál[asztékos] *szövődik*
 <vkihez (érzelmileg)>: → *ragaszkodik*
 <úgy, hogy kapcsolatban van vmivel> → *kapcsolódik*
ragaszkodik <személyhez, ill. elvhez, kijelentéshez>: → *kitart vki, vmi mellett*
 <vkihez, vmihez: odaadással> vál → *csügg vkin, vmin*
 <úgy, hogy érzelmi szálak kötik hozzá> → *kötődik*
 <úgy, hogy szeretetet érez iránta> → *szeret*
kapcsolódik <tárgy, alkotórész, gondolat stb. vmihez>: *illeszkedik*
 <vhogyan> *kapcsolható*
 <tágabb értelmű> *csatlakozik*
 <cselekmény, esemény stb. vmihez, kül[önösen] vkinek a nevéhez>:
fűződik, kötődik
 <több dolog egymással> → *összefügg*
összefügg <több tárgy, terület egymással> → *érintkezik*
 <úgy, hogy (okozati, szellemi, tartalmi stb.) kapcsolatban van vele>:
kapcsolódik vmihez
összetartozik
 <vmivel szervesen> *hozzátartozik vmihez*
összetartozik *együvé tartozik*
szeret <kisebb mértékben>: → *vonzódik vkihez, vmihez*
kedvel vkit, vmit

(Megjegyzendő, hogy természetesen ez nem a teljes szinonimarendszer; a → a SzinSz. további címszavait jelzi.)

1.5. Deme László figyelmeztetett arra, hogy a *kötődik* előfordulásának gyakoriságát az is eredményezi, hogy számos esetben a *kötődik* valójában a *köt* ige passzívumát rejti: 'van kötve' alapjelentéssel, a szónak 'összetartozik' alapértelmében, hogy ez a passzív jelleg (és állapotszerűség) érvényes az ÉKsz. 4. jelentésre, s az egész eddig tárgyalt anyagra is. Néhány példa:

- (i) Ez az eljárás [ti. a mákos tésztával való jövendölés].. más karácsony esti ételhez is *kötődhet* (Magyar Néprajzi Lexikon III [1980.], 508).
- (ii) A japán rakukerámia, amely éppen négyszáz éves, kezdettől fogva a teaszertartáshoz *kötődik* (Művészet, 1982. szept., 12).

- (iii) ..szívesen adunk helyet olyan tudósításoknak, amelyek a naphoz *kötődnek* (KR. 1982. okt. 7. Reggeli krónika, 7 óra).
- (iv) Az már nem író, aki nem *kötődik* a körülöttünk levő világhoz.. (MN. 1982. ápr. 25. 6).

2. A *kötődik* igéből származó *kötődés* főnév lexémaként önálló címszót kapott az ÉrtSz.-ban (4: 426):

„*kötődés*(²) fn . . (csak egysz-ban) (*ritk*)

1. A *kötődik*(²) igével kifejezett folyamat; az a tény, ill. állapot, hogy vmi kötődik vmihez.”

Az ÉKsz. pedig így adja meg a jelentést: „2. Az a folyamat, tény, ill. állapot, hogy vmi kötődik, kapcsolódik vmihez.” — E jelentések leírása az *-ús ~ -és* 'elvont cselekvés, történet' főjelentésű képzővel létrejött hasonló alakulatoknak felel meg (l. Ruzsiczky Éva: MMNyR. 1: 372). Az ÉrtSz. még ritkán előfordulónak jelzi a *kötődés* leírt jelentésben való előfordulását, ez azonban már aligha érvényes. Terjedését Hernádi Miklós Közhelyszótára is bizonyíthatná (Budapest, 1976.), könyvébe ugyanis felvett a *kötődés* főnevet, amely címszó a *hűség* és a *szolgálat* címszavakhoz utasítja az olvasót, sajnálatos azonban, hogy mindkettő kifejejtődött a könyvből.*

A *kötődés* előfordulásainak egy része szemantikai megfelelésben van az *érzelmi szálakkal kötődik* szerkezettel, illetőleg a *kötődik* igének az ÉKsz. 4. jelszámú jelentésével:

- (16) S ez a művész-asszony-világpolgár ugyanakkor mély *kötődést* érzett gyermekkorra népehez . . (Király István: Intés az őrzőkhöz I—II. Budapest, 1982. 1: 197).
- (17) Szerepeiben szinte mindig a kétkeziek . . szószólója volt. Ezt már nemcsak alkati adottságainak köszönhetette, hanem *kötődésének*, belső tartásának, dühödt dacának (Kritika, 1983. 1. szám, 2.)
- (18) S vajon nem fenyeget-e az a veszély, éppen a valósághoz való erős *kötődés* következtében, hogy így periférikus kérdésekkel foglalkozik? (MN. 1982. ápr. 25. 6).
- (19) [Éz a szerelem filmje.] Azé a szenvedélyé, amely két embert már-már ősi, vadállati izzású kapcsolattal fűz egybe, eltéphetetlen szálakkal. Olyan *kötődéssel*, amely számukra fontosabb annál is, hogy megmaradjanak a törvény . . ösvényein (MN. 1983. jan. 6. 4).
- (20) [A Nemzeti Színház tervezése kapcsán:] Kontinuitás időben és térben, tehát harmonikus összhang a környezettel — vagyis térben és szoros *kötődés* múltunkhoz időben (Az eredetiben ki van emelve a *térben* és az *időben*. MN. 1983. nov. 29. 8).

A (18) és a (20) jelzetű példák *erős kötődés-e*, illetőleg *szoros kötődés-e* a (4) és a (7), illetőleg a (2) és a (3) számjelű példákhoz húz a köznyelvi kép

*Hernádi munkájának második kiadása (1985.) már kiküszöbölte ezt a hibát, és „értelmezi” is a címszót. — A *kötődik* és a *kötődés* divatszóként való használatáról újabban Szepes Gyula tett megjegyzéseket E fát kerüld című írásában (Magyar Nemzet, 1986. jún. 2. 6). Ezzel kapcsolatban szükségesnek látszik megjegyezni, hogy jelen dolgozatomat 1984. decemberében juttattam el a Nyr. szerkesztőségébe.

kialakulása szempontjából. — A (16)-ban található *mély kötődést érzett* bizony-nyal a *mélyen érez* köznyelvi állandósult szókapcsolattal függ össze efféleképpen:

- *szeretetet érez vki iránt (vö. ÉrtSz. 2: 424, érez 3.)
 ↓
 {
 *mélyen érez (ÉrtSz. 4: 1245, mély 8.)
 *mély érzés (mély: „(átv) Teljes lélekkel, odaadással átélt élményekből fakadó <komoly érzés, érzület>” ÉrtSz. i. h.)
 *mély kötődés
 ↓
 *mély kötődést érzett vki iránt
 ↓
 „(16) . . mély kötődést érzett gyermekora népéhez . .”

A (16)-nak e szerkezetkeveredésből (*szeretetet érez vki iránt* × **mély kötődést érez*) létrejött alakulatában tehát (*vki*) érzi a *k ö t ő d é s t* a 'kötődik' igével kifejezett állapotot'.

A (17) számjelű példa írója grammatikai és szemantikai előismeretként támaszkodik a *kötődik* ige használatára: **a kétkeziekhez kötődött, tehát jó tudta szerepeiben alakítani őket.*

A (19)-ben a *kötődés* az *eltéphetetlen szálak* szókapcsolattal meg az *egybefűz* „(átv, vál) Szorosan egyesít vkiket v. vkit más vkivel” (ÉrtSz. 2: 34) vonzathatározós igével kifejezett gondolat tartalmakat foglalja egybe. A (19) írójának e megfogalmazása stílusalakító szándékból is fakad szemlátomást. A stílusalakítás szándékát pedig jórészt a *kötődés* használatának divatja befolyásolta. — A *kötődés* használatának divatozását jól mutatják a következő példák, amelyekben az *érzelmi kötődés* szókapcsolat nyelvi közhely gyanánt értékelhető.

- (21) Kötődéssel [!] teli Doráti Antal memoárja is . . írásának elejétől végéig Magyarországhoz való *érzelmi kötődését* hangsúlyozza . . (Könyvvilág, 1981. dec., 25.).
 (22) [A feleség] vallomása mögött a férj több *érzelmi kötődést* vélt fölfedezni irányomban . . (Nemes György: Bal-jobb, bal-jobb. Budapest, 1983. 328.)
 (23) Élénk fantáziájuk *érzelmi kötődés* híján játszi könnyedséggel keveri Petőfi Sándort a Tanácsköztársaság vezetői közé . . (Pest megyei Hírlap, 1983. jan. 6., 3).
 (24) [Vannak] *érzelmi kötődések* az édesanyával, édesapával . . (KR. 1983; jan. 22. Kétlábú kártevők, 21 ó. 30 p.).

A legutóbbi, a (24) számjelű példa már a tudományos zsargon nyelvhasználatához is mintaként szolgálhat, még inkább az alábbiak.

- (25) . . szülő a gyermekéhez, a gyermek a szülőjéhez, testvér a testvéréhez kötődhet [!]. Ezek is gyakran vagy néha ilyen *kötődések*, ilyen nagy hőfokú, nem behelyettesíthető odafordulások. Ha sikerül így kötődni [!]. . . , akkor ez szerelem, akár anyához, gyermekhez, testvérehez, élettársához kötődik [!]. (Látóhatár, 1982. ápr., 146.) Vö. a (15) számjelű példával! NB. Ebben a példaszövegben az utolsó *kötődik* előfordulás nem az eddig tárgyalt ige adata, ez az 1.5. részben említett *kötődik* 'van kötve'.
 (26) . . a szexualitásnak a korai formái együttjárnak *kötődésünkkel* már a felnőtté válás [!] hosszú útján is. (I. h. Szokásosabb — és kommunika-

tívabb — szórenddel s a helyesírási hibát is javítva: *a szexualitásnak a korai formái már a felnőtté válás hosszú útján is együttjárnak kötődésünkkel.*)

- (27) A lelki élet utolérhetetlen furfangjával rátalált a felcserélhetetlen *kötődésnek* a morállal, illemmel, a szeméremmel összeegyeztethető változatára (i. h. 147).

Az *érzelmi kötődés*-nek metonimikus rokona az *emberi* (~ emberhez) *kötődés* szerkezet; példáiból:

- (28) .. az *emberi kötődések* erejét lankasztó társadalmonkívüliség jelszava, [harsoghatnak] (MN. 1983. máj. 31. 5).
 (29) Lehet, hogy családi, baráti, *emberi kötődések* lazulnak majd meg .. (Élet és Irodalom, 1982. okt. 8. 9).

Az 'ember(ek)' vagy az *emberi közösség(ek)* különféle metonimiás megnevezése számos *kötődés* szerkezetben megvan:

- (30) [Minden gazdasági eredmény] erősíti, konkrétta teszi *nemzethez való kötődésünket* (Látóhatár, 1982. okt., 140).
 (31) A sziget [ti. Grenada lakossága] megtartotta *kötődését a brit nemzetközösséghez* .. (MN. 1983. nov. 1., 3).
 (32) *Kötődésem a tájhoz* (KR. 1982. aug. 27. Műsorcím: 15 ó. 28 p.).
 (33) A szótár nyelvi anyagában a *zalai kötődés* látszik erősebbnek (MNy. 79 [1983.]: 343).

Gyakran csupán a közvetlen szöveggörnyezet utal arra, hogy az előzőkkel rokon metonimikus szerkezet a megfogalmazás tudati előképe:

- (34) Hazai alapok, *kötődés* nélkül .. epigonok nemzedékei adják át egymásnak a stafétabotot (Művészet, 1983. márc., 40).
 (35) .. a kis dolgokon, *kötődéseken* keresztül, mint a közvetlen pátria szerep-tete, elmélyült ismerete, meggyőződés, hogy a hazához való ragaszkodás is erősebb lesz (MN. 1983. aug. 27., 10).
 (36) .. két évtizede tért vissza szülővárosába, Zalaegerszegre. Dominált-e ez a *kötődés* elhatározásában? (Zalai Hírlap, 1977. aug. 28., 7.)

Máskor azonban nem igazít el a közvetlen szöveggörnyezet, így a három — különböző szerzők tollából származó — cím esetében sem:

- (37) *Kötődés* (MN. 1983. febr. 12., 5).
 (38) *Kötődések* (MN. 1983. febr. 20., 1).
 (39) *Kötődés* (MN. 1983. aug. 27., 10).

A (37) jelzésű *Kötődés* egy honismereti szakkörökről szóló rövid írás címe. A (38) a lap vezércikke fölött olvasható, maga az írás az ingázó munkásokról beszél, akiknek a lakóhelyükkel való kapcsolataikat elemzi a szerző. Az ÉrtSz. a *kötődés*(²) főnévről megjegyzi, hogy csak egyes számban használatos. Ezzel szemben itt az író többes számot használ, és többes számú a *kötődés* a (35) számjelzetű idézetben is, ami azt jelzi, hogy íróik számára ez

a grammatikai kötöttség már nincs meg. — A (39) *Kötődés*-e belső-, hasábcím, az újságcikk — amelyből a (35) idézete is való — főcíme: Nevelés hazaszere- tetre. Ebből még nem egészen nyilvánvaló az, hogy mit is jelent a *Kötődés* cím. A cikk olvasójának majd csak a (35) számjelű szövegrészlet ismeretében — tehát utólag! — lesz teljesen nyilvánvaló, hogy a hasábcím, a *Kötődés* 'a pátria szeretete; a hazához való ragaszkodás'. E cím láttán a *kötődés*⁽²⁾ álhomonimájára is gondolhatni, hiszen jelentésleírása az ÉrtSz.-ban:

„*kötődés*⁽¹⁾ 1. A *kötődik*⁽¹⁾ igével kifejezett cselekvés . . ; tréfás, dévaj bosszan- tás, ugratás, kötekedés . .

2. Veszekedés, verekedés (kezdése vmely ürüggyel), civakodás . .”

Az ÉKsz. jelentésleírása ez: „1; Az a cselekvés, tény, hogy vki kötődik, évődik vkivel. *Élces* ~. | *ritk* Civakodás, kötekedés.”

Tehát a szóban forgó címek több értelmezést is lehetővé tesznek. Az ilyen nyelvi hatást, stilisztikumot a szépirodalom, vagyis — Deme László meg- fogalmazását követve — a művészi igényvel megalkotott és a szöveg mögötti közlés lehetségszféráját is felhasználó szövegmű (MNYTK. 154. sz. [1979.], 64—5) — szívesen alkalmazza, gyakran éppen ez a stílushatás forrása. Azonban a szépirodalmi szövegmű egésze általában olyan tudatosan egységes szemléletre mutató megfogalmazású — azaz: olyan a koherenciája —, hogy az efféle kettősséggel nem hogy bizonytalanságban vagy félreértésben hagyná az olva- sót, hanem éppen ellenkezőleg, ezzel készletti gondolkodásra, a valóság külön- böző elemei közötti összefüggések felismerésére é. í. t. A publicisztikai szöveg- művekben az ilyenféle, tehát a szöveg mögötti közlés lehetségszféráját nem célszerűen használó értelmezési bizonytalanság nem éppen erénye a stílus- alakításnak.

A *múlthoz* ('múltban élő emberekhez; a múlt eseményeihez') *kötődés*- féle szókapcsolatok időbeli érintkezésre alapuló metonímián épülnek fel, s természetesen az *emberhez kötődés* szerkezet a mintájuk:

- (40) Nem egy öreg épületet semmisítettek meg metróépítésre és városrende- zésre hivatkozván, hanem sokmillió *kötődést* a hazai múlthoz . . (MN. 1983. szept. 28. 5).
- (41) . . ámukok néhány apró állomáson megmenekült évtizedes vadgesztenye- fák során, amelyeket megóvott a rendszeret, a vasút *kötődése* a hagyó- mányokhoz (MN. 1983. ápr. 13. 9).
- (42) A folytatás és a megújulás, a hagyományokhoz való *kötődés* és a múlttól való elszakadás kettős feszültségében alakul [költészete] (Tüskés Tibor: Nagy László. Budapest, 1983. 105—6).

A (40) számjelű példa azt mutatja, hogy a metonímikus átvitel a szöveg alkotója számára már nem érzékelhető, hiszen egy szerkezetes birtokos jelzős szintagnmát úgy rövidít, hogy a *kötődés* főnév kapja mennyiségjelzőt: **sok millió ember kötődése* → *sokmillió kötődés*. — A *kötődik* vkihez (ÉKsz. 4.) jelentésszerkezetében meglévő 'érzelmi kapcsolat' érezhetően ott munkál a (41) jelzetű szövegrészlet *kötődés* főnévének jelentésföldhasználásában is. A *kötődés* a *hagyományokhoz* kifejezés mögött a megfogalmazó efféle előismeretei lehet- nek: 1. *Vadgesztenyefákat szoktak ültetni az állomásokon.* 2. *Ez hagyomány.* 3. *A vasutasokat érzelmi kapcsolatok fűzik a vadgesztenyefákhoz.* 4. *A vasút*

kötődése a hagyományokhoz megóvta a vadgesztenyefákat a kivágástól. — A (42)-ben a *kötődés*⁽²⁾ és az *elszakadás* „(átv) Vmely személytől, csoporttól, helytől való elválás, vmely közösségből való kiválás” (ÉrtSz. 2: 305) antonimákra alapított szerkezetek szembenállásával törekszik a szöveg alkotója stílushatást kelteni — hasznosítva a *múlt* és a *hagyomány* közös konnotatív jegyét (‘átélt idő’: ‘régikor szokása’; vö. ÉrtSz. 3: 28, ill. 5: 52).

Meglehetősen elterjedt a *valósághoz kötődés* szerkezet, s alkalmazása is azt mutatja, hogy nyelvi közhelynek tartható. Leggyakrabban a művészi alkotómunka elemzéseiben figyelhető meg használata.

- (43) Szakonyi Károly az író *kötődéséről a valósághoz* (MN. 1982. ápr. 25. 6. Cím).
 (44) *A valósághoz való kötődésünknek több rétege van . .* (I. h.). L. még a (18) és a (6) számjelzetű példákat is.

Érdeemes még a (iv) jelzetű példát is visszakeresni, ugyanis az előzőkkel együtt található: egy újságcikkben. Mindezek mellett még a *köt* ‘érzelmi kötelék kapcsol vkit vmihez’ ige (vö. ÉKsz. *köt* 7.) is megvan ebben az írásban, amely mindössze két hasábnyi: „Minden egyes embert szubjektív indulat *köt* a világhoz . .” Egy alkalommal pedig — talán a *kötődés*-t kihagyandó? — ez olvasható benne: „Vajon az író véleményt formálhat világunkról állandó és közvetlen *kontaktusok* nélkül is?” — Egyébként tanulságos eredményt hozhatna a teljes interjú szövegének stilisztikai elemzése, hiszen a ‘kötődés’ képzet mint egységes megfogalmazási szemlélet lépten-nyomon megtalálható benne. Például: „Az *élményszálak* nagyon sok esetben messzire nyúlnak vissza . .” Itt az *élményszálak* metaforával megújítja az *érzelmi szálak* köznyelvi metaforát (vö. ÉrtSz. 6: 45, *szál* 5.), valamint a *messzire nyúlnak a szálak* szókapcsolatot, amely ugyancsak metaforán alapuló teljes kép. A *kötődés* képzet ellentéte szintén fellelhető: „Végülis [sic!] létezhet hát a *valóságtól* egészen *elszakadt* irodalom?” Efféle ellentézés a (42) jelzetű szövegmetsetben is volt. S ezek az antonimiák azt mutatják, a *kötődés* képzete valóban az a tény vagy állapot, hogy *v a l a m i k ö t v e n a n v a l a m i h e z*, s ennek több szemantikai jegyben ellentéte az *elszakadás* (illetőleg az *elszakadt* igenév), vö. ÉrtSz. 2: 305, *elszakadás* 2. és *elszakad* 4.

A *kötődés vmihez* szerkezet szemantikai feltöltésének a főntebbi témacsoportoktól független példái arra engednek következtetni, hogy a szerkezet grammatikai-szemantikai általánosodásának folyamata egyre előbbre halad, illetőleg ez az állapot éppúgy megvan, mint a talán eredetibb képes értelmű használat:

- (45) Az iskolavilágításhoz való évtizedes *kötődésem* is saját naivságomból . . fakadt . . (MN. 1983. febr. 13. 5).
 (46) . . a csehszlovák külügyminiszter Madrid [ti. a madridi külügyminiszteri találkozó] és az európai biztonság *kötődésére* hívta fel a figyelmet (MN. 1983. szept. 8. 1).

3. A *kötődik* igeének és származékainak, továbbá a *kötődés* főnévnek a használata — önmagában véve, vagyis a szövegbe szerkesztésüktől elvonatkoztatva — nem mutat semmi olyat, ami a magyar nyelv szokás rendjével, a hagyománnyal ellenkeznék. A megvizsgált szavaknak — éppen úgy, mint

a nyelv más szavainak is — a beszélő közösség számára általánosan ismert jelentésük van, s emellett bizonyos közlő, kifejező, érzelmi hatást keltő tulajdonságuk is. Ez a nyelvi-stilisztikai tulajdonság vagy állandó tartozéka valamely szónak, vagy — alkalomadtán — járuléka. Jelen esetben e tulajdonság abban nyilvánul meg, hogy a *kötődik* *vmihez* és a *kötődés* *vmihez* szerkezetek fölhasználásával az emberek közötti, illetőleg az emberek és a táj, a haza stb. közötti kapcsolatok nyelvi ábrázolása keresetten semleges, tehát érzelmi töltés nélküli lesz. Ezt pedig nagyon gyakran nem indokolja semmi. Ezért azután a funkció nélküli fölhasználás nyelvi divatjelenségnek látszik. Mindezeket leginkább a *kötődés* ~ *kötődik a tájhoz* ~ *a hazához* ~ *a múlthoz* ~ *a valóság-hoz* ~ *az édesanyához*-féle szerkezetek mutatják, hiszen például a **szereti a szülőföldjét* helyett *makacs szívósággal kötődik* — l. (5) —, a **nem szereti Barcsot* helyett *nem kötődik Barcshoz* — l. (11) — olvasható; az a fogalom, amelyet a *hazaszeretet* főnév jelöl, így lesz *nemzethez való kötődés* — l. (30).

Büky László

A keresztnévadás divatja Ajkán a várossá alakulás első két évtizedében

I. A névnek viselőjével való összekapcsolása művelődéstörténeti hagyományként ma is él. „Felületes dolog azt hinni, hogy a név csak afféle külsőség. Ha az élet nem külsőség, akkor a név sem az. Ha pedig fontos a valóság, akkor a név is fontos — írja egyik tanulmányában Kosztolányi Dezső.¹

Napjaink magyarországi viszonyai között a névmágia ugyan már távol áll tőlünk, de az embert egész életén végigkísérő neveknek még mindig nagy jelentőséget tulajdonítunk.

A névválasztás elemzését, rendszerezését Ajka város elmúlt húsz évi adatai alapján végzem. A napjainkban 30 ezer lakosú Ajka az ország hatvanharmadik városa. Az Elnöki Tanács 194/1959. számú határozata 1959. november 1-i hatállyal emelte járási jogú várossá. Mai lakói hazánk, ill. Európa különböző településeiről jöttek ide, több mint 1900 helységből. Lakóinak száma a várossá nyilvánítástól napjainkig kétszeresére nőtt. Az elmúlt húsz év keresztnévanyagát a városi tanácsnál levő születési anyakönyvekből gyűjtöttem ki.

Jelen dolgozat a kutatott időszak (1959—1978) alatt bejegyzett összesen 7927 keresztnév feldolgozását tartalmazza. A húsz év korszakolása a következő: I. 1959—1963; II. 1964—1968; III. 1969—1973; IV. 1974—1978. Az adatok közlése az alábbiak szerint történik:

Az első keresztnevek vizsgálata.

A. Férfinevek.

B. Női nevek.

A második keresztnvek vizsgálata.

A keresztnévadás indítékai.

Összegezés.

II. Az egyes nevek időszakonkénti megterhelése

¹ Kosztolányi Dezső: Arany János neve. Pesti Hírlap, 1932. október 2⁶

Első keresztnévek

Férfinevek

Sorsz.	Név	I.	II.	III.	IV.	Össz.	%
		időszak					
1.	<i>Ádám</i>	1	—	—	—	1	0,03
2.	<i>Ágoston</i>	—	—	—	1	1	0,03
3.	<i>Ákos</i>	—	2	3	13	18	0,52
4.	<i>Aladár</i>	—	1	—	—	1	0,03
5.	<i>Alajos</i>	1	—	—	—	1	0,03
6.	<i>Alán</i>	—	—	—	1	1	0,03
7.	<i>Albert</i>	1	1	—	—	2	0,05
8.	<i>Andor</i>	—	1	—	—	1	0,03
9.	<i>András</i>	7	11	11	31	60	1,74
10.	<i>Antal</i>	9	3	7	3	22	0,64
11.	<i>Arnold</i>	—	—	—	3	3	0,08
12.	<i>Áron</i>	—	—	—	2	2	0,05
13.	<i>Árpád</i>	6	4	7	8	25	0,73
14.	<i>Artur</i>	—	—	—	1	1	0,03
15.	<i>Attila</i>	20	56	30	62	168	4,90
16.	<i>Balázs</i>	—	1	12	85	98	2,85
17.	<i>Bálint</i>	—	1	1	5	7	0,20
18.	<i>Barna</i>	1	—	—	1	2	0,05
19.	<i>Barnabás</i>	—	1	2	5	8	0,23
20.	<i>Béla</i>	19	4	7	6	36	1,04
21.	<i>Bence</i>	—	—	—	1	1	0,03
22.	<i>Benedek</i>	—	—	—	1	1	0,03
23.	<i>Benjámín</i>	—	—	1	—	1	0,03
24.	<i>Bertalan</i>	—	1	—	—	1	0,03
25.	<i>Csaba</i>	27	45	26	27	125	3,64
26.	<i>Csongor</i>	—	—	—	2	2	0,05
27.	<i>Dániel</i>	—	—	1	4	5	0,14
28.	<i>Dezső</i>	4	3	4	—	11	0,32
29.	<i>Donát</i>	—	—	—	1	1	0,03
30.	<i>Ede</i>	—	—	—	1	1	0,03
31.	<i>Elek</i>	—	1	—	1	2	0,05
32.	<i>Elemér</i>	—	3	1	—	4	0,11
33.	<i>Emil</i>	1	—	—	1	2	0,05
34.	<i>Endre</i>	—	—	2	—	2	0,05
35.	<i>Ernő</i>	5	5	2	1	13	0,38
36.	<i>Ervin</i>	1	3	1	1	6	0,17
37.	<i>Farkas</i>	—	—	1	—	1	0,03
38.	<i>Ferenc</i>	32	44	25	28	129	3,76
39.	<i>Frigyes</i>	1	2	1	—	4	0,11
40.	<i>Gábor</i>	14	21	29	91	155	4,51
41.	<i>Gáspár</i>	—	—	—	2	2	0,05
42.	<i>Gellért</i>	—	—	1	1	2	0,05
43.	<i>Gergely</i>	—	—	1	6	7	0,20
44.	<i>Géza</i>	—	3	7	3	13	0,38
45.	<i>Gusztáv</i>	—	4	1	1	6	0,17
46.	<i>György</i>	—	8	8	16	32	0,93
47.	<i>Győző</i>	14	—	1	2	17	0,49
48.	<i>Gyula</i>	17	12	7	12	48	1,39

I. táblázat folytatása

Sorsz.	Név	I.	II.	III.	IV.	Össz.	%
		időszak					
49.	<i>Huba</i>	—	—	—	1	1	0,03
50.	<i>Imre</i>	19	13	17	11	60	1,74
51.	<i>István</i>	54	35	38	39	166	4,80
52.	<i>Iván</i>	—	1	1	3	5	0,14
53.	<i>Ivó</i>	—	—	—	1	1	0,03
54.	<i>János</i>	41	34	24	26	125	3,64
55.	<i>Jenő</i>	—	6	3	2	11	0,32
56.	<i>József</i>	45	51	43	26	165	4,81
57.	<i>Kálmán</i>	3	5	4	2	14	0,40
58.	<i>Károly</i>	21	15	11	12	59	1,72
59.	<i>Kolos</i>	—	—	—	1	1	0,03
60.	<i>Kornél</i>	—	—	—	7	7	0,20
61.	<i>Krisztián</i>	—	—	1	40	41	1,19
62.	<i>Lajos</i>	17	18	7	7	49	1,42
63.	<i>László</i>	76	70	58	61	265	7,72
64.	<i>Levente</i>	—	—	1	—	1	0,03
65.	<i>Márió</i>	—	—	—	1	1	0,03
66.	<i>Márk</i>	—	—	—	5	5	0,14
67.	<i>Márton</i>	1	—	—	1	2	0,05
68.	<i>Mátyás</i>	1	—	2	2	5	0,14
69.	<i>Menyhért</i>	1	—	—	—	1	0,03
70.	<i>Mihály</i>	10	5	3	8	26	0,75
71.	<i>Miklós</i>	7	2	6	11	26	0,75
72.	<i>Nándor</i>	4	1	1	1	7	0,20
73.	<i>Norbert</i>	—	—	7	18	25	0,73
74.	<i>Olivér</i>	1	—	1	—	2	0,05
75.	<i>Oszkár</i>	2	—	1	—	3	0,08
76.	<i>Ottó</i>	1	4	—	2	7	0,20
77.	<i>Pál</i>	2	3	1	1	7	0,20
78.	<i>Péter</i>	—	20	57	84	161	4,69
79.	<i>Rajmond</i>	—	—	—	1	1	0,03
80.	<i>Rezső</i>	2	—	—	1	3	0,08
81.	<i>Richárd</i>	—	1	1	4	6	0,17
82.	<i>Róbert</i>	10	27	30	49	116	3,38
83.	<i>Roland</i>	—	—	5	21	26	0,75
84.	<i>Rómeó</i>	—	—	1	1	2	0,05
85.	<i>Rudolf</i>	—	1	—	3	4	0,11
86.	<i>Sándor</i>	31	28	23	18	100	2,91
87.	<i>Szabolcs</i>	1	5	16	36	58	1,69
88.	<i>Szaniszló</i>	—	—	1	—	1	0,03
89.	<i>Szilárd</i>	2	—	7	9	18	0,52
90.	<i>Szilveszter</i>	—	—	1	—	1	0,03
91.	<i>Tamás</i>	18	29	47	78	172	5,00
92.	<i>Tibor</i>	37	23	28	26	114	3,3
93.	<i>Tiborc</i>	—	—	1	—	1	0,03
94.	<i>Tihamér</i>	—	1	—	—	1	0,03
95.	<i>Tivadar</i>	—	—	1	—	1	0,03

1. táblázat folytatása

Sorsz.	Név	I.	II.	III.	IV.	Össz.	%
		időszak					
96.	<i>Valér</i>	—	—	—	1	1	0,03
97.	<i>Vendel</i>	1	—	—	—	1	0,03
98.	<i>Viktor</i>	—	1	5	1	7	0,20
99.	<i>Vilmos</i>	1	6	1	1	9	0,26
100.	<i>Vince</i>	1	—	2	—	3	0,08
101.	<i>Zalán</i>	—	—	—	1	1	0,03
102.	<i>Zoltán</i>	46	61	63	94	264	3,69

Az egyes nevek időszakonkénti megterhelése

Első keresztnemek

Női nevek

Sorsz.	Név	I.	II.	III.	IV.	Össz.	%
1.	<i>Adél</i>	1	1	2	1	5	0,16
2.	<i>Adrienn</i>	1	1	6	25	33	1,08
3.	<i>Ágnes</i>	5	17	16	29	67	2,20
4.	<i>Ágota</i>	—	—	—	2	2	0,06
5.	<i>Alexandra</i>	—	—	2	5	7	0,23
6.	<i>Alice</i>	—	—	1	—	1	0,03
7.	<i>Alicia</i>	—	—	—	1	1	0,03
8.	<i>Aliz</i>	—	—	—	6	6	0,20
9.	<i>Amália</i>	3	—	—	—	3	0,10
10.	<i>Anasztázia</i>	—	—	1	2	3	0,10
11.	<i>Andrea</i>	9	40	58	71	178	5,83
12.	<i>Anett</i>	—	1	6	20	27	0,88
12.	<i>Anetta</i>	—	—	2	1	3	0,10
14.	<i>Angéla</i>	1	1	1	1	4	0,13
15.	<i>Angelika</i>	—	—	1	1	2	0,07
16.	<i>Anikó</i>	10	26	19	22	77	2,52
17.	<i>Anita</i>	1	9	28	43	81	2,65
18.	<i>Anna</i>	17	6	2	—	25	0,82
19.	<i>Annamária</i>	—	1	8	7	16	0,52
20.	<i>Antónia</i>	—	2	—	—	2	0,07
21.	<i>Apollónia</i>	—	1	—	1	2	0,07
22.	<i>Aranka</i>	1	2	2	1	6	0,20
23.	<i>Augusztá</i>	—	—	—	1	1	0,03
24.	<i>Babett</i>	—	—	—	2	2	0,07
25.	<i>Barbara</i>	—	—	2	11	13	0,43
26.	<i>Beáta</i>	8	11	22	30	71	2,33
27.	<i>Beatrix</i>	2	—	3	11	16	0,52
28.	<i>Benita</i>	—	—	—	1	1	0,03
29.	<i>Bernadett</i>	1	2	12	23	38	1,25
30.	<i>Berta</i>	2	—	—	—	2	0,07
31.	<i>Betina</i>	1	—	—	1	2	0,07
32.	<i>Boglárka</i>	—	1	2	3	6	0,20
33.	<i>Borbála</i>	1	1	—	1	3	0,10
34.	<i>Brigitta</i>	1	2	1	1	5	0,16

2. táblázat folytatása

Sorsz.	Név	I.	II.	III.	IV.	Össz.	%
35.	<i>Cecília</i>	—	—	1	2	3	0,10
36.	<i>Csilla</i>	6	16	15	11	48	1,57
37.	<i>Dea</i>	—	—	—	1	1	0,03
38.	<i>Diána</i>	—	2	—	7	9	0,29
39.	<i>Doloresz</i>	1	—	1	1	3	0,10
40.	<i>Dóra</i>	1	4	1	10	16	0,52
41.	<i>Dorina</i>	—	—	—	1	1	0,03
42.	<i>Dorottya</i>	—	—	1	—	1	0,03
43.	<i>Edina</i>	1	3	9	16	29	0,95
44.	<i>Edít</i>	2	11	7	7	27	0,88
45.	<i>Eleonóra</i>	1	—	—	2	3	0,10
46.	<i>Elizabet</i>	1	—	—	—	1	0,03
47.	<i>Ella</i>	—	1	—	1	2	0,07
48.	<i>Elvira</i>	3	1	—	—	4	0,13
49.	<i>Emerencia</i>	1	—	—	1	2	0,07
50.	<i>Emília</i>	—	1	—	4	5	0,16
51.	<i>Emma</i>	2	—	1	—	3	0,10
52.	<i>Emőke</i>	—	—	—	1	1	0,03
53.	<i>Enikő</i>	3	—	3	3	9	0,29
54.	<i>Erika</i>	31	26	21	20	98	3,26
55.	<i>Erna</i>	—	—	—	1	1	0,03
56.	<i>Ernesztína</i>	—	—	—	1	1	0,03
57.	<i>Erzsébet</i>	42	22	15	17	96	3,20
58.	<i>Estilla</i>	—	—	—	1	1	0,03
59.	<i>Eszte</i>	—	—	1	1	2	0,06
60.	<i>Eszter</i>	—	1	3	25	29	0,95
61.	<i>Etelka</i>	—	—	—	1	1	0,03
62.	<i>Eurídike</i>	—	—	1	1	2	0,07
63.	<i>Éva</i>	45	51	27	33	156	5,11
64.	<i>Evelin</i>	—	—	—	1	1	0,03
65.	<i>Fatime</i>	—	—	1	—	1	0,03
66.	<i>Franciska</i>	1	1	—	—	2	0,07
67.	<i>Friderika</i>	—	—	—	1	1	0,03
68.	<i>Gabriella</i>	14	10	12	20	56	1,83
69.	<i>Genovéva</i>	—	—	—	1	1	0,03
70.	<i>Geraldine</i>	1	—	—	—	1	0,03
71.	<i>Gizella</i>	6	3	—	1	10	0,83
72.	<i>Gyöngyi</i>	22	26	14	15	77	2,52
73.	<i>Györgyi</i>	3	4	1	5	13	0,43
74.	<i>Hajnalka</i>	3	4	13	17	37	1,21
75.	<i>Hedda</i>	—	—	—	1	1	0,03
76.	<i>Helén</i>	—	—	1	—	1	0,03
77.	<i>Heléna</i>	—	—	1	1	2	0,07
78.	<i>Helga</i>	2	1	3	10	16	0,52
79.	<i>Henriett</i>	—	1	2	13	16	0,52
80.	<i>Henrietta</i>	—	1	5	12	18	0,59
81.	<i>Hilda</i>	1	1	1	—	3	0,10
82.	<i>Hortenzia</i>	1	—	—	1	2	0,07
83.	<i>Ibolya</i>	7	6	4	6	23	0,75
84.	<i>Ida</i>	1	—	1	—	2	0,07
85.	<i>Ildikó</i>	40	39	27	41	147	4,82

2. táblázat folytatása

Sorsz.	Név	I.	II.	III.	IV.	Össz.	%
86.	<i>Ilona</i>	22	9	9	3	43	1,41
87.	<i>Imelda</i>	—	—	1	—	1	0,03
88.	<i>Irén</i>	15	2	3	—	20	0,66
89.	<i>Ivett</i>	—	—	—	2	2	0,07
90.	<i>Izabella</i>	3	1	5	5	14	0,46
91.	<i>Izolda</i>	—	1	—	1	2	0,07
92.	<i>Jolán</i>	2	—	1	—	3	0,10
93.	<i>Judit</i>	21	39	25	41	126	4,13
94.	<i>Júlia</i>	5	—	2	4	11	0,36
95.	<i>Julianna</i>	5	5	1	1	12	0,39
96.	<i>Kamilla</i>	—	—	—	—	1	0,03
97.	<i>Karmen</i>	—	—	1	4	5	0,16
98.	<i>Karolína</i>	1	—	1	2	4	0,13
99.	<i>Katalin</i>	29	35	32	58	154	5,0
100.	<i>Katinka</i>	—	—	—	1	1	0,03
101.	<i>Kinga</i>	—	1	1	9	11	0,36
102.	<i>Kitti</i>	—	—	—	1	1	0,03
103.	<i>Klára</i>	11	4	3	1	19	0,62
104.	<i>Klaudia</i>	—	—	—	4	4	0,13
105.	<i>Kornélia</i>	—	1	—	—	1	0,03
106.	<i>Krisztina</i>	—	2	24	41	67	2,20
107.	<i>Laura</i>	—	—	1	2	3	0,10
108.	<i>Lavinia</i>	—	—	—	1	1	0,03
109.	<i>Léda</i>	—	—	1	—	1	0,03
110.	<i>Lejla</i>	—	—	—	1	1	0,03
111.	<i>Lenke</i>	—	1	—	1	2	0,07
112.	<i>Leonóra</i>	—	—	—	1	1	0,03
113.	<i>Lidia</i>	—	—	—	4	4	0,10
114.	<i>Lilian</i>	—	1	—	1	2	0,07
115.	<i>Liliana</i>	—	—	—	1	1	0,03
116.	<i>Lilla</i>	3	2	5	8	18	0,59
117.	<i>Linda</i>	—	—	—	1	1	0,03
118.	<i>Livia</i>	5	6	6	14	31	1,02
119.	<i>Lucia</i>	—	1	—	—	1	0,03
120.	<i>Lujza</i>	—	—	—	2	2	0,07
121.	<i>Magdolna</i>	10	8	5	5	28	0,92
122.	<i>Margit</i>	9	4	3	2	18	0,59
123.	<i>Mária</i>	54	26	9	18	107	3,51
124.	<i>Marianna</i>	12	18	17	12	59	1,93
125.	<i>Marietta</i>	1	—	1	1	3	0,10
126.	<i>Márta</i>	8	10	4	3	25	0,82
127.	<i>Martina</i>	—	—	—	1	1	0,03
128.	<i>Matild</i>	2	2	—	—	4	0,13
129.	<i>Médea</i>	—	—	—	1	1	0,03
130.	<i>Melánia</i>	—	—	—	2	2	0,07
131.	<i>Melinda</i>	2	2	11	24	39	1,28
132.	<i>Melitta</i>	—	1	—	1	2	0,07
133.	<i>Mirill</i>	—	1	—	1	2	0,07
134.	<i>Mónika</i>	2	6	36	46	90	2,95
135.	<i>Natália</i>	—	—	1	1	2	0,07
136.	<i>Nelli</i>	—	—	—	2	2	0,07

2. táblázat folytatása

Sorsz.	Név	I.	II.	III.	IV.	Össz.	%
137.	<i>Nikoletta</i>	—	—	1	8	9	0,29
138.	<i>Noémi</i>	—	—	2	8	10	0,33
139.	<i>Nóra</i>	1	—	—	2	3	0,10
140.	<i>Olga</i>	1	1	—	1	3	0,10
141.	<i>Orsika</i>	—	—	—	1	1	0,03
142.	<i>Orsolya</i>	—	—	1	15	16	0,52
143.	<i>Otília</i>	—	1	2	1	4	0,13
144.	<i>Petra</i>	—	—	—	4	4	0,13
145.	<i>Piroska</i>	8	4	2	2	16	0,52
146.	<i>Ramóna</i>	—	—	1	4	5	0,16
147.	<i>Réka</i>	1	—	1	4	6	0,20
148.	<i>Renáta</i>	—	1	4	25	30	0,98
149.	<i>Ria</i>	—	1	—	—	1	0,03
150.	<i>Rita</i>	2	6	20	26	54	1,77
151.	<i>Rozália</i>	11	5	2	1	19	0,62
152.	<i>Rózsa</i>	3	3	2	2	8	0,26
153.	<i>Sarolta</i>	2	—	2	—	4	0,13
154.	<i>Szabina</i>	—	—	—	5	5	0,16
155.	<i>Szilvia</i>	4	5	25	39	73	2,39
156.	<i>Tamara</i>	—	—	—	1	1	0,03
157.	<i>Teodóra</i>	—	—	—	2	2	0,07
158.	<i>Teréz</i>	9	1	1	1	12	0,39
159.	<i>Terézia</i>	4	1	—	1	6	0,20
160.	<i>Tímea</i>	2	14	25	39	80	2,62
161.	<i>Tünde</i>	7	10	14	19	50	1,64
162.	<i>Valéria</i>	9	2	7	3	21	0,69
163.	<i>Vanda</i>	—	—	1	—	1	0,03
164.	<i>Vera</i>	—	—	—	1	1	0,03
165.	<i>Veronika</i>	6	2	4	5	17	0,56
166.	<i>Viktória</i>	1	1	4	23	29	0,95
167.	<i>Vilma</i>	—	—	3	—	3	0,10
168.	<i>Viola</i>	—	—	1	1	2	0,07
169.	<i>Violetta</i>	—	1	1	1	3	0,10
170.	<i>Virág</i>	—	—	1	2	3	0,10
171.	<i>Vivien</i>	—	—	—	2	2	0,07
172.	<i>Xénia</i>	—	—	—	2	2	0,07
173.	<i>Zita</i>	4	3	3	18	28	0,92
174.	<i>Zulejka</i>	—	—	—	1	1	0,03
175.	<i>Zsanett</i>	—	—	1	11	12	0,39
176.	<i>Zsanna</i>	—	—	—	1	1	0,03
177.	<i>Zseraldina</i>	—	—	—	1	1	0,03
178.	<i>Zsófia</i>	1	—	1	5	7	0,23
179.	<i>Zsuzsa</i>	—	—	—	4	4	0,13
180.	<i>Zsuzsanna</i>	50	45	33	38	166	5,44

III. A második keresztnévek vizsgálata. Az 1959—1978. közötti időszakban született 6770 ajkai lakos közül 577 fiú és 588 leány vise kettős keresztnvet. Az előforduló 68 fajta második férfinévből 8 új fajta (*Ariel, Dávid, Dénes, Fülöp, Ignác, Leó, René, Simon*) nem szerepel az első keresztnévek között. Ezekkel együtt 111 fajta férfinévet használtak húsz év alatt a névadásban.

A női keresztnévadás a második nevek vonatkozásában is változatosabb képet mutat. A 114 fajta második női név közül 12 gazdagítja az első keresztnévek skáláját (*Blanka, Gréta, Gertrúd, Gyöngyvér, Hedvig, Iringó, Irma, Karola, Luca, Paula, Sára, Szonja*), így tehát a két évtized alatt született lányok 192 fajta nevet kaptak. Kettőnél több keresztnévet nem választottak a vizsgált időszakban az újszülötteknek.

	I.	II.	III.	IV.	1959—1978
Férfinévek	159	131	124	163	577
Női nevek	192	138	122	136	588
Összesen	351	269	246	299	1165

A második keresztnévek gyakorisági sorrendje:

Férfinévek	Női nevek
1. <i>László</i>	1. <i>Mária</i>
2. <i>József</i>	2. <i>Erzsébet</i>
3. <i>Zoltán</i>	3. <i>Katalin</i>
4. <i>János</i>	4. <i>Zsuzsanna</i>
5. <i>István</i>	5. <i>Éva</i>
6. <i>Gábor</i>	6. <i>Ilona</i>
7. <i>Zsolt</i>	7. <i>Anna</i>
8. <i>Attila</i>	8—9. <i>Judit</i>
9—10. <i>Sándor</i>	<i>Magdolna</i>
<i>Tibor</i>	10. <i>Gabriella</i>

A 10 leggyakrabban előforduló második keresztnévek névválasztásában nagyobb szerepe volt a hagyománynak. Az újszülöttek második névként 32%-ban kapták a szülők nevét, 19%-ban a volt befolyásoló tényező a névnapok közelsége. A névezéstétikai szempontok is domináltak néhol (*L. Lémann László Lajos, Marton Melinda Mária, Marug Mária Magdolna, Varga Viktória Veronika*). Hivatalos utónévként *Verebélyi Viktória Szonja* a második keresztnévét használja.

Az első és a második keresztnévek aránya húsz év alatt — ötéves periódusokban vizsgálva — egyre inkább csökken:

férfiaknál:	24,24% (I.)	17,08% (II.)
	15,86% (III.)	13,57% (IV.)
nőknél	29,31% (I.)	21,23% (II.)
	16,31% (III.)	11,51% (IV.)

Napjainkban tehát mind a divatnevek, mind a szülők nevei egyre ritkábban fordulnak elő második keresztnévként.

IV. A keresztnévadás indítéksi. Keresztnévvizsgálatom elsősorban a névanyag struktúrájára, a névdivatra, valamint — a teljesség igénye nélkül — a nevek életére; a névválasztás okaira, körülményeire, a tár-

sadalmi rétegek és csoportok névviselésének szokásaira irányul. Minden név-életteni sajátosság bemutatására (becenevek, az alapnév módosulatainak kibogozása, a társadalmi viszonyok árnyalt tükrözése), ill. differenciált névszociológiai regisztrálására a nagyszámú heterogén névanyag miatt nem vállalkozhattam.

„A keresztnévanyag változása mély bepillantást enged a közösség kulturális életébe. A közösségbe tartozó egyén gyermeke nevének kiválasztásakor szándéktalanul is jelzi a közösséghez való viszonyát: különböző fokon hagyományt követ, szokásnormáknak engedelmeskedik — vagy éppen új, a közösségben addig ismeretlen keresztnévet választ; azért is, hogy különállását demonstrálja — a novum felvetődése a közösség szemszögéből mégis javaslatnak hangzik. Ilyen impulzusok szinte megszakítatlan folyamatossággal érik a közösséget, amely a javaslatok zömét visszautasítja — ezek a nevek egyedi jelenségek, epizódok maradnak a közösség történetében —, vagy elfogadja, reprodukálja, közösségivé, divattá teszi.”² E fontos névszociológiai szempont érvényesülését azonban csak kisebb települések névanyagának elemzése tárhatja fel.

Ajka keresztnévanyaga már 1959-ben, a várossá alakulás évében annyira sporalizálódott, hogy a többirányú orientáció miatt a névöröklés meglétét is csak a szülők viszonylatában vizsgálhattam. Az újszülöttek neveit az egyházi anyakönyvekben csak kis arányszámban (1959-ben is csak 37%-os érvénnyel) kísérhettem figyelemmel. A keresztszülők nevének motivációját azért nem választom vizsgálat tárgyául, mert nem adna hiteles képet. A gyermekek jelentős részét ugyanis éppen a várossá alakulás idejétől kezdve más helységeken (nagy szülőknél stb.) keresztelték, ill. a hatvanas évektől kezdve egyre gyakrabban választották a hivatalos névadást. A névadó szülők neve pedig egyáltalán nem befolyásolta az utónévválasztást. Mielőtt a névválasztás tapasztalataival általánosságban és összefoglalóan foglalkoznék, röviden ismertetem az ajkai keresztnévadás főbb indítékait. A következő tényezők játszanak fontos szerepet:

1. Vallási szempont a névadásban. Megfigyeltem, hogy a templomok (ill. a régi falu: Ajka, Bódé, Tósokberénd; Ajkarend, Bakonygyepes) védőszentjeinek nevét főként az első időszakban sokan viselik (l. *István, Mária, Mihály*). Ha az újszülött jelentős napon született, pl. *József* (III. 19.), *László* (VI. 27.), *Péter Pál* (VI. 29.), *Anna* (VII. 26.), *Mária Magdolna* (VII. 22.), akkor a szülők az első két időszakban azt a nevet adták a gyermeknek. Ismertebb naptári neveket adtak az újszülöttnak, ha egyházi ünnep vagy „jeles nap” környékén született: *Sándor, György, Péter, András, Ferenc, Miklós, János; Julianna, Terézia, Erzsébet, Éva*. A *Borbála* nevet pl. Jank Lajos csillés 1959-ben azért adta leánygyermekének, mert *Borbála* a hagyomány szerint a bányászok védőszenje volt.

2. A családi hagyomány érvényesülése a névadásban. Az elsőszülött gyermek gyakran az apa, ill. az anya nevét öröklí. A szülők nevének átöröklítése az újszülött nevébe (gyakran a második nevébe) a hagyományos utóneveknél figyelhető meg nagyobb arányban (*Ferenc, Mános, József Lajos; Erika, Erzsébet Magdolna, Rozália, Veronika*).

² Névtudományi előadások. II. Névtudományi konferencia. Bp., 1969. Szerk. Kázmér Miklós, Végh József (Nyelvtudományi értekezések).

A névátörökítés a fiúgyermekek esetében magasabb fokú (17,3%). A leányok 10,2%-ban öröklik anyjuk valamelyik nevét. (Az első időszakban a névátörökítés 42%-os volt, majd fokozatosan csökkent). A névátörökítésnek egy-két különleges esetére is találhatunk példát. Egy *Viktor* nevű apa fia *Győző* lett. A névkorreláció érdekes példái az *Anna*, *Julianna*, *Mária* nevű anyák leánygyermeinek *Anikó*, *Júlia*, *Mariette*—*Marianna* nevei. Néhány példa arra is utal, hogy a *Gábor*, *György* nevű apák *Gabriealla*, *Györgyi* név bejegyzését kérték leánygyermekeik számára. A kettős neveknél többször is előfordult, hogy az apa mindkét neve szerepel a fia nevében fordított sorrendben: *F. György László* apa *László György* fia; *N. Lajos Miklós* apa *Miklós Lajos* fia.

3. Egyes korszakok változó divatnevei. Minden kornak megvannak a divatos keresztnévei. A gyakorisági névmutatóban állandó népszerűséggel szereplő 5–6 keresztnév mellett ötvenként is változnak az átlagosnál kedveltebb nevek. Az I. időszakban szereplő (10 leggyakoribb név közül) *Csabá-t*, *Károly-t* és *Erzsébet-et*, *Iloná-t* például kiszorítja a következő öt évben az *Attila*, *Tamás* és *Andrea*, *Anikó* név. A III. korszakban válik divatossá a *Gábor*, *Péter* és a *Szilvia*, *Tímea* utónév. A legújabb időszakban pedig a *Balázs*, *Krisztián*, *Róbert* és az *Anita*, *Krisztina*, *Mónika* nevek élnek „fénykorukat”. A szülők általában a leányok névadásakor töreksznek különlegességre, a figyelemkeltő utónevek választásával. (*Alexandra*, *Boglárka*, *Dea*, *Diána*, *Erna*, *Evelin*, *Estilla*, *Friderika*, *Ivett*, *Kinga*, *Lavinia*, *Lejla*, *Lihána*, *Melitta*, *Mirtill*, *Nikoletta*, *Petra*, *Ria*, *Szabina*, *Teodóra*, *Violetta*, *Vivien*, *Xénia*, *Zulejka*, *Zsanna*, *Zseraldina*).

4. Társadalmi osztályok, rétegek névadási szokásainak különbsége. Ajka mint az ország egyik új szocialista városa jellegzetes, sokarcú munkásváros. Az értelmiségi és egyéb rétegek száma csak az utóbbi években növekedett. A névadási szokásokban azért jelentős különbségeket nem fedezhetünk fel. Az azonban tény, hogy a szokatlan nevek választása az értelmiségiek körében figyelhető meg elsősorban. A *Balázs*, *Norbert*, ill. az *Ágnes*, *Eszter* nevek nagyobb aránya is az értelmiségi szülők kezdeményezésére utal.

5. Névválasztási utántócselkvés hatása. Büky Béla A legújabb keresztnévdívat Budapesten című tanulmányában egy sajátos névadás-szociológiai jelenség hatását igazolja. „Az azonos körteremben szülő anyák körében a névválasztási utántócselkvés hatása érvényesülhet. Többször megfigyelhető, hogy szokatlan vagy legalábbis ritka nevű csecsemő névbejegyzése mellett egy ugyanilyen nevű csecsemő névbejegyzése áll — jóllehet a kórházi jegyzőkönyvek anyagát nem elemeztük, nagyon valószínű, hogy ilyen esetben két szülőanya névadási egymásrahatásáról van szó... Gyakran értelmiségi és nem értelmiségi szülők közötti egymásrahatás érvényesül.”³ Ez a hatás Ajkán a *Balázs*, *Krisztián*, *Norbert*, *Roland*, *Zsolt*, valamint az *Ágnes*, *Anita*, *Édina*, *Henrietta*, *Noémi*, *Ramóna*, *Rita* nevek esetében bizonyítható.

6. Irodalmi művek, filmalkotások: írók, művészek hatása a névadásban. A tömegkommunikációs eszközök

³ Büky Béla: A legújabb keresztnévdívat Budapesten. Megyei honismereti tanulmányok VII. 67. Név és társadalom, Veszprém, 1980.

egyre nagyobb hatást gyakorolnak a nagyközönség névválasztására is. *Molnár Gábor* író (ajkacsingervölgyi születésű volt), *József Attila* neve mellett e hatás érvényesül a *Gábor Miklós*, *Kern András*, *Major Tamás*, *Mészáros Márta*, *Piros Ildikó* és *Vincze Viktória* ajkai nevekben. Tehát a fenti példákban a determináns vezetéknevhez kapcsolva tudatosan választották a konkrét utónévet. Irodalmi hősök népszerűségét bizonyítja a *Csongor*, *Márió*, *Roland*, *Tiborc*, *Zalán*, valamint az *Apollónia*, *Euridike*, *Eszte*, *Hedda*, *Heléna*, *Izolda*, *Kármén*, *Kitti*, *Médea*, *Nelli*, *Noémi*, *Nóra*, *Tímea* nevek választása. A *Laura*, *Léda* név választása is irodalmi ihletettségre vall. Néhány esetben még a sláger-szövegek hatása is felfedezhető: *Eleonóra*, *Viktória* . . .

7. Névesztés-tétika, névhangulat mint a névadás forrása. A tömegnevek, a ritka (szokatlan) nevek, a magyar nemzeti nevek, a régies (archaikus) nevek, az idegen eredetű nevek választásában egyaránt nagy szerepe van a jó hangzásnak. A szokatlan vagy szép hangzás varázsa sok szülőt késztet adott név választására. Ha valóban szép nevet akarunk választani, mindenekelőtt meg kell vizsgálnunk az illető családnévet, amelyhez majd az utónév csatlakozni fog. Szépen illeszkednek egymáshoz a hangrendjükben változatos, eltérő vezeték- és utónévek: *Törvényi Zoltán*, *Virág Noémi*, *Gyarmati Katalin*. Sajátos névesztés-tétikai lehetőséget rejt magában a díszítőelemként használt betűrím. Az alliteráló névkezdet mind a vezeték-név — keresztnév, mind az első keresztnév — második keresztnév viszonylatában népszerű (184 esetben fordul elő). Az utolsó időszakban (IV.) különösen a lányok névválasztásában gyakori. Kedvelt a *b* és *sz* kezdésű nevek alliterálása (*Bakos Beáta*, *Szölke Szilvia*). 18 esetben fordul elő a magánhangzóval kezdődő nevek összecsengése. E névesztés-tétikai szempont választásánál ügyelni kellene azonban arra, hogy a zöngétlen hangok (pl. a *k*) alliterálása nem kelle-mes a magyar fül számára. Pedig 10 *Károly* és *Krisztián*, 27 *Katalin* és *Krisztina* rímel a *k* kezdetű vezetéknevre. Ilyenkor az illető hang zöngés párjával kezdődő (*g*-vel) utónévet ajánlatos választani (l. *Kiss Károly*, *Kovács Krisztián*; *Kaufmann Katalin*, *Keller Krisztina*). Pejoratív hatást erősít az alliteráció az egyes köznévi jelentésű vezetéknevek esetében is: *Zsirus Zolt*, *Erős Edina*. Eufonetikai okokra vezethető vissza az a jelenség is, hogy egy családon belül azonos hangzóval kezdődő utónévek hagyományozódnak: *Anna—András—Anita*; *Antal—Anna—András*; *Etelka—Ernő—Erika*; *Erzsébet—Elek—Edit*; *Jolán—János—Judit*; *Klára—Károly—Katalin*; *Mária—Mihály—Margit*; *Vilma—Vilmos—Vivien*.

V. Összefoglalás. Adataim húsz év keresztnévadását tükrözik. 6773 gyermek nevét jegyeztem ki. 1165 újszülött két utónévet kapott (17,2%). A város két évtizednyi névanyagában 303-féle keresztnév fordul elő (192-féle női név és 111-féle férfinév). Az újszülöttek 50,3%-a (3406) fiúgyermek; 49,7%-a (3367) leánygyermek volt. A 20 év keresztnévei nemcsak gyakoriságuk szerint vannak rendszerezve. Nem csupán a névdivat alakulását követtem végig öt évenként, második adattáram az egyes nevek időszakonkénti (I—IV.) megterhelését mutatja be. Így jobban megfigyelhetjük a névdivat alakulását.

Névlettani szempontból is teljesebb képet kapunk az egyes időszakokról. A neveket betűrendben közlöm, a nevek mellett megtalálható az öt évenkénti előfordulási szám, majd az összesített adat mellett a megterhelési mutató (%). Ebben a kimutatásban jobban megfigyelhető egy új név megjelenése, így szemléletesebbé válik a nevek pályája.

A második adattár alapján a névgyakoriságot illetően — húsz év viszonylatában — a következő végeredmény összegezhető:

A 10 leggyakoribb férfinév:

1. <i>László</i>	265	(7,72%)	6. <i>István</i>	166	(4,80%)
2. <i>Zoltán</i>	264	(7,69%)	7. <i>József</i>	165	(4,80%)
3. <i>Zsolt</i>	218	(7,44%)	8. <i>Péter</i>	161	(4,69%)
4. <i>Tamás</i>	172	(5,00%)	9. <i>Ferenc</i>	129	(3,76%)
5. <i>Attila</i>	168	(4,90%)	10. <i>Csaba</i>	125	(3,64%)

A 10 leggyakoribb női név:

1. <i>Andrea</i>	178	(5,83%)	6. <i>Judit</i>	126	(4,13%)
2. <i>Zsuzsanna</i>	166	(5,44%)	7. <i>Mária</i>	107	(3,51%)
3. <i>Éva</i>	156	(5,11%)	8. <i>Erika</i>	98	(3,26%)
4. <i>Katalin</i>	154	(5,05%)	9. <i>Erzsébet</i>	96	(3,20%)
5. <i>Ildikó</i>	147	(4,82%)	10. <i>Mónika</i>	90	(2,95%)

A névgazdagság szempontjából megállapítható, hogy általában is, de főleg a női nevek körében — az országosan ismert viszonzyszámokhoz képest — széles skálán mozog a névválasztás: az első keresztnevекnél 180-féle női név és 103-féle férfinév fordul elő. A második nevek 12-vel, ill. 8 névvel emelik ezt a mutatót.

Az összesített névgyakorisági minta azt mutatja, hogy húsz év alatt az új divatnevek csak 30%-os arányban befolyásolták a gyakorisági sorrendet, éppen az említett névgazdagság miatt.

Az 1959-ben legnépszerűbb nevek egy része változatlanul kedvelt napjainkban is (*László, Zoltán, Ildikó, Judit, Katalin, Zsuzsanna*).

Végezetül megjegyzem, hogy az ajkai anyakönyvi hivatal nem tartotta be minden esetben a Ladó János Magyar utónévkönyve előírásait, mely szerint 1971-től csak a benne szereplő nevek anyakönyvezhetők. Mivel *Alice* (*Aliz* vagy *Alicia* a jó alak), *Benita, Elizabet, Geraldine* (a *Zseraldina* német megfelelője), *Lilian* (helyesen: *Liliana*), *Orsika* (az *Orsolya* becézett alakja) neveket — szabálytalanul ugyan —, de hivatalosan bejegyezték, külön névként (variánsként) osztályozom őket.

Irodalom

- Bárcezi Géza: A magyar nyelv életrajza Bp. 1963. Gondolat K.
 Grétsy László: Adalékok az utónévválasztáshoz. Magyar Nyelvőr, 93 (1969.): 438–50.
 Hajdú Mihály: Személynévkutatásunk 1960 és 1967 között. Magyar Nyelv 65 (1969.): 93–104, 239–51.
 Ladó János: Magyar utónévkönyv. Bp. 1971. Akadémia K.
 Mátraházi Zsuzsanna: Napjaink különleges keresztnévdívatja. Magyar Névtani Dolgozatok 15. Bp. 1981.

A kvantitatív módszer mondatstilisztikai alkalmazhatóságáról

A statisztika tömegjelenségekkel foglalkozik. A nyelvi elemek és egységek tömegjelenségek (vö. Nagy Ferenc: Kvantitatív nyelvészet. Bp., 1972. 7), s mint ilyenek nemcsak alkalmasak statisztikai, kvantitatív vizsgálatra, hanem szükséges is a jelenségeknek a valószínűségi elmélet segítségével való tanulmányozása (Marcus, Solomon: A nyelvi szépség matematikája. Bp., 1977. 48). „A nyelvstatisztika tudománytörténetileg és illetékességi területe szerint is valószínűségszámítás — írja Nagy Ferenc, akinek a nevéhez fűződik e fogalmak pontos körülhatárolása —, az általános statisztika és a nyelvtudományi módszertan alapelveire épül, a kvantitatív nyelvészet viszont az említett eljárásokon kívül más matematikai diszciplínák (információelmélet, halmazelmélet, gráfelmélet) módszereit is hasznosítja. A nyelv mennyiségi oldatalainak vizsgálataira kétségtelenül a kvantitatív nyelvészet kifejezés felel meg leginkább” (Kriminalisztikai szövegnyelvészet. Bp., 1980. 20).

A kvantitatív vizsgálat nyelvi és nyelvhasználati sajátságok felmérésére alkalmas. Nem állhat meg a vizsgált körbe tartozó jelenségek, tények egyszerű megszámlálásánál (az abszolút értékek közlése sokszor semmit nem mond), a relatív (%-os) értékek megadása, valamint egyéb mutatók, számítások jobban felfedik a vizsgált anyag sajátságait, pontosabban, egyértelműbben meg lehet ragadni a lényeges vonásokat.

Antal László ezen túlmenően hangsúlyozza, hogy „egy-egy elem gyakoriságát . . . csak bizonyos mennyiségű szöveggel szemben, azon belül adhatjuk meg. Ilyenformán a mennyiségi nyelvi analízis lényegében két úton járhat. Vagy egy meghatározott elemmel jellemez egy bizonyos mennyiségű szöveget (azaz elemcsoportot), vagy egy meghatározott elemcsoporttal egy bizonyos elemet. Pl. egy hangról megállapíthatja, hogy az 1000 hangnyi szövegben hányszor fordul elő, s ez a szám a hangot mennyiségi-gyakorisági szempontból kétségtelenül jellemezni fogja. Egy bizonyos terjedelmű szöveget is jellemezhet annak alapján, hogy x vagy y hang hányszor fordul elő benne stb.” (Antal László: A formális nyelvi elemzés. Bp., 1964. 31).

Nyilvánvalóan igaza van sok más hasonlóan vélekedő kutató mellett M. R. Mayenowának, amikor óvatosságra int; megállapítva, hogy a statisztikai eljárás csak segédeszköz: a kutatónak már a kiinduláskor tudnia kell, miért éppen azokat az elemeket vizsgálja, s az eredményeket megfelelően interpretálni kell. „A filológiában sem a kiindulópont, sem a cél nem lehet soha statisztika” (idézi Markiewicz, Henryk: Az irodalomtudomány fő kérdései. Bp., 1968. 88.).

A kvantitatív vizsgálat is lehet szinkrón szemléletű, és irányulhat egymást diakroniában követő tények vizsgálatára. Irányulhat továbbá különböző nyelvi szintekre: a szövegrel: a szövegjelenségek mennyiségi viszonyainak feltárására. A kvantitatív szövegvizsgálat feladatát Nagy Ferenc így határozta meg: „*a*) egy-egy írásmű mennyiségi elemzése, *b*) két vagy több szöveg kvantitatív összehasonlítása, *c*) a választás és a választás mennyiségi viszonyainak feltárása, *d*) a szerző személyes tulajdonságainak és a szövegezési sajátosságok mennyiségi összefüggéseinek bemutatása (milyen mértékben tükröződnek az egyén tulajdonságai a szövegekben)” (Kriminalisztikai szövegnyelvészet 24).

A m o n d a t r a, a mondat szerkezeti és jelentésbeli sajátosságaira, a s z ó r a mint lexémára, ill. mint szövegszóra, sőt a s z ó e l e m r e, majd a f o n é m á r a. „A hangok száma a magyarban 70 körül van, az affixumoké százas nagyságrendű, a szavak mintegy millióan vannak, a szószerkezetek (szintagmák) és a mondatok megszámlálhatatlanul véges halmazt alkotnak. Az elemszám növekedését a nyelvi szabályok megengedte kombinációk idézik elő. Az elvileg végtelen (valójában véges) számú mondat alkotása azt a célt szolgálja, hogy mindenféle közlés kifejeződhessék, hiszen az emberek gondolatainak, érzéseinek száma a végtelenbe nyúlik. A hagyományos nyelvtan a fonémától jut el a mondatig, a generatív grammatika a mondat(sor)ból vezeti le a kisebb nyelvi elemeket” (Nagy Ferenc: Kvantitatív nyelvészet 91).

Hozzá kell ehhez tenni, hogy — Antal László fent idézett szavai értelmében is — a szöveg alatti nyelvi szintek elemeinek, egységeinek kvantitatív vizsgálata valóban jellemezheti a szóban forgó egységeket nyelvi gyakoriságuk szempontjából, de jellemzi a szöveget is, hogy milyen elemek és egységek milyen eloszlásban, mennyiségben, arányban fordulnak elő benne. Legközvetlenebbül és legtöbbit mondóan a szöveget a közvetlenül alatt levő nyelvi szint: mondatainak adatai jellemzik; erre a tényre épül Deme László ismert szövegelemzési módszere (Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata. Bp., 1971.), illetőleg úgy is fogalmazhatjuk, hogy a nyelvi szintek funkciójukat mindig a következő, magasabb szinten töltik be, ott realizálódnak, így a mondatok a szövegben kelnek életre, annak (Deme kifejezésével: láncszemnyi) egységei. A kvantitatív mondattani vizsgálat tehát fontos része a szöveg leírásának.

Továbbá a kvantitatív vizsgálatok irányulhatnak a nyelvre: a nyelv egész rendszerére és részrendszerére, valamint vizsgálhatnak nyelvhasználati, azon belül stílusjelenségeket is.

A speciális kvantitatív vizsgálatok akkor lesznek igazán sokatmondóak, ha meglesz az alap a részvizsgálatok összemérhetőségére. Ehhez nagy terjedelmű reprezentatív korpusz feldolgozására van szükség, minden nyelvi szintre és minél több nyelvi rétegre nézve; ennek követelményeit Kelemen József fektette le: a szókapcsolatokra, a mondat hosszúságra, a mondatfajokra és a mondat szerkezeti vonásokra nézve milliós nagyságrendű mintát tartott kívánatosnak, s hangsúlyozta a mintavétel változatosságának fontosságát: különböző funkciójú szövegek legyenek; a szerzői, táji, generációbeli, nembeli változatosság fontos szempont, s a 20. század nyelvének meghatározásában is ajánlatos a kisebb korszakra bontás: 1900—1920; 1921—1945; 1946—1966 stb. (Kelemen József: Magyar szövegek statisztikai feldolgozásának problémái. Bp., 1967. 63—6.)

A vizsgálatoknak Petőfi S. János a következő szakaszait különböztette meg: **E l ő k é s z í t é s**: a vizsgálat tárgyának és céljának meghatározása. **A minta összetételének, nagyságának, a mintavétel módjának meghatározása.** **L e í r á s**: a vizsgált valószínűségi változók eloszlásának empirikus meghatározása. **A n a l í z i s**: hipotézisek felállítása és ellenőrzése. **J ó s l á s**: statisztikus összefüggések megállapítása (A nyelvstatisztikai vizsgálatok néhány kérdése. In: A tudományos tájékoztatás elmélete és gyakorlata. II. sz. 1967. 118).

Nem tartom feladatommak a kvantitatív nyelvészeti vizsgálatok történeti áttekintését, felment ez alól több kitűnő összefoglalás (Deme László, Kelemen József, Szende Tamás, Solomon Marcus), sem a kérdés bibliográfiájá-

nak megadását (l. ezt Nagy Ferenc, Kelemen József, Szende Tamás műveiben). Szót kell azonban ejtenem a mondattani témák kvantitatív kutatásáról.

Kelemen József már idézett hozzászólásában 1975-ig összefoglalta a kérdéskörnek ezt a részterületét is, a következőképpen rendszerezve a vizsgált vagy vizsgálendő területeket: 1. A mondat jelentés szerinti gyakoriságának tisztázása (Kelemen József, Kiss Antal, Nagy Ferenc). 2. A mondat hosszúság vizsgálata (Kelemen József, Mikó Pálné, Kiss Antal, Zsilka Tibor, Szende Tamás, Benkő László, Pomogáts Béla). 3. Az egyszerű mondat és az egyes tagmondatok mondattagjai gyakoriságának vizsgálata (Deme László, Szende Tamás, Kelemen József, Nagy Ferenc, Török Gábor). 4. Az egyszerű mondat és az összetett mondatbeli tagmondat sorrendi típusainak gyakorisági vizsgálata. 5. Más mondatsajátságok gyakorisági mutatóinak elemzése (Deme László).

1975 óta azonban örvedetesen megszorodtak az olyan nyelvészeti vizsgáldások, amelyek — akár általában a nyelvleírásban, akár valamely tájnyelv, rétegnyelv stb. jellemzésében, akár stilisztikai célú elemzésben — mennyiségi adatokat vesznek alapul a mondatok vizsgálatában.

E munkák egy része Deme László „Mondatszerkezeti sajátságok gyakorisági vizsgálata” (Bp., 1971.) c. monográfiájában kifejett módszert követi vagy teljes egészében, vagy részleteiben. Maga Deme további — közigazgatási — szövegek jellemzésére is alkalmazza módszerét. Szabó József nyelvjárási tanulók írásbeli nyelvhasználatának fejlődését vizsgálja a Deme-féle mutatók alkalmazásával. Részlegesen stilisztikai elemzésekben is hivatkoznak hasonló szempontok szerinti számadatokra, egyes mutatók szerint s több mutató szerint is (P. Eöry Vilma, Raisz Rózsa, S. Virág Erzsébet).

Más irányban Nagy Ferenc reprezentatív mintákon végzett kvantitatív vizsgálatai adnak mondattani összevetésekhez is jó alapot.

A kvantitatív vizsgálatok egyébként több szerző szerint éppen stilisztikai szempontból mondanak legtöbbet, tehát a stílus kutatói igen eredményesen élhetnek e módszer adta lehetőségekkel, mások azonban kiemelik az ilyenfajta stilisztikai vizsgálatok buktatóit, negatív oldalait is. „Úgy látszik, a (nyelvi) statisztika útjai — úgyszólván a kutató szándékától függetlenül — mindig a stilisztika felé térnek el” — mondja Szende Tamás, némi jóakarató túlzással (Spontán beszédanyag... NytudÉrt. 81. 13).

A nyilatkozatok a következőkben összegezhetők Papp Ferenc a lényegyet megragadó megfogalmazásában: a kvantitatív vizsgálat alkalmas arra, „hogy az író... stílusát ne töredékeiben, mondatonként vagy néhány soronként, esetleg egyes szavanként értékeljük, hanem összefüggésben, a maga egészében, teljességében — hiszen az író stílusa éppen így hat ránk” (Papp Ferenc: A stíloselemzés egy mennyiségi mutatókra épített módszere. Fil. Köz. 1961. VII. 69). Megjegyezzük, hogy a szövegtani szempontot érvényesítő stíloselemzések — egészen más módon bár — szintén a globalitás igényével lépnek fel. A közlési folyamatra nézve — márpedig a stílus közlésmód — Szepe György a statisztikai modell vizsgálatát tartja hasznosabbnak (ÁltNyTan. 11: 162). A stílus minőségileg és mennyiségileg is meghatározott — hangsúlyozza Karl Kroeber (Helikon, XV. 393) — ezért a mennyiségi, matematikai aspektus mindig jelen van a stíloselemzésben, még akkor is, ha számítások, statisztikai adatok nélkül végezzük az elemzést. „Mert hiszen ilyenkor is azt vizsgáljuk, ami a szövegben markáns módon van jelen, a m i n e k t ű l s ű l y a a s z ö v e g n e k s a j á t o s j e l l e g e t a d.” Az egzaktság igényé-

vel lehet csak felszámolni a hagyományos elemzési eljárások impresszionizmusát. Több szerző hangsúlyozza, hogy ilyen módszerrel is azt kell megvizsgálni, ami a szöveg egészében jellemző, ami stilisztikailag releváns. Ki kell választani a jellemző és valóban közvetlenül megszámlálható elemeket. „Jelentősen növekszik az ilyen leírások értéke, amelyek a stilisztikai hatást a nyelvi normától való eltérésként tartják számon — mondja Markiewicz — mikor a szókinés, a szóképzés és a mondattan terén a szelektív (és az elimináló) tendenciákat vesszük tekintetbe, tehát például a „kulcs-szavakat”, azaz az átlagosnál gyakoribb kifejezéseket vagy az adott író által előnyben részesített szintaktikai szerkezeteket. Néha ilyen megfigyeléseket viszonylag könnyen el lehet végezni figyelmes többszöri olvasás, rendszerint azonban ezek töredékesek, és nem rendelkeznek kielégítő bizonyító anyaggal. Statisztikai érvényességgel való felruházásuk fárasztó számolgotatást igényel, ami egyébként csak megfelelő konfrontációs anyag alapján lehetséges” (i. m. 81). Tehát Markiewicz is helyesnek látja, ha nem pusztán becslés alapján hivatkozunk a relevánsnak vélt stilisztikai eszközök gyakoriságára. A számszerű vizsgálattal alátámasztott elemzésnek megvan az a pozitívuma, hogy az intuitív módon megsejtett összefüggéseket (a kellő alapossággal elvégzett vizsgálat után) megfelelő táblázatokkal, mutatókkal egyértelműen, világosan és meggyőzően ki lehet fejezni. Sőt: olyan tények is kiderülhetnek, amelyek „figyelmes többszöri olvasás során” sem tűnnek fel. Mindamellett a dolog másik oldalát sem hallgathatjuk el, amint Zsilka Tibor is hangsúlyozza: „az egzakt vizsgálat sem lehet célravezető, ha a kutató teljesen kizárja az intuíción, s a szöveg hatás és az empátia figyelembevétel nélkül fog hozzá a stíluselemzéshez. Ebből adódik, hogy a szövegről kapott egzakt eredmények elsősorban konkrét érvekkel, bizonyítékokkal vértelmezhetik fel a kutatót. Mindazonáltal a számok a szöveg értékére vonatkozólag csak magyarázatot adhatnak, rámutathatnak a hatás okaira, de semmiképpen sem lehet segítségükkel pótolni a kvalitatív elemzést. A statisztikai eredmények, számadatok így jobbára állításaink verifikálásához szükségesek” (Zsilka i. m. 11).

Helyesen állapítja meg Nagy Ferenc, hogy a becslésből eredő megjelölések nem alkalmasak az egybevetésre. Meg kell határozni az „átlagos” és az „elég nagy” eltérés értékeit (Nyelvtud. Ért. 83. 38).

Zsilka Tibor, a kvantitatív stilisztika ismert művelője sem titkolja el, hogy ez a módszer sem mindenható. Lássuk, mások milyen megszívlelendő tanácsokat adnak helyes alkalmazásához. Szathmári István főként a hangtani, verstani és szókinestani területek vizsgálatára tartja alkalmasnak a statisztikai, matematikai módszereket, és — Wilhelm Fuchsszal, Josef Lauterrel egyetértve — nagy körtekintésre int a szempontok megválasztásában: „Ha a kiválasztott szempontok impresszionisztikusak, akkor a kvantifikálás semmivel sem teszi egzaktabbá a vizsgálatot: az eredmény impresszionisztikus marad” (NytudÉrt. 83. 38). Markiewicz is a lexikális részek mennyiség elemzésére tett kísérleteket tartja jelentősnek, a Zipf-törvény, P. Guiraud módszereinek alkalmazását az irodalmi szövegek elemzésében (i. m. 87).

A statisztikai adatok a mű művészi értékét nem mutatják meg. Horváth Mária tömör és tárgyilagos értékelése szerint: „mindenféle matematikai módszer csak r é s z e lehet egy a Szabolcsi Miklós vagy Török Gábor vizsgálataihoz hasonló, körültekintő, komplex elemzésnek, de semmi esetre sem helyettesítheti és nem is pótolhatja azt” (A stílusvizsgálat főbb módszereiről. In: Stíl. elemzési tájékoztató és szöveggyűjtemény. 1976. 15). Herczeg Gyula is

úgy véli, hogy egyelőre keveset mondanak a stilisztikai jelenségekről közölt matematikai eredmények (A modern magyar próza stílusformái. Bp., 1975. 10).

Miklós Pál elismeri, hogy az egzakt vizsgálatok segítenek feltárni a költői nyelvnek titkait, de nem hallgatja el, hogy „a mű csakis az interpretációjában (ebben a lényegét tekintve szubjektív eljárásban) él és tölti be lényegi funkcióját. A mű nem arra való, hogy méricskéljük — az olvasót sosem fogjuk rávenni erre —, hanem arra, hogy élvezzük, ez pedig a szubjektum jelenléte és működése nélkül elképzelhetetlen” (A számok és az irodalomtudomány. Helikon, 15: 415).

A matematikai-statisztikai módszerektől való idegenkedés okait és tényezőit Mistrík a következőkben foglalja össze; érdemes idézni, mert a kérdéskör legátfogóbb kifejtése: „1. A kiválasztott mennyiségi mutatót gyakran elszigetelten értelmezik és értékelik, pedig a szöveg helyes jellemzése csak az adatok összessége alapján és a szöveggörnyezet figyelembevételével lehetséges; 2. a matematikai mutatót kritériumnak tartják, holott csak egy bizonyos minőség jelzője, amely kiindulópontul szolgálhat a szöveg elemzésénél; 3. nem veszik figyelembe azt a tényt, hogy a nyelvi elemek stilisztikailag többértékűek, és hogy két különböző szituációban egy és ugyanazon elem kétféle, akár egymással ellentétes jelentésben is funkcionálhat; 4. a szöveg nyelvi oldalát gyakran anélkül jellemzik, hogy figyelembe vennék a nyelvi oldal és a nyelven kívüli tényezők kölcsönhatásában létrejött kapcsolatokat; 5. nem veszik tekintetbe, hogy egy mennyiségi vonás nem lehet a megnyilatkozás esztétikai minőségeinek mutatója. Sem az elemek változatossága vagy sztereotíp használata, sem az elemek bősége önmagában nem esztétikai kategória, és nem hordoz eleve rá jellemző esztétikai minőségeket. Ezeket a minőségeket csak akkor képviseli a nyelvi elemi amikor szövegbe ágyazódva meghatározott kapcsolatokat képez, másképp: amikor nyelven kívüli elemmel (pl. a tematikával) lép kölcsönhatásba; 6. nagyon gyakran a szövegnek matematikai-statisztikai elemzésekor mindent összeszámolnak, amit csak lehetséges. Viszont a szöveg minőségi elemzése szempontjából egyes számadatok tökéletesen irrelevánsak, mások pedig a szöveg különböző stilisztikai sajátosságainak jelölői lehetnek. Következésképp matematikai-statisztikai elemzést nem szabad vaktában végezni, bár időnként, mint ismeretes, teljesen véletlenül megállapított mennyiségi mutató is kiindulópontja lehet komoly elemzésnek.” Majd hozzáteszi: „A művészi stílusra az elemek többértékűségének szélesebb skálája jellemző, mint a nem művésziekre. Így egzakt adatok egyenletes érvényességének feltételezése hasznosabb a nem művészi szövegek elemzésében, amelyekben a nyelvi elem stilisztikai értéke sokkal élesebben és egyértelműbben korlátozott, mint a művészi szövegekben. Ugyanezért az elemzésben nagy jelentősége van a reprezentatív komplexum kiválasztásának, e komplexum viszonyának az eredeti komplexumhoz, és a szubjektív stílussteremtő tényezők általános felfogásának (A nyelvtudomány ma. Bp., 1973. 462–3).

Nem fogadható el tehát teljesen Zsilka Tibor álláspontja, amely szerint a reprezentatív minták helyett „kisebb, de egységes lezárt struktúrák” kvantitatív elemzése célravezetőbb „Egyrészt azért, mert így induktíve szintén elérhető, hogy az elemek (események) nagy száma alapján kapjuk meg a vizsgált jelenség relatív gyakoriságát és valószínűségét, másrészt mert ezzel lezárt struktúrák matematikai elemzése is elvégezhető” (i. m. 46).

Ez az okfejtés akkor volna helytálló, ha 1. rendelkezésünkre állna olyan, nem művészi szövegeken alapuló reprezentatív felmérés, amely stilisztikailag

differenciálatlan, és így a nyelvi átlagot képviselve összehasonlítási alapul szolgálhat; 2. a vizsgált író, korszak, stílusirány stb. is megfelelő reprezentatív mintával feldolgozott állapotban volna, s az egyes művek ezzel összevethetők volnának.

A mondattani jelenségek statisztikai vizsgálatában figyelembe kell venni, hogy stilisztikai értékelhetőségüket némileg korlátozza az a tény, hogy a mondat közlésegyység, a szövegnek alapegysége: stilisztikai értékének megállapításakor nem lehet elszakítani a szövegtől/szituációtól és a nyelven kívüli tényezőktől.

A különféle mondatformák a legkülönbözőbb tartalmak hordozására alkalmasak, ugyanaz a mondatszerkezet tehát többféle stílushatást kelthet (vö.: Herczeg Gyula: A mondatstilisztikai kutatás mint módszer. *ÁltNyTan.* XI. 141).

A fenti körülmények óvatosságra intenek az adatok felhasználásában, illetőleg megkívánják, hogy az eredményeket a közlés oldaláról vizsgáljuk. Másrészt viszont a mondatszerkezeti formák történetileg változó kategóriák: kialakulásuk, elterjedésük és háttérbe szorulásuk jellemző lehet egy-egy korszakra, korstílusra, stílusirányzatra, műfajra stb. Így módon tehát, ha körütekintően választjuk meg a vizsgálandó mondatformákat, azok előfordulási arányai jól jellemezhetnek valamely szöveget, sőt valamely stílusirányt stb. is. Tudjuk azonban, hogy ez nem jelent teljes (nyelvi) leírást — nem regisztráljuk minden nyelvi szint adatait —, mégis sokat mond ennek a közvetlenül a szöveg alatti szintnek a pontos jellemzése.

A korszakok, irányzatok, műfajok, szerzők stílusának jellemzésére megfelelő mennyiségű (reprezentatív) minták feldolgozása szükséges. Szólni kell ezért arról is, mi a jelentősége e (stilisztikai) vizsgálatokban a számítógép segítségül vételének. Kétségtelen, hogy a számítógép — az emberi munkához viszonyítva — hallatlanul gyors teljesítményekre képes, s az információknak nagy tömegét tudja feldolgozni, az adatok olyan tömegét, amelyet más módon nem lehetséges összeszámolni, viszonyítani, számításoknak alávetni. Ahhoz azonban, hogy a gépnek megfelelő utasításokat adhassunk (ez rendkívül fontos, hiszen a gépek „az utasításokat betű szerint követik . . . , a gép nem csal, ahogy az elemző ember tenné” (Garvin, Paul: A számítógép a természetes nyelv vizsgálatában. In: *A nyelvtudomány ma*, 193), óriási előkészítő munkára van szükség, a szempontok tüzetes átgondolására, az anyag pontos előkészítésére. . . . a stílus részben mennyiségileg, részben minőségileg determinált és a stílus azonosítása, leírása és értékelése olyan folyamatok, amelyek megkívánják az analitikus és szintetikus gondolkodás bonyolult összekapcsolását. A gondolkodás terén semmi sem helyettesítheti az emberi elmét, de azt a mechanikus munkát, amely a stílus azonosításához, leírásához és értékeléséhez szükséges, leghatékonyabban a számítógépek segítségével lehet elvégezni. Ez azért van, mert ezek a folyamatok mind *k o m p r e h e n z i v i t á s t*, adatok óriási halmazának kezelését, mind *i n t e n z i t á s t*, sokrétű, dinamikus elemek egész részletes összeállítását követelik” Karl Kroeber szerint (*Helikon* 15: 393).

A számítógép — célszerű használatában és fejlett szinten — már nemcsak az adatok rendszerezésében és a jellemző értékek számításában, hanem az anyaggyűjtésben is részt vehet. A matematikai statisztika szerint 10–20 000 értéket tartalmazó — vagy annál nagyobb — adathalmaz számítógép nélkül nem dolgozható fel.

A fentieket összefoglalva hangsúlyoznunk kell, hogy a teljességre törekvő stilisztikai elemzés nem lehet kizárólag kvantitatív módszerű, ez ugyanis még akkor sem ad teljes képet, ha az összes nyelvi szint adatait regisztrálja. Mindamellet az egzakttság igényével fellépő elemzésnek fontos tartozéka a kvantitatív vizsgálat. Az azonos szempontok szerint végzett ilyen egzakt vizsgálatok eredményei egybevetésre alkalmasak, nem haszon nélkül való tehát őket közzé tenni.

Ha a vizsgálat nem terjed ki minden nyelvi szintre, a legjellemzőbb képet a szövegről mondatainak minősítése adja, hiszen a mondatok közlésegsége, meglétük elengedhetetlen szövegsajátság, a szöveg alatt közvetlenül elhelyezkedő szinten állnak. Kvantitatív feldolgozásuk nem jelenti azt, hogy a szövegből kiragadott, attól elszigetelve szemlélt egyedi mondatok egyedi „stilisztikai szerepét” néznénk, hanem éppen egészében tekintjük át a szöveget, különféle mondatainak, mondatszerkezeti formáinak előfordulási arányaiban. Ha a kiválasztott körön (itt: a szöveg mondatain) belül mindent vizsgálánk, a fölöslegesen részletező pozitívizmus hibájába esnénk, és áttekinthetetlen adattömeg jönne létre. Ezért fontos, hogy kellő körültekintéssel válasszuk meg a vizsgálandó típusokat, a szempontokat olyan módon határozzuk meg, hogy jellemző adatokat nyújtsanak a szövegre, a szerzőre, a műfajra, az irányzatra, a korszakra stb. Így a szövegfajtákon felmért gyakorisági adatok megmutatják egyrészt a szóban forgó nyelvi formának a kifejezésben betöltött helyét, értékét, másrészt a vizsgált szövegek stiláris milyenségét, a szerzők, a műnemek, a műfajok stiláris jellemzőit. A nyelvhasználat közös vonásaiból körvonalazódik egy-egy korszak stílusának számos lényeges tulajdonsága (bár az ún. stílusirányzatot nem kizárólag a nyelvi tényezők adják). Ha — akár egy rövid korszakon belül is — diakroniában vizsgáljuk bizonyos nyelvi formák meglétét vagy hiányát, illetve előfordulási arányait, kirajzolódik a fejlődési vonal.

Az elméleti fejtegetéseknek gyakorlati alkalmazásban való illusztrálása e rövid tanulmány keretében nem lehetséges, néhány jellemző adatot azonban be tudok mutatni a vázolt módszerrel készült nagyobb dolgozatom anyagából. Vizsgálati anyagom terjedelme folytán reprezentatív korpusznak minősül, s mivel részegységekből: novellákból, valamint három regényfejezetből áll, ezeknek eredményei egymással, valamint a teljes anyagból számított átlagokkal is szembesíthetők.

Alapvizsgálatom anyaga 30 Mikszáth-elbeszélés, kontrollként 3 Jókai-, 5 Petelei-, 5 Krúdy-, 3 Móricz- és 5 Kaffka-elbeszélést dolgoztam fel, valamint három fejezetet Mikszáth „A Noszty fiú esete Tóth Marival” című regényéből. A korpusz terjedelmét a következő adatokkal mutatom be:

	Bekezdés	Mondat-egész	Mondat-egység	Szövegszó
Mikszáth-elbeszélések	2874	5703	13365	62858
Jókai-elbeszélések	204	341	1208	6472
Petelei-elbeszélések	355	1125	2221	9469
Krúdy-elbeszélések	155	569	1380	7859
Móricz-elbeszélések	395	800	1945	9102
Kaffka-elbeszélések	185	672	1533	8364
Mikszáth-regényrészletek	359	872	2195	10344

Mikszáth műveinek kritikai kiadása „Elbeszélések” ciklusának kialakításában a szerkesztőknek nehézséget okozott, hogy a művek egy részének szépirodalmi vagy publicisztikai jellege nem különül el határozottan. Az átmeneti műfajiságú írások hovatartozását részben az egykorú kötetbeli megjelenések műfaji besorolása szerint végezték el. (Krk. 27. kötet. 231.) A kvantitatív vizsgálat eredményei további érveket szolgáltathatnak a műfaji minősítéshez.

Az általam feldolgozott írások közül kettő van, amelynek novella mivolta kétséges: „Az újságfaló” és a Sárospatak című, ez utóbbi a „Magyarország lovagvárai” című kötet egyik darabja. „Az újságfaló” a karcolatnak, tehát a publicisztikai írásnak, a Sárospatak pedig az ismeretterjesztő cikknek határvonalán áll.

Ha összevetjük néhány adatukat különböző típusú, de j e l l e g z e t e s Mikszáth-novellák adataival, valamint a harminc feldolgozott Mikszáth-novella összesített átlageredményeivel, kitűnik, hogy több szempontból is mérhető, sőt számottevő, szignifikánsnak mondható különbség van köztük.

A mellékelt táblázatban a s z ö v e g s z ó k s z á m á n a k adatait tartalmazó oszlopokat megvizsgálva feltűnik, hogy a 30 novella mondat-egységeinek szószámátlagáa 4,76; ez Nagy Ferenc adatával összevetve jellegzetes egyezést—hasonlóságot mutat. Nagy Ferenc „Kriminálisztikai szövegnyelvészet” című monográfiájában (Bp., 1980. 35) tíz, különféle műfajba tartozó szöveg adatait közli. Az értekező próza, a műszaki szövegek mutatói lényegesen különböznek a szépirodalmi szövegektől. Az általa vizsgált novella mutatója 4,58 — a regényrészleté 4,85. Ezekről az értékektől is, a Mikszáth-novellák átlagától is, az egyes jellegzetes Mikszáth-novellák értékeitől is „Az újságfaló” és a Sárospatak mutatói térnek el lényegesen, azaz az átlagot egy egésznél nagyobb mértékben haladják meg. A többi szövegnek az átlagtól való eltérése (akár pozitív, akár negatív irányban) minimális, egy-két tizednyi értékű. Hasonlóképpen eltérő értéket mutat a két írás mondat-egységei szószámának s z ó r á s é r t é k e is a Mikszáth-novellák egyébként meglepően homogén szórásértékeitől: azokban 2—7, 2—8 között húzódik az a szószámhatár, amelyen belül a mondat-egységeknek kétharmada elhelyezkedik, „Az újságfaló” és a Sárospatak megfelelő értéke 3—9. (Ezek természetesen kerekített számok.)

A bekezdéseinek és a mondat-egységeinek hosszúsága is jellemző valamely szövegre. Az utóbbit fejezi ki a Deme-féle s z e r k e s z t e t t s é g i m u t a t ó (Deme László: Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata Bp. 1971. 136—61), melyet a mondat-egységek és a mondat-egységek hányadosaként kapunk meg. Hasonlóképpen kiszámítható a bekezdések szerkesztettsége is. „Az újságfaló” bekezdései és mondat-egységei szerkesztettebbek, mint a többi novelláé: hosszabb mondatokból és bekezdésekből áll a szöveg. Úgy látszik, a 2,3—2,4 körüli szerkesztettségi mutató bizonyos típusú novellisztika egyik jellemző jegyének tulajdonítható: a Mikszáth-novellák 2,39-es átlagán kívül emellett szól vizsgálatomban a Móricz-novellák 2,453-as, a Kaffka-novellák 2,302-es értéke. Nagy Ferenc (Az impresszionista prózastílus statisztikai vizsgálata. MNy. 79: 31) szerint az általa elemzett századforduló kori novellák ilyen mutatója 2,36. P. Eőry Vilma (Különböző típusú novellák mondat-szerkezetei. MNy. 79: 167) Tamási Áron novelláit vizsgálva 2,41-es eredményre jutott. (Ez az utóbbi adat annál is érdekesebb, mivel a Tamási-szövegek egyéb mutatóik tekintetében nagyon is eltérnek a többitől.)

„Az újságfaló” és a Sárospatak a mondataikban fellelhető szervesen egy-

Cím	A vizsgálati szempont		A szövegszók száma a mondategységekben			Szerkesztettségi mutató	
	Átlag	Eltérés	szórásérték	mondategység			
				bek.	mondat		
Sáríka grófnő	4,92	+0,16	2,87	4,3	2,4		
Az újságfaló	5,85	+1,09	3,38	10,8	2,6		
A pénzügyminiszter reggelije	4,31	-0,45	2,19	4,1	1,9		
A kaszát vásárló paraszt	4,01	-0,75	2,18	3,2	1,9		
Sárospatak	6,11	+1,35	2,99	4,6	2,2		
A Plutó	4,87	+0,11	2,86	4,9	2,4		
A ló, a báránka és a nyúl	4,52	-0,24	2,68	4,3	2,2		
A 30 Mikszáth-elbeszélés átlaga	4,76			4,8	2,39		

Szervetlen egységek %		Igeneves szerkezetet tartalmazó mondat-egységek %		Igei állítmányú mondat-egységek %		Névszói és névszói-igei állítmányú mondat-egységek %		Narratív szövegrész %
5,6	-0,69	1,4	-0,24	70,9	-2,73	15,7	+ 3,47	60,5
2,0	-4,29	4,0	+2,36	66,9	-6,73	22,5	+10,27	86,8
4,3	-1,99	0,9	-0,74	69,7	-3,93	10,3	-1,93	65,8
6,1	-0,19	1,4	-0,24	75,6	+1,97	9,9	-2,33	34,6
2,4	-3,89	4,9	+3,26	78,1	+4,47	14,7	+2,47	86,6
7,8	+1,51	1,9	+0,26	75,7	+2,07	10,4	-0,03	43,2
5,6	-0,69	0,5	-1,14	75,3	+1,67	10,2	-2,03	55,6
6,29		1,64		73,63		12,23		

ségek kis számában, valamint a mellékmondat értékű igeneves szerkezetek magas arányában is eltér a többi Mikszáth-novellától, feszesebb, kevésbé élet-szerű, élőbeszédszerű a szövegezése azoknál. Az eddigi adatokhoz hozzá-tehetjük, hogy hiányzik belőlük a mikszáthi epikának jellegzetes szöveg-sajátsága: a közlésformák gazdagsága és mozgékony változtatása is: több mint 80%-ban narratív jellegű a szövegük. Így „Az újságfaló” — témája alapján is — inkább időszzerű kérdéssel foglalkozó karcolat, tárcacsevegés, mint novella, a Sárospatak pedig az ifjúsági ismeretterjesztő irodalom körébe sorolható, nagyobb joggal volna helyük ilyen alapon a kritikai kiadás „Cikkek és karcolatok” ciklusában, mint az elbeszélések között. Íme tehát egy példa arra, hogy a kvantitatív módszer segíthet a műfaji árnyalatok megkülönböz-tetésében és a határkérdések megoldásában.

Raisz Rózsa

A „hiv magyarázat” eredete

(Pázmány bibliai idézeteinek fordításáról, forrásáról)

„Csak sejtésekre vagyunk utalva arra nézve, honnan veszi Pázmány bibliai idézeteit” — írta Sík Sándor (Sík 283). A prédikációkban nem Káldi nyomán idézi a bibliát, pedig akkor már (1636-ban) Káldi fordítása (1626-tól) az ő engedélyezésével közkezen forgott (Sík 439). A többi magyar bibliafordításhoz való viszonya máig is tisztázatlan, akárcsak Károli fordításáé (A magyar irod. tört. 338). Bár Büky (83—84) több korai fordítás néhány versét összehasonlította egymással, és feltételezte, hogy az egyházi használatban volt egy hagyományos magyar fordítás, legalábbis részleteké, mégis arra a végkövetkeztetésre jutott, hogy Pázmány maga fordította a szövegek nagy részét. Mint majd látjuk, Szántó bibliafordításával sem lehetett azonos Pázmányé, mert Szántó is a Vulgátát fordítja (vö. Holl, id. Erdő 378—9). 1975—76-ban Pázmány Kempis-fordításának egy részletét elemeztem, s akkor, szintén a kérdés megoldását keresve, egymás mellé állítottam több magyar fordítást, de a görög szöveggel (esetenként a Septuagintával) és a Vulgátával együtt az alábbi módon:

1. Kempis—Vulgata: Qui sequitur me non ambulat in tenebris (Ioan. 8, 12)

Görög: *ὁ ἀκολουθῶν μοι οὐ μὴ περιπατήσῃ ἐν τῇ σκοτίᾳ*

Müncheni K.: Ki követ engemet,

nem jár setetűben (NYtár. I. 355.)

Nádor K.: valaki engőmet követ,

ez nem jár setetűben (uo. XV. 175.)

Lobkowitz K.: A ky engőmet követ

nem jár setetűben (uo. XI. 1.)

Debreceni K.: ah ki engőmet követ

nem jár a binőknek setetűben (uo. XI. 1.)

Érdy K.: Ha ky enghem követ

nem jár az setetűben. (uo. IV. 220.)

Jordánszky K.: Ky enghem követ,

az setetűben nem jár. (RMNy. 653.)

Károli: az ki követ engemet,

nem jár az setetűben, (Vizsoly, 1590)

Káldi: a'ki engem követ,

nem jár a'setetűben. (Bécs, 1626.)

Pázmány: Az, ki engem követ,

setetűben nem jár, (Nagyszombat, 1738)

2. Kempis—Vulgata: Vanitas vanitatum et omnia vanitas (Eccl. 1, 2)

Septuaginta: *ματαιότης ματαιότητων*

τὰ πάντα ματαιότης

Károli: felőtte nagy hijában valóság,
 ezec mindenec hijában valóság.
 Káldi: hiúságoknak hiúsága, és mindenek hiúság.
 Pázmány: Hivságok hivsági, és csak azon hivságok mindenek.

3. Kempis-Vulgata: non saturatur oculus visu, nec auris impletur (satiatur = Kempis)) auditu. (Eccl. 1, 8)

Görög: *καὶ οὐ πλησθήσεται ὀφθαλμὸς τοῦ ὁρᾶν
 καὶ οὐ πληρωθήσεται οὖς ἀπὸ ἀκροάσεως*

Károli: nem elégednéc meg a szem látúan, sem be nem tellyesednéc az fül hálláual.

Káldi: nem elégedik-meg a' szem látással, sem a' fül hallással bé nem telik.

Pázmány: hogy megnem elégszik a' szem látással, a' fül-sem tóltetik bé hallással.

A legfeltűnőbb egy közös fordítási hiba Károli és Pázmány szövegében, a 2. idézetben (Eccl. 1, 2): *ezec, azon*.

A *τὰ πάντα* jelentése: 'a minden (amiről szó van)'. Főnévi használatban határozott névelővel *egészset, teljeset* jelent. A *τα* határozott névelő, (eredetileg mutató névmás). A magyarban a határozott névelőnek nincs többes száma, ha „többes számba” tesszük, akkor mutató névmás lesz belőle: *azok*. Sem Kempis, sem a Vulgata szövegében nincs meg! Nemcsak azért, mert a latinban nincs határozott névelő, hiszen ugyanúgy benne lehetne tévesen a latin szövegben pl. a *hic, iste* vagy *ille* megfelelő alakja, mint ahogy Pázmány és Károli szövegében is szerepel. Tehát csak külső forrásból származhatott a hiba, olyan szövegből, amely a görög *τὰ πάντα* állandó szókapcsolatban a *τα* névelőt különállónak fogta föl, mechanikusan többes számnak vette lefordította, s így lett belőle mutató névmás: az (*ὁ, ἡ, το* → *τα*) → *azok*. Ilyen természetű hibát csak magyar fordító követhet el. A filológia akkori állása szerint sem kellett nagy felkészültségű fordító ahhoz, hogy a határozott névelő használatát ismerje (vö. Calepinus). Valószínű az is, hogy egyetlen magyar fordítóról van szó, akinek ezt a hibáját, amint az általános jelenség, a másolók átvették.

Pázmány körülbelül 10 éves koráig protestáns volt, protestáns nevelést kapott (Sík 10), s ez alapvetően meghatározta jártasságot a bibliában, a protestánsoknál is „bibliásabb” stílusát saját írásaiban. Sokat idéz emlékezetből (Sík 357, 358—61). Már Kolozsvárott tanult latint, hébert és görögöt (Fraknói 1873., Sík 16), ahol rektora a híres lengyel bibliafordító, Wujek Jakab volt (Sík 18). Ebben az időben ugyanott próbálta kinyomtatni Heltai a teljes bibliát (Fraknói 1873, 365—7), Károli Péter pedig ki is adta Melanchton nyomán készült görög nyelvtanát (Fraknói 1873. 43, 114). Szintén Kolozsvárott működött Pázmány és családjának katolikus hitre térítője, a széles körű irodalmi munkásságot folytató és nagy hatású Szántó István, egy elveszett bibliafordítás szerzője (Rónay 62).

Pázmány tehát vagy eredeti görög szöveget is forgatott, amikor a bibliát idézte (ami kizárt a jelen esetben, hiszen Kempis latin szövegét fordította), vagy emlékezetből betold a latin szövegben egyszerűen nem is létező szót, amely csak görög szövegből készült magyar fordításra vezethető vissza. Nem használhatta közvetlenül Károli Bibliáját sem, hiszen — többek között — a latinnal egyezően megtartja azt a figura etimologikát, amely már a görögben

is hebraizmus („hivságok hivsági”), és amelyet Károli felold („felötte nagy hijában valóság”).

A Kempis-fordítás első kiadásához írt előszavában (1624.) pedig a következőket olvassuk: „. . . maga én a Biblia után nem olvastam könyvet, melynek előtte ezt nem itéltem volna fordításra méltónak” (Pázmány I. 208). Csakis a biblia után „ítélte” Kempis művét fordításra méltónak. Persze ez lehet rangsorolás is, sőt talán elsősorban az. Mégis a fentiek alapján már feltételezhetünk egy, a görögből készült, elveszett vagy lappangó magyar bibliafordítást, amelyet Pázmány emlékezetből idéz, és amelyet Károli is felhasznált, talán még „katolikus” korszakából hozva magával.

Mivel ennyire különleges hibáról van szó, ez az egyetlen példa is elég biztos támpont lehetne a fenti hipotézis felállításához. Erre a következtetésre jutottam 1975-ben. Mégis, miután „egy tanú nem tanú”, időközben összehasonlítottam Merk kritikái kiadása alapján a Vulgátával és a görög szöveggel a Pázmány-prédikációk előtt szereplő evangélium-fordítások, valamint Károli és Káldi fordítását. Elsősorban olyan helyeket kerestem ki, amelyeknél a Vulgáta latinja és a görög szöveg eltér egymástól, — vajon melyik fordító melyiket követi?

„mikor immár *bimbóznak*, tudgyátok, hogy közel vagyon a nyár” (Pázmány VI. 1)

„Mikor immár *bimbózni* kezdenec, és azt látjátoc, ti magatoktól megtudgyátoc, hogy közel vagyon a nyár! (Károli)

„mikor immár *magokból gyümölcsöt hoznak*, tudgyátok, hogy közel vagyon a nyár” (Káldi)

Vulgáta: *cum producunt iam ex se fructum* (Lk 21, 29—30)

görög: *σταν προβάλωσιν ἤδη*

(„mindön hajtanak már”; — egyes kódexek:

προβάλ. τ. καρπὸν αὐτῶν γινωσκ. ἤδη (Merk)

(vö. még Vásárhelyi: „mikor immár ő magoktól gyümölcsöt hoznak”)

„mondgyátok-meg Jánosnak (Pázmány VI. 27)

„mondgyátok-meg” (Károli)

„jelentsétek-meg” (Káldi)

„möggyatok” még (sic! Vásárhelyi)

Vulg.: *renunciate Joanni* (Mt 11, 4)

görög: *ἀπαγγείλατε*

(adjátok hírül, adjátok tudtára, értesítsétek)

„vízzel keresztelek” (Pázmány VI. 62)

„Én keresztelek vízzel” (Károli)

„Én vízben keresztelek (Káldi)

„En vízbe kereztelek” (Vásárhelyi)

Vulg.: *in aqua* (Jn 1, 26)

görög: *ἐν ὕδατι*

„a követek pedig” (Pázmány VI. 62)

„A követec pedig” (Károli)

„És a kik küldettek vala” (Káldi)

„Es ákik küldettetenek vala” (Vásárhelyi)

Vulg.: et qui missi fuerant (Jn 1, 24)

görög: ἀπεσταλμένοι

„Isten szabadítóját” (Pázmány VI. 99)

„az WRnac szabadítását” (Károli)

„Isten üdvözítőjét” (Káldi)

„Istennek üdüezítőyet” (Vásárhelyi)

Vulg.: salutare Dei (Lk 3, 6)

görög: τὸ σωτήριον τοῦ θεοῦ

„hogy béirattatnék”

„hogy magokat béiratnák”

„hogy béiratná magát” (Pázmány VI. 126)

„beirattatnéc”

„beirattatnánac”

„beirattatnéc” (Károli)

„bé-íratatnék”

„bé-vallanák”

„bé-vallaná” (Káldi)

„be iratnek”

„be iratnak”

„be iratna” (Vásárhelyi)

Vulg.: describerentur

profiterentur

profiteretur (Lk 2, 1–5)

görög: ἀπογράφεσθαι

ἀπογράφεσθαι

ἀπογράψασθαι

A fordítások és a görög–latin egybevetéséből a fentiek alapján nyilvánvaló, hogy Pázmány szinte aggályosan a Vulgátát fordítja. Ha azonban a Vulgáta szövege eltér a görögtől, amint az a bemutatott példából egyértelmű, akkor a görögöt veszi figyelembe (pl. *bimbóznak* stb.). Ebből arra következtethetnénk, hogy ő is a fenti módon járt el, azaz összehasonlította állandóan a görög szöveget és a Vulgátát. Ámde előfordul az is, hogy a görög és a Vulgáta egyezik, s a fordítás tér el (ti. Pázmányé és Károlié) mindkettőtől (pl. *vízzel, mondgyátok meg*). Ez nem lehet kódex-variáns, legalábbis Merk alapján nem. Ez esetben viszont az következik a fentiekből, hogy Pázmány nem is annyira a görög szöveget használta, hanem valamiféle (görög) fordítói hagyományra támaszkodott, emlékezetből, illetve kéznél lévő írott fordításból vette a változatokat. Tehát mind a Kempis-fordítás, mind a prédikációk evangélium-fordításainak néhány helye alapján ugyanaz a következtetés adódott. Pázmány és Károli között is nagyobb az egyezés a többi fordítással és a Vulgátával szemben (*bimbóznak, követek* stb.), sőt a göröggel szemben is (*vízzel, mondgyátok-meg*). Az *év űdari vízzel* fordítás csak görögből készülhetett, mert a bibliai görögben az *év* lehet instrumentális. Mivel azonban a keresztelés a nyugati egyházban is, még a XII. században is alámerítéssel, azaz *vízben* történt, fel-tételezem, hogy a *vízzel* olyan fordítótól származik, aki igen járatos volt a

bibliai görög nyelvben, és talán már a liturgikus szokás sem befolyásolta (Luther és Sylvester János például következetesen *mit Wasser*, illetve *vizuel* alakokat használnak).

Egy olyan Magyarországon, amely már a XII. században a görög kultúrát latin nyelven közvetítette a Nyugat felé, ahol akkor a görög nyelv ismerete eléggé ritka volt (pl. Cerbanusnak 1131—1150 között készült fordítását bizonyíthatóan 1160 előtt már használták Párizsban; Zalán 48—54, Szigeti 30—4, l. még Makkai—Mezey 307—8), nagyon is kézenfekvő éppen a bibliának mind a görög, mind a latin (Vulgata) szövegét figyelembe vevő magyar fordítása, illetve ennek feltételezése. Tudomásom szerint a görögből való fordítással a kutatás eddig nem számolt, mivel nem találta a nyomát (A korábbi feltételezések összefoglalását l. Tarnai 244—45). Úgy gondolom tehát, hogy ez a „hiv magyarázat”, azaz „hú fordítás” kérdésének megoldása, ti. hogy honnan veszi Pázmány bibliai idézeteit.

Irodalom

- Büky B.: Milyen magyar bibliát használt Pázmány Péter? *Vigilia*, 1981. 46/2). 81—84.
- Calepinus: *Dictionarium undecim Linguarum*. Basileae, 1605. (Hic, iste, ille stb. címszavak).
- Erdő P.: Káldi György bibliafordításának kézírata. *Vigilia*, 1983. 48/5. 378—9.
- Fraknoi V.: A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században. Budapest, 1873.
- Makkai L.—Mezey L.: Árpád-kori és Anjou-kori levelek, XI—XIV. sz. Sajtó alá rend. Makkai László és Mezey László. Budapest, 1960.
- A magyar irodalom története (Főszerk. Sötér István). II.
- Merk, A.: *Novum Testamentum Graece et Latine. Apparatu critico instructum* ed. Augustinus Merk S. J. Roma, 1933.
- Pázmány P.: Pázmány Péter összes munkái. I—VI. Budapest, 1894—1905.
- Pázmány—Kempis: Kempis Tamásnak Kristus követéséről... Nagyszombat, 1738.
- Rónay Gy.: Kutatás közben. Budapest, 1974.
- Sík S.: Pázmány. Az ember és az író. Budapest, 1939.
- Szigeti R. L.: *Translatio latina Ioannis Damasceni (De Orthodoxa fide L. III. C. 1—8) saeculo XII. in Hungaria confecta*. Budapest, 1940.
- Tarnai A.: „A magyar nyelvet írni kezdik”. Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon. Budapest, 1984.

Bencze Lóránt

A Napló dicsérete

Justh Zsigmond Naplójának stílustörténeti méltatása¹

1981-ben múlt negyven éve annak, hogy Halász Gábor megjelentette Justh Zsigmond Naplóját. Nem tudom, ez a körülmény indította-e a jeles irodalomtörténészt arra, hogy közre bocsássa „legendaoszlató”, kegyetlen és

¹ A Magyar Nyelvtudományi Társaság magyar szakosztályának 1982. november 9-i ülésén tartott előadás módosított szövege. Akkor Naplója kiadásának negyvenedik évfordulója volt a méltatás oka; most újabb alkalom indokolja a megemlékezést: kilencven éve, 1894. október 9-én hunyt el Justh Zsigmond.

igazságtalan írását (Németh G. Béla: Szemközt egy legendával. Justh Zsigmond epikája. Új Írás, 1981/6: 87—93).

Már hosszabb idő óta foglalkoztat a századvég sokszínű világa, szerteágazó, sőt „indázó” művészeti irányzataival, stílusáramlataival, a korabeli élet és a művészetek kölcsönhatásaival. Amikor az említett tanulmányt olvastam, saját megírandó cikkemnek valami ilyesféle címet próbáltam adni: „Védőbeszéd”, vagy: „A Napló védelmében”. Ahogy haladtam az anyag összegyűjtésében, a szakirodalom tanulmányozásában, hamarosan rájöttem arra, hogy Justh Naplója nem szorul az én védelmemre: értő és érző olvasója előtt feltárja kincseit (ahogy felmutatta Halász Gábor, Rónay György, Diószegi András és mások számára is). Ezért módosítottam hát írásom címét. Lehet, hogy a „dicséret” patetikusnak tetszik, de vállalom, bár tudom, ez a mű alapos, elmélyült nyelvi-stilisztikai vizsgálódást igényelne, az pedig szétfeszítené egy folyóiratcikk kereteit.

I. A Napló felbukkanása. Justh Zsigmond Naplója 1939-ben került az Országos Széchényi Könyvtár tulajdonába dr. Justh János Arad megyei földbirtokos, az író unokaöccse révén. Halász Gábor először a Magyar Könyvszemlében adott hírt a Naplóról (MKsz. 1939. 159—64: Justh Zsigmond ismeretlen naplói és más kéziratai. A Széchényi Könyvtár új szerzeménye); majd két értékes tanulmányával és gazdag jegyzetanyaggal együtt meg is jelentette. „Nyomatott a könyvnyomtatás 500-ik évében” — olvashatjuk a címlapon. Ezt a megjelölést a bibliográfiák az 1941-es évvel oldották fel; csupán Szávai János munkájában találok az 1942-es évjelöléssel (Az önéletrész. Bp., 1978.).

Az újabb kiadásra 1977-ben került sor; a sajtó alá rendező Kozocsa Sándor Halász Gábor emlékének ajánlotta kötetét; csatolta Justhnak azóta előkerült mintegy háromszáz levelét is, bőséges jegyzetanyaggal; kár, hogy Halász magyarázatait, kiegészítéseit nem vette át, így a nevek sokaságában továbbra sem könnyű a tájékozódás. (Sajnos, a levelekhez fűzött megjegyzések között jó néhány filológiai pontatlansággal, téves adattal találkozhat az olvasó. Kiadásra vár még — amennyiben fellelhető — a Justh-hoz írott levelek tömege is. A közelmúltban Konrádné Gálos Magda, Justh párizsi életének jeles kutatója megjelentetett néhányat egy vidéki folyóiratban.)

Érdemes utalni arra, hogy Halász Gábor már 1939-ben, tehát a Napló felbukkanásának évében bemutatott egy részletet Justh feljegyzéseiből: Antokolszkijnak, a Párizsban élő orosz szobrász műtermének leírását (H. G. Válogatott írásai. Magvető Kiadó, 1959/77; 493—501. Vázlat a szecesszióról).

II. A Napló szerkezete. A „kétrendbeli napló” (Halász megjelölése) első része egy évszám nélküli Párizsi napló. Első közleményében Halász Gábor még 1887-re tette ennek keletkezését; később helyesbítette 1888-ra. A megírás idejét tulajdonképpen igen könnyen meg lehetett állapítani, hiszen Justh napról napra — vagy inkább: éjszakáról éjszakára — jegyezte benyomásait, élményeit; nem csupán a dátum, de a napok közelebbi, tüzetesebb megjelölésével is; így: „*Vasárnap*, január 1.”; „február 15. szerda — *Hamvazó szerda*” stb. Véget ér: „*Csütörtök*, máj. 31-én”.

A Hazai napló 1889. március 15-e és június 5-e között íródott; ugyanígy naponkénti feljegyzésekből tevődik össze; néha két napot összevonva: *szurda-csütörtök*.

1. **Mi van a Naplóban?** Halász Gábor így mutatja be a MKsz.-ben: „csak jelezni akarom, milyen érdekes anyaggal szolgál egy írásmű, ahol (!) a reggeltől estig emberek között járó és embereket megfigyelő író jóvoltából felvonul az akkori Párizs egész társadalmi és szellemi elitje: Sarah Bernhardt, Taine, Bourget, Comtesse Diane, Princesse Mathilde, Verescsagin, Antokolszkij, Munkácsy, a Faubourg St. Germain-típusai; a századvég kozmopolita művészhada arcképét, beszélgetéseit, környezetét kapjuk eleven, könnyű tollú előadásban; kétségtelen, hogy Justh legérdekesebb munkája. A magyar rész már személyesebb vonatkozású, de telve általános reflexiókkal, későbbi regényei problémáival; művészet- és társadalomszemléletére elsőrendű forrás... a szempont mindig az analitikusé. — A portréfestő szenvedélyen túl a társadalmi fogékonyság adja meg mind a párizsi, mind a magyar kötet értékét. Nem is beszélve a külön művészi gyönyörűségről, mit e jellegzetesen századvégi: egyszerre mondén és artistikus életélvező és súlyos válságokkal vívódó vallomás a mai olvasónak nyújt” (i. m. 163—4). Ennél szebb, tartalmasabb méltatást nehéz volna mondani a Naplóról. Diószegi András elemzései — Halász néhány megállapítását kiegészítve — az idézeteket erősítik meg.

2. **Mi teszi elevenné?** „Atmoszférája van” — mondja róla Diószegi András (MlTört. 4: 851) —, „amely megőrzi a pillanatot, s a részleteket életre keltő villanásokat.” — „Párizs nem azért eleven, mivel Justhnak jó az emlékezőtehetsége” — mondja a már idézettek megelőzően Diószegi —, „s dokumentatív bőséggel maradtak fenn a tolla nyomán nevek, helyszínek és jellemfoslányok; hanem azért, mert a Naplónak a moszférája van” (i. h.). S ehhez hadd fűzzek egy kiegészítő észrevételt: valójában nem is az emlékezőtehetség munkált ezekben a „jegyzetekben” (ahogy Justh maga emlegette); hiszen lefekvés előtt vagy ébredés után nyomban rögzítette friss élményeit, benyomásait, a hangulati hatásokat, asszociációkat; a még át nem rendezett, „rövid távú emlékezet” vezette tollát (ahogy van Dijk nevezti: Textwissenschaft, 1980, 165 kk.). Az emlékezetbe elraktározott információk egy része csupán alkalmilag, csak rövid pillanatokra szükséges, míg másokra később, tartósan is szükség van. A Napló — minden bizonnyal — a rögzítést szolgálta későbbi célok érdekében. Sietve, a napi élmények első, közvetlen, még át nem formált hatása alatt, azok varázsában-büvöletében vetette papírra jegyzeteit. Ismét Diószegit idézhetjük: „...a párizsi napló minden egyes kis mozaikját minuciózus gondnal megfigyelt részletekből, aprólékosan szétboncolt árnyalatokból rakja össze. Mindig a friss, az első, a még szemeiben káprázó befolyás (? valószínűleg: benyomás helyett) a fontos” (i. h.). — Feljegyzései — Szávai János találó elnevezése: „kifelé tekintő naplója” számára „élményeit, benyomásait jegyzi föl a z o n m e l e g é b e n . . . a Goncourt-testvérek mintájára” (i. m. 48). A Napló emellett forrásul is szolgált; ebben a tekintetben bizonyos különbség figyelhető meg a párizsi és a hazai feljegyzések sorsa között; pontosabban: eltérő szerepet szánt nekik: a párizsi napló részleteit inkább tanulmányaihoz, cikkeihez használta fel (vö. pl.: Egy párisi salon, Parisianismus, Magyar Salon 1888. 9: 471—9, 646—50), míg a hazai napló egyes alakjai, helyzetei a regényekbe, novellákba épültek be. Így az egész tekintve: naplójából írói portréja rajzolódik ki; naplója az írói életmű része (vö. Szávai i. m. 118). Justh munkásságát mérlegelve korántsem elsőrangú az a kérdés,

amelyet Szávai felvet, hogy ti. műalkotás-e a napló.² Erre csak azt felelhetjük: életművének szilárd része, megértésének kulcsa, a megvalósult — és a ki nem bontakoztatható tervek, lehetőségek gazdag tárháza; bár a pillanatok rögzítésére készült, talán mégsem túlzás, ha azt mondjuk: legmaradandóbb, leginkább időálló alkotása lett.

A Naplót — annak írása közben — valószínűleg kevesen ismerték; leveleiben említi, hogy édesanyja olvasott belőle, ő maga részleteket küldött Aggházy Károlynak, egyes lapjait Bródy Sándor is nézegette; társasága csak annyit tudott e tevékenységéről, hogy „jegyzeteket készít”. De — erről magából a Naplóból értesülünk —, tervezte valamikori megjelentetését: „Ha e jegyzetek sok év múlva meg fognak jelenni — így ígértem meg Bunny-nek — e kép után (melyet ajándékba ad nékem — cadeau princien) készült eauforte, vagy rézmetszet lesz az élén” (Napló, 249; idézi Diószegi is: ITK. 1960. 652). — Rupert Bunny festménye a jegyzetei fölé hajló Justhot örökítette meg (vö.: Napló, 238); bár: „e pose elég kényelmetlen volt” számára (i. m. 252); Halász Gábor Justh kívánsága szerint járt el: a kötet élén látható az említett festmény színes másolata. — Itt idézhető egy, Aggházy Károlyhoz írt levél részlete 1889. április 1-éről: „Hogy képet adjak mindennapi életmről, ezentúl jegyzeteket fogsz kapni minden héten tele az én »Drang és Hoffnung«-ommal, olyan genre-ba írva, mint ahogy tavaly Párizsban írtam jegyzeteimet. Kérlek aztán, ha jó hosszú összegyűlt, küldd vissza. Ezek a dolgok is ki lesznek halálom után adva. Széchenyi Lajos azt mondta rólam, hogy kedvenc sportom posztumusz dolgokat írni, azt hiszem, igaza volt. Kérlek, a jegyzeteimet senkinek sem mutatni” (22. sz. levél; Kozocsa kiadása, 494).

Életrajzi adatai szerint 1885-től kezdve évente hosszabb-rövidebb időt tölt Párizsban (19. sz. levél; id. Szinnyi Józsefnek, 490—1), majd Franciaország más tájain is; ott hunyt el, Cannes-ban.

Nem volt még huszonöt esztendő, mikor párizsi jegyzeteit írni kezdte: (1888.) „Vasárnap, január 1.: Majd halálra fagyva reggel 6-kor Párisba érzem. Dideregye ülök a sapin [’bérkocsi, konflis’] fenekén s így fog el az első párisi hangulat” (25). — „... akárcsak Proust” — mondja Halász Gábor (Napló, Justh Párizsban, 11), aki néhány évvel később ugyanezzel a kelletlen sóvárgással kezdi meg vándorútját a szalonokban és mondén krónikáit a Figaróban részben közös szereplőkről... felfedező úton járnak, amelyből nemcsak jegyzetek, de egy életre szóló remekmű születethetik. Az érlelés szükséges évtizedeit azonban csak Proustnak adta meg a gondviselés (i. h.). „Mintha igazolni akarta volna — mondja másutt Halász —, hogy a mindennapos hajszának, a beteg testet még jobban betegítő nagyvilági robotnak, ha a pihenésre szánt negyedórákban könnyű ideges tollal számot ad róla, megvan a maga szépsége, értéke és rangja is az alkotások sorában” (i. m. 17). Halász, majd Diószegi is elemzi a Naplók tartalmi vonatkozásait: a téli Páris szalonjainak, operabáljainak, bulvárjainak képeit (vö. Mírtört. 4: 850); és a felbukkanó számos arcélt, érdekesen „analysált” íróit, festőt, tudóst, társaságbeli hölgyet és urat... A Naplót kellene idéznünk,

² Szávai kritériumai szerint a napló nem műalkotás: nem zárt, „megkomponált” egész, hanem nyitott: minden nap élmény számára; nélkülözi a távlatokat, arányokat; nincs benne „fejlődés” sem (i. m. 105).

vagy csatolnunk a maga teljességében ahhoz, hogy szemléltethessük az élmények, benyomások sokaságát, mert a Napló — a méltató, értékelő tanulmányok ellenére — szinte kiapadhatatlan forrása lehet (vagy lehetne) a századvég művelődéstörténetének (irodalom, festészet, szobrászat, zene, társas élet, színház, „életmód” stb.).

Cs. Szabó László írja Marcel Proustról szóló esszéjében: „Túl a regény felén Swann fölkeresi régi barátait, Guermantes hercegeket. Vacsorára hivatalosak, előáll a fogat. Sietős beszélgetésükből kiderül, hogy látogatójuk, akármennyire restelli is, halálos beteg. De nincs idő megértő szóra, vigaszra, amely után kapva kap egy menthetetlen ember. Hív a társasági kötelesség, nem várhat miattuk a többi vendég. Azaz dehogynem várhat, várhat mégis, mert a hercegnő indulóban rádöbben, hogy cipője nem illik a ruhához, felmegy hát a szobájába, lábbelit cserélni. Proust nem mindig ilyen kegyetlen” (Cs. Szabó László, Alkalom: Megváltás Szodomában. Gondolat Kiadó, 1982. 450). Az idézett jelenet megfelelőjét (megfelelőit) Justh párizsi naplójában is olvashatjuk Jablonowska hercegnő betegségéről, haláláról, Sarah Bernhardt „betegápolásáról”, a hercegnő barátnőjének látogatásáról: „És most madame de Béthune ismét beszélni kezdett, hadarva beszélt el egy costumebált, kérdészködött milyen jelmezben megyek ctesse Diane jelmezestélyére, ruháiból kiáradt párisi parfüm-je, szemeiből életkedv beszélt — és a hercegnő ott feküdt mellette halványan tompa kifejezésű szemekkel, amelyekkel tekintet nélkül nézett maga elé, tán az ürbe látva — abba az ürbe, honnan nincs visszajövetel” (200). Még élesebb az a kép, amit a hercegnő gyászszertartásán résztvevőkről rajzol: „ki élt annyit, mint ez a szegény asszony, s Párisban úgy elfelejtik holnap, mintha nem is létezett volna. . . Kin(n)t a templom előtt napfény, virágok, madárdal. Az egyik oldalon az elhunyt legjobb barátnője, ctesse de Béthune, ki zokogva, talpig feketében, melegen viszonozza kézszorításomat s könnyzárpor között figyelmeztet — hogy azért ma este fogadni fog — otthon lesz” (237).

A párizsi napló egyes hangulatképei nem csupán a festészethez vonzódo szerző látásmódját tükrözik, de arról is vallanak, hogy Justh érzékelte a színek, fények, hangok vibrálását; leírásai — talán nem túlzás ezt mondani — nyelvi eszközeivel közelebb hozzák a kor nagy párizsi festőinek világát. Ő is „lefestette” Goulue-t, „Páris leghirhedtebb cancan táncosniját” (Napló, 111); néhány évvel korábban, mint Toulouse-Lautrec, vagy az éjjeli Monmartre-t, mint Pissarro. Bougivali kirándulásának leírása, „a finom permeteg eső” Renoir képeinek hangulatával rokonítható.

Mint tudjuk, Hazai naplóját előmunkálatnak szánta, megirandó nagy társadalmi tablójához: „A kiválás genesis”-éhez akarta majd felhasználni sietősen feljegyzett, gyakran csak „vezérszavakba” sűrített, érezhetően emlékeztetőnek szánt észrevételeit, reflexióit.

Mindössze harmincegy évet élt; huszonkét éves korától kezdve hordozta magában a végzetes betegséget, így terveinek csak töredékét tudta megvalósítani. Ha naplóit regényeivel egybevetve olvassuk, érezzük igazán a terv és a megvalósulás közötti szakadékot. A kibontakoztatás milyen lehetőségét rejti a Hazai Napló a már nagybetegen írt (Czóbel Minka szerint Malonyai Dezsőtől befejezett és korrigált) Fuimushoz képest! Ezért kell (kellene) a Naplót a többi, utóbb készült munkája kulcsának tekinteni; megértésükhöz és értékelésükhöz is a Naplóra (és a levelekre) kellene támaszkodnia a vizsgálónak.

III. Műfaj és stílus. A napló mint műfaj sajátos kifejezési formákat igényel: Justh természetesen egyes szám első személyben beszél, gyors félmondatokban, vázlatosan, emlékező-emlékeztető vezérszavakkal; a friss élmények hatása a gyakori jelen idő használatban is tükröződik. A sűrűn felbukkanó, viszonylag nagyszámú ún. nominális szerkezet (állítmány nélküli mondatok, a jelzős szintagmák különféle válfajai stb.) alkalmas volt arra, hogy a szerzőt később is emlékeztesse, a rögzítetteket ismét felidézhetővé tegye számára. Ezeket a jelenségeket Herczeg Gyula egy korai tanulmánya: A nominális stílus a magyarban (Nyr. 80: 40—55; 204—17) részletesen vizsgálja, s egy alakulófélben lévő, „modern” stílus jegyeit fedezi fel bennük. Újabb munkáiban (A modern magyar próza stílusformái. 1975.; A XIX. századi magyar próza stílusformái. 1981.) vizsgálódásait az írók még szélesebb körére terjeszti ki; Justh stílusalakító szerepét továbbra is úttörő jelentőségűnek tekinti; bár utal arra, hogy a Napló a maga korában nem hathatott.

A Justh Naplójából idézett részleteket a tömörítés, nyomatékositás, kiemelés példaként említi Herczeg: „Az, hogy nincsenek ragozott igék, hanem igét helyettesítő elvont főnevek... elősegítheti a melléknévi minőségjelzők használatát; ezekkel pedig sokszor színező, emfatikus hatás is elérhető” (A XIX. századi magyar próza stílusformái, 250—3). Munkája egy további fejezetében részletesen vizsgálja a felsorolások szerkezetét, majd több példát idéz Justh Naplójából, valamint a Fuimusból a „portrék”, „leírások”, „szobabelső”, a „külső környezet” és a „tájé” szerkesztésbeli sajátosságainak bemutatásához (i. m. 302—21). — Elemzései rendkívül gondosak, igen alaposak, mégis — úgy vélem — a könnyebb áttekinthetőség érdekében kissé leegyszerűsíti a Napló írásának folyamatát: „Justh naplóiban számos olyan példa található, amelyben a leírandó tulajdonnév a szövegösszefüggésből kiemelkedik, és egymagában áll. Justh rendszerint megjelent látogatóban valamelyik barátjánál, vagy estélyen vett részt, s az érdekesebb személyeket leírta, feljegyezte naplójában... Ez a stilisztikai eljárás utóbb akkor is megmaradt, amikor a leírandó tulajdonnév igés állítmányú mondat alanyaként szerepelt” (i. m. 308).

Azonban — itt utalnom kell a már korábban említettekre — a naplójegyzetek funkciója kettős: első sorban emlékeztető szerepük van a „vezérszavas” felsorolásoknak, s csak másod sorban és csupán a Napló számára tekinthetők stílus elemeknek. Azaz: a „szuperstruktúra” (adott esetben: a regény vagy az elbeszélés műfaja) másfajta „mikrostruktúrát” kíván (vö. ehhez: van Dijk i. m. 128 kk.). Herczeg a következőket mondja: „A ragtalan változat, amelyben a testrészek és a ruházati tárgyak alanyesetben, rendszerint jelzős főnevekként, minden mondattani kapcsolódás nélkül követik a megadott személyt (esetleg dolgot) jelölő főnevet, tömegesen mindenekelőtt Justh Zsigmond Naplójában, ill. kevésbé gyakran regényeiben, novelláiban fordul elő” (i. m. 306).

Mint már utaltam rá, Justh a napló írásakor gondolt annak valamikori megjelentetésére, de a párizsi napló egyes mozzanatait a feljegyzést követően hamarosan részletesebben is kidolgozta: feloldotta a „vezérszavak” kurta utalásait: (1888.) „Kedd január 31. . . írok négyig, az új cikkemet megfabrikálom” (Napló, 83). Egy évvel a párizsi napló írása után jelent meg Páris elemei című könyve. Szinnyi Ferenc tanulmánya (Budapesti Szemle, 1918. 3: 372—407) részletesen felsorolja Justh párizsi tárgyú írásait. Ő nyilván nem ismerte a Naplót magát, hiszen az tanulmánya írásakor még a Justh család

birtokában volt; felsorolása annál érdekesebb: Párisi typosok, Párisi séták és képek, A belélet Franciaországban stb. (i. m. 378—80). A Napló olvasója rábukkanhat a jegyzetekből megismert személyekre, eseményekre. Utaljunk itt az említett munka korabeli visszhangjára: az Ország-Világ című folyóirat 1889-es évfolyamában olvasható: „Könyvpiacz. — »Páris elemei« címmel Justh Zsigmond, a fiatalabb írói nemzedék egyik legtöbbet tanult és legtehetségesebb tagja, érdekes könyvet adott ki, melyben azt a hideg, fáradt világot ecseteli találó színekkel, melynek »modern Páris« a neve. Justh könyvének már az első fejezete megtanítja az olvasót arra, hogy aki írta, azt éber megfigyelő képesség támogatta munkájában, hogy a könyv szerzője egyik(e) azon keveseknek, akik nemcsak néznek, hanem látnak is. A további fejezetek folyamán aztán megismerjük a szerző egyéb jó tulajdonságait, tapasztalva, hogy amit látott, plasztikus leírásban állítja lelki szemeink elé, és amit leírt, azt igen gyakran valódi szellemmel fűszerezi. Justh könyve hű képét adja annak a sokat csodált társadalomnak, melynek megnyerő, de hazug a modora, csodálatosak, de hazugak érzelmei, mely egészében egy nagy, nagy hazugságra van építve, de amellet az egész világot meghódította magának, hazugságainak szeretetreméltóság által. Így a könyv tárgya, már természeténél fogva érdekes, de fokozza érdekességét Justhnak könnyed társalgási hangon tartott, de mégis tartalmas irállya. Ez új könyvével a fiatal szerző nemcsak, hogy az eddig megjelent munkái iránt beléje helyezett várakozásnak felelt meg fényesen, hanem érdeklődést kelt előkészületben lévő művei iránt is...” (OV. 1889. 274).

A párizsi naplóban gyakran felbukkan comtesse Diane neve, irodalmi körével együtt: (április 6.) Péntek: . . . ,1/2 11 kor Ctesse Diane estélyére. Un *grand* vendredi. Az első az idén. Vagy 200 ember. Marquise d’Osmond leányával (qui passe pour être sa nièce) mille de La Roche-al, Rohan anyjával és két rútnővérével, ms. de la Vieuxville és gyönyörű leánya, madame Carniguet és leánya, a Cazalis-ok, Jean de Néthy, Laurent Tailhade, (a décadent költő), Sully Prudhomme, a Monton-ok, Albert Savine (szobrász), Henner, Bergeret, Boisjoslin, Marbeau, Masson stb stb.

A grófné ctesse Diane uniformisában (már t. i. ahogy Henner megörökítette őt), fekete hosszú uszályú fekete bársonyruhában veres dísszel és veres szalaggal nyakán, mélyen kivágott derékkal és igen bizarr indiai ékszekkel diszítve” (Napló, 204).

„Egy párisi irodalmi salon (Comtesse Diane és köre)” című írásában — nyilván jegyzeteinek felhasználásával — a Magyar Salon olvasóinak is bemutatja Justh a nevezetes hölgyet. Míg a Naplóban 19 sort kapott a nagyszabású estély — s ebbe a legjelesebb vendégek felsorolásán kívül a másor (sőt annak kritikája is) belefért —, addig a Magyar Salon-beli cikk hét lap terjedelmű, s több illusztráció is kiegészíti: comtesse Diane, Aicard, Prudhomme arcképe, a századvég ízlésének megfelelően zsúfolt és agyondíszített szalon fényképe, valamint a Jean de Néthy (Némethy Emmi) mellszobráról készült felvétel.

A Napló és a cikk szövegét egybevetve jól megfigyelhetjük a „távirati” tömörségű szerkezetek fellazulását, kiegészülését. A „vezérszavak” segítségével Justh előhívja emlékezetéből azokat a részleteket is, amelyeket csak utalás-szerűen rögzített az estélyt követően. Az „Un *grand* vendredi. Az első az idén. Vagy 200 ember” — szerkezeteket a folyóiratban egy hasábnyi terjedelemben fejtí ki: „Valaki oly exclusiv, oly nehezen megközelíthető salonját »Académie de la conversation«-nak nevezte el.

S valóban az. És pedig rangfokozatokkal bíró akadémia.

Míg a grófné legbensőbb körébe jut valaki, addig sok-sok meredek lépcsőfokot kell megmásznia.

Salonja (ha lehet erre ezt a szót használnunk) organizálva van. „Emberei” osztályozva vannak. Vagy nyolcszáz ember látogatja őt rendszeren, ezeket hétfőn délutánonként fogadja. E nyolcszáz emberből vagy kétszáz minden hónap első péntekjén tartott nagy estélyére min dig, vagy kétszáz csak e g y e s ilyen estélyekre hivatalos.

Mert az „első osztályú nagy péntekesekből” egyesek a minden hét péntekjén tartott irodalmi estélyekre is hivatalosak, vannak aztán olyanok (tán ötvenen), kik minden péntekre meg vannak hívva hozzá (s e társaság a salon quintessentiája); s végül olyan boldog halandók (ezek száma alig megy a húszra), kik hétfőként a Sully Prudhomme által praesidiált ebédekre is bejutottak” (MS. 1888/9, 472—4). — S ugyanilyen részletesen ismerteti Justh a szalon társalgási szokásait, mindezt korábbi tapasztalatai alapján, a jegyzetekből idézett három szerkezetből kibontva, szabályos mondatokká formálva.

Ugyanígy egybevetethetjük a comtesse Diane-ra vonatkozó — már idézett — három sornyi naplórészletet a cikk leírásával: „Háziaszonyunk ott áll a salon egyik sarkában a kandalló előtt. Fekete bársony ruhája végig hullámozza természet, fūrtei ráborulnak homlokára. Mély szemeivel maga elé néz, merészen, öntudattal, mint csak az teheti, ki számot adhat mindarról, amit érez, amit gondol. Hófehér vállai élesen válnak el a fekete bársony ruhától, nyakán lángvörös keskeny szalag. Így festette le Henez(r ?) is, kinek legkiválóbb arcképe ez, a mester és a minta halála után a Louvreba jutó festmény.

Visszaadta a nagy festő mindazt, ami oly kiváló e nőben. Szemei merészek, szembenéz a férfival, megérti s megbocsátja gyengeségeit. Szembe néz Istennel s nem süti le szemét előtte sem, mert hiszen »mindent tud«. Szembe néz az asszonnyal: azoktól, kiknek nincs mit megbocsájtani, nem fél, *amazokat* pedig érti és szánja.

Szembe néz a társasággal, s törvényeinek ellenébe oda dobja kis könyvét s merészen így kiált fel: »több vagyok nálatoknál, mert én nem itélek el, hanem megértetek és megértetek«” (i. m. 474).

Ez a leírás nem csupán a „fekete bársony ruhát” viselő hölgyet írja le, hanem annak személyiségével is megismerteti az olvasót; szabályos, teljes mondatokká alakítva a feljegyzések kurta utalásait. Hasonló részletességgel mutatja be az estély többi szereplőjét is.

Ugyancsak a Magyar Salon 1888-as évfolyama közölte Justhnak Parisianismus (Idegenek és francziák Párisban) című tanulmányát; a benne felsorakoztatott festők, írók, költők, színészek és arisztokraták neve, tömör és találó jellemzése megtalálható a Naplóban is (vö. MS. 1888. 9; 646—50); bár ezúttal a részletes feldolgozás parabolyszerű keretbe van foglalva, s evolutionista, filozófiai fejtegetéseket is tartalmaz.

Úgy vélem, a bemutatott példák megerősítik a Napló kettős szerepéről mondottakat: emlékeztető jegyzet és forrás is. A tömör, szűkszavú jegyzetek feloldásának módját viszont már a műfaj határozza meg. Ebből a szempontból a Hazai Napló külön vizsgálatot igényel: hiszen annak számos szereplőjével a regényekben, főként a Fuimusban találkozunk. Az epikus alakít és színez, változtatja a neveket stb. Azonban a Napló és a szépirodalmi jellegű feldolgozás viszonya alkotáslélektani szempontból is különleges: az 1889-ben

feljegyzett élmények, friss tapasztalatok s a már halálos betegen frott regény mozzanatai között nem nehéz felismerni az összefüggéseket, de észre lehet venni a fáradtság tüneteit is: a lendület, mely kezdetben vezette tollát, alábbhagy; ilyenkor kevésbé módosítja a Napló szövegét. Szinnyei Ferenc így jellemzi Justh életének ezt az utolsó szakaszát: „Versenyfutás a halállal — mindent, amit osztályáról fontosnak tartott, át akart menteni regényébe is —, hogy vázlatos, elnagyolt, nyelviileg sincs eléggé megformálva —, bizonyára igaza van a kérlelhetetlen kritikának —, de egy a halállal viaskodó fiatal ember írta, aki már saját maga javítani sem tudta műve kefelevonatát. Egy regényíró, ki harmincegy éves korában meghal, nem lehet egészen kiforrott egyéniség s az írásnak kész művésze” (i. m. 407). Mióta levelezésének egy része is napvilágra került, még jobban kirajzolódik, kibontakozik előttünk ennek a halállal való tusakodásnak a tragikuma: hányszor panaszskodik leveleiben egyre fogyó erejéről.

Utalhatunk itt Halász Gábornak a Hazai naplót méltató tanulmányára, de szólnunk kell a Justh stílusára tett megjegyzéseiről: „... stílusa is, ez az idegenszerűségekkel telezsúfolt, affektált, megszokott magyar vonások nélküli, gyakran jellegtelen írásmód, nem olvad-e fel végül is egyfajta magyar eleganciában, könnyűléptű, szikár hetyke mondatok táncában, amit mintha cimbalom éles pengéze kísérne” (i. m. 23). Ez a meglepő hasonlat csak visszautalás Justh cigányzene-rajongására: „Aztán a jó Poldi odaáll a banda elé s megszólal hegedűjén a keserű magyar nóta, amely kicsavarja a szívből mindazt, amit beleszáraszt az élet” (Napló, 270).

Az „idegenszerűségek” és — főként a párizsi naplóban gyakran felbukkanó — francia, angol, ritkábban német mondatok, mondattörédek valódi szerepét, a jegyzetekben elfoglalt helyét Diószegi András találó észrevétele világítja meg: „... imponáló biztonsággal vázol fel pillanatképeket, rögzít meg egy tánc közben elsuhanó női arcélt, egy röpke párbeszédet (ezért is annyi szövegében a francia, német, angol félmondat)” (MIRTört. 4: 851); azaz: ezek jelentős része is a „pillanat” megörökítését szolgálja. Jól megfigyelhető: ha a franciákkal folytatott beszélgetést fordulataival együtt akarja megőrizni, teljes francia mondatot szó feljegyzéseibe, gyakran hosszasabbat is (érdekes, sziporkázó szellemességeket); ha viszont csak a tartalom a fontos, átvált a magyarra. Ilyenkor csak egyes idegen szavakat vegyít a szövegbe; ha angolokkal társalog: festő barátaival vagy az előkelő társaság tagjaival, angol kifejezések, mondattörédek bukkannak fel a Naplóban: (Cary Elwes festővel) „egy üvegházszerű kiugrásban telepedünk le *to drink our five o' clock tea*” (163); hasonlók: *shake hand, upper ten thousand, awfully shoking, awfully shoking indeed, ladylike, genteel people* stb. Egy „oszttrák—magyar bál” 1888. január 28-án: „Mennsdorff-Builly — kis édes fiatal macska, szép ruhák hivatalosan viselve. . . Kezeit úgy hordja ha jár, mint a pincsik, ha *aufwartiroznak*. — Hohenlohe közelebb a *weanerhez*, mint *Oesterreichisch unmmittelbarhoz*” (78—9).

A francia, angol és német töredékek is különféle stílusrétegekből valók: az irodalmi és művészeti eszmefuttatások választékos kifejezései mellett felbukkannak a párizsi argo elemei is. Meg is jegyzi egy alkalommal: „Sarah kifizuráz engem és T.-t, hogy annyi argo-t használunk” (170). A tüzetes nyelvi elemzés tárhatja fel, mennyi vibráló ötlet, csipős szójáték, máig is friss és kaján rezdülés, lelemény, fintor van elrejtve a gondolatjelek-zárójelek közé fogott „keveréknyelvi” naplójegyzetekben. Jean Berge fiatal francia költővel

való megismerkedését így írja le: „Öt perc múlva összedisputálunk, 10 perc múlva kibékülünk, s egy félóra múlva a Café de la Paix-ben ülünk teázva *parlant métier*. Kedvenc regényírói Theuret (horribile dictu) és Loti; Zolát, Bourget-t ki nem állhatja, mert örül az életnek és szintetikus” (90).

*

Ebből a méltatásból még fontos mozzanatok hiányoznak. Most csak arra mutathattam rá, milyen fontos, sőt meghatározó szerepet töltött be a Napló Justh alkotásainak sorában: emlékeztető élménygyűjtemény és forrás is volt számára egyszerre, egyidejűleg: meríteni tudott belőle nagyobb lélegzetű műveihez; vázlatait, pillanatképeit alakíthatta a tanulmány, novella vagy a regény műfaji követelményeihez igazodva, mindaddig, míg rohamosan hanyatló élettereje engedte.

Nem céltalan és haszontalan legendakergetés tehát a Napló értékeit feltárni és méltatni: maradandó alkotása ez a századvég egy éles szemű megfigyelőjének; elvezet a „modernizmus” bölcsőjéhez; a mai olvasót is segíti eligazodni kora irodalmi és művészeti életének szövevényében; gazdagítja ismereteinket a századfordulóról. Szegényebbek volnánk nélküle.

Horváth Mária

A felkiáltójelek poétikája

1. Ebben a közleményünkben azt kívánjuk megmutatni, hogy a felkiáltójelek sajátos poétikai szerepvállalásukban nemcsak mint szövegalkotó tényezők játszanak nagy szerepet, hanem éppen a verssorokba rendeződő versbeli mondanivalót is motiváló hatásukban a vershatás, a versértelmezés és befogadás szempontjából is jelentős eszközök. A verseket népszerűsítők, a versértelmezők, a versmondók s általában a verskedvelők, a versolvasók a költemények architektúrájában, kompozíciójában jelentkező felkiáltójelekről annyit érzékelnek, hogy a felkiáltójelek sohasem közömbös írásjelek: szuggeráló erejük nemcsak bizonyos indulati jelzéseket közvetítenek, hanem éppen poétikai effektusaik révén a művészi szándékú közlés hatásmechanizmusát is felerősítik. S külön, sajátos poétikai információt hordozó, közvetítő és megjelenítő erejükben válnak szerves alkotórészeivé a költői üzenet tartalmának, a vers gondolatvilágának, a lírai élménytárnak. Ezzel magyarázhatjuk azt a jelenséget is, hogy megszaporodott a felkiáltójelekre komponált költemények száma is. Erre szolgáltató típuspldát Fodor József *Éró* évek című alkotása.

2. Mai költőink alkotásai is arról bizonykodnak, hogy egy-egy vers szerkezetében, hangszerelésében, gesztusaiban a felkiáltójelek nemcsak a zaklatott és belső feszültségekkel teli költői világ érzékeltetésére alkalmas versépítő elemek, s nemcsak a lélek konok erejéről tanúskodnak, hanem éppen az „intellektuális versépítés” (Nemes Nagy) indulati töltéssel feldúsított logikájában a felkiáltójelek erőtere kitágul, s egyre gyakrabban már a verscímekben is kulcsszerephez jutnak. Típuspéldául szolgálhatnak Babits Mihály egyszavas

verscímei: *Hazám! Éjszaka!* A versek hatóanyagában kommunikációs eszközként alkalmazott felkiáltójelek használati értéke is gazdagabbá vált: a kiemelő hangsúly, az indulatfestő gesztus, a szemnek és a belső hallásnak szoros összefüggését érzékeltető felkiáltójelek használata azzal is kitágult, hogy költőink egyre gyakrabban komponálják verseiket felkiáltójelekre, sőt a költők ideges, nyugtalan, zaklatott közérzete olyan versek alkotására készítetik őket, hogy szinte a teljes vers a felkiáltójelek sajátos funkcióját vállalja. Nem véletlenül olvashattuk pl. Utassy József új alkotásairól ezt a meghökentető, de valójában nagyon is igaz jellemzést: „Utassy új versei felkiáltójelek kévélnak” (Pokolból jövet c. kötetéről. Alföld, 1981. 10. sz. 78).

A szuggesztív felkiáltójelekre komponált versek nemcsak leki állapotot rögzítő versépitő elemként használják fel ezt az írásjelet, hanem az egész verset összetartó kapocsként is. Ezt példázza Szabó Lőrinc több költeménye, pl. az *Őszi éjszaka* 17 soros versében 14 jutott kulcsszerephez. Vizualitásban is sajátos versépitő eszközként használja fel a felkiáltójeleket Illyés Gyula. Csak két példát idéznék ennek illusztrálására: Bartók című versében 15 felkiáltójel szerves alkotórész a költői üzenet tartalmát illetően is. Nemcsak formai kellék a felkiáltójelek nagy száma Illyés *A tihanyi templom hegyén* című költeményében: gazdag kifejező árnyaltságot éppen úgy érzékeltet, mint a költői szándék iránti olvasói figyelem erősítéséük és megtartásának akaratát is.

Az elszaporodott felkiáltójelek szinte jelképpé erősödnek Nemes Nagy Ágnes több versében. A szabadsághoz című alkotásában a sok hiptonizáló, sőt utasító felkiáltójel merész képzetkapcsolási lehetőségeket éppenúgy felszabadít az olvasóban, mint az etikai töltésű magatartásformák vállalásának erkölcsi parancsát is szuggeralja: „Adj léghajót! Hitet! Mennyei képet! | Törd át a törvényt! Add ide magad! | ...Hogy ne egyenek annyit az üzerek, | s hogy a halottak feltámadjanak!”

Külön információs értéke van annak a költő gesztusnak is, hogy verseik címében sajátos közlő, kifejező szerepet szánanak az írásjel megnevezésének, illetőleg mindannak az információnak, amit magában foglal a felkiáltójelek sajátos kommunikációs funkciója. Hogy mire gondolunk, jól bizonyodik erről Kónya Lajos *Utak*, emberek, felkiáltójelek című versének alábbi szövegrészlete: „Föl-fölbukkan az elsüllyedt évek | mélységeiből egy eltorzult arc | s mint az eleven felkiáltójel | megül szerelmes szavaink végén.” Jellemző típuspéldaként utalhatunk Földeák János *Felkiáltójel*ként című költelményének e részletére is: „Haj fiúk, fiaim, | elmúlnak az évek, | ...én *felkiáltójel*ként | szavatokban éljek.” Jellemző példakul idézhetjük még ezeket a verscímekeket is: Apáti Miklós: *Vers felkiáltójelekre*; Kiss Benedek: *Tavaszi kérdő- és felkiáltójelek*. Lányi Sarolta: *Felkiáltójel*. Kassák Lajos: *Felkiáltójel*. Rozgonyi Iván: *Felkiáltójel* stb. stb.

3. Költőink a felkiáltójelek alakját is a poétikum eszközeként használják fel: a felkiáltójel grafikai képe a szemnek, a látásnak is szóló információkat közvetít. Sajátos tipográfiai helyzetekben a grafikai aspektus helyettesíti mindazokat az intonációs formákat, amelyek a felkiáltójelek által szuggesztált asszociációkban felerősödnek, és érzékelhetővé válnak.

Hogy a felkiáltójel alakja önmagában véve is jellegzetes grafikai manipulációra alkalmas, azok a versrészletek bizonyítják, amelyekből szinte kiugranak a felkiáltójelek, s a nyúlánk felkiáltójel szemmel tartja a vessoro-

kat, vagy egyenesen az élükre áll, vagy éppen megálljt parancsol szertelen áradásuknak.

A megnyúlt, a sudár felkiáltójelek grafikai képe kiáltó mozdulatként mered az olvasóra. Erről tanúskodnak ezek a versrészletek: „Micsoda táj!
És milyen dél!

A nagy !

(Oláh István: Micsoda táj). —

„A csillagok, s az asszonyok, | Könnyhullatása nélkül |

?

!

egyetlen felkiáltójel | a három legjobb világ” (Márki Zoltán: Láthatatlan kesztyű).

Nemcsak a felkiáltások gesztusát, hanem az akusztikus kihívásokat is szuggeráló megszorított felkiáltójelek sorozata is sajátos szemantikai és retorikai funkciót teljesít pl. ebben a szövegösszefüggésben: „A falak aranykarikákat és ezüst négyszögeket forgattak | síkjaikon | !!!!!!!!!!!!! | most gyűlölni tanítunk | !!!!!!!!!!!!! (Kudlák Lajos: Ez-vers).

Hogy milyen szokatlan vershelyzetekben használják fel költőink versalkotó eszközként a felkiáltójeleket, arról e néhány példánk tanúskodik:

E
v
e
z
ő
r
ú
d
o
n
SZ I
VEM
!
a
lapát

(Ószabó István: A szent hajós)

Nem egyszerűen vizuális formai megoldás, hanem külön mondanivalót, üzenetet közvetítő versépítő eszköz a két felkiáltójel közé komponált verssorok jelentkezése:

! a Hüvelykmatyit mondanád újra!
! de tudnod kell én is kishercegnek születtem !

(Zalán Tibor: Elrohadtak körülöttem a mesék)

— „Tudom a zuhanás-repülés | ! a szárnyakat a gravitáció | ellen feszülni teremtettük! (Balázsovics Mihály: Napló).

A verscímül használt! az egész versben megfogalmazott felkiáltás, érzelmi kitörés, türelmetlen indulat, szándékos vagy szándékolatlan lelken-dezés, irgalmatlan parancs érzékelésére hangolja az olvasót, mint ezt alábbi példánk is tanúsítja:

Zalán Tibor:!

„Vedd magadhoz | tölts, fogjon, lökjön | reszkess, szűkölj, | adjon, rohasszon, roppantson össze” stb.

A felkiáltójelek sajátos, poétikai szerepe erősödik fel abban a formai megoldásban, hogy a verssorok elé kerülnek a jelek, vagy verset záró eszköz-ként funkcionálnak. A verssorokat kitöltő felkiáltójelek egymásutánisága a versek kommunikációs folyamatában kulcsszerephez jut.

A gazdag példatárból csak a legjellemzőbbeket idézzük az elmondottak illusztrálására: „! Hallgass meg Isten: Némaságod | feldul: szinte a | falakra fröccsent velőket idézi” (Zalán Tibor: Don Quijote sír). — „Uraim | és akkor a forradalmár költő | előrántott egy *felkiáltójelet* | és azt mondta szabadság szerelem | barátaim | később az öngyilkos költő | egy *felkiáltójel-toronyba* volt bezárva | és hallgatott | elvtársaim | ez a cirkuszi monocikli | amelyen járok!” (Csiki László: Jel). — „Mentve-rejtő | írásjelek | között | vacog | a vers |, s nem érti | miért | vajon | mindez | MIERT | !!!!!!” (Molnos Lajos: Állapot).

A sor- és verszáró felkiáltójelek a teljes vers nyelvi szövetében az erős érzelmi töltésről is árulkodnak, s ezt a funkciót a hangosításban is érzékeltetni kell, s erre sajátos zenei információs eszköztárt is igénybe kell venni.

4. Mai költőink a *felkiáltójel* alakját, grafikai képét, a látványok síkjába vetített vizualitását gyakran használják fel merészebb képzetkapcsolásokra készített szó- és jelképek, beszédes hasonlatok megalkotására. Hogy a felkiáltó-jel alakjára komponált poétikum milyen nagy képsugalló erővel is bíró vers-alkotó eszköz, arról ezek a versrészetek bizonykodnak: „Semmi egyéb ez az erdő, | csak fekete vonalak rengetege, | *néma felkiáltójelek tömege*” (Szemlér Ferenc: Bükkös). — „A feszes derekú | jegyene | az éj *fel- | kiáltójele*” (Török Elemér: Magány). — „De kibújt már, ni, a sok kikerics | az *apró felkiáltó-jelek*” (Simon István: Szeptember). „Ég áldjon, kukoricatábla | *felkiáltójel, zöld dárda* | élő tengere vagy te” (Kormos István: Óda a kukoricához). — „Jegyenefák hosszú sora: sárga | *felkiáltójelek vonala* | von csíkot a szeptem-beri tájba” (Rónay György: Őszi kép Szárszón). — „A polcon *felkiáltójel egy bokály*” (Czegő Zoltán: Laterna magica). — „A téren templom. Nem is *föl-kiáltó: | fölpanaszló jel* ott az a torony” (Csanádi Imre: Sörédi vázlat). — „Madárijesztők | *Mezők felkiáltójelei*” (Szűcs Imre: Madárijesztők). — „Kapa-vágás betűkből | szótagol a sorsom | *öblös felkiáltójelek* | rúd végén a korsók” (Bencze József: Mennyei ÁBC). — „Hipnotizáló hősés | Körültáncolja | a *villanyoszlopok felkiáltó- | jeleit*” (Csukás István: Hipnotizáló hősés). — „Sza-vadra karban felelnek a fák, mint | *erős, sudár, felkiáltójelek*” (Papp Lajos: Elégia és magyarázat). — „Nyolcszáz év köbe faragva. | Ízzik az egregyi templom | tornya a napsugarakban | *kiáltójelként a dombon*” (Demény Ottó: Az egregyi templom). — „A két fenyőfa felsötétlik | Félelmetesen: *két föl-kiáltójel* | javallja: tedd a dolgot!” (Vas István: Októberi este a kertben). „Pókháló belézés | apám nagykabátja | *felkiáltójel az ujja*” (Pátkai Tivadar: Tétéles történelem). — „Táj fejeződik be így | nyárfák elmosódott dátumá-

val | *völgyek gondolatjeleibe* mélyedő hegyekkel | ég papírlapjában megsemmisülve | hiába a *sürgönypóznák felkiáltójelei* | madarak röpdősésének *szagगतott pontjai*” (Pardi Anna: A levél).

5. Nagyon gyakran a felkiáltójelek grafikai képerre épült szó- és jelképek, metaforák és hasonlatok bizonyos versszituációkban és gondolati hátterekben már túllépi az érzéletes látványok körét, s az olvasót merészebb asszociációk vállalására készítő metaforikus összefüggések révén látomásos jelenségek tűnnek fel a versek képvilágában. Mind a lírai közlés-mód, mind a tágabb kontextusi szituációkban, szemantikai síkokban s tömör képi áttételekben kitáguló jelentéshordozó szerepkör egyre változatosabbá válik. Erről a jelenségről ezek a típuspéldák bizonykodnak: „Sóvárgom a halált, | bonyolult fogalmazású *sorsom* | *felkiáltójelét*, | a végső nagy igent” (Váci Mihály: Sóvárgom a halált). — „Még csókoltalak, mikor a duda gőze | *felkiáltójelet harsant* a sötétre” (Kiss Dénes: Gépek várták). — „Mondatokba bújok, s ha kell feszengve | *préselem magam felkiáltójelbe*” (Majtényi Erik: Játsszatok velem). — „Bízd az időre, | *felkiáltójelet cattant* | a lélek eleven, erős rostjaiból font | *igék sudarára*” (Pákolitz István: Bízd az időre). — „Csavargni, akár egy karámból kicsapó | *betörhetetlen felkiáltójel*” (Nádor Tamás: A szerelem körei). — „Ez a kérdőjel te vagy, | *ez a felkiáltójel a te ocsudásod*” (Bede Anna: Tükörjáték). — „A felkiáltójelet | Lefektették gonosz erők | Feketében aztán nagyranőtt” (Orsovai Emil: Vásott percek). — „Kinestári egyhangúsággal | és csupa *felkiáltójeles fenyegetéssel* | árad utca hosszát a tilalom-özön” (Pákolitz István: Inkább). — „Ülök egy versvégi ponton. | Lakott mondatokon távol . . . | Mögöttem mogorva szavak | figyelik a csendet. | Leveleket hullatják. | *A felkiáltójelek élésednek*” (Markó Béla: Tűnődés). — „A bizonyosság | fölfeszülöm a keresztre, immáron | a képzeletbeli falíújságra, *felkiáltójelként*” (Thinsz Géza: Felkiáltójelként). — „Mögétek állok, nem közétek | s oly egyenesen, akár egy *roppant felkiáltójel*” (Lakatos István: A túl parton). — „Kamaszvár izzó ablakú | esti parkra mered | kavicsútjain sokasodnak | *sétálgató felkiáltójelek*” (Arató Károly: In memoriam). „*Eleven felkiáltójel* | a vágy feltörő mondata után” (Litauszky István: Kamasz). — „Sorsom, még kérdőjelek | s *szikár felkiáltójel* rá feleletem” (Filadelfi Mihály: Sorok a hegyekből). — „Mint *góliát felkiáltójel* | áll felnyújtott nyakkal János | a keresztelő | fényívek lengő sugarában | a kettéhasadt értelem között | az izzó művészet | búvóló égi jeleként” (Bárdosi Németh János: Látomások szószólója: Egry József képei előtt). — „Nagy bazalt szikláknak | *felkiáltójele* | egymás mellett meredez. | Hol az a mondat, | melyet ez a sok nagy | szikla kiáltóvá tesz” (Devecseri Gábor: Badacsony). — „Te ördögi szakadékok felett | lebegő | kaján fintor | s könnyed tagadás | *villózó felkiáltójele!*” (Papp Lajos: Kaleidoszkóp: Picasso képei előtt). — „Az ötödik emeleten élek, élesen villanó ablakok mögött, kezemben egy rosszul működő telefontal, s a *várakozás felkiáltójeleivel a szívemben*” (Vészi Endre: Felkiáltójelek a készülődésről). — „Ahogy dereng szeliden | a szélzilálta szöveg a vizen, | melynek végén *felkiáltójel a vitorlarúd*” (Káldi János: Füred, Tagore sétány). — „Mi tart meg? | Avilai Teréz álma a fallal körülvett, | nyár-forrázta kertben, hogy egyszer, | valamelyik levele végén, odaír, | odaír neki egy összeszakító, magas | *szent felkiáltójelet!*” (Gergely Ágnes: Egy reneaszánsz faragásra). — „*Kémények* | *felkiáltójele* a felhők hömpölygő mondata után” (Bihari Sándor: Jégvirág és gyöngyvirág). — „Csak önmagáért nem lehet a szó | Szúrj a napba *felkiáltó-*

jelem | világsugárzó rádióadó” (Kiss Dénes: Országoló). — „S míg táncolt minden, mi ál-eleven | Mint *felkiáltójel* állt mereven” (Gábor Andor: Kevesek megszámlálása). — „Legyen hát versem | szívem | hőse ő! | *Sorzáró fehér felkiáltójel* [N | agy | L | ászló | a költő]” (Csukás István: Ősz és egy költő).

6. Napjainkban minden stílusnembben, műfajban nagyon elszaporodtak a felkiáltójelek, mert árnyalt szemantikai használati értékük van. A versek nyelvi szövetében szerepet vállaló felkiáltójelek vizsgálata megkülönböztetően meggyőzőtt bennünket arról, hogy ezt a változatos szemantikájú funkciót is tekintetbe kell vennünk a felkiáltójelek értelmezésénél és hangosításánál. A használati érték íve nemcsak a csendes, udvarias óhajtól a harsány felkiáltásig, az irgalmatlan követelésig, a szigorú parancsig terjed, hanem a vershelyzeteknek, a költői szándéknak, az elérendő célnak megfelelően minden érzelmileg erősebben, árnyaltabban motivált mondanivaló jelzését is vállalják a felkiáltójelek. Így: a lelkendezést, az erős vágyakozást, a csodálkozást, a hetvenkedést, a rettenetet, az örömteli és fohászkodó felkiáltást, a kihívást és a tiltást, a döntésre való felszólítást, a harsogó lelkesültséget, az elfulladás döbbenetét, a rideg elutasítást stb. Hogy költőink a felkiáltójelek még árnyaltabb jelbeszédéről is tudnak, arról ezek a versrészletek tanúskodnak: „Önként füstbe szállnak a | *csillag-léptű, a forradalmár-képb* | *felkiáltójelek*” (Nádor Tamás: Bábel ideje). — „*Felkiáltójel-türelmetlen árad* | és szétfeszíti mellem ez az ének” (Bogdán László: Matiné). — „Csak akinek nincs más érve, | s pontot, vesszőt elvetett, | *tűzdel minden mondatvégre* | *felkiáltójeleket*” (Horváth Imre: Írásjelek). — „Verseim, egyszer még elindulhatunk? | Bár össze-vissza hánykódó betűkkel, | síró zárójelekkel, *zörgő felkiáltó-* | *jelek* kíséretében, de mégis induljunk el, | *ők a mi szerszámaink*” (Győri László: Kiselégia). A felkiáltójel alakjára komponált derűs, humoros kép is azt tanúsítja, hogy a felkiáltójel grafikai képéből kibontott poétikum is beletartozik abba a szerepkörbe, amit a felkiáltójel magára vállal: „Az ajtó előtt | lecsüngő pofájú bulldog ült | *...farka mozdulatlan felkiáltójel...*” (Kántor Péter: Áprilisi séta).

7. Ez a példánk arra is bizonyíték, hogy a felkiáltójel valóban sok funkciójú írásjel. Erről bizonykodik az is, hogy elég gyakran találkozunk a kérdőjel és a felkiáltójel *e g y ü t t e s* használatával is. Mai költőink verseiben is találhatunk olyan részleteket, amelyekben a két írásjel funkciójából, illetőleg a kérdőjel és a felkiáltójel együtt jelentkező lehetőségeiből alkotnak találó hasonlatokat, szóképeket: „Míg ifjan járjuk a hegyet, | *felkiáltójelek vagyunk*, | de lám, mint írástudók, | hátunkra véve az eget | nagy, görbe fák közt ballagunk, | *s kérdőjelekké változunk*” (Cspeli Szabó Béla: Írástudók). — „A kérdőjelek: | a görbe öreg emberek, | görbülök én is, lassan megtörve, | s aláhajolva a gödrökbe | mindig felállni! — | maradni szálás | fenyő, égig is mutató jel: | *nem kérdő, de felkiáltójel*” (Kalász László: Kérdeznek). — „A rendőr messze valahol | Az utca végén silbakol | És írásjelben öltve testet, | Ott *felkiáltójelnek festett* ... | Talán ő is néz engemet | És most magában emleget, | De végén itt a messze térnek, | *Kérdőjelet lát-annyyit érek*: | Így jár az emberi képzelet | Formál belőle így jelet | Vigyázza meg, hol áll a sorba: | Írásjelében ott a sorsa” (Londesz Elek: Írásjelek).

8. Egyik cikkünkben (Nyr. 102: 274) már szoltunk arról, hogy a kérdésnek és a felszólításnak sok közös eleme van: a kérdés egyúttal felhívás,

felszólítás a válaszadásra, az állásfoglalásra. Ezért is találkozunk a kérdőjel és a felkiáltójel együttes használatával. A felkiáltójellel szigorított kérdés (Jele: ?!) egyre gyakrabban jelentkezik nyelvhasználatunkban. Igen érzéketlenül szól erről Sütő András ebben a szövegrészletben: „Te nem kérde, hanem *felkiáltójellel mondd* nekem, mekkora is ez a felelősség valójában.” (Vö. Alföld, 1981, 9. sz. 58.) Tömör képi áttételekkel mai költőink arról is szólnak, hogy a felkiáltójelnek nem kizárólagos funkciója az indulatok jelzése, a *magabiztos higgadtság* érzékeltetését is vállalni tudja. Erre utal Garai Gábor Moszkvai nyár című költeményének ez a részlete: „Fecskek és felhőkarcolók | a felhőtlen, rugalmas kékre | fölrajzolnak egy tiszta szót | cirill betűkkel, hosszú, szálkás | ábrákkal: négy égtáj felé | lendül — majd *lezárja a higgadt | tudat felkiáltójele.*”

9. S végül röviden szólunk kell arról is, hogy a mai vallomásos és számonkérő lírai alkotásokban a szerzők lelki izgalma, felháborodása s jobbitó szándékkal telített indulata egészen sajátos közlő, kifejező szerepet vállaló felkiáltójelekben is ölt testet. Nem túlzás ez a megfogalmazás: a szemnek úgy tetszik, hogy a sokszor a megtöbbszörözött felkiáltójelek szinte belehasítanak a versek nyelvi szövetébe. A verses szövegek hangosításában a fül számára is érzékeltetni kell a költői szemlélődés állapotából kicsapó érzelmek, indulatok túlradását kifejező, de ugyanakkor *alakító* és *irányító* felkiáltójeleknek sajátos funkcióját az akusztikus, a melodikus követelmények szempontjából is: zeneileg, dinamikailag nem minden esetben csak a harsányság, a megemelt hangzás, s a heves pózok kíséretében jelentkező felkiáltás a legmegfelelőbb akusztikus eszköz a felkiáltójelek kifejező hangosításában. Természetesen a felkiáltójelekre komponált versek teljes hangszerelésére is tekintettel kell lennünk még akkor is, ha azt is érzékeljük, hogy a felhasznált felkiáltójelekben olyan *önálló* stílusértékek is benne rejlenek, amelyek révén az akusztikus stílusjegyek is felerősödnek.

10. A felkiáltójelek gyakran valóban „beleszólnak” a szövegbe, a költői üzenetbe, de arról a jelenségről is írunk kell, hogy olykor a költők a tartalmas gondolatot, az őszinte felháborodást, megrendülést és lelkesedést csak a sajátos szerepkörből kiesett és így elközömbösített felkiáltójelekkel pótolják. Az ilyen versek hangosításában jön rá a versmondó és hallgatósága, hogy a „tartalmas” felkiáltójelek „megszóllaltatásában” felhasznált akusztikus eszközök (a magasabb hangfekvés, az élesedő hangszínezet, a megnövelt nyomtaték, a megemelt hangadás) öncélú retorikai funkciót teljesítenek, és így hatástalanná válnak.

Bakos József

Vizsgálható-e a szövegbefogadás mértéke?

(Egy Ady-vers középiskolai elemzésének tanulságai)

1. Irodalomtanításunk legszebb feladata az esztétikai értékekre érzékenyen reagáló olvasóközönség felnevelése, vagyis olyan készségek kialakítása, amelyek lehetővé teszik a művészi szövegek értő, sőt műélvező befogadását. Egy irodalmi alkotás élményszerű élvezete nem egyszerűen szövegértés (különösen nem az a vers esetében), hanem bonyolult folyamat, mert a nyelvi jelrendszeren — mint közvetlen összetevőkön — kívül más, nyelven kívüli jelrendszerek is irányítják: stilisztikai, akusztikai elemek, érzelmi, kulturális mozzanatok, társadalmilag kialakult képzetek mélyítik el a szöveg jelentését.

Minden költői szöveg (vers) sajátos szövegmű. Ha az alkotó és a befogadó kapcsolatát a kommunikációs viszonyban fogjuk föl, ahol az adó—költő, a vevő—olvasó (befogadó), az üzenet — a költő szándékolt mondanivalója, közlemény — a vers vagy regény stb. szövege, akkor a költemény egy különleges normatív szabályrendszeren (kódon) megvalósuló egyirányú közlemény. Bizonytalan a sikeres „kommunikáció”, hiszen a verset olvasó vagy hallgató befogadónak át kell állnia a költő által alkalmazott egyéni kódra. (Pl. Ki kell találni, hogy a költő egy bizonyos nyelvi jelet, képet, alakzatot, ritmikai formát stb. milyen, a köznyelvitől erősen eltérő, egyéni jelentésben használ.) Közben befolyásolják — és így a művészi kommunikációt árnyalják — más, előzetes ismeretek, szövegelőzmények, egyéni esztétikai érzékenysége, érzelmi alkata, műveltsége stb., vagyis a szövegtanban ismert elnevezés szerint: a preszuppozíciók.¹

2. Vajon vizsgálható-e a versbefogadás mértéke? Le lehet-e mérni számszerűen, hogy a költői üzenet eljutott-e a befogadóhoz? Erre kerestem választ, amikor két III. osztályos gimnáziumi fakultatív csoport 24 tanulójaival elemeztem Ady Endrének: Az eltéved lovas című költeményét.

A többszörös jelentést hordozó verset értelmezték, elemezték, s az így elkészült dolgozatok tartalomelemzése betekintést nyújt a mű és a befogadó kapcsolatába. A tartalomelemzés közben felállított kategóriák értékelése pedig számadatokkal igazolhatja a költemény befogadásának rejtett „mechanizmusát”.

A művet elemző középiskolásoknak végig kellett járni a szövegbefogadás fokozatait a konkrét jelentés felismerésétől az egészen elvontig; verselemzés közben bonyolult elméleti leírást kellett végezniük, foglalkozni a vers struktúrájával, magyarázni, értékelni előzetes ismereteik szerint. A szövegértés preszuppozíciói (előismeretei) ebben az esetben a tankönyvekből megtanulható

¹ L. Nagy Ferenc: Bevezetés a magyar nyelv szövegtanába. Bp., 1981.

elemzési modellek és a tanári magyarázat, vagy ritkábban egy-egy Ady-tanulmány, esetleg hallott, megfigyelt rádió- és tévéműsorok. Így Az eltévedt lovas jellegzetes képei: a lovas-motívum, az őszi, vad táj, a passzív emberi világ, a fenyegető rémek, a múlt témahálózatán már úgy közvetítik Ady gondolatait, hogy a befogadó rávetíti saját ismereteit is.

A tanulók versszövegértése, -befogadása bizonyos mértékig irányított folyamat, hiszen magyarórakon, sőt a fakultatív oktatás keretében még inkább, ezt is tanulják.

A verselemzés, vagyis a befogadás fázisait meghatározhatjuk a nyelvi jelek szintjén: ide tartoznak a grammatikai, szintaktikai, stilisztikai elemek jelentései; és a mélyebb szövegösszefüggések szintjén: a denotatív jelentések fogalmi elemzésén túl a lexikológiai jelentéstartományokban.² Eddig még az alkotással csak mint nyelvi, ritmikai szöveggel foglalkozunk, a verselemzés azonban nem állhat meg a szemantikai értés síkján. A verset át kell tenni a nyelvi jeleken kívüli jelrendszerek és a kompozíciós összefüggések szintjére.

A tanulók dolgozatában vizsgáltam a verselemzés tartalmas, információ-hordozó jegyeit, ezekből állítottam fel a kategóriákat úgy, hogy csoportosításukban kifejeződjék a befogadás mélysége, a konkrét szövegértéstől a szimbólumok kibontásáig.

A dolgozatok szövegteni értékelése közben a következő kategória-csoportokat lehet elkülöníteni a befogadás szintjei szerint:

1. A költemény konkrét jelentését kifejező tartalmi jegyek szintje: ezeknek a kategóriáknak az előfordulása bizonyítja a denotatív és a szintaktikai jelentés síkján a szövegértést.

2. A versben a szókapcsolatok konkrét jelentésén kívül a mélyebb szövegösszefüggések felismerésére utaló tartalmi jegyek; ezek a verset a lexikológiai jelentés síkján értő befogadás kategóriái.

3. A nyelven kívüli valóság mozzanatainak tükröződése a verselemzésekben: a szimbólumok többletjelentéseinek felismerését kifejező kategóriák.

4. A kompozíciós összefüggések szintjének tartalmi jegyei: a költői kifejezőeszközökre mint művészi üzenetközvetítőkre felfigyelők elemzési kategóriái.

Az 1–2. csoport a versszöveg nyelvi jelentéskomplexumában meglévő tartalmi jegyek kategóriáit tartalmazza, a 3–4. a nyelvi jelrendszereken kívüli jelentések kategóriái. Az elemzési kategóriacsoportokat 1-től 4 pontig értékelve, súlyozva mennyiségileg is kifejezhetjük az Ady-vers befogadásának mértékét.

3; Mindegyik kategóriacsoport tagjait sorrendbe állítottam az előfordulás gyakorisági mutatója szerint.

1. csoport: A költemény konkrét jelentését befogadók elemzési kategóriái. Szövegértés a denotatív és szintaktikai jelentés síkján

Kategóriánkénti pontszám: 1

Elérhető maximális pontszám 1 dolgozatban: 10

Elérhető maximális pontszám 24 dolgozatban: 240

² L. Vö. Károly Sándor: Általános és magyar jelentéstan. Bp., 1976.

Sorrend	Kategóriák	Előfordulás	Elért pontszám	A max.-hoz viszonyított arányszám %-ban
1.	Tájelemek, úttalan út	23	23	95,80
2.	Múltidézés	18	18	75,00
3.	Eltévedés	16	16	66,66
4.	Fenyegető rémek	16	16	66,66
5.	Utas- lovas-motívum	15	15	62,50
6.	Céltalan bolyongás	14	14	58,33
7.	Homály-, köd-motívum	14	14	58,33
8.	Gátló erők, akadályok	11	11	45,83
9.	Őszi képek	8	8	33,33
10.	Passzív emberi világ	6	6	25,00
	Összesen	141	141	58,75%

Tanulságos, hogy a költemény konkrét jelentéskategóriáiból melyikkel milyen arányban foglalkoztak a tanulók. Nem véletlen, hogy a „tájelemek”, a „múltidézés” és az „eltévedés” motívumával foglalkoztak a legtöbben. A tájelemek felidézése azért szerepel 21%-os főlényvel legelől, mert a tankönyv ennek kulcsszerepet ad az Ády-kép kialakításában.

Az elemzésekben elsősorban a tankönyv által sokat említett jelentéssíkot ragadták meg, ezt fogadták be a legintenzívebben. Ugyanakkor a vers-elemzésnek ezen a legalsó szintjén is csak kevesen számoltak ugyanezeknek a tájelemeknek mint „gátló erőknek” értékelésével, még kevesebben emlékeznek a „passzív emberi világ” versbeli szerepére. Ez utóbbi két kategória a tanári magyarázatból lehetett ismerős.

A preszuppozíciók hasznos megtérülése számszerűen így alakul: tankönyvbeli ismeretek 95,80, illetve 75,00, 58,33%-os, a tanári magyarázatból 54,83, illetve 25,00%-osak.

Szembetűnő a különbség a tankönyv javára: „Verba volant, scripta manent.”

A 2. csoport kategóriái kifejezik a szövegbefogadás fejlettebb szintjét, a lexikológiai jelentéskapcsolatok felismerését.

E kategóriák előfordulása a dolgozatokban feltételezi a szavak, szókapcsolatok poliszemiájára való reagálást és a jelentésmezőkre is felfigyelő szövegbefogadást.

A kategóriák közül a *csupa* szó értelmezése azért került a 4.-ből ide; a *szimbolizmus* és a *háborúellenesség* pedig a 3.-ból, mert figyelembe vettem a tanulók előzetes ismereteit is. Ilyen még a magyar Ugar-motívum és a Lelkek a pányván c. vers felidézése is. Ezek meghatározó elemzési kategóriák voltak a tankönyvben, így a tanulóknak nem kellett feltétlenül megjárni a költői szöveg befogadásának előbb feltételezett négy lépcsőjét felismerésükhöz.

Kategóriánkénti pontszám: 2

Elérhető maximális pontszám 1 dolgozatban: 26

Elérhető maximális pontszám 24 dolgozatban: 624

Feltűnő a „szimbolizmus” kategória 100%-os megléte a dolgozatokban! Erőteljesen érvényesül itt is a tankönyv hatása: Adyt a szimbolizmussal együtt tanulták.

Sorrend	Kategóriák	Előfordulási szám	Pontszám	A maximálshoz viszonyított arány %-ban
1.	Szimbolizmus	24	48	100,00
2.	Háborúellenesség	19	38	79,16
3.	A szerkezet jelentése	18	36	75,00
4.	A <i>csupa</i> szó értelmezése	18	36	75,00
5.	Kilátástalanság	13	26	54,16
6.	A vers megírásának körülményei	12	24	50,00
7.	Kísérteties hangulat	12	24	50,00
8.	Általánosító nyelvtani formák	11	22	45,83
9.	Monotonitás	10	20	41,66
10.	Rímelés	6	12	25,00
11.	A magyar Ugar-motívum	8	16	33,33
12.	A vers ritmikája	5	10	20,83
13.	A „Lelkek a pályván”-motívum	4	8	16,66
Összesen		160	320	51,28%

Kevesebben ismerik föl a magyar Ugar-motívum meglétét, noha az 1. kategóriacsoportban a „tájelemek” kategóriája 1. helyen állott. Az ellentmondás csak látszólagos. Természetes, hogy a tájelemek konkrét jelentésére reagálnak, de már nehezebb azt észrevenni, hogy a „dudva, a muhar, a gaz” (A magyar Ugaron) ugyanaz a lexikológiai jelentésmezőben, mint az „erdővel náddal póre sík”. Ehhez már az Ady-életműben kellene gondolkodni, egy új jelentésösszefüggésben, új versben kellene ráismerni egy versmotívumra. Ez és a ritmus kifejező ereje is csak a tanári magyarázatban hangzott el, és a szövegértésnek ezen a szintjén is jóval kisebb hatású a tankönyvből szerzett ismereteknél (33,33%, 16,66% — szemben a tankönyvből származó előismeretek 100%, 41,66%-os arányával).

A 3. kategóriacsoport: a nyelven kívüli valóság mozzanatainak tükröződése a verselemzésekben, a szimbólumok többletjelentéseinek felismerését kifejező kategóriák.

Itt már a befogadó kilép a nyelvi jelrendszerből, felfigyel a *s u g a l l t j e l e n t é s r e*, keresi a szövegben meg nem fogalmazott költői üzenet „üres mondatait”.

A szövegértésnek ezen a szintjén a víziók a vers hangulatával együtt tartalmi jegyekként nyilvánulnak meg. A befogadó már szövegkomplexumnak látja a versszöveget, rádöbben pl. a költemény motívumaiban a költő korának problémáira, beleérzi az alkotó egyéniségét, miközben hasznosítja a különböző forrásokból szerzett előismereteit.

Kategóriaérték: 3 pont

Egyéni maximális pontszám: 54

Összes maximális pontszám: 1296

Az 1–2. kategóriacsoport 58,75 és 51,28%-os átlag-kategóriaértéke mögött a 3. csoportban hirtelen esés áll be. A műértő-műélvező szövegelemzés, befogadás folyamatában ez az a határ, ahol már a szemiotikai jelentés⁴ hat.

A szövegértésnek ezen a szintjén is első helyen állnak a tankönyvi átvételek: az „időtlenség”, „az eltévedt magyarság”, az „eltévedt emberiség”, az „eltévedt Ady”, a „dehumanizált, emberellenes világ”, a „civilizálatlan rémekről való félelem” mondanivalója (66,66%-tól 45,83%-ig).

⁴ L: Károly Sándor: Általános és magyar jelentéstan Bp., 1976.

Sor-rend	Kategóriák	Előfordulás	Pontszám	A maximális-hoz viszonyított arány %-ban
1.	Időtlenység	16	48	66,66
2.	Eltévedt magyarság	15	45	62,50
3.	Eltévedt emberiség	14	42	58,33
4.	Emberellenes világ	12	36	50,00
5.	Félelem a civilizálatlan világtól	11	33	45,83
6.	Az eltévedt Ady	10	30	41,66
7.	Hasztalan kísérletezés	10	30	41,66
8.	Halál, pusztulás	9	27	37,50
9.	Állandóan újratermelődő gátak	8	24	33,33
10.	Rejtőzés, bújdosás	7	21	29,00
11.	Tehetetlenség	6	18	25,00
12.	Tévhitiek, irracionális álmok	6	18	25,00
13.	Erőszak	3	9	12,50
14.	Hajszoltság, menekülés	2	6	8,33
15.	Fájdalom	2	6	8,33
16.	Felbolydult világ, visszas értékek	2	6	8,33
17.	Felelősség kérdése	2	6	8,33
18.	Kirekesztettség, magány	2	6	8,33
	Összesen	137	411	31,71%

A tanári magyarázatból felbukkanó elemzésmozzanatok kategóriái, a „hasztalan kísérletezés”, „elmúlás”, „állandósult újratermelődő gátak” 41,66, 37,50, 33,33%-os arányszámot mutatnak. Ebben a kategóriacsoportban már nincs is olyan nagy különbség a tankönyv és a tanári magyarázat hatásfoka között, mert ezeket a kategóriákat a jobb képességű tanulók elemzéseiben le lehetjük föl zömmel. Nagyobb teret kap ezen a szintén már az önálló megoldás is.

A 4. csoport: A kompozíciós összefüggések szintjének tartalmi jegyei: a költői kifejezőeszközökre mint művészi üzenetközvetítőkre reagáló elemzési kategóriái (l. a következő oldalon):

Sor-rend	Kategóriák	Előfordulás	Pontérték	A maximális-hoz viszonyított %-os arány
1.	Kulcsszavak keresése	12	48	50,00
2.	A lódobogás ritmusa	11	44	45,83
3.	A jelzők szerepe	9	36	37,50
4.	Gondolatritmus	8	32	33,33
5.	Sötétség, szintelenség	6	24	25,00
6.	Csend, tompaság	6	24	25,00
7.	Neologizmusok	6	24	25,00
8.	Negatív értékek jelentése	5	20	20,83
9.	Pesszimizmus	4	16	16,66
10.	Nominális stílus	3	12	12,50
11.	Archaizmusok	3	12	12,50
12.	Víziók	2	8	8,33
13.	Tragikum	1	4	4,16
14.	Balladaiság	1	4	4,16
	Összesen	77	308	22,91

Pontérték: 4

I dolgozat maximális kategória-pontszáma: 56

Az összes dolgozat maximális kategória-pontszáma: 1344

Ez a legmagasabb szintű, műértő-műélvező befogadás. A formai jegyek, amelyek a verset verssé teszik, ebben a stádiumban tartalmiakká válnak, és rezonátorként erősítik fel a l a t e n s j e l e n t é s e k e t.⁵ A befogadó itt döbben rá igazán, hogy a verset „nem lehet lefordítani” prózára. Olyan nyelvi konstrukciót fejt meg, ahol sajátos szabályok érvényesülnek: a verssé szerveződés hangtani, verstani, ritmikai szabályai. Megértés és sejtés vibrál az olvasóban, ez teremt benne feszültséget, és egyszerűvé, megismételhetetlenné, titokzatossá avatja Ady szimbolista versét.

A tanári magyarázatból a „pesszimizmus” és a „víziók” kategóriái ismét csak kis arányban vannak jelen a dolgozatokban (16,66, 8,33%-ban), ugyancsak a „nominális stílus” és az „archaikus szókapcsolatok” is (12,50%). A tankönyvbéli ismeretekből szerzett elemzési mozzanatok arányszáma ebben a kategóriacsoportban is kedvezőbb (50,00, 45,50%). A tanulók számára Az eltévedt lovas c. költemény befogadásához, értő elemzéséhez a szükséges előismereteket elsősorban a tankönyv szolgáltatta, ezt tekintették a legfontosabb ismerettárnak.

4; Ha az egyes kategóriacsoportok arányszámait összehasonlítjuk, a következő értékeket kapjuk az Ady-vers befogadásának folyamatáról:

Kategóriacsoportok	Pontérték	Elért pontszám	Max. pontszám	%
1. A denotatív-szintaktikai jelentés megértése	1	141	240	58,75
2. A lexikológiai jelentés, a poliszemiából adódó jelentések felismerése	2	320	624	51,28
3. A szimbólumok jelentéstartományának befogadása	3	411	1296	37,71
4. A költői kifejezőeszközök jelentéseinek befogadása	4	308	1344	22,91
Összesen	10	1180	3504	33,64

A 24 verselemző iskolai dolgozatban tehát Az eltévedt lovas c. Ady-vers befogadását kifejező kategóriacsoportok 33,64%-a fogalmazódott meg, durván fogalmazva a költői üzenet harmadrésze ért célt, miközben a III. osztályos gimnazista tanulók aktivizálták a tankönyvből, a tanári magyarázatból és egyéb helyekről származó előismereteiket.

A két fakultatív csoport összetétele, értelmi képessége, esztétikai fogékonysága egy átlagos gimnáziumi osztályúnak felel meg, ahol a tehetségesek mellett ott szerepelnek a közepesek, sőt a gyengék is. A dolgozatírás körülményei (helye, ideje) olyanok voltak, mint egy szokásos iskolai dolgozaté.

Természetesen más korú, más műveltségű befogadók elemzéséből más adatokat nyernénk, függően az előismeretektől, a preszuppozícióktól.

⁵ A szöveg többletjelentése, sugallt jelentés.

A dolgozatok tartalomelemzési kategóriacsoportjainak értékeléséből mást már számszerű adatokkal is bizonyíthatjuk, hogy egy szimbolista vers befogadása nem azonos a szöveg megértésével, azon túl többfázisú szellemi tevékenység. (Mutatják ezt az egyre csökkenő értékek a maximálisan elérhető pontszámok %-ban kifejezett aránymutatóiban.)

Mivel a vers különlegesen, egyéni módon konstruált szöveg, de szöveg a versből készült elemzés is, a szövegtan módszereivel vizsgálhatjuk a befogadás folyamatát, sőt mértékét is, tapasztalatait pedig hasznosíthatjuk az irodalomtanításban. Verselemzéskor szövegértésre is nevelünk, közelebb juttathatjuk tanítványainkat a jövő olvasóközönségét minden alkotó nagy vágyához, amit Ady Endre így fogalmaz meg: „hogy látva lássanak”, hogy ne legyen akkora szakadék író és olvasó, mű és közönsége között.

Szili Szabolcsné

A nagykoványi nyelvjárás jövevényszavai

Egy-egy helyi nyelvjárás jövevényszavainak vizsgálata korántsem új keletű a magyar dialektológiában, hiszen cikkben vagy nagyobb tanulmány részeként többen is foglalkoztak ezzel a témakörrel (pl. Penavin Olga: Nyr. 88: 450–6; Bálint Sándor: Nyr. 94: 345–7; Imre Samu: NytudÉrt. 72. sz. 81–90; Kiss Jenő: MNyTK. 159. sz. 43–55). Az itt említett dolgozatok tanulságait fölhasználva jutottam arra gondolatra, hogy a nagykoványi népnyelv jövevényszavait csokorba gyűjtöm és közzéteszem, ugyanis tájszólásunkra több nyelv is hatással volt; főképpen a német nyelvjárás elemek térhódítása jelentős, viszonylag számottevő bizonyos latin szavak elterjedése is, valamint — csekély mértékben ugyan — szerb-horvát és cigány eredetű tájszók bekerülésével is számolni lehet. Adataim társadalmi elterjedtségét a következőképpen minősítem: () = régies és < > = ritkán használt alak.

A nagykoványi tájszólás szókészletére is jellemző — miként a köznyelvre és minden nyelvjárásra —, hogy származását, összetételét vizsgálva több rétegű, vagyis az ősi finnugor elemektől az ótörök, szláv, német, latin francia stb. jövevényszavakon és a belső szóteremtéssel keletkezett lexémákon át a nemzetközi vándorszólig különböző eredetű, állományát tekintve szakadatlan változásban levő szavakból tevődik össze. Mivel a nagykoványi nyelvjárás szókincsének gyűjtését még nem fejeztem be és a közelebbi-távolabbi környékről sem jelent meg még tájszótár (földrajzilag Kiskanizsa van legközelebb, ahonnan Markó Imre Lehel jelentetett meg regionális szótárt), ezért természetesen arra nem vállalkozhattam, hogy anyanyelvjárás szókészletét az egyes elemek eredete szerint fogjam vállatóra. Erre egyébként elvi okokból sem volna szükség, hiszen a nagykoványi tájnyelv szókincsének jelentős hányada azonos a köznyelvvel, amelynek szókészlete etimológiai szempontból föl van dolgozva.

A fentiekben kifejtettek alapján a nagykoványi nyelvjárás szókincsének vizsgálatában azt tekintetem feladatommak, hogy a valódi tájszók (néhány esetben az alakilag tanulságos elemek) elemzésével mutassam be a nyelvjárás szókészletének sajátos vonásait. Az ide sorolt tájszók eredetének bizonyításában a szakirodalom eredményeire támaszkodtam, mégpedig elsősorban a TESz. és az ÉKsz. álláspontját, minősítéseit vettem figyelembe, a német eredetű jövevényszavak besorolásában ezenkívül Imre Samunak a felsődéri nyelvjárás szókészletére vonatkozó kutatásait (vö. NytudÉrt. 72. sz. 81–90) és Kiss Jenőnek a mihályi népnyelv német eredetű tájszavait feltáró munkáját (vö. MNyTK. 159. sz. 43–55) is fölhasználtam. Eljárásomat azzal indokolom, hogy a községünkbe települt német családok különböző falvak más-más német nyelvjárását beszélő lakóiból kerültek ki (pl. Kocsola, Nagyszékely, Pári); s ezekről a tájszólásokról — sajnos — nem készült dialektológiai tárgyú leírás. A nagykoványi nyelvjárás cigány eredetű tájszavait viszont egyrészt a TESz. és az ÉKsz. fölhasználásával, másrészt a helybeli cigányok nyelvhasználatának passzív módszerű megfigyelése alapján vettem föl szógyűjteményembe.

A nagykovácsi tájszólás szókészletének néhány sajátos vonása jórészt annak következtében alakult ki, hogy a község lakói a török hódoltságot követő újratelepülés során és a későbbiekben idegen nyelvű népekkel kerültek kapcsolatba. A XVII–XVIII. század fordulóján kisebb csoportokban szerb családok költöztek a faluba. A szerbek egy része beolvadt a helyi lakosságba, más része elköltözött.

A szerb-horvát nyelvi hatás, ha ilyenről egyáltalán beszélhetünk, csekély mértékű lehetett, hiszen csupán egy-két tájszóról lehet feltételezni, hogy talán az egykori rácok (szerbek) terjesztették el a nyelvjárásban. A következő tájszókát lehet ebből a szempontból figyelembe venni: *gica* 1. 'tojáshímző eszköz', 2. 'zsupfődeles ház ormát szegélyező zsupköteg', *doszta* 'elegendő', *keszöce* 'kukoricalisztból készített étel', (*merce*) 'régie ürmérték (kb. 25 literes)', (*nyoszolu*) 'ágy; nyoszolya', (*paloznya*) 'fészektójas', *paroznya* 'a pattogatott kukorica ki nem pattogott szeme', *píte* 'süteményféle' és *siska* 'lelógó fülű (pl. disznó)'. A szerb hatás kisebb mértéke mellett szól az a körülmény is, hogy a XVIII. században alig találunk a község lakói közt szerb nevű családokat. Ilyen például a *Peszer* családnév az 1728-as összeírásban, valamint az 1753-as összeírásban szereplő *Drávocz* név, amely *Drávecz* ~ *Dravecz* formában ma is megvan a nagykovácsi lakosok között. A *Peszer* név elírás lehet a *Peszér* helyett, ugyanis a napjainkban is közismert *Pöszér-kút* földrajzi névben – véleményem szerint legalábbis – az egykori *Peszér* > *Pöszér* családnév lappanghat, mint ahogy a *Csibor-gödör* helynévben is egy, a faluban ma már nem ismert, de az 1728-as összeírásban meglévő *Csibor* családnév szerepel előtagként. Mindkét összeírás egyébként a Tolna Megyei Levéltárban található meg.

A XVIII. században még csupán néhány német család költözött a faluba, de a XIX. század első felében is kisszámú németajkú lelt otthonra Kőnyi községben. Német nyelvű lakosok betelepülése a Bach-korszakban öltött nagyobb méretet, de a helybeli magyar lakosság létszámához viszonyítva ez sem volt olyan arányú, hogy a falu etnikai, nyelvjárási arculatát lényegesen megváltoztatta volna. Ami változás a német ajkúak beköltözése a nagykovácsi tájszólásban okozott, az elsősorban a német jövevényszavak viszonylag nagy számában mutatkozik meg. Ezek nagy része a Bach-korszak után gyökeresedett meg a nyelvjárásban. Elterjedésükben némiképpen egy-két szomszédos falu (elsősorban Pári, kisebb mértékben Kocsola) lakosságával történő érintkezés is közrejátszott, valamint az Osztrák–Magyar Monarchia idején az osztrákokkal közös ezredekben való katonáskodás is hozzájárult néhány német eredetű szó és kifejezés térhódításához. Ilyen például a *cibak*, amelynek eredeti 'katonáknak adagolt kétszersült' jelentése nem él ugyan a nyelvjárásban, de az *Uan, mind a cibak* 'nagyon száraz' értelmű szólás-hasonlat mind a mai napig megőrizte.

Mivel a nagykovácsi tájszólásban használatos német jövevényszavakat nemegyszer körülményes, problematikus lett volna bizonyos fogalomkörökbe besorolni, ezért az egyszerűség kedvéért az ide tartozó szavakat, kifejezéseket betűrendben teszem közzé. Azokat a német eredetű elemeket, amelyek már nagyon régen meghonosodtak nyelvünkben (pl. *borbély*, *farsang*, *gallér*, *herceg*, *torony* stb.) vagy későbbi átvételek ugyan, de országszerte ismeretesek (pl. *cucli*, *dózni*, *kapszli*, *pakli*, *smirgli*, *tromf* stb.) nem vettem föl szógyűjteményembe. Kivételt ez alól csak akkor tettem, ha az adott jövevényszó hangalakja nagyobb mértékben eltér a köznyelvitől (pl. *céndzár* 'a vásároknál másoknak alkudni segítő személy: alkusz, szenzál', *fölöstökön* 'reggeli; früstük', *porhelt* ~ *sporhelt* 'takaréktűzhely; sparhelt', *sum* 'kedv, hangulat; svung' stb.) vagy pedig a nyelvjárási szóalak valamilyen hangtani szempontból figyelemre méltó változást mutat (pl. *hébér* 'borszívó eszköz, lopó; hévér', *májtér* 'habarcs; malter' stb.). Természetesen akkor is kivételt tettem, ha egy-egy szónak a jelentése tér el a köznyelvitől vagy más nyelvjárá-sokétól (pl. *dépo* 'farakás', *jágér* 'erdész', *masina* 'cséplőgép', *rétli* 1. 'blúz' 2. 'férfi kiskabát; zakó' stb.).

Az adatok besorolásában az ÉKsz. minősítéseit vettem alapul. Eszerint anyagomból minden olyan német eredetű szó kimaradt, amely az ÉKsz.-ban általánosan ismert szóként fordul elő. Besoroltam viszont a német jövevényszavak közé minden valódi és jelentésbeli tájszót, az alakilag különbözőket — mint fentebb indokoltam — csak kivételképpen. Tájszónak számítottam azokat a lexémákat, amelyek az Értelmező Kéziszótárban nincsenek meg, illetőleg az ott megtalálható szavak közül azokat a német eredetűeket is fölvettem összeállításomba, amelyek *táj* (= tájnyelvi) és *nép* (= népi, népies) minősítéssel szerepelnek.

A nagykönyvi nyelvjárás n é m e t jövevényszavai a következők: *abázull* ~ *habázull* 'bőkezűen bánik az állatok etetnivalójával; pazarol <vmilyen ételt>', *abriktull* 'üt, (el)ver', *áncvájra* 'gyorsan, egykettőre', *áncstül* 'egyenlő állás, kiegyenlítés <a kuglizásban, tekejátékban>', *ándung* 'hangulat, kedv, állapot', *áslang* 'kénlap; ánslog', *áspa* 'motolla', *áspáll* 'motollál', *auf* 'föl <a lónak mondják, amikor (pl. patkoláskor) a lábát föl akarják emelni', *avandzséroz* ~ *avandzsérull* 'előlép <a rangsorban>; avanzsál', *avizáll* 'üzenetet átad, beszél vkinek', *baktër* 'vasúti pályaór', *bekáfull* 'lerészegedik, berüg', *belinërkeszenõ* 'kötött vagy horgolt nagykendő; berlinerkendő', *berukkull* 'bevonul <katonának>', *bukza* 'pénztárca', *cáig* 1. 'gyenge minőségű ruhaszövet', 2. 'élesztő', *cakni* 'ruhaszegély; cakk', *cakompakk* 'mindenestül, összesen', *calstok* 'colostok', *cëkkër* 'kétfülű, hántolt vesszőből készített kisebb kosárféle', *cëndzár* 1. 'a városokban másoknak alkudni segítő személy; alkusz, szenzál', 2. 'házasságközvetítő <asszony>', *cëndzárkodik* 1. 'a vásárban alkudni segít vkinek', 2. 'házasságot közvetít <asszony>', *cibak* (csak az *uan*, *mind a cibak* 'nagyon száraz' jelentésű szóláshasonlatban használatos), *ciha* 'dunya- vagy párnahuzat', *curikk* 'vissza, hátra', *curikkul* ~ *crukkul* 'hátrál', *csicsédli* 'aprópénz', *dëpó* 'farakás', *dincitüll* 'párol; dinsztel', *dunc* 'befőtt; dunszt', *ëccáig* 'evőeszköz', *egrecéroz* ~ *egrecérull* 'erőszakosan irányít, parancsolgat; egzecíroz', *ërifëráll* 'elárúsít, elad; elliferál', *fajin* 1. 'rendes, becsületes', 2. 'finom, jóízű <étel>', *fájront* 'a munka befejezése, abbahagyása', *fars* 'hamis, rossz; fals', *fásérozott* 'vagdalt hús; fásírozott', *faszull* 'kikap, szorul', *fédérés* 'rugózzal ellátott, rugós', *fërslag* 'nagy láda; ferslóg', *fértá* ~ *fértál* '8 katasztrális hold', *fértásajtár* 'kisebb dézsa', *fikumfërtig* 'teljesen kész, be van fejezve', *flaszter* 'kövezett járda', *forhant* 'használt, tartalék <pl. ruha, szerszám>', (*fölostököm*) 'reggeli', *frász* 'fene <szitkozódásban használatos>: *A frász essën bele!*, *furtonfurt* 'állandóan, szünet nélkül', *futura* 'magtár', *futurás* 'magtáros', *fürhang* 'függöny', (*güfli* ~ *grifli*) 'palavessző', *gült* 'rendben van, érvényes', *griff* 'a lópatkó közepébe helyezhető csavar', (*hájzli*) 'árnyékszék', *haptáig* ~ *haptáig* 'vigyázállás; hapták', *hëbër* 'borszívó eszköz, lopó; hévér', *hëcsédli* 'csipkebogyó', *hërgott* 'káromkodásban használt szó': *A hërgott szencségit nekijje!*, (*himpër*) 'málna', *isterc* ~ *buzaislerc* 'búzaliszttól piritott étel', *jágër* 'erdész', (*kalázli*) 'üvegpohár', *kászli* 'konyhaszekerény', *kiszni* 'ládaféle', *klumpa* 'facipő', *kóstáll* 'vmennyibe kerül', *kötër* 'fogda, zárka', *kuffër* 1. 'katonaláda', 2. 'far, fenék', *kukkër* 'látcső', *kukkërull* 'látcsövön néz vmit', *kunc* 'ügyesség, fortély', *kunërull* 'dorgál, szid', *lórë* 'gazdasági vasút kocsija', *lörë* 'rossz minőségű bor', *májtër* 'habarcs; malter', *maródi* 'beteges, gyengélkedő', *masina* 'cséplőgép', *masináll* 'cséplőgéppel csépel', *masinás* 'cséplőmunkás', *masni* 'szalagcsokor', *mosztra* 'esetlenül nagy, otromba', *möring* 'jegyajándék', *munër* (csak a *munërba van* 'bajban van' kifejezésben használatos.), *nánámpöttömbe* 'nagyon messze, elérhetetlen távolságban', *nyukli* 'metélt; núdli', *ordung* 'rendetlenség, fölfordulás', *ordungull* 'rendetlenséget, fölfordulást csinál', *összestimüll* 1. 'összehangol', 2. 'összejátszik vkivel', (*pájsli*) 'gyomor', (*pámvádli*) 'kisvasút', *parula* 'kézfogás tenyérbe csapással; parola', *parulázik* 'parolat ad vkinek', *püingá* '(kés)penge', (*pülli*) 'kb. 10–15 literes faedény', *porhelt* ~ *sporhelt* 'takaréktűzhely; sparhelt', *pront* 'vérmegyezés', *pruszli* 'női mellény', *pufándli* 'múfar', (*rajcsur*) 'katonaságnál' lovaglási gyakorlat', (*rajcsuroz*) 'katonaságnál lovaglási gyakorlatot

végez', *rapsic* 'orvvadász', *raszull* 'pihen', (*réf*) 'régii hossz mérték; rőf', *réfüll* 'ver, megpofoz', *ren* 'sütő', *rélli* 1. 'blúz', 2. 'férfi kiskabát; zakó', *rifull* 'szaggat, tép', *salukátër* 'zsalugáter', *sámédli* 'zsámoly', (*sifonér*) 'ruhásszekrény', *silapos* 'kajla, ferdén álló <kalap>', *simfüll* 'ócsárol, leszól vkit', *sindő* 'tetőcserép; zsendely', *sindölöz* 'zsendelyez', *sirbakull* 1. 'búslakodik', 2. 'siránkozik', *sluszpassz* 'vége, nincs tovább', *smórni* 'pirított lisztből készült étel', *stájër* 'lóhere', *stëfundër* 'iparos, iparosféle', *stóc* 'rakás; stósz', *strájja* 'az istállóban felfüggesztett, a jószágot egymástól elválasztó farúd', *sübër* 'a szekér fenekéhez és oldalához illeszkedő, trapéz alakú deszka, amely megakadályozza a rákormány kiszóródását', *sublót* 'fiókos szekrény', *sukk* 'régii hossz mérték', *sum* 'kedv, hangulat; svung', *susztëráj* 'cipészműhely', *szaltërull* ~ *szaltëroz* 'szétválogat, osztályoz; szortíroz', *szëkánt* 'zsörtölbő, kötekedő <ember>', *taniszi* 'papírzacskó; stanieli', *tëlázi* ~ *tëlázsi* 'polcos állvány; stelázi', *tëszli* 'a szekértengely végére erősített vaskupak', *tilángli* (*zsir*) 'a disznó belső részeit borító, fátyolszerű zsírréteg', (*tislër*) 'asztalos', *trëcéruull* ~ *trëcéroz* 'vmire szoktat, nevel; dresszíroz', *trotyli* 'totykos, lassú mozgású <személy>', *tuszli* 'vászonból készített, kévekötéskor mindkét karra húzott ruhadarab', *vájling* 'nagy méretű bádognál', *vándli* 'az a mozzanat, amikor a kuglizásban a golyó a pálya szélét képező oldaldeszkát éri', *vártëpiszli* 'várj egy kicsit' (a *vártëpiszi*, *hurka süll* szólásszerű kapcsolatban használatos), *vëndő* 'zsirosbődn; vëndely', *vërbung* 'fölfordulás, rendtelenség', *vërbungull* 'fölfordulást, rendtelenséget okoz', *vërcájg* 'szerszám', *vërtáfull* 'virraszt, éjjelez', *vikszüll* 'padlót' fényesít', *zupa* 'régén a katonaságnál kapott' leves' és *zsvártli* ~ *sfártli* 'disznósajt'.

Ha a nagykoványi tájszólás német jövevényszavait fogalomkörök szerint tekintjük át, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy az átvételek nagy része néhány témakörbe sorolható, mégpedig elsősorban a mezőgazdasági munka és eszközei, a szerszámok és házi eszközök, a táplálkozás, az öltözködés és a katonaelet szókincsére terjednek ki. A nyelvjárást ért német hatás egyébként kb. századunk első harmadáig érvényesült, ugyanis nagyjából addig éltek a faluban olyan emberek — az 1900-as évektől egyre inkább csökkenő számban —, akik még valamelyest az eredeti német tájszólásukat is őrizték.

A betelepült német ajkú lakosság nemcsak a nyelvjárási szókincsében hagyott maradandó nyomokat, hanem ezenkívül hatást gyakorolt a község hagyományainak, szokásainak némely területére is, főképpen a népi táplálkozásra és a viseletre. Így pl. valószínűnek látszik, hogy a búzaliszt pirításával készített ételnek nemcsak az *isterc* ~ *búzaisterc* és *smórni* neve került be a nagykoványiak szókincsébe, hanem a névvel együtt maga az ételfajta is a beköltözött németektől vált ismertté. Mivel néhány évtizeddel ezelőtt még nagyon sok *zsuppos* (szalmatető) ház volt a községben, ezért ezeknek befedésére sok zsúpra volt szükség. A zsúpot rozsból állították elő kézi csépléssel. A rozscséplés fontos eszköze volt a *csép*. A vele történt rozscsépillés munkamenetét a helybeli, tősgyökeres magyarság valószínűleg részben a bekerült németektől, részben a szomszédos, német telepítésű Pári község lakóitól tanulta el. Ugyanők abban is szerepet játszhattak — véleményem szerint legalábbis —, hogy a *bokáncsi* 'gyapjúból kötött zokni <főleg lányoknak, asszonyoknak>', a *tutyi* 'gyapjúból kötött lábbelféle', a *hossziszáru kapca* 'gyapjúból kötött, térdig érő, mintás harisnyaféle <férfiaknak>' és a *klumpa* 'facipő' a nagykoványiak viseletében is teret hódított. A *klumpát* a környéken jellegzetes pári viseletnek tartották, ezért csúfolják a páriakat *klumpásoknak* is (vö. Tolna megye földrajzi nevei. Bp., 1983. 126). Az utóbbi két-három évtizedben egyébként a három viseleti darab közül a *hossziszáru kapca* és a *klumpa* szinte teljesen visszaszorult, de *tutyi*-ban is kevesen járnak, elsősorban középkorú és idősebb asszonyok viselik még napjainkban is.

A nyelvjárásban kisebb számú, latin eredetű jövevényszó is meggyökeresedett. A valódi tájszókon kívül néhány jelentésbeli lexémát (pl. *esenc* 'ecet', *limbus* 'ingoványos, vizenyős terület stb.) és egy-két jellegzetes alaki tájszót (pl. *iskátula* ~ *katula* 'doboz;

skatulya', *létánya* 'litánia', *tréktáll* 'sokfélével' kínál'), is fölvettem összeállításomban. A következő szavak sorolhatók ide: (*ádvént* 'karácsony előtti időszak', *ámmént* 'munkában lemaradó, mindenhol elkeső ember', (*ápitus*) 'étvágy', *árénda* 'haszonbérlet', (*áristom*) 'zárka, fogda <a katonaságnál>', *aszparátusz* 'aszparágusz', *bónás* 'zavarodott, kerge', (*dékány*) 'harangozó', *déta* 1. 'különleges étrend; diéta', 2. 'sok beszéd, fecsegés', *détázik* 1. 'diétázik', 2. 'sokat beszél, fecseg', *dézöntor* 'csinytevő, pajkos <gyerek>', *diskuráll* 'veszekszik, vitatkozik', *dispitáll* 'pörlekedik, veszekszik', *doktor* 'orvos', *egzekució* ~ *égzekució* (csak az *uan*, *mind az egzekució* 'hajthatatlan, makacs' jelentésű szóláshasonlatban használatos), *esenc* 'ecet', *franc* 1. 'fene <szitkozódásban használatos>': *A franc egye még!*; 2. 'nőcsabász': *Naty franc az a Pista gyereék, sok lánnak udvarát má életibe.*, *fundáll* 'vizsgálgat, szemügyre vesz', *gyéhéna* 1. 'gyenge, tehetetlen', 2. 'rossz, gyenge minőségű', *gyuss* 'örökség; juss', *gyussull* 'örököl; jussol', *hēptika* 'tüdőbaj; hektika', *hēptikás* 'tüdőbeteg; hektikás', *iskátula* ~ *katula* 'doboz; skatulya', *katikizmus* ~ *katékizmus*, *kórus* 'templomi karzat', *lénia* 'egyenes bevágás, út az erdőben', *létánya* 'litánia', *licita* 'árverés' (elvonás a *licitáll* 'árverez' igéből), *limbus* 'ingoványos, vizenyős terület', *minisztér* 1. 'a kormány tagja', 2. 'ministráns', *minisztráll* 'ministrál', *muzsika* 1. 'zene', 2. 'vmilyen hangszer', *muzsikás* 'muzsikus', *ókula* 'szemüveg', *ómárium* 'fiókos szekrény; almárium', *Páksom* 'a nagykoványi határ egy része, amely egykor legelő volt', *passzus* 'marhalevél, járlatlevél', *pérsóniás* 'alázatos, hízelgő <férfiakra mondják pejoratív színezettel>', *pérsóniáskodik* 'hízelg, alázatoskodik', (*pérváta*) 'árnyékszék', *prezsmítáll* 'kioktató hangon) sokat beszél, magyaráz', *profésszor* ~ *profésztor*, *proseció* 'körmenet; processzió', (*régula*) szabály', *régviráll* 'végrehajt, foglalással, árveréssel adósságának megfizetésére kötelez vkit', *régvirálló* 'végrehajtó', *segrēstye* 'sekrestye', *sentencia* 'igazság; szentencia', (*szekszió*) 'egy úrbéri telek (32 katasztrális hold)', (*szépéráll*) 'tejet' szeparátorral lefőlöz', *szilenciom* 'fölfordulás, rendetlenség', *szóدابikabóna* 'szóدابikarbóna', *tángáll* 'üt, ver', *tercia* 'terület, telek', *tréktáll* 'sokfélével' kínál'), *vaks* 'gyanú; voks' és *vaksull* 'gyanúsít; voksol'.

A nyelvújítás latin jövevényszavainak témakörök szerinti összetétele azt mutatja, hogy egy részük a vallás, az egyházi kultúra területére esik (pl. *ádvént*, *dékány*, *dispitáll*, *létánya* stb.), másik hányaduk a közsézigazgatásra, törvénykezésre vonatkozó szavakat foglalja magában (pl. *egzekució*, *gyuss*, *licita*, *régvirálló*, *vaksull* stb.), nagyjából harmadrészük pedig a legkülönbözőbb fogalmi körökre terjed ki (pl. *ápitus*, *esenc*, *limbus*, *ómárium*, *szépéráll*, *tángáll* stb.). A latin jövevényszavaknak a nagykoványi tájszólásban való meghonosodásában is bizonyára fontos szerepet játszott az egyházi kultúra és a hazai deákos műveltség több évszázados hatása, továbbá az a körülmény, hogy „A XVII. századtól a latin nyelv annyira elterjedt hazánkban, hogy az iskolázott emberek második nyelvénél, *lingua paterna*-jává vált, a közéletben uralkodott, s tanult ember, akár nemesi származású, akár nem, latin tudás nélkül elképzelhetetlen volt” (Bárcai Géza: A magyar szókinés eredete.² Bp., 1958. 102).

Egy-két *cigány* jövevényszó is gyökeret vert a nyelvújításban. Ezek a következők: *débła* 'ördög', *dzsalózik* ~ *dzsaszoz* 'megy', *dzsivázik* 'lop, megdezsmál', *kár* ~ *kárség* 'hímvevő', *kula* 'ürülék', *kulázik* 'székel' és *morē* ~ *morkász* 'cigány'.

Régebben a falu szélén és a környező erdőkben viszonylag sok cigány lakott. Az utóbbi egy-két évtizedben pedig közülük igen sokan beköltöztek a faluba.)

Az itt felsorolt tájszavakon kívül természetesen vannak a nyelvújításban — ugyanúgy, mint a köznyelvben — más (pl. francia, olasz, török stb.) eredetű jövevényszavak is, ezek azonban nem tájnyelvi elemek, ezért nem foglalkoztam velük. A nagykoványi nyelvújítás szókinésének kisebb mértékben a cigány, szerb-horvát és latin eredetű tájszavak, de főképp a német jövevényszavak kölcsönöznek sajátos színezetet.

Szabó József

Megjegyzések egy metrikai kezdeményezéshez

(Jékel Pál—Szuromi Lajos: Petőfi metrumai I. Debrecen, 1980. Rotaprint 651 oldal [statisztikai korpusz bevezetéssel];

Szuromi Lajos: Petőfi verselése a János vitézig. *Studia Litteraria* 1982. 117—124. oldal + 15 tábla [elméleti tanulmány és összesítő táblázatok]

Statisztikai módszerrel vershangzást vagy megvalósuló metrumot kutatni nem új dolog. Olyan sok szempontú elemzésre azonban, amelyet Szuromiék végeztek, nem tudok példát.

A metrikai jellemzés a statisztikai kiadványban a szótagok nyomatókának értékelésével kezdődik, a bőséges bevezető tájékoztatás szerint is. Minden szótag alatt nyolc számjegy található, ezek helyét (a pozíciókat) 8 betű jelöli: $\begin{matrix} a & b & c & d \\ e & f & g & h \end{matrix}$. Az első (a) pozíció jelzi a szótag időtartamát: a rövid nyílt szótag értéke 1, a rövid magánhangzós zárt szótagé 2, a hosszú magánhangzós nyílt szótagé 3, a hosszú zárté 4. A második (b) helyen találjuk a szótagnak a szóban elfoglalt helyzetét minősítő számot (szó belseji 0, szókezdő 1, egytagú szót alkotó 2), a harmadik (c) helyen jelölik a szerzők a szólamkezdő szótag nyomatókát és bizonyos korrekciókat, pl. a gép által „enklitikának” mért szócskák esetében. A d pozíció az érzelmi nyomatók ± 3 határok közti értékét fejezi ki, de a gépi összesítésben csupán a szótagnyomatók összegéből derül ki, hogy negatív vagy pozitív-e a d pozíció számjele. Az „e” pozíció a metszetkövető szótag nyomatókának számjele; az f pozíció értéke az „arzikus” (azaz metrikailag súlyos) szótagokban 1. A g h pozíció kétjegyű számként egybeolvasva tartalmazza az a—f pozíciók számaival jelölt pontok összegét. Példa A borozó c. versből:

E	ke-	bel-	nek	min-	de-	ne.
0120	1100	2000	2000m	2100	1000	1000
0104	0002t	0103	0002t	1105	0001t	0001z

(m = mellékmetszet, t = trocheus, z = csonka láb)

A módszert Kecskés András sokoldalú vizsgálatai után is jónak, előremutatónak, a nyolcpozíciós szótagértékelést még éppen áttekinthetőnek tartom azok számára, akik ezt érdeklődéstől indítva és némi fáradságot befektetve elsajátítják, mint valami különleges kottaolvasást vagy orgonaregiszter-jelzést.

A kérdés csak az, hogy ezt a kitűnő módszert mint keretet a szerzők hogyan töltik ki tartalommal, azaz valóságos adatokkal. Ehhez több szempontot is figyelembe kell venni.

Az egyik szempont Szuromi Lajos alapállása a szimultán vers tekintetében.¹ Azt

¹ Ehhez ismernünk kell Szuromi korábbi munkásságát is (főleg: Ady szimultán ritmusa. *Irodalomtörténeti Közlemények* 1969) és elméleti alapvetésének összefoglalását: A versritmus elemzése az iskolában. Debrecen, 1980. Módszertani segédanyagok 47. A Hajdú-Bihar Megyei Pedagógus Továbbképzési Intézet kiadása, 108 oldal.

hiszem, ebben elvileg teljesen egyetértünk: a magyar nyelv prozódiaja az időmértékes verselés első alkalmazása óta szükségessé tette a verslábak és az ütemek valamilyen együttélését, bár koronkint, szerzőnkint, sőt versenkint más-más arányban.² Hogy ez az arány milyen, aszerint beszélhetünk megmértékelt ütemhangsúlyos versről, tiszta időmértékes versről, valóságos szimultán verselésről stb. De ez nem jelenti azt, hogy a magyarban minden időmértékes metrumú verset szimultán mértékrendszerűnek nevezünk. Alighanem a szerzők sem ezt gondolták, amikor a bevezetés 1. oldalán ezt írták: „Műköltői alkotásaink zöme az időmértékes vagy szimultán mértékrendszerben íródott.” Ez inkább csak fogalmazási — esetleg gépelési — hiba, és így kellene értenünk: „Műköltői alkotásaink zöme az időmértékes vagy a szimultán mértékrendszerben íródott”

Egyébként örülnünk kell a több szempontot átfogó szemléletnek: „A magyar verselésben hagyományos monometrikus (időmértékes-verslábhozó vagy hangsúlyos-ütemező) szótagminősítéssel szakítva komplex szótagminősítést követünk” (19).

A másik szempont a vizsgálat egzakttsága. Erre minden olyan tudománynak törekednie kell, amely a nyelvvel kapcsolatos, mert az emberi nyelv természeti és egyúttal társadalmi jelenség, tehát vizsgálatához egyaránt szükséges méríteni a természet- és a társadalomtudományok eszköztárából. Mégis az a véleményem, hogy ne bízzunk túlságosan az egzaktnak látszó eljárásokban addig, amíg meg nem győződünk róla, hogy azok az adatok, amelyeket a statisztikai pontok mennyiségéhez betápláltunk, teljesen valós, objektív tényeket tartalmaznak-e. A részletes vizsgálatkor kiderül, hogy ezek a pontok sok szubjektív, olykor vitatható, sőt sajtós előiskolázottság nélkül valótlannak látszó adatot tartalmaznak, más fontos adatokat pedig nem vesznek figyelembe. Ezért igen kérdéses az, amit a szerzők a 2. oldalon állítanak: „A szótagolt költői verssorok alatt két sorban számjelekkel mindent le tudunk írni, ami prozódikusan fontos.”

Egy harmadik szempont a könyv címének tartalma. Abban teljesen egyetértünk, hogy Petőfi versei túlnyomórészt metrikus versek s hogy nagy szerepe van bennük a szimultán verselésnek. Azt is tökéletesen igaznak tartom, hogy a metrumelemzés csupán része a ritmuselemzésnek.

Még abban is egyetérthetünk, hogy a szövegnek prozódiai alapegységei a szótagok és a szavak, és hogy más hangsúlyfoka van a szókezdő szótagnak, mint a szólamkezdő szótagnak. De hogy az egytagú tartalmas szók szükségképpen nagyobb hangsúlyfokúak, mint a több tagúak, és hogy tőlük élesen elválaszthatók az ún. enklitikák, abban nagyon is kételkedem. Az sem egészen egyértelmű, hogy ki mit és melyik szövegben tekint szólamnak. Az adott népdalsorban (Zöld erdőben, sík mezőben sétál egy madár) a *zöld* és a *sík* valóban tartalmas, egytagú, szólamkezdő szavak, tehát értékelésükkor a maximális 2 pontot kapják. De az *erdőben*, *mezőben* szavak első szótagja csak akkor kapja a pusztán szókezdő szótagra jellemző 1 pontot, ha az egész verset nagyon értelemszerűen olvassuk. Ritmikusabb, dalszerű versmondáskor a szólamhangsúly elnyomja a szólam belseji szóhangsúlyt.

² Iskolai tankönyveinkre csaknem száz évig érvényes volt az, amit Torkos László már 1871-ben megállapított (Az Országos Középtanodai Tanáregylet Közlönye IV. 452): „A legelső hibás eljárás, mely verstanainkban általában honos, az, mely szerint egy részt főrészekben az egyes sorok rhytmusának feltüntetésénél egyedül a bennök előforduló v e r s l á b a k vétetnek alapul, a sorokat alkotó ü t e m e kről s azoknak helyes h a n g s ú l y o z á s áról ellenben legcsekélyebb említés sem tétetik, más részt pedig a függelékül felhozott ü t e m e s sorokban az ütemezés mint a magyar népies alakok különös sajátsága tüntettetik fel.” Csak a legutóbbi évtizedben történt jelentős változás a szaktudomány által már régen felismert kettősség iskolai bemutatására (pl. Goda Imre—M. Boda Edit: Irodalom 7. 1983. 30—1, 40—1, 52—3, 282—5; Goda—Horváth—M. Boda: Irodalom 6. 180), és ebben Szuromi elméletének is szerepe van.

Az ún. enklitikák többnyire nem is enklitikák, hanem proklitikák, azaz hangsúlyos szótag előtti súlytalan egytagú szavak. Módszertani könyvében is (A versritmus elemzése az iskolában. Debrecen, 1980. 20) tágan értelmezi Szuromi az *enklitika*-t. A magyar nyelvészet ilyen fogalmat nem ismer. Sem az akadémiai nyelvtanban, sem Gáldi összefoglaló verstani könyvében nem szerepel. A szó a görög nyelvtanból való, de ott az *ἐγκλιτικά* csak a megelőző szóhoz simuló szócskát jelenti. (L. pl. Maywald József: Görög nyelvtan. 1906. 9.) Valódi *enklitikus* szócska, azaz *hangsúlyos* szótag *után*i egytagú súlytalan szó, a magyarban alig van: *is* kötőszó, *-e* kérdőszócska. Amit Szuromiék az enklitikák példáiul felsorolnak, még csak nem is mind proklitikák. Proklitikus szó tipikusan az *a*, az névelő (bár ezek sem minden szövegbeli és versbeli helyzetben egyformán súlytalanok) és az *e* jelzői mutató névmás; a *de*, *ha* kötőszók már olykor erősebb nyomatókat kapnak, néha meg nem tapadnak szorosan az utánuk következő szóhoz. A *te*, *mi*, *ti* névmások pedig gyakran hangsúlyosak, és ha nem rajtuk van a mondathangsúly, akkor is gyakran kapnak kisebb témahangsúlyt, utánuk pedig aktuális tagolási metszet következik, tehát nem tapadnak úgy, mint a magyar vagy a görög névelő. Ezek értékelését, besorolását semmiképp sem szabad mechanikusan egy gépre bízni. Ha pedig a szótag időértékét gépiesen határozzuk meg, a *de*, *ha* szócskák rövid magánhangzós nyílt szótagja az 1. pozícióban éppúgy 1 pontot kell kapjon, mint a több tagú szavak hasonló felépítésű szótagja.

A szólam fogalmának túl tág az értelmezése. Nem elég kritérium az, hogy grammatikailag és logikailag összetartozó nyelvi egység, hanem hozzá kell tenni, hogy mondatnyi vagy mondatnál kisebb *folymatos*, azaz lineárisan összefüggő szövegrész. Az alany — állítmány kapcsolatra, tehát a predikatív szintagmára nem jellemző az, hogy egy szólamot alkot; gyakran kettészakad, máskor az állítmány nagyobb hangsúlya miatt prozódiailag nem egy, hanem két szólam, inkább csak akkor kerülnek egyetlen szólamba, ha a mondat aktuális tagolása nem esik egybe az alany és az állítmány közti határral. A jelző és a jelzett szó, az állítmány és a tárgy kapcsolata sem alkot mindig egy szólamot. Sok függ az egész mondat alkatától és a szöveg egészében elfoglalt helyétől.

Az érzelmi nyomatók megítélése igen szubjektív lehet. A negatív számok alkalmazása a pontozásban megnehezíti a pontszámok összegezését.

A nyolc pozíció közül voltaképpen csak az első az, amit egy gép is aránylag megbízhatóan tud négy számjellel értékelni aszerint, hogy a szótag rövid magánhangzós nyílt, rövid hangzós zárt, hosszú nyílt vagy hosszú magánhangzós zárt szótag-e. (És természetesen a két utolsó pozíció kitöltése is a gép dolga: az előző hat pozíció pontszámainak összegezése.) De azért itt is vannak vitatható határesetek. Ezért alig fogadhatjuk el a 14. oldal állítását: „Ez (az összesítés), ami valójában hangzik”, sem a 20. oldalon található kategorikus kijelentést: „Minden szótagnak van mérhető (pozitív) időtartama.” Az a kérdés, milyen mértékkel mérünk. Mérőműszerekkel lehet mérni azt, ami hangfelvételen rögzítve van. Kimogrammok vagy oszcillogramok mérésekor is előfordul, hogy nem tudjuk századmásodpercnyi pontossággal megállapítani a szótaghatárt a magánhangzók és a folyékony mássalhangzók közt. Ha fülünkkel, azaz helyesebben: ritmusérzékünkkel mérünk, akkor a pontosságot persze nem század-, hanem tizedmásodpercekben kell értenünk.

Ha pedig relatív mértékkel mérünk, vagyis ha csak arról van szó, hogy egy szótagot a metrikai, prozódiai értelemben vett időérték négy kategóriájának valamelyikébe be kell sorolni, az nem ilyen abszolút, hanem csupán verstani értékelés szerinti mérés. Akkor pedig az a kérdés, hogy mit tekintünk nyílt szótagnak. A *vigan* 2. szótagja zárt, ha a szón belül nézzük, de nyílt, ha az utána következő szó magánhangzós kezdetét is figyelembe vesszük. A könyv — helyesen — nem a szón belüli, hanem a verssoron vagy legalábbis szólamon belüli helyzetét figyelembe véve értékeli ezt a szótagot 1 ponttal, azaz rövid

nyílt szótagnak. De az *életem* utolsó szótagját is ugyanúgy értékeli, pedig az a sor végi zárt szótag, prozódiailag nem egyértelműen rövid. (És ugyanígy végig a hasonló sorzáró szótagokban.) Épp ezért a szerzőknek az az állítása sem helytálló, hogy (23. o.) az első „pozíció alapján megalkotható valamennyi szótag hagyományos [azaz rövid vagy hosszú] minősítése”. Még kevésbé áll az, amit németül így fogalmaznak (37. o.): „Die 1. 2. 7. 8. Positionen sind automatisch messbar und programmierbar”. Hiszen még a szótagolás sem oldható meg automatikusan, kellő előkészítés nélkül. (L. a *vízszugár* típusú szavakat!) Csak a 7.–8. pozíció kitöltése automatikus: a pontok összeadása.

A bevezetés példáiból és a Petőfi-versek teljes metrumtáblázataiból megint az derül ki, hogy korántsem objektív az az értékelés, amely szerint a szerzők a szótagot ide vagy oda sorolják. Nem egészen világos, miért kap az *E kebelnek mindene* sorban az *E* mutató névmás a harmadik pozícióban 2 pontot. Az *e* tipikusan proklitikus névmás, azaz majdnem annyira szabályosan hangsúlytalan, mint mély hangú párja, az *a* névelő. Csak kivételesen kap hangsúlyt, rendszeren lexikalizálódott szókapcsolatban, mint az *e földön, e napon, e tekintetben* típusú határozó, *e világ* (szemben a másvilággal), vagy elemismétlő határozókban, mint *e mellett a ház mellett*. A Petőfi-szótárban *e²* címszó alatt közölt versidézetekben kevés kivétellel hangsúlytalan az *e* névmás; az említett állandó szókapcsolatokon kívül csupán akkor eshet rá némi nyomatek, ha utána hangsúlytalan jelző következik: *E kis házban*. Még akkor sem értelmi vagy érzelmi nyomatek esik rá, ha iktusra, azaz metrikailag súlyos helyre kerül, hanem csak időértéke nyúlik meg, mert érvényesül benne — akárcsak az *a* névelőben — az elhagyott *z* helyetti hasonulás folytán a rá következő mássalhangzó meghosszabbodása: *Boldogsággal csordultig e (k)kebel*. Csak néha kerül rá nyomatek ütemhangsúlyos versben: „*Ember, élő ember!*” *e szót kiáltotta* (JV). Ha tehát az *E kebelnek* sorkezdő *E* szótagjában a *c* pozícióban korrekcióra kerül sor, azt kell kiemelni, hogy verstani nyomateka miatt (és nem szólamkezdő vagy érzelmi nyomateka miatt) rövid magánhangzós zárt szótagnak tekintendő és ezért pótlólag kap 1 pontot. Az 1. versláb csak akkor trocheus, ha a kezdő szótagot így értékeljük.

Hiánynak tartom a beszédritmikai hangsúlynak figyelembe nem vételét. Ennek a Fogarasi János és Arany László által észrevett és Szabédi rendszerében újraértékelt törvényszerűségnek következtében az értelmi nyomatektól mint 1. szótagtól számított 3. szótag talán 1, az 5. szótag inkább 2 többletponttal lenne értékelendő, ha más prozódiai elv ezt a nyomatekolást nem keresztezi. (Maga Szuromi is figyelembe veszi ezt — nyilván Vargyas ritmizálásának hatására — a monometrikus ütemes verselésben, Zrínyi soraiban: A versritmus elemzése az iskolában 16.) A *mindene* szó sorvégi utolsó szótagja eszerint 1 ponttal többet érdemelne (hogy melyik pozícióban, nem tudnám eldönteni, talán a korrekcióra fenntartott *c*-ben), és akkor még jobban kidomborodna a számadatokban is a trochaikus liúktetés.

Mindezek — valamint a továbbiakban részletezendő, átlagos verstani műveltség alapján kifogásolható adatok — ellenére nagy előnye a Jékel—Szuromi-féle módszernek az, amit így foglalnak össze (23. o.): „Munkánk . . . nyíltta, közvetlenül kontrollálhatóvá teszi prozódiai és technikai döntéseinket.” Ez így, ha nem is teljesen, de nagy mértékben igaz. Azért térek rá rovábbi részletekre, mert a tévedések vagy vitatható besorolások ellenőrizhetők, ki lehet javítani őket.

Előbb azonban érdemes még figyelmet fordítani a bevezetés német összefoglalására is. Ez nem egyszerűen rövidített változata a magyar szövegnek, hanem többletet is tartalmaz: olyan rövid áttekintését a magyar verselésnek, ami a magyar szakember számára ismerős, tehát fölösleges. Itt csupán egy terminológiai pontosítást látnék célszerűnek (30. o.) abban a mondatban, mely így kezdődik: „Wenn wir annehmen, dass die Prosodie nichts weiteres als die Messung von Silben ist . . .” A *prozódia* — sőt a német *Prosodie* — szót összetett szó tagjaként újabban tágabb értelemben is használjuk: a mondat intonációját is szoktuk *mondatprozódia*-nak nevezni (*Satzprosodie*). Ennek megfelelően a metrikai vonatkozású prozódiát pontosabban *szótagprozódia* összetétellel nevezzük (*Silben-*

prosodie). Wacha Imre ezt nevezi artikulációs prozódiónak. — Amit egyébként a bimetrikus verselésről írnak, németül is jellemzőnek, helytállónak tartom, a Rilke-vers metrikai elemzését is.

Nézzük meg most A borozó metrikai táblázatát szótagról szótagra, sorról sorra. Egyetérthetünk azzal, hogy a *Gondüző* szó 2. szótagja a versprozódiaiban éppúgy mássalhangzós kezdetű nyílt szótag, mint a *Vigan* 2. szótagja. Hiszen a verset folyamatosan mondjuk, az összetett szó általában, a szólamnak nevezett egy hangsúlyú szókapcsolat pedig szintén gyakran megszakítás nélkül folyamatosan hangzik (Balassa József régebbi elnevezése szerint: fonetikai szó), tehát nem számít az, hogy írásbeli elválasztáskor a *gondüző*-ben másutt van a szótaghatár, mint versmondáskor. Ez még a különírt, de egy hangsúlyú szókapcsolatokra is érvényes, mint *Vigan illan*.

Az már vitatható, hogy a *borocska* 1. szótagja csupán szóhangsúlyt kap. A *gondüző borocska* ebben a verskezdésben olyan szókapcsolat, melyben a *borocska* főnévre is jut annyi hangsúly, mint a jelzőjére. Itt még új információelemet hordoz (még akkor is, ha figyelembe vesszük a vers címét, melyben már célzás van a borra), tehát 1. szótagja nem csak szót, hanem szólamot is kezd: a rá következő névutós szerkezetet (*borocska mellett*). Azonkívül érzelmi tartalma is van. (Érzelmi nyomatékot ui. nemcsak egy szó szótagi jelentése alapján vehetünk figyelembe, hanem helyzeti értéke szerint is.) Ézért az 1100 értékelés helyett kaphatna a szótag 1111-et, tehát 1 többletpontot szólamkezdő és még 1-et érzelmi nyomatéka miatt; a nyomatékpontok összege akkor 2-ről 4-re emelkedik.

A 2. sor *Vigan* szavának 1. szótagja méltán kapott 1 pontot érzelmi nyomaték címén. De ez meg még több pontot érdemelne, mert érzelmi nyomatékán kívül rá esik a mondat hangsúlya is. A mondat legnyomatékosabb szava, a propositum kezdő szava, mely a rá következő igei állítmánytól átveszi annak nyomatékát. A mondathangsúly jelölésére nincs külön pozíció ebben a jelrendszerben; vagy a 3., vagy a 4. pozíciót kellene erre a célra felhasználni. A generatív mondat szereti *emfázis* néven összefoglalni az érzelmi és az értelmi mondathangsúlyt (mások újabban megkülönböztetik az érzelmi jellegű *emfázistól* az értelmi nyomatékot kívánó *fókusz-t*); ezen az alapon akár a 4. pozícióba is kerülhet a jelölése, de ha külön akarjuk választani az értelmi tagolást (melybe nagyrészt a szólamok alakulása is tartozik) és az érzelmi kiemelést, akár inkább a 3. pozíció pontjaiba kell számítani.

És itt kell rámutatnom a pontozási rendszernek egy alapvetésben mutatkozó hiányára: a mondat aktuális tagolásának, a mondathangsúlyok (ti. főhangsúlyok és másodrendű propositumhangsúlyok) és a témahangsúlyok egymáshoz való viszonyának figyelembe nem vételére. Ha már tekintettel vannak a szerzők az érzelmi nyomatékra (mely sokkal szubjektívebb, semhogy közvetlenül a metrikai jegyekhez lehetne sorolni), akkor sokkal inkább ügyelni kellene a mondat értelmi tagolására és az értelmi kiemelés fokozataira.

Ilyen mondathangsúly esik a 4. sor *nevetem* szavának kezdő szótagjára, az 5. sor *mit* kérdőszavára (ez még érzelmi hangsúlyt is kap, mert felkiáltó mozzanatot fejez ki), a 6., 13., 15. sor *bor* szavára, a 8. sor *mindene*, a 10. sor *Fütyentek*, a 19. sor *nevetve* szavának kezdő szótagjára (ez utóbbira még érzelmi nyomaték is).

Hogy Szuromi valójában nem érzékeli a mondathangsúlyt, az módszertani segédkönyvből tűnik ki (A versritmus elemzése . . . 53—4). Sorkezdő kötőszót, névmást hangsúlyosnak jelöl ott, ahol súlytalan, és súlytalanak ott, ahol mondathangsúly esik rá.

A legnehezebben érthető és könnyen félremagyarázható (voltaképpen félrevezető) adatok azonban a verslábak megjelölésében — és e megjelölések elvi alapjában — találhatók. A verslábak a szótagok időértékén alapuló lejtési egységek. Múlt századi verselésünket elemezve már Toldy Ferenc használta ugyan (Életképek 1844. 255) a *trochaeusi* kifejezést a magyar ütemes verselés jellemzésére, majd Torkos László rendszerbe is foglalta a „hangsúlyos verslábakat” (A magyar verselés alapelvei. A pesti ág. hitv. gimnázium Értesítője 1865. 11—8) és később is élt verstani munkáiban a súlyos és súlytalan szótagok együttesének az időmértéktől független elnevezéseivel (pl. dactylusnak nevezve a hangsúllyal kezdődő három szótagú ütemet), Toldyhoz hasonlóan trocheusokat látott

az olyan ütemhangsúlyos versekben, mint „Megy a juhász számaron” vagy Arany Rozgonyinéja (Torkos: Költészettan 1871.² 55–6, 67), Torkos utóbb mégis — éles kritikák hatására (melyek még Arany Jánosnak 1880 körül írt A hangsúlyosok hexametere és Hangsúlyos verselés c. akadémiai papírszeletein is hullámot vetettek) — elállt a lábnevezések ilyen kiterjesztésétől (El a verslábakkal! Figyelő 1878. 356. Későbbi munkáiban sem tért vissza az ilyen átvitt értelmű lábnevezésekre, pedig még 1912-ben is sokat foglalkozott az időmértékes verselés és az ütemek viszonyával). Szuromi Lajos a *Studia Litterariában* megjelent cikkében „hangzó versláb” néven próbálja a versláb fogalmának ilyen kiterjesztett értelmezését felújítani úgy, hogy — a lejtésegység benyomásának megőrzése és igazolása végett — belejátszanak a láb hangsúlyviszonyai is. Amilyen szerencsés a komplex prozódia megnevezése, előtérbe állítása és sajátos vizsgálata (Torkos László, Sík Sándor, Gáldi László nyomán), éppolyan célszerűtlen a verslábak nevének „komplex” értelmezése. Igaz, hogy Horváth János megállapítása szerint (Magyar ritmus, jövevényi soridom 1922. 90) a „pongyola jámbusi sor . . . hangsúlyelosztása emlékeztet . . . jámbusi sorok lejtésére”, de ezzel nem akarja a z o n o s í t a n i a hangsúlyos lüktetést a verslábakkal. Horváth kifejezései nyomán itt inkább *színlelt jambus*-ról beszélhetnénk. Horváth másutt is (Rendszeres magyar verstan 1951. 125–6, 129–37) sokat foglalkozik a jambusi lejtés szabálytöréseivel, ütemes versbe való átjátszásával; de csak jambusi, ill. trocheusi s o r o król beszél, nem minősíti jambusi l á b n a k azt a szótagpárt, melyben hangsúlyos hosszú szótag áll a (súlytalan) rövidnek a helyén, sem pedig trocheusnak azt, amelyikben súlyos rövid szótag van a súlyos hosszú helyén. A verslábak fogalmával igenis csak „primer” értelmezésben dolgozhatunk eredményesen. Ezek a lábnevezések kizárólag időtartamviszonyon alapuló egységeket jelölnek. Más értelmű használatuk zűrzavarra vezet, tönkreteszi az egész verselemzési módszer hitelességét. A „hangzó” jelző különben is félrevezető, hiszen a hangzásba beletartozik az időtartam is, de a hanglejtés, sőt a hangszín is. Ezért károsnak tartom a „hangzó versláb” kifejezés ilyen alkalmazását az iskolában (amint ezt Szuromi ajánlja: A versritmus elemzése . . . 59–60). A hangsúlyt is figyelembe vevő lábnevezéseket legalább olyan élesen meg kell különböztetni a valódi (időmértékes) lábakétól, mint a metszetek jelölését a kétféle verselési (monometrikus) rendszerben, (Az idézett helyen ez utóbbinak a bemutatása nagyon helyes és célszerű.)

Már az sem szabatos besorolás, hogy a szerzők a sor végi *mellett* szót kétszer is trocheusnak értelmezik, holott a szó 2. szótagja hosszú mássalhangzóval végződik, tehát sor végén is mindenképpen hosszú. A *mellett* tehát olyan spondeus, mely a trocheusi sorba illeszkedve természetes szóhangsúlyánál fogva trocheusi lejtést kap. (Ugyanígy j a m b u s i l e j t é s ről kell beszélnünk a *Könnyel, virággal, félelemmel* Ady-sor 3. verslábjában, melyről Szuromi — A versritmus elemzése . . . 47 — azt állítja: „valójában jambus”.)

De ilyen magyarázattal sem helytálló az a minősítés, mely szerint a *Hogy csak a bor* sorkezdés choriambus. A magyar choriambus tiszta időmértékes képlet, mely szimultán érvényesülhet az ütemhangsúlyos metrikájú magyar versben is, ha a szótagok időértéke — u u —. Ilyen értelemben szól róla Gáldi is, akinek két helyére Szuromi (*Studia Litt.* 1982. 118) hivatkozik. Szuromi álláspontja, melynek megokolását A versritmus elemzése az iskolában c. könyvében olvashatjuk (48. o.), elfogadhatatlan egyéni elképzelésen alapszik. A *bor* a költemény 6. sorában mindenképp rövid, hiszen magánhangzó következik utána. Az előtte álló névelő pedig a trochaikus lejtés következtében — de a *bor* érzelmi és értelmi hangsúlya miatt is — Petőfi korának prozódiai törvényei szerint (ma már kissé archaikusan) megnyúlik: *Hogy csak a (b)bor istene*, és így tisztán megvan a trochaikus lejtés, melynek itt semmi köze a choriambushoz. Az *a* névelő nem kisebb súlyú, mint a *csak*; a mondottak miatt az „g” pozícióban is kaphatna 1 pontot.

A *Fütyöntek rád* sorrészet nem is hasonlít a choriambushoz, hiszen nincs benne rövid szótag. A *Szívemet hol* sorkezdés szintén nem choriambus; 3. szótagja hosszú, értéke két trocheus.

A *Két vándor* címéhez az egyetlen kérdésem: Valóban súlyosabb a két jelző azért, mert egytagú? A vers első sorában már nem is kérdelem, hanem határozottan kétségbe vonom azt, hogy a *kül* névutóban az egytagúságot két ponttal kell értékelni. Ennyire tartalmasnak érzem a szerzők egy enklitikus viszonysszót? A rá következő a névelő 2 pontját helyeslem, mert az *affiú* ejtismód megokolttá teszi (bár lehet, hogy a szerzők nem erre gondoltak), de hogy a *fiú* 2. szótagja miért kap szólamkezdő nyomaték címén 1 pontot a c pozícióban, azt nem értem. És megint c jelzés a *vándorlanak* végén (lábjelként), mintha ez choriambus volna.

A következő versszakot kezdő *De* szó nem „enklitika”, szabályosabb volna 01 helyett 11 jelöléssel, már azért is, mert nem súlytalanabb, mint a 2. szótagú álló *mig* kötőszó. A sor végi *megy* zárt szótag, tehát 22 volna a megfelelő jelzése (nem 12).

És megint choriambusnak nevezett képletek ott, ahol nincs choriambus, hanem legfeljebb — u — (lépő szökő = harmadik epitritus), mint a *vándorlanak* szó, a *Míg gyors szökés* sorrészlet, — vagy nem is érthetők egyetlen összetett lábnak, mint a *Gyorsan sikamlék el* vagy *Sík róna téerein*, *S ballagva lejtének* sorok első négy szótagja.

A versek jellegzetes lejtése azért e félrevezető fogalmi rendszer ellenére is kiderül a képletekből. A choriambus elnevezésnek ez a kedvelése különben eszünkbe juttathatja reformkori elődeinket, akik a verbunkos zenében is, majd a verselésben is ki akarták domborítani az akkor elsősorban magyarnak érzett choriambusi ritmusképletet.³ Még Erkel is így írta le először a Hymnus dallamát, hogy choriambussal kezdte:

Is- ten, áldd meg.

Szerencsére idejében figyelmeztették, hogy a szövegnek nem ez a ritmusa, ezért az ország nyilvánossága elé már nem ez a változat került. (Babits Mihály is észrevette, hogy Arany tizenkettőseinek versritmusában nem a choriambus adja a sajátos magyar ízt, hanem általában a rövidebb és hosszabb szótagok arányos váltogatása: *Magyar ritmus* 1923. 1. jegyzet.)

Általában is az a kifogásolható Szuromi metrumelemzéseiben, hogy kitűnő elemzések mellett (mint módszertani segédkönyvének 83—5. oldalán *A vén cigány* és a Petőfi-versek metrikai jellemzése) olyan mesterkéltnek ható átértelmezéseket is alkalmaz, melyek semmiképp sem felelnek meg a közvetlen tapasztalatnak, a természetes ritmusérzéknek (mint uo. az *Aratlan dac* állítólagos „anapestizálása”). Ott is találkozunk (86—7. o., majd 91—2. o.) sorozatosan a choriambusnak és a többi versláb nevének efféle értelmezésével. Szinte üdítően hat, amikor a valódi choriambust nevezi choriambusnak (uo. 93—4) Weöres versében.

A „szólam” meghatározására általánosságban már utaltam. A *Két vándor* 10. sorában (*Míg* néma csend honol) a *Míg* kötőszó a c pozícióban 1 pontot kapott; ez a kulcs szerint a szólamnyomatékot jelenti, holott ez az egytagú szó nem alkot egy szólamot a rá következő hangsúllyal kezdődő jelzős predikatív szókapcsolattal. Még kevésbé szólamkezdő a sorvég *-nol* szótagja; vagy ha itt az 1 pont nem szólamnyomatékot jelöl, nem tudni, mit jelent. A *honol* szó különben tipikusan jambus, esetleg pirrichius, de semmiképp sem spondeus, ahogy a szerzők jelölik, hiszen első szótagja egyértelműen rövid.

A *Honát vesztette el* sor utolsó négy szótagját a szerzők megint choriambusnak jelölik (harmadik epitritus helyett); de ha choriambus, akkor nincs benne 4 pont értékű metszet!

³ Ez a nézet alighanem Fogarasi Jánostól indult ki (Művelt magyar nyelvtan elemi része. 1843. 134. §); Torkos előbb erősen bírálta Fogarasi „choriambus”-ait, és helyükbe a szótagok valódi időmértékén alapuló ritmusképleteket írta (Értesítő 1865. 5), csupán később (i. h. 12) engedte meg — a hangsúlyos verslábak elméletének bevezetése után — a choriambusnak (mint kettős trocheusnak) ilyen értelmű szerepeltetését.

Nagyon szerencsés azonban a 24. sor 4. szótagjának értékelése 10 ponttal („Az ifjú *dalt* zeneg³”); ez valóban zárt szótag is, egytagú tartalmas szó is, szólamnyomatékos is, érzelmi hangsúlyt is kap, fő- és mellékmetszetre következik, „arsis” helyén áll. Ha a szerzők figyelembe vennék mondathangsúlyos helyzetét, még 1-gyel megemelhetnék a pontszámát.

Nem értünk egyet a szólamnyomaték értékelésére nézve a két utolsó sorban: „A dalra kelt fiú Ismét honára lel”. A szerzők az *ismét* kezdő szótagjára tesznek 1 pontot szólamnyomaték címén, pedig inkább a *dalra* és a *honára* szóval kezdődik szólam.

A „Mi haszna, hogy a csoroszlya” 4 első szótagjának még annyi köze sincs a choriambushoz, mint a Hymnusnak. A következő sorban meg az ionicus a minore kezdés kap c[horiambus] jelölést. A rá következő *haso* szótagok egyértelműen rövidek, semmi trocheus jellegük nincs.

Ahol aztán valóban choriambus jelenik meg: *Hogyha magot* (nem vetesz bele), ott meg két trocheust jelölnek Szuromiék. A *magot* tipikus jambus, a megelőző trocheussal együtt choriambus. A *nem vetesz* ellenben nem trocheus, hanem spondeus. A vers 10. sorában *Azért* tipikus jambusi kezdés, de a Jékel—Szuromi-féle rendszerben — mely előzetes külön tájékoztatás nélkül, a hagyományos verstani ismeretek alapján önkényes átértékelésnek hat — spondeus. A *terem* szintén jambus, de az t[rocheus] jelzést kap.

Ha bepillantunk a következő versek valamelyikébe, még elképesztőbb zűrzavar lep meg. Pl. az 5. vers 6. sora a naiv olvasó számára teljesen valótlan képet ad a benne előforduló verslábakról.

Illő, hogy egy statisztikai jellegű munkának a bírálata is számadatokra legyen alapozva. Vegyünk mintát Jékel—Szuromi hatalmas adattárából. A borozó c. 1. vers 1381 adatot tartalmaz, ha adatnak számítjuk a szótagokra bontást is, mely már voltaképpen értékelő beavatkozás a Petőfitől leírt és a szedő által kinyomtatott szövegbe. Így a vers a címével együtt 154 szótagot tartalmaz (10 nyolc szótagos, 10 hét szótagos sort és a címet). Mindegyik versszótag alatt találunk 7 adatot (a 7. és 8. pozíció ui. egyetlen kétjegyű számnak olvasandó), ez 1204 adat, a verscím alatt még 8 értékelő számot, ezzel együtt összesen 1212. Ezenkívül minden sorban találunk 1 metszetjelzést, az egész versben 20-at, minden 2. (olykor 4.) szótag végén lábjelzést, az egészben 77-et. Az összesítő sablon tartalmaz 8 átlagnyomaték-adatot, 17 metszetadatot, 15 nyomatékskála-adatot, 24 metszetre vonatkoztatott nyomatékadatot és 8 versláb-adatot; ez együtt 72 adat.

Ezek közül úgyszólván csak a szótagolás 154 adata fogadható el verstani szempontból kifogástalannak. Az „a” pozíció 154 adata közül 18 legalábbis vitás, a „b” pozíció 154 adata jó, ha elfogadjuk az egytagú tartalmas szók nagyobb pontértékét; a „c” pozíció 150 adata is helytálló, bár a metszet előtti nyomatékkal legalábbis egyenrangú a sorkezdő nyomaték, és ezt Szuromiék nem jelölik. Az „f” pozíció 150 adata közül 8 egészen félreérthető, de még az is vitatható, hogy a csonka láb nem kap arzikus nyomatékot. A „g h” pozíciók adatai közül mindaz hibásnak mutatkozik, melynek szótagadataiban hiba van: a 150-ból 33. Az 1212 pozíció- és szótagadattól tehát összesen 71 vitás vagy a terminológiai hiba miatt tévesnek minősíthető. A 77 lábjelzés közül 3 ugyanígy helyteleníthető (az állítólagos choriambusok miatt; vehetnénk 6 hibának is, mert minden choriambusnak jelzett dipódia két trocheus). A 8 átlagnyomaték-adat mind tévesnek minősül, hiszen önkényesnek tűnő adatok elszórva estek a verssornak mind a 8 szótagjára. A 17 metszet-adat jó, a 15 nyomatékskála-adatból 6 látszik hibásnak. Ebből következik, hogy a 24 metszettípus szerinti nyomatékesoport-adat közül is 2 téves. A verslábak összesítő adataiból 6 a choriambusok önkényes értelmezése miatt tekinthető hibásnak, ezenkívül 2 trocheusnak minősített láb pirrihiusként volna értékelhető. Ha ezeket a vitatható eseteket leszámítjuk, akkor is legalább 84 adat az elfogadhatatlan besorolás miatt hibásnak vagy félrevezetőnek minősül az 1381 közül.

Ez a nem egészen 7%-os „selejt” azonban csak A borozóra érvényes. A további, főleg ütemhangsúlyos metrumú versek lábjelzéseiben sokkal több az önkényes elnevezési rendszer meghökkentő következménye: a helyesbítésre szoruló adatok aránya becslésem szerint jóval 8% fölé emelkedik.

A hibáknak vagy legalábbis ránézésre hibásnak tűnő adatoknak a forrását első-sorban abban látom, hogy Szuromi Lajos, jóllehet lényegre tapintóan domborítja ki a magyar verselésben az ütemek és az időértékviszonyok szükségszerű együttélését mint a szimultán verselés alapját, és ebben szerencsésen folytatja Torkos László múlt századi versszemléletét, átveszi Torkosnak egy hibás ötletét is: voltaképpen azt nézi, hogy egy-egy ilyen metrikai alapegységnek, amit verslábnek nevez, a n é m e tben (esetleg az angolban vagy az oroszban) mi felel meg. (Toldy Ferenc is talán ilyen füllel hallhatta.) Ez azonban nem a magyar vershallgató és verselemző szempontja, hanem a műfordítóé. Attól, hogy a Maros vize folyik csendesen kezdetű nótának a metrumát a németben a trocheus adja vissza leghívebben, a magyar nóta ritmusa még nem lesz trochaikussá. (Brahms ezt a trochaizálást a zenében is elvégezte, pedig ma már zenei ritmusokat könnyebben megértenek és átvesznek más zenei anyanyelvűek is; zene nélkül, csupán szöveges fordításban nem találnánk rossznak a német trocheusokat.) Legalábbis a kezdő négy szótagja semmiképp sem trocheus. Nem a lábakat kell „átkeresztelni” ún. „hangzó versláb” címen, hanem az időmérték szerinti verslábak különböző hangsúlyú változatainak kellene valamilyen jelzővel olyan nevet adni, hogy az időmértékes karaktert a név ne hamisítsa meg. Túl kellene végre jutni ezen a Toldy idejéből származó és Torkosnál egy időben rendszerre alakított, de már akkor is ellenzést kiváltó azonosításon. Nem minden jó és célszerű, amit a múlt században írtak. (Pl. évszázados hagyomány és Arany János tekintélye sem tudja ma már elfogadtatni azt, hogy alexandrinnak nevezzük az ütemhangsúlyos felező tizenkettőt.)

Beszélhetnénk pl. *színellett* (esetleg *álcázott*) anapestusról, choriambusról stb. vagy jambuspótló spondeusról, trocheuspótlólóról s í. t., sőt el tudnék képzelni ilyen elnevezéseket is: antijambus (ó —), antitrocheus (— ó), vagy pseudodaktilus (pl. *óóó*, voltaképpen tribrachys stb.). Ez jobban sugallná a szerzőnek azt a felfogását, hogy a másfél évszázados magyar verselési gyakorlat az időmértékes lábak hosszú szótagját (a német, angol, olasz prozódia nyomán) sokszor hangsúlyos szótaggal helyettesíti. De az ilyen helyettesített jambus, choriambus az időmérték szempontjából nem jambusi stb. láb, hanem annak csak elferdített utánezata. (Ez persze nem verselési hiba, hanem még arra is utal, hogy idegen nyelvre való fordításban a hangsúlyos iktusnak hosszú — és ezért hangsúlyos — szótag felel meg.) Nem „hangzó” verslábról, jambusról kellene szólni (hiszen a versláb nem hangzik, azt csak az időmértékes verselésben iskolázott fülű versértő hallja bele a metrikusan rendezett lüktetésbe), hanem inkább *hangsúlyossá átjárt* (v. *színellett*, *álcázott*) verslábakról. És a képletekben, rövidítésekben is mindig világosan meg kellene ezeket különböztetni a valódi időmértékes, monometrikus lábaktól, pl. betűindexszel vagy melléjjellel.

A jambus változataira nézve javaslatokat tettem az 1981-ben tartott nemzetközi hungarológiai kongresszuson¹; kifejezőnek találok pl. a hangsúlyos rövid szótaggal kezdődő (azaz éles hangsúlyú) *éles jambus* (ó —) nevét. Ennek persze olyan nyelvekben, mint a német, olasz, orosz, spanyol stb., semmiképp sem jambus felel meg, hanem trocheus, de a magyarhoz hasonló hangsúlyos indítású röviddel kezdődő ritmusképlet megvan a csehben, finnben, talán az angolban is. A magyar versolvasók és versmondók számára azonban ébren kell tartani az időérték szerinti képleteket, hiszen a városi közbeszédben úgyis kezd kiveszni a hosszúság és rövidség határozott megkülönböztetése.

¹ Azóta megjelent: A magyar vers. Nemzetközi Magyar Filológiai társaság. (Szerk: Béládi Miklós, Jankovics József, Nyerges Judit) Bp. 1985. 77—81.

Korai volt egy ilyen — következményeiben végig nem gondolt — rendszert gépi memóriába táplálni és 400 példányban sokszorosítani. Ebből 40 példány is elég lett volna, de kizárólag csak belső használatra, műfordítóknak. A Szuromi-rendszernek ezt a hiányokkal és félrevezető terminológiával terhes változatát előbb korrigálni kellene, aztán terjeszteni.

Mindezeket a kifogásokat azért soroltam el, mert Szuromi verselemzési rendszerét ezek ellenére termékenynek, sokat ígérőnek tartom. De alapos átdolgozásra lenne szükség, különösen a verslábak és a hangsúlyok minősítésében, sőt kissé a terminológiában és az alig érthető részek fogalmazásában is. Kár volna, ha a szembetűnő hibák miatt hitelét vesztené az is, ami ebben a kutatásban valódi és maradandó értékű. Egy javított változatot már érdemes Petőfi egész verses költészetére kiterjeszteni, és csak azután jöhet szóba valamiféle metrinomnak vagy metrifonnak nevezhető okos gép, mely talán képes lesz megállapítani olyasmit, amit most még az emberek is nehezen vesznek észre.

Elekfi László

Egy hipotézis a lehetséges közvetlen összetevős szerkezetekről

1. A hipotézis. Tekintsük a következő mondatokat:

- (1) *János büszke volt.*
- (2) *János büszke ∅.*
- (3) *Büszke János volt.* (— Nem pedig Péter.)
- (4) **Büszke János ∅.* (— Nem pedig Péter.)

Talányos, hogy miért rossz a (4) mondat. Nem tudunk sem jelentéstani, sem mondattani elvekről, amelyeknek ellentmondana. (E kérdést talán É. Kiss (1981) vetette föl először.) Rövid vizsgálattal kideríthető, hogy ez a jelenség csak akkor mutatkozik, ha a *büszke* és a kopula (*vagyok*, *vagy* stb.) egymástól távol vannak, és a kopula jelen idejű. harmadik személyű (vagyis ∅ alakú):

- (5) *János ma büszke volt.*
- (6) *János ma büszke ∅.*
- (7) *János volt ma büszke.* (— Nem pedig Péter.)
- (8) **János ∅ ma büszke.* (— Nem pedig Péter.)

Megoldási javaslatunkat egy hipotézisben fogalmazzuk meg:

- (i) Nem létezhet olyan megszakított összetevő, amelynek valamelyik elszakított része ∅ alakú.

Bár e feltételezés látszólag szerény megkötést jelent a lehetséges közvetlen összetevős szerkezetekre vonatkozóan, és feltehetően csak kevés nyelv kevés mondattípusánál demonstrálható olyan szépen, mint a (3–4), (7–8) példákban, valójában radikális korlátozás. Ha tartható, akkor nemcsak az elemző automatákat és nyelvtanokat lehet jelentősen egyszerűsíteni, de következésképpen azt a mechanizmust is egyszerűbben lehet elképzelni, amellyel feltételezésünk szerint minden ember rendelkezik, miután anyanyelvét elsajátította. Ez pedig azt jelenti, hogy közelebb kerülünk „az anyanyelvvelsajátítás csodájának” megértéséhez.

Hipotézisünket természetesen pontosabban is meg kell fogalmaznunk. Nyilvánvaló például, hogy — mint a közvetlen összetevős szabályok általában — nem vonatkozik a

morfémák összetevőire, azok ugyanis nem mondattanilag, hanem lexikailag tartoznak össze. Tekintsük például a következő héber szavakat:

- (9) *šamar* = [tő *š . . . m . . . r*] + [flexió *a . . . a*] 'vigyázott rá'
 (10) *šmor* = [tő *š . . . m . . . r*] + [flexió *ø . . . o*] 'vigyázz rá'

Itt mind az igető mássalhangzómintája, mind a flexió magánhangzómintája lexikailag van rögzítve, a második flexióban a *ø* nem nehezíti az elemzést. A módosított hipotézist így fogalmazhatjuk meg:

- (i') Ha egy kategória valamely paradigmaticus alakja *ø*, akkor ez a kategória csak más, ettől eltérő paradigmaticus alakjaival újraírva lehet valamely megszakított összetevő elszakított része. Tömören:

*[A[B x] . . . [C ø]]; *[A[B ø] . . . [C x]].

Látszólag vannak olyan esetek, amelyek ellentmondanak az (i') hipotézis tömör, képletszerű megfogalmazásának: az ellipsis esetei. Ilyenkor persze a *ø* nem „paradigmatikus alakja” az elhagyott elemnek, a szöveges megfogalmazás tehát semmiképpen sem vonatkozik az ellipszisre. Véleményünk szerint nincsen ellentmondás a szöveges és a képletszerű megfogalmazás között: az elliptikus mondatokban nincsenek *ø* alakú elemek.

- (11) *Nem.*

A (11) mondat tetszőleges eldöntendő kérdésre (sőt, tetszőleges mondatra) adható elliptikus válasz; milyen „ellipszis-*ø*-kat” feltételezzünk benne? Ha az ellipsis eseteire is kiterjesztenénk a *ø*-k használatát, az ilyen mondatokhoz végtelen sok elemzést rendelhetnénk, ami helytelen lenne, hiszen a beszélők általában véges időtartam alatt megértik a mondatokat, tehát feltehetően nem végtelen sok lehetséges elemzés között választanak.

Módszertanilag egyébként nem okoz gondot az „ellipszis-*ø*-k” és a valódi *ø*-k elkülönítése: (1) az előbbi bármi helyett állhat, az utóbbi egy meghatározott elem helyett (például a magyarban a kopula jelen idejű, egyes vagy többes szám harmadik személyű alakja helyett); (2) az elliptikus szerkezet mindig kiegészíthető hiányzó elemek pótlásával, a valódi *ø*-t nincs mivel „pótolni”.

A fentiek értelmében hipotézisünk nem zárja ki az ilyen mondatokat:

- (12) (— *El fogsz menni?*) — *El fogok.*

2. A hipotézis egy következménye. A magyar infinitívusos szerkezetek tárgyalásakor (Kálmán és mtsai, 1984) szükségessé vált a hangsúlykerülő igék (l. Komlósy, 1983) között két alosztályt elkülöníteni. Az első semleges mondatban *igevivője* után áll hangsúlytalanul, vele együtt alkotja az *igei csoportot*, és az összes bővítmények ehhez az igei csoporthoz, nem pedig magához a ragozott igehez tartoznak:

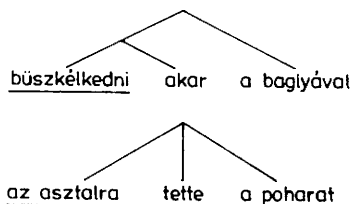
- (13) *Pityu büszkélkedni a k a r a baglyával.*

(Világos, hogy a *-val/-vel* ragos névszói csoport nem az *akar* vonzata.) A második hangsúlykerülő igefajta önmagában (esetleg igekötőjével együtt) alkotja az igei csoportot, és az, amin *csügg* (ami után hangsúlytalanul áll), egyszerűen a bővítménye (vonzata vagy szabad határozója):

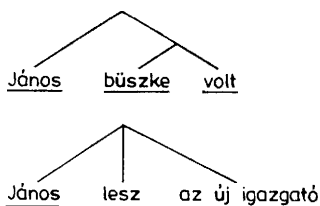
- (14) *Jóska az asztalra tette a poharat.*

Az első szerkezetfajta t e l á g a z ó n a k, a másodikat s i m á n a k fogjuk most nevezni.

(15) elágazó szerkezet: *büszkélkedni akar a baglyával*

(16) sima szerkezet: *az asztalra tette a poharat*

A magyarban a kopulát is kétféleképpen használjuk. Egyrészt összetett állítmányokban, mint amilyen az (1–8) mondatoké (*büszke vagyok, vagy* stb.), másrészt az ún. azonosító mondatokban:

(17) *János lesz az új igazgató.*

(18) *János \emptyset az új igazgató.*

A két mondatfajta különbsége jól látszik, ha (4)-et (19)-cel és (20)-szal, (8)-at pedig (21)-gyel vetjük össze:

(4) **Büszke János \emptyset .* (– Nem pedig Péter.)

(19) *Az új igazgató János \emptyset .* (– Nem pedig Péter.)

(20) *János az új igazgató \emptyset ?* (– Nem a régi?)

(8) **János \emptyset ma nagylelkű.* (– Nem pedig Péter.)

(21) *János \emptyset mától az új igazgató.* (– Nem pedig Péter.)

Ha az 1-ben felállított hipotézist elfogadjuk, akkor világos, hogy a (3) és a (7) mondatban van megszakított összetevő, a (19), (20) és (21) mondatokban viszont nincs. Ehhez még azt is feltételeznünk kell persze, hogy a (19) és a (20) közvetlen összetevős szerkezete megegyezik. Eszerint az összetett állítmányos mondatokkal szemben az azonosító mondatokban az igei csoport egyszerű, a puszta kopulából áll, e mondatok szerkezete sima, amazoké elágazó:

(1) *János büszke volt.*

(17) *János lesz az új igazgató.*

Következtetésünk tehát a segédigékkel kapcsolatban kidolgozott elemzést igazolja: a hangsúlykerülő igék egy része képes igevivős igei csoportot alkotni (*úszni akar, büszke volt, átfut, vizet iszik, drágának tart*), a többiek valamelyik bővítőnyük után (az

alany, lévén vonzat (l. Prószéky, 1984), szintén ide tartozik) állnak hangsúlytalanul, és önmagukban (esetleg igekötőjükkel) alkotják az igei csoportot (*János volt, az új igazgató lesz, az asztalra tette, a Duna két partján terül el, zuhanyozni megy*).

Irodalom

Kálmán C. György—Kálmán László—Nádasdy Ádám—Prószéky Gábor: A magyar segédigék rendszere. Kézirat, megjelenés előtt (ÁNyT.), Budapest, 1984.

E. Kiss Katalin: Structural relations in Hungarian, a „free” word order language. *Linguistic Inquiry*, 12 (1981.): 185—213.

Komlósy András: Fókuszban az igék. Kézirat, Budapest, 1983.

Prószéky Gábor: Határozók, szabad határozók. Kézirat, megjelenés előtt (ÁNyT.), Budapest, 1984.

Kálmán László

Az idéző mondategység igéiről

Dömötör Adrienne: A magyar nyelv egyenes idézeteinek és idéző mondategységeinek kapcsolatáról (Nyr. 107: 472) című cikkében említi az idéző—idézett mondatviszonyok az az alfaját, mikor az idézet után jelentkező mondategység igéje nem tartozik bele a mondatot jelentő igék körébe. Példái a következők:

- (1) *Most valamit inni kéne — jön vissza az öcsém.*
- (2) *Olcsvay Beátának — ült le az egyik déltben Frau Stocker az asztalhoz — már csak napjai vannak.*
- (3) *Amerről én jöttem — pirultam el —, arra tessék.*

E példamondatokhoz a szerző az alábbi megjegyzést fűzi: „Ezen idézési mód (különösen a szépirodalomban) nemcsak, hogy általánosan elterjedt, és gyakran használatos forma, hanem egy nyelvi tendencia: a jelentéssűrítés megvalósítója is, azzal, hogy a mindenki számára evidens konstans nem teszi ki, hanem a vele érintkező cselekvést, állapotba jutást közli csak.”

A cikknek ez a megállapítása felveti a magyar prózafordítók néhány állandóan visszatérő gondját.

Megteheti-e a fordító, hogy az eredeti (esetünkben orosz) szöveg idéző mondategységének mondatot jelentő ige állítmányát elhagyja és helyette az idéző mondategység valamely más elemét (pl. módhatározóját) teszi meg a fordításban igei állítmánynak?

(4)

— Это наша аристократия, князь — с желанием быть насмешливым сказал московский полковник. (Толстой)

— Ez a mi arisztokráciánk — *igyekezett csúfondáros lenni* a moszkvai ezredes, ... (Németh L. ford.)

Megteheti-e továbbá a fordító, hogy az eredeti szöveg idéző mondategységének mondatot jelentő igéjét összevonja a módhatározóval?

(5)

— Да — сказала Катя со вздохом. (Толстой)

— Bizony — *sóhajtott* Kátya. (Szöllösy K. ford.)

(6)
 — ... Это выходит глупо и пошло — *сказал* — Nevetségesen és ostobán hangzik ...
 отец с раздражением. (Чехов) *csattant fel* jó atyám. (Sz. K.)

(7)
 — ... — *заикнувшись спросил* он. (Булгаков) — ... — *hebegte* ... (Sz. K.)

(8)
 — ... — *ответил злобно*. (Булгаков) — ... — *vetette oda* ... (Sz. K.)

És végül, megteheti-e a fordító, hogy az eredeti szöveg általános szemantikai tartalmú mondást jelentő igéjét Ja. I. Recker terminusával élve „differenciálja”,¹ azaz a forrásnyelvi szemantikai mezőben központi helyet elfoglaló igét (pl. *сказать*) olyan igével fordítja, mely ugyanabban a célnyelvi szemantikai mezőben perifériálisabb helyet foglal el (pl. *dörmög*)?

(9)
 — Наконец то — *сказал* он. (Чехов) — Végre! — *kiáltott fel* (Sz. K.)

(10)
 — Какие беспорядки — *сказал* он. (Чехов) — Micsoda rendetlenség — *dörmögte*. (Sz. K.)

(11)
 — Мисаил — *сказала* она, — что ты с нами делаешь? (Чехов) — Miszail — *zokogta*, — mit csinálsz velünk? (Sz. K.)

(12)
 — Ты опять оставил службу ... *проговорила* она, — О, как это ужасно. (Чехов) — Már megint otthagytad az állásodat ... — *zihálta*, — Istenem, milyen rettenetes ez. (Sz. K.)

A három fordítói módszer mindegyike a Dömtör Adrienne által említett „jelentés-sűrítést” szolgálja. Akármelyik műveletet végzi el ugyanis a fordító, tehát akár elhagyja az eredeti idéző mondategység általános szemantikai tartalmú mondást jelentő igéjét, akár összevonja a módhatározóval, akár szűkebb jelentéstartalmú mondást jelentő igével váltja fel, a magyar idéző mondategységben minden esetben konkrétabb lesz az igei állítmány mint az oroszban volt (vö. *сказать, проговорить* → *felsóhajt, felsattan, zihál, hebeg* stb.). Ezt a műveletet a fordításelméleti szakirodalom „konkretizálásnak” nevezi. Ja. I. Recker, V. N. Komisszarov, L. Sz. Barhudarov műveiben² bőségesen találunk példákat e fordítói művelet szemléltetésére.

Fel kell tennünk a kérdést, vajon jogos-e ennek az átváltási műveletnek rendszeres alkalmazása az orosz szépirodalmi művek idéző mondategységeinek magyarra való fordításában?

Először azt vizsgáljuk meg, milyen helyet foglalnak el az idéző mondategységek a prózai művek szerkezetében. D. E. Rozental a prózai művek szövegét két részre osztja

a „szerző beszédére” (авторская речь) és a „szereplők beszédére” (речь персонажей), majd a szerző beszédét tovább bontja „elbeszélésre” (повествование) és a szereplők beszédét kísérő „szerzői kommentárra” (авторские слова).³

Az idéző mondategység formájában megfogalmazódó szerzői kommentárnak a műben — azon túl, hogy megmondja, ki beszél — sokféle funkciója lehet:

- jellemezheti a szereplők megnyilatkozásának jellegét (*kérdezte, felelte, kapott a szón, vágott közbe* stb.);
- jellemezheti a szereplők megnyilatkozásának intenzitását (*rivallt rá, jörmedt rá, ordította, csattant fel* stb.);
- jellemezheti a szereplők beszédbeli sajátosságait (*dadogta, hebegte, csuklotta, ropogtatta az „r” betűket* stb.);
- jellemezheti a szereplők lelkiállapotát (*csodálkozott, hűledezett, szörnyülködött* stb.);
- jellemezheti a szereplők testhelyzetét (*nyújtotta kezét, állt fel, húzta ki magát* stb.);
- és végül, hozzáfűzhet a szereplők szövegéhez olyan cselekvéseket, melyek nincsenek szoros kapcsolatban a szereplők szóbeli megnyilvánulásaival, nem egyidejűleg, hanem a megnyilatkozást követően zajlanak le: *Való igaz, hogy sok baj volt vele — vágja félbe, keni meg vajjal és lekvárral a kenyeret, harap egy falatot belőle és rácsálja Leonora asszony.* (Mario Vargas Llosa: *Pantaleon és a hölgyvendégek.* Huszágh Nándor ford.)

Ezek a funkciók nyilván nem nyelvspecifikusak. Ha vannak a műben szerzői kommentárok (azért mondjuk feltételesen, mert a klasszikus regényforma felbomlásával, a pont, a vessző, az írásjelek, az egyenes idézetek eltűnésével a szerzői kommentár is eltűnik sok modern regényből), a fenti funkciók nyilván egyaránt jellemzőek az orosz, a spanyol, az angol, a magyar stb. regényirodalomra.

Az azonos funkciók azonban a különböző nyelvterületeken, a különböző írói életművekben különböző eszközökkel valósulnak meg. A testhelyzet jellemzése pl. történhet analitikusan (a) és szintetikusán (b)

- (13) a) — ... — *mondta Anna, és kihúzta magát.*
 b) — ... — *húzta ki magát Anna.*

A követő cselekvés kifejezése szintén:

- (14) a) — ... — *mondta Anna, és letette a csészét.*
 b) — ... — *tette le a csészét Anna.*

Valamely szereplő érzelmileg telített nyilatkozatát a szerző kísérheti semleges kommentárral (a), de alkalmazhat érzelmileg telített igét is (b):

- (15) a) — *Tönkretetted az életem — mondta az asszony.*
 b) — *Tönkretetted az életem — zokogta az asszony.*

A fordítók intuíciója azt súgja, hogy a magyar nyelvre inkább a (13) b), a (14) b), és a (15) b) megoldások jellemzőek. Komisszarov szerint a fordítók munkájukban mindig a két nyelv rendszerbeli és nyelvhasználati különbségeiről kialakított intuitív elképzeléseiket realizálják.⁴ Helyesen működik-e ebben az esetben az intuíció? Az orosz idéző mondategységek konkretizáló fordítását (az általános jelentéstartalmú idéző igék elha-

gyását vagy a módhatározóval való összevonását stb.) csak az oroszról eltérő magyar irodalmi hagyomány indokolhatja. Az orosz és a magyar idéző mondat egységek e feltevézett eltéréseinek próbáltunk nyomába szegődni öt magyar író (Jókai, Mikszáth, Móricz, Déry, Sarkadi) és öt orosz író (Tolsztoj, Dosztojevskij, Csehov, Bulgakov, Trifonov) idéző mondat egységeinek egybevetésével. Mindegyik írótól két művet választottunk, művenként 100 idéző mondat egységből álló mintákat vettünk, tehát 1000 magyar és 1000 orosz idéző mondat egység egybevetése alapján vontuk le következtetéseinket.

Szemléltetésképp vessünk itt össze három orosz és három magyar mintát. Az író neve és a mű címe után felsoroljuk a mű valamely tetszés szerinti (természetesen párbeszéd) részéből kiválasztott 100 idéző mondat egység igéit csökkenő gyakorisági sorrendben. Az igéket nem a műben előforduló alakban, hanem szótári alakban adjuk meg, az igék után zárójelben álló szám azt jelenti, hányszor fordul elő az illető ige a 100-as mintán belül.

Толстой: Семейное счастье: сказать (55), проговорить (10), отвечать, спросить (6), думать (5), прибавить (4), повторять, послышать, продолжать, говорить (2), обратиться, прокричать, засмеяться, начать, докончить, перебить (1).

Достоевский: Белые ночи: сказать (25), отвечать (20), закричать (12), начать (10), перебить (9), прибавить, проговорить (3), вскричать, заметить, продолжать, заговорить (2), прервать, засмеяться, подхватить, смешаться, запеть, пронестись, спросить, подумать, окликнуть, повторить (1).

Чехов: Моя жизнь: сказать (36), спрашивать (14), продолжать (11), говорить (10), проговорить (5), вздохнуть (3), ужаснуться, начать, отвечать (2), заключить, крикнуть, подумать, обратиться, пробормотать, представить, беспокоиться, звать, слышаться, отзвеваться, соглашаться, вспылить, обидetъся, бормотать, рассмеяться (1).

Jókai: Egy magyar nábob: *szól* (27), *mond* (11), *kiált*, *kérd* (10), *felkiált*, *folytat* (3), *állít*, *viszonoz*, *tudakozódik*, *dörmög*, *felel*, *kezd* (2), *ság*, *ismétel*, *eseng*, *hörög*, *szabódik*, *kacag*, *ráriád*, *ráírómed*, *ráíróvall*, *ment*, *nevet*, *közbeszól*, *visszafelel*, *mosolyog*, *rákiált*, *ráfelel*, *rebeg*, *dünnög*, *erősít*, *mormog*, *ráördít*, *megszóal*, *felsőhajt*, *megszólít* (1).

Mikszáth: A Noszty fiú esete Tóth Marival: *felel* (11), *kérd* (10), *mond* (8), *szól* (7), *megjegyez*, *ráírómed*, *kiált*, *dadog*, *csodálkozik* (3), *hozzátesz*, *felkiált*, *jelent*, *vél*, *ellenkezik* (2), *kevélykedik*, *ujjong*, *okvetetlenkedik*, *dicsér*, *sóhajt*, *közbeszól*, *felriad*, *felpattan*, *felhorkan*, *bosszankodik*, *tűnődik*, *tiltakozik*, *helyreigazít*, *türelmetlenkedik*, *mosolyog*, *sajnál*, *dicsékszik*, *beereszkedik*, *kezd*, *röhög*, *elszólja magát*, *tördeli a kezét*, *hüledezik*, *kiesik a sodrából*, *eszmélkedik*, *ellenvet*, *felfortyan*, *hebeg*, *dünnög*, *említ*, *nevet*, *rátámad*, *ráhagy*, *felsőhajt*, *folytat*, *suttog*, *közbeveg*, *dühösködik*, *eseng* (1).

Móricz: Isten háta mögött: *mond* (19), *kérdez* (16), *szól* (6), *kiált* (4), *felkiált*, *köszön*, *nevet*, *ráhagy* (2), *gondol*, *elősiet*, *szeleskedik*, *összezsappja a kezét*, *szörnyülködik*, *vállára teszi a kezét*, *néz*, *beleszól*, *fogad*, *felkacag*, *belekoityant*, *gondolkodik*, *ismétel*, *mesél*, *utána-szól*, *megáll*, *ráhagy*, *élcél*, *kanyarít*, *felkacag*, *rebeg*, *elgondol*, *utánaszól*, *mosolyog*, *indítványoz*, *legyínt*, *kacag* (1).

Mindjárt szembeötlik, hogy a három magyar mintában nagyobb az igék változatossága. Ennek számszerű kimutatására több lehetőség van. Kiszámíthatjuk pl. az egyes minták „változatossági mutatóját”, oly módon, hogy a mintában szereplő különböző igék (type) számát elosztjuk az összes idéző ige számával (token). Ha a 100 idéző igénk mind azonos lenne (az orosz írók csak a *казань*-ot, a magyar írók csak a *mond*-ot használnák) a változatossági mutató 0,01 lenne. Ha a 100 idéző ige mind különböző lenne (sem az orosz, sem a magyar írók nem ismételnék meg soha ugyanazt az idéző igét),

1. táblázat

A kétféle változatossági mutató

	1. sz. változatossági mutató (VM/1)			2. sz. változatossági mutató (VM/2)	
	összes ige	különböző igék száma	type token	egyszer előford. igék száma	egyszer előforduló ige összes különböző ige
Tolsztoj	100	16	0,16	6	0,375
Dosztojevszkij	100	21	0,21	10	0,476
Csehov	100	24	0,24	15	0,625
Jókai	100	36	0,36	24	0,666
Mikszáth	100	53	0,53	39	0,736
Móricz	100	35	0,35	27	0,771

a változatossági mutató 1 lenne. A type/token arány kiszámításával kapott változatossági mutató alapján így helyezkednek el az egyes írók a fenti két szélső érték között: Tolsztoj: 0,16, Dosztojevszkij: 0,21, Csehov: 0,24, Móricz: 0,35, Jókai: 0,36, Mikszáth: 0,53. Legkevésbé változatos tehát Tolsztoj, és leginkább változatos Mikszáth igehasználata.

A változatosság mérhető úgy is, hogy az egyszer előforduló igék számát osztjuk az összes különböző ige számával. Ha így számítjuk ki a változatossági mutatót, természetesen akkor is hasonló sorrendet kapunk, mint az előbb, mivel nyilvánvaló, hogy minél több különböző ige jut az egyes minták 100 idéző igéjére, annál több az igék között az egyszer előforduló ige. Az egyszer előforduló igék és az összes különböző igék hányadosa alapján a sorrend a következő: Tolsztoj 0,375, Dosztojevszkij 0,476, Csehov 0,625, Jókai 0,666, Mikszáth 0,736, Móricz 0,771. Mint látjuk a sorrend majdnem ugyanaz, az egyszer előforduló igék aránya mindhárom orosz mintában kisebb, mint a magyar mintákban.

Ugyancsak a változatosságról, ill. — ha úgy tetszik — a változatosság hiányáról, az igehasználat monotonijáról tanúskodik az is, hogy mintánként az első öt leggyakoribb ige a minta összes idéző igéjének hány százalékát fedi. Tolsztojnál például az első öt leggyakoribb ige (*казань, провозопумь, омаечамь, чпочумь, дымать*) az összes ige 82%-át fedi, míg pl. Jókainál az első öt leggyakoribb ige (*szól, mond, kiált, felkiált, folytat*) csak 61%-át. Eszerint a következőképpen alakul a sorrend: Tolsztoj 82%, Dosztojevszkij 76%, Csehov 76%, Móricz 67%, Jókai 61%, Mikszáth 39%. Vagyis leginkább monoton Tolsztoj és legkevésbé monoton Mikszáth igehasználata.

Ebben a hat mintában tehát az orosz íróknál valóban kisebb a 100 idéző igére jutó különböző igék száma (1. sz. változatossági mutató), kisebb az egyszer előforduló igék száma (2. sz. változatossági mutató), és nagyobb az első öt leggyakoribb ige aránya 100 idéző igei belül (monotonsági mutató) mint a magyar szerzőknél. Táblázatban összefoglalva:

Ez a hat minta természetesen nem elégséges általános következtetések levonására, hiszen a nemzeti irodalmakon belül sőt az egyes írói életműveken belül is jelentős különbségek vannak az idéző igék használatában. Dosztojevszkij pl. a Bűn és bűnhődés szerzői kommentárjaiban már csak a téma természetéből adódóan is sokkal változatosabb igekezeléssel dolgozik, mint a Fehér éjszakákban. A type/token arány a Fehér éjszakákban — mint már említettük — 0,22, a Bűn és bűnhődésben 0,35.* Bulgakovnak

* Sőt, éppen Dosztojevszkij az, akinek a kor szokásaihoz képest változatosabb idéző igei Turgenyev bírálata is kiváltották (erről részletesebben l. Papp F.⁶.)

2. táblázat

A monotonossági mutató

	Tolsztoj			Dosztojevszkij			Csehov		
	külön- böző igék	gyako- riság	fedés %	külön- böző igék	gyako- riság	fedés %	külön- böző igék	gyako- riság	fedés %
	1	55	0,55	1	25	0,25	1	36	0,36
	1	10	0,65	1	20	0,45	1	14	0,50
	2	6	0,77	1	12	0,57	1	11	0,61
	1	5	0,82	1	10	0,67	1	10	0,71
	1	4	0,86	1	9	0,76	1	5	0,76
	4	2	0,94	2	3	0,82	1	3	0,79
	6	1	1,00	4	2	0,90	3	2	0,85
				10	1	1,00	15	1	1,00
Összes külön- böző ige	16	100		21	100		24	100	

	Jókai			Mikszáth			Móricz		
	külön- böző igék	gyako- riság	fedés %	külön- böző igék	gyako- riság	fedés %	külön- böző igék	gyako- riság	fedés %
	1	27	0,27	1	11	0,11	1	39	0,39
	1	11	0,38	1	10	0,21	1	16	0,55
	2	10	0,58	1	8	0,29	1	6	0,61
	2	3	0,64	1	7	0,36	1	4	0,65
	6	2	0,76	5	3	0,51	4	2	0,73
	24	1	1,00	5	2	0,61	27	1	1,00
				39	1	1,00			
Összes külön- böző ige	36	100		53	100		35	100	

viszont minden művében változatos igeállományt találtunk. Akár a Mester és Margaritából, akár az elbeszélésekből vettünk mintát, mindenütt 30–35 különböző ige jutott 100 idéző igére. Ebből persze nem szabad arra következtetni, hogy az idéző igék változatossága a modernség jele, hiszen Trifonovnál például Tolsztojhoz hasonlóan szegényes az igeválaszték. Őt leggyakoribb igéje az első Trifonov-mintában az összes ige 73%-át a másodikban 69%-át fedi.

Ugyanígy nem szabad elhamarkodott általánosítani a magyar szerzők esetében sem. Az idéző igék mikszáthi gazdagsága egyáltalán nem jellemzi az összes magyar író. Déry Tibor például a mondatot jelentő igék szemantikai mezőjének központi igéit használja előszeretettel. A befejezetlen mondatból vett mintában az öt leggyakoribb ige (*mond, kérdez, kiált, folytat, ismétél*) a minta 100 idéző igéjének 75%-át fedi, a Pesti felhőjátékból vett mintában pedig az első három leggyakoribb ige (*mond, kérdez, ismétél*) a 100 idéző igének 83%-át. Ennek megfelelően alacsony Dérynél az egyszer használt igék aránya is az egyes mintákra jutó összes különböző igeen belül.

Mindazonáltal, ha a vizsgált öt orosz és öt magyar szerző 2–2 művéből vett 1000–1000 szerzői kommentár alapján kiszámítjuk, hogy az orosz szerzők átlagosan hány különböző igét használnak száz szerzői kommentár megszerkesztéséhez (VM/1), valamint azt, hogy az orosz és a magyar szerzőknél átlagosan hány egyszer előfordul

ige jut az összes különböző igére (VM/2), az orosz átlag és a magyar átlag eltérése alátámasztani látszik a fordítói intuíciót.

3. táblázat

(VM = változatossági mutató)

Orosz minta	VM/1	VM/2	Magyar minta	VM/1	VM/2
Tolsztoj/1	0,16	0,375	Jókai/1	0,36	0,666
Tolsztoj/2	0,20	0,550	Jókai/2	0,30	0,300
Dosztojevszkij/1	0,21	0,467	Mikszáth/1	0,53	0,735
Dosztojevszkij/2	0,35	0,514	Mikszáth/2	0,58	0,844
Csehov/1	0,24	0,625	Móricz/1	0,35	0,771
Csehov/2	0,25	0,560	Móricz/2	0,38	0,842
Bulgakov/1	0,35	0,542	Déry/1	0,23	0,565
Bulgakov/2	0,40	0,600	Déry/2	0,16	0,625
Trifonov/1	0,29	0,724	Sarkadi/1	0,24	0,794
Trifonov/2	0,32	0,718	Sarkadi/2	0,38	0,842
Orosz átlag	0,28	0,567	Magyar átlag	0,36	0,698

A 10 orosz és 10 magyar mintából kiszámított átlagos orosz és átlagos magyar változatossági mutatók ugyanazt a képet nyújtják, amelyet az előbb 3–3 mintával szemléltettünk. Látjuk, hogy az átlagos VM/1 az oroszban 0,28, a magyarban 0,36, ami azt jelenti, hogy míg az orosz szerzők átlagosan 28 igét használnak fel 100 szerzői kommentár megszerkesztéséhez, a magyar szerzők átlagosan 36 igét. Ugyancsak látható, hogy az átlagos VM/2 az oroszban 0,567, a magyarban 0,698, ami azt jelenti, hogy az oroszban kevesebb az egyszer előforduló ige a 100 szerzői kommentárra jutó összes különböző igen belül. Vagyis a vizsgált 1000 orosz és 1000 magyar szerzői kommentár egybevetéséből kapott adatok alátámasztják a fordítók által alkalmazott átváltási művelet, a „konkretizálás” indokoltságát.

Indokolt, de vajon milyen mértékben kell alkalmazni? Szöllősy Klára például az alábbi módon alakítja át Tolsztoj Családi boldogság c. művének idéző igéit:

сказать (55)
 проговорить (10)
 отвечать, спросить (6)
 думать (5)
 прибавить (4)
 повторять, слышать, продолжать, говорить (2)
 обратиться, прокричать, засмеяться, начать, закончить, перебить (1)

mond (37)
 kérdez (11)
 felel (10)
 szól, válaszol (5)
 hozzátesz, gondol (4)
 ismétél, kezd, folytat (3)
 sóhaj, kiált (2)
 hozzáfordul, felkiált, mormol, nevet, megszólal, befejez, megjegyez, félbeszakít, hallatszík, korhol, javasol (1)

Fordításában a VM/1 0,16-ról 0,23-ra, a VM/2 0,375-ről 0,434-re növekedett. Vagyis nőtt a 100 szerzői kommentárra jutó különböző igék száma és az egyszer előforduló igék aránya is az összes különböző igen belül. Ugyanez történik akkor is, mikor Csehov Életem c. művét fordítja. Vessük össze az eredeti műből származó minta igéit a „fordító igéivel”.

сказать (36)	<i>mond</i> (29)
спрашивать (14)	<i>kérdez</i> (13)
продолжать (11)	<i>folytat</i> (7)
говорить (10)	<i>válaszol</i> (6)
проговорить (5)	<i>kijelent, felcsattan, sóhaj</i> (3)
вздыхнуть (3)	<i>megszólal, felkiált, kérlet, megjegyyez, fordul, sopánkodik</i> (2)
ужаснуться, начать, отвечать (2)	<i>szól, kezd, zokog, zihál, dadog, könyörög, helyezel, mormog, bemutat, nyugtalanodik, gondol, dörmög, szólít, visszavág, köszönt, nevet, felsóhaj, hűledezik, nyög</i> (1)
заклчить, крикнуть, подумать, обратиться, пробормотать, представить, беспокоиться, звать, слышаться, отзываться, соглашаться, вспылить, обидеться, бормотать, рассмеяться (1)	

Csehov *Életem* c. művének fordításában a VM/1 az eredeti 0,24-ről 0,35-re nőtt. Míg az oroszban a két mondatot jelentő alapige a *сказать* és a *говорить* együttesen 46-szor, a magyarban a *mond* és a *szól* együttesen csak 30-szor fordul elő a 100 idéző igéből álló mintán belül. Tehát Szöllősy Klára a 46 esetből 16-szor választott az orosz *сказать/говорить* magyar ekvivalenséül konkrétabb igét, mégpedig a következőket: *válaszol* (2), *megjegyez* (2), *kérlet, köszönt, felkiált, felcsattan, zokog, dadog, könyörög, dörmög, hozzáfordul, visszavág*. Szembetűnik, hogy Szöllősy Klára idéző igéi érzelmileg teltebbek, amit részben a módhatározók beolvasztásával, részben a tág jelentésű igék elhagyásával, részben pedig az idéző igének a szituáció érzelmi telítettsége szerint megválasztásával ér el.

Érdekes, hogy Szöllősy Klára, aki Tolsztoj és Csehov idéző igéit a fordításban változatosabbá teszi, Bulgakov Mester és Margarita című művének fordításakor nem növeli az idéző igék változatosságát. A VM/1 a fordításban éppúgy 0,34 mint az eredetiben, a VM/2 pedig az eredetiben 0,529, a fordításban pedig 0,558, vagyis alig nőtt. Ennek az lehet az oka, hogy Bulgakov – mint már említettük – maga is elég változatos igekészlettel dolgozik, s a fordítót intuíciója nyilván megóvta attól, hogy Bulgakov idéző igéinek amúgy is gazdag állományát még tovább dúsítsa.

Másképp dolgozik Németh László. Ő nem érzi, hogy Tolsztoj idéző igéinek egyhangúsága feljogosítaná őt bármilyen változtatásra. Fordításaiban szinte szótárszerűen odaírhatók a magyar igék az orosz eredeti mellé. Nézzük az Anna Kareninából vett mintát:

сказать (52)	<i>mond</i> (54)
отвечать (15)	<i>felel</i> (15)
спросить (7)	<i>kérdez</i> (8)
говорить, прибавить, обратиться (3)	<i>szól</i> (4)
воскликнуть, вскрикнуть, прошептать (2)	<i>fordul, felkiált</i> (3)
подсказать, кричать, думать, подтвердить, вспомнить, повторить, подхватить, проговорить, вздохнуть, рассказывать, возразить (1)	<i>suttog, kiabál, gondol, erősítget, eszébe jut, ismétél, elkap, közbeszól, felesóhaj, mesél, hozzátesz, tiltakozik</i> (1)

Németh László még annyi változtatást sem enged meg magának, hogy mikor Tolsztojnál kérdő mondat után *сказать* áll, akkor azt ő *kérdez* igével fordítaná. Lehet a szereplő szövege kérdés, felkiáltás, csodálkozás stb., ha Tolsztoj szerzői kommentárja az, hogy *сказал*, Németh László nem fordítja úgy, hogy *kérdezte, kiáltott fel* stb., hanem megmarad a *mondta* mellett. Az Anna Kareninából vett minta adatai: VM/1 orosz:

0,20, magyar: 0,19 (a felhasznált igék száma tehát nemhogy nem nő, hanem csökken), VM/2 orosz: 0,555; magyar: 0,684. Mindez természetesen nem értékítélet, inkább csak két nagy fordítóegyeniség eltérő módszereinek érzékeltetése.

Összegezve. Az általunk vizsgált 2000 szerzői kommentárból álló minta alapján az orosz és a magyar prózai művek szerzői kommentárjaiban felhasznált igeállomány valóban különbözik. Míg az orosz írók elsősorban a mondást jelentő igék szemantikai mezőjének központi igéit használják, és az esetleges finomabb árnyalatok kifejezésére inkább módhatározókat, határozói igeneveket használnak, a magyar írók szerzői kommentárjaikban gyakran használják a mondást jelentő igék szemantikai mezőjének perifériáján elhelyezkedő igéket vagy a mondást jelentő ige kihagyásával a szereplők megnyilatkozását kísérő cselekvést kifejező igéket. A magyar prózafordítók által alkalmazott konkrétizálás tehát, ha nem is kötelező, de az orosz és a magyar írói nyelvhasználat tradicionális különbségeivel mindenképpen indokolható átváltási művelet.

Irodalom

1. Рецкер, Я. И.: Теория перевода и переводческая практика. М., 1974.
2. Бархударов, Л. С.: Язык и перевод. М., 1975. — Комиссаров, В. Н.: Слово о переводе. М., 1973.
3. Розенталь, Д. Э.—Теленкова, М. А.: Словарь справочник лингвистических терминов. 2. изд. Москва, 1976.
4. Комиссаров, В. Н.—Туровер, Г. Я.: Перевод как лингвистический источник. Тетради переводчика. 1975. 19.
5. Papp F.: Könyv az orosz nyelvről. Gondolat 1979. 400. o.

Források

- Толстой/1 — Толстой, Л. Н.: Семейное счастье. М., 1973.
 Толстой/2 — Толстой, Л. Н.: Анна Каренина. М., 1951.
 Достоевский/1 — Достоевский, Ф. М.: Белье ночи. Л., 1976.
 Достоевский/2 — Достоевский, Ф. М.: Преступление и наказание. М., 1983.
 Чехов/1 — Чехов, А. П.: Моя жизнь. Повести и рассказ И М., 1971.
 Чехов/2 — Чехов, А. П.: Три года. Повести и рассказы. М., 1971.
 Булгаков/2 — Булгаков, М. А.: Мастер и Маргарита. М., 1982.
 Булгаков/2 — Булгаков, М. А.: Рассказы. М., 1982.
 Трифонов/1 — Трифонов, Ю. В.: Нетерпение. М., 1978.
 Трифонов/2 — Трифонов, Ю. В.: Другая жизнь. М., 1980.
 Jókai/1 — Jókai Mór: Egy magyar nábob. Bp., 1973.
 Jókai/2 — Jókai Mór: A kőszívű ember fiai. Bp., 1973.
 Mikszáth/1 — Mikszáth Kálmán: A Noszty fiú esete Tóth Marival Bp., 1973.
 Mikszáth/2 — Mikszáth Kálmán: A fekete város Bp., 1973.
 Móricz/1 — Móricz Zsigmond: Az isten háta mögött Bp., 1979.
 Móricz/2 — Móricz Zsigmond: Úri muri Bp., 1979.
 Déry/1 — Déry Tibor: A befejezetlen mondat. Bp., 1980.
 Déry/2 — Déry Tibor: Pesti felhőjáték. Bp., 1968.
 Sarkadi/1 — Sarkadi Imre: A gyáva. Bp. 1966.
 Sarkadi/2 — Sarkadi Imre: A szökevény (elbeszélések). Bp., 1966.

Élt-e a Zselicség tájnév?

Élt-e a Zselicség tájnév? A magyar tájnévadásban közismert *-ság ~ -ség* képző régi volta nem vitás, nem vitatható. Hivatkozom itt a mindenkitől ismert *Nyírség, Barcaság, Ormánság* stb. tájnevekre.

Nem gondoltam, hogy amikor több mint egy évtizede az Országos Természetvédelmi Hivatal szolgálatában és megbízásából a *Zselicségi tájvédelmi körzet*-et megalakítottam, megszerveztem és létét jogilag e néven rendeletben biztosítottuk, a névadás hullámokat kavar. A név megállapításakor a hasonlóan képzett tájnevekre és magyar nyelvérzékekre támaszkodtam.

Támaszkodhattam volna még az 1971-ben megjelent „Magyarország Földrajzinév-tára I., Fontosabb domborzati, táj- és víznevek, MÉM Országos Földügyi és Térképészeti Hivatal, Budapest, 1971.” című kiadványára is, hol szintén *Zselicség* szerepel Somogy megye országos jelentőségű tájnevei között. Sajnos nem tettem, elkerülte figyelmemet.

„Magyarország földrajzinév-tára II. Somogy megye, Budapest, 1978.” a tudnivalókban csak annyit közöl, hogy a névjegyzékből és térképről elhagyták az országos jelentőségű, nagy területekre vonatkozó neveket. Így elmaradt a *Zselicség* (egyébként felemlített) neve is. Ugyanez olvasható a „Baranya” kötetben is.

Nem így történt azonban a következőkban. Nagy János erdómérnök (Bonnyapuszta), aki a Kartográfiai Vállalat megbízásából a turistatérképek névanyagának felülvizsgálatával, helyesbítésével is foglalkozik, levélben keresett meg néhány éve, a „szabálytalan”, ismeretlen, idegen tájnévadás alkalmazása miatt. Levélben tájékoztattam igazamról. Nem fogadta el, az említett kiadvány szerkesztőbizottságához fordult a *Zselicség* tájnév megváltoztatása érdekében. Közlése szerint közbenjárása sikerrel járt, s a tájnevet *Zselic*-re módosították.

A helynévkutatás malmai azonban ha lassan is, de biztosan őrlnek. Több mint tíz esztendőnek kellett leperegnie, amíg Tímár György pécsi helytörténeti kutató — a Baranya megyei állami levéltár helytörténeti munkaközösségének tagja — másirányú vizsgálatával, értékes iratokra bukkant. (Köszönettel tartozom Tímár Györgynek, hogy a felfedezett és eddig közöletlen irat ismertetéséhez hozzájárult.)

A magyar Zselicség név használatát eddig egyesektől vitatottá tette az, hogy régebbi forrásból igazolni nem tudtuk. Baranya megye helytörténeti iratanyagának a Magyar Országos Levéltár gyűjteményeiből történő folyamatos összegyűjtése során előkerült egy 1677. évre datálható összeírás, majd annak 1677. évre keltezett kivonata.

Címe: *Consignatio Bonorum ad Custodiatum Albensem spectantium* (MOL. U. et C. irreg. fasc. 6. nr. 58, 1—2. lap). Először *In Somogyssag*-ban levőket sorolja fel, majd a 2. lapon *Zilicssagben vadnak faluk* bevezetéssel: „Szent Katalin, Ökör völgye!, Szatina, Biztricze, Rakocza! [o: Ratkocza], Bakocza, Haigmas, Bikesd, Hertelend, Assagi [ma: Szágy], Hetmé [ma: Hétméhek völgye hibás térképész névvel!], Ördög lik [ma: erdészeti csemetekert a sasréti erdészet területén], Apáti, Szent Lelek Ezeknek minde-

neftül adoiok flo: 35. és egy par czizma. [Következnek Szigetvár vidéki és Kiskomárom környéki faluk.]". Majd: *In Szilidsegh* olim Hete hely! predium dat fl. 3, Ökör völgye! predium fl. 20 in habitatum Karaczfa [ma: Karácodfa] predium fl. 3 in habitatum Sz. Katalin fl. 3, Kan fl. 3, Radkocza fl. 4, Bikost [ma: Bükkösd] fl. 10, Szakocza [o: Bakocza] fl. 13, Szižtixz! [o: Bižtricz] fl. 3, Sžatina fl. 3, Haymas est locus populosa".

Az összeírás zselicségi két része ugyanazon kéz írása. A felsorolt faluk kitűnően igazolják azt, hogy az Árpád-kori *in Selizio* meghatározásokból levont ama következtetés, hogy a Zselicség kiterjedt a Mecsek hegységre is egészen Mecseknádasdig — feltétlenül helyes (Györfly 1²: 247. lap 1. jegyz.). Hiszen a XVII. század utolsó harmadában is így ismerték, méghozzá a magyar *Zselicség* néven. Területének legjobb ismertetése a Sásd c. gyűjteményes kötetben (Sásd, 1982.) Tímár Györgytől jelent meg, a „A középkor az írásos források alapján” című fejezetében (116. s további lapokon).

Az említett összeírásnak — amely a készülte időpontjára nem nyilatkozik — szerencsére készült egy kivonata (MOL. U. et C. irreg. fasc. 5. nr. 13, 1—2. lap): „Extractus Urbarj anni 1677.” címmel. Miután adatai egyeznek, említett összeírásunk időpontja közvetve meghatározható: 1677. Ez évszám egyeztethető az összeírásban levő 1663 körülről említett census közel felére való leszállításának időpontjával (az irattározó az összeírás felzetén, a levéltári jelzete mellé „1663?” évszámot írt).

E kivonatban: „In Comitatu Baraniensis, et quidem *in Zilitség!*”, majd „Olim itidem *in Zilitség!*” jelzéssel hozza az (alap)összeírás faluit.

Tehát kimondhatjuk, hogy a *Zselicség* tájnév élt, használatban volt a régi magyar nyelvben. Besorolhatjuk a többi magyar földrajzi tájegység — *Barcaság, Mezőség, Nyírség, Ormánság* stb. — neve közé!

Ha — lassan is — de lépésről-lépésre feldolgozásra kerülő újkori baranyai iratanyagunk ezt igazolja. Kénytelenek vagyunk ezért elutasítani azt a — minden alapot nélkülöző — törekvést, hogy a helyes, jó magyarságú *Zselicség* elnevezést üldözik, a nagyközönség előtt lépten-nyomon hibásnak minősítik (Dunántúli Napló 1985. aug. 14.).

Megnyugtató volt az is, hogy a Kiss Lajostól összeállított „Földrajzi nevek etimológiai szótára” (Bp., 1978.) — és remélhetően további kiadásai is — *Zselicség* címszó alatt tárgyalja e tájnevet.

Az elmondottakhoz még azt fűzném hozzá, hogy a helyes — most már történetinek is mondható — *Zselicség* név bátran és jogosan használható. Ha már bizonyítanunk kellett egy magyar tájnév létét és történetét a kételkedőkkel szemben, megvizsgálhatjuk a kérdés nemzetiségi vetületét is.

A Kulturális minisztérium Nemzetiségi osztálya „A nemzetiséglakta települések helységneveinek két-, illetőleg többnyelvű kiírásának jegyzéke. é. n.” nyomán például Lakócsa „Lukovišće”, Tótújfaló „Novo Selo” jelzőtáblát kapott.

1534-ben *Lukoucza*, 1564-ben *Lakoča*, 1599-ben *Lukovišchee* néven kerül elő Lakócsa, 1534-ben *Wuffalu!*, 1536-ban *Wyfalw*, 1542 [o: 1543]-ban *Wyffalw*, *Wyfalw*, 1564-ben *Nowawez*, 1582-ben *Wyfalw* neveken Tótújfaló (Tímár Gy., 16. sz.-i rovasadó összeírások a mai Baranya megye területéről. Pécs, 1976. 89, 93. Kny. a Baranyai Helytörténetírás 1974—1975. c. kötetből. Ism. tőlem: Névt.Ért. 8. sz. 126—9.), adatai kerülnek elő. Míg *Lakócsa* ~ *Lukovišće* történeti adaton nyugszik, a mai *Novo Selo* — nem ismerve a régi, történeti *Nova Ves* nevet — valószínűleg fordítás útján keletkezett. Nemzetiségeink — részben XVI. sz.-i összeírások nyomán — helyreállítják lakóhelyük horvát nevét, és ezt országunk helyes nemzetiségi politikája nyomán országúti jelzőtáblán is használják.

A Magyarországi Németek Demokratikus Szövetsége 1982-ben — újságíróik használatára — „Német földrajzi és helységnevek Magyarországon” címmel jegyzéket állított össze. Ennek „Egyéb földrajzi nevek” sorában találjuk meg a *Zselitz!* = *das*

Schelitz nevet is. A nevet ez alakban 1780-ból ismerem: Der beßte [Wein] wird auf dem Schelitzer Gebirge erzielet (Windisch, Geogr. 1: 380).

A *Zselicség* tájnév történetileg igazolt megléte figyelmeztet arra, hogy a magyar tájnevek megőrzése — többek közt — elsőrendű anyanyelvi feladatunk.

Reuter Camillo

„Az igazat mond, ne csak a valódit”. József Attila versének (Thomas Mann üdvözlése, 1937.) a címben idézett sorát nemrégiben Lőrincze Lajos vizsgálta meg: az *igaz* és a *valódi* látszólag logikátlan értelmi szembeállításának magyarázatát keresve (Nyelvőrsegen. Bp. 1968. 432–4). Fejtegetése során számba veszi a két szó előfordulásait József Attila verseiben, és bemutatja az idézett verssor értelmének más formában való kifejezéseit, s arra a következtetésre jut, hogy az idézet lényegében ugyanazt az esztétikai elvet fogalmazza meg, amelyet korábban Arany János is: „Nem a való hát: annak égi mása” (Vojtina *Ars poetikája*).

E végső eredményben helyes megoldáshoz szeretnék az alábbiakban egy lényegesnek tűnő adalékkal — a verssorban foglalt gondolat szöveg szerinti forrásának megállapításával — hozzájárulni. Az idézett sor ugyanis nem valamiféle bonyolult jelentéstani transzformáció következtében állítja szembe egymással a két, lényegében azonos tartalmat kifejező fogalmat, hanem azért, mert a költő e sorban közvetlenül idézi Thomas Mann József-regényének egyik jellegzetes gondolatát. A József-tetralógia második részében, „Az ifjú József”-ben olvasható a következő párbeszéd József és Ruben között, Sárközi György fordításában:

— ... Ki volt az, akiről Jákób első ízben emelte le a fátyolt, hogy ott nyomban hagyatékká tegye?

— Lea volt az!

— Igen, *valóság* szerint. De *igazság* szerint Ráhel volt az. Lea csak álruhaként viselte, a ruha úrnője azonban Ráhel volt, és ő őrizte, amíg meg nem halt egy dülöföldre Efrontól. De mivelhogy meghalt, hol van most?

— Ahol sár az eledele.

— Igen, *valóság* szerint. De *igazság* szerint másként van. Nem tudod, hogy a halál erejénél fogva megváltozhatik az ember természete, és hogy Ráhel Jákób számára más természetben él? (Bp., 1963. Magyar Helikon 371.)

Az „*igaz*” és „*valódi*” szembeállítását tartalmazó mondatok a német szövegben így szerepelnek: „Ja in *Wirklichkeit*. Aber in *Wahrheit* war's Rahel.” Illetve: „Ja in *Wirklichkeit*. Aber die *Wahrheit* ist anders.” (Th. Mann: *Romane und Erzählungen*. Bd. 3. Berlin, 1974. Aufbau Verl. 498 sk.) És természetesen ugyanígy szerepelt már Az ifjú József első, 1934-es magyar kiadásában is. Így a József Attila-sor közvetlen forrásának akár a német, akár a magyar szöveg egyaránt tekinthető. Mivel pedig a két főnévként álló melléknév ellentétes értelmű használatának — mint azt Lőrincze kimutatta — a költő egyéb műveiben nincs nyoma, valamint hogy a Thomas Mann üdvözlésében más utalásokat, gondolat-idézeteket is találunk Mann műveiből („Ahogy Hans Castorp madame Chauchat testén, hadd lássunk át magunkon itt ez esetén” [Varázshegy]; „emelvén szívünk a gyásztól a vágyig” [Varázshegy]), biztosra vehetjük, hogy a kérdéses verssor is a Thomas Mann-i gondolat egyenes idézéseként került a versbe.

Megerősíti ezt az elképzelést az a mód, ahogyan a költő ezt a sort csiszolhatta. Az Irodalmi Múzeumban őrzött kéziratvariánsok tanúsága szerint (vö.: J. A. összes művei. 2. kiad. 2. köt., Bp., 1955. Akadémiai, 436) a sor a következő átalakulásokon ment

keresztül: „az *igazit* mondd és nem a *valódit*” > „az *igazat* mondd és ne a *valódit*” > „az *igazat* mondd, ne csak a *valódit*”. Ezek a javítások világosan mutatják, hogy a gondolat már az első lejegyzésben végleges értelemben szerepelt, de az *igazi* > *igaz* változtatás, illetőleg a két fogalom viszonyának a „csak” beiktatásával végrehajtott módosítása a megfogalmazás módját is közelebb hozta a József-regényben szereplő eredeti gondolathoz, ahol a *Wirklichkeiten* és a *Wahrheit* mindkét esetben ellentétes értelmű („aber”) tagmondatokban szerepel.

Ez az ellentét a magyar nyelvben valóban logikátlan, illetve az *igaz* és *valódi* alapjelentése szerint értelmetlennek tűnik. Azonban ma már — éppen a gyakran idézett verssor szinte közmondássá válása következtében — tisztán értjük e gondolatban ugyanazt a különbséget, ami a vers utolsó sorában („fehérek közt egy európaít”) nem is szorul magyarázatra.

Érdeemes azonban még egy apróságra felfigyelnünk. A Thomas Mann-szövegben a *való* a földhözragadt, szellem nélküli valóságot jelenti, amely jogosan kerül szembe az *igaz* által kifejezett magasabb rendű, szellemi síkra emelt valósággal, éppúgy, ahogy a Lőrincze által is idézett Arany-verssorban a *való* és *annak égi mása*. Csakhogy Arany számára még e gondolat kifejezésére a *való* és *igaz* szavak nem tűntek alkalmasnak, ő még az eredeti értelemben, egyenértékűen használja e két fogalmat. („Győzz meg, hogy ami látszik, az *való*: Akkor neved költő lesz, nem csaló, — . . . Itt a különbség: hogy e látszatot *Igaz* nélkül nem csinálhatod. Csakhogy nem ami rész szerint igaz, — Olyan kell, ami egészben s mindig az.”) Nyilvánvaló tehát, hogy a két fogalom szembeállításának nyelvi leleménye nem az Arany-szövegből származik, hanem a József-regényből. De az is kétségtelen, hogy e gondolat és a Vojtina Ars poetikája között olyan szoros szellemi kapcsolat feszül, ami megint csak nem lehet a véletlen műve. S nyilvánvalóan nem is az: hiszen ugyancsak 1937-ben, kevéssel a „Thomas Mann üdvözlése” után keletkezett József Attila Arany című verse, amelynek második versszakában mintha az iménti — Ráhel halálára és „más természetben” való továbbélésére vonatkozó — Thomas Mann-szöveg gondolati parafrázisa jelenne meg:

Édes burgonyát föld darabos talaj —
Téged is földött így a gond meg a baj
s gondoltad, mit gondolt csendjében a táj —
a hős el van vetve, teremni muszáj.

Arany János és Thomas Mann szolgáltak tehát forrásul a vizsgált verssor megszületéséhez. József Attila Thomas Mannra támaszkodó nyelvi leleménye pedig új értelemmel gazdagította két, jelentésében csaknem azonos szavunkat. E gazdagodás eredményeként idézhetjük ma a lehető legtömörebb, pontos megfogalmazásban a költő örök kötelességét:

Te jól tudod, a költő sose lódit:
az igazat mondd, ne csak a valódit.

Tóth István

A Mohácsi nóta. O. Nagy Gábor a *több is veszett Mohácsnál* szólással foglalkozva (Mi fán terem? 229–230) idézi Széchenyi Istvánnak „A kelet népe” c., 1841-ben megjelent művéből a következő sorokat: „arra szorítkozva, hogy (. . .) egy kis vigasztalás végett én is nagy lelkesedéssel hangoztassam a hazai nótát: *Minden elveszett már Mohácsnál sat.*” Majd a „hazai nóta” kitételrel kapcsolatban ugyanő felteszi a kérdést, vajon valóban valamilyen nótának volt-e a fenti idézet kezdősora, vagy a „nóta” szó csupán ’sokszor ismételt mondás’ jeientesben szerepel itt, mint az *ugyanazt a nótát fújja* szólásban.

A feltett kérdésre azóta sem felelt meg tudtommal senki sem, jóllehet Tolnai Vilmos kutatott a Mohácsi nóta után, de eredménytelenül. Pedig a kérdés megválaszolható, mégpedig a következőképpen. Egyfelől valóban létezett egy ún. Mohácsi nóta, másfelől viszont ez nem tartalmazta az idézett sorokat, így a *nótá-n* Széchenyi csupán sokszor ismételtgetett mondást értett.

A Mohácsi nóta első említése — jelenlegi ismereteink szerint — Csokonai Béka-egérharcában található (1791.), ahol is az egerek harci készülődéséről e sorokat olvassuk: „Bajuszokat kipedrették | Holmivel huszárosan, | Nadrágokat felöltötték | S kardjokat magyarosan; | Ezzel a trombitát s flótát | Fúván, a *mohácsi nótát* | Hangoztatják bús szóval” (Harsányi—Gulyás kiadás, 1922. 1: 16). Ebből az adatból az is kitűnik, hogy a Mohácsi nóta Csokonai idejében már közismert volt, sőt meg is volt zenésítve.

Ugyancsak Csokonai egyik verse őrizte meg a Mohácsi nóta vers- és rímképletét. A Diétai Magyar Múzsza (1796.) „Egy kesergő magyar” c. versét a költő „A mohácsi nótára” írta. A két strófából álló vers első versszaka így hangzik: „Minden vigasság tőlem eltávozott, | Vége minden örömemnek; | Szívem reményében megcsalhatkozott, | Nincsen nyugta bús fejemnek. | Vig. napim! elvesztetek, | Nem múlatok véletek; | Az öröm s a víg élet | Keserű ürömmé lett.” Mindegyik versszak sorainak szótagzáma, mint látjuk: 11, 8, 11, 8; 7, 7, 7, 7; a nyolc sor rímképlete a, b, a, b, c, c, d, d.

Van a birtokomban egy múlt század eleji, mű- és népdalokat egyaránt tartalmazó kézirat os énekeskönyv, első oldalán ezzel a bejegyzéssel: „Kudar Ferentzé ez az Dallos Könyv, 1834.” Majd, érdekes módon, a tulajdonos a 90. daltól a 104.-ig terjedőket úgy válogatta össze, hogy a dalok első sorainak kezdőbetűi ezt adják ki: *Kudar Ferentz írta.* A 104. dal után saját kézírásával a lejegyzés helyét is megadja: „1834 19 Juniusba Nagy Körösön.”

A daloskönyv összesen 245 dalt tartalmaz, s ezek közül a 144. dal kétségtelenül a keresett „Mohácsi nóta”. Így hangzik:

Mohács, Mohács, magyar vérrel festett kert,
Még neved is szomorúság.
Addig léssen minden magyar életben
Amíg tart a' magyar világ.
De osztán Isten után
Máriával Szent István
Vigasztalja ő népét,
Árva magyar nemzetét.

Mint látható, a dal strófászerkezete, rímképlete teljesen azonos Csokonainak a „mohácsi nótára” írt versével, s így valóban az eredeti Mohácsi nóta áll szemünk előtt.

A szövegből ítélve e „Mohácsi nóta” az 1780-as években, József császár elnemzetlenítő, németesítő politikája idején és ellen íródott, és lett hamarosan — tartalmának majdhogynem logikátlan szökellései és dőcögő rímélése ellenére — olyan népszerűvé, hogy Csokonai nyugodtan hivatkozhatott rá műveiben.

Magához a *több is veszett Mohácsnál* szóláshoz még annyit tehetek hozzá, hogy az O. Nagy által említett előzménye, a *több elveszett Buda alatt*, mely XVIII. század végi és XIX. század eleji szólásgyűjteményekben szerepel, már valamivel korábbról, 1773-ból is ismeretes, még hozzá a mohácsinak pontosabb előzményeként, *több is veszett Buda alatt* formában (ItK. 27: 412). E népszerű szállóigét használja fel Kisfaludy Sándor is egy 1809-ben írott levelében a Győr melletti koroncói csatára, a nemesi felkelő had csúfos megfutamodására célozva: „Sok elveszett Koroneczónál, — de most még több oda vész” (ItK. 34: 39).

Arra vonatkozólag, hogy miért cserélődött fel Buda oly váratlanul és oly későn Moháccsal, miért lett a nemzeti katasztrófa jelképe egyszerre csak Mohács, egyelőre semmilyen megbízható támpontunk nincs. Annyi azonban valószínű, hogy e Mohácsi nóta, mint időrendben az első, kiváltója lehetett irodalmunk későbbi Mohács-kultuszának.

Bernáth Béla

Régi Magyar Glosszárium (Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára). Szerk.: Berrár Jolán és Károly Sándor Budapest, Akadémiai Kiadó 1984. 805 oldal

Világszerte megbecsült szótáirodalmunk egy újabb nagyszerű művel gyarapodott. A könyv egy rövid magyar és német nyelvű előszóból (7–10), egy részletes magyar (11–15) és egy tömör német (57–62) bevezetésből, magából a szótárból (63–792) és az ugyancsak szótárszerűen megszerkesztett Tulajdonnevek c. részből áll (793–805).

Az előszóból megismerhetjük a mű keletkezésének körülményeit. Először az Új Magyar Nyelvtörténeti Szótár első kötetének készült, de mivel a további kötetekre szóló gyűjtés nem valósult meg, önálló kötetként kellett megjelennie. Az ELTE I. sz. magyar tanszékének volt eredetileg tervmunkája. A munkálatok az ötvenes évek elején indultak meg még Pais Dezső segítségével és Berrár Jolán közvetlen irányításával. Az anyaggyűjtés 1961-ben befejeződött. 1962-ben Benkő Loránd – Pais Dezsővel és Bárczi Gézával egyetértésben – felkérte Károly Sándort, hogy a további munkálatokban és a szerkesztésben vegyen részt. A szerkesztési elveket kidolgozták, és ez 1967-ben meg is jelent (MNY. 63: 263–74, 381–94). Az elvek a szerkesztés folyamán csak apró részletekben módosultak. Az előkészítő munkában részt vevők megérdemlik, hogy nevük az ismertetésben is megjelenjék: E. Abaffy Erzsébet, D. Bartha Katalin, H. Bottyánfy Éva, Grétsy László, Hexendorf Edit, P. Hídvégi Andrea, Horváth Mária, R. Hutás Magdolna, Kázmér Miklós, Kubinyi László, Kudlik Júlia, Mikesy Sándor, Molnár József, Papp László, Rónaszegi Márta, Simon Györgyi, Terestyéni Ferenc és Zala Mária.

A bevezetőből megtudjuk, hogy az utolsó nyelvmélek, amelyet figyelembe vehettek, az 1970-ben megjelent Görli-tzi Glosszák. Az utolsó könyvészeti utalás bevezetésben 1975-ös keltezésű. A szótár 1290-től 1610-ig tartalmazza a nyomtatásban megjelent szótártöredékeket, szójegyzékeket és glosszákat, 50 forrásból mintegy 7500 szócikket, bennük hatvanezer adatot.

A szótár nyelvtörténeti jellegű, tehát pontosítja és kiegészíti a Magyar nyelvtörténeti szótárnak, az Oklevélszótárnak, A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárának és az Erdélyi magyar szótörténeti tárnak az anyagát. Nagy előnye, hogy ötvennél több forrás anyagát rendezi szócikkekbe, és így nem kell a jövőben a sok forrásnak külön-külön utánanézni. Egyedülálló abban a tekintetben, hogy az összetett szavaknak második tagja is címszó. Mivel a latin szavak körülírásos magyarázatainak minden szavát külön szótárazza, ragozott névszói és igealakokat is nagy számban találunk benne.

Minden nyelvtörténeti szótárban nagy gond a jelentések pontos megállapítása, különösen ott, ahol gyakran az olvasás is bizonytalan és a szövegösszefüggés sem segít. Károly Sándor szinte tanulmányyszerű, mégis tömör módon, szemléltetően fejti ki eljárását (13–7). Pontosán tájékoztat a bevezetés a szótár anyagának szócikkekbe, címszók alá rendezéséről, a homonimák elkülönítéséről, az alakváltozatokról, a ragozott és képzett alakok elhelyezéséről, a kettős címszavakról, a szófaji besorolásról, a tulajdonnevek elkülönítéséről (ezek a szótár végén vannak ugyancsak betűrendben csoportosítva), az összetett szavak kezeléséről, köztük az elhomályosult és a szervesen összetételekről is. Megismerhetjük a szócikkek felépítését.

A szócikkek szerkezetéről szóló részben (25–36) két fő típust különböztet meg: a teljes értékű és az egyszerűsített szócikkeket. Az elsőben van fejrész (címszó és jelentés), betűhű adatközlés időbeli sorrendben és a forrás(ok) latin és/vagy német jelentéssel, esetleg utalás más címszóra, majd az egykori kiadó és a szerkesztők rövid jegyzetei. Az egyszerűsített szócikkek általában segédszók (névelő, névutó, igekötő, kötőszó). Adataik csak válogatással kerültek be a külön szócikkekbe, de valamennyi adatuk megtalálható az alapszó előfordulási helyén.

Ezután következik az ötven forrás ismertetése betűrendben (36–47) a rövidítéssel, korjelzéssel és a forrásra vonatkozó irodalommal, majd egy rövid tájékoztatás a szótár használatához, a források rövidítése és időrendi jegyzéke az adatok előfordulási számával. Innen összeszámolható, hogy a 13. századból van egy forrás négy szóval, a 14.-ből 4 forrás 1428 szó, a 15.-ből 24, a 16.-ból 28, a 17.-ből 1 forrás. A szóanyag zöme a 15–16. századból való.

A bevezető végén található az idézett irodalom rövidítésjegyzéke és az egyéb rövidítések és jelek magyarázata.

A források közül területi okok miatt kimaradt az 1585-ös Calepinus (többnyelvű) és az 1604-es Szenci Molnár Albert-féle latin–magyar szótár.

Nem részletezem a különböző típusú szócikkek fölépítését, hiszen Károly Sándor részletesen kifejti (18–25), itt csak sommásan jelzem, hogy a szótár a gazdag anyagot a mai köznyelvi helyesírású címszók ábécébe szedett rendjében közli. A vastag nagybetűs címszó jól elkülönül a szócikk többi részétől. Külön érdeme a szótárnak a tiszta, levegős nyomás. Ha a címszó csak összetétel vagy szószervezet második tagjaként fordul elő, akkor kötőjel kerül a címszó elé (pl. -ÁBRÁZATÚ), ha értelmezhetetlen, akkor + (pl. + AGLA ANIAL). A címszót mai német nyelvű értelmezés követi. Ezután sorjáznak a nyelvi adatok időrendben a megfelelő latin, esetleg német vagy szláv értelmezéssel. Mivel a szójegyzékekben sok az összetett szó, és szókapcsolatok, körülírások is előfordulnak, ezeket egyszer közli teljes terjedelmükben, a többi címszó alatt csak utal rájuk. Van ilyen hosszú körülírás is: *az baromnak gylekezeteknek helye: a hol enni uetnek (ahol c. a.)*. Mivel a glosszák, kéziratosszójegyzékek csak saját használatra készültek, a szavak gyakran hanyagul vannak odavetve, esetleg a pergamen vagy papiros sérült meg az évszázadok folyamán, végül az egyéni írásmód is nehezíti pontos közlésüket. Némelyiknél minden filológiai igyekezet csődöt mond. Így nem meglepő, hogy gyakoriak a mértéktartó, de igen fontos jegyzetek. Az első tíz lap alapján a szócikkeknek mintegy 30%-ához járul apróbetűs jegyzet gondosan megkülönböztetve, melyik az illető nyelvemlék kiadójáé (K.) melyik pedig valamelyik szerkesztőé (Sz.).

Az igekötős igéket az alapigénél veszi föl a szótár, az illető igekötő szócikkében pedig csak utal a megfelelő igekötős igékre. Így pl. ÁLTAL: *ért, folyik, gázol, hat, hidal, ír, kel, lát, megy, mehet, néz, úszik, üt*. Ne lepődjék meg senki, hogy a mai *át* igekötőt nem találja meg a RMGL.-ban, hiszen ez a TESz. szerint csak a 18. sz. végén honosodott meg az *által* rövidült *ált* alakjából. Nyelvjárásaink nagy részében még a nyelvátlasz gyűjtések idején (1949–60) is gyakori volt az *átal*- ~ *ától*- igekötő a köznyelvi *át* helyén. Csak érdekesség kedvéért említem meg, hogy az — e sorok írásakor nyomdában levő — Munkácsi—Kálmán: *Wogulisches Wörterbuch*-ban ugyanezt a módszert használtam, tehát a vogul igekötők címszavában csak felsoroltam betűrendben azokat az igéket amelyekre az illető igekötővel ellátott adatot találtam, a részletes leírás pedig az alapigénél található. Egymástól függetlenül használtuk ugyanazt a megoldást. A RMGL. ugyanígy jár el a névutókkal is.

Természetes, hogy egy ilyen jellegű szótárban számos alig ismert szó is felbukkan, hiszen az etimológusoknak és szótörténészeknek nem mindig volt módjuk arra, hogy a legkülönbözőbb folyóiratokban, külön füzetekben megjelent szóalakokhoz vagy jelentések-

hez hozzáférhessenek. Így tehát bőségesen találunk a szótárban elavult szavakat, ma már nem használatos igekötős igéket, szókapcsolatokat. Néhány példa a *cs-* kezdetű szavakból:

Elavult szó a *csegely* 'ékalakú', *csemelet* 'teveszőr-szövet', *csehöl* 'csahol (róka)', *cseklye* 'hurok', *csergeteg* 'kis patak', *cseter* 'kanna, csésze', *csibertes* 'csoszogó', *csicsegés* 'cincogás', *csikoltó* 'egy szekérrész', *csikorodás* 'csikorgás', *csillangó* 'poszáta (madárfajta)', *csima* 'bimbó', *csincser* 'bilincs', *csinge* 'labda', *csomolyék* '1. csoport, csapat, 2. csobolyó', *csucsa* 'lándzsa'.

Elavult jelentés: *csapó* '1. kardfajta 2. csapófa (gabonaméréshez) 3. kallós, gubacsapó', *csáva* 'pác', *csávál* 'pácol', *csélcsap* 'fecsegő, szószátyár', *csemege* 'viből és mézből készült ital', *csepegés* (a mai jelentés mellett még) 'nátha, esőcsepp', *csíptető* 'madárhurok, kelepce', *csömör* (a mai jelentés mellett még) 'daganat', *csúf* (a mai jelentés mellett még) '1. alattomos 2. komédiás 3. tréfamester 4. neveléses'.

Elavult igekötő-használat (vegyesen): *megbágyad*, *megárnnyékoz*, *behorgad*, *meghorgad* 'meggömbül', *bekertel* 'bekerít, kerítéssel ellát', *felhámlik* 'hámlik', *felhat* 'felhatol', *feligazul* 'főlegyen esedik', *felnevez* 'felír', *feltakarózik* 'felgyürkőzik' stb.

A szótári rész végén következnek a tulajdonnevek (793–805). Ezeknek mintegy fele személynév, másik fele helynév, és akad néhány csillagnév is.

A helynevek közül ötvennél többnek van korábbi adata a FNESz.-ben közölteké. A FNESz. fő forrásai a 16–18. századra a RMGL.-ban is előforduló helynevek közül Székely (1559), Heltai (1575), Sz. Molnár (1604) és Bertalanffi (1757), a RMGL. helyneveinek többségéé pedig Murbélius (1533) és Pesti (1538). Így a helynevek némelyikénél az első adatok alig két évtizeddel korábbiak A RMGL.-ban mint a FNESz. első adatai, de vannak olyanok is, ahol két évszázad a különbség.

Ismerek olyan személyeket, akik nem hivatásos nyelvészek, mégis szenvedélyes szótárolvasók. Vannak, akik lapozgatás közben akadnak egy-egy érdekes hangalakra, jelentésre, mások szinte regényként olvassák. Ilyen volt Kosztolányi Dezső írónk, költőnk, tudatos nyelvészünk. 1985-ben ünnepeltük születésének századik évfordulóját. Még a rendkívül tömör Bárczi-féle Szófejtő szótárt is elragadtatással ismertette, annyi új, érdekes, elgondolkoztató adatra bukkant benne. Egy kiváló debreceni vegyész egyetemi tanár, Beck Mihály, lelkes olvasója Szabó T. Attila Erdélyi Magyar Szótörténeti tárának.

Hogy a Glosszárium véletlen debreceni vonatkozásairól is szót ejtsek, van Debrecenben *Csapó utca*, *Darabos utca*, a város közelében pedig egy *Ebes* nevű falu. Az *ebes* 'mocsaras' jelentése nem nagyon ismeretes, pedig a községnév ebből a jelentésből származik. A *csapó* pedig egy mesterség neve, az RMGL. szerint: posztófestő, gyapjúcsináló vagy árus. A *Darabos utca* elnevezése személynévből származik, de személynévvé csak a Glosszáriumban megemlített 'kemény, kegyetlen, irgalmatlan' jelentésből válhatott. Hasonló jelentésű, de német eredetű a 16. századi egri várkapitánynak Ungnád Kristófnak a neve, akinek felesége, Losonczy Anna, Balassi Bálint első jelentős műzsája volt. Az *Ungnád* a középfelnémetben igazi katonanév, jelentése 'kegyetlen, irgalmatlan' (vö. Bablov, Dt. Namenlex.)

A hagyományos névigék (nomenverbumok) az ősi *ágy* (vö. *ágyás*), *fa*, *les*, *nyom* és újabb *zár*, *zavar* számát is gyarapítja a ma már a köznyelvben csak igeként használatos *fen*. A nyelvjárásokban azonban főnévként is ismerik a *fen* ~ *fén* szót önállóan is, de rendszerint a *kaszafén* vagy *fenkő* összetételben. Az RMGL. 'fenkő' jelentésben is közli. Az újabb, de már elavult *ábráz* ige jelentése a Glosszáriumban 'alakít', a főnévé pedig 'alak, kép, jegy, jel'.

Mivel nagyon sok a képzett szó a szótárban, fontos adatokat szolgáltathat a képzőtörténetre (vö. pl. D. Bartha Katalin: MNy. 76 [1980.]: 412–27). Igen sok a maitól eltérő jelentés is, valamint a képző egykori elevensége is más lehetett. A latinból való fordításokban (kódexek) — ha a pontos előzményt ismerjük — pontos jelentést is kap-

hatunk. A szójegyzékek, glosszák pedig éppen a latin szó magyarázataképpen igyekeznek annak jelentését a lehető legpontosabban magyarul megadni. A glosszárium a történeti jelentéstanhoz igen fontos fogózókat szolgáltat. A TESz. — céljának megfelelően — rendszerint megelőlszik a szó első előfordulásának és első mai jelentésének közlésével. Ezért egy 11. századi szórványként előforduló szó esetleg évszázadokig nincs tovább adatolva. Mivel a RMG. félszáz nyelvemléket dolgoz fel, egy-egy szóra rendszerint számos adata van, latin jelentésével együtt. Így időben is több évszázadra kiterjed a folytonosság, az esetleges változás kora pedig megállapítható.

Az is előfordulhat, hogy egy ma intranszitiv ige még tárggyal olvasható a 16. sz. végén, mint: Reuesz, vagy azki az *haiót euezi*.

Egy másik többlet a TESz.-szel szemben, hogy viszonylag jóval gazdagabb származékokban, képzett és összetett szavakban. Mindezek teljes feldolgozása azonban évtizedekkel meghosszabbította volna a TESz. megjelenését és jelentősen megnövelte volna terjedelmét.

Van néhány apró megjegyzésem. Természetesen csak az ismertető és nem a lektor szemével tanulmányoztam a glosszáriumot.

ampolna. A szerkesztői megjegyzésbe sajtóhiba csúszott be.

+ *archa*. Nem tudom miért kapott keresztet a szó, mikor egyszerűen a latin *arca* 'láda' szónak az átvétele, tehát vagy idegen, vagy jövevényszó.

büzhöt 'verstinken', de a nyelvtörténeti jelentések: 'egybe thörny, egybe szaggatny, tepny'.

fedél és fédel. Nem értem, hogy az azonos *fedel* írású alakok közül az egyiket miért *fedel*-nek olvassák a szerkesztők. Mivel pedig a *fédel* (?) jelentése azonos a *fedél* 3. jelentésével (Schleier, Kopftuch), miért nem annak adatai közé sorolták be. A *fedelecske* meg csak az előbbi kicsinyítője, tehát *fedelecske*. Mi indokolja a *fedel(ecske)* olvasást? Legalább egy szerkesztői megjegyzés megindokolhatta volna.

körte. A szócikk 4. sorának *kewrtnel* adata vagy sajtóhiba, vagy egy szerkesztői jegyzetet érdemelne: o: *kewrtnel*.

A RMG. a maga korpuszának teljes feldolgozásával a más jellegű — kéziratosszöveges — anyagból összeállított és nagyjából a 16–19. századi erdélyi beszélt nyelvi szókincset széleskörűen bemutató és eddig négy kötetben megjelent Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár 13–16. századi előzménye. Mivel a 16. század mindkét nagy vállalkozásban gazdag anyaggal szerepel, nyelvtörténetünk ez a nagyon mozgalmas (parasztfelkelés, reformáció, az ország három részre szakadása, könyvnyomtatás elterjedése, nemzeti nyelv térhódítása stb.) és nyelvi szempontból is igen érdekes százada sokkal több oldaláról kap megvilágítást. Eddigi nyelvi ismereteink jelentékeny része ugyanis a kódexirodalom termékein és a bibliafordításokon alapult.

A Régi Magyar Glosszáriumban a két szerkesztőnek és számos munkatársuknak több évtizedes munkájuk öltött testet. Az azóta elhunyt egyik szerkesztő és számos munkatárs nevét ez a mű sokáig fenntartja. A könyv nem hiányozhat egyetlen magyar nyelvtörténész asztaláról sem, és bizonyára az egyik legtöbbet forgatott könyv lesz. Szép kiállítása és áttekinthető szerkezete is a szerkesztőket és a nyomdát dicséri. A magyar nyelvtörténet egy értékes, nagyszerű szótári munkával lett gazdagabb.

Kálmán Béla

Bánréti Zoltán: A megengedő kötőszók szintaxisáról és szemantikájáról. Nyelvtudományi Értekezések 117. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983. 106 oldal

Bánréti Zoltán munkájának alapvető célja a megengedő mondatok szintaktikai és szemantikai szabályainak vizsgálata. A szerző kizárja kutatási köréből a megengedő mondatok pragmatikáját. Ez jogos is, hiszen ennek leírását a szemantikai szabályok rögzítésének mindenképpen meg kell előznie. Bánréti ebben a munkájában csak az ún. standard kötőszók használati szabályaival foglalkozik, nem tér ki a *hiába* típusú szerkezetekre, sem a megengedéshez szemantikailag közel álló *r á h a g y á s t* kifejező mondatokra.

A megengedő jelentéstartalmú mondatokkal — más mondattani kérdésekhez képest — kevesen foglalkoztak. Így a szerző röviden áttekinthette a kérdés történetét Simonyi száz éve megjelent alapkönyvétől napjaink kutatásaiig. Szerkezetileg azt a megoldást választotta, hogy nem külön tárgyalja az egymástól eltérő megközelítési módokat és azok jelentőségét, hanem az egyes konkrét elemzési kérdések taglalása közben tér ki annak az álláspontnak az ismertetésére, melyet cáfolni vagy melyhez csatlakozni kíván.

Jó példáját adja ennek az eljárásnak a megengedő mondat definíciójáról szóló fejezetben. Miután idéz néhány megengedésdefiníciót, rámutat azok gyöngye pontjaira, a mondatok s az általuk jelölt relációk jogtalan azonosítására, a meghatározások tautologikus voltára. Maga tanulmányának ebben a szakaszában csak egy közelítő definíciót ad, melyet a következő fejezetek tanulságai tovább finomítanak, árnyalnak.

A megengedő mondatok elemzésének egyik alapkérdése az, hogy vajon ezeket a mondatokat alá- vagy mellérendelőnek kell-e tekintenünk. A magyar szakirodalom ebben a kérdésben többféle álláspontot ismer, mi csak az utóbbi évtizedek munkáiból vesszük példáinkat. Rácز Endre ezeket a sajátos jelentéstartalmú alárendelő mondatok egyik válfajának tartja (Bencédy — Fábíán — Rácз — Velcsóvné: A mai magyar nyelv. Tankönyvkiadó, Budapest, 1971. 418 — 21). Hadrovics László az ellentétes mellérendelések osztályába sorolja (Hadrovics László: A funkcionális magyar mondattan alapjai. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969. 181 — 2).

Az alárendelés vagy mellérendelés kérdésének eldöntéséhez Bánréti kétféle próbát ajánl, az egyik a parafrázis alkotása, a másik a mondatok sorrendjének fölcserélése. Alárendelés esetében mindkét sorrendi változat elfogadható, az alárendelt tagmondat követheti, de meg is előzheti főmondatát (ha az élőbeszédben nemritkán előforduló beékelődésektől el is tekintünk). A mellérendelések bizonyos fajtáinál a sorrend kötött, így a magyarázó és következtető mellérendelésnél. Az okadó magyarázó mellérendelésnél az első tagmondat szigorúan csak a következmény, a második az ok leírását tartalmazhatja. A következtető mellérendelés esetében a fordított sorrend a kötelező.

A sorrend fölcserélését mint az alárendelő és mellérendelő összetett mondat elkülönítésének módszerét a szerző Kenesei István kandidátusi értekezéséből veszi át. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy ezt a módszert Rácз Endre már az előbbieken is idézett egyetemi tankönyvében is javasolta (i. m. 397, 428, 440).

Bánréti a megengedő kötőszók használatát egy természetes korpuszból kiindulva alkotott mondathalmazzal vizsgálja. A kiinduló mondatok sorrendjének és kötőszavainak cseréjével új mondatokat hoz létre. Ezek jelentésének és grammatikalitásának megállapításában a tesztelés módszerét alkalmazza. A szerző anyanyelvi beszélők normatudatával szembeesíti az új konstrukciókat.

A szerző művének egyik érdeme a kísérletezés módszerének termékeny és következetes alkalmazása. A kísérlet mint módszer a magyar nyelvtudományban egyelőre ritka jelenség, bár a hagyományosabbnak tekinthető korpuszelemzéssel szemben két nagy előnye van.

1. Bizonyos szintaktikai formák, így a vizsgált megengedő mondatok is egy természetes (akár írott, akár beszélt nyelvi) korpuszon belül olyan ritkán fordulnak elő, hogy statisztikailag is megbízható elemzésük alapjául csak egy rendkívül nagy korpusz szolgálhatna.

2. Semmiféle korpusz nem szolgáltatna ismereteket a beszélők intenciójára vonatkozólag. Nem tudhatnánk meg belőle, hogy pontosan milyen szándékkal, milyen előfeltevések, hiedelmek stb. birtokában használják az anyanyelvi beszélők az adott mondatot, milyen feltételek megléte mellett fogadják el grammatikálisnak stb. Mivel egy korpusz elemzése lényegében az azt használó nyelvész normatudatán — az pedig saját, szükség-szerűen szűkkörű tapasztalatán — alapszik, aligha adhat megbízható támpontot a beszélő közösség tagjainak intenciójára vonatkozólag.

Bár a kísérletezés módszerének előnyei nyilvánvalóak, alkalmazásától sokan idegenkednek az „adatokhoz” nyelvi tények tiszteletében. Az élő nyelv vizsgálatában sok nyelvész ma is Scserba által már 1931-ben bírált módon jár el: „A nyelvészek többsége az élő nyelvekhez is úgy viszonyul, mint a holtakhoz, azaz szövegeket ír le és azokat aztán a holt nyelvek elvei szerint dolgozza fel. Nézetem szerint így holt szótárak és grammatikák jönnek létre. Az élő nyelvek kutatójának másként kell eljárnia. Természetesen neki is így vagy úgy érthető nyelvi anyagból kell kiindulnia. De miután ennek az anyagnak a tényeiből egy elvont rendszert épített fel, ezt új tények próbájának kell alávetnie, azaz meg kell vizsgálnia, hogy az általa elvont szabályok megfelelnek-e a valóságnak. Ily módon a nyelvtudományba is bevonul a kísérletezés elve.” (L. V. Scserba: O trojakom aszpektye jazykovyh javljenij i ob eksperimente v jazykoznanijii. In: Jazykovaja szisztyema i recevaja gyejatyelnoszty. Izdatyelsztvo „Nauka”, Leningrad, 1974. 31—2.)

Bánréti Zoltán könyvének jelentőségét a következőkben látom: 1. Alapos elemzését adja egy bonyolult összefüggéseket tükröző nyelvi jelenséghalmaznak. Nem esik a tautologikus meghatározások csapdájába, szigorú következetességgel tesz különbséget a gondolkodási folyamatok, logikai műveletek és az ezeket sajátosan tükröző nyelvi konstrukciók között. A megengedő mondatok alapvető szabályainak leírásával a magyar nyelvről való ismereteinket bővíti, így az ezután készülő grammatikáknak feltétlenül figyelembe kell venniük Bánréti eredményeit. Jól használható ez a tanulmány a felsőfokú oktatásban is. 2. Szigorú következetességével, módszertani tisztázottságával és a kísérleti módszer sikeres alkalmazásával példaként szolgálhat más szintaktikai jelenségek leírását célul kitűző munkákhoz is.

Huszár Ágnes

Paul Schweiger: O introducere in semiotică — Puncte de vedere. București, 1984. Editura științifică și enciclopedică, 231 oldal

A korábbi előzményekre visszavezethető szemiotika az utóbbi két évtizedben bontakozott ki, és vált tudományokat átfogó általános elméletté. Mint a jelek általános tudományát majd mindegyik szakág szférájába bevonták, legalábbis olyanokba, amelyekben vizsgálódási tárgyként jeleket lehetett kimutatni. Így aztán nem lephet meg, hogy e térhódítás következtében a szóban forgó tudományok történetének mai szakaszában feltűnő „jelszerűsödésről” beszélhetünk, aminek mint közös folyamatnak természetszerű velejárója a tudományok közötti kapcsolatokban a kölcsönhatások erősödése, pontosabban: egymás kölcsönös segítése jól használható analógiák szolgáltatásával.

Mint minden új elmélet, a szemiotika sem egységes, legalábbis még ma sokféleképpen értelmezik tárgykörét, feladatait, módszereit, és az értelmezések állandóan változnak,

gazdagodnak. Hogy ebben a tarkaságban el lehessen igazodni, újabb és újabb tájékoztatókra, „bevezetésekre” van szükség (ilyen például Papp Ferenc: Szemiotikai jegyzetek. ÁNyT. 1965.; Szépe György és Voigt Vilmos: Szemiotikai alternatívák. Valóság 1972. 7. sz.; Jeanne Martinet: Clefs pour la sémiologie. Párizs, 1973.; J. Sz. Sztjepanov: Szemiotika. Budapest, 1976.; Voigt Vilmos: Bevezetés a szemiotikába. Budapest, 1977.).

Ilyen jellegű bevezetés Schweiger könyve is. Hasonlít, de ugyanakkor különbözik is a többi hasonló tartalmú munkától. Erre már kötetének címe is utal azzal, hogy nem „Bevezetés a szemiotikába”, hanem „Egy bevezetés a szemiotikába”, amit kifejtettebben így lehetne megfogalmazni: egyfajta bevezetés a szemiotikába (a szemiotikába való bevezetések egy lehetősége). Schweiger könyvének a tartalma és szemlélete valóban különbözik a szóban forgó műfaj többi ismert változatától. Azokban rendszerint általános tudnivalók olvashatók, például: a jel fogalma, a jelölő és a jelölt viszonya, a jelek osztályozása, a jel és jelhasználat (jelzés, szemiozsis), szemiotika és kommunikációelmélet (a jelfolyamat, a közlés), a tudományok, művészetek, mitológiák jelrendszerei, a szemiotika ágai, a szemiotika kialakulása, története stb.

Schweiger könyve nem a szemiotika alapfogalmait mutatja be, legalábbis nem ez a fő témája, és nem a szemiotika alapvető kérdéseit rendszerezi. A fejezetcímek egészen más tartalomra utalnak. Hogy mire, azt a szerző már az előszóban előre jelzi. Szándéka az, hogy a szemiotika tárgyának, módszerének és elméletének egy lehető megközelítését mutassa be (6). És ez a „lehető megközelítés” bizonyos szempontoknak az érvényesítését, bizonyos lehetőségeknek az előtérbe való helyezését jelenti.

A szempontokból következően a szerző a jelek értelmezésére és funkcionálására sarkít. Ennek állításában azt is hangsúlyozza, hogy a jeleknek kettős természetük van: anyagi és szubjektív. És ez a kettősség a sarkítás ellenére az egyik oka annak, hogy a kifejtésben nincs tematikai és módszertani „egyneműség”. A szerző szerint az is oka, hogy egymással „versengő” elméletek tarkítják még ma is a szemiotikát. Ezért állítja, hogy a pusztán munkahipotézisnek tekinthető megközelítéseket empirikus tényekkel kell társítani, és csak az így elért eredmények alapján lehet majd tényleges, „igazi” bevezetéseket írni, olyanokat, amelyek általánosítási érvényét nem lesz minek csökkenteni úgy, mint a ma írható bevezetésekét.

Az előszót és a bevezető fejezetet nem számítva a könyv kilenc fejezetből áll.

Az első fejezet témájának (Egy egységesített modell — szemiotika és kommunikációelmélet) kifejtéséhez a tudományelméleti alap a logika és a szemiotika kapcsolata, illetőleg a Fregével kezdődő újabb fejlemények. A középpontban a szemiotika és a kommunikációelmélet kapcsolata áll. A kapcsolat két alaptényezője a feladó és a címzett. A közlési helyzet e két pólusa határozza meg a jel és a jelrendszerek szemléletét, továbbá a jelek osztályozásának szempontjait.

A második fejezet a szemiotika helyével foglalkozik. Már a cím (A szemiotika helye az antropológiában) is jelzi, hogy a szerző a szemiotikát a közismertnél tágabban értelmezett antropológiától leírt keretekben helyezi el. Mindkettő a kultúrában és a kultúrán át megnyilatkozó emberi magatartás sajátos módozataihoz kötődik. Az ezt a kapcsolatot bizonyító tézisek egy részét mintegy megerősíti a harmadik fejezet (Nyelvtudomány és antropológia), amelyben a nyelvtudomány a szemiotika egy sajátos — a szerző műszava szerint „specializált” — ágaként szerepel.

Egy sajátos kérdés, a szaktudományi terminológia a tárgya a negyedik fejezetnek (A tudományos terminológia szemiotikája és nyelvészete). Itt a kiindulópont, az, hogy két párhuzamos terminológia létezik: a tudományos és a népi. A szakszókincs normáktól szabályozott (standard nyelvi) változatait a szerző a névtannal (a rokonságnevekkel) vizsgálja meg.

Az ötödik fejezetben a szerző saját kutatásainak eredményeire támaszkodva a

nyelvi rendszer és a szokásrendszerek elsajátításával foglalkozik (A nyelvi és a szokásrendszerek elsajátítása), aminek alapja a feladó és a címzett viszonyához kötődő kompetencia és performancia kölcsönhatása. És fontos szerepet játszik az agy két féltékéjének egymásra hatása (lateralizálása). Az elsajátítás és ez az egymásra hatás fiziológiai, strukturális és fejlődéstani szempontból egyaránt összefonódik. A szóban forgó folyamat tanulmányozását jelentős mértékben elősegíti a nyelvi genetikus kód, ami nem más, mint az emberi agy genetikusan meghatározott sajátosságait egybefoglaló kategória. Ezt a szerző a nyelvi univerzálékkal kapcsolja össze azon az alapon, hogy ezekben az univerzálékban az emberi agy fentebb említett sajátosságainak egy része tükröződik.

Néhány eddig tárgyalt kérdésnek a szöveggrammatikával való kapcsolatáról szól a hatodik fejezet (A szöveggrammatika mint szemiotikai eszköz). A lényeg itt az, hogy a szerző a szemiotikai rendszerrel egy egyedi, sajátos nyelvelméletet, a szöveggrammatikát, illetőleg ennek néhány kérdését világítja meg, mindenekelőtt a szövegbeli *topic* (az előzményekből már ismert rész) és a *comment* (az új információt tartalmazó rész) közötti kapcsolatot. Szemiotikai szempontból ennél is fontosabb az, hogy a kommunikációelméleti kategóriát, az üzenetet szövegként fogja fel és ezt beszédteként értelmezi, de arra is kitér, hogy a szöveg a mondatfelettséggel, az ún. hypermondattal is párhuzamba állítható.

A hetedik fejezet témája az egyedek közlési magatartását meghatározó tényező, a csoport szerepe (A népi közlés szemiotikai vonatkozásai). A csoportot, az általánost a népi képviseli, aminek itt, a nyelvhasználat szintjén a művelt emberek beszéde az ellenlábasa.

A nyolcadik fejezet az elméletet igazoló gyakorlatként egy verses szöveg leírását, Ion Barbu egy versének a generatív elemzését tartalmazza (Szemléltető példa – Ion Barbu egy versének generatív elemzése). Végül a kilencedik fejezetben a szerző nyelvi és biológiai rendszereket vet egybe (Biológiai és nyelvi rendszerek izomorfizmusai). Az egybevetés lényege szerint nem más, mint a modern nyelvészeti elemzéseknek egy más tudomány, a biológia kategóriái alapján való megvilágítása.

Schveiger könyvének nagy érdemét abban látom, hogy a szemiotikai kutatások lényegét világítja meg, és így próbálja megismertetni olvasóival a szemiotikát. Hogy mi is a szemiotikai kutatások lényege, azt szerintem a jel fogalmának az értelmezéséből lehet levezetni, pontosabban abból, ahogyan Peirce a jel fogalmát meghatározza: a jel az a valami, ami valaki számára valamely tekintetben valami helyett áll. Mindez a kutatásokban azt jelenti, hogy az egyik tudományban elért eredmények és még inkább a felhasznált módszerek (alapelvek, modellek, eszközök) jó és produktív analógiaként hasznosíthatók egy másik tudományban. Az átvétel alapja az, hogy a két tudományban vizsgált jelenségek egyaránt jelek. És ahogy a jel értelmezéséből következően az egyik jelenség mint jel egy másikkal helyettesíthető, ugyanúgy lehetséges a kutatás egy elvének, eszközének az alkalmazása egy más tudomány tárgykörébe tartozó jelenség vizsgálatára.

Lényegében ilyen analógiák alkalmazásait tárgyalja a szerző könyvének a legtöbb fejezetében. Így például az üzenet, szöveg, beszédtek és a mondatfeletti kategória, a hypermondat összefüggései alapján azt, hogy a kommunikációelméletben az üzenet vizsgálatának eredményei, továbbá a beszédtekelmélet, valamint a mondatgrammatika vizsgálati elvei, kategóriái a szöveg leírására is alkalmazhatók. Hasonló a helyzet a biológia és a nyelvtudomány kapcsolatában is. A biológiai rendszerekben a nyelvtudományban felfedettekhez hasonló szabályszerűségek hatnak. És igaz ennek a fordítottja is. Emiatt az egyik rendszer kutatásában jól hasznosíthatók a másik rendszer vizsgálatára kidolgozott elvek.

Az említett érdemnek a kiemelése és példákkal való igazolása jól jelzi Schveiger könyvének az értékeit. Állíthatjuk tehát, hogy kitűzött célját sikeresen valósította meg.

Valóban egyfajta bevezetést írt, olyat, amelyben — mint láttuk — jól világítja meg a szemiotika lényegét, és így olvasóival megismertet egy ma széles körben, sok szakágban ható tudományt. Emiatt a kötet egy korábbi ismertetőjének (Péntek János: NyIrK. 1985. 1: 85) véleményével egybehangzón magam is szükségesnek látom és ezúton javaslom is magyar nyelven való kiadását.

Szabó Zoltán

Az amerikai—magyar kétnyelvűség kutatásának áttekintése (1906—1984)*

A ma is meglevő amerikai magyar települések némelyikét több mint egy évszázada alapították. Az Amerikába vándorló magyarok zöme 1870 és 1914 között érkezett az Új Világba, őket két kisebb hullám követte még: az első a második világháború után, a második 1956—57-ben. Waggoner (1981: 493) szerint 1970-ben az USA-beli magyarok száma 495 ezerre volt tehető. Waggoner becslése éppúgy mint az 1980. évi „szenzációs” amerikai népszámlálási adatok (melyek szerint az amerikai magyarok közel annyian vannak mint Budapest lakói) óvatosan kezelendők, mivel a népszámlálási adatok közismerten megbízhatatlanok. A becült adatokkal mindaddig nem megyünk sokra — írta Fishman (1966: 50) majd húsz éve — amíg a számláló biztosok nem a „jelenlegi nyelvtudás” alapján állapítják meg, hogy valaki milyen etnikai kisebbséghez tartozik.

Az amerikai—magyar nyelvi szimbiózis leírását Lotz János (1967) sürgette először, a debreceni nemzetközi nyelvészkongresszuson. Tizenegy évvel később Kerék András (1978: 66) joggal írhatta, hogy a Lotz szorgalmazta műnek „nyomai sem látszanak még”. 1984 decemberében, amikor ez az áttekintés készült, Kerék megállapítása alig vesztett valamicskét érvényéből.

A jelen írás célja a m(agyar)—a(merikai angol) kétnyelvűség szakirodalmának áttekintése. Először annak a háttérodalomnak egy részét tekintem át, melynek ismerete elengedhetetlen a m—a kétnyelvűséget kutatók számára. Ezt követően az Észak-Amerikában beszélt magyarral (vagyis a *magyogol*-lal, vö. Makkai Ádám [1979: 495]) foglalkozó nyelvészeti szakirodalmat, majd az amerikai magyarok angoljával (vagyis a *Hunglish*-sal, vö. Makkai Á. uo.) foglalkozó irodalmat pásztázom végig. A háttérodalom áttekintésében nem törekszem teljességre de a magyogollal és a Hunglish-sal foglalkozó rész szándékom szerint teljes áttekintést nyújt.

I. 1. A z a m e r i k a i m a g y a r o k r a v o n a t k o z ó h á t t é r i r o d a l o m
Az amerikai magyarokról általános tájékoztatást nyújt a Harvard Encyclopedia of American Ethnic Groups (Benkart 1980), Széplaki (1975) és Széplaki 1977-ben megjelent bibliográfiája, a Hungarians in the United States and Canada.

Taborsky (1955) az amerikai magyar sajtóval foglalkozik, Lotz (1967) az USA-beli magyar nyelvészeti kutatásokat tekinti át, Fishman (1966) pedig a magyar nyelv amerikai fennmaradásának esélyeiről szól. Fishman tanulmánya mindmáig a legjobb szociolingvisztikai áttekintés az amerikai magyarságról. Az amerikai magyar egyházakra s jelenlegi működésükre vonatkozó bőséges információ található többek között az Amerikai

* Ez az írás a „Hungarian-American Bilingualism: A Bibliographic Essay” című 1983-ban írt angol nyelvű tanulmányom némileg módosított magyar változata. — Köszönetet mondok Jeff Harlignak (University of Chicago) és Peter Sherwoodnak (University of London) kritikai megjegyzéseikért.

Magyar Református Egyesület évkönyveiben, vagyis a pennsylvániai Ligonierben kiadott Bethlen naptárakban és Török István Katolikus magyarok Észak-Amerikában (1978) című, részletes kutatásokon alapuló könyvében.

Az amerikai magyar emigráció 1880 és 1940 közötti történetét nagy monográfiában dolgozta föl Puskás Julianna (1982b). Könyvének egy rövidített angol nyelvű változata is megjelent (1982a). Puskás munkáin kívül számos cikk is olvasható a kivándorlás történetéről: Gellén (1982) azt vizsgálja, hogy az Ohio állambeli Toledoba bevándorolt magyarok az óhaza mely részeiből érkeztek, Tarján (1982) az amerikai magyar reformátusok korai történetét tekinti át, Harsányi (1982) pedig a pataki református szellemi örökség amerikai továbbéléséről szól.

Néprajzi szempontból mindenekelőtt Dégh Linda „The Ethnicity of Hungarian Americans” (1980a) című átfogó tanulmányát kell megemlítenünk. Dégh Vázsonyi Endrével közösen tanulmányozta a kanadai magyarokat (Dégh–Vázsonyi 1971–1975) és a Csikágótól délkeletre fekvő Calumet-vidék magyarjait is (Dégh–Vázsonyi 1969). Vázsonyi kitűnő tanulmányt közölt a burdosházakban lakó magyar bevándoroltakról angolul (1978) és magyarul (1980) is.

Az amerikai magyarok szépirodalmának tekinthető műveket is írtak. Rickert (1920) Budapesten megjelent antológiája Amerikában írt magyar verseket és dalokat tartalmaz, Konnyu (1962) az 1960 előtti amerikai magyar irodalom történetét adja, Borbándi (1980) pedig a mai amerikai magyarság irodalmi életének részletekig pontos áttekintését nyújtja. Az amerikai magyar költészet létét két nemrég megjelent antológia is dokumentálja: Kemenes (1980) és Béládi (1981). A diaszpórában élő magyar költők problémáiról Torontóban néhány éve szimpóziumot tartottak (vö. *Hungarian Studies Review* 8 [1981]. 1: 127–35).

Az amerikai magyar szépirodalom egy része a bevándorlók megromlott magyar nyelvhasználatán élcelődik (Makkai Ádám [1966] és Kántor Pál [1978]). A bevándorló magyarok beilleszkedésének nyelvi kényszerét humorosan ecseteli Wass (1980) és Cseh (1975). Utóbbi elbeszélésének címe *Szi-esz-i-écs*, ami nem más mint az író „kimondhatatlan” magyar nevének angol betűzése.

Néhány magyarországi író is írt a kivándorlókról: Sebők (1914) novellája (Misszisz Kulcsár) egy szegény asszony viszontagságairól szól, Tamási Áron Ábel Amerikában című regénye pedig az író saját élményein alapszik. Napjainkban se szeri, se száma az Amerikában hosszabb-rövidebb időt töltött (újság)írók útirajzainak, de szociolingvisztikai szempontból csupán Ignác Rózsa (1980) könyve érdemel említést, melyben a mai amerikai magyarság életének kitűnő ábrázolásai olvashatók.

Az amerikai magyarok életének egyes mozzanataira nézve hasznos információk találhatóak Máthé (1942) és Konnyu (1967) könyveiben, valamint Molnár Ágoston (1977) tanulmányában. Weinstock (1969) szociológiai szempontból vizsgálja az 1956 után bevándorolt magyarokat, többek közt adatokat közöl a bevándorlók angol nyelvtudásáról is. Sós (1973) általános áttekintése és Ludányinak (1974) a vegyes házasságok ellen írt cikke is megemlítendő, miként Sárközi (1981) tanulmánya is, mely bár az Angliába 1956 után bevándorolt magyarok boldogulásáról szól, számos esetben érdekes összehasonlításokra ad alkalmat az amerikai magyarságot kutatók számára is.

Szendrey (1983) angol nyelvű tanulmánya az amerikai magyar színjátszás történetét ismerteti.

Reményi (1934 és 1937b) két írása is érzékelteti az amerikai magyarok identitási problémáinak szociálpszichológiai vonatkozásait. Sanders (1973) az amerikai magyarok nyelvi dilemmáinak intelligens laikus leírását adja. Makkai Ádám (1972) az iskoláskoruk előtt egy nyelvű magyarként felnövő amerikai gyerekek nyelvi és kulturális helyzetét vizsgálja, s pedagógiai tanácsokkal is szorgalmaz arra nézve, hogy miként kerülhető el a

„semilingualism” kínja, vagyis az, hogy a felnövő gyermek végül se magyarul, se angolul ne tudjon jól.

Az amerikai magyar kétnyelvűség kutatói értékes információkat találnak Lőrincze (1980), Szántó (1983 és 1984) és különösen Nagy Károly (1981) munkáiban. Borbánd- (1977) a nyugat-európai magyar értelmiségi szemével láttatja az amerikai magyarságot, míg Nehler (1981b) írása igazi ritkaság: egy magyarul kitűnően tudó de semmilyen magyar őrssel nem rendelkező amerikai beszámolója az 1980-as évek egyik amerikai magyar közösségéről, a South Bend-iról.

Puskás (1982b: 274—283) egy fejezetet szentel a nyelvfenntartási törekvéseknek az amerikai magyar iskoláknak. A mai magyar nyelvű oktatásról három írás említendő: Nagy Károlyé (1977), Nádas és Somogyi (1980: 97—136) összeállítása a tanárok munkájáról és a Dusicza Ferenc (1984) közölte „képzelt beszélgetés” Komjáthy Aladár montreáli lelkipásztorral.

Az Atlanti Óceánon átkelő magyarok egy kisebb része nem az Egyesült Államokba, hanem Kanadába vándorolt be. A róluk szóló szakirodalom első jelentős tétele Kosa könyve, a *Land of Choice: The Hungarians in Canada* (1957). Dreisziger (1981) írása 1924 és 1939 között bevándorolt magyarok élettörténeteit és életmódját ismerteti s kitekint a bevándorlók angol- és gyermekeik magyartanulásának mikéntjére is. Kovács (1981: 45) utal a bevándorló magyarok és szlovákok „diszharmoníájára”, melynek egyik oka az istentiszteleteken használandó nyelv körüli ellenségeskedés volt. Dégh (1980b) a kiplingi (Saskatchewan) magyarok vallási életében az etnikai fennmaradás egyik tényezőjét látja. Kovács (1980a) ugyanennek a közösségnek, kanadai magyar nevén Békevárnak a történetét írta meg, másik írásában (1980b) pedig a korai kanadai magyarok kultúráját dolgozta föl. A magyar nyelv kanadai fennmaradásának tárgyában Hegedüs (1979—80), Horváth (1981) és Csapo (1983a és 1983b) írásai említendők.

Dojcsáknak A kanadai Esterházy története (1981) című könyve és 1983-ban publikált cikke is figyelemre érdemes, az utóbbiban laikus megfigyelések is találhatók a magyolra és a Hunglish-ra vonatkozóan.

2. Háttér irodalom, mely nyelvészeti forrásként is szolgálhat. Számos olyan könyv, album és cikk létezik, mely nemcsak háttérinformációt nyújt, hanem nyelvi forrásként is elemezhető. A jeles amerikai magyarokról szóló könyvek, például Káldoré (1937), vagy a magyar közösségekről írt munkák (pl. Sári [1966] és különösen [1978]) gyakran közölnek olyan dokumentumokat, melyek az amerikai magyarok magyar és angol nyelvhasználatát hitelesen mutatják be. Ebből a szempontból is kiváló Sári Gál Imre *Clevelandi magyar múzeum* (1978) című könyve, melyben nemcsak dokumentumok találhatók nagy számban, hanem számos olyan fénykép is, mely a magyol és Hunglish nyelvhasználat értékes példáit örökíti meg. A számos album közül kettőt emelünk ki: az *A south bendi magyarok 50 éves letelepedésének jubileumi emlékkönyve* — 1882—1932 címűt és *Az Amerikai Magyar Népszava aranyjubileumi albuma* címűt (New York, 1950). Mindkét albumban bőséges anyag található az amerikai magyar nyelvhasználat bűvárai számára.

Könnnyü (1961), mely nem más mint az 1962-ben megjelent angol nyelvű irodalomtörténet magyar eredetije, szintén elemezhető, s elemzendő, nyelvi szempontból is.

Puskás (1982b: 551—79) számos interjút közöl, melyeket magnetofonnal készített részint Amerikában, részint onnan visszavándorolt magyarokkal itthon. Az interjúk tartalmilag érdekesek de nyelvészeti értékük csekély, mivel a szerző nem szó szerint hanem szerkesztett (= csiszolt) változatban közölte őket. Puskás három oldalon közli egy amerikai férfi és magyarországi sógora levelezését is — szerencsére szó szerint.

Albert Tezlának két monumentális könyve lát hamarosan napvilágot. Az Európa

Kiadó 1987-ben tervezi kiadni a kétkötetes Valahol túl, Meseországban: magyarok Amerikában, 1895–1920 című dokumentumgyűjteményt, melyet korabeli újságokból, egyházi és közigazgatási dokumentumokból, személyes levelekből és irodalmi alkotásokból válogatott a South Bend-i születésű irodalomprofesszor. A könyvnek a szerkesztő által írt része körülbelül 75 oldal, mely tartalmaz egy magyol szólistát is. Tezla könyvének angol változata is készül, ennek ideiglenes címe: *The Hazardous Quest: A Documentary of Hungarians in America, 1895–1920*.

Nagy Dezső kétkötetes munkája, *Az amerikai magyarok folklórja (1978–1979)* újságokból, kalendáriumokból s hasonló kiadványokból kigyűjtött anyagot tartalmaz. A gyűjtemény igen sokrétű (siratókat, katonanótákat, időjósításokat és munkáverseket tartalmaz egyebek mellett), de nyelvészeti szempontból gyakorlatilag értéktelen, mivel a közölt szövegek filológiai pontossága erősen vitatható. „Az amerikai magyar nyelv és Szótára” című rész, mely az I. kötet 256–68. oldalain található, tele van pontatlansággal, s nem mond semmi olyat, melyet mások nem mondtak már korábban.

Végül a South Bend-i magyar-amerikai kétnyelvűség (*Project on Hungarian-American Bilingualism in South Bend, Indiana*) című kutatás nyelvhasználati interjúi említendőek. Ezek kettős céllal készültek: részint adatokat tartalmaznak a South Bend-i magyarok szociolingvisztikai helyzetéről, részint nyelvileg is elemezhetőek, mivel az interjúkészítők a standard magyart, illetve standard amerikai angolt beszéltek, adatközlők viszont magyolul vagy Hunglish-ul válaszoltak kérdéseikre. Kontra—Nehler (1981b) szó szerinti leírása egy 1956-ban bevándorolt szerelővel készített angol interjúnak, Nehler (1981a) pedig majdnem szó szerinti¹ leírása egy második generációs adatközlővel készített magyar interjúnak.

Kontra (1984a) betűhíven közli egy idős East Chicago-i magyar asszony maga gépelté önéletrajzát.

3. Korpuszok a magyar—amerikai angol nyelvi kontaktus vizsgálatához. A magyar—angol kétnyelvűség vizsgálatára bármely írott vagy beszélt magyol és Hunglish szöveg alkalmas. Az írott szövegeket elsődleges és másodlagos szövegekre kell bontanunk. Az előbbieket közé tartoznak a kéziratok, például a levelek, egyházközségi jegyzőkönyvek s hasonlóak. Ezek a szövegek azért elsődlegesek, mert eredetiek; szerkesztők vagy nyomdászok semmit sem változtattak rajtuk. Nyilvánvaló, hogy nagyon sok elsődleges magyol és Hunglish szöveg van, de ezek a nyelvészeti elemzés számára alig hozzáférhetőek, mivel zömük az egyházakban s a különféle gyűjtemények raktáraiban hányódik.

Érdekes magyol² dokumentumot közölt éjl (sic): egy Szegeden tanuló portlandi (Oregon állam) diák magyarul írt levelét.

Nyelvi szempontból kevésbé megbízhatóak az amerikai magyar újságok. A magyol (s kisebb részben a Hunglish) újságok nyelvi elemzése két problémát rejt magában. Először: a szerkesztők megváltoztatják a szóhasználatot, a mondatszerkezeteket és a szavak betűképeit, ezáltal az eredeti, elsődleges szövegeket másodlagosakká alakítják. Másodsor: a szerkesztői beavatkozások a szerkesztő idiolektusát tükrözik, s nehezen dönthető el egy-egy konkrét esetben, hogy a nyelvész csupán egy bizonyos szerkesztő

¹ Az írás szerkesztői sajnos „kigyomlázták” a kérdező *tetszik*-eit az olyan mondatokból mint pl. *Melyik másére tetszik járni?* Ettől eltekintve a közölt szöveg egyezik a magnetofonfelvétellel, az adatközlő szavai változatlanok maradtak.

² Nyilvánvaló különbség van az amerikai magyarok magyarja és a hazánkban magyarul tanuló amerikai magyarja között. Az előbbi az igazi magyol, az utóbbi csak annyiban nevezhető magyolnak, hogy az is magyar írás vagy beszéd angol interferenciával.

egyéni nyelvhasználatának bizonyos sajátosságát elemzi-e, vagy pedig olyan valamit, amit szerte Amerikában használnak a magyarok. Mindezzel együtt az újságok nyelvi elemzése fontos feladat. Az amerikai magyar újságok leggazdagabb gyűjteménye az Országos Széchényi Könyvtárban található, ez azonban sajnos nemigen áll a kutatók rendelkezésére. Talán nem véletlen, hogy az amerikai magyar újságok első komolyabb nyelvi elemzése (Kontra 1982a) csak nemrég jelent meg.

Megemlítendő a Vasváry-gyűjtemény, melyet Vasváry Ödön washingtoni református lelkész adományozott a szegedi Somogyi Könyvtárnak 1972-ben. Ez a gyűjtemény kincsestára az amerikai magyarokra vonatkozó legkülönbébb dokumentumoknak, de sajnos egy része a hazaszállítás során elveszett. A teljes gyűjtemény mikrofilmen tanulmányozható a New Jersey állambeli New Brunswickban (vö. Péter 1982: 604–5).

Fontos másodlagos forrás Halász Péter Második Avenue című 670 oldalas, New Yorkban megjelent regénye, mely egy 1956-ban a New York-i magyar negyedben letelepedő család viszontagságairól szól. Halász nemcsak az amerikai magyarok életét írja le mesterien, de számos pontos megfigyelését is rögzíti a bevándorlók nyelvi és lelki problémáiról. Mivel amerikai magyar író művéről van szó, a regény tele van magyarról angolra váltással (code-switching), melyek nyelvészeti elemzése annál is fontosabb, mert a jelen sorok írójának tapasztalatai szerint Halász kódváltásai elég pontosan tükrözik (utánozzák) a valódi magyolban tapasztalható kódváltásokat.

Makkai Ádám (1979) szerint „amikor valaki egy-két évtizednyi távollét után visszatér Magyarországra és beszédén a magyol érződik, gyakran kinevetik. Ez a sokkterápia gyorsan hat s az illető néhány hét múltán újból 'tiszta magyart' beszél”. Molnár Károly (1983) Új Tükör-beli interjúja az amerikai magyar Robert Halmi filmproducerrel némileg tükrözi a magyolnak magyarok számára szokatlan voltát.

Az írott szövegek között végül a bevándorlók s gyermekeik számára írt nyelvkönyvek említendőek meg. Ezek nyilvánvalóan gyakoroltak valamilyen hatást a magyol nyelvhasználatra, s főleg, hogy hatásuk a Hunglish-ra nagyobb volt. Béla Green 1912-ben megjelent Amerikai nyelvmester című tankönyvét Molnár Judit (1984) elemezte egy előadásában.

A korpuszok másik típusát a magnetofonfelvételek képviselik. Ezek között vannak olyanok, melyeket céhbeli nyelvészek készítettek, s vannak olyanok, melyeket történészek, néprajzosok vagy szociológusok rögzítettek. A nem nyelvészek gyűjtötte anyagról, például Dégh Linda, Hoppál Mihály, Máday Béla és Puskás Julianna felvételeiről s azok nyelvészeti használhatóságáról, értékéről nincs információnk.

Az első magnetofonos gyűjtést Bakó Elemér végezte az 1950-es és 60-as években — ő főleg az USA keleti partvidékén, elsősorban régi amerikai magyarok élettörténeteit gyűjtötte. Bakó egy helyen (1965: 212) mintegy 150 órányi hangfelvételt tesz említést; a felvételek leírása azonban mindmáig nem készült el, így az ő gyűjtése Csipkerózsika álmodt alszik.

Időrendben második Kálmán Béla (1970a) 16 órányi magnetofonos gyűjtése, mely egy 1968–69-ben kapott Ford ösztöndíj keretében készült. Kálmán felvételeinek elemzése még nem fejeződött be.

A harmadik magnetofonos gyűjtés, melyet céhbeli nyelvészek végeztek, a South Bend-i kutatás keretében folyt. Ez a korpusz körülbelül 80 órányi magyol felvételt tartalmaz. Minden magyar interjút Kontra Miklós készített, aki 1978 és 1981 között az Indiana Egyetem magyar lektora volt Bloomingtonban. Az angol interjúkat sztenderd amerikai angolt beszélő kutatótársai készítették: Gregory L. Nehler (Indiana Egyetem) és Jeff Harlig (University of Chicago). Így a felvételek standard magyar és magyol beszélők, illetve standard angol és Hunglish beszélők interjúit tartalmazzák. A South Bend-i korpusz háromféle interjúból áll: (1) magyar nyelvi kérdőívből (vö. Kontra 1984b),

(2) angol nyelvi kérdőívből, és (3) egy magyarul vagy angolul folytatott nyelvhasználati kérdőívből (vö. Nehler 1981a és Kontra–Nehler 1981b). Az említett interjúkon túl a South Bend-i korpusz tartalmaz több órányi amerikai magyar rádióműsort³ és amerikai magyar gyerekekkel készített felvételeket is. A South Bend-i magyar felvételek leírása, ellenőrzése, gépelése és számítógépes feldolgozásra való előkészítése 1984 decemberére elkészült. A körülbelül 3500 gépelt lapnyi korpusz egy példánya a Nyelvtudományi Intézetben található.

II. Magyarol: észak-amerikai magyar nyelv. Az észak-amerikai magyar nyelvről szóló nyelvészeti írások száma nem nagy s minőségük igen változó. Még a „nagyélegzetű” munkák is hagynak kívánnivalót maguk után nyelvészeti szempontból, például Szamek disszertációjából (*The Eastern American Dialect of Hungarian: An Analytic Study*, 1947) kitűnik, hogy a szerző magyartudása nem volt kifogástalan. McRobbie (1979) a békevári (kiplingi) magyarok etnolingvisztikai leírásában többször utal az általa használt szókincs-, olvasás- és írástesztekre, de semmit sem közöl magukról a tesztekéről, s az olvasónak fogalma sincs arról, hogy McRobbie közölt diagramjai milyen módon készültek. Győri Budapesten írt bölcsészdoktori értekezése (1979) — a szerző szavai szerint — 40 amerikai magyar újság 200 számának elemzése. Az olvasót azonban zavarba ejti a dokumentációnak majdnem következetes mellőzése: a 129 lapos disszertációban az első locusszal közölt adat a 103. lapon található!

Spissáktól (1906) Győriü (1979) a magyogollal foglalkozó szerzők majd mindegyike a magyar nyelv amerikai megromlásán, elkorcsosulásán kesereg. Talán az egyetlen kivétel Fábrián (1948: 40), aki belátja, hogy az amerikai magyarok „könnyebben megértik és szívesebben használják az angol nyelvet mint a magyart”, s hogy ezt „nem is vethetjük a szemükre.” A cikkírók tájékozatlanságát a következő, élesen szembenálló vélemények is mutatják: Spissák (1906: 262) szerint a magyogolban oly sok az angol szó, hogy óhazai magyar azt meg sem értheti, Rubinyi (1921: 12) azonban — noha nem tagadja a nyelvromlás bizonyos fokát — azt állítja, hogy az amerikai magyar napilapoknak, például a Szabadságnak tiszta magyar nyelve majdhogynem semlegesíti az angolnak a magyogolra tett hatását.

Egészében azt lehet mondani, hogy a magyogol szakirodalomban idézett adatok hiányosak és rendszertelen gyűjtésből származnak, ezért azt a néhány általánosítást, amelyet a szerzők megkockáztatnak, nem lehet komolyan venni. Úgy tűnik, hogy a South Bend-i kutatás lehet majd az első, mely rendszeres adatgyűjtésen alapul és átfogó elemzéseket nyújt.

Ebben a részben a magyogol szakirodalmat a következő tematikai bontásban tekintem át: fonetika és fonológia, nyelvtan, szókincs, szóképzés, kódváltás, nevek és tegezés—magázás.

I. Fonetika és fonológia. Szamek (1947) részletesen tárgyalja az angoltól átvett kölcsönszavak hanghelyettesítéseit, például azt, ahogy az angol „flapped d” adaptálódik a magyar kölcsönszavakban: *beauty parlor* > [bjudi pa:ler] (37). Az angol szókezdő *st-* gyakran *št-* lesz a magyarban (42), de nem kapunk magyarázatot erre a jelenségre.

Arra nézve, hogy a magyogol mely szintjein erősebb s melyeken gyengébb az angol interferencia, legalább Rubinyi (1921: 12) óta tesznek a nyelvészek tapogatózó meg-

³ Az USA című folyóirat 33. száma (1981) érdekes magyogol szöveget közöl: egy Serly Tiborral készített tv-interjú szó szerinti szövegében jó példákat találunk arra, amikor a beszélő „hangosan keresi a megfelelő szót” és habozik, hogy *féltékenny-t* vagy *félenk-et* mondjon-e, avagy *továbbítani-t* vagy inkább *folytatni-t* (Bárdos—Bérczi 1981).

jegyzéseket. Rubinyi szerint a keverés elsősorban a szóki csben mutatkozik, a morfológiai keveredés lényegesen ritkább, s az angol szintaktikai hatása minimális. Janda (1976: 591) az angolul tudást rendkívül fontosnak tartó tipikus amerikai magyarról azt írja, hogy magyolgjában az angol interferencia a szókincsben nagyfokú, a szintaktikai szinten kisebb, de a fonológiai szinten nem tapasztalható. A fonológiai-fonetikai interferencia hiányáról tett megállapítás könnyedén cáfolható (vö. Kontra megjelenés alatt). Ami viszont a lexikai és kiejtésbeli interferencia egymáshoz viszonyított arányát illeti, nos, itt mód-szertani rejtvényvel állunk szemben. Tegyük föl, hogy egy magyogol szövegben 50 angol kölcsönszó található, s ugyanebben a szövegben 50 magyar szövegszóban hallhatók aspirált zárhangok. Vajon azt mondjuk, hogy ebben a szövegben a lexikai interferencia ötvenszerese a kiejtésbelinek, mert az aspiráció csupán egyetlen kiejtésbeli interferencia ismétlődő megnyilvánulása? Vagy azt mondjuk-e, hogy szövegünkben mind a lexikai interferenciának, mind a kiejtésbelinek 50 esete fordul elő?⁴

Kálmán (1970a: 382–3) szerint a bevándorlók kiejtésében nincs nyoma angol hatásnak, de gyermekeik időnként aspirált zárhangokat, „sötét” (dark) /-et és amerikai (retroflex) /r-et ejtenek, valamint a magyar /v helyett angol /w-t mondanak. Kontra (megjelenés alatt) kimutatta, hogy Kálmán állításai helyenként túlzóak: a bevándorlók is aspirálják néha a zárhangokat és egyes második generációs magyarok — ellentétben Kálmán megfigyelésével — nem sajátítják el a /gy/ ejtését. Kontra 40 adatközlő percepciósi adatait és 27 adatközlő produkciósi adatait elemezte az aspiráció, a hosszú mássalhangzók, a /gy/ és az /r/ kiejtése, valamint az /e/é/ különbség meglétének vagy hiányának szempont-jaiból. Amint várható volt, ez az elemzés kimutatta, hogy a beszélők kiejtése nem követ-kezetes: van, aki az egyik szóban aspirált zárhangot ejt, de a másikban nem, s az egyik pillanatban aspirált zárhanggal ejt egy szót, de a másikban aspirálatlanul ejti ugyanazt. A South Bend-i vizsgálatnak talán az a legváratlanabb eredménye eddig, hogy egyes esetekben a fonológiai produkció jobb a percepciónál. Bizonyos magyogol beszélők ejtik az /e/é/ különbséget és a hosszú mássalhangzókat, de nem hallják /e/ és /é/, illetve rövid és hosszú mássalhangzó különbségét.

A nemzetközi szakirodalomban az utóbbi évtizedben prominensen szereplő magyar magánhangzó-illeszkedésre nézve alig találunk valamit a magyogollal foglalkozó írásokban. Szamek (1947: 47) megállapítja, hogy az /-ol/ igeképző (pl. [pikkolni, fiksolni]) használata „szabálysértő”. Kontra (1981: 17) megjegyzi, hogy adatközlői /Szauszbenba laknak/, mert számukra /South Bend/ egy szó: /Szauszben/, a standard beszélők viszont a /-ben/ alternánst használnák ilyen esetben.

Vágó Róbert /The Sound Pattern of Hungarian/ című generatív fonológiájáról írt kritikájában McRobbie (1982: 285) — kanadai kétnyelvű gyermekek magyar nyelv-használata alapján — amellet érvel, hogy Vágó labiális és palatoveláris illeszkedési szabályait össze kell vonni csúcsos zárójel (angled brackets) alkalmazásával.

Az intonációról összesen ketten tettek rövid megjegyzést az eddigi szakirodalomban. McRobbie (1979: 199) szerint a magyogol intonáció alig tér el a standard magyar intonációtól. Kivételt képez a vallásos tevékenységgel összefüggő beszéd (pl. ima) intonációja és sebessége, melyek minden esetben lényegesen különböznek a standardtól. Ez a stílusváltás McRobbie szerint főleg abban áll, hogy az intonáció „túlzóvá és öntuda-tossá” válik, s a standardban hangsúlytalan szavak is hangsúlyt kapnak. Kontra (1981: 18) megállapítja, hogy a magyogol intonáción gyakran kimutatható az angol hatás, pl. /Tudom, hogy mi az (< I know what it is) szemben a standard /Tudom, hogy mi az-zal/.

⁴ Ha az a kritériumunk, hogy a magyogol beszéd mennyire érthető standard magyart beszélők számára, akkor a kérdés más megvilágításba kerül. Adott szöveget 50 angol kölcsönszó nehezebben érthetővé tesz mint 50 aspirált zárhanggal ejtett szövegszó.

Végül Kálmán Bélának (1973 és 1975: 611) a mássalhangzó-hasonulásról tett megfigyeléseit említjük meg: a második generációsok beszédében a hasonulásnak három formája van: (1) regresszív [nujorgba], (2) nincs hasonulás [nujorkba], és (3) progresszív [hegyekpe].

2. *N y e l v t a n.* Figyelemre méltó magyol morfológiai jelenség a superessivus használata pl. ilyen mondatokban: *Nubranszvikon lakik*. Kálmán (1970b: 44) adatközlő: „az amerikai városneveket úgy ragozták, mintha belföldiek volnának”, s ebben „még logika is van, hiszen számukra Amerika belföld”. Kálmán másik megfigyelése az, hogy a városnév + államnév szerkezetű helynevekben csak az államnév kap ragot (pl. *Klivland Ohájóba laktam*), s hogy ez a jelenség áttevődik az óhazáról szóló visszaemlékezésekbe is, pl. *Szalóka Szabolcs megyébe születtem*, a standardbeli *Szalókán, Szabolcs megyében születtem* helyett.

Kontra (1981: 17) megjegyzi, hogy egyes amerikai születésű adatközlők pl. *cigányval-t* mondanak. Annak kiderítése, hogy a hasonulás ilyen hiánya óhazai nyelvjárási örökség-e vagy pedig a standard hasonulási szabály tökéletlen elsajátításának következménye-e, igen vesződséges és gyakran megoldhatatlan feladat.

Szamek (1947: 67) a határozatlan névelő használatában (pl. *János is egy pájlet volt* szemben a standard *János is pilóta volt-tal*) és a számbeli egyeztetésben (pl. *mind a négy sofflik* szemben a standard *mind a négy lapát-tal*) mutatkozó interferenciára hoz példákat. Kálmán (1973: 204) is említ egy példát a standard számbeli egyeztetéstől való eltérésre: *aranyos vótak*. Kontra (1982a: 86–87) számos példával illusztrálja a magyol névelőhasználatot, az alanyi és tárgyaz ragozást, az egyes esetragok eltérő használatát és bizonyos idioszinkratikus mondat szerkezetek előfordulását.

A magyol szórend alapos feltérképezése mindmáig várat magára. Kálmán (1970a: 384) és Kontra (1981: 15 és 17) néhány példáján kívül csupán Fábián (1948: 35) megfigyelése érdemel említést: a címek az amerikai magyarban mindig az angol szórend szerinti.

3. *S z ó k i n c s.* A magyol szókinccsel számos hosszabb-rövidebb cikk és néhány korpuszvizsgálaton alapuló tanulmány foglalkozik. Az előbbieik közé tartozik Spissák (1906), Gesztesi (1909), Rubinyi (1921), Nagy Lajos (1921), Balassa (1928), Zsoldos (1938) és Gondos (1940). E szerzők a magyolban előforduló angol kölcsönszavakat sorolnak föl, s időnként mesterségesen konstruált párbeszédekkel igyekeznek bizonyítani, hogy a magyol beszédet óhazai magyar ember nem értheti meg. Révai Nagy Lexikonának XXI. kötetében (572) is van egy cikk az amerikai magyar nyelvről — ez szellemében hasonló az előbbi írásokhoz. Hoffmann (1911: 260–2) hatvanegynéhány magyol szót sorol föl angol eredetijével és standard magyar megfelelőjével, pl. *bigbász = big boss = főmunkavezető*. Mencken (1937) semmi újat nem ad a Spissák 1906. évi cikkével kezdődő irodalomhoz képest.

Az impresszionisztikus cikkek sorába tartozik Kelemen (1960) is, melyben a szerző amerikai magyar egyetemista társaitól hallott példákat idéz, például ezt az érdekes kódváltást: *emberek, én sick vagyok of tanulng*. Sanders (1973) említi, hogy a betegségeknek (eufemisztikus okokból) és a gépkocsi részeinek nevei váltódnak fel leghamarabb angol kölcsönszavakkal a magyolban. Sanders egyetemi tanár, s ha nem olvasna rendszeresen magyarországi folyóiratokat, nem ismerné az itthon közkeletű *kuka* és *krími* szavunkat, s soha le nem merne írni olyan szót mint a *meghibásodás*.

Szamek (1947) szemantikai fejezetében a jelentéskölcsönzést így példázza: magyol [liker] 'szeszes ital' (vö. angol *liquor*) — standard *likőr* 'ízesítő anyagokkal készített, édes szeszes ital'. A kölcsönzések leírásában megadott standard magyar adatai azonban gyakran pontatlanok, s „konklúziói” néha nem alapulnak semmilyen adaton se.

A magyolt „pidgin Hungarian”-nek nevező Kosa (1955: 24–5) a szókinccs három

jellemzőjét sorolja fel: (1) a bevándorlók azokat az angol szavakat vették át, melyek denotatívumaira nem voltak magyar szavaik; (2) egyes esetekben magyar és angol szavakat is használnak, de eltérő jelentésárnyalattal; (3) sok angol szót és idiómát azért használnak, hogy megmutassák: tudnak ők angolul is. Ide tartozik Sanders (1973: 91) egyik megjegyzése is: „minél gyatrábban beszél valaki angolul, annál nagyobb előszeretettel kever.”

Korpuszvizsgálaton alapul Fábián (1948) újságokat elemző cikke — ennek előnye, hogy a szerző példáit kontextussal együtt idézi. Lévai (1976) Lékai János kommunista újságíró novelláinak és cikkeinek 275 oldalas korpuszából ad példákat. McRobbie (1979) a kölcsönszavak számos listáját adja (ezek magnetofonfelvételeiből dokumentálhatóak) s ábrát közöl arról, hogy miként növekedik a kölcsönszavak aránya generációról generációra. Adatai azonban ellenőrizhetetlenek, mivel semmit sem közöl arról, hogy miként számította ki a megadott százalékokat, hogyan csoportosította a lexikai kölcsönelemeket stb.

A magyol szókincsre erősen jellemző a (végső soron) latinból származó szavak nagy aránya. Sanders (1973: 94) szerint ez részben azzal magyarázható, hogy az angol szavaknak gyakran nincs pontos magyar megfelelőjük, részben pedig azzal, hogy a „közhit” szerint apróbb változtatásokkal minden idegen szót magyarrá lehet gyúrni. Fábián (1948: 35) a *konvenció* szót idézi, mely az amerikai magyar lapokban nem ’közszokás, általános szokás’ jelentésű, hanem ’összejövetel’-t jelent.⁵ A jelentéskölcsönzésnek számos ilyen példáját dokumentálja Kontra (1982a: 85), pl. *bazár, billió, blokk, continentális, federális, hall* stb. Arra, hogy a jelentéskölcsönzés valóban félreértést okozhat magyol és standard beszélők között, akkor döbbsentem rá, amikor egy San Diego-i motelben amerikai magyar barátommal elkezdtünk kicsomagolni, s barátom így szólt: *Egy fia klozet sincs itt, mi?* Kérdése zavarba ejtett, hisz barátom épp az imént lépett ki a vécéből. Egy-két másodpernyi gondolkodás után rájöttem azonban, hogy *ő klozet*-en beépített ruhásszekrényt ért, s az valóban nem volt szobánkban. A *klozet* a standard magyarban vécét jelent, az amerikai angolban azonban ma már kizárólag ruhásszekrény jelentése van a *closet* szónak (vö. Householder 1983: 10).

A South Bend-i kutatáshoz három tanulmány kapcsolódik. Kontra (1982a) öt amerikai magyar hetilap egy-egy számának kimerítő elemzése, melyben a lexikai kölcsönelemek négy csoportban vannak tárgyalva: kölcsönszavak, hibrid kölcsönszavak, tükörszavak és jelentésbővülések. Itt minden magyol szó után fel van tüntetve angol etymonja (ha azt meg lehetett állapítani), a szavak kontextusban szerepelnek és forrásuk is jelölve van. Kontra (1982b) előzetes beszámoló 11 adatközlő szókincsről. A képleírásos vizsgálatból kitűnik, hogy a bevándorlók szókinése magyar domináns, az Amerikában születetteké viszont angol domináns. Kontra—Nehler (1981a) a South Bendben használatos népneveket tekinti át, pl. *Hunky* vagy *hanki*, *szlávis* ’horvát’, *kapuvári* (ez a négerek gúnyneve), *polák*, *vadmagyar* ’magyarul törve beszélő, amerikai születésű magyar’ stb. Mencken (1945: 601—2) szintén tárgyalja a *hunk*, *hunkie* vagy *hunky* szavakat.

Vázsonyi Endre készülő szótára (Túl a Kecegárdán), mely a Calumet-vidéki gyűjtésből származik, a magyol szókinész tanulmányozásának felbecsülhetetlen értékű forrása lesz.

Végül három olyan írást említünk, melyek a magyol szókinészet in vivo mutatják be: Nehler (1981a) egy második generációs magyarral készült interjú leírása, Kálmán (1970a) kétoldali és Kontra (1984b) egy oldali átírást közöl magnetofonnal készített interjúkból.

⁵ Érdekes, bár nem meglepő, hogy a standard magyarban ugyanez a jelentéskölcsönzés zajlott le: a magyar lapok ma kizárólag a *demokrata párti konvenció*-ról tudósítanak, s a szó új jelentését az ÉKsz. is föltünteti.

4. Szóképzés. Szamek (1947: 65) bemutatja, hogy miként keletkeznek azoknak a standard magyar szavaknak, melyeknek angol rokonszavai vannak, az angol szavakból képzett magyarol megfelelői:

standard	magyol
[<i>trombita</i> : <i>lni</i>]	[<i>trAmpetolni</i>]
[<i>bomba</i> : <i>zni</i>]	[<i>bɔmolni</i>]
[<i>forsi</i> : <i>rozni</i>]	[<i>forsolni</i>]
[<i>kopi</i> : <i>rozni</i>]	[<i>kopiolni</i>]
[<i>pumpa</i> : <i>lni</i>]	[<i>pAmpolni</i>].

Megjegyzi még a szerző, hogy amikor ezek a szavak egyes szám alany esetben állnak, akkor a magyolban is mindig standard formájukban fordulnak elő: [*trombita*—*bomba*—*pumpa*].

Szamek másik megjegyzése (1947: 69–70) a veláris magánhangzót és *-er-t* tartalmazó, foglalkozásnevet jelölő kölcsönfőnevekre vonatkozik: ezek „majdnem kivétel nélkül” (*-oš*) végződéssel adaptálódnak: [*bučeroš*] ’hentes’, [*plommeroš*] ’vízvezeték-szerelő’ és [*grosseroš*] ’fűszeres’.

Disszertációja 83. lapján Szamek a *karé* ’autó’ (< *car*), *farma* ’farm’ (< *farm*) és *boksi* ’doboz’ (< *box*) típusú szavak szóvégi extra magánhangzójával foglalkozik. Szamek ezt a jelenséget „tönövekedés”-nek (stem accretion) hívja, szerinte a szavak nem alany eseti formái úgy képződnek, hogy az alany eseti forma és az esetvégződés közé egy kötőhang kerül, s ez a kötőhang azután a főnév tövével összevonódik. Szamek elemzése nem meggyőző. Először is: Kálmán (1973: 202) szerint a magyar nyelvjárási *karé* ’kétkerékű taliga’ népetimológias átalakulással nyerhette magyol ’autó’ jelentését. Másodsor — s ez lehet a meggyőzőbb magyarázat —: számításba kell vennünk más nemzetiségű, Amerikába bevándorolt kisebbségek nyelveit is. Ha szemügyre vesszük őket, kiderül, hogy az amerikai görögben van *báksi* és *farma* (Seaman 1972: 196–7), az am. lengyelben van *kara* és *baksa* (Lyra 1961: 229 és 231), az am. finnben van *farmi*, *kaara* és *paksi* ’box; doboz’ (Lehtinen 1966: 246–7), és az am. litvánban is megvan a *farma* szó (Pažūsis 1982: 323). Pažūsis szerint az am. litván *farma* az am. lengyel hatását mutatja. További kölcsönszavak is azt mutatják, hogy a bevándorlók valamiféle koinéja is alakíthatta egyes kölcsönszavak hangalakját, pl. az am. litván [*laisnis*] (< *licence*) ’gépkocsivezetői jogosítvány’ megvan a magyolban is (vö. Pažūsis 1982: 325 és Kontra 1982b: 539).

5. K ó d v á l t á s. Kódváltáson a szakirodalomban azt a jelenséget értik, amikor egy beszélő felváltva használ két nyelvet, vagy azt, amikor stílust vált egy nyelven belül. A m—a kódváltást eddig még nem tanulmányozták tüzetesen. Ilyen kódváltásra találunk példát Rubinyi (1921), Szamek (1947) és Kontra (1982a: 90–1) munkáiban. Rubinyi (1921: 13) idéz egy újsághirdetést, melyben egy farmját eladásra kínáló farmer a hirdetését így fejezi be: *A farm valóságos bargain*. Rubinyi szerint az angol szó, melynek jelentése ’jó vásár’, a hirdetés „végső ütőkártyája”.

Szamek (1947: 47) nevéhez fűződik az eddigi egyetlen olyan megfigyelés, mely a m—a kódváltás szintaktikai korlátaira vonatkozik: angol melléknév után magyar főnév nem állhat: a *kis májnidid* szókapcsolat előfordul, de a *small eszű* nem.

Az, hogy van-e, s ha van, milyen a magyolon belüli stílusváltás, akkor fog kiderülni, amikor a South Bend-i korpusznak azt a részét is elemeztük, melyben az adatközlők a labovi „halálveszedelem” kérdésre válaszolnak (vö. Labov 1972: 92 kk.).

6. N e v e k. Az amerikai magyar személynevekről, helynevekről és állatnevekről többen írtak: Mencken (1948: 440 és 524), Fábíán (1948: 34–5), Kálmán (1970b), Farkas

(1971), Janda (1977) és McRobbie (1979: 178–81). Szamek (1947: 70) megjegyzi, hogy a *-né* képző Amerikában mindig felváltódik a *Mrs.*-szel; akit az óhazában Ácsnének hívtak, az Amerikában hamarosan Mrs. Ács lesz. Janda (1977) 15 magyar eredetű amerikai helynévről írt cikket, s megállapította, hogy a magyar eredetű amerikai helynevek keletkezésének nem volt feltétele az, hogy az illető városban vagy faluban nagyobb számú magyar etnikum éljen.

A magyar személynevek angollá vagy angolosabbá válásának folyamatát tárgyalja röviden Mencken (1948), Fábíán (1948) és McRobbie (1979); utóbbi az állatnevekre is kitér.

Az amerikai magyarok átfogó névtani vizsgálata a jövő kutatás feladata. Egy ilyen vizsgálatban hasznos forrás lehet majd minden telefonkönyv. Hasznos adalék a telefonkönyvek felhasználásához Csapo (1983a: 83) egyik vizsgálati eredménye: ő 1750 kérdőívet küldött ki postán olyan személyeknek, akik előfizettek valamilyen magyar nyelvű értesítőre és/vagy magyar vezetéknevük, illetve az 1978-as budapesti telefonkönyvben előforduló nevük volt a vancouveri telefonkönyvben. 433-an visszaküldték a kérdőíveket mondván, hogy ők nem magyarok. Mindegyiküknek a pesti telefonkönyvben előforduló idegen vezetékneve volt.

7. A tegezés – magázás a magyokban. Kálmán (1970a: 384) szerint a második generációsok nem tudnak magázni. Ezt úgy helyes értelmeznünk, hogy azok a második generációsok, akiket Kálmán meginterjúvott, csak tegező formákat tudtak használni.

McRobbie (1979: 201–2) szerint a békeváriak között (Békevár farmertelepülés) bizonyos asszonyok a magázást megőrizték, amit a szerző a hagyományos magyar paraszti megszólítási forma kanadai továbbélésének tart. South Bendben ugyancsak előfordul, hogy két idős magyar asszony, akik itthon parasztok voltak, magázza egymást, akkor is, ha az egyik a másiknak albérlője. Érdekes azonban, hogy a magázás szabálvai nem érvényesülnek például akkor, amikor ugyanezek az asszonyok elmesélik, hogy egy amerikai orvosnál jártak vizsgálaton. Az egyik asszony elmesélte, hogy amerikai orvosa, aki tudott kissé magyarul és megkérdezett tőle valamit, nem hitte el neki (neki, a született magyar asszonynak!), a magyar nyelvi kérdésre adott válaszát. Az elbeszélésben ekkor a magyar asszony így csattant föl: *Nézd már, te akarsz engem magyarul tanítani?* Az interjúból kimutatható, hogy ez az asszony sohasem használna tegező formát a South Bend-i magyar orvossal (Kontra 1981: 18). A tegezésnek ez a formája talán azzal a tendenciával magyarázható, hogy az emberek gyermeknek tekintik azokat, akik nem ismerik az ő nyelvüket. Ugyanez a jelenség előfordul Budapesten is: a magyar bolti eladók könnyedén letegeznek a magyarul nem tudó külföldieket, noha korra, nemre és megjelenésre azonos magyar vásárlókkal ezt nem mernék megtenni.

Az amerikai magyar értelmiség körében a tegezés majdnem kötelező. Az Amerikában járó óhazai magyar gyakran meglepődik azon, hogy épp megismert értelmiségi ismerősei őt tegeznek.

A társadalmi viszonyok másik nyelvi tükröződése az, ahogy valaki magát szólítani akarja. Ha egy budapesti ember a házát újságban meghirdeti eladásra, vagy teljes nevét vagy vezetéknevét adja meg a hirdetésben. Az amerikai magyarok esetében ez nem feltétlenül van így: a Californiai Magyarság című lapban valaki így invitálja háza esetleges vásárlóit: *Hívják Julitot!* (vö. Kontra 1982a: 91–2).

III. Hunglish: az amerikai magyarok angolja. Talán meglepő, hogy az amerikai magyarok angolja még annyi figyelmet sem kapott a nyelvészektől mint magyarjuk. A legátfogóbb munka Nelson (1956) doktori disszertációja, mely a Louisiana állambeli Albanyban (Livingstone Parish) élő magyarok közül kiválasztott

hat adatközlő angolját elemzi. Nelson a klasszikus amerikai dialektológiai kérdőíveket használta (Work Sheets for the Linguistic Atlas of the USA and Canada and Associated Projects, 1951), így elemzése főleg a fonetikai és a lexikai jelenségekre terjedt ki.

Nemser (1971a) a szerző tíz évvel korábban, a Columbia Egyetemen írt disszertációja arról, hogy miként hallja és mondja 11 amerikai magyar az interdentális részhangokat és a zárhangokat.

A South Bend-i kutatás során körülbelül 60 órányi angol magnetofonfelvételt készült. A szalagok egy részén nyelvhasználati interjúk vannak — ezek erősen támaszkodnak Susan Gal (1979) felsőóri kérdőívére (vö. Kontra—Nehler 1981b). A felvételek nagyobb része a South Bend-i kutatás céljaira összeállított speciális angol nyelvi kérdőív alapján készült. Ez a kérdőív öt részből áll: (1) irányított beszélgetés főleg Shuy, Wolfram és Riley (1968) alapján, (2) szókinccsvizsgálat részint verbális kikérdezés alapján (vö. Pederson 1971), részint az Oxford Picture Dictionary of American English felhasználásával (vö. Kontra 1982b), (3) szavak és szövegek felolvasása Labov klasszikussá vált New York-i vizsgálati eszközei alapján, (4) egy 20 szópárból álló „azonos vagy különböző?” hallásteszt, és (5) egy írásteszt, melynek során az volt a feladat, hogy az adatközlők írjanak le annyi angol szót egy perc alatt, ahányat tudnak. Az angol nyelvi kérdőív a lehetőségekhez mérten maximálisan hasonlít szerkezetében a magyar nyelvi kérdőívre (Kontra 1984b) — ezzel a South Bend-i vizsgálatok kétirányúságát kívántuk biztosítani, vagyis azt, hogy egy-egy adatközlő magyar és angol nyelvi tudását lehetőleg azonos eszközökkel vizsgáljuk. Mint korábban említettük, az angol interjúkat standard amerikai angolt beszélő nyelvészek készítették. Nehler (1981b) egy előadásában nem-nyelvész közönség számára jellemezte a South Bend-i öregamerikások angolját és két 1956-os magyar angolját: egyikük sikeres üzletember, „akinek angolja időnként megkülönböztethetetlen a születtett amerikaiakétól”, másuk autószerelő.

A Hunglish-ről írtak áttekintése előtt vessünk egy pillantást arra, miként tanultak meg a magyar bevándorlók angolul. Kosa (1955) az egyetlen olyan tanulmány, mely szociológiailag szalonképes adatgyűjtésen alapul. 91 olyan Ontarióban élő magyar férfit interjúvolt meg Kosa, akik mind felnőttként vándoroltak be Kanadába, s akik új hazájukban nem jártak iskolába. Az óhazában mindannyian szegények voltak, s Kanadában mindannyian elértek bizonyos anyagi sikert. Kosa tehát középosztálybeli bevándorlókat és nőket nem vizsgált. A szerző az alábbi következtetésekre jutott: (1) egyetlen, igen kivételes esettől eltekintve, a bevándorlók közül senki nem tanult angolul mielőtt Kanadába érkezett; (2) nem is voltak tudatában annak, milyen fontos az angol nyelvtudás; (3) a 91 férfinak több mint a fele sosem tanult iskolában angolt, ők csupán „felszedték, ami rájuk ragadt”; (4) 33 férfi a barátjától tanult vagy maga tanult angolul s csupán 7 adatközlő tanult angolt szervezett tanfolyami (iskolai) keretek között; (5) csupán tizenegyen tanultak egy évnél hosszabb ideig s csak tizenhárman angoltanulása se a rendszeresség, se a céltudatosság nem volt jellemző. Ezt írja: „nagy hiba lenne tanulási módszerüket az értelmiségiekéhez hasonlítani. Az utóbbiak rendszeresen tanulnak: elsajátítják a nyelvtani szabályokat és a szókinccset, majd ezek segítségével próbálják kifejezni magukat” (24). Érdemes teljes egészében idézni azt, ahogy Kosa (uo.) leírja az öregkanadások tanulási módszerét: „Ezek a bevándorlók úgy szedték fel nyelvtudásukat, ahogy a különféle élethelyzetek ezt lehetővé tették. A különböző szituációkban — pl. munkában, közlekedés vagy vásárlás közben — meg kellett érteniük s használniuk kellett bizonyos, az adott szituációkban használatos szóláncokat. Mennél több szituációban kellett kifejezniük magukat, annál több szóláncot tanultak meg. Noha ezek a megtanult szóláncok szaporodtak, sosem eredményezték azt, hogy a bevándorlók elsajátítottak volna egy olyan nyelvtani rendszert, melynek révén helyesen ki tudták volna

fejezni magukat. Az elsajátított szólánccokat a bevándorlók nem tudák alkotó elemeikre (szavakra) bontani, ami angol nyelvtudást eredményezhetett volna. Megtanulták azt, amit az egyes élethelyzetek tanítottak nekik, de nem tanulták meg kifejezni magukat. . . . Így számosan nem ismerik a tagadó mondatok szerkezetét. Egyes esetekben jól használják a tagadó mondatokat — akkor, ha egy megtanult szólánc történetesen tagadó mondat —, más esetekben rosszul, mert nem hagyatkozhatnak fix szólánccokra. A bevándorlók angol beszédében hirtelen fellépő dadogás annak a jele, hogy az illető elérte az általa megtanult fix szólánccok nyújtotta kifejezési lehetőségei határát.”

Nyilvánvaló, hogy az amerikai magyar újságok néha segítették (vagy éppen hátráltatták — a közölt tananyag minőségétől függően) ezt a „természetes szituatív nyelv-elsajátítást”. A Detroitban 1919-től kezdve megjelenő *havilap*, A Munka, például rendszeresen közölt angol nyelvleckéket. Egy-egy leckében a képek mellett egy vagy két angol mondat van megadva magyar helyesírás szerinti kiejtésével s magyar fordításával, pl.:

Friday, September Twelfth — Twenty Pages

FRAJdé, szeptEMbör tuelft — TUENti PÉDSzéz.⁶

Péntek, szeptember tizenkettő — húsz oldal.

(II. évf. 1. szám, 1920. január)

He painted the stairway.

hi PÉNTed di SZTEERué.

Ő befestette a lépcsőzetet.

(II. évf. 3. szám, 1920. március)

A Hunglish-ról szóló szakirodalmat négy részben tekintem át: fonetika—fonológia, nyelvtan, szókincs és írás-olvasás.

I. Fonetika és fonológia. V. Makkai (1978: 49) szerint „sok nemteljesen-kétnyelvű a második nyelv szintaxisát és szemantikáját oly tökéletesen el tudja sajátítani, hogy anyanyelvi beszélőnek számítanak, ha a nyelv fonológiáját is hasonló módon megtudták volna tanulni”. A magyar akcentussal beszélt angol tipikus jellemzője a [e] és a [ø] hiánya, a [w] helyett mondott [v] és a retroflex [r] helyett ejtett pergő magyar [r] (vö. Nelson 1956: 101—19, Janda 1976: 590 és V. Makkai 1978: 51). Az amerikai németekhez (s valószínűleg más bevándoroltakhoz) hasonlóan a magyarok néha [w]-t ejtenek [v] helyett — ezt a jelenséget V. Makkai fonológiai „tútanulásnak” (overlearning) nevezi. Nelson (1956: 114) hat adatközlője közül négy ejtett időnként [w]-t [v] helyett.

Nelson (1956: 146) egyik bevándorló adatközlője az interdentális [e] hangot csak akkor ejtette, amikor gondosan ügyelt kiejtésére. A *fifth* és *sixth* szavaknak második generációs Hunglish beszélőktől hallható [fift] és [sikst] kiejtése egyébként nem Hunglish specifikum: a helyi nyelvjárásban is [t]-vel ejtik ezeket a szavakat (111).

Kosa (1955: 26) szerint a magyar bevándorló minden angol szónak két hangképét ismeri: „egy aktív hangképét, melyet maga használ pidgin beszédében, s egy passzív hangképét, melyet megért, amikor anyanyelvi beszélők ejtik ki a szót.” A bevándorlók nem törekednek e két hangkép koordinálására, s ezzel megteremtik a félreértések lehetőségét. Kosa (uo.) leírta egy második generációs kanadai magyar esetét, aki általában akcentus nélkül beszél az angolt, de mikor szüleivel magyolul beszél, az angol szavakat

⁶ A kiejtést jelölő sorban a nagybetűk hangsúlyt jelölnek.

„pidgin-magyar” módon kell kiejtenie, mert szülei nem értenék meg, ha hibátlan angol-sággal ejtené a szavakat.

A magyar akcentusú angol beszéd egyik jellemző vonása az aspiráció hiánya. Az aspirálatlan zárhangok aspiráltak helyén félreértést okozhatnak az angolban. Kontra (1980) vizsgálati eredményei szerint az amerikai angol anyanyelvűek „kontextushoz igazító magatartást” tanúsítanak, amikor külföldiekkel vagy bevándorlókkal beszélgetnek, vagyis „félrehallják” amit hallanak, úgy, hogy megértsék a beszélő szándékolt közlését. A hallott fonetikai szekvenciákat a kontextushoz igazítják minden olyan esetben, amikor a kontextus az ilyen változtatásokat („félrehallásokat”) megengedi.

Nemser (1971a, vö. még 1967 és 1971b) azt vizsgálta meg tüzetesen, hogy 11 Magyarországról bevándorolt személy miként ejti s miként hallja az angol interdentális réshangokat és a zárhangokat. Az adatközlők angoltudása „igen limitált” volt. A vizsgálatok legérdekesebb eredményei az interdentálisokkal kapcsolatosak: a kísérleti személyek labiális réshangként, szibilánsként vagy zárhangként u t á n o z t á k az interdentális réshangokat, labiális réshangként h a l l o t t á k őket, de zárhangként e j t e t t é k őket. Nádasdy (1973: 430) kifogásolta recenziójában, hogy Nemser a kísérleti személyek nyelvtanulási előtörténetét nem adta meg, s rámutatott egy másik módszertani problémára is: „a kísérleti személyek ilyen kis száma (tesztenként 4–5) esetén egyetlen személy adatai is nagy eltérést okozhatnak az összesített adatokban, s tisztázatlan, hogy az egyes válaszok mennyiben függvényei a tanítási módszereknek vagy a tankönyvi magyarázatoknak.”

Altenberg és Vago (1983) is tanulmányozta a magyarok angol akcentusát; adataikat úgy nyerték, hogy adatközlőkkel felolvastattak egy bekezdésnyi angol szöveget.

2. N y e l v t a n. Nelson (1956: vi) szerint „a magyar okozta szintaktikai eltérések az angol normától gyakoriak két öregamerikás adatközlője angoljában”, de példát alig ad az eltérésekre. Nelson néhány morfológiai kérdést is megvizsgált, s többek között azt tapasztalta, hogy hat adatközlője közül öt *throwed a stone*-t mondott a standard *threw a stone* helyett (130), de a múlt idő ilyen használata megint csak nem Hunglish sajátosság: a helyi angol nyelvjárásban is megvan.

Kontra és Nehler (1981b) közölték egyik South Bend-i ötvenhatos munkás adatközlőjükkel készített angol nyelvhasználati interjújukat. Ennek az adatközlőnek angol szintaktikai jellemzőit Kontra (kézirat) elemezte a Columbia Egyetemen 1984. április 19–21-én rendezett amerikai magyar kétnyelvűségi konferencián.

3. S z ó k i n c s. Nelson (1956: 121) a következőképp jellemzi adatközlőt: „az Albanyban élő magyarok angol szókincese általában hasonló az ott élő nem magyarokéhoz. A bevándorlók szókincese azonban kevesebb regionális és helyi szót tartalmaz mint az ott született nem magyaroké. A magyarok angolja kimondottan helyi, s nem regionális színezetű: . . .”

Kosa (1955: 25) a kanadai magyarok angolját „pidgin English”-nek nevezi, mely „a megtanult fix angol szólancok összessége”. Ezt az angolt hibás nyelvtan és hiányos szókinces jellemzi, melyben a lexikai hiányokat gyakran magyar, német, jiddis vagy latin szavak töltik ki.

Kontra és Nehler (1981a) néhány népnév leírását adják: South Bend magyar negyedében például a horvátokat *Slavish*-nak hívják angolul.

Kontra (1982b) arról számol be, hogy 11 South Bend-i adatközlő miként tudta megnevezni a vizsgálati eszközként használt képek egyes részeit angolul, majd magyarul. A bevándorlók és az Amerikában születettek jól elválnak: az előbbieket szókincese magyar domináns (a magyar szavaknak 72,36%-át tudták, de angol megfelelőiknek csak 60,36%-át), az utóbbiaké angol domináns (a magyar szavaknak csupán 33,43%-át tudták, de angol megfelelőiknek 82,54%-át).

4. Olvasás és írás. Kosa (1955: 26) néhány adatközlője olvas angolul, de nem tud írni a befogadó ország nyelvén. Ebben eltérnek az értelmiségi magyaroktól, akik „az olvasást és az írást majdnem mindig együtt sajátítják el”. Kosa vizsgálatai során megkísérelte egy olvasás-teszt használatát is, de nem sok sikerrel, mert „adatközlői vonakodtak”. E részleges olvasás-teszt egyik fontos eredménye szerint „felolvasva a mindennapi szavak kiejtése eltér a beszédbeli kiejtésüktől” (27). Ez az eltérés azonban nem stílusváltás következménye, amint azt Labov (1972) vizsgálatai alapján várnánk, sokkal inkább arról van szó, hogy a bevándorló kanadai magyarok az angol szavak írás-képét és hangképét nem tudják azonosítani.

A South Bend-i adatközlők angol olvasáskészségéről némi képet lehet majd alkotni akkor, amikor az általuk felolvasott szavak és szövegek elemzése elkészül.

Végül az angol helyesírás magyarok számára sok fejfájást okozó voltát illusztrálja Halász (1972), aki az „Ausztáliai Helyesírási Reform Társulat” (Spelling Reform Society in Australia) támogatására buzdította az amerikai magyarságot. Okfejtése szerint az angol helyesírás oly nehéz, hogy született amerikaiak sem tudják megtanulni, ezért reformra van szükség. Ha a reformot bevezetik, a magyarok is könnyebben fogják megtanulni második nyelvük helyesírását.

A South Bend-i adatközlők angol helyesírására némi fény fog derülni akkor, amikor egyperces írástesztjeik elemzésére sor kerül.

IV. 1. Az amerikai magyar két nyelvűség bibliográfiája*

Altenberg, Evelyn P.—Robert M. Vago (1983): Theoretical implications of an error analysis of second language phonology production. *Language Learning* 33: 427—47.

Az Amerikai Magyar Népszava aranyjubiléumi albuma. Amerikai Magyar Népszava, New York, 1950.

Bako, Elemér (1961): Hungarian Dialectology in the USA. *The Hungarian Quarterly* 1. 4: 48—53. — (1962). Goals and Methods of Hungarian Dialectology in America. *American-Hungarian Dialect Notes* 1: 5—9. Magyar változata: Az amerikai magyar népnyelv kutatás céljai és módszere. *American-Hungarian Dialect Notes* 1: 11—24. — (1963). The [sic] Hungarian Dialectology in the United States (Research Report). Year Book of The American Philosophical Society, 1963. 494—7. Philadelphia, PA, 1964. — (1965). On the Linguistical Characteristics of the [sic] American-Hungarian (An Outline). Proceedings of the Fifth International Congress of Phonetic Sciences, 1964. 211—4. S. Karger, Basel/New York.

Balassa József (1928): Az amerikai magyarok nyelve. *Nyr.* 57: 62—3. — (1936). A magyar és a finn nyelv Amerikában. *Nyr.* 65: 103—6.

Bárdos Károly—Bérczi Károly (1981): Beszélgetés Bartókról Serly Tiborral. *USA* 33: 88.

Béládi Miklós (szerk.) (1981): Vándorének: nyugat-európai és tengerentúli magyar költők. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.

Benkart, Paula (1980): Hungarians. *Harvard Encyclopedia of American Ethnic Groups*. 462—71. Harvard University Press, Cambridge és London.

Borbándi Gyula (1977): Magyar Amerikában: Útjegyzetek. *Új Látóhatár* 28: 109—42. — (1980). Az amerikai magyar irodalom intézményei. *Új Látóhatár* 31: 56—75.

Csapo, Marg (1983a): Slide-rule Instead of Sheepskin Coat: Language Maintenance Among Post-Second-World-War Hungarian Immigrants. *Canadian Ethnic Studies* 15. 1: 83—92.

Csapó Margit (1983b): A magyar nyelv használata Vancouverben és környékén. *Nyelvünk és Kultúránk* 52: 35—42.

Cseh Tibor, (1975): „Szi-esz-i-écs”. *Itt-Ott* 8. 1: 7—11.

Dégh, Linda (1980a): The Ethnicity of Hungarian-Americans. *Congressus Quintus Internationalis Fenno-Ugristarum, Pars IV.* Szerk.: Osmo Ikola. 255—90. Suomen

* Ha egy szerző neve nyomtatásban mind ékezettel, mind anélkül előfordul, akkor a bibliográfiában az ékezetes név az ékezet nélküli után áll.

- Kielen Seura, Turku. — (1980b): Folk Religion as Ideology for Ethnic Survival: The Hungarians of Kipling, Saskatchewan. Ethnicity on the Great Planes. Szerk.: Frederick C. Luebke. 129—46. University of Nebraska Press, Lincoln és London.
- Degh, Linda—Andrew Vázsonyi (1969): Field Report [on Hungarian ethnic and language research in the Calumet region]. Section 1 in Richard M. Dorson, The Ethnic Research Survey of Northwest Indiana. Kontakte und Grenzen: Festschrift für Gerhard Heilfurth zum 60. Geburtstag. 66—67. Otto Schwartz, Göttingen. — (1971—1975). [Ethnographic and Ethnolexical Field Research in Hungarian Settlements in Canada]. A kutatási beszámoló a Kanadai Nemzeti Múzeumnál vannak letétben, Ottawában.
- Dojcsák Győző (1981): A kanadai Esterházy története. Magvető Kiadó. — (1983). Egy magyar település a kanadai prérin: Békevár. Confessio 7. 2: 97—105.
- Dreisziger, N. F. (1981): Immigrant Lives and Lifestyles in Canada, 1924—1939. Hungarian Studies Review: 8. 1: 61—83.
- Dusicsza Ferenc (1984): Felsőfokú magyar tanítás a montreáli McGill Egyetemen — Óraadó tanár: Komjáthy Aladár. Confessio 8. 3: 55—63.
- éjl [= Éltető J. Lajos] (1974). Levél Szegedről. Itt-Ott 7. 4: 5—7.
- Fábián Pál (1948): Az amerikai magyarság nyelve. Magyarosan 17: 33—40.
- Farkas, Zoltan J. (1971): Hungarian City and County Names in the United States. Names 19: 141—3.
- Fishman, Joshua A. (1966): Hungarian Language Maintenance in the United States. (Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series, Volume 62). Indiana University, Bloomington.
- Gellén József (1982): The Geographical Origins of Two Hungarian Immigrant Parishes in Toledo, Ohio. Angol Filológiai Tanulmányok 15: 35—49.
- Gesztesi Mihály (1909): Új jövevénytípusok. Nyr. 38: 36—7.
- Gondos Sándor (1940): A nagy kohó népének magyar nyelve. Magyarosan 9: 28—32.
- Green, Béla (1919): Amerikai nyelvmester (American Language Master): An English-Hungarian grammar, interpreter and dictionary. Second Revised Edition. Amerikai Magyar Újság, New York.
- Győri György (1979): Nyelvi interferencia az Egyesült Államokbeli magyar sajtóban. Bölcsészdoktori értekezés, Eötvös Loránd Tudományegyetem.
- Halász István (1972): Agenst bed hebits (Avagy: az angol helyesírás magyarosítása) Itt-Ott 5. 6: 17—9.
- Halász Péter (é. n.) Második Avenue. Pilvax Publishing Corporation, New York.
- Harsányi András (1982): Patak lelke Amerikában. Confessio 6. 1: 40—52.
- Hegedűs, István (1979—80): Maintaining Hungarian in Canada. Polyphony: The Bulletin of The Multicultural History Society of Ontario 2. 2—3: 76—80.
- Hoffmann Géza (1911): Csonka munkásosztály: az amerikai magyarság. Magyar Közgazdasági Társaság, Budapest.
- Horváth Antal (1981): A magyar nyelv és kultúra fennmaradásának esélyei Kanadában. Krónika, 1981. március, 24—7. [Toronto].
- Hungarian Poetry in the Diaspora: A Symposium. Hungarian Studies Review Vol. 8 (1981) No. 1: 127—35.
- Ignác Rózsa (1980): Utazások emlékkönyve. Gondolat.
- Janda, Izabella Horváth (1976): English Hungarian and Hungarian English Language Interference Phenomena in Chicago. The Second LACUS Forum, szerk.: Peter Reich. 590—5. Hornbeam Press, Columbia, S. C. — (1977). Hungarian Place Names in the United States. The Third LACUS Forum, szerk.: R. J. DiPietro és E. L. Blansitt, Jr 219—27. Hornbeam Press, Columbia, S. C.
- Káldor Kálmán (1937): Magyar-Amerika írásban és képen. St. Louis.
- Kálmán Béla (1970a): Amerikai magyarok. Nyr. 94: 377—86. (1970b): Amerikai magyar helynevek. Névtudományi előadások, szerk.: Kázmér Miklós és Végh József. 42—5. Akadémiai Kiadó. — (1973): Az amerikai magyarok nyelve. Zborník Filozofickej Fakulty University Komenského. Philologica XXV/1973. 199—205. Slovenské Pedagogické Nakladateľstvo, Bratislava. — (1975): Some Linguistic Features of Hungarian as Spoken in the USA. Congressus Tertius Internationalis Fenno-Ugristarum, Pars I. szerk.: Valmen Hallap. 608—11. Valgus, Tallinn.
- Kántor Pál (1978): Ötödik Levél Bözsi Ángyomnak Amerikából Magyarországra. The Eighth Tribe Vol. 5 No. 8: 13.
- Kelemen Andor [= Kerék András] (1960): Megjegyzések az amerikai „Magyar Slang”-ról. Híradó (az Északamerikai Magyar Egyetemisták Szövetsége hivatalos lapja) No. 5 (March 1960): 7—8. [New York].

Kemenes Géfin László (szerk.) (1980): Nyugati magyar költők antológiája. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem. Bern.

Kerek, Andrew (1978): Hungarian Language Research in North America: Themes and Directions. *Canadian-American Review of Hungarian Studies* 5. 2: 63–72.

Kontra Miklós (1980): A kontextus szerepe az angol aspirálatlan zárhangok percepciójában. *NyK.* 82: 338–44. — (1981): Amerikai magyar nyelvi bökkenők. *Itt-Ott* 14. 3: 13–18. — (1982a): Amerikai magyar újságok nyelve a sztenderd magyarral összevetve. *MNy.* 78: 76–93. — (1982b). *The Relation of L1 Vocabulary to L2: A Study of Hungarian-Americans. The Eighth LACUS Forum*, szerk.: Waldemar Gutwinski és Grace Jolly. 523–40. Hornbeam Press, Columbia, S. C. — (1984a): Virág Roza Jött Amerikába. *MNy.* 80: 344–9. — (1984b): Egy amerikai magyarok körében használt kérdőívről. Magyar Nyelvjárások 26. — (megjelenés alatt): Az amerikai magyar nyelv néhány hangtani kérdéséről. Megjelenik a szombathelyi nemzetközi magyar nyelvészkongresszus (1983 augusztus) kötetében az Akadémiai Kiadónál. — (kézirat): *The English Syntax of a Hungarian Refugee. Paper delivered at the First Hungaro-American Colloquium on Bilingualism, Columbia University, April 19–21, 1984.*

Kontra, Miklós—Gregory L. Nehler (1981a): *Ethnic Designations Used by Hungarian-Americans in South Bend, Indiana.* *Ural-Altäische Jahrbücher* 53: 105–11. — (1981b): *Language Usage: An Interview with a Hungarian American.* *Hungarian Studies Review* 8. 1: 99–118.

Konnyu, Leslie (1962): *A History of American Hungarian Literature. Cooperative of American Hungarian Writers, St. Louis.* — (1967): *Hungarians in the United States: An Immigration Study. The American Hungarian Review, St. Louis.*

Könnnyü László (1961): *Az amerikai magyar irodalom története szemelvényekkel. Amerikai Magyar Írók Munkaközössége, St. Louis.*

Kosa, John (1955): *The Knowledge of English among Hungarian Immigrants in Canada. Immigrants in Canada*, szerk.: I. Bernolak és mások. 23–29. Montreal. — (1957). *Land of Choice: The Hungarians in Canada.* University of Toronto Press, Toronto.

Kovacs, Martin L. (1980a): *Peace and Strife: Some Facets of the History of an Early Prairie Community. Kipling District Historical Society, Kipling, Saskatchewan.* (1980b): *Early Hungarian-Canadian Culture. Canadian-American Review of Hungarian Studies* 7: 55–76. — (1981): *From Industries to Farming.* *Hungarian Studies Review* 8. 1: 45–60.

Lévai Béla (1976): *Amerikanizmusok Lékai János írásaiban.* *Nyr.* 100: 305–8.

Lőrincze Lajos (1980): *Nyelvünk a világban.* *MNy.* 76: 286–99.

Lotz János (1976): *Magyar nyelvészeti kutatások az Amerikai Egyesült Államokban. A magyar nyelv története és rendszere: A debreceni nyelvészkongresszus előadásai*, szerk.: Imre Samu és Szatmári István. 32–7. Akadémiai Kiadó.

Ludányi András (1974): *A vegyes házasságok népszerűsítéséről.* *Itt-Ott* 7. 4: 19–22.

Makkai Ádám (1966): *Öregedő pesti vagány elégiája a vadnyugati emigrációban. Szomj és ecet.* 151. *Amerikai Magyar Írók, Los Angeles.* — (1972): *A szerves kétnyelvűség mint „anyanyelvi” kérdés.* *Vigília* 37: 538–41. — (1979): *Latinate Diglossia in Finno-Ugric: Could Hungarian Have Become a Romance Language? Studies in Diachronic, Synchronic, and Typological Linguistics*, szerk.: Bela Brogyanyi. 489–506. John Benjamins B. V., Amsterdam.

Makkai, Valerie Becker (1978): *Bilingual Phonology: Systematic or Autonomous? Aspects of Bilingualism*, szerk.: Michel Paradis. 47–52. Hornbeam Press, Columbia, S. C.

Máthé Elek (1942): *Amerikai magyarok nyomában: Útirajz az amerikai magyarság települési térképével.* Dante Könyvkiadó, Budapest.

McRobbie, Zita (1979): *A linguistic analysis of the Békévar [sic] community. Békévar: Working Papers on a Canadian Prairie Community*, szerk.: Robert Blumstock. 167–209. National Museums of Canada, Ottawa. — (1982): Robert M. Vago: *The Sound Pattern of Hungarian.* (ism.) *NyK.* 84: 283–7.

Mencken, H. L. (1937): *Non-English Dialects in America: Hungarian.* *The American Language.* 4th Ed. 680–2. Alfred A. Knopf, New York. — (1945): *The American Language: Supplement I.* Alfred A. Knopf, New York. — (1948): *The American Language, Supplement II.* Alfred A. Knopf, New York.

Molnar, August J. (1977): *Hungarian Pioneers and Immigrants in New Jersey. The New Jersey Ethnic Experience*, szerk.: Barbara Cunningham. 249–66. Wm. H. Wise and Co., Union City, N. J.

Molnár Judit (1984): *A Language Master from the New World. Előadás az Anglisztikai Napokon, Eötvös Loránd Tudományegyetem, 1984. január 24.*

- Molnár Károly (1983): Milyen hosszú a vágta? Új Tükör, 1983. február 13. 36–7.
- Nádas János—Somogyi Ferenc (szerk.) (1980): A XIX. Magyar Találkozó Krónikája. Árpád Könyvkiadó Vállalat, Cleveland, OH.
- Nádasdy, A. (1973): Review of William Nemser: An Experimental Study of Phonological Interference in the English of Hungarians. *Acta Linguistica* 23: 427–30.
- Nagy Dezső (1978): Az amerikai magyarok folklórja I. MTA Néprajzi Kutatócsoport, Budapest. — (1979): Az amerikai magyarok folklórja II. MTA Néprajzi Kutatócsoport, Budapest.
- Nagy Károly (1977): Tanítsunk magyarul! Tanulmányok, cikkek, beszélgetések a szórványmagyarság nyelvoktatásáról, kultúra-műveléséről. Püski, New York. — (1981). A magyarságtudat órszigetei. *Vigilia* 46: 817–20.
- Nagy Lajos (1921): Az amerikai magyar költészet nyelve. *Nyr.* 50: 113–4.
- Nehler, Gregory L. (1981a): Amerikai beszélgetés a magyar nyelvről. *Új Látóhatár* 32: 228–38. — (1981b): A Hungarian Community in Limbo. Talk at Tulipános Láda, The Treasure Chest of Hungarian Culture, Inc., Chicago, May 22, 1981. [Manuscript]
- Nelson, Agnes Denman (1956): A Study of the English Speech of the Hungarians of Albany, Livingstone Parish, Louisiana. Ph.D. dissertation. Louisiana State University.
- Nemser, William (1967): The Predictability of Interference Phenomena in the English Speech of Nature [sic] Speakers of Hungarian. A magyar nyelv története és rendszere, szerk.: Imre Samu és Szathmári István. 262–7. Akadémiai Kiadó. — (1971a): An Experimental Study of Phonological Interference in the English of Hungarians. (Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series, Volume 105) Indiana University, Bloomington. — (1971b): The predictability of interference phenomena in the English speech of native speakers of Hungarian. *Papers in Contrastive Linguistics*, szerk.: Gerhard Nickel. 89–96. Cambridge University Press, Cambridge.
- Papp, Susan M. (1981): The Organizational Development of the Hungarian Community of Ontario. *Hungarian Studies Review* 8. 1: 85–97.
- Péter László (1982): A Vasváry-gyűjtemény a szegedi Somogyi-könyvtárban. *Hungarológiai Értesítő* 4: 602–5.
- Puskás Julianna (1982a): From Hungary to the United States (1880–1914). Akadémiai Kiadó. — (1982b): Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban 1880–1940. Akadémiai Kiadó.
- Reményi József (1934): Rokontalan magyarok Amerikában. *Magyar Szemle* 20: 187–91. — (1937a): Az amerikai magyar nyelv. *Nyugat* 30. 9: 184–8. — (1937b): A magyarnyelvű alkotószellem lélektana Amerikában. *Magyar Szemle* 30: 76–81.
- Révai Nagy Lexikona, XXI. kötet. Magyar nyelv Amerikában. 572. Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság, 1935.
- Rickert Ernő (1920): Amerikai magyar költők. Magyar Jövő Ifjúsági R.-T. Budapest.
- Rubinyi Mózes (1921): Amerikai magyarság. *Nyr.* 50: 11–3.
- Sanders, Ivan (1973): Bebörtönzött nyelv? Jegyzetek az amerikai magyarok nyelvhasználatáról; a kétnyelvűségről. *Valóság* 16. 5: 90–5.
- Sári Gál Imre (1966): Az amerikai Debrecen. Pátria Publishing Co. Ltd., Toronto. — (1978): Clevelandi magyar múzeum: Ríportok, versek, fényképek a clevelandi magyarság életéből. Amerikai Magyar Írók, Toronto.
- Sárközi Mátyás (1981): Ötvenhatosok Angliában. *Új Látóhatár* 32: 459–65.
- Sebők Zsigmond (1914): Misszisz Kulcsár. *Színfoltok*, 73–84. „Élet” Irodalmi és Nyomda Részvénytársaság, Budapest.
- Sós Péter János (1973): Amerikaiak, magyarok. *Valóság* 16. 5: 80–9.
- A south bendi magyarok 50 éves letelepedésének jubileumi emlékkönyve, 1882–1932. Városi Élet, South Bend, Indiana.
- Szamek, Pierre Ervin (1947): The Eastern American Dialect of Hungarian: An Analytical Study. Ph. D. dissertation, Princeton University.
- Spissák Ferencz (1906): Az amerikai magyarság nyelve. *MNy.* 2: 259–63.
- Szántó Miklós (1983): Ki a magyar? *Élet és Irodalom*, 1983. június 24, 6. — (1984): Magyarok Amerikában. Gondolat.
- Szendrey, Thomas (1983): Hungarian-American Theatre. The Ethnic Theatre in the United States, szerk.: M. S. Seller. 191–220. Westport, CT.
- Széplaki, Joseph (1975): The Hungarians in America 1583–1974: A Chronology and Fact Book. Oceana Publications, Inc., Dobbs Ferry, N. Y. — (1977): Hungarians in the United States and Canada: A Bibliography. Published by the Immigration History Research Center, University of Minnesota.
- Taborsky, Otto Arpad (1955): The Hungarian Press in America. M. A. thesis.

Catholic University of America, Washington, D. C.

Tamási Aron (1934): Abel Amerikában. Erdélyi Szépművés Céh, Kolozsvár.

Tarján Gábor (1982): Egyezmény két világrész magyarjai között. *Confessio* 6. 3: 10–21.

Tezla, Albert (1987): Valahol túl, Meseországban: magyarok Amerikában, 1895–1920. 2 kötet. Európa Könyvkiadó, Budapest. — (előkészületben): *The Hazardous Quest: A Documentary of Hungarians in America, 1895–1920.*

Török István (1978): Katolikus magyarok Észak-Amerikában. A Katolikus Magyarok Vasárnapja, Youngstown, OH.

Vazsonyi, Andrew (1978): The Cicisbeo and the Magnificent Cuckold: Boarding House Life and Lore in Immigrant Communities. *Journal of American Folklore* 91: 641–56.

Vazsonyi Endre (1980): A főburdos és a Csodaszarvas. *Valóság* 23. 3: 89–97. — (előkészületben). *Túl a Kecegárdán* (Calumet-vidéki magyar szótár).

Waggoner, Dorothy (1981): Statistics on Language Use. *Language in the USA*, szerk.: Charles A. Ferguson — Shirley Brice Heath. 486–515. Cambridge University Press.

Wass Albert (1980): Gerendi Péter furcsa története. *The Eighth Tribe* 7. 5: 12–5.

Weinstock, S. Alexander (1969): Acculturation and Occupation: A Study of the 1956 Hungarian Refugees in the U. S. Martinus Nijhoff, Hága.

Zsoldos Benő (1938): Az amerikai magyarok beszéde. *Magyarosan* 7: 135–6.

2. Más idézett irodalom

Gal, Susan (1979): *Language Shift: Social Determinants of Linguistic Change in Bilingual Austria.* Academic Press, New York.

Householder, F. W. (1983): Kyriolexia and language change. *Language* 59: 1–17.

Labov, William (1972): *Sociolinguistic Patterns.* University of Pennsylvania Press, Philadelphia.

Lehtinen, Meri (1966): *An Analysis of a Finnish-English Bilingual Corpus.* Ph. D. dissertation, Indiana University, Bloomington.

Lyra, Franciszek (1962): *English and Polish in Contact.* Ph. D. dissertation, Indiana University, Bloomington.

Parnwell, E. C. (1978): *Oxford Picture Dictionary of American English.* Oxford University Press, New York.

Pažūsis, Lioginas (1982): The morphological integration of English loan nouns in American Lithuanian. *The English Element in European Languages*, Vol. 2, szerk.: Rudolf Filipović, 316–37. University of Zagreb.

Pederson, Lee (1971): An approach to urban word geography. *American Speech* 46: 73–86.

Seaman, P. David (1972): *Modern Greek and American English in Contact.* Mouton, Hága.

Shuy, Roger W., Walter A. Wolfram and William K. Riley (1968): *Field Techniques in an Urban Language Study.* Center for Applied Linguistics, Washington, D. C.

Kontra Miklós

A Nyelvőr postája

A szóvegyülés napjainkban. Ismeretes, hogy nyelvünk gazdagításának, a szóalkotásnak egyik módja a szavak vegyülése vagy vegyítése. Már Petőfi is élt ezzel a lehetőséggel, amikor az *irodalom* és *litteratura* összevegyítésével két szót hozott létre: az *irodaturá-t* és a *litteradalom* szót (MMNyR. 1: 466). Alighanem az ő példáját követte többek közt Váci Mihály, aki a *Melanézia* ~ *Polinézia* földrajzi névből és a *bürokrácia* szóból alkotta meg *Bürokronézia* elnevezését: ez a szó tréfásan jelölte és bírálta a túlzott és felesleges hivatali megkötöttségektől terhelt jelképes országot (Esti Hírlap 1975. ápr. 7.).

A szóvegyülés másik esete volt a *columbóvli*, amelyet Rózsa László hozott létre *Columbo* nyomozóhadnagy családnevéből és a *bóvli* 'silány áru', 'rossz műsor' jelentésű, német eredetű szóból (Népszabadság 1976. nov. 23.). Az újságíró figyelemkeltésül szánta a *columbóvli* szót, amelyet Lutz Röhrich nyomán akár címviccnek, akár tréfás szókeveredésnek tarthatunk (Der Witz. Figuren, Formen, Funktionen. Stuttgart 1977, 45 és 59).

Ugyanilyen jellegű Czeizel Endre *doktourizmus*-a a *doktor* és a *turizmus* szóból: az említett cím alatt a neves orvos tanácsokat adott utazó-nyaraló terheseknek az Utazási Magazinban (1982. évf. 2. sz.). Münz András *Kajándék* vegyítése a *kaján* és az *ajándék* tudatos „szóturmix”-a (Hétfői Hírek 1982. nov. 29.). P. Szabó József belső címben alkalmazta a *Mao Ce-tung* tulajdonnév és a *mauzózeum* köznév vegyítéséből a *Maozózeum* öszvérszót (Ország-Világ 1980. júl. 9.). Vajda Péter több mint tíz éve egy politikai ízű amerikai vegyülékszót, *Nixinger*-t használta címviccül, amely *Nixon* és *Kissinger* nevéből alakult ki (Népszabadság vasárnapi melléklet 1972. febr. 20.).

A hetvenes évek görög politikai viszonyaira utal a *papadokrácia* *Papadopulosz* nevéből és a *demokrácia* szóból (Népszabadság 1973. máj. 4.). Avar Károly ekkor így írt: „Nem túlzás a megfigyelők szarkasztikus megjegyzése: Görögországban ma *papadokrácia* van.” Tehát az említett vegyülékszó külföldről származik, nyelvi kölcsönzés útján, nem pedig belső fejlődéssel jött létre. Annál érdekesebb!

A figyelemkeltő címviccek sorába tartozik még a Ludas Matyi újdonsült vegyülékszava: a *keljfeljancsó*, amelyben a *keljfeljancsi* játékszer és *Jancsó Miklós* filmrendező nevét fedezhetjük fel (1985. febr. 20.).

A szóvegyülés esetei között néhány komoly hangulatú szóalkotás is található. Ungvári Tamás a *stagfláció*-t a *stagnálás* és az *infláció* szóból hozta létre (Élet és Irodalom 1985. aug. 23.). A *viza* és a *kecsége* keresztezéséből létrejött új hibrid halfaj neve a *vicsege*, idegen nevén *beszter* (Magyar Nemzet 1975. máj. 3.). Ez az öszvérszó inkább meghonosodott, mint a *grape fruit* magyar nevéül szolgáló *citrancs* a *citrom* és a *narancs* szó vegyítéséből. Vegyülékszavaink, mint a gyorsan változó városi folklór termékei, többnyire tiszavirág-életűek.

Dömötör Ákos

Szemle

Régi magyar glosszárium. Szerk. Berrár Jolán és Károly Sándor (Ismerteti: <i>Kálmán Béla</i>)	229
Bánréti Zoltán: A megengedő kötőszók szintaxisáról és szemantikájáról (Ismerteti: <i>Huszár Ágnes</i>)	233
Paul Schweiger: O introducere în semiotică — Puncte de cedere (Ismerteti: <i>Szabó Zoltán</i>)	234
<i>Kontra Miklós</i> : Az amerikai-magyar kétnyelvűség kutatásának áttekintése	237

A Nyelvőr postája

<i>Dömötör Ákos</i> : A szöveggyűlés napjainkban	256

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő *Magyar Nyelvőr* előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest V., József nádor tér 1., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADEMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest, Alkotmány utca 21., telefon: 111-010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215-11488, az Akadémiai Kiadó STÚDIUM Könyvesboltjában (1052 Budapest V. Gerlőczy u. 7. Tel.: 188-633). Előfizetési díj egy évre: 72 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat (H-1 1389 Budapest, Pf. 149 és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (Bp. V., József nádor tér 1.) és az Akadémiai Kiadó STÚDIUM Könyvesboltjában (Bp. V., Gerlőczy u. 7.)

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig jelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 1 Ft
3. *Parkas Vilmos*: Jegyzetek „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változásokról 1 Ft
[A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyar-írás helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához (A szótári részben végrehajtott változások jegyzékével)]
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága 1 Ft
5. *Vértes O. András*: A beszédhibákról 1 Ft
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője 3 Ft
7. *Bencsedy József—Deme László*: Egy szavalo és kiejtési verseny tanulságai 2 Ft
8. *Grétsy László—Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése 5 Ft
9. *Deme László*: Helyesírási rendszerünk logikája 5 Ft
10. *Kiss Lajos—Kovalovszky Miklós—Lőrincze Lajos—Mátyás Ferencz*: O. Nagy Gábor emlékének 2 Ft
11. *Kemény Gábor*: Képszerűség és kompozíció Krúdy prózájában 2 Ft
12. Beszédkultúránk időszerű kérdései

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Nyelvészeti kiadványok

- Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum* Budapestini habitus anno 1975. Red. Gyula Ortutay. Pars I. Acta Sessionum. Cur. János Gulya. 1975. 241 l. 15×25 cm. Német, orosz és francia nyelvű tanulmányok. Fve 140,— Ft. ISBN 963 05 0436 7
- Domokos Péter: *Az udmurt irodalom története*. 1975. 550 l. 17×25 cm. Bibliogr. fejezetenként. Orosz és angol nyelvű összefoglalással. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0699 9
- Études Finno-Ougriennes*. Tome X. Année 1973. 1975. 318 l. 17×25 cm. Fve 180,— Ft. ISBN 963 05 0579 7. Közös kiadás a párizsi A. D. E. F. O.-val (Librairie Klincksieck, Paris)
- Forschungsetätten für Finnougristik in Ungarn*. (Red. von János Gulya, László Honti. Übers. von Regina Hessky. Az előszót írta: Kálmán Béla.) 1975. 165. l. 4 fénykép, 17×25 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0623 8
- Gregor Ferenc: *Der schlowakische Dialekt von Püßszántó*. (Übers. von István Tóth.) 1975 295 l. 17×25 cm. Bibliogr. 293—296. l. Kve 180,— Ft. ISBN 963 05 0400 8
- Hadrovics László: *Szavak és szólások*. 1975. 134 l. 17×25 cm. (Nyelvtudományi értekezések 83.) Fve 22,— Ft. ISBN 963 05 0732 3
- Hajdú Mihály: *Budapest utcaneveinek névtani vizsgálata*. 1975. 52 l. 17×24 cm. 1 melléklet (Nyelvtudományi értekezések 87.). Fve 11,— Ft. ISBN 963 05 0551 7
- Honti László: *System der paradigmatischen Sufformorpheme des wogulischen Dialektes an der Tawda*. (Übers. von Regina Hessky.) 1975. 161 l. 17×25 cm. Bibliogr. 157—161. l. Kve 80,— Ft. ISBN 963 05 0237 2
- Jel és Közösség*. Szemiotika tanulmánygyűjtemény. Szerk. Voigt Vilmos, Szépe György, Szerdahelyi István. 1975. 234 l. 17×25 cm. Bibliogr. 201—229. l. (Museum könyvtár 2.) Kve 52,— Ft. ISBN 963 05 0424 3
- Kniezsa István: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai*. Két kötetben 15×21 cm. 2. kiad. 1974. 1. köt. 582 l. 2. köt. 583—1043 l. Német és orosz nyelvű összefoglalóval. Kve együtt 180,— Ft. ISBN 963 05 0413 8 (1—2. köt.), ISBN 963 05 0414 6 (1. köt.), ISBN 963 05 0415 4 (2. köt.)
- Kósa László—Filep Antal: *A magyar nép táji-történelmi tagolódása*. 1975. 230 l. 12×18 cm. Bibliogr. 197—228 l. (Néprajzi tanulmányok.) Fve 23,— Ft. ISBN 963 05 0561 4
- Magyar értelmező kéziszótár* (Szerk.: Juhász József, Szőke István, O. Nagy Gábor, Kovalovszky Miklós.) 2., változatlan kiadás. 1975. 1550 l. 17×25 cm. Kve 260,— Ft. ISBN 963 06 0731 5
- A magyar helyesírás szabályai*. 10. kiad. 15. (a tizenegyedikhez képest változatlan, lenyomat). 1975 267 l. 14×21 cm. Fve 9,— Ft, Kve 16,— Ft. ISBN 963 05 0610 6
- A Magyar Nyelvjárások Alkalmazásának elméleti-módszertani kérdései*. Szerk. Deme László Imre Samu. 1975. 345 l. 17×25 cm. Kve 68,— Ft. ISBN 963 05 0609 2
- Mikola, Tibor: *Die alten Postpositionen des Nenzischen* (Juraksamojedischen). Übersetzt von Tilda und Paul Alpári. 1975. 242 l. 14×21 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0223 2. Közös kiadás a hágai—párizsi Mouton kiadóval
- Modern Linguistics and Language Teaching*. International Conference Budapest, 1—5 April 1971. 1975. 439 l. 17×25 cm. Angol, francia, német, orosz és egy latin nyelvű tanulmány. Kve 250,— Ft. ISBN 963 05 0265 8. Közös kiadás a hágai Mouton kiadóval
- Papp Ferenc: *A magyar főnév paradigmatis rendszere*. (Leírás és automatikus szintézis.) 1975. 327 l. 45 táblázat. 17×25 cm. Bibliogr. 263—265 l. Kve 66,— Ft. ISBN 963 05 0570 43
- Researches in Altaic Languages*. Papers read at the 14th Meeting of the Permanent International Altaic Conference. Held in Szeged, August 22—28, 1971. E. by Louis Ligeti. 1975. 338 l. 10 ábra, 18 táblázat, 17×25 cm. (Bibliotheca orientalis Hungarica XX.) Bibliogr. tanulmányként. Angol, francia és német nyelven. Kve 200,— Ft. ISBN 963 05 0124 4
- Steinitz, Wolfgang: *Ostjakologische Arbeiten*. Szerk. Gert Sauer, Renate Steinitz. — Négy kötetben. 27×19 cm. ISBN 963 05 0156 2
- Bd. 1. *Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen aus zwei Dialekten. Texte*. Neubearb. von Gert Sauer. 1975. 468 l. Szövegek eredeti nyelven, német nyelvű magyarázószöveggel. Kve 300,— Ft. ISBN 963 05 0157 0. Közös kiadásban a berlini Akademische-Verlaggal és a hágai Mouton kiadóval
- Zsilka János: *A jelentés szerkezete*. A jelentés mozgásegysége. 1975. 262 l. 10 melléklet, 17×25 cm. Kve 60,— Ft. ISBN 963 05 0640 8

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Deme László: A tett és a tét

Lakó György: Lotz János részessége a korabeli nyelvészeti intézmények munkájában

Dánielisz Endre: Arany János ismeretlen levele

Sziklai Lászlóné: Terpeszkednek vagy körülírnak?

Fülöp Lajos: Tóth Árpád és a Hajnali szerenád

Pongrácz Zsuzsa: Kassák Lajos képzőhasználat a Hirdetőoszloppal című verseskötetben

Koczóhné Járay Erzsébet: Kányádi Sándor: Ló és lovas

Bán Ervin: Nyelvi „idegenségünk” és idegennyelvtudásunk

Bencze Bernadett: Közmondásgyűjtemény egy 1823-ból való tankönyvben

K. Fábrián Ilona: Szövegmutatvány Kisszékely nyelvjárásából

Pléh Csaba: A pszicholingvisztika tegnap és ma

Dániel Ágnes: Az időző mondat funkciója írói szövegekben

Benkő László: Megjegyzések az érzelemkifejezés kérdéséhez

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ANYANYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:
BÁNRÉTI ZOLTÁN, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ,
KEMÉNY GÁBOR, KOVALOVSKY MIKLÓS, RÁCZ ENDRE

SZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest I., Szentháromság u. 2. Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Deme László:</i> A tett és a tét	257
<i>Lakó György:</i> Lotz János részessége a korabeli nyelvészeti intézmények munkájában	262
<i>Dánielisz Endre:</i> Arany János ismeretlen levele	265
<i>Sziklai Lászlóné:</i> Terpeszkednek vagy körülírnak?	268

Íróink nyelve

<i>Fülöp Lajos:</i> Tóth Árpád és a Hajnali szerenád	274
<i>Pongrácz Zsuzsa:</i> Kassák Lajos képzőhasználat a Hirdetőoszloppal című verses- kötetben	281
<i>Koczóhné Járay Erzsébet:</i> Kányádi Sándor: Ló és lovas	293

Nyelv és iskola

<i>Bán Ervin:</i> Nyelvi „idegenségünk” és idegennyelv-tudásunk	298
<i>Bencze Bernadett:</i> Közmondásgyűjtemény egy 1823-ból való tankönyvben	305

Nyelvjárásaink

<i>K. Fábrián Ilona:</i> Szövegmutatvány Kisszékely nyelvjárásából	312

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Pléh Csaba:</i> A pszicholingvisztika tegnap és ma	320
<i>Dániel Ágnes:</i> Az idéző mondat funkciója frói szövegekben	332
<i>Benkő László:</i> Megjegyzések az érzelemkifejezés kérdéséhez	346

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Galgóczi László:</i> Káromol, káromkodik	350
<i>Balogh László:</i> Kerél volt-e a <i>Kereel</i> ?	355

(1 1 1 1 1 1)

Imre Samu

(1 0 1 7 1 0 0 0)

MAGYAR NYELVŐR

110. ÉVFOLYAM * 1986. JÚLIUS—SZEPTEMBER * 3. SZÁM

A tét és a tett

(A „Tövisek és virágok” megjelenésének 175. évfordulója,
és most hasonmásban közzétett újrakiadása ürügyén)

Mindenki tudja: műveltségünk s ezen belül írásbeliségünk anyanyelvűsége gyökereiben elég mélyre nyúlik vissza. Igaz: a királyi kancellária is, az egyházi élet is latin nyelvű volt a középkorban; de hamar leírásra kerültek elszórtan magyar szavak, majd kisebb szövegek; s a tizenötödik századból már magyarul írt könyveink is vannak. E kézzel írt kódexek latinul nem tudó apácák és fráterek lelki épülését szolgálták. De csak szűk körben hatottak, a nyelv egységesülését, normalizálását korántsem sürgették.

Csak a reformáció és a könyvnyomtatás tette a magyar írásbeliséget tömegesebbé és szélesebb hatásúvá. Ám ez meg épp oly korszakban jött, amelyben az ország politikai-gazdasági tekintetben három részre szakadt, s darabjaiban külön-külön élt. Közülük a legmagyar nyelvűbb a viszonylag önálló Erdély: ott a fejedelmi udvarig felmenően magyar az igazgatás és a művelődés. Nem tömeges, s nem is kulturális szerepű a töröktől megszállt Alföldön a magyarnyelvűség: főleg a basák szolgálatába szegődött deákok képviselik ezt (némileg talán Bécs bosszantására). Az Ausztriából igazgatott „királyi” résznek csak a Bécstől távolabb eső, az északkeleti felén lendül fel a magyar nyelvű írásbeliség: levelezés és könyvkiadás.

A magyar nyelvnek ez a viszonylag tömegesebb méretű írásba foglalása el is kezdett kiformálni valamiféle egységet. Csakhogy nem országosan egyet, hanem országrészenként egyet-egyet. Más az az írott forma, amelyik e kor emlékeiben nyugatról jelentkezik, mint az, amelyik a törököt szolgáló alföldi deákok tollából, vagy északkeletről, vagy Erdélyből. Azt mondhatjuk: e kort négy regionális, azaz kisebb területhez kötődő írott forma kialakulása jellemzi. Persze nem nagy határozottsággal; s nem is túl nagy különbségekkel, hiszen a nekik háttérül szolgáló helyi nyelvjárások sem különböztek egymástól az érthetlenségig.

Amiknek a kiformálódása ebben a korszakban elindult, azok persze legfőjebb regionális nyelvhasználati formák, azaz semmiképp sem regionális nyelvhasználati normák. Hogy mennyire nem azok, az szemléletesen kimutatható volt például egy XVI. század végi misszilis levélcsomó feldolgozásából. Telegdy Jánosnak családtagjaival és másokkal folytatott, széles kiterjedésű levelezése azt mutatta: e nyelvhasználati formák egyenlő rangúak, normának sem a magáét, sem a másét nem érzi senki. Az *i-ző* nyelvjárásban beszélő és író földesúr, ha diktál, habozás nélkül elfogadja és aláírásával hitelesíti *é-ző* deákjainak papírra vetett nyelvallapotát (de még a délről odakeveredett *ö-ző* deákét is); amikor viszont maga másol le egy idegen kéztől származó levelet, az bizony a saját nyelvjárását tükrözi, nem az eredeti levél íróját.

E korban ezek az írott formák elsősorban a háttérüket adó nyelvjárás-terület jellemzőit tükrözik, arra támaszkodnak. Ámde — talán történelmi véletlenek találkozása folytán, vagy talán nem is véletlenül — egy olyanféle kiegyenlítettebb, szélsőségektől mentes nyelvjárási bázist talál a zemplén-abaúji tájon a török elől északkeletre húzódó magyar írástudó réteg, amely hasonlít ahhoz a formához, ami hajdan a kancelláriák táján alakult ki és élt, egységesedő „helyesírási” formaként; amíg a laikusmozgalmakkal megindult kódexirodalom fel nem kavarta a maga regulázatlan spontaneitásával. Azt mondhatnánk: olyan középarányosféle volt ez, amelyet mindenki magáénak érezhetett, minthogy nem volt kirívóan a másé.

S hogy előrevetítsük a történelmi véletlenek folytatódását: a XVI. és XVII. század nyelvtanírói — akik ha nem is épp másolták, de mindenesetre ismerték és szemmel tartották egymást — egymásba kapcsolódó láncszemei egy olyan sorozatnak, amely egy kiegyenlítettebb formát próbál országos érvényűvé álmodni, s a szélsőségek elvetésével valójában az északkeletit „találja ki” (avagy: „találja meg”; hiszen valamilyen szálon — egyikük származása, másikuk iskolázása, harmadikuk további működése révén, negyedikük egyéb módon — túlnyomó részük e tájhoz kötődik).

Mert jellegét tekintve már a XVI. század végén az északkeleti volt a négy regionális írott nyelvhasználati forma közül a legkiegyensúlyozottabb. És a leghatékonyabb is: ezen jelent meg Károli Gáspár bibliafordítása — először 1590-ben —, majd valamivel később Szenczi Molnár Albert zsoldárskönyve. S ezeknek szövegét ismerte, tudta, mondta, énekelte még az is, aki pedig olvasni sem tudott.

Csakhogy amíg a török csapatok szakadon garázdálkodtak, a fő probléma nem a fejlődés volt, hanem a pusztá megmaradás. A műveltség szűk körben, ha terjedt, és fokozatosan visszalatinosodott; az anyanyelv szinte csak a mindennapi használatban s a műveletlen parasztság ajkán élt tovább, nem a szellemi előbbrejutás hordozójaként.

A török kiűzésével csak annyi történt politikai téren, hogy csapataik helyét a császári önkény foglalta el. A nyelvfejlődés sorsában mégis jelentős ez az esemény, mert az írott nyelvi formák közül a basák udvaraihoz kötött déli típus eltűnt, és helyét a lehúzó északkeleti töltötte ki. Így ez vált a legnagyobb hatóterületűvé, és földrajzi helyzetében is eléggé központivá.

A XVIII. század végén robbant be hozzánk — Bécs közvetítésével, de Párizsból indulva — a felvilágosodás szellemében fogant polgári forradalom szele. A vigyázó szemek, mint a plebejus származású Batsányi írta, Párizs felé fordultak. Oda nézett a nemességnek és az alsóbb papságnak legöntudatosabbja. De polgári bázisuk nem volt, a parasztság meg a maga nyomorúságában nem ért fel a politikáig. Egy merőben összeesküvővé szigetelődött kis csoport szétúzásával nem volt nehéz Bécsnek az egész megmozdulást elfojtania. 1795-ben egy kiváló, kultúrateremtésre képes nemzedék szóródott szét osztrák bitókon és börtönökben. Köztük az imént említett Batsányi, a Marsailaise-t magyarra átültető Verseghy, és a nyelvet már akkor ügyesen használó, bár még nemigen újító Kazinczy Ferenc.

Ennek az első fellendülésnek rövid időszakában is kezdődött már mozgás a nyelv körül. Elég itt olyan neveket említeni, mint Sándor István, Márton József, Pápay Sámuel, vagy Dugonics András, Benyák Bernát, s persze Simai Kristóf és Kármán József; és az induló sajtó oldalán Ráth Máttyás és Barczafalvi Szabó Dávid.

Időszerű és szükségszerű volt a megújulás: a felvilágosodás akkori társadalmunkat is, de nyelvünket is, felkészületlenül érte. Az ország gazdasági-társadalmi szerkezetét a szinte érintetlen feudalizmus jellemezte még, a politikai helyzetet pedig az osztrák uralkodóháznak való teljes kiszolgáltatottság. A korábbi felkelések, szabadságharcok leveretése utáni békediktátumok a nemesség politikai jogait ugyan körülnyirbálták, de feudális gazdasági hatalmát inkább konzerválták. Az ország külterjesen mezőgazdasági jellegű maradt; ami iparosodás a monarchiában indult, az az osztrák részre esett. Hazai városkáink iparosodása nem jutott túl a kézművesség fokán; számában kicsiny volt, származásában és csekély műveltségében túlnyomóan német. A birtokos nemesség szétszóródva, falusi kúriáiban élt, egyfajta latinos félműveltséggel; a magyar arisztokrácia teljesen elnyugatiasodott, nem is élt itthon, anyanyelvét sem igen beszélte, nemhogy műveltséghordozóként használta volna.

A magyarság műveltjeit még az 1810-es években is úgy jeleníti meg a színműíró Kisfaludy Károly (aligha túlzó torzítással), hogy Baltafy kapitány, aki szép hazafias szózatot intéz a nyugatmajmoló báró Szelhazyhoz az anyanyelv használatára érdekében, mintaképnek a félig magyarul, félig latinul beszélő Perföldyt állítja elé. Persze; hiszen akkor a latin nyelv volt a magyar műveltség hagyományos hordozója, s aki művelt, mit is beszélhetne mást! A latint a paraszt sem azért nem tudta, mert az idegen nyelv, csak azért nem, mert az a művelt magyarok nyelve.

Ám ezzel a hagyományos latinsággal azért volt némi baj. Nem is csak az, hogy latinság volt, hanem az is, hogy hagyományos, mégpedig túlzottan is. A középkorban az egyházi tanításokat, de még az újkor hajnalán a humanista műveltséget is, jól hordozta ez a nyelv. Előre mutatott, előre is vitt, hiszen nemzetközi volt, s Európához kapcsolódott. — De a tizenharmadik századnak megrekedt, feudális latinsága inkább visszahúzó erő már: az új, a polgári tartalmú nyugati műveltségnek nem hordozója és terjesztője, hanem épp gátja, amely elszigetel az immár nemzeti nyelveken művelődő Európától ahelyett, hogy hozzá kötne, hozzá kötődni segítene.

Miféle magyar nyelvhez ragaszkodik is Baltafy és Perföldy? A rendi, feudális, latinizálva is konzervatív magyarsághoz. Mit adnának a — jogosan nem kívánt — új idegen helyett? Azt a régít, amely a megye határán túlra sem igen visz; amely még a hagyományos közéletre és tudományra is csak a latin mankójával való. Aminthogy Gvadányi József (azaz hát nótárius szereplője) is ezt kívánja az idegen nyelvű városiasodással szemben: megtartani a régít, a rokolyát, a mentét, a megyei autonómiát, a jobbágyságot, feudalizmust, falusiasságot. Más szóval: az előrehaladás problémáit máról tegnapi oldani meg.

Alighanem ezt a kiúttalanságot érezte meg és akarta feloldani nem sokkal korábban a kalapos király, második József. Csak persze túlon túl is a maga módján. Látva, hogy a latinnyelvűség már gátja a fejlődésnek, a magyar meg nem adekvát, nem méltó eszköze, a németet kívánta bevezetni nálunk is, az Európához kapcsolódás eszközeként.

Volt ebben valami keserű igazság. Akár a történelemírás akkori mesterét, Budai Esaiást vesszük elő, akár az akkori jogtudományt képviselő, vele egy időben kiadott „Magyar Verbóczy”-t, bizony szegényesnek, döcögősnek látjuk a tudomány nyelvét. Aligha véletlen, hogy Verseghy Ferenc és Révai Miklós, nyelvünk fejlesztésének és használatának két bajjívó bajnoka is, latinra fordítja (vissza) a szót, amikor tudományos igénnyel kíván értekezni a magyar

nyelvről. Tudományos igénnyel magyarul írni: egy egyenlet volt ez akkoriban két ismeretlennel.

Persze ebbe sokan nem nyugodtak bele. Tudományban is, irodalomban is egyre többen törekedtek a nyelv megújítására, felfejlesztésére. Sürgette a művelt nyelvet a születőben levő sajtó is. Csak vezér kellett már, aki a sokféle akaratot összefogja, szervezze, egyeztesse.

Mert az északkeleti norma, hiába volt a legfejlettebb, s hiába terjeszkedett már helyzetében is központivá, még mindig csak egy volt a tájiaik közül. Hiányzott az országos presztizse. Berzsenyi Dánielnek és Kisfaludy Sándornak dunántúli sajtóságai, meg az erdélyi szerzők nyelvi különállása, épp ezért nem is provincializmus e korban, hiszen nincs szentesített központi főtípus; csak regionalizmus, azaz más táji, az ugyancsak regionális rangú északkeletivel szemben. Talán még Dugonics András próbálkozásai is jogosnak tűnnek, aki a — basák deákjaival együtt eltűnt — déli normát igyekszik visszahonosítani.

Ezek ellen szervezi Kazinczy az irodalmi nyelv megújítását, és a megújított, kiművelt formának egyeduralkodóvá emelését. Bányácska, a jelentéktelen kis északkeleti falu, Széphalom nevet kap tőle. S ez a név szimbólum: a kis sárfészek a tizenkilencedik század elején az ország szellemi életének centrumává lesz. Mint pók a hálója sarkában, ül itt, és szövö be levelezésével az országot; dicsér és korhol, elfogad és elutasít, küzd és támad, fejlődik és nevel.

Ámde Széphalom — bár nyelvében északkelet, Kassa, Sárospatak s a legjobb hagyomány letéteményese — mégiscsak a világ végén van. A Kazinczy-féle norma maga is regionális mindaddig, amíg itt székel, a térkép szélén, még ha a legjobb is a regionálisak közül. — Ezért hallatlanul nagy dolog, talán frázis nélkül mondhatjuk: sorsdöntő jelentőségű az, hogy a mestert követő pesti triász — Szemere Pál, Horváth István, Vitkovics Mihály — révén ez a forma költözik át az újjannal kialakuló központba: Pestre és Budára, a majdani Pest-Budára, a mai Budapestre.

Igy már központja révén, azaz földrajzi helyzetében is központivá válik a regionális normák közül az, amelyik már eddig is középső helyet töltött be, hatókörében eddig is a legnagyobb területű volt, és jellegében a legkiegyensúlyozottabb. A főváros folyamatos fejlődése, iparosodása és magyarosodása ide csalogatta az addig szétszórta magyar szellemi életet: irodalmat, tudományt; s az élőszó terjesztőjeként a színjátszást is.

Az irodalomnak, s vele az immár központivá erősödött irodalmi nyelvnek Pestre költöztetésében Kisfaludy Károlyé volt a fő érdem; meggyökereztetésében és felvirágoztatásában pedig Vörösmartyé, Czuczoré, Bajzáé. Kazinczy és Kisfaludy emlékezetes kézfogásával a földrajzilag is, nyelvileg is középen álló pesti fiatalokhoz került a stafétabot. Széphalmi mesterük nagy és jó örökséget hagyott rájuk, de nem könnyű feladatot. Hiszen a polgári kultúra hordozására immár alkalmassá tett nyelvhez még hozzá kellett teremteniük a polgári nemzetet. Polgárit, és politikailag függetlent; azaz felnöveszteni a magyarságot a korabeli európaiság szintjére.

Mert történelmileg a „nagyserű halál” víziója éppoly reális eshetőség volt még akkor, mint a „jobb kor” eljövetele. De a „rendületlenül” jelszava tettekre vált; elsősorban magában a szó megalkotójában, Vörösmartyban. A fiatal Akadémián, a Magyar Tudós Társaságban, ő a lelke az 1832-es helyesírási szabályzatnak, az 1838-ban kiadott normatív (magyar—német) szótárnak

s az 1846-ban megjelentetett akadémiai nyelvtannak. A lefolyt egységesülési folyamatot így hangállományában, szókinccsében és nyelvtani rendszerében szentesítvén, Szvorényi József „Magyar ékes szókötés”-e a stílus oldaláról üti rá a pecsétet a győztes Kazinczy-normára.

Az a harc, amelyet az új nemzedék vívott a nyelvért, s az a nyelv, amelyet e harc árán megteremtett, nemcsak előzménye lett a továbblendülésnek, hanem feltétele is. Mert nemcsak abban folytatódott, hogy az irodalom a század közepe előtt már Petőfi, Arany, Jókai felé mutathat; hanem abban is, hogy a gazdasági fejlődés az iparosodás irányába húz, a politikában meg érződik már a szabadságharc előszele . . .

A pestieknek persze nem volt nehéz elfogadniuk az északkeleti normát. Nem is csak azért, mert — mint emlegettük — szélsőségektől mentes, szinte egy tudatosan kialakított középarányoshoz hasonló; hanem azért sem, mert a már többször említett és többször is tapasztalt történelmi véletlen itt és ekkor megint csak megismételte önmagát.

Az a Pest és Buda nagykörnyékén kitapintható nyelvjárási terület ugyanis (talán egykor a Megyer törzs szálláshelye?), amely — egyikként a sok közül — mint nyelvhasználati változat megjelenik a kódexek korában (de talán már a kancelláriai „helyesírás” kialakulásának is nyelvi bázisa volt), nyilván tovább élt folyamatosan az ország közepén, több szélsőséges nyelvjárásterület ütközőpontján; és „semleges” jellege folytán nem is sokban tért el a másutt és más előzmények alapján eléggé hasonlóvá alakult északkeletitől. Így hát a pesti-pestkörnyéki tollforgatók (a kápolnásnyéki Vörösmartyt s a péceli Szemerét is hozzájuk értve) a Kazinczy-féle normában nemcsak egyfajta középarányosra ismerhettek, de majdhogynem a saját anyanyelvjárásukra is egyszersmind.

Pillantsunk most vissza: miben állt hát Kazinczy nagysága!

Irodalmi műveinek maradandóságában aligha. Valljuk meg: Balassi, Csokonai, de még Berzsenyi is, sokkal inkább része élő irodalmunknak, mint a széphalmi mester. Az ő fordításait, verseit nemigen olvasgatjuk-olvasztatjuk; s ha igen, inkább csak kegyeletből, mintsem esztétikai élvezet forrásaként.

És életműve mégis élőbb bárkiénél. Mert hatása nem az ünnepeinkben van jelen, hanem a mindennapjainkban; mert munkálkodásának eredménye nem az irodalomkedvelőké puszta, hanem az egész nemzeté. — Hogy magyarul szólunk, és művelten szólhatunk anyanyelvünkön, az elsősorban Kazinczy érdeme, aki tudta hinni a hihetlent, aki merte valósággá erőszakolni korának titkossá szorított álmait.

Írónak talán nem volt kiemelkedő. De irodalom- és művelődéspolitikai tevékenysége történelemformáló hatású nemzetpolitikai tett volt: általa lett magyarnyelvűségünk műveltté, modernné, európaivá; mert műveltségünk, modernségünk, európaiságunk magyar nyelvűvé tudott válni. Ez volt a kulcs ahhoz, hogy ne kényszerüljünk elvetni a múltat, de ne is rekedjünk meg benne; hogy tovább fejlődve is megtarthassuk önmagunkat, és önmagunkat megtartva is tovább fejlődhessünk.

Mert nagy volt a tét a tizenharmadik századnak utolsó és a tizenkilencediknek első negyedében, hiszen — ahogy a történelem feltette a kérdést — úgy kellett választanunk a hagyományőrzés és az előrelépés között, hogy az első látszólag az elzárkózásnak, a lemaradásnak, a második viszont az önmagunktól való elidegenedésnek volt szinonimája. — S mi volt a tett? Az, hogy a korszak képesnek bizonyult a rosszul feltett kérdés újrafogalmazá-

sára; hogy a „magyarság vagy európaiság” hamis alternatívájára az „európaia-sult magyarság” szintézisével válaszolt, mint hajdan István király; hogy a két kínálcsozódó lehetőség közül a harmadikat választotta, a legnehezebbet: önmagunk megújító folytatását. Ami érték volt a múltban, arra épített jövőt; ami előre mutatott benne, azt fejlesztette tovább.

Mit üzen nekünk, mai nyelvészeknek-irodalmároknak, nemzeti — azaz mikrotársadalmi — kultúránk eszköze és közege hivatott gondozóinak (s rajtuk keresztül a forrongásban levő egész mának), ez a felvilágosodással kezdődő és a szabadságharc koráig húzódó háromnegyed évszázad, s benne első-sorban is Kazinczy Ferenc?

Azt, hogy hagyomány és modernség nem ellenlábasa, hanem feltétele és szerves folytatása egymásnak. Hogy jövőnket keresve és építve múltunkat nem kritikátlanul tagadni — azaz elvetni — kell, hanem kritikailag tagadni, azaz megőrizve megújítani: megismerni, megrostálni és továbbépíteni. — S üzeni azt is, hogy az általános emberi kultúra, bár egyre inkább egyetemes, egyelőre — és még sokáig — nemzeti, azaz mikrotársadalmi keretekben és változatokban él és fejlődik, s így biztosítéka a legtágabb értelemben vett ember-ségen belül a legszűkebb értelemben vett emberi önmagaságnak.

Fontos üzenet ez napjainkban, amikor a nemzeti, azaz mikrotársadalmi kötöttségű és funkciójú tudományok láthatóan háttérbe szorulnak, s megbecsülésre sokkal inkább az importeszmék követése — s ezen belül is első-sorban a nyugatutánzás — számíthat; amikor a hazai nyelv és nyelvhasználat ápolására a tudományok hivatalos nomenklatúrájában nincs is rovat, s művelői csak az „uralisztika” kategóriájába sorolhatók, együtt a vót és a nyenyec nyelvek tanulmányozóival; — merev tagadásaként annak, hogy a tudomány nemcsak terméke egy-egy adott társadalomnak, hanem hatótényezője is fejlődésében, alakulásában.

De Bessenyei, Kazinczy, Vörösmarty mást is üzennek még a mai utódoknak. Arra figyelmeztetnek: nekünk is sok a tennivalónk. Az ő korokban a művelt írásbeliség kimunkálása volt a központi feladat, mint feltétele és segítőtje az akkor napirendre került polgári átalakulásnak. De nem kisebb a mi teendőnk sem: hogy segítsünk kialakítani és tömeges érvényűvé szélesíteni a kulturált szóbeli érintkezésnek azt a formáját és normáját, amely nélkül a nemzeti szélességű közéleti demokratizmus megvalósíthatatlan, sőt elképzelhetetlen.

S példájukkal Kazinczyék biztatást is adnak: hogy egyetlen feladat sem túl nagy, — hacsak a kor nem túl kicsiny hozzá.

Deme László

Lotz János részessége korabeli amerikai nyelvészeti intézmények munkájában

1973. évfolyamában (200—16) folyóiratunk egy rendkívül széles látókörű és eredeti gondolkodású szerző cikkét tette közzé Nyelvészet címen. Írója LOTZ JÁNOS volt. Neve korábban hazánkban „Das ungarische Sprachsystem” (Stockholm, 1939.) című leíró nyelvtana révén volt valamennyire ismert, melyhez később több értékes, kisebb-nagyobb dolgozata járult.

A Nyelvőr szerkesztőségére már Lotz dolgozatának közzétételével egyidejűleg az a kötelesség hárult, hogy e kiváló kutató haláláról adjon hírt (216). Nyelvtanát és értekezéseit a legutóbbi évtized folyamán több nyelvészünk ismertette és értékelte; közülük itt csak Radics Katalinra (l. ALH. XXX.) és Rácz Endrére (Nyr. 104: 461) utalok.

Mint ismeretes, munkásságának jelentős részét Lotz Stockholmban fejtette ki előbb a magyar nyelv lektoraként, majd később a stockholmi egyetem Magyar Intézetének igazgatójaként. Itteni munkája oly mély nyomokat hagyott Svédországban, hogy halálának tizedik fordulója alkalmából — abban az évben, amelyben életének hetvenedik évét töltötte volna be — egyik volt kiváló tanítványa, Eva Martins, a stockholmi egyetemen szimpóziumot rendezett emlékére. Ez alkalomból tíz előadás hangzott el svéd nyelven, melyeket azután Bo Wickman a stockholmi egyetem aktáiban külön kötetben jelentetett meg („Symposium in memoriam János Lotz (1913—1973)”. Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Hungarica Stockholmiensia. 4. Stockholm-Sweden. 1985. 122). A kötetben közzétett előadások közül hét svédül, három pedig — szerzőjük kívánságára — angol nyelven jelent meg. Közülük Lotz János nyelvtudományi, illetőleg tudományszervezői munkásságával főleg két (svéd nyelvű) értekezés foglalkozik. Kiefer Ferenc a magyar leíró nyelvtani gyakorlatot bírálja, meg Lotz nyelvtanírói érdemeit méltatja, Robert Austerlitz pedig Lotznak az Egyesült Államokban kifejtett tudományos tevékenységéről tájékoztat. Mivel az előbbi dolgozatot a Magyar Nyelv fogja ismertetni, én itt csak Austerlitz értekezését kívánom bemutatni, annál is inkább, mert ez — dióhéjban — rendkívül világos képet fest a Lotz korabeli amerikai nyelvészeti iskolákról s Lotznak velük való kapcsolatáról.

Lotz 1947-ben érkezett Stockholmból Amerikába. A nyelvészetet itt ekkor lázas aktivitás jellemezte. Különböző irányzatok bontakoztak ki szinte egyidejűleg, s hamarosan jelentkeztek reakcióik is. Edward Sapir (1884—1939) halála után tanítványai, mint például Mary Haas, Morris Swadesh és mások, vették át a vezetést. Érdeklődésük elsősorban az indián nyelvekre irányult, s azon irányzat úttörői voltak, amely később az antropológiai nyelvészet nevet kapta. Érdeklődésüket történeti és kulturális beállítottság is jellemezte, s még távol álltak a puszta elméletgyártástól. Közel álltak hozzájuk olyan „függetlenek”, mint például Z. Harris (szül. 1909-ben) és Carl Voegelin.

1949-ben meghalt Leonard Bloomfield (szül. 1887-ben) is, ám az ő munkáját is folytatták élve. Céljukul azt tűzték ki, hogy megszabadítsák a nyelvészetet az olyan elavult fogalmaktól, amelyek útjában álltak a mentálisnak nevezett újszerű gondolkodásnak. Új elméletet és új módszert kívántak bevezetni a nyelvészetbe, melyet elsősorban a logikára alapoztak, s melynek a disztribúció volt a kritériuma. Eredményeket értek el a tisztára szinkronikus szemléletű nyelvleírásban. Lotz érdeklődéssel fordult feléjük, ám végül — Roman Jakobson közvetítésével — a New York-i körhöz csatlakozott szorosabban.

New Yorkban a Columbia egyetemen sok irányú munka folyt már Lotz odaérkezése előtt. A kutatás kiterjedt például az indoírani nyelvekre is, s szláv nyelv- és irodalomkutatók képzése is folyt. Idővel élénk érdeklődés nyilvánult meg a sémi, kínai és a japán nyelv iránt. Nézeteikben a New York-i nyelvészek némelyike egy ideig némileg különbözött kollégáitól. Ebben része volt annak a körülménynek, hogy a háború alatt több olyan ismert nyelvész telepedett át Európából New Yorkba, mint Claude Lévi-Strauss (szül. 1908-ban) és Roman

Jakobson (1896–1982), akik már az óvilágban kialakították nézeteiket a nyelvről, s nevet szereztek maguknak munkáikkal. Végül azonban ők is beolvadtak a korukbeli, jellegzetesen amerikai irányzatok képviselői közé. A New York-i általános és összehasonlító nyelvészeti intézet kutatói gárdája később is egyre bővült. 1946-ban hozzácsatlakozott André Martinet (szül. 1908-ban) is, s hamarosan tehetséges tanítványok egész seregével dicsekedhetett. Nem rekedtek kívül az Intézet tagjainak érdeklődésén az afrikai nyelvek sem. Velük egy ideig Joseph H. Greenberg (szül. 1915-ben) foglalkozott, az altajisztikát pedig egyebek közt Karl Heinrich Menges képviselte. Ilyen körülmények közt mi sem volt természetesebb, mint az, hogy a nyelvészeti kutatások köre az 1940-es évek végén tovább szélesedett olyképpen, hogy Lotz mint megbízott professzor (1947–49) megbízást kapott magyar nyelvi előadások tartására. Később az általános és összehasonlító nyelvészet társprofesszora, végül a nyelvészet professzora (1956–1967) lett. E minőségében már a számojéd nyelvekkel is foglalkozott, majd előadásai kiterjedtek a magyar irodalomra és metrikumra, a fonetikára és az általános nyelvészetre is. Hozzáfogott egy sorozatnyi röntgenfilm előkészítéséhez, s elkészítette az első hangos röntgenfilmet a magyar beszédről. Igazán nagy fordulatot azonban egy régi tervének megvalósulása, a Columbia egyetem uráli és altaji intézetének a létesítése hozott számára, melynek ő lett az igazgatója. Jelentékeny része volt ezen intézmény oktatási és kutatási programjának kidolgozásában. Ezen kutatások eredményeinek nagy része az Indiana egyetem uráli és altaji sorozatában (Indiana University Publications. Uralic and Altaic Series. Editor: Thomas A. Sebeok) látott napvilágot.

Lotz húsz évig működött a Columbia egyetemen. Ezt követően 1967-ben az alkalmazott nyelvészet központjának lett elnöke és igazgatója Washingtonban. Itt Stockholmban megjelent magyar nyelvtana átdolgozásán kívül egy nagyszabású terv foglalkoztatta: hogyan lehetne előkészíteni s majdan megvalósítani a világ nyelveinek leírását. Az idevonatkozó problémák megbeszélése céljából előbb Washingtonban, majd Ausztriában a wardensteini várban nemzetközi konferenciát rendezett, ám terveit egészsége megromlása miatt már nem tudta valóra váltani.

Fent ismertetett dolgozatában Austerlitz természetesen csak Lotz fontosabb munkáiról és kezdeményezéseiről adhatott számot. Az itthon és külföldön megjelent korábbi méltatások jócskán kiegészítik az itt írottakat. A leg részletesebb közülük Thomas A. Sebeok visszaemlékezése Lotz Jánossal való kapcsolatára (Ural-Altäische Jahrbücher 46., 1974. Magyar fordítása Bihari Anna tollából: I. OK. 30., 1978.). Sebeok emlékezéseiből tudom, hogy elnöke volt Lotz az Amerikai Tudományos Társaságok Tanácsának, s 1959 és 1965 között kutatási igazgatója volt ezen intézmény Urali és Altaji Programjának is. 1964-ben a Ford Alapítvány hívta meg egy Jelölő Bizottságba, amelynek az volt a célja, hogy kulturális kapcsolatokat létesítsen Magyarországgal. Sok adalékkal járulnak hozzá Lotz tudományos arcképének megrajzolásához azok a további előadások, amelyek Austerlitz előadása mellett a Symposium című kötetben olvashatók.

Lotz János kétszer annyit időt töltött el az Amerikai Egyesült Államokban, mint Magyarországon, szívében azonban ennek ellenére magyar maradt, kapcsolatát hazájával sokféle módon ápolta. Ma már nagyon kevesen emlékezhetnek rá, hogy szívvel-lélekkel támogatta például a Magyar Nyelvtudományi Társaságot. Amikor köztudomásúvá vált, hogy a Társaság folyóirata, a Magyar

Nyelv 1944. évi 4. füzetének vidékre szánt példányai Budapest ostroma idején elpusztultak, Lotz felajánlotta anyagi segítségét, s tudtommal az ő érdeme, hogy ez a füzet az akkori, legyőzhetetlennek látszó nehézségek ellenére megjelenhetett új kiadásban. A Magyar Nyelv sok-sok előfizetője tehát neki köszönheti, hogy a jelzett évfolyam nem maradt csonkán. 1972–73-ban, amikor az ország gazdasági helyzete már megjavult, meghívásra előadásokat tartott a budapesti egyetemen a magyar nyelvről. Érdemei elismerése sem maradt el: 1973-ban a Magyar Tudományos Akadémia tiszteleti tagjává választotta.

A fentiekből azt a következtetést vonhatjuk le: Lotz Jánost mint a külföldön legismertebb magyar nyelvészek egyikét kell számontartanunk. Irodalmi munkásságának teljes jegyzékét az UAJb. említett kötete (16–26) tartalmazza.

Lakó György

Arany János ismeretlen levele

Jó évtizede annak, hogy Arany János levelezésének első része a kritikai kiadás keretében napvilágot látott. A következő kötettel dr. Sáfrán Györgyi, a sorozat sajtó alá rendezője, az érdekes, esetenként ismeretlen dokumentumok közlésével 1856-ig jutott el.¹ Az időközben elhunyt irodalomtörténész baráti biztatásának teszek eleget, amikor egy későbbről datált, mindeddig rejtőzködő, de általam ismert Arany-kéziratot bocsátok közre.

Költőnk finom vonású soraira 1960-ban figyeltem fel, amikor a nagyszalontai Arany János Emlékmúzeum vezetőjeként az irodalomtörténeti értékű kéziratát rendeztem. A dokumentumot annak idején betűhíven le is másoltam, de közzétételére csak most nyílik alkalom.

*

Egykori barátai bizonyították, tudós életrajzírói állítják: Arany János — azonkívül, hogy papírra vetette halhatatlanná vált verseit — a költői hírnévért, művei elismertetéséért semmit sem tett. A társadalomban és a szellemi életben elért rangját csupán elfogadta, nem kivívta. Ha lehetősége nyílt, elhárította a neki szánt kitüntetések, a hódoló küldöttségeket pedig lebeszélte szándékukról. Ennek ellenére a szalontai múzeum egész kis gyűjteményt őriz kalligrafikusan írott levelekből és nyomtatott diplomákból, amelyek egyaránt Arany növekvő népszerűségét, írói tekintélyének öregbedését bizonyítják.² Nagy többségük tiszteletbeli vagy dísztagságról szól, egy-néhány pedig tiszteletbeli képviselővé, presbiterré, jegyzővé választását adja hírül. Ismerve Arany figyelmességét és levelezési szokásait, joggal feltételez-

¹ Arany János: Összes művei. XV. és XVI. Levelezés I. és II. Bp. 1975. és 1982.

² Dánielisz Endre: Arany-émlékek Nagyszalontán. Bukarest, 1984. A múzeumi kéziratár c. fejezet 83–91., ill. 235–6., részletesebben pedig: Dánielisz Endre: „... egyesületünk nagyságodat tiszteletbeli tagjává választotta”. Igaz Szó, Marosvásárhely, 1982. 10. szám, 360–5.

hetjük, hogy — amíg egészségi állapota engedte — válaszolt is reájuk. Sajnos, ezeket nem ismerjük, mert a szóban forgó egyesületek, közületek már rég megszűntek, és az eltelt évszázad során irattárunk szétszóródott, feltételezhetően meg is semmisült az irodalomtörténeti értékű Arany-kézirattal egyetemben. (Megtisztelő filológusi feladat ezek felkutatása.)

Kivétel a gyoroki Olvasó Egylet elnökéhez címzett köszönő levél, amelyről a következőkben kívánok szólni. Ez annál inkább figyelemreméltó és értékelendő, mert — a korábbiakkal ellentétben — élete utolsó éveiben csak nagy ritkán és röviden írt.³ De akkor mivel magyarázható ez a kitüntető rendhagyás? Bizonyára betegségének egy enyhe időszakával s a véle járó emelkedettebb hangulattal. Továbbá az sem lehetett közömbös számára, hogy Gyorok⁴ éppúgy a történelmi Partium része, mint szeretett szülőföldje; és vegyes lakosságú helység lévén, az Egyletnek nyelvet és hagyományt megtartó küldetését, irodalomnépszerűsítő tevékenységét nagyra értékelte.

Egyébként a Bach-korszakot, de még inkább a kiegyezést követően — a feltörő nemzeti-népi ellenállás, a polgárosulás és a terebélyesedő művelődési mozgalmak következményeként — országoserte dalárdák, kulturális és tudományos egyesületek alakultak. Ezek közé sorakozott fel az Aradtól keletre 22 kilométerre fekvő Gyorok község értelmiségi és kisiparos rétege. Azzal pedig, hogy jeles személyiségeket, írókat tiszteletbeli taggá vagy díszelnökké választottak, nagybecsülésüket fejezték ki az alkotók és életművük iránt. Ez a gesztusuk fakadjon bár a legőszintébb hódolatból és önzetlenségből, egyben a saját jó hírüket is szolgálta: az ünnepektől egyén dicsőségének néhány sugára visszazsállt a tisztelgőkre.

A gyoroki Olvasó Egylet Arany Jánost 1881. július 31-én választja dísztagjává, s erről szóvirágos, az érthetlenségig dagályos stílusú levélben⁵ értesíti, amihez díszes okiratot⁶ mellékelnek.

³ „1877-ben . . . már olyan rosszul látott, hogy nemegyszer néhány soros leveleit is unokájának, Szél Piroskának vagy menyének mondta tollba.” Sáfrán Györgyi szerk.: Arany János leveleskönyve. Bp., 1982. 15. — Továbbá: „Ez évben — utolsó nyarán a Margitszigeten — Arany már nemigen írt senkinek. Ha nagyon kellett, tollba mondott néhány sort” (uo. 634).

⁴ Gyorok (mai, román nevén Ghioroc) a legrégebbi, írásban említett Arad megyei falu. Szent László 1080 táján s titeli prépostságnak adományozza. Az 1771-es úrbérendezéskor zsellérfaluként szerepel. Főfoglalkozásuk a szőlőművelés, de a 18. századtól a kisiparosok száma is megnövekedik. 1913-ban 2392-en lakják, többségében magyarok, harmadában románok, kevés német és zsidó. Három templomát — róm. kat., g. kel., ref. — a 18. sz. utolsó, évtizedeiben építették. (Dr. Kovách Géza: A mezővárosi kézművesség elterjedése a 19. század első felében a Bánság és a Körösök vidékén (Románia). II. Nemzetközi Kézművesipartörténeti Szimpozion. Veszprém, 1982. II. köt. 43—72.) A gyoroki Olvasó Egylet tevékenységére utaló adatok ma már sem a községben, sem Arad megfelelő intézményeiben fel nem lelhetők, így hivatalos iratai — Arany eredeti levelével egyetemben — eltűntek. (Dr. Kovách Géza tanár, aradi történész írásbeli közlése, akinek segítségéért ezen az úton mondok köszönetet.)

⁵ Az Olvasó Egylet elnöke 34×21 cm nagyságú, ún. dupla, nagy ívű tintával és kalligrafikusan írta a levelet, amely három oldalt foglal el. A papír színe krémbe hajló fehér, amin az idő és a gomba meglehetősen nyomot hagyott. — 1978-ig a nagyszalontai Arany János Emlékmúzeumban (Muzeul memorial Arany János, Salonta) őrizték a III. 76, illetve a későbbi 248-as leltári számon, amikor az Állami Levéltár nagyváradi fiókja (Arhivele Statului, Oradea) vette át további megőrzésre.

⁶ A vastag fekete betűkkel nyomtatott, téglalap alakú oklevél mérete 50×39 cm. A nevet tintával, kurzívan írták rá. Letéti helye a nagyszalontai Arany János Emlékmúzeum, leltári száma (III. 75) 432.

Íme az Aranynak szóló levél szövege:

Tekintetes Úr!

Egy szerény kis mezőváros nyújtja ím Tekintetességednek át hazafiúi nagy érdemeinek előismerését a gyoroki olvasó egyesület dísztagjául való megválasztatása és az erről szóló [így!] díszoklevélnek mély hódolattal való elküldése által.

Csekélységünk tudatában remegő kézzel tesszük ezt, nehogy talán Tekintetességed országos nagy érdemeinek előismerése szerény olvasó egyesületünk bármily lelkesedett, de szerény kebléből jőve, nagybecsű figyelmére érdemesnek sem fog tartatni.

Hogy mégis bátrak voltunk lelkesedésünknek, határtalan tiszteletünknek — csekélységünk tudatában és ezennel — kifejezést adni, annak csak Tekintetességed elősmert nagylelkűségében való bizalmunk oka.

(. . . ⁷)

Még egy körülmény biztat, hogy Tekintetességed nem fogja megvetni szerény olvasó egyesületünk határtalan tiszteletének, hálájának csekély kifejezését.

Idegen nemzetiségek közé beékelve, helységünk olvasó egyesülete hazafias missziót teljesít, midőn igyekszik nemzetiségünket, nemzeti nyelvünket nemcsak minden idegenbefolyástól tisztán, rendíthetetlenül megőrizni, de amennyire csekély erejétől és a rendelkezésre álló kevés eszköztől telik, nemzeti nyelvünket, a magyar műveltséget terjeszteni és annak tiszteletet, előismerést az idegen ajkuaktól is kivívni.

(. . . ⁸)

Gyorokon (:Arad m. :) 1881. Julius 31-én

Tekintetességednek

tisztelő szolgálja
a gyoroki olvasó egyesület nevében
Kovács László
elnök

Arany szokatlanul terjedelmes válaszát a gyorokiak levelének tisztán maradt negyedik oldalán fogalmazza meg. Bár ceruzát használt, ismert gyöngybetűi ma is könnyen olvashatók. Gondossága, a leírtak iránti felelőssége tükröződik abban, hogy odaillőbb és kifejezőbb szavakat keresve sok a ceruzás áthúzása, beírása; még lemásolásakor is javított — tintával. Stilisztikai igényességét értékeljük abban, hogy bár a levelében felhasznált latin közmondást hűen és helyesen fordítja le, benne az ígét egy szemléletesebbel, népünk gondolkodásmódjához közelállóbbal cseréli ki.

Igen tisztelt Elnök Úr,

Becsés sorait, melyekben a gyoroki olvasó egyesület dísztaggá lett kineveztetésemről tudósítani méltóztatott, a mellékelt oklevéllel együtt, nagy köszönettel vettem.

Ha a lelkes sorokban személyemre halmozott magasztaló kifejezéseket azon nagyság mértékeül venném, melyet el kellett volna érnem azok megérdemlésére: valóban pirulás futná el arcomat [és az ide iktatott ꞑ jellel az átolvasásakor a következőkkel egészítette ki mondatát:] annál inkább, mert hanyatló erőim érzetében [tintával áthúzva az <immár> szó⁹] ösztönzésül sem vehetem a jövőre; de én csak ama jó indulatot látom

⁷ Itt 9 sornyi közhelyet — a másoláshoz rendelkezésemre álló szabott idő miatt — kihagytam.

⁸ A befejezésből 10 sornyi pátoszt — a fenti okból — nem másoltam le.

⁹ Míg a beiktatott mondatot ꞑ jellel ugyancsak ceruzával írta a lap aljára, Arany ezt az egy szót tintával húzta át, tehát még a letisztázás közben is stilizált, javított.

bennök, melylyel hálás közönségünk <komoly> őszinte irodalmi törekvések iránt viselkedik s azért [mivel a költő a következő négy szót áthúzta, ez utóbbi kettőt ceruzával, értelemszerűen fölébe írta] <úgy hogy azokat könnyen> túl is beesüli, <A mértéket nagyobbban, de> a jó indulatot hálával s örömmel [tintával beszűrve ez utóbbi két szó] fogadván, kegyelettel <teszem, helyez> fogom őrzeni pályám emlékei között. [A. J. ez utóbbi négy szót — lendületében — tévesen húzta át.]

Ifjúságom nagy részét Araddal szomszédos megyében töltvén, ha a levél nem figyelmeztet is, van <fogalmam azt> sejtelnem a misszióról, melyet a gyoroki olvasó egyeslet nyelvünk és irodalmunk megkedveltetése által környezetében teljesíteni magát hivatva érzi. Adja az ég, hogy <ily> áldásos [? ez utóbbi olvashatatlan, de feltételezhető szó] <feladatát> működését hazánk érdekében <sokáig> mennél hosszabb ideig <folytathassa> sikerrel folytathassa, a mi <tart> huzamos idő folytán szerény eszközökkel is lehetséges, <mert a latin példabeszéd, közmondás szerint: sok csepp a követ is kivájja> mert sok csepp a követ is kivölgyeli.¹⁰

Fogadja Elnök úr, és szíveskedjék az egyesletnek is általadni megújított köszönetemet és a meleg üdvözlésemet [a tárgyrag tintával pótolva, mert a következő szót áthúzta] <kifejezését> melylyel maradok

Tisztelt Elnök Úrnak

<Budapest> Margitsziget, 1881. aug. [?bizonytalan olvasat] 3-án alázatos

U. i. levelem nincs hírlapi közlésre szánva.

Arany köszönő sorainak egyszerűsége, érthetősége és őszintesége szöges ellentétben van a gyoroki elnök közhelyekből álló, fellengzős szavakkal tele-tűzdelt értesítésével. Figyelemreméltó, mennyire magragadja költőnk a gyoroki Olvasó Egyeslet anyanyelvet és nemzeti kultúrát megőrző missziójának a gondolata. Miután — közismert szerénységéből fakadóan — udvariasan visszautasítja a feléje irányuló „halmozott magasztalást”, levelével a kis közösség küldetéstudatát, nyelvünk és irodalmunk iránti felelősségérzetét kívánja erősíteni. Ez a gondoskodó magatartás máig ható üzenete e most ismertté lett Arany-kéziratnak.

Dánielisz Endre

Terpeszkednek vagy körülírnak?

A Népszabadság 1985. június 6-i számából idézem: „Daniel Ortega nicaraguai elnök *javaslatot tett* Honduras és Costa Rica kormányának, hogy kezdjenek kétoldalú tárgyalásokat a közép-amerikai béke helyreállítására . . . A The New York Times . . . magas rangú amerikai kormánytisztviselők, diplomaták, katonai vezetők véleményére hivatkozva szerdán azt írta, hogy az Egyesült Államok katonai *akciót intézne* Nicaragua ellen, ha a sandinista hadsereg korszerű katonai repülőgépeket kapna, vagy ha Nicaragua „*engedélyt adna* szovjet támaszpont létesítésére az országban”. (Kiemelés tőlem. — Sz. L.)

Napjainkban az újságolvasó, rádióhallgató ember egyre gyakrabban találkozik a fentiekhez hasonló kifejezésekkel mind a magyarban, mind az

¹⁰ Egyébként ebben a formában idézte, használta az Ének a pesti ligetről c. versében: „Szirtet kivölgyel sűrű csepp”. Arany János: Összes művei. I. Bp. 1951. 363.

idegen nyelvekben. A nyelvtanulóknak is sok problémát okoznak. Haladó fokon ugyanis az addig megszokott egyszerű igék (pl. *segít*) helyett sokszor egy más stílus követelményeként egy egész szókapcsolattal találják magukat szemben (pl. *segítséget nyújt*), s ez újabb szemantikai, stilisztikai, morfológiai nehézségek forrása.

A nyelvtudomány elég keveset foglalkozott a fenti jelenséggel. Problémát jelent először is a megnevezésük. A magyar szakirodalomban Tolnai Vilmos nyomán „terpeszkedő kifejezéseknek” nevezték el azokat az állandósult kifejezéseket, melyeknek egy azonos tőből képzett ige lehet a szinonimájuk. Grétsy László (1978.) „terjengős kifejezéseket” emleget. Ezek a szellemes, ám eleve elítélő árnyalatú megnevezések — *Nomen est omen* — egyben tartalmazzák az általános véleményt: e kifejezések pusztán szószaporítások, tehát lehetőleg kerülendők.

Véleményem szerint — s ezt a következőkben igyekszem bizonyítani — az említett nyelvi elemeknek számos olyan funkcionális előnyük van, melyek használatukat szükségessé teszik. Ezért a negatív színezetű elnevezés helyett egy új, semleges terminust javasolok: *körülíró szerkezetek*. (A továbbiakban: KSz.) ezt nagyjából visszaadja az orosz nyelvészetben elterjedt *описательные выражения, перифрастические выражения* jelentését és megfelel a dolog lényegének, hiszen cselekvést írnak körül.

A KSz.-ek egy adott nyelvállapotban állandósult, a nominatív jellegű frazeológiai kifejezésekhez tartozó, igéből és névszóból (többnyire főnévből) álló szókapcsolatok, melyek jelentése tömbösödött, komplex, azaz egy állandó tartalmi és nyelvi egységet alkotnak. A nyelvi egység azt jelenti, hogy a mondatban egy mondatrészként (összetett állítmány) viselkednek. Bennük az ige többé-kevésbé elhomályosult jelentésű, a nyelvtani központot képezi. A főnév a domináns elem, mely a kifejezés szemantikai központja.

Az ige elhomályosultságának mértéke különböző lehet, attól függően, hogy használatos-e szabad szókapcsolatokban is, vagy sem. De még a legszélsőségesebb esetben is van az igenek bizonyos szemantikai tartalma. Ezt bizonyítja az a tény, hogy az igit nem lehet szabadon más átvitt értelmű igével helyettesíteni. (Pl. emiatt érezzük helytelennek a *halasztást nyer* kifejezést.) Amennyiben egy KSz.-nek több változata is él a nyelvben, úgy azoknak a jelentésárnyalata vagy a használati köre eltérő.

A KSz.-ek szerepe, elterjedtsége nyelvenként és koronként más és más. Én a mai orosz nyelvet vizsgáltam meg ebből a szempontból, de megállapításaim egy része fontos lehet más nyelvek, így a magyar számára is.

Számos esetben a nyelvben egy időben létezik és szinonimapárt alkot egy ige és egy olyan KSz., melynek főnévi része az igével azonos tövű (pl. *pillantást vet* — *rápillant*). Más esetekben azonban az igeben és a vele szinonim KSz.-ben nem találunk azonos szótövet (pl. *helyet foglal* — *leül*). Ez azonban nem különös, sőt a másfajta szinonimák között általános jelenség. Ugyanakkor nem mindig találunk az adott korban olyan igit, mely szinonimát képez a KSz.-tel (pl. *szívességet tesz*, *lehetőséget nyújt/ad*).

A szinonima-ige megléte vagy hiánya nem feltétele a KSz. létének. Az orosz *иметь право, производить впечатление* stb. típusú szókapcsolatok mind szemantikailag, mind szintaktikailag ugyanúgy viselkednek, mint a *бросить взгляд, принимать меры, оказать помощь* stb. szerkezetek, melyeknek van egyszerű szinonimájuk (vö.: *взглянуть, распоряжаться, помочь*). Lehetséges, hogy egy régebbi korban volt hasonló jelentésű, azonos tövű ige (pl.

a ma élő *заниматься музыкой* mellett az elavult *музыцировать*), de az sem kizárható, hogy a nyelvfejlődés később hoz majd létre ilyet. (Pl. az oroszban, németben, franciában ma csak KSz. létezik: *заниматься спортом*, *Sport treiben*, *faire du sport*; míg a magyarban van KSz. és egyszerű ige is: *sportot űz*, *sportol* — sőt ez utóbbi a gyakoribb. Gondoljunk az orosz *пылесосить* új igére, melynek tartalmát régebben csak KSz.-tel lehetett kifejezni: *убирать пылесосом*).

Mindent egybevetve megállapítható azonban, hogy a KSz. sorsát erősen befolyásolja a szinonima-ige megléte, használati köre és értéke, illetve hiánya.

A magyar nyelvészetben az állandó szókapcsolatok átfogó tanulmányozása véleményem szerint még nem kapta meg az őt megillető helyet. Az 1961—62-es magyar leíró nyelvtan, a kétkötetes „A mai magyar nyelv rendszere” mindössze két és fél oldalnyi rövid leírást ad az ún. „szó értékű egyéb nyelvi elemekről”. O. Nagy Gábor 1977-ben is a téma kidolgozatlanságáról panaszkodott. A legutóbbi időkből Juhász József disszertációját (1979.) kell kiemelnünk. Ez a mű a magyar frazeológiai egységek jelenleg legkorszerűbb tárgyalása. Az ő felosztásába a KSz.-eket is be lehet sorolni, minden bizonnyal az „integrálódott jelentésegységet mutató frazeológiai egységek” elnevezésnek felelnek meg. Juhász külön nem foglalkozik velük, de tanulmányozásra méltó kérdésnek tartja őket.

A KSz.-ekről a magyar szakirodalomban korábban igen elítélően nyilatkoztak, „a feleslegesen hivataloskodó stílus eszközei”-nek tartották őket (O. Nagy 1969: 129) és elkerülésüket tanácsolták. (Pl. Prohászka 1956-os cikke a Magyar Nyelvőrben.) Többnyire nem vették figyelembe a KSz.-ek jelentésbeli eltéréseit a szinonima-igétől (pl. *ítéletet hoz* ≠ *elítél*), kedvezőbb kapcsolódási lehetőségüket pl. melléknevekkel (pl. *kedvező javaslatot tesz* — „kedvezően javasol”?!) és egyéb előnyeiket.

A „Hivatalos nyelvünk kézikönyve” (szerk. Grétsy László, 2. kiadás, 1978.) c. kiadvány három csoportra osztja a „terjengős kifejezéseknek” nevezett KSz.-eket:

1. „A legtöbb terjengős kifejezés egyszerű ige helyett terpeszkedik, s ráadásul nem jelent mást vagy többet nála, nem is szemléletesebb, tehát pusztá szöszaporítás.” (HNYK. 1978: 299.)
2. A második csoportba a nyelvhelyességi szempontból elfogadható terjengős kifejezéseket sorolja, melyeknek „átvitt vagy képes értelmű használata természetes”. (Uo.) Ezek helyett is inkább az egyszerű igét javasolja.
3. A harmadik csoportba a szólásszerű, konkrét és kifejező igei elemet tartalmazó szerkezetek tartoznak, melyek használatát a könyv helyesli.

Ha megvizsgáljuk a szószedet konkrét példáit, azt tapasztaljuk, hogy a KSz.-ek túlnyomó többségét a szerzők elfogadhatónak tartják, egy csoportnál más igét tartalmazó KSz.-t javasolnak, és csak egy kis részt vetnek el teljesen.

A legutóbbi évek szakemberek és laikusok számára egyaránt nagy jelentőségű munkája, a kétkötetes „Nyelvművelő kézikönyv” (főszerk. Grétsy László és Kovalovszky Miklós, I. 1980., II. 1985.) is megtartja a fenti hármass felosztást. Emellett a „terpeszkedő kifejezéseknek” olyan árnyalt, részletes és objektív meghatározását találjuk benne (NYKK. II. 1985: 1007), mely hozzásegít a kérdés tisztázásához. Pusztán egy apró megjegyzést tennék. A „terpeszkedő kifejezések” nagy része a könyv szerint „voltaképpen körülírt szenvedő alak” (uo.), s emiatt helyettük a szerzők a magyar nyelv szellemének

jobban megfelelő egyszerű igéket javasolják. Bár valóban vannak ilyen jellegű szerkezetek, az általam gyűjtött KSz.-ek túlnyomó többsége (mint az előbbiekben említett példák is) nagyon is aktív cselekvést fejez ki, így ez a negatívum rájuk nem vonatkozik. Természetesen nem vonom kétségbe, hogy motívatlan és folytonos ismételtetésük szürkíti, szegényíti a nyelvet.

A KSz.-ek a mai orosz irodalmi nyelv minden stílusrétegében nagy számban fordulnak elő. Terjedésüket a társadalmi körülmények is elősegítik. Egyrészt a tudomány tekintélye és a műveltségi szint emelkedése miatt a köznyelvre egyre nagyobb hatást gyakorol a tudományos stílus (melyben lényegesen több KSz. található), másrészt a tömegkommunikációs eszközök döntően befolyásolják a köznyelvet, hozzájárulnak a KSz.-ek általánossá válásához.

A KSz.-ek, éppen mert nyelvtanilag maguk is önálló szerkezetet alkotnak, alkalmasak arra, hogy bizonyos választékosságot kölcsönözzenek a stílusnak, kiemeljenek, nyomatékot adjanak valaminek. (Vö.: Terestyéni 1958: 63.) Károly és Zsembery szerint (1960: 149) a KSz.-ek élénkíthetik a stílust. Legfontosabb megállapításuk, hogy „... e kifejezések önmagukban nem róhatók meg”, csak túlzott mértékű használatuk helytelen. (Uo.)

A KSz.-ek terjedésének nyelvi okai közül többen kiemelik (pl. Lariohina 1964: 191), hogy a pontosságra, elvontságra, objektivitásra törekvő tudományos stílusú művekben a KSz.-ek jogos helyet foglalnak el. Ez azzal is magyarázható, hogy az ige és a belőle képzett főnév közül az utóbbi általában szélesebb, elvontabb jelentésű (vö.: Gvozgyev 1965: 221). Másrészt az egyszerű igék zömmel több jelentésűek, míg a KSz.-ek túlnyomó többsége egyjelentésű. Így a KSz. használata kizárja a jelzett cselekvés pontatlan megértését, míg a vele rokon több jelentésű igét csak a szöveggörnyezet, illetve a szituáció pontosítja. (Így véli pl. Mordvilko 1964: 114, Kozmenko 1958: 82 is.)

A KSz. és a hasonló jelentésű egyszerű ige közötti választást sokszor a nyelvtani különbségek indokolják. Egyes KSz.-ek ugyanis alkalmasak arra, hogy helyettesítsék bizonyos igék paradigmatiszta hiányait. Pl. a *nobedum* ige egyes szám első személyét helyettesíti az *odepъжамъ nobedy* KSz. megfelelő alakja.

Admoni figyelmeztet arra (1965: 232), hogy az analitikus alakokkal általában több lehetőség nyílik szókapcsolatok létrehozására, mint egy egyszerű igével. A KSz. főnévi tagja könnyen kaphat jelzőt (sőt: jelzőket), ezáltal pontosabban jellemezhető a cselekvés, míg az igei szinonima nem mindig veheti fel a hasonló jelentésű határozószót (pl. *elsősegélyt nyújt*).

A KSz.-ek nemlétező igéket is helyettesítenek, pl. a *вечти знакомство, вечти дръжбы* a megfelelő, folyamat jellegű igéket (Buszljajev 1959: 509). Magyar példák: *ismeretséget folytat/fenntart, ápolja a kapcsolatokat* stb.

Ha a KSz. főnévi tagja többes számban áll, ez újabb lehetőséget ad a jelentés pontosítására. Ez a többes szám ugyanis nem egyszerűen több cselekvést jelöl, hanem vonatkozhat több különböző minőségű cselekvésre is (Kozmenko 1958: 88). Az *előadásokat tart a tanít* igével rokon értelmű, míg ez nem mondható el az egyes számú alakról.

A KSz. előnye az is, hogy míg az egyszerű tárgyias igék a tárgy megjelölését kívánják, a velük szinonim KSz.-ek enélkül is használhatók. Ez jelentős lehet olyan esetekben, mikor a beszélő nem tudja vagy nem akarja megnevezni a cselekvés tárgyát (l. Kovalovszky 1977: 187 a *megbeszélést folytat* kifejezésről).

A KSz. és az azonos tövű egyszerű ige többnyire rokon értelmű, de ez nem jelent abszolút szinonímiát. Gyakran különböznek egymástól stilisztikailag, illetve más-más jelentésárnyalatot fejeznek ki. Ez a legfőbb oka a KSz.-ek és az egyszerű igék egymás mellett élésének. A használati körükben eltérő KSz.-ek és rokon jelentésű igék természetesen nem helyettesíthetők egymással. Károly és Zsembery cikkében (1960: 149) olyan példákat említ, melyeknél a köznyelv egyszerű igéjével rokon KSz. a szaknyelvben, első sorban a jogi nyelvben más jelentést kap (pl. *keres* — *keresetet ad be/terjeszt elő; óv* — *óvást emel/óvással él*).

A KSz. és az igei szinonima hangulata, stílusértéke is különböző lehet.

A KSz.-ek egymással és a rokon jelentésű egyszerű igékkal olykor hosszú sorozatokat képeznek, melyeknek tagjai bonyolult szemantikai viszonyban állnak egymással. (Pl. a kezdést, folyamatot, befejezést, intenzív cselekvést kifejező KSz.-ek, negatív-pozitív, agens-patiens viszonyú párok.) Apreszjan szerint ezek a szerkezetek szóképző funkciót töltenek be, s ezzel az orosz nyelv igerendszerének igen lényeges elemei (Apreszjan 1967: 37).

*

A KSz.-ek szerepének eltéréseit vizsgálva egybevettem Симонов: Солдатами не рождаются, М. 1966. című művét magyar fordításával — Szimonov: Nem születünk katonának (ford.: Brodszky Erzsébet, Bp., 1965.). A mű jellege, témája, a katonai szakzsargon indokolja, hogy a KSz.-ek a köznyelvi átlagnál nagyobb számban fordulnak benne elő. A KSz.-ek legnagyobb és legjellemzőbb csoportja, a V + N_{acc} szerkezetűek a több mint 700 oldalas könyv orosz eredetijében 378-szor, a magyar fordításban 124-szer, tehát harmadannyiszor szerepelt. Ez annál is inkább figyelemre méltó, mert az orosz szerkezetek szinte mindegyike kifejezhető magyarul is KSz.-szel. Ennek ellenére a fordító a magyar nyelvszokásoknak megfelelően az esetek kétharmadában egyszerű igét használt.

Például az oroszban igen gyakran előforduló *обратить внимание, производить впечатление, придать значение* KSz.-eket a fordító egyszer sem fordította a nekik megfelelő *figyelmet fordít valamire, benyomást kelt, jelentőséget tulajdonít* KSz.-ekkel. A *задать/поставить вопрос* KSz.-t, mely 29-szer szerepelt, 12-szer adta vissza KSz.-tel (*kérdést feltesz/felvet*), a többi esetben egyszerű igét találunk.

A fenti vizsgálat alapján azt a következtetést lehet levonni, hogy az orosz nyelv jobban „tűri” a KSz.-ek használatát. A magyarban a köztudatban élő elítélő álláspont is hat a fordítókra. Végző soron azonban ez sem akadályozhatja meg a KSz.-ek térhódítását. És erre nincs is ok, hiszen a megfelelő helyen és a megfelelő számban alkalmazva, nyer velük a nyelvhasználó.

IRODALOM

- Grétsy László — W. Bíró Ágnes — Kemény Gábor: Hivatalos nyelvünk kézikönyve. Bp., 1978. 2. kiadás.
 Juhász József: A magyar frazeológiai egységek osztályozása. Kandidátusi disszertáció. Bp., 1979.
 Károly Sándor — Zsembery István: Terjengősség, dagályosság hivatalos nyelvünkben. Magyar Nyelvőr 84 (1960): 148—54.

A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan I.—II. Szerk.: Tompa József. Bp., 1961 és 1962.

O. Nagy Gábor: A szinonímák világa. In: Magyar Nyelvhelyesség. Bp., 1969. 108—30.

O. Nagy, Gábor: A magyar frazeológiai kutatások története. Nyelvtudományi Értekezések 95. sz. Bp., 1977.

Nyelvművelő kézikönyv. Főszerk. Grétsy László és Kovalovszky Miklós. Bp., I. kötet 1980., II. kötet 1985.

Kovalovszky Miklós: Nyelvfejlődés — nyelvhelyesség. Bp. 1977.

Terestyéni Ferenc: A magyar stilisztika vázlata. Bp. 1958.

Адмони В. Г.: Дополнительные функции аналитических форм. Аналитические конструкции в языках различных типов. М-Л-д., 1965. 222—32.

Апресян Ю. Д.: Экспериментальное исследование семантики русского глагола. М., 1967.

Буслаев Ф. И.: Историческая грамматика русского языка. Синтаксис. Изд. 3. М., 1959.

Гвоздев А. Н.: Очерки по стилистике русского языка. М., 1965.

Козьменко В. А.: Глагольно-именные фразеологические обороты в совр. русск. лит. языке. Уч. записки Харьковского ун-та. 1958. т. 99, 77—89.

Лариохина Н. М.: Глагольно-именные фразеологические словосочетания, употребляющиеся в научной речи. Из опыта преподавания русского языка иностранцам. М., 1964. 190—9.

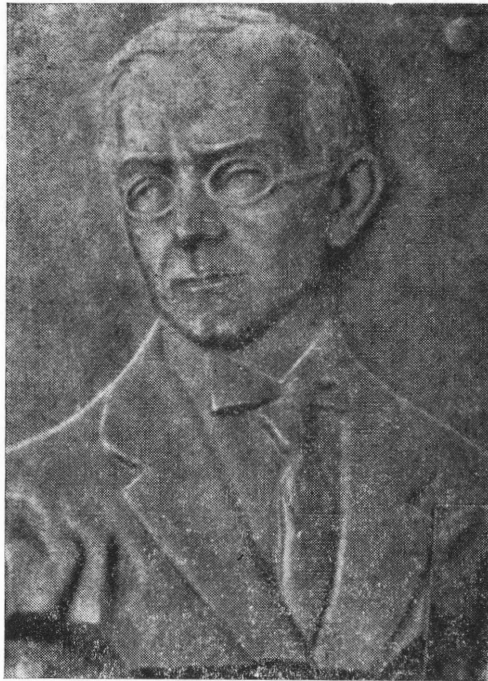
Мордвилко А. П.: Очерки по русской фразеологии. Именные и глагольные фразеологические обороты. М., 1964.

Sziklai Lászlóné

Tóth Árpád és a Hajnali szerenád

(A költő pályakezdésének impresszionista vonásaihoz)

Száz éve született Tóth Árpád

1. Maurice Sérullaz az impresszionizmus jellemzésére találóan idézi André Gide híres mondását („Érzékelek, tehát vagyok”) — szemben a racionalizmus ismert jelszavával (vö. Az impresszionizmus enciklopédiája. Bp., 1978. 12). Az irányzat a múlt század utolsó harmadában a francia festészetben jelentkezett, s hamarosan a többi művészeti ágba, így az irodalomba is behatolt. Ez utóbbi legjelentősebb képviselői Franciaországban Paul Verlaine, Arthur Rimbaud, Albert Samain, Francis Jammes és Charles Baudelaire. Hatásuk a német és angol irodalom (pl. Rainer Maria Rilke vagy éppen Oscar Wilde) mellett (az Örök virágok tanúsága szerint Tóth Árpád valamennyiüket fordította!) a skandináv és a kelet-európai irodalmakban is fellelhető, azonban — a francia forrástól eltérően — ezek inkább csak impresszionisztikus törekvések.

Az újítás nálunk, Magyarországon olyan alkotói magatartásban és kifejezőképességben nyilatkozik meg, amely a múlt század végén és századunk első évtizedében — leggyakrabban stíluszövedékként, szecesszióval, szimboliz-

mussal keveredve — jelentkezik (ide számítva az irányzat elő- és utóéletét is), vagyis ún. korstílusról aligha beszélhetünk. Úgy látszik, hogy a mi irodalmunkra nézve is el kell fogadnunk Székely Andrásnak a festézzel kapcsolatos megállapítását: „...a szó eredeti értelmében vett »tisztta« impresszionizmusra csak a »világ fővárosában«, Párizsban volt lehetőség, és a nálunk — vagy általában Kelet-Európában... — jelentkező impresszionisztikus jellegzetességek az egyetemes művészettörténet egyik áramlatának hazai hagyományok által is meghatározott... variációi” (vö. Az impresszionizmus Magyarországon. In: Az impresszionizmus enciklopédiája, 267).

A magyar irodalomban Babits, Kosztolányi és Juhász Gyula írása, valamint Kaffka Margit és Krúdy Gyula prózája mellett elsősorban Tóth Árpád pályakezdése, a Hajnali szerenád korszaka mutat határozottabb impresszionista vonásokat.

2. Kardos László — kitűnő Tóth Árpád monográfiájában (Bp., 1955.) — a költő pályáját három szakaszra osztja. E szerint (i. m. 69) az első szakaszt 1907-től 1913-ig számítjuk; betetőzése a Hajnali szerenád c. kötet megjelenése. A gyűjtemény valójában 42 költeményt tartalmaz (l. Tóth Árpád összes versei és műfordításai. Sajtó alá rendezte Szabó Lőrinc. Bp., 1957.), bár Kardos László 43 darabot említ (i. m. 115, ill. 129). Az eltérés oka bizonyára az lehet, hogy a Takarodó nem eredeti alkotás, hanem Samain Reiraite c. költeményének a fordítása, s ezért az említett kiadásban Szabó Lőrinc is az Örök virágok fordításai közé iktatta.

A hat esztendő át fogó kötetben viszonylag egységes korszakról van szó. Erre a pályakezdésre különösképpen áll az, amit Ernst Fischer az impresszionizmus jellemzésére mond: „...menekülés a magánjellegű, a meghitt, a töredékes valósághoz, szintézis és összegzés helyett pillanatnyi hangulat, a dolgok elillanásig menő fellazítása” (vö. Korszellem és irodalom. Bp., 1966. 112).

Izgalmas vállalkozás lenne behatóbban is megvizsgálni, hogy az impresszionisztikus képzőművészeti ihletés, a festői látásmód hogyan alakul ki pályakezdésének idejére a költőben. Az életrajzi vonatkozások ugyanis ezt egyértelműen igazolják. Egy — Tóth Andrásról, az apáról írott — korabeli újságcikk pl. így jellemzi a gyermek Tóth Árpádot: „...olyan bámulatosan rajzolgat karakter képeket és festeget színes festményeket a tizenegy éves csinos, kedves kis barna fiú, hogy a derék András szobrász méltán büszkélkedhetik... vele” (l. Kardos László i. m. 10). Nem véletlen, hogy a szülők kezdetben rajztanárnak szánják.

Később is, mint fiatal újságíró, előszeretettel ír színes, képzőművészeti tárgyú kritikákat. Íme egy cikkének részlete, amelynek már a stílusa is meggyőző: „...az amiensi székesegyháznak egészen a tövében állunk, a felfelé ágaskodó vonalakat nyersen törí ketté a keret felső léce, egy másik templom fakósárga síkjához pedig alul tüzes, vörös búcsús zászlók pöttyei tapadnak” (Hollandusok. Nyugat, 1909. I. 52).

A legtalálékosabb mégis barátja, Nagy Zoltán mutat rá ennek a sajátos szemléletnek az indítékaira (és egyben következményeire is): „A szobrászműhely benyomásai, a mintázás és rajzolás technikája, a szobrász és festő látási módja világos nyomokat hagytak Tóth Árpád költészetében. Néha csak a kifejezés módjában villan ez meg, a versnek legkülső rétegében, de néha mélyebbről sugárzik elő” (Baráti kalauz Tóth Árpád két verseskönyvéhez. Nyugat, 1917. IV. 963).

Az irodalmi indítékokat szemügyre véve a korai magyar költői hagyományból Csokonai érzékenysége, betegségéből és csalódásokból is eredő fáradtabb hangulatai, emellett széínessége, játékossága, Reviczky Gyula sajátos szomorúsága, lélektani (és nem stilisztikai természetű) impresszionizmusa, kiábrándultsága, lírájának zeneisége, az öreg Arany elégikus komolysága, tülekedés előli menekülésvágya és költői technikájának gondossága, a kortársi lírából pedig Juhász Gyula életérzése, hangvétele hatottak rá leginkább. A modern nyugati irodalomból fordításkötetének alkotóit, elsősorban Samain-t, „az ősz és az alkony költőjé”-t említhetjük, akinek legkedveltebb műfaja ugyancsak az elégia, s akinek varázsától évekig nem tud szabadulni. Mellette főként Verlaine súlytalan bánata, nosztalgiája, „aeolhárfa-jának muzsikája”, művészete babonázta meg.

A Hajnali szerenád, ez a főként impresszionista hangulatokban, nyelvi bravúrokban bővelkedő kötet már teljes vértetben mutatja a költőt. Attól függetlenül, hogy ezek a költemények — változatosságuk ellenére is — tulajdonképpen variációk egy témára. Valahogy úgy, ahogy az első kritikuskok egyike, Karinthy Frigyes megfogalmazta: „Tóth Árpád verse egy állandó és elvégzett szomorúság folytonos megújulása . . . Itt nem kezdenek el és nem fejeznek be semmit — folytatják a szomorúság gyötrelmes és meddő panasztát” (Nyugat, 1910. II. 1896).

Ez a pályakezdés tehát — mind tartalmi, mind formai szempontból — viszonylag egynemű költészet. A Hajnali szerenád verseinek vizsgálata elsősorban az érzetkultusz megnyilvánulását mutatja, sajátos életérzést és magatartást, főként pedig sokféle nyelvi leleményt, olyan kifejezőeszközöket, amelyeknek egyike-másika a korabeli tendenciákkal, a szecesszióval és/vagy a szimbolizmussal keveredik. (Emiatt természetesen nehezebben is körvonalazható.) Próbáljuk meg mégis — ha vázlatosan is — összegezni a legjellemzőbb vonásokat.

a) Elsőként az emlékező magatartást említhetjük (vö. Szabó Zoltán: Kis magyar stílustörténet, 266), amely a jelen és múlt kettős időviszonylatában (esetenként az idősíkok összeszővődésében vagy éppen az álom keretében) elég általánosnak mondható. Néhány példa:

...és elborongva
Egy kicsi, vézna testre gondolok,
Mely már halott, . . .

(Kisvendéglőben)

Ily este merül fel előmbe sok emlék,
Mint messze homálybul a tarka hajó, . . .

— — — — —
Eltűnik előlem a mély, komor udvar
És benne a rótrügyü, bússzavu fák,
Szállok haza, messze a barna darúval,
Amerre ezüst utat ős Tisza vág, . . .

— — — — —
De íme a holdat a köd beborítja,
S álmom zivatar zaja kergeti szét, . . .

(Tavaszi holdtólte)

... úgy mered sötéten
Rám sok nyútt emlék, mint hol búsán éltem,
Tört bútorok az olesó, vak szobákban, ...

(Kincs)

b) A költő képzőművészeti ihletettségeről korábban már volt szó. Itt elsősorban is a festészeti hatásra, „a látás izgalmá”-ra (Szabó Lőrinc) utalhatunk:

Virrad. Szürkül a város renyhe pizska,
De túl az enyhe, tiszta messzeségben
Új rajzlapját kifeszíti az égen
A hajnal, a nagy impresszionista.

(Hajnali szerenád)

Mit ablakom körül fog vén kerettel,
Megfrissül most az unt, szomorú táj,
Víg napsugár pingál aranyecsettel
Az ócska képen és restaurál ...

(Téli verőfény)

c) Szembetűnő a különböző időpontok: évszakok, hónapok, napszakok, órák megragadása, ábrázolása, s ez a törekvés már a címadásban is kifejeződik. Íme: *Tavaszi elégia*, *Esti könnyek*, *Tavaszi holdtölte*, *Ősz*, *Esti szonett*, *Meddő órán*, *Reggel*, *Déli derű*, *Őszi alkonyat*, *Séta az alkonyatban*, *Szeptemberi szonett*, *Este a temetőn*, *Esti vízió*, *Hajnali szerenád*, *Téli verőfény*. (A 42 vers közül 15-nek a címe ilyen.) Ezzel az eljárással olykor Tóth Árpád későbbi pályaszakaszaiiban is találkozhatunk, pl.: *Kőrúti hajnal*, *Áprilisi capriccio*, *Esti sugárkoszorú* stb.

d) A Hajnali szerenád verseiben gyakori a terjedelmesebb mondat, különösen a laza kapcsolású mellérendelő összetételek sorjáztatása:

Tünődtem, s fent az inga halkán suhant az árnyban,
Sebten felém osont, s tréfásan hőkölt hátra,
S a halálra gondoltam s áldott, szelíd anyámra,
S ki emlőit öelve szunnyad a csendes ágyban:
Szép kis öcsémre ... s fóm búsán hajolt előre,
S a vidám színeket a vén szőnyegen, lábtul,
Úgy néztem, mint aki nagy mélységbe bámul,
S ő szürcsölte a teát, kecsesen, hátradőlve ...

(Légyott)

A bonyolultabb, hosszabb versmondatok mellett azonban megtalálhatók a rövid, sokszor egyszavas, hiányos vagy töredékes mondatok is:

Magam vagyok.
 Nagyon.
 Kicsordul a könnyem.
 Hagyom.
 Viaszos vászon az asztalomon,
 Faricskások lomhán egy dalon,
 Vézna, száználmas figura, én.
 Én, én.
 S magam vagyok a föld kerekén.

(Meddő órán)

e) Szintén mondattani jellegzetesség, hogy Tóth Árpád (és főként az ő példájára a „nyugatos” költészet) szívesen él az enjambement kifejezés-módjával. Általa ugyanis a forma oldottabbá, hajlékonyabbá, áramlóbbá válik. Alkalmazását a magyar verselés fejlesztése, az új lehetőségek kiaknázása érdekében tartotta szükségesnek. Példák:

...halkan hegedül
 Fantáziám, a magános cigány...

(Hajnali szerenád)

Félbehagyott
 Versek szegény, halkuló rebegése...

(Csak ennyi)

...csúnya hajszák
 Miatt gyűrött orcám...

(Esti szonett)

f) A gondolatok félbeszakítására, az elhallgatásnak, a kihagyásnak a megjelenítésére a három pontot (...) használja előszeretettel. Az ilyen központosítás a hangulatokon alapuló, homályosabb mondanivalónak a kifejezésére szolgál, s egyben az impresszionista és a szimbolista előadásmód érintkezését is mutatja. (A későbbi kötetekben jóval ritkább ez az eljárás.)

S jaj, józanok a szegény tengerészek...

(Jöjj, vihar!)

Aztán csend... csend... lehúnyom a szemem

(Öröm)

...már elmaradt a boldog táj...
 oázisok... és táncok... és zenék!

(A rabról, aki király volt)

g) Tóth Árpád pályakezdése — a fenti sajátosságok mellett — elsősorban „jelző (melléknév) pazarlás”-t mutat. Már egyik korai versében (Kisvendéglőben) megjelenik a *setét, olcsó, bágyadt, fekete, szomorú, lankadt, vézna, beteg, kopott, fáradt, gyűrött, olcsó, öreg, félszeg, furcsa, bús, halk* stb. jelző (néhányik többször is). Legnagyobb részük valamely érzelmi tulajdonság hiányára utal, s a későbbi pályaszakaszokban is a költő negatív életérzést kifejező kulcsszavai (pl. *bús, fáradt, furcsa, halk, szelíd* stb.) között tartjuk számon. Még a melléknévből (melléknévi igenévből) alkotott határozói (*csendesesen, nyugodtan, szelíden, unottan* stb.) is ilyen alaphangulatot érzékeltetnek.

Szeccszíós-impreszionista sajátosságnak számít a jelzők halmozása is:

Mint túlédés, setét, unt kávéházi lórét,
Ugy szürcsölöm már sokszor a halkuló harangszós
Fülledt, fáradt estéken lankadt illatu, langyos
Italát bánatomnak . . .

(Sóhaj)

h) Az igék ugyancsak sajátos, bátortalan, visszafogott cselekvést, a melléknévvel rokon hangulatú alig-mozgást, -változást érzékeltetnek: *átballag, csörög, hervad, elborong, gondol, vár, sír, tanítgat, pipázgat, vágják, marad, válik, remeg, ötvöz, meghal* stb.

Tóth Árpád egyébként is — mint Szende Tamás szófajstatisztikai vizsgálatai igazolják (vö. Nyr. 1968. 3. 296) — a nominális stílus híve. (Kimutatásában az első oszlop az egész szókincs abszolút megoszlását, a második az ennek megfelelő százalékokat, a harmadik és a negyedik pedig az egyszerű előforduló szavak arányait mutatja.)

	Összes		Egyszeri	
Ige	2446	10,943%	794	24,185%
Főnév	6216	27,809%	1228	37,405%
Melléknév	4415	19,751%	478	14,560%

i) Az alakzatok közül az egységes tartalom részletezett kifejezésére a mellérendelő szerkezetű ismétlést (és halmozást) említhetjük. Ezek rendszerint bővülve, kiegészülve, stilizáló, indázó módon jelentkeznek, s az ejtésükből eredő zenei hullámvázis egyben a szeccszíó eszköze is. Egy-két példa:

E kéjes mozdulat, mellyel a poharat,
Az édes poharat bús számhoz közelíttem.

(Egy mozdulat)

Lehunytam a szemem, s jaj, az ő arcát láttam.
Jaj, az ő testét láttam . . .

(Esti könnyek)

j) Az első kötet jellegzetességei közé tartozik a szinesztéziák, álszinesztéziák gyakorisága. Ez nem véletlen, az impresszionizmus ui. kedveli a merész érzettársításokat (főként a diszszonancia érzékeltetésére). Íme:

Torkomból, melyből vér hördült pirossan,
Hurrák skárlát szökőkútja bugyogna . . .

(Téli verőfény)

k) A szóképek sorában fontos szerepük van a hasonlatoknak. Néha az egész versszakra kiterjednek, olykor meg „fürtösen”, hasonlat-építményként jelentkeznek (l. Kardos László i. m. 111). Ez is a szecessziós-impreszionista jellegű dekorativitás egyik eszköze:

Mint nyugvó úrnót piperéz remegve
A néger rabnó lágy s illatos ujjá,
Úgy szépíti a lankadt tájat ujra
A setét ujjú, alázatos este.

(Esti szonett)

Vagy:

. . . olyan illatos, mint duzzadt dombu párnád,
S szelíd, mint női vállhoz simult bús férfi arc-él.

(Tavaszi elégia)

l) Tóth Árpád rímei — már a Hajnali szerenád korszakában is — két típusba sorolhatók (vö. Kardos i. m. 135). Az elsőbe a lazább asszonáncok, a másodikba pedig a meterkéltőbb mozaikrímek tartoznak, bár a ragrímeiktől sem idegenkedik. Az első kötetre azonban inkább az asszonáncok jellemzők (között — *kézelők, rózsá — elborongva, dolog — gondolok* stb.), s ezeket is a hangulati hatás érdekében aknázza ki.

A zeneiség érzékeltetésére — együttes szecessziós-impreszionista-szimbolista sajátosságként — különleges szerepük van az alliterációknak, pl. *halk hajó, szőke szűz, sok setét sorod, furcsa, földi lét, lámpám lángja, zivatar zaja* stb. (A felsorolás egyben a jellemző típusokat is jelzi.) Olykor a betűrímek a már-már túlhajtott artisztikum irányába mutatnak:

S szívemben akkor halkan arca dőlt
A méla bánat, s kék-kösöntyús kontyát
Mebontva, sírt a sűrűdő setétben . . .

(Séta az alkonyatban)

3. Összefoglalólag megállapíthatjuk: A Hajnali szerenád versei a látványnak, a hangzásnak, a hangulatnak, vagyis inkább az érzékelésnek (mint a gondolatiságnak) a kifejezői. Ezek az impresszionista törekvések azonban nemcsak a modern európai líra (főként a francia költészet) utánzását jelentik, hanem őszinte, átélt líraiságot is, amelynek alaphangja a csendes szomorúság, a szelíd elégedetlenség, azaz: a negatív életérzés; egyben sóvárgás valami

többre, valami másra, mint amit az ifjúkori költemények kifejeznek, s melyekről szóban forgó kötetében így ír a költő:

Igen, ez csak vers: lim-lom, szép szemét,
Játék . . .

(Hófehérke)

Tóth Árpád érezhetően szabadulni kíván sajátos költői magatartásától, hangulat-életétől, s nem véletlen, hogy a most még esztétizálásra kitérő költő — pályájának következő szakaszától — megtalálja a hétköznapi kifejezési lehetőségeit, az „egyéni élet törpe bújá”-n túli mondanivalót és a szolidabb, dísztelenebb kifejezőmódot. Valahogy úgy, ahogy Németh László találóan megfogalmazta (Erdélyi Helikon, 1928. 485): „A Hajnali Szerenád és az Öröm illan közt akkora különbség van, hogy az már-már metamorfózis-szerű, báblepke-átalakulást jelöl . . . Ő, aki az egyéniségtől legjobban nyomorított költőként indult, lassan a legegységesebben emberi lett . . .”

Más (és még tovább vizsgálendő) kérdés, hogy Tóth Árpád időnként néhány későbbi költeményében is vissza-visszatér az impresszionisztikus ábrázolásmódhoz.

Fülöp Lajos

Kassák Lajos képzőhasználat a Hirdetőszlappal című verseskötetben

„A megcsinálás hogyanjéért
ne kukucskálj be a mások ablakain”

(Kassák Lajos)

A magyar költészet két stílusforradalmat élt át a századelőn: a nyugatosok, majd alig hét esztendő múlva az avantgardista művészek csoportosultak egy-egy folyóirat köré. A két „iskola” törekvéseiben csupán az a minden más, újonnan fellépő irányzattal egyező vonás volt közös, hogy szakítani kívántak az elődök alkotómódszereivel. Míg a Nyugat költőinek nyelvi eredményeit viszonylag korán méltatta a stilisztikai kutatás, az utóbbiaké jóval később kapott figyelmet, akkor sem megfelelő rangút. Ennek okait részben már földeztette az irodalomtörténet és a stíluskutatás, hiányosságait azonban még mindig nem tudta pótolni. Dolgozattal ehhez a munkához szeretnék adalékot nyújtani.

Kassák Lajos Hirdetőszlappal című verseskötete költői pályafutásának elején, 1919-ben jelent meg. Az 1910-es évek második felének lírai termését egybefogó kötet tehetsége teljes kibontakozásában mutatja be (A magyar irodalom története VI. 1919-től napjainkig. Szerk.: Szabolcsi Miklós. Bp., 1966. 215). Kassák mind stilisztikailag, mind nyelviileg egyértelműen „robant”. Itt már az új, Babitától olyannyira kritizált aktivista életérzés és látásmód szabja meg a költői nyelv artikulációs formáit.

A verseskötet nyelvi anyagát egységes szövegegésznek tekintetem. (Vö. J. M. Lotman: Szöveg — modell — típus. Bp., 1973. „Az egységes ciklus-szervezet . . . lehetővé teszi, hogy bizonyos szinten a ciklust is szövegnek

tekintsük. Hasonló megközelítéssel szövegnek foghatjuk fel egy adott szerzőnek mindazokat a műveit, melyeket munkásságának egy jól elkülöníthető szakaszában alkotott” 205; „... ha a valamilyen vonatkozásban izomorf szövegek egy csoportját egyetlen szöveggként írjuk le, akkor a leírás a leírandó szövegek vonatkozásában csak a rendszerszerű elemeket fogja tartalmazni...” 61.) Így nem foglalkozom a rendhagyó képzőhasználat opuson belüli esetleges rétegzettségével; ezt egyébként sem tartom sokatmondóan jellemzőnek, hiszen a kötet több év gyűjteménye.

A képzőhasználat stilisztikai elemzésekor Szabó Zoltán alapvető tanulmányának iránymutatását követem (Szabó Zoltán: A szóképzés stilisztikai minősítéséhez. Nyr. 85. [1961.]). „Ha elfogadjuk azt a különben egészen magától értetődő, de néha mégis mellőzött szempontot, hogy a szóképzés stilisztikai vizsgálata a képzőhasználatot állítja előtérbe, akkor az is érthető, hogy önmagukban főleg a szokatlan, újszerűen ható, feltűnő képzések lehetnek expreszszívek. Ennek az elvnek a megfogalmazásával persze nem akarjuk azt állítani, hogy a közismert, megszokott képzésű származékoknak nem lehet stiláris értékük. Ezeknek is van stílushatásuk, csak hogy ez különféle természetű, s közvetlenül nem mindig képzőhasználatbeli összefüggésekből ered” (Szabó Zoltán i. m. 269).

Az anyag csoportosítását úgy végeztem, hogy a szöveg számomra, az én anyanyelvi kompetenciám szerint különösnek ható képzőhasználatát szűrtem ki. Így azonban, az 1980-as évek nyelvérzékével szemlélve az 1910-es évek nyelvi produktumát, egy hetven évvel későbbi nyelvhasználatot vetíték vissza, vagyis a történeti stilisztika napjainkban még kiküszöböletlen nehézsége miatt kénytelen vagyok figyelmen kívül hagyni a nyelvi norma fogalmát. „A norma egy adott időszakban és adott nyelvközösségekben érvényes szójelentések, hangalakok, szóképzési és összetételi szabályok, a szószerkezetekre és mondatokra vonatkozó szintaktikai modellek összességét és megvalósulásukat jelenti” (V. A. Ickovics: Языковая норма. Moszkva, 1968. 5).

A csak önmagukban, tehát az alapszóhoz viszonyítva, szemantikailag rendhagyó (hapax) képzések — tekintetbe véve a válogatás némileg önkényes voltát — három csoportba oszthatók:

- I. elsődleges képzőhasználat: az alapszóhoz képest rendkívüli, önmagában stilisztikai értéket alkotó képzőhasználat; pl.: „*rázom a nincses batyuságom*” (KLÖV. 28)
 - II. másodlagos képzőhasználat: a köznyelvben potenciálisan meglévő képzések felújítása; pl.: „*rugós csikói tánc a pipacsok fölött*” (KLÖV. 42)
 - III. harmadlagos képzőhasználat: nem köznyelvi lexémák (tájnyelvi szavak) igénybevétele; pl.: „*napon bogárzó ménest*” (KLÖV. 37)
- E harmadik csoporttal nem foglalkozom, mivel itt nem elsősorban a képzés hordoz stilisztikai értéket.

Osztályozásom nagyjában fedi V. A. Ickovics felosztását, amely megkülönbözteti a nyelv szisztémáját és struktúráját. E. Coseriu nyomán a szisztémát a lehetőségek rendszerének nevezi, ami magába foglalja a produktív szabályok alapján adott nyelvben megvalósulható alapokat. A struktúra az, ami ebből csakugyan létrejön. Ennek megfelelően kétféle norma van. A szisztéma által meghatározott norma nem ismer kivételt. Megsértése a szisztéma által adott lehetőségek köréből való kilépést jelent (i. m. 23–4), agrammatikus formákat hoz létre. A struktúra által meghatározott norma is köte-

lező, de a tőle való eltérés nem olyan szembeötlő, mint az előző típusú norma csorbitása; azokban az esetekben, amikor a beszélő olyan alakot vagy szerkezetet használ, amelyet az adott nyelv szisztémája megenged, de a struktúrájában nincsen, akkor olyan képzést hajt végre, amely legalább elméletileg nem áll ellentmondásban az adott nyelv alapszabályaival, olyasmit alkalmaz, ami nincs ugyan a nyelvben, de lehetne (i. m. 27).

Kassák képzőhasználatának kvantitatív vizsgálata

A képzett szavak (képződmények) stilisztikai hatásának kutatásában kiindulási pontnak tekintem a képződmények statisztikus vizsgálatából leszűrhető alapvető következtetéseket. Dolgozatomat a táblázatokba foglalt elemzési adatok értelmezésével folytatom.

1. táblázat

A képzett szavak aránya a szövegegészhez viszonyítva

	db	%	Index
Lexémák	8092	100	1
Képződmények	1721	21,27	4,7
Rendhagyó képződmények	173	2,14	46,77

Ezek az adatok igazolják feltevésemet: Kassák korai alkotói szakaszában stilisztikájának egyik legszembetűnőbb szókészleti jelensége a képzett szavak nagyarányú használata (majd minden ötödik szó). Ugyanakkor a fenti eredmények bizonyos mértékig „csalnak”, hiszen a tényleges képzések száma helyett a képződmények számát mutatják, amely azonban magába foglalja a szófajjelölő képzéseket is (az igenévképzőket szófajváltóként kezeltem: vö. Berrár Jolán: Új szempontok és módszerek a szóképzés vizsgálatában. In: Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből. Szerk.: Rácz Endre és Szathmári István. Bp. 1974. 121). Az olvasó (befogadó) tehát valószínűleg nem ilyen nagyságrendet érzékel. „Hangsúlyozni kell azonban, hogy a kutató leírásának realitása nem esik teljesen egybe az olvasói befogadás realitásával. A leírást végző kutatónak a szerinte egymásba illeszkedő szövegek hierarchiája a valóságos. Az olvasónak egyetlenegy szöveg a valóságos, — amit a szerző hozott létre” (Lotman i. m. 61).

A 2. és 3. táblázat alapján pontosabb képet alkothatunk.

2. táblázat

Az egyszeres és többszörös képzéssel létrejött alakok aránya

képződmények	db	%	Rendhagyó képződmények	db	%
Egyszeres képzéssel	1255	72,92	Egyszeres képzéssel	124	71,68
Többszörös képzéssel	466	27,08	Többszörös képzéssel	49	28,32

3. táblázat

Az egyszeres képzésű alakok képzőinek megoszlása a szóalak szófaji jellegével szemben való magatartásuk alapján

	db	%
Szófajtartók	108	8,60
Szófajjelölők	169	13,47
Szófajváltók	978	77,93

A 3. táblázatból levonható tanulság mindössze annyi, hogy Kassák jóval több szófajváltó képzőt alkalmaz, mint szófajtartót. Ha megnézzük, hogy ezen belül a rendhagyó képződmények hogyan oszlanak meg, bátrabb következtetéseket is tehetünk.

4. táblázat

A rendhagyó képződmények megoszlása képzőknek a szóalak szófaji jellegével szemben való magatartása alapján

	db	%
Szófajtartók	6	4,84
Szófajjelölők	3	2,42
Szófajváltók	115	92,74

Ez az eredmény tulajdonképpen várható volt, hiszen a szófajtartó képzők épp lényegüknél fogva (ti. hogy adott szófaji kategórián belül csak finomítják a szó jelentését) kevésbé figyelemfelhívóak: a szófajjelölő képzők pedig legfőlegbb egyéni ízű, sajátos hangutánzó szavak létrehozásával válhatnak a rendhagyó képzéstechnika eszközeivé. A „szófaj — meghatározás” szempontjából (bár ez az elnevezés nem túl szerencsés) aktív szerepet játszó szófajváltó képzők (vö. Berrár Jolán i. m. 119) feleltek, felelhettek meg legjobban Kassák esztétikai programjának. „Az új irodalomnak... szabadulni kell minden konvencionális... technikai pályvából...” (Kassák Lajos: Az izmusok története. Bp., 1972. 190).

Igazi meglepetéseket a következő táblázat értékei tartogatnak.

5. táblázat

A szófajváltó képzések megoszlása az alapalak és a képződmény szófaja alapján

		db	%
Deverbális nomenképzők	ige → melléknév	15	1,53
	ige → főnév	134	13,70
	ige → igenév	189	19,33
Denominális nomenképzők	melléknév → főnév	32	3,27
	főnév → melléknév	394	40,29
Denominális verbunkképzők	névszó (főnév, melléknév) → ige	214	21,88

A futuralista-expresszionista esztétika szerint az irányzat költői nyelvén az igének megkülönböztetett szerep jut. György Mátyás „anti-alanyi” Kassákról beszél (Ma II. 12. 192). Rónay György a pályaképet méltató tanulmányában egyenesen úgy fogalmaz, hogy „...a jelző szemléltető szerepét a mozgalmasan szemléletes igei állítmány veszi át, amiből szükségszerűen következik az expresszió különféle előérzeteket dinamikusan egyberántó (nem pedig szinesztéziásan, vagyis más-más érzéklési területekre tartozó benyomásokat társítva egybekeveredő) ... tömörítése...” (Kassák Lajos alkotásai és vallomásai tükrében. Bp., 1971. 130). Nagy Ferenc — bár más oldalról közelíti meg a problémát — hasonló eredményekre jut (Az impresszionista prózastílus statisztikai vizsgálata. MNy. 79 [1983.]).

Az én kutatásaim azonban mindezt nem megerősíteni, hanem cáfolni látszanak. A képzett szavak szófajánál tapasztalt arány (764 : 214; %-ban 78,12 : 21,88) ellenőrzésére és megtesztelésére három versben szófajkimutatást végeztem. A matematikai statisztika szórásvizsgálatokra alkalmas módszereinek (χ^2 próbák, korrelációs együtthatók módszere) elvét felhasználva a mintául választott versekben a lexémaszám 1. a legmagasabb (500 db), 2. a legalacsonyabb (53 db), 3. az átlagos mennyiséghez legközelebb eső (181 db) volt.

1. minta: Sorok, ideges órákban (KLÖV. 32—4)
2. minta: Vers asszonytémával (KLÖV. 62)
3. minta: Örömhöz (KLÖV. 45)

6. táblázat

A névszók (főnév, melléknév, igenevek) és az igék százalékos megoszlása a mintákban

Minták	Névszók	Igék
1.	79,42	20,58
2.	73,33	26,67
3.	83,50	16,50

7. táblázat

A minták szórása összesítésének és a képzett szavak megoszlásának egybevetése

	Névszók	Igék
A minták szórásának átlaga	78,75	21,25
A képzett szavak megoszlása	78,12	21,88

Fehér Erzsébet közöl ugyan egy adatot a Hirdetőoszloppal című kötet igének számáról (Fehér Erzsébet: Az igekötős igék Kassák Lajos első két verseskötetében. In: Tanulmányok a mai magyar nyelv szókészlettana és jelentéstana köréből. Szerk.: Rácz Endre és Szathmári István. Bp., 1980. 38), mivel azonban nem ez áll kutatásának központjában, figyelmen kívül hagyja. A sorok számához viszonyítva egyébként sem olyan feltűnő az igék kis száma: 974 db.

Mi lehet az oka, hogy kiváló stilisztáink, értő irodalomtörténészeink erre nem figyeltek fel? E mögött egyrészt az láthatjuk, hogy a kérdéssel csak érintőlegesen foglalkoztak; másrészt viszont kétségkívül Kassák képzőhasználatának hatásmechanizmusát sejthetjük. Hogyan működik ez a mechanizmus, amely ilyen csapdákat képes állítani? A probléma bonyolultsága miatt több oldalról kívánom megvilágítani a lehetséges választ. Először a statisztikai módszer, majd az utolsó fejezetben a stilsztika eszközeinek segítségével fogalmazom meg álláspontomat.

8. táblázat

A szófajváltó képzések megoszlása az alapalak és a képződmény szófaja alapján a rendhagyó képzésekben.

		db	%
Deverbális nomenképzők	ige → melléknév	1	0,86
	ige → főnév	—	—
	ige → igenév	—	—
Denominális nomenképzők	melléknév → főnév	3	2,61
	főnév → melléknév	65	56,53
Denominális verbunképzők	névszó/főnév, melléknév → ige	46	40,00

Ha a rendhagyó képzések viszonylatában nézzük a névszók és igék mint képzett alakok arányát, a különbség már nem olyan nagy. Megvizsgálva a rendhagyó névszói képződmények és az egyszerűen képzett névszók, valamint a rendhagyó igei képződmények és az egyszerűen képzett igék százalékos megoszlását, megkapjuk a feltett kérdésre a válasz egyik felét.

9. táblázat

A rendhagyó névszói képződmények és az egyszerűen képzett névszók százalékos megoszlása

	db	%
Egyszeresen képzett névszók	394	100
Rendhagyó névszói képződmények	69	17,51

10. táblázat

A rendhagyó igei képződmények és az egyszerűen képzett igék százalékos megoszlása

	db	%
Egyszeresen képzett igék	214	100
Rendhagyó igei képződmények	46	21,50

Mindezek fényében megállapíthatjuk, hogy Kassák a bázismennyiséghez képest arányaiban több igét alkot rendhagyó képzéssel. Nagyrészen ezzel magyarázható az igék szerepének túlértékelése.

A képzők csoportosítása a rendhagyó képzésekben

Egyszeres képzések

szófajtartó képzők: denominális nomenképzők (fn → fn)

-*SÁG* (2 db) „létség kovászában szálka” (KLÖV. 28); „testem maradt *péhelyége* alatt” (KLÖV. 64)

-*ÁSZ* (1 db) „illatszerészek kirakatai” (KLÖV. 47)

denominális nomenképzők (mn → mn)

-*CSKA* (1 db) „*puhácska* gyerekek” (KLÖV. 30)

deverbális verbunképzők

-*ONG* (1 db) „*állong* a sárga toronyóra” (KLÖV. 40)

-*ÓDIK* (1 db) „*riszálódnak* föl a dombra” (KLÖV. 42)

szófajjelölő képzők: (→ ige)

-*L* (2 db) „ragyásra *suholta* a bőrük” (KLÖV. 29); „*tőftőfőlnék* a körutak” (KLÖV. 41)

(→ mn)

-*S* (1 db) „nagy *juhajrés* rikkantásokkal” (KLÖV. 44)

szófajváltó képzők: deverbális nomenképzők (ige → mn)

-*ÓS* (1 db) „*köhögős* tehervonat” (KLÖV. 39)

denominális nomenképzők (mn → fn)

-*SÁG* (3 db) „a megalvadt *kékségben*” (KLÖV. 61)

denominális nomenképzők (fn → mn)

-*S* (60 db) „*dáridós* nekiruccanással” (KLÖV. 29); „*baglyas* faszüzek” (KLÖV. 40); „*fáklyás* taréjjal” (KLÖV. 52); „a *legajándékosabb* ismeretlenre” (KLÖV. 32); „a *téres*, sárgára hízott földeken” (KLÖV. 36); „*pipiskés* nyomokon” (KLÖV. 47); „*örömosen* lemosakodtak” (KLÖV. 23)

-*Ű* (4 db) „a kezeim *jósúlyú* fürtjein” (KLÖV. 29); „*vidám sokgyerekű* falut” (KLÖV. 36)

-*I* (1 db) „*rugós csikói* tánc a pipacsok fölött” (KLÖV. 42)

denominális verbunképzők (névszó → ige)

-*Z* (30 db) „*ében-ezüst sátor koporsóz*” (KLÖV. 24); „az elszabadult akarát világteremtés *orkánzik* a torkunkból” (KLÖV. 72); „*kiszarvadzik* a homlokomon” (KLÖV. 29); „*célirányba fonalazza* a sorsuk” (KLÖV. 69); „a szörnyű tériszony *csordázta* őket” (KLÖV. 68); „*sikoltások áttövisezik*” (KLÖV. 65); „*égnék tuskézett* a haja” (KLÖV. 69); „*cölöpözik* rá” (KLÖV. 48)

- KODIK* (13 db) „a higany, a tűz s a rádium mind csak trónusod lépcsőjén *kolduskodik*” (KLÖV. 25); „valaki mumussá *szerecsenkedik* a kimart iszapban” (KLÖV. 60); „köréd *testőrködnek* a fák” (KLÖV. 64); „a beszájkosarazott kürtőkre újra *fölcifrázkodott* a tűz” (KLÖV. 57)
- ODIK* (1 db) „kovácsok vérmesen *fölkakasodtak*” (KLÖV. 73)
- L* (1 db) „tízezer pengőket *jussolt* a négy szőke fia” (KLÖV. 39)
- UL* (1 db) „a vonalak mind *belegyenesülnek* a gerincembe” (KLÖV. 29)

Többszörös képzések

A két, legföljebb három képzővel alkotott többszörös képzések mind névszó alapú szófajváltóak, ezért csoportosításuk nem elsősorban a szóalak szófaji jellegével szemben való aktív vagy passzív magatartásuk alapján történik (vö. Berrár Jolán i. m. 119), hanem a kassáki szövegben már-már összetett képzővé váló formánskapcsolódási típusokat mutatja be.

- névszó (fn) + *-Z* + igenévképző (*-Ó*)
 „a *lávázó* vér kovácsol minket össze” (KLÖV. 71)
- névszó (fn) + *-Z* + igenévképző (*-T*)
 „vasakkal *pókhálózottnak*” (KLÖV. 28)
- névszó (fn) + *-Z* + igenévképző (*-NI*)
 „nekitehénkedtek a *fejszézniáló* 38 fokos hő sugaraknak” (KLÖV. 31)
- névszó (fn) + *-Z* + deverbális verbumképző (*-HAT*)
 „akár tíz ujjammal *gyeplőzhetném* az eszem” (KLÖV. 58)
- névszó (fn) + *-Z* + deverbális verbumképző (*ÓDIK*)
 „*rádkovácsolódott* az árnya” (KLÖV. 71)
- névszó (fn) + *-KODIK* + igenévképző (*-Ó*)
 „*bukfencsedő* gyermekmezítelenségre” (KLÖV. 60)
- névszó (fn) + *-KODIK* + igenévképző (*-NI*)
 „jó így *betyárkodni*” (KLÖV. 28)
- névszó (fn) + *-KODIK* + deverbális nomenképző (*-ÁS*)
 „olcsó *tolvajkodásoknál*” (KLÖV. 71)
- névszó (fn) + *-UL* + igenévképző (*-T*)
 „mit gondolsz egész pindurkára *görcsült* önmagadról” (KLÖV. 58)
- névszó (mn) + *-ÍT* + igenévképző (*-Ó*)
 „*kényesítő* éter” (KLÖV. 44)
- névszó (fn) + *-S* + denominális verbumképző (*-ODIK*)
 „hiába *csóvásodnak* föl az illendőre kent címtáblák” (KLÖV. 31); „én *kévésedem*” (KLÖV. 63)
- névszó (mn) + denominális verbumképző (*-ODIK*) + igenévképző (*-T*)
 „a munka *megcsőkönnyösödött* barmai” (KLÖV. 72)
- névszó (fn) + *-S* + *-KODIK*
 „a bodros és tarka lányok *perdülnek*, *begyeskednek*” (KLÖV. 42)
- névszó (fn) + *-S* + denominális nomenképző (*-SÁG*)
 „fölnyerít a kék *odvasság*” (KLÖV. 27)
 „*begyesség* maroknyi almáit” (KLÖV. 63)

Két önálló képző összetett képzővé való összeforradását legszebben a következők példázzák:

„*felembersednek a munka megcsökönyösödött barmai*” (KLÖV. 72)

Az ugyanazon szólamban szereplő morfológiailag különböző módon létrejött homoním felépítésű lexémák hatására analógiásan megteremtődik a *-SODIK* (*-sodik/-sedik/-sődik*) képző:

„*kapuzzátok ki az elszamarosodott füleiteket*” (KLÖV. 72)

A befejezett melléknévi igenévben a kötőhangzó hangszíne jelzi a folyamat lezáródását.

A rendhagyó képzések stilisztikai vizsgálat

A képzett szavak stilisztikai elemzésekor alapvetően két kérdésre keressük a választ: 1. A szóképzés mint stiláris eszköz miből eredően kap jelentéstartalmat, mi hordozza expresszivitását? 2. A befogadó hogyan transzformálja a nyelvi alakzatot, mivé alakul át a jelentéstartalmat a dekódolásnál?

Az első kérdést részben már megválaszoltuk az előző fejezetekben. Ahogy a képzőcsoportosításból kitűnt, Kassák élő, többnyire teljes paradigmájú szavakhoz a mai magyar nyelvben is produktív képzőket kapcsol. A stiláris hatást tehát nem új képző, illetve alapszó megteremtésével vagy szokatlan képző alkalmazásával, esetleg a köznyelvi szókészlet passzív tartományába eső alak képzésével éri el. A befogadó az alapszó és a képződmény jelentése közti eltérést, különbséget értékeli költői újításként. Épp ezért elengedhetetlenül szükséges az alapszó ismertsége és a képző produktív volta. A képzőkről azonban ennél többet is mondhatunk. Kassák — mint láttuk — leggyakrabban az *-S* denominális nomenképzőt, a *-Z* denominális verbunképzőt és a *-KODIK* denominális verbunképzőt használja. E képzők polyszemantikus jellege miatt értelmi tartalmuknak körvonalai sokszor homályosak, határozatlanok: sejtésünkre van bízva a bennük kifejeződő értelmi és érzelmi tartalom, mivel egy újszerűen képzett szó a különféle értelmi és érzelmi asszociációknak, beleérezéseknek egész sorát indíthatja meg bennünk.

A továbbiakban azt vizsgálom, milyen jelentéstartalmat közvetítenek ezek a képzők. A legérzékletesebb példák közül válogatva dekódolom, azaz más képzéssel „köznyelviesítem” képződményeiket:

- S* „*hosszú, muzsikás iramban nyújtogatom a lábaimat*” (KLÖV. 46)
 „*kánikulás csöndben sátoroz az este*” (KLÖV. 27)
 „*hordósra spekulált fejemből*” (KLÖV. 33)
 „*csak dobosra a mellünk*” (KLÖV. 28)
muzsikás 'muzsikával teli, ütemes (iramban)'
kánikulás 'füllelt, telített (csöndben)'
hordósra 'telespekulált (fejemből)'
dobosra 'domborúra (a mellünk)' (vö. nyelvjárási *dobájos* 'dombos' jelentésű alakkal)

Külön csoportot jelentenek azok az -S képzős alakok, amelyekben a képző egy modessivus-essivusi módhatározó rag előtt áll:

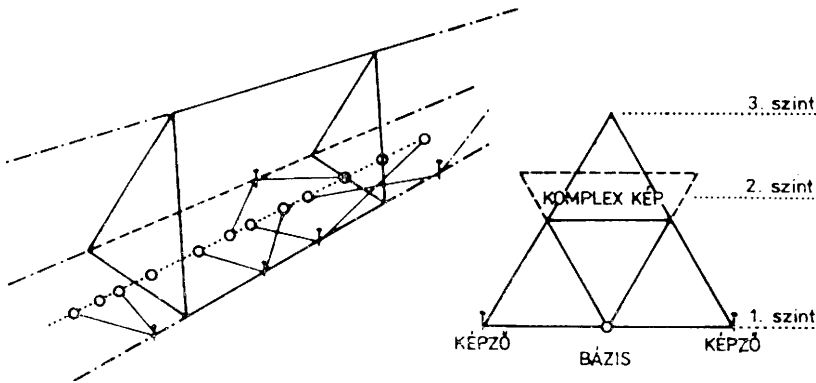
- „*kölykösen* szertelennek” (KLÖV. 28)
 „*zászlósan* lengessétek meg új divatkalapjaitokat” (KLÖV. 36)
 „a jó csillagok *falkásan* bele menekültek a sötétbe” (KLÖV. 70)
kölykösen 'olyan szertelennek, mint a kölykök'
zászlósan 'zászlóként (lengessétek)'
falkásan 'csapatostul, tömegesen'
- Z „a fájdalom vak színei *ökörnyáldznak* a céltalanságban (KLÖV. 65)
 „felkergetett lendületek elátkozottan *szétpozdorjádznak*” (KLÖV. 65)
 „kérdések diadalmasan harsannak, *szétserepeznek*” (KLÖV. 66)
 „*hitek máglyádznak*” (KLÖV. 71)
 „*szárnyazzátok föl* a döglött bércszárnyák ajtóit” (KLÖV. 72)
 „a *beszájkosarazott* kürtökre újra fölcifrálkodott a tűz” (KLÖV. 57)
ökörnyáldznak 'ökörnyálként szállnak'
szétpozdorjádznak 'elaprózódnak, széttöredeznek'
szétserepeznek 'széttöredeznek'
máglyádznak 'izzanak, lobognak, elégnek (vö. pl. az eretnekek máglyahalálával)'
szárnyazzátok föl 'tágítsátok ki, alakítsátok át szárnyasajtókká (a kapukat)'
beszájkosarazott '(a füstelvezető nyílásokat vaspántokkal) szájkosárszerűen beborítják'
- KODIK „*roppant* parázs *páválkodik*” (KLÖV. 27)
 „*rálajhárkodtak* az idegeimre” (KLÖV. 33)
 „*ügyetlenül bakfiskodnak*” (KLÖV. 40)
páválkodik 'színesen izzik'
rálajhárkodtak 'lajhárként rácsimpaszkodtak, ránehezdedek (az idegeimre), nyomasztottak'
bakfiskodnak 'bakfisként viselkednek, ügyetlenkednek'

Jól látható, hogy a sűrítés minden esetben valamilyen képiségre, látványra utal, amely legtöbbször mozdulatot exponál. „Mozgást akarunk, ami mindent mozgat!” — fogalmazzák meg programjukként az aktivisták (Kassák Lajos: A szintétikus irodalom. Ma. I. 1916. 2. 20). Hatvani Pál, a mozgalom egyik teoretikusa, az irányzatnak a relativitáselmélettől kapott tudományos alapozású ösztönzésére is utalva a következőket írja: „A mozgás a tartalom attribútuma, és így a tartalom maga . . .” (Hatvani Pál: Kísérlet az expresszionizmusról. Ma. IV. 1919. 6. 129). Szó sincs tehát az igék eluralkodó szerepéről. „Az új költészet csak egy szempontot értékel: a világ szintétikus látását, s a költemények megcsinálásának mindenekfeletti célja a világban ezer felé futó alakok, gondolatok és érzések összefogása, egy új és egységes létté formálása” (Kassák Lajos i. h.). „Költeményeink . . . fémjelzője . . . a koncentráció. Egy tömegé koncentrációja minél gazdagabb témának, zenének, plasztikának és expresszióknak” (Kassák Lajos: Az új irodalom. A Tett. II. 1916. 17. 303). Ennek a szintetizálásnak, koncentrációnak nyelvi eszköze a képző.

A képző tömörítő szerepén keresztül több síkot vetít egymásra, kitégítva a képzett szó szemantikai horizontját. Már a korabeli kritikák is fölfigyeltek arra, hogy Kassák költői képteknikájában egy sajátos — Bori

megfogalmazása szerint — „képzőművészeti” látásmód érvényesül. Így Németh Andor: „A festői érzékelés ezer színt aggat a sorokra...” (Fehér Erzsébet i. m. 37), Révai József: Kassák vizionista (Ma. II. 1917. 12. 192). Ebből következően az így létrejött képeket nevezhetjük metaforáknak, amennyiben elfogadjuk, a metafora legfőbb tulajdonsága a metaforikus kifejezésnek abban a jellegzetességében rejlik, hogy új szót hoz létre, nevet adva az addig meg nem nevezett árnyalatoknak. A metafora nyelvi szerepe tehát, hogy egyszerre két, egymástól távol eső képet idézzen fel a nyelvtudatban, s azokat egy névbe sűrítse, tömörítse (vö. Fábíán Pál—Szathmári István—Terestyéni Ferenc: A magyar stilsztika vázlat. Bp., 1981. 91). Az összekapcsolás alapja a két szó jelentésének és a szót körülvevő képzettársítási udvarnak az érintkezése.

Ezek a bevezetésben használt jelzőt átvéve elsődleges, más szóval költői vagy művészi metaforák Kassák szövegében rendszert képeznek. Ezt a struktúrát az alábbi modellel szemléltetem:

A rendszer fundamentuma (1. szint) az elsődleges metaforákat mint struktúra-bázisokat összekötő szövedék, amelyet az alapvetően három képzőt használó képzésmechanizusból statisztikusan következő alaki hasonlóságokra támaszkodva a befogadói felidézés rögzít a csomópontokban (képzők). Innen kiindulva egyes bázisokra komplex képek épülnek (2. szint):

- „a formák papagájos hajtása” (KLÖV. 54)
- „a házak pulyásan alábóbiskoltak az egyetlen torony alá” (KLÖV. 60)
- „az ég ekhósan rákoporsózza magát a horizontra” (KLÖV. 61)
- „az ég buta tábornokkék mellére fölkokárdázza a napot” (KLÖV. 64)
- „a házak falai pedig testvéresen összevállaltak az utolsó védelemre” (KLÖV. 70)

A teljes rendszert átfogja egy metaforahálózat a bázisok alakzatszerű ismétlődéseként.

Refrénszerű ismétlés versen belül:

- „zenebonás fejemmel” (KLÖV. 28—29)
- „az Élet tengerkedik körülötte” (KLÖV. 37—38)
- „meghabzott kékségben” (KLÖV. 26—26)

Refrénszerű ismétlés a versesköteten belül:

„*az utcán szagosodott a kolerás rózsaszínű fagyfalt*” (KLÖV. 30)
 „*messzire szagosodik*” (KLÖV. 39)

ismétlés variánsokban a versesköteten belül:

„*a formák mind rátáltoskodnak az ölemre*” (KLÖV. 29)
 „*a horizonton föltáltoskodott egy fehér Állat*” (KLÖV. 57)
 „*az őrijtő fényből szelmalmazza vissza az életet*” (KLÖV. 60)
 „*a ti nyelvek bársonyvörös igazságát malmozzátok bele a felrettent világba*” (KLÖV. 64)

Azonos alapelakból más képzővel azonos szófajú képződmények ismétlése:

„*s hiába barlangosodik erre a megöntözött liget*” (KLÖV. 31)
 „*a kesely fejük fölött tévesztőket barlangozott az éjjel 12*” (KLÖV. 69)
 „*a szemei ünnepesen szétkapusodtak*” (KLÖV. 74)
 „*kapuzzátok ki az elszamarcsodott füleiteket*” (KLÖV. 72)
 „*a vizek fölkekaskodtak az égig*” (KLÖV. 45)
 „*kiégett szemű kovácsok vérmesen fölkekasodtak*” (KLÖV. 73)

Azonos alapelakból más képzővel más szófajú képződmények ismétlése:

„*valahol felrakétázta magát az összegyűjtött kiáltás*” (KLÖV. 74)
 „*köszöntöm a ti fölrakétázott aranynapotokat*” (KLÖV. 72)
 „*fáklyázzuk az időt*” (KLÖV. 23)
 „*fáklyás taréjjal*” (KLÖV. 53)
 „*szobrosan*” (KLÖV. 45)
 „*szobros mozdulások*” (KLÖV. 46)
 „*felszobrozta magát a rémület*” (KLÖV. 65)

A Bevezetésben II. csoportba scrolt úgynevezett másodlagos képzések, más szóval megújított metaforák a fentebb jellemzett struktúrának egy másik vetületén foglalnak helyet. Stilisztikai értéküket abban a sajátosságukban látjuk, hogy a metaforikus képzések „kihűlt”, köznyelvi jelentését megbolygatják. Kassák két módszert használ a köznyelvi metaforák felfrissítésére.

a) A metaforát felbontja, és elemeit új szintaktikai kapcsolatokba rendezi: „*ilyenkor birkásan összefelhőztek*” (báránfelhő) (KLÖV. 68). (Vö. Kassák költészetük versírási technikájáról: A költő „...előbb felrobbantja... a vers anyagát, és azután megkísérli újból összerakni. Miután azonban a robbanás a vers anyagát szétvetette, az építéshez csak szilánkok maradtak.” Kassák Lajos: Az izmusok története. Bp., 1972. 208).

b) A képzőket szinonim párjukkal helyettesíti: „*hosszú tavaszéjszakás séták*” (KLÖV. 32); „*rugós csikói tánc a pipacsok fölött*” (KLÖV. 42); „*s vízszintű, gerendás vállukon ülnek a csákányok*” (KLÖV. 43).

*

Pars pro toto: „Kemény dió úgy olvasni el egy szöveget, hogy tartalmától elvonjuk figyelmünket — s indulatainkat —, és csak úgynevezett külalakjára ügyelünk. Mintha viviszekciót végeznének az eleven írón” (Déry

Tibor: Nyögvenyelő. In: A napok hordaléka. Bp., 1972. 83). S ezen felül még az a veszély is fenyegetett, hogy a szöveg jelentése erősen torzul, legalábbis redukálódik ilyen önkényes, szubjektíven választott kulcs segítségével történő dekódolásakor. Szolgáljon mentségemül, hogy a szó hatásának lényege nem közelíthető meg tökéletesen racionális és megfigyelő módszerekkel (vö. Zolnai Béla: Szóhangulat és morfológia. In: Nyelv és stílus. Bp., 1957. 178).

Bár dolgozatom nem terjedhetett ki minden részlet elegendően pontos kifejtésére, remélem, így is sikerült valamit felvillantanom, megfejtennem a titokból.

Pongrácz Zsuzsa

Kányádi Sándor: Ló és lovas

„A vers állandó hiányérzetünk ébrentartója”¹ — fogalmazta meg hitvallását Kányádi Sándor egy Kántor Lajossal folytatott beszélgetés során. Sokszorosan igaz ez a megállapítás a nemzetiségi irodalmakra. A nemzeti kisebbség írástudóinak mindig óriási a feladata: művészi érték teremtése mellett az anyanyelv ápolása, a nemzeti tudat ébrentartása is az ő hivatásuk. Kettős hűséggel tartoznak: egy nemzetiséghez és egy országhoz kell kötődniük, hogy ember az embernek önálló kultúráját megőrizve lehessen testvére. S ez a feladat életre hívja az igazán nagy művészeket, ahogy az erdélyi Szilágyi Domokos fogalmazta: „hősöket izzadtunk ki magunkból — (kézenfekvő, mégis mondom a hasonlatot:) akár a gyöngykapyló, feleim . . .”²

Ezek közé a nagy művészi erejű költők közé tartozik a Kolozsváron élő Kányádi Sándor is. Mindig ünnep a szép versek kedvelőinek, ha új kötettel jelentkezik, hiszen költeményeit esztétikai értékei s a bennük foglalt gondolatok alapján méltán sorolhatjuk a kortárs magyar nyelvű líra élvonalába.

Ide tartozik Szürkület c. kötete is, mely az 1970–77 között írt verseket tartalmazza, s 1978-ban adta ki a Kriterion.

Találó ez a cím, hiszen a könyvben olvasható művek mind beletartoznak ennek az egy szónak az asszociációs körébe. Sok mindent magába rejt az a szó: *szürkület*. Sötétességet, mely őrzi még a nappal fényének egy részét; folytonosságot, mely mégis valami minőségileg máshoz, egy új napszakhoz vezet; a remény fogyását, hiábavalóságát; de egyben azt a vágyat is, hogy lennie kell reménynek; a félelmetest, a szorongást, az egyedüllétet s az élet alkonyát mind-mind felidézi. Ezekről az érzésekről szól ez a kötet, s bár ezek a gondolatok, érzések néha ellentétesek, nem rendezte őket Kányádi külön ciklusokba. Nem kellett. Egységbe vonta őket a cím: Szürkület.

A versek, ahogy sorban egymás után következnek, folytatják, kiegészítik — néhol átértelmezik — a gondolatokat. Nem a keletkezésük időrendjében állnak, hanem egy tudatos szerkesztési elv szerint. Ezt támasztja alá az a tény is, a szövegeket csupa kisbetűvel szedték, s nincs központozásuk. Szinte egyetlen gigantikus mű az egész könyv, s csak „alversekre” osztható. Egy költő életéből hét év vágyait, reményeit, fájdalmait vetítik elénk, de ennél sokkal többet is: a hetvenes évek ellentmondásait, a minden síkon egyre

¹ Tiszatáj 1979. 5.

² Idézi Cs. Gyimesi Éva: Múlt, jövő mezszygójén: I. Kolozsvár, 1980. 7.

érezhetőbbé váló válságát, azaz a hatvanas évek lendülete után a megtorpanó, új erőket kereső, ám mégis hanyatló világot, s e világban a helyét kereső embert.

Ennek az utat tévesztésnek, a válságba került ember belső világának művészi erejű kifejezője a kötet Ló és lovas c. verse.

föl-fölhorkan a ló
cimpája ina reszket
vadszagot érez

félve lép mint a vak
meg-meghajlik a föld alatta
zsombékos süppedékes

se kantár se sarkantyú
csak egy sovány kötőfék
s két elszántan szorító térd

a zubogó patakot hallod-e
vagy ereidben
a vért

ugratni kéne
ha volna túlsó part

Kányádi egy ló képével indítja a verset: egy izgatott állatéval. Nem tudjuk, miért ilyen, hiszen a vad, melynek szagát érzi, éppúgy lehet egy vadászaton üldözendő és legyőzendő ellenfél, mint félelmetes támadó.

Az első versszak természeti kép, s ez megfelel a dal műfaj hagyományainak. Ám már érezzük, ez a vers nem egyszerű érzések kifejezője, nem életkép, hanem több annál. Az ember ugyan még nincs jelen, ám a ló idegessége utal a lovas lelkiállapotára is, hiszen a ló az az állat, mely leginkább képes felfogni és követni az ember érzelmeit.

A versszak feszültségét nemcsak a szavak jelentése tükrözi (*fölhorkan, reszket*), hanem a vers lüktetése is. Felütéssel kezdődik (*föl-fölhorkan*), így a szakaszhangsúly a magyarban szabályos első szótagról átcusúszik a másodikra. Ez ellentétes a fonetikai szabályokkal. A hangsúlynak ezt a szokatlan eltolódását nemcsak az igekötő megismétlése (a felütés) eredményezi. A ritmust megpörgeti a ló lábdobogását utánzó korijambus is.

Az I. versszak verslábai: $\overset{v}{f} \text{öl} - \text{f} \overset{v}{\text{ö}} \text{lhorkan a ló}$
 $- - \overset{v}{c} \overset{v}{i} \overset{v}{m} \overset{v}{p} \overset{v}{á} \overset{v}{j} \overset{v}{a} \text{ ina resz} | \overset{v}{k} \overset{v}{e} \text{t}$
 $- \overset{v}{v} \overset{v}{a} \overset{v}{d} \overset{v}{s} \overset{v}{z} \overset{v}{a} \overset{v}{g} \overset{v}{o} \overset{v}{t} \overset{v}{é} \overset{v}{r} \overset{v}{é} \overset{v}{z}$

A szaggatottságot fejezi ki az is, hogy a versszak három tömondatból áll, nincsenek benne bővítmények: vagyis időben-térben nem kötött. Így — bár egy valóságos ló viselkedését írja le a költő —, a vers érezhetően több,

mint életkép. Fokozatosan egy lelkiállapot kifejezőjévé válik. Ezen az sem változtat, hogy a központozás hiánya miatt az első versszak felfogható egy három tagmondatból álló mellérendelő összetett mondatnak is. Ez a hiány is a zaklatottságot, feszültséget és bizonytalanságot erősíti, így fontos szerepe van a vers egésze szempontjából.

A második versszak a környezetet vázolja fel. De ezáltal sem válik konkrétabbá a kép, sőt fokozódik az az érzésünk, itt a testi valóságon túli jelenséggel állunk szemben. Mocsáron kell a lónak keresztülmennie, s ez a mocsár félelmetes. Ezt sugallja az állat bizonytalan járását utánzó igekötő ismétlése (*meg-megbotlik*), s az inverzió is. A föld jelzőit (*zsombékos, süppedékes*) Kányádi hátravetette a névutó utánra, ezáltal még jobban kiemelte jelentésüket, hiszen szokatlan helyen állnak. Azáltal is hangsúlyt kapnak, hogy a *zsombékos* tájnyelvi szó, s így használata az irodalmi szövegben különös stílus értékkel bír. Az ingovány képét még fenyegetőbbé teszi, hogy az, akinek át kell kelnie rajta, vak.

Ugyan csak egy hasonlító mellékmondatban szerepel a vak főnév, de ennek a hasonlatnak két értelmezési lehetősége is van. 1. Olyan félve lép, mintha vak lenne (a hasonlat szerepe, hogy két különböző dolog közös tulajdonságára rávilágítson, ezáltal a hasonlítottat szemléletesebbé tegye). 2. Félve lép, mint minden vak (ezt a lehetőséget a határozott névelő kínálja).

Ez utóbbi értelmezést erősíti, hogy a *vak* főnév a versszakban azonos helyen áll, mint a *ló* az előzőben, ezáltal az íráskép összekapcsolja a két szót. Ezt a szempontot is figyelembe kell venni, hiszen korunkban a versekkel elsősorban olvasás révén s csak másodsorban hallás alapján ismerkedünk meg.

A második három sorban fokozódik a feszültség, s ugyanakkor érthetővé válik, ez az állat fél, még hozzá kétszeresen is. Nem vadászaton hajtja a vadat, hanem menekül előle, de lépteit bénítja az elsüllyedéstől való félelem. Így lesz a vers ritmusa is lassúbb: a spondeus lesz az uralkodó versláb.

- ˘ - - - -
 félve | lép mint | a vak
 - - - ˘ ˘ - ˘ -
 meg-meg|hajlik a föld | alat|ta
 - - - - ˘ ˘
 zsombé|kos süp|pedé|kes

A mű szabadvers, így az egyes versszakok különböző ritmusának fontos szerepe van a jelentés megfejtése szempontjából.

A lovas még mindig csak áttételesen van jelen a versben: a címben szerepelt, s ezáltal jelenléte kisugárzik az egész szövegre — hiszen, ahogy Tamás Attila megfogalmazta: „Ha kimondok egy szót, ezzel már valamilyen módon visszavonhatatlanul cselekedtem. Ezt nem semmisítheti meg egy másik szó kimondása . . ., itt már csak módosulhat az egészben a rész-cselekvés értelme, értéke, de már mindenképpen v a n.”⁸

A következő versszakban lép fel az ember — először csak eszközei révén (kantár, sarkantyú, kötőfék), s csak az utolsó sorban jelenik meg testi való-

⁸Tamás Attila: A költői műalkotás sajátosságai. Budapest, 1972. 182.

jában. Ám itt még a ló áll az ábrázolás középpontjában: az állat érzi a kötőféket és a térd szorítását. Részben ezért ábrázolódik az ember csak ezáltal a mozdulata által.

A lovas tehát irányítja a menekülő állatot, s ez a tény félig oldja a félelem keltette feszültséget. Teljesen azonban nem teszi semmissé.

A sok zárhang és sziszegő hang fenntartja a kellemetlen érzést az olvasóban. Ehhez járul, hogy a lovasnak, bár elszánt, az akaratán kívül alig van az irányításra eszköze. Ez az akarat is csak a térd szorítása által érvényesül. Nem az ész, inkább a félelemtől hajszolt biológiai lény megnyilvánulása. Az állatot és az embert tehát egyaránt elemi erejű ösztönei készítetik cselekvésre. Ezért nincs szüksége a lovasnak kantárra, sarkantyúra: azonosak egymással a ló és az ember. A *sovány* jelző sem csak a kötőfékre vonatkozhat. A lóra és a lovasra inkább ráillene, mert jelentéstartalma élőlényekre vonatkozik. Szokatlan használata által szinte meglevenedik a kötőfék. Így hozzájárul ahhoz, hogy a vers fokozatosan egy látomás leírásává váljon.

Ezt a látomásosságot támasztja alá a nyelvi megformálás: nincs ige a versszakban. A nominális stílus állapotot fest. A ló nem ló többé, s a lovas sem lovas. Az első versszakban még a valósághoz köthető alakok fokozatosan egy létállapot szimbólumává váltak: a bizonytalanság, a környezet által való fenyegetettség, a félelemtől hajszoltság szimbólumává.

A lónak és lovasának szimbolikus értelemben való használata nem új a magyar irodalomban. Ady Eltévedt lovasának azonban mások a tartalmai. Az utat tévesztett, önmagában bizonytalan alak, a Kányádi teremtette látomás viszont a körülményeknek való kiszolgáltatottság kifejezője, s fokozatosan válik a kiúttalanság sugallójává.

A harmadik versszak még nem teljesen kilátástalan: a lovas elszánt, van célja. A menekülés vagy a harc vállalása? Nem tudni. A félelem és elszántság kettősségét, drámaiságát érzékelteti a negyedfeles jambus is, mely a versszak ritmusát adja. Ebben a szakaszban azonban a félelem is és az elszántság is ösztönként van jelen.

A következő versszakban jelenik meg a tudatos lény: az egyes szám második személyű igealak jelzi ezt (*hallod-e*). Ez önmegszólítás két értelemben is. A lovas szól önmagához, egyben a lírai én is felteszi ugyanezt a kérdést. A látomást, mely eddig személytelen volt, a költő azonosítja a lírai énnel, ezáltal azt a létállapotot, melynek szimbólumaként megteremtette a lovat és lovasát, önmagára és a befogadóra is vonatkoztatja. A befogadóra annyiban, hogy az egyes szám második személyű igealak lehet megszólítás is. Ez a létállapot azonban ebben a szakaszban új vonásokkal gazdagodik. A tudatos én megjelenésével egyszerre feltűnik egy tiszta vizű hegyi patak, mely a mocsár végét jelzi, a kiút lehetőségét. Hegyi pataknak kell lennie, hiszen a *zubogó* szó mint főnév 'vízesés' jelentésben használatos, s ez a jelentése is belejátszik a versbe. A remény megcsillanását támasztják alá a patak csobogását utánzó daktilusok is.

- u u - uu - - u u
a zubo|gó pata|kot hal|lod-e
- u u - u
vagy ere|idben
u -
a vért

Ugyanakkor azt is érezzük, hogy a lovasnak — aki immár azonos a lírai én-nel — ereje fogytán van, szinte az önkívület határán léptet. A kérdő értelmű mondat s az -e kérdőszócska azt jelzi, lehet, nincs is a közelben patak, csak a túlfeszített agy képzelet, nincs kiút, a zubogó csak „látomás a látomásban”.

Ezt az értelmezést azonban az utolsó versszak módosítja. A patak ott van, de még sincs kiút. A menekülésnek éppen a zubogó állja útját. A cél, mely felé a lovas tartott, nem létezik. Lehetetlen a félelemtől, úzottságtól, bizonytalanságtól megszabadulni. Ezt támasztja alá, hogy az utolsó versszaknak általános az alánya. Az igealakok feltételes módúak: meg sem lehet próbálni a menekülést, mert a feltételek nincsenek meg.

A vers térben és időben nem zárt. A környezet ábrázolásának a létállapot jellemzésében van szerepe, az időre pedig nincs is utalás. Talán a kötet címére kell megint gondolnunk, a valóságos és jelképes szürkületre. Mindkettő beleillik a vers hangulatába-jelentésébe. Az állapotszerűség, a konkrét valóságnak szinte teljes hiánya utal arra, hogy ez a vers látomás. Ezt a fent elemzett eszközökön kívül az is alátámasztja, hogy a mély magánhangzók aránya nagyobb benne, mint egy átlagos szövegben, ezáltal hangulata borongósabbá, homályosabbá válik.

A mű írásképe is ezt, a konkrét valóságon túli jelentéstartalmát erősíti. Csupa kisbetűből áll, központozás nélkül, mintha egy mondat közepe lenne, vagy inkább egy belső monológ része. A nagybetű hiánya miatt úgy érezzük, nincs eleje igazán a versnek, ahogy egy létállapotnak sincs pontosan behatárolható kezdete, s nincs lezárva sem a költemény (az utolsó versszak csak két soros, míg a többi három), hiszen a bizonytalanságról szóló művet nem lehet egy biztos írásjellel befejezni. Az írásjelek hiánya a szövegen belül is többször módot adott kétféle értelmezésre, ezáltal gazdagította a művet. A központozás és a nagy kezdőbetűk hiánya miatt egyik vers a másik folytatójaként is felfogható. Különösen így van ez a Ló és lovas címűnél és az utána következőnél. Ugyanazokat a motívumokat használja ott is — de Gyermekhangra. Ez a vers ugyanúgy a ló és lovas egymásra utaltságáról, vágójáról szól — csak más kicsengéssel:

hogyha lovam volna
 . . .
 szórén ülném én meg
 s tudom egy jó szóra
 még a tengeren is
 egyből átugorna

A két vers tükörképe egymásnak. Mindkettő dal, ám az egyik (Gyermekhangra) tiszta, népies forma, a másikonál a látomásosság, a szimbólum kerül előtérbe, s a dal forma szabálytalanná, a verselés szabadverssé válik. Nem alkalmaz szóképeket, nyelve egyszerű, mégis nagyon sokat mond mind a kettő. Az egyik a gyermek álma, a másik a felnőttet körülvevő valóság.

Ám a két vers sorrendje nem a szórványos álom — valóság szembeállítás. A kötetben előbb olvasható a Ló és lovas, s csak utána a Gyermekhangra. Ez utóbbi mintha a Ló és lovas utolsó versszakának hiányzó harmadik sora lenne: a felnőtt tapasztalatai ellenére is a gyermek álma igaz.

Koczóhné Járay Erzsébet

Nyelvi „idegenségünk” és idegennyelv-tudásunk

A publicisztika nap mint nap emlékezteti az olvasókat, hogy hazánkban igen korlátozott sikerű az idegennyelv-tanulás, holott nagyszámú ember nyelvtudása lenne talpon maradásunk egyik feltétele, az idegen nyelvek megtanulása nemzeti érdek. Az eredménytelenség okai között gyakran említik anyanyelvünk uráli eredetét, a magyar és a többi nyelv közötti különbségeket, és ezek, állítják, megnehezítik a tanulást, a magyar nyelvtanuló hátránynyal indul.

Mint magyar szakos tanár, aki hosszú és valamennyi oktatási fokozaton keresztül vezető pályája során mindig tanított idegen nyelveket (hármát), tévesnek tartom ezt az érvelést. Ha újságírók fogalmazzák meg, nyelvészeti és pedagógiai tájékoztatlanságuk vezeti félre őket. Ha tanügyi emberek, akkor nehéz elutasítani a gyanút, hogy mentséget keresnek.

A cáfolatot könyvnyi terjedelemben meg lehetne írni. Megelégszem azonban a gyakorlatilag fontos tapasztalatokra és néhány, a tárgy szempontjából hasznos nyelvészeti szakmunkára való hivatkozással.

I. Először vizsgáljuk meg röviden a legjelentősebb nyelven kívüli tényezőket.

1. Nemzeti történelmünk és kultúránk nagyjai majdnem mind beszéltek egy vagy több idegen nyelven, amelyek — néhány szaktudósunk, műfordítónk különleges nyelvismeretét nem számítva — mind indoeurópai eredetű nyelvek voltak.

2. Akadnak európai országok, amelyekben a lakosság idegennyelv-tudása alig vagy egyáltalán nem jobb, mint nálunk. Az angol szakírók állandóan panaszkodnak a szigetország iskoláinak gyarló nyelvoktatása miatt. A velünk egy nyelvi tőről nőtt finnek viszont többre jutottak, mint mi.

3. A vezető rétegek, osztályok mindig megtanították a gyerekeiket idegen nyelvekre. Bizonyára így van Japánban vagy Madagaszkáron is. Latinul régen a mi nemesi középrétegünk fiai is megtanultak. Joggal kérdezhetjük tehát, hogy a hátrány csak nyelvi természetű-e, vagy legalább annyira szociális.

II. A közvéleményben és a sajtóban elterjedt nézeteket így foglalhatjuk egyetlen mondatba: a magyar nyelv hangrendszere és szerkezete uráli, eredetű, tehát más, mint az általánosan tanított nyelveké; könnyű a hollandoknak mert anyanyelvük és az angol, a spanyol között számos, az ő számukra is észlelhető hasonlóság van.

Csak hogy a nyelvtanuló nem úgy észleli a hasonlóságokat, a különbségeket, mint ahogyan a laikus azt elképzei.

Több nyelvész észrevette már, hogy a hasonlóság mértéke nincs arányban a tanulás nehézségével vagy viszonylagos könnyűségével (Eddy Roulet: *Langue maternelle et langues secondes*. Paris, Hatier-CRÉDIF, 1980. 23). Sőt: Frans van Passel az ismerős szerkezetekben a téves asszociációk veszélyét látja (*L'enseignement des langues aux adultes*. Paris, Nathan—Bruxelles, LABOR, 1974. 18).

Aki Sz. Sz. Kacsajeva rövid tanulmányát (Специфика обучения основным значением русских подлежащих монгольских учащихся. In: *Русский язык для студентов-иностранцев; «Русский язык»*, Москва, 1980. 131—4) elolvassa, meglepődik, mennyi szerkezeti hasonlóság van a magyar és a mongol között. Sok egyezést mutat a magyar—japán kontrasztív morfológia is. (Waseda Mika: A helyviszonyok jelölésére szolgáló eszközök a magyarban és a japánban. *MNy*. 1981. 9—21.) Ki állítaná, hogy mongolul vagy japánul könnyebben megtanulunk, mint angolul? Van annak oka, hogy a japán tanulására kevesen vállalkoznak, még olyanok közül is, akik európai nyelveket viszonylag könnyen tanulnak meg. (Az írás kérdését mellőzhetjük. A nyelvet lehet használni írás nélkül is, példa rá számos európai, aki Japánban él.) Sok magyar szakos bölcsésznek nehezebb a finn, mint a lektorátusi órákon tanult indoeurópai eredetű nyelv.

Ha a nyelvi rendszer hasonlóságai nem serkentik a tanulást, akkor feltételezhetjük, hogy a hasonlóság—különbözőség egyenlege nem perdöntő.

III. Nézzünk szét a kudarcért állítólag felelős eltérések, különbözőségek rendszerében. **Mi különbözik mitől?**

1. Nem állíthatjuk az oppozíció egyik oldalára az általános finnugor vagy uráli jellegzetességeket, mert az ősi örökségből csak az releváns, ami a mai magyarban megvan. Ilyennek tekinthetjük hangtani sajátságaink jó részét. Fonetikai szempontból jól észlelhető hasonlóságok vannak a magyar, a finn és az észt között, és ennek a közös örökség az alapja. Márped g kétségtelen, hogy a nyelvtanulás hangtani vonatkozásában igen nagy a kontrasztív tényezők szerepe. A serdülőkorban vagy azon túl azonban igen nehéz feladat az idegen kiejtés megtanulása, a tanulók másféle anyanyelvi hangrendszerrel sem lennének sokkal kedvezőbb helyzetben. Franciául jól beszélő olaszok, spanyolok kiejtése annyira pontatlan, hogy francia beszédjükből ki lehet találni az anyanyelvüket. A hollandok, németek gyakran több sikerrel közelítik meg a hiteles francia kiejtést. (Tapasztalataimat főleg francia szakos tanárok megfigyelésével szereztem.)

Még inkább kérdéses, hogy mit állítsunk az oppozíció másik oldalára. Az indoeurópai nyelvek többségét (néhány tudós és szakember kivételével) senki nem tanulja. Kérdésünk szempontjából tehát értelmetlen lenne például a sok ősi elemet őrző litván vizsgálata. De az oktatás rendszerében elfogadott, viszonylag kis számú nyelv is kevés olyan, az eredetnek tulajdonítható egyezést mutat, amely valamennyinek tanulásakor azonos feladatot jelent a magyar nyelvtanuló számára. Az ősi indoeurópai jellegzetességek különböző formában és mértékben maradtak meg az egyes nyelvekben. Továbbá: az általánosan tanított nyelvek nem egy tipológiai csoporthoz tartoznak. Ha azonban ebből indulunk ki, eltérünk tárgyunktól, mert magyar—indoeurópai, hanem magyar—szláv, magyar—angol stb. kontrasztív vitásról beszélünk, egybevetéseink nem általános érvényűek. Nem bizonyítanánk semmit, mert két nyelv között mindig van annyi szerkezeti különbség,

amennyi küzdelemre kényszerítheti a nyelvtanulót. Két nyelv kontrasztív leírása egyébként is a tanulás nélkülözhetetlen nyelvészeti előzménye, tekintet nélkül az egyik és a másik származására vagy tipológiai hovatartozására.

Nyelvi „idegenségünk”-ről — legalábbis a tanulás vonatkozásában — csak akkor beszélhetnénk, ha az általánosan tanított nyelvek közös jellegzetességei olyan próbák sorozata elé állítanák a magyar tanulót, amilyeneket a holland, a svéd, az orosz nem ismer. Az tehát a kérdés, hogy vannak-e ilyen jellegzetességek.

2. Vegyünk szemügyre néhány tipikus példát.

Az indoeurópai alapnyelv deklináló nyelv volt, és igen gazdag esetrendszerrel fejezte ki a mondattani viszonyokat (J. Vendryes et E. Benveniste: *Langues indo-européennes*. In: A. Meillet et Marcel Cohen [éd.]: *Les langues du monde*. Paris, Centre National de la Recherche Scientifique; Paris 1952. 1—80). Ezt a jellegzetességét, bár sokat változtatva rajta, örökölték az antik és a szláv nyelvek. Itt lenne a tanulás egyik nagy nehezéke, amely igazolná a bevezetőben idézett véleményt. A magyar, illetőleg a finnugor névszótoldalékolás ugyanis alapvetően különbözik az indoeurópaítól. Sauvageot az uráli nyelvekre vonatkozóan idézőjelbe teszi a *deklínáció* szót (Meillet—Cohen i. m. 305). A deklínáció ugyanis azt jelenti, hogy egy esetet többféle toldalék jelölhet, és a toldalék az eseten kívül a számot és jórészt a nemet is jelöli. A finnugorságban ilyen deklínáció valóban nincs, a mi névszói toldalékaink egyfunktíósak, a kétféle esetragozást nem lehet egyeztetni. A hazai orosz- és némettanítás ennek a következményeit nagyon érzi. (Vö. Bodclay Géza: Néhány irányelv egy német nyelvű magyar nyelvkönyv leíró nyelvtanához. *MNy.* 75 [1979.]: 315—28; Dezső László: A nyelvtudomány szerepe az idegen nyelv-oktatás komplex megközelítésében. TIT, Budapest, 1969. 171—2.)

Ámde az általánosan tanított nyelvek többsége (angol, újlatin) nem ismeri vagy csak maradványként használja az esetragozokat, a viszonyjelölés „analitikus”. A névszóragozás nehézségét tehát nem a magyar és az indoeurópai rendszer ellentéte okozza, ilyen nehézségről csak magyar—szláv és magyar—német (továbbá magyar—latin, magyar—görög) vonatkozásban beszélhetünk.

A magyar nyelvtanuló labirintusnak látja a nyugati nyelvek igeidőrendszerét. Az orosz időrendszer azonban nem bonyolultabb a magyarénál, és a *consecutio temporum* szabályai sem terhelik úgy a tanulást, mint az újlatin és a germán nyelvek esetében.

Számos példát sorolhatnánk még arra, hogy ami *A* vagy *B* európai nyelvben különbözik a magyartól, az *C* vagy *D* nyelvben különösebb gondot nem okoz, vagy nincs is meg.

3. Vannak azonban a tanított nyelveknek látszólag közös sajátosságai, amelyekkel állításomat cáfolni lehetne.

Például a szenvedő. Megvan valamennyi nyelvben, amelyet iskoláink tanítanak, mint kidolgozott rendszer, a magyarban viszont csak töredékesen. Szervedő jellegű alakjaink és szerkezeteink nekünk is vannak („az X professzor által végzett kísérlet”), a finnugorságban nem ismeretlen a kéttagú (ágens nélküli) szenvedő *m o n d a t* sem. (Vö. Balázs János: A magyar szenvedő szerkezet, az ikes ragozás és a műveltető igeképzés eredete. *MNy.* 75 [1979.]: 42—55.) Másrészt a célnyelvekben a passzívum nem olyan fellegvár, mint a nyelvkönyvek alapján hinni lehetne. Libuše Dušková kutatásai szerint az európai nyelvek köznyelvi változatában három százalék körül van

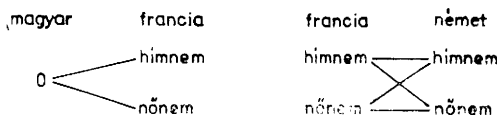
a használati aránya, a tudományos nyelvben valamivel hús százalék felett. (Ismerteti Jürgen Esser: *Contrastive Analysis at the Crossroads of Linguistics and Language Teaching*; IRAL 1980. 189.) Ha tehát a tanítás nem terjed ki a nyelv bonyolultabb szintjeire, a tanár türelmes lehet a tanuló tévedéseivel szemben (ti. a szenvedőt a kommunikációban el lehet kerülni, az olvasott vagy hallott szenvedő alak megértése pedig nem nehéz; a francia és orosz pronominális szenvedő esetleg a receptív tudás szintjén maradhat). Mindenesetre jó lenne, ha az iskolai magyar nyelvtan elméleti alapismereteket adna a szenvedőről, mint általános nyelvészeti kategóriáról; a fogalom hozzátartozik a nyelvi műveltséghez, hiszen a legtöbb nyelvben, rokon nyelvekben is, van szenvedő. (L. pl. a finnre vonatkozóan Aurélien Sauvageot: *L'élaboration de la langue finnoise*. Librairie Klincksieck, Paris, 1973. 422–7.)

Úgy látszik, a nyelvtani nemek kérdésében összedől egész eddigi érvelésem. A *genus* tényére támaszkodva frontális támadást lehet indítani ellene, bizonyítva, hogy vannak az egész nyelvcsaládra érvényes pluszok, amelyekkel szemben magyar, sőt uráli mínusz áll, tehát a nyelvtanulóknak nincs semmilyen fogódzója.

Való igaz: az európai nyelvekben általános a névszók nemek szerinti csoportulása, bár ennek néhány nyelvben, például az angolban, szinte csak nyomai vannak meg. Az uráli, de általában a hatalmas eurázsiai nyelvterületen a nyelvtani nem kategóriája ismeretlen. Még inkább nehezíti a nyelvtanuló dolgát, hogy tulajdonképpen redundanciáról van szó, olyan megkülönböztető jegyről, amelyre a kommunikációnak nincs szüksége. A magyar ember nyelvi tapasztalataival ellenkezik, tehát a nyelvi bonyodalomhoz tanulási-lelektani nehézségek járulnak.

A *genus* azonban csak eredetét tekintve egyértelmű fogalom, a gyakorlat valóságában nem az. Nem ad például hasznosítható információt az orosz névszógrammatika bármilyen alapos ismerete a nyugati nyelvek tanulásakor a szavak nemének megtalálásához. Különösen vonatkozik ez a franciára, amelyben a nem háromféle módon létezik: *a*) van (*vert*, *-e*); *b*) nincs (*rouge*), *c*) csak az írásképből van (*bleu*, *-e*). Itt tehát a harmadik nyelv segítségével sem lehet számítani, sőt az interferencia miatt még zavarhat is, bár a korábban tanult nyelvre mint kiegészítő információk lehetséges forrására a nyelvdidaktika általában szívesen hivatkozik.

Ami nálunk L_3-L_2 interferencia, tehát esetleges, az más európai országban az anyanyelv és a célnyelv genusrendszerének aszimmetriája. A franciában a 'hold' szó nőnemű (*la lune*), a 'nap' hímnemű (*le soleil*), a németben éppen fordítva van. Más szavak esetében viszont egyezést mutat a szótár. A kontrasztív képlet tehát:

Mivel a németben és a szláv nyelvekben három nem van, a teljes kontrasztív képlet sokkal bonyolultabb. A magyarnak tehát csak a célnyelven belüli interferenciával kell küszködnie, a holland számára az oroszban, a francia számára a németben kétféle interferencia jelenik meg. Az angol számára új fogalom az egyeztetés is.

A nyelvtani nemet mint kategóriát a magyar iskolásgyerekeknek meg kell tanulnia; a külföldieknek ugyan nincs erre szükségük, de a névszónak a kategóriákban való elhelyezése rájuk is ugyanolyan, alkalmanként még nehezebb memorizálási feladatot ró. A névszók neme tehát a gyakorlatban n e m a m i k ü l ö n h á t r á l t a t ó g o n d u n k.

A nem valójában egy mondattani feladat, a névszói szerkezeten belüli egyeztetés miatt nehezedik súlyosan a tanításra, különösen, ha a főnév és a hozzá csatlakozó szavak végződései között nincs legalább olyan fokú alaki egyezés, mint a latinban. Az egyeztetés valóban sok gyenge akarátú magyar nyelvtanuló kedvét szegheti. Ám az egyeztetés csak akkor bonyolult, ha többtényezős feladat, ha az esetragokkal kombinálódik, különösen a túlterhelt ragok esetén. (Az [u] az orosz deklinációrendszerben az egyes szám valamennyi függő esetének lehet a végződése.) Itt tehát megint nem beszélhetünk magyar—indoeurópai szembenállásról. A viszonylatokat háromszög formájában képzelhetjük el, amelynek szögei a magyar, a deklináló és a nem deklináló nyelvek. Az utóbbi kettő között legalább olyan hosszú a szár, mint azok a vonalak, amelyek a magyartól a másik kettő felé vezetnek. A magyar embernek nem indoeurópai arcvonalat kell megrohamoznia. Nyelvészetiileg kijelölhetünk egy ilyen arcvonalat, a gyakorlatban azonban nincs igazi arcvonal; két elkülönülő arcvonalszakasz van, amelyek egymással is szemben állnak: az orosz névszói végzések összerendezése az angol vagy holland diáknak sem könnyebb, mint a magyarnak. (Más kérdés, hogy bizonyos nyelven kívüli tényezők őket esetleg jobban segítik.)

Hasonlóképpen a redundancia terheli a tőszámnev utáni többest. Ami őt, az nyilvánvalóan nem egy: mi értelme, hogy ugyanazt a viszonylatot kétszer jelöljük. Nyelvtörténetileg ez is alapvető különbség az uráli és az indoeurópai nyelvek között. De a tanulás gyakorlatában itt sincs frontális szembenállás, itt is két arcvonalszakaszról beszélhetünk. A kettősségnek a távoli oka a dualis bizonyos maradványai az egyik, teljes eltűnése a másik frontszakaszon, a közelebbi, a közvetlen ok pedig az esetragok megtartása-elkopása. Az angol és az újlatin nyelvek számneves szerkezeteinek helyes használata csak önellenőrzés kérdése, bonyolult szembenállás a magyar és a deklináló nyelvek között van. De a két arcvonalszakasz között is: feltételezhetjük, hogy az orosz tőszámneves szerkezet az olasznak sem egyszerűbb, mint a magyarnak.

IV. De ne erőltessünk a felszínes általánosítás helyére egy másik, ellenkező előjelű, elhamarkodott általánosítást. Ismerjük el, hogy a nálunk tanított indoeurópai eredetű nyelvekben vannak olyan közös vonások, amelyek ellenkeznek a magyar nyelvtanuló tapasztalataival.

1. Frontálisan állnak szemben a tanított nyelvek a magyarral — kisebb különbözőségek ellenére — a névmási tárgy tekintetében. A magyar ige jelzi a külön szóval nem képviselt tárgyat is. Nem a tárgyias, hanem a k é t f é l e r a g o z á s segítségével, az utalás hiányának is lehet funkciója: *Látsz, Pista?* — angolul: *Can you see me, Steve?* Olykor a részeshatározó funkciójú névmást is elhagyjuk: *Adok egy könyvet* — francia fordítása: *Je vais te donner un livre.*

Szükség lenne kísérletekre annak a felderítése céljából, hogy mekkora erőfeszítéssel tud áttörni a nyelvtanuló a névmási tárgy akadályán. Egyirányú áttörésről van szó: a két nyelvi rendszernek ez az eltérése a megértést nem zavarja, esetleg kissé magyartalan fordításra csábít, csak a célnyelvi

mondatok megszerkesztésében jelentkezik erős anyanyelvi interferencia. Különösen magyarból célnyelvre való fordítás esetén; csak csökkenti, de a tapasztalat szerint nem szünteti meg a tévedés lehetőségét, ha a magyar mondatot szájbarágó módon, didaktikusan szerkesztik meg. (De: magyar az ilyen mondat?) Valamit azonban aggály nélkül kijelenthetünk. Örüljön minden nyelvtanár és nyelvtanuló, hogy a célnyelvben nincs tárgyias ragozás. Sokszor nehezebb volna, mint a névmási tárgy. Bizonyosságul arra, hogy a szerkezeti hasonlóság gyakran nem könnyíti meg, olykor inkább megnehezíti a tanulást.

2. A magyarból idegen nyelvre való fordítás alkalmával pregnánsan jelentkeznek olyan különbségek, amelyek sem az ellenkező irányú fordításban, sem az egynyelvű beszédeseményben nem kerülnek felszínre. Köllő Márta könyvében (Az orosz nyelv oktatásának néhány kérdése. Tankönyvkiadó, Budapest, 1978.) olvashatjuk, hogy a felnőtt nyelvtanulók, akik tévedés nélkül mondják: Это моя книга — a fordításban ezt írják le: Это я книга. (A szerző kandidátusi értekezésében elemzett fordítási feladatot érdemes lenne német anyanyelvűekkel is elvégeztetni, az eredmény bizonyára tanulságos lenne.) Mindenesetre megfontolandó, hogy a fordítást használjuk-e a tanítás vagy ellenőrzés eszközeként. (Az anyanyelv érdekében azt kell felelnünk: ne!)

3. Szóljunk röviden azokról a magyar–indoeurópai különbségekről, amelyeket legtöbbször emlegetnek, amelyekkel leginkább találkozunk anyanyelvünkönkről szóló publikációkban. Ezek főként sorrendi kérdések: a birtokost és a határozói viszonyt jelölő kötött morféma a szó végéhez csatlakozik, az idegen nyelvekben viszont *a*) a birtokosra való utalás általában a szó előtt áll, de mindenképpen (legalább helyesírási szempontból) önálló szó formájában; *b*) a prepozíció, amely a magyar határozóagnak, névutónak felel meg, néhány sajátos kivételtől eltekintve a főnév előtt található. Valóban átfogó különbség a két rendszer között. De mennyire befolyásolja a nyelvtanulót? A leggyöngébb tanulók sem mondják, hogy *the house in, *livre mon. Ennek a látszólag különös ténynek az a magyarázata, hogy az analitikus szerkezetet könnyebb felépíteni, mint a toldalékolást elvégezni; az előbbit a helyesírás is jobban segíti. Bizonyos nehézséget akkor figyelhetünk meg, amikor a jelzői birtokos névmás vagy a viszonyzó elválik a főnévtől, például melléknévi, névmási jelzőt iktatunk közbe. Egy-egy nyelv különleges szerkezeteiről („with those of my friends”) ebben a vonatkozásban sem beszélhetünk, mert azok a két nyelv kontrasztív elemzésére tartoznak.

4. Természetesen nem beszélhetünk a tanulás gátjaként a „mínusz”-struktúrákról, vagyis azokról a szerkezetekről, amelyek a célnyelvben hiányoznak. Semmi gondunk például amiatt, hogy a célnyelvekben nincs hangrendi illeszkedés.

5. A tanulás egyik legjellegzetesebb buktatójaként emlegetik a tanárok a *habeo* típusú ígét, illetőleg az ennek megfelelő szerkezetet. Ezzel a magyar nyelvtanuló előzetes nyelvi tapasztalat nélkül kerül szembe. Nehéz megmondani, mi képviseli ilyenkor az „ismert” kategóriáját, mert az *I am* nem lehet az *I have* didaktikai e özménye; az utóbbit az előbbiből levezetni természetlen magyarázkodás, és nyelvészetileg hamis kijelentésekre csábítana.

Nem valamilyen stílusérteget fényűzéséről van szó, amelyet például a funkcionális oktatás kikerülhetne; a *to have*, az *avoir* és megfelelőik az első szinttől kezdve nélkülözhetetlenek. Kétségtelen tehát, hogy ebben a vonatkozásban beszélhetünk a magyar nyelvtanuló hátrányos helyzetéről. A

hátránynak az az oka, hogy a szerkezet hiányzik az uráli örökségből, és az anyanyelvtől annyira idegen, hogy ezer év alatt nem fogadta be (illetőleg csak átmenetileg és csak bizonyos stílusrétegekben). A nyelvi tapasztalat hiánya annyira gátló, hogy olyakor az egy idegen nyelvet már ismerő nyelvtanuló is küszködik miatta. Kétségtelen azonban, hogy a művelt egyén hátránya általában kisebb.

Hasonlóan kerülünk szembe a copulának a magyartól eltérő használatával, amely szintén örökség mindkét oldalon. Az orosz azzal, hogy közelebb áll a magyarhoz, mint a nyugati nyelvekhez, erősíti az interferenciát.

6. Az elmondottak a nyelv általánosan használt szintjeire vonatkoznak, és a legszembetűnőbb, leginkább emlegetett kontrasztokat veszik példának. Más elvek érvényesek a nyelvnek a mindennapitól eltérő funkcióira. A szép-irodalmi szövegekben és az egzakt tudományok szaknyelvében számos olyan struktúrának van fontos szerepe, amelynek tanulása vagy fordítása a két nyelvcsalád közötti, egyébként kevésbé zavaró eltéréseket hoz felszínre. A sokféle igeneves szerkezet, a nominalizálás nehezen sajátítható el magyar logikával. Anyanyelvünk régóta fejleszti, gazdagítja ugyan saját alárendelő rendszerét, egykor a latin segítségét is igénybe vette, mégis nehezen versenyezhet mind az orosz, mind a nagy nyugati szaknyelvek többszörösen alárendelő építkezésével. Anyanyelvünk alkalmas ugyanazokra a közlésekre, amelyeket más nyelveken leírnak a tudósok, szakírók, a szakfordítás a bizonyosság rá — csakhogy másféle struktúrákkal. Az ellentét feloldásához az egyénnek különleges nyelvi ismeretekre (anyanyelvi ismeretekre is) és szakmai kompetenciára van szüksége.

7. A magyar—indoeurópai különbségek jó része valóban megnehezíti a tanulást, ha külföldiek tanulnak magyarul.

V. A részletkérdések után próbáljunk átfogóbb érvényű választ adni arra a kérdésre, hogy hátránnyal indul-e a magyar nyelvtanuló. Egy általános tényt már említettem: az egyezések nem mindig könnyítik meg a tanulást, így joggal feltételezhetjük, hogy a különbség és a nehézség közé nem kell egyenlőségjelet tenni.

A legfontosabb tényezők: *a)* A magyar nyelv, bár eredeti rendszerének alapjait jórészt megőrizte, európai nyelv lett. Sauvageot latinizálódásról beszél, de az európai társadalmi és kulturális fejlődéshez való csatlakozásunknak legalább akkora a szerepe, mint az évszázados latin hatásnak. *b)* Ennek következtében anyanyelvünk jól egybevetethető az európai nyelvekkel. (L. Korponay Béla: A gyakoriság kifejezője az angolban. Modern Nyelvoktatás, TIT, Budapest, 1971. 69). Mind az *a)*, mind a *b)* beszédes bizonyítéka: műfordításirodalmunk. *c)* A nyelvtanítás szempontjából igen fontos, hogy a magyar jól használható a célnyelv metanyelveként. Ugyanezt valószínűleg nem mondhatjuk a tibetiről vagy az afgánról, jöllehet az utóbbi indoeurópai eredetű.

Összefoglalásul: 1. A magyar a gyakorlatban többnyire nem az indoeurópai nyelvekkel, hanem egy nyelvvel vagy a nyelvek egy csoportjával (pl. szláv), illetve típusával áll szemben, mert az adott szerkezet a tanult nyelvekben nem általános (mint pl. a nyugati nyelvek igeidőrendszere), még ha ősi indoeurópai elemekből áll is. 2. Viszonylag szűk azoknak a szerkezeteknek a köre, amelyeknek értelmezését semmiképpen nem lehet a magyar tanuló nyelvi tapasztalataihoz kapcsolni. 3. A magyar is európai nyelv, legalább

annyira kötődik a tanított nyelvekhez, mint amennyire eredete megkülönbözteti tőlük.

A „mit hasonlítunk össze mivel” kérdését így is fogalmazhatjuk: melyek azok a nálunk uráli vagy finnugor, a célnyelvekben indoeurópai sajátosságok, amelyeknek össze nem illése különleges terhet ró a magyar nyelvtanulóra. Akadnak ilyenek, de nem akkora számban, hogy a magyarok hátrányos helyzetéről beszélhetnénk. Vannak anyanyelvünknek jellegzetességei, van ősi öröksége, de a nyelvi idegenség nem létezik. A nyelvtanulás, a kivételes tehetéseket nem számítva, mindenkinek és mindenütt nehéz. Ne tegyük meg bűnbaknak anyanyelvünk eredetét. Ha kudarcokat észlelünk, annak főként történelmi, társadalmi és nyelvpolitikai okai vannak.

Bán Ervin

Közmondásgyűjtemény egy 1823-ból való tankönyvben

A 19. század első évtizedeiben a soproni evangélikus líceumban — hasonlóan a többi, hazai középiskolához, gimnáziumhoz — a tanítás nyelve a latin volt. Ahhoz, hogy a diákok a szükséges tananyagot elsajátíthassák, előzőleg alapos latin nyelvi stúdiumokra volt szükségük. Ez a donatusban vette kezdetét — a latin előkészítő osztályban —, majd a grammatikai osztályokban folytatódott, évekig. A minél eredményesebb latintanulás érdekében általában megtiltották a tanulóknak, hogy egymás között az anyanyelvükön társalognanak. Így még a baráti beszélgetések is a latin nyelvgyakorlást szolgálták. Azt gondolhatnánk, hogy ilyen módon teljesen háttérbe szorult az anyanyelv tanulása — Sopronban két anyanyelv, a magyar mellett a német is.

Általában az idegen nyelv elsajátítása csak úgy lehet eredményes, ha biztos anyanyelvi készségekre épül. A soproni iskolába érkező, többnyire 10 éves tanulók bőséges anyanyelvi magyarázatok segítségével kezdhették a latin tanulását, ha nem részesültek is önálló magyar anyanyelvi oktatásban. Az a latin nyelvtankönyvük, a „Donatus”, amelyet az iskola egyik grammatikatanára, Sztrokay Ignác szerkesztett a donatista tanulók számára, jól példázza a latin nyelvtanulás kapcsolatát az anyanyelvvvel. A nyelvtani példák, ragozási gyakorlatok 3 nyelvűek a könyvben; a latint magyar és német példaszövegek támogatják s teszik érthetővé a diákoknak. Így elképzelhető, hogy a magyar nyelvet is gyakorolták a latinnal való szoros kapcsolatában. Ebben az iskolában már amúgy is jelentős hagyománya volt a magyar nyelv ápolásának, tanulásának, hiszen már a 17. században is készült itt egy — bár latinul írt — magyar nyelvtankönyv; Kövesdy Pál írta, „Elementa lingvae Hungaricae” címmel.

Igazán van azonban Czuczor Gergelynek, aki a reformkor elején bírálta a hazai gimnáziumokban a „magyar nyelv állapotját”. Azt írja, hogy így a latin árnyékában, csak úgy melleleg tanulja a diák az anyanyelvét, és csak valahogy úgy, olyan eredménnyel, amilyen a festett növény az „írottképen” — sem illatja nincs virágjának, sem íze gyümölcsének.

A soproni Donatusban azonban olyan tananyagrészek is vannak, ahol a két anyanyelvnek íze is van, meg illatja is! A könyv nyelvgyakorlásra szánt, 3 nyelvű szentenciagyűjteményt is tartalmaz; a latin mondások mellett ízes

magyarsággal, népies humorral kifejezett közmondások vannak, s ezeknek német nyelvű megfelelői is hagyományos, népi bölcsességeket mondanak. A latin szentenciát tehát nem szó szerinti fordításban tanulta a diákság, hanem ezeknek magyar és német értelmezését, tartalmi megfelelőjét. Ebben, a kis tananyag részben a magyar nyelv nemcsak szolgálja a latint, hanem önálló nyelvi jelenség, társa a latinnak, egyenrangú vele.

A közmondások között sok olyan is van, amelyet a falusi tanulók otthonról már jól ismerhettek — most megtanulták latinul is! Így az ismerős és kedvelt szöveg segítette a latin szóhasználat jobb megértését, meg a fordítási gyakorlatokat is. Ezekkel a magyar közmondásokkal és a másik két nyelven való értelmezésükkel nemcsak az anyanyelvi tudásuk gazdagodott, hanem gondolkodásuk is.

Ebben a közlésben felsoroljuk a soproni Donatusban található valamennyi közmondást, latin és német értelmezésükkel együtt, mert így mutatkozik meg a magyar közmondások nyelvi szépsége. Az eredeti helyesírástól csak annyiban térünk el, hogy a hosszú *f* helyett *d*-t írtunk, elhagytuk az *a'* névelő és az *'s* kötőszó vesszőjét. A német szövegben a gót betűformák helyett latin betűs írást alkalmaztunk, megtartva a korabeli német helyesírási sajátosságokat; az *γ*-t és a *β*-t is, bár megjegyezzük, hogy ezek használata nem egységes a szövegben.

Adagia et Sententiae

A

Ad calendas graecas. Auf Sankt Nimmerstag. Zu Pfingsten auf dem Eise. Soha napján.

Asinus ad lyram. Er versteht sich darauf, wie eine Gans auf die Musik. Tud hozzá, mint a bagoly a Muskához.

Ante lentem auges ollam. Du verkaufst die Bärenhaut, ehe noch der Bär gestochen ist. Még meg sem fogtad s már mellestted.

Asinus esuriens fustem negligit. Es muß gegessen seyn Währen schon alle Bäume Galgen. Elszenvedi a szamár a verést, csak ennie adjanak.

Alia terra, alios mores postulat. Ländlich, sittlich. So manches Land, so manche Sitten. Ki hol lakik, annak törvényét tartja.

Ante victoriam triumphum ne canas. Fröhlocke nicht, die Karte liegt noch auf dem Tisch. Nem kell a győzödelem előtt tapsolni.

Assideat valvae non invitatus honeste. Ungeladene Gäste setzt man hinter die Thür. Hivatlan vendégnek ajtó megett a helye.

Adde parum modico, magnum cumulabis acervum. Viel Pfennige machen auch Geld. Tseppenként, tseppenként a hordó meg-töltetik.

An nescis longas Regibus esse manus. Großer Herr Hände reichen weit. Messze elérnek a nagy Urak kezei.

B

Breviter sed nervose. Kurz aber gut. Röviden, de velősen.

Bruta fulmina. Hundsgewall kommt nicht in Himmel. Nem hallik eb ugatás menyországba.

C

Currus bovem trahit. Man spannet den Wagen vor die Pferde. Simon Biró hajtya a lovat.

Cantabit vacuus coram latrone viator. Wo nicht ist, da hat der Kaiser sein Recht verloren. Nem fél a koldus fosztástól. Nem fél a német, hogy levonják a gatyáját.

Corvus corvo non eruit oculos. Eine Krähe hakt der andern die Augen nicht aus. Nem vágja ki egyik varju a másiknak a szemét.

Canis timidus vehementius latrat, quam mordet. Furchtsame Hunde beissen nicht so leicht. Félnék eb csak ugat, de nem igen marhat.

D

Deficiente pecu — deficit omne nia. Geld mach den Markt. Für nichts kriegt man nichts. Pénzzel járják a vásárt. Kinek üres erszénnye, üres a szekrénnye.

Dii labore omnia vendunt. Gott hat uns die Hände nicht umsonst gegeben. Isten is munkára fizet.

Dat veniam corvis, vexat censura columbas. Kleine Diebe henkt man, vor den grossen zieht man die Hüte ab. Latornak arany lántz, jámbornak nehéz tántz, ítéltetik Biráktól.

Dum ferrum candet, cudere quemque decet. Trink, weil du beim Brunnen bist. Addig üst a vasat, míg meleg. Addig hámozd a hársfát míg hámlik.

E

E squilla non nascetur rosa. Eine Eule brütet keinen Falken aus. Nem léssen bagolynak soha sólyom fia.

Evitata charybdi in scillam incidi. Ich bin aus der Trause in Platzregen gekommen. Essőt kerülvén vízbe estem.

Est commune mori, mors nulli parcit honori. Es klopft der Tod bei allen an, beim Kaiser wie beim Bettelmann. Senki halállal áldomást nem ivott.

Et mihi sunt vires, et mea tela nocent! Mein Bock hat auch Hörner. Az én kardom sem fűzfa.

F

Festina lente. Eile mit Weile. Langsam kommt man auch zum Ziel. Lássan járj, tovább jutsz.

Figulus figulum odit. Ein jeder beneidet seinesgleichen. Kováts kovátsra irigykedik.

Frustra malefici deprecantur patibulum. Es hilft kein Panzer für den Galgen. A ketske sem menne a vásárra, de tsapják hátúl.

Fertilior seges est alieno semper in arvo, vicinumque pecus grandius uber habet. Des Nachbarn Kuh, hat immer eine grösser Eyter. Mindenkör kövérebb a más ember szalonnája.

G

Grata quies post exhaustum solet esse laborem. Nach gethaner Arbeit ist gut ruhen. Munka után édes a nyugodalom.

Gratia Magnatum nescit habere statum. Großer Herren Gnade ist an Hasen Hasen Schwanz gebunden. Nagy urak szerelme, kedveknek öröme, jár gyakrabban nyúl hátán.

H

Homo proponit, Deus disponit. Der Mensch denkt, Gott lenkt. Ember tészén fel, de Isten igazgatja annak kimenetelét.

I

Ignavis semper feriae. Faule Leute haben immer Feierabend. Mindenkor ünnepe vagyon a rest embernek.

Inveterata sapit, quod nova testa capit. Jung gewohnt, alt gethan. A melly új fazékban fagygyú volt s korsóban, mindenkor fagygyús szagú.

In canibus non est, ut moriantur equi. Man darf ihm die Schuld nicht beimessen. Nem ebre bízták a ló halálát.

L

Lupus in fabula. Wo man des Wolfs gedenkt, da ist er nicht weit. Farkast emlegetnek, s a kert mellett kullog.

Mala ultro adsunt, vel; Adest ad portam malum. Man darf die Läufe nicht in den Pelz setzen. Nem kell a nyaváláért követet küldeni.

Manus manum lavat. Eine Hand wäscht die andere. Egygyik kéz a másikat mossa.

Mendicus mendico invidet. Es ist dem einen Bettler leid, daß der andere vor der Thür stehet. Egyik koldus a másikat gyűlöli.

Mulum muli scabunt. Sie verstehen einander wohl. Ein Hund flöht den andern. Tudják egymás dolgát. Eb ebnek barátja.

Malum vas non frangitur. Unkraut verdirbt nicht. Ha valami jó vólna, már régen oda vólna.

Mendicorum loculi semper inanes. Bettelfäche haben keinen Boden. Soha nem elég a koldúsnak.

Messe tenus, propria vice. Man muß sich strecken, nach seiner Decken. Tsak addig nyújtózzál, még a lepel ér.

Mendico ne parentes quidem amici. Arme Laute müssen jedermanns Schuhsetzen seyn. Mindenütt el-vettetett a szegény.

Morbida facta pecus totum corrumpit ovile. Ein räudiges (krätziges) schaaf, macht die ganze Heerde räudig. Egy rühes juh az egész nyáját meg vesztegeti.

Male agitur cum Domino, quem villicus docet. Wo der Herr von seinem Schäffern lernen muß, da ist die rechte Höhe. Nyomorult gazda az a kit a szolga tanít.

N

Noctuam Athenas mittere. Wasser in die Donau tragen. Dunába vizet hordani.

Nihil gratis. Geld ist die Losung. Umsonst ist der Tod. A Krisztus koporsóját sem őrizték ingyen.

Necessitas durum telus. Muß ist eine harte Nuß. Nagy dolog a szükség.

Nosce te ipsum. Greif in deinen eigenen Busen. Nyúlj magad kebelébe.

Nox nemini amica. Die Nacht ist des Menschen Feind. Senkinek se barátja az éjtszaka.

Non curat lupus numerum. Der Wolf frißt auch wolgezählte Schaaf.

Nem gondol a farkas a bárányok számával.

Non omnia possumus omnes. Es sind nicht alle gleich, die mit dem Kaiser reiten. Nem élhetünk mindnyájan nagy Urak módjára.

Nudus spoliari non potest. Wo nichts ist, da nimmt der Tod nichts. A hol semmi nints, Isten sem vehet onnét.

Ne Hercules quidem adversus duos. Viele Hunde sind des Haasen Tod. Sok lúd disznót győz.

Non procul a proprio stipite poma cadunt. Der Apfel fällt nicht weit vom Stame. Nem messze esik az alma fájától.

O

Omnia tunc bona sunt, quando clausula bona est. Ende gut, alles gut. Botskorban keresni, Tsismában költeni, esik bötsületedre.

Omnia tempus habent. Alles hat seine Zeit. Mindennek vagyon ideje.

Ovem lupo committere. Den Bock zum Gärtner machen. Ebre bizni a hájat.

P

Parvum parva decent. Darnach der Mann, so brät man ihm die Wurst. Kitsiny legényt, kitsiny pallos illet. Ein kleiner Vogel braucht ein kleines Nest.

Praestant praesentia futuries. Besser ein Sperling in der Hand, als ein Storch auf dem Dache. Jobb ma egy veréb, mint holnap egy túzok.

Par est fortuna labori. Wie die Arbeit, so der Lohn. Minémü a munka, ollyan a jutalma.

Paupertas nulli loco alligate. Armuth ist überall daheim. Mindenütt szegény a szegény.

Plus aloës, quam mellis. Das sind überzuckerte Pillen. Több a búva, mint a java.

Plus potest, qui plus valet. Der Stärkste hat das Recht. Erőtlent az erős tsak a zsákba rázza.

Posteriora cogitationes sapientiores esse solent. Wann die Herren vom Rathhause gehen, so sind si immer klüger. Mikor az Urak a tanátsból fel-kelenek, mindenkor okosabbak.

Q

Quod rarum, carum. Seltsame Dinge sind angenehm. Minden ujság kedves.

Qualis Rex, talis grex. Wie der Herr, so der Knecht. Wie der Hirt, so die Schaaf. Minémü az Ura, ollyan a szolgálja.

Qualis interrogatio, talis responsio. Wie man einen grüßet, so dankt man ihm wieder. Minémü a köszönet, ollyan a felelet.

Qualis mater, talis filia. Die Tochter wie die Mutter. Minémü az anyja, ollyan a leánya.

Quandoque bonus dormitat Homerus. Es stolpert auch zuweilen ein Pferd, das doch vier Füße hat. A négy lábú is botlik néha.

Quilibet suae fortunae faber. Jeder Mensch will den besser Theil. Kiki maga szerentséje kovátsa.

Quisque suos manes. Niemand ist ohne Gebrechen. Kinekkinék tulajdon bibéje.

Quod differtur, non aufertur. Lange geborgt ist nicht geschenkt. A halasztást nem mindég követi a meg-botsátás.

Quod capita, tot sensus. Wie viel Köpfe, so viel Sinne. Valahány ember, annyi értelem.

Qui semel malus, semper malus. Wer einmal stiehlt, bleibt immer ein Dieb. A ki egyszer lop, mindenkör tolvajnak tartják.

Quod tibi tute intrivisti, exedendum tibi est. Hast du dir selbst gekocht, so iß es auch aus. Ha aprítottad, meg is egyed.

Quod in animo sobrii, id in Lingva ebrii. Trunkener Mund, redet aus Herzensgrund. Józán a mit gondol, részeg arról papol.

Qui non habet in aere, luat in corpore. Ist dir dein Beutel leer, so gib den Rücken her. Ha nints pénze, fizessen bőrével.

R

Rem acu tetigisti. Du hast errathen. Jól találád!

S

Sapientum octavus. Das fünfte Rad. Tizenharmadik Apostol.

Sus Minervam. Das Ei will klüger seyn, als die Henne. A tyukmony okosabb akar lenni az annyánál.

Sero sapiunt Phryges. Wenn die Kuh aus dem Stalle ist, ist das Zumachen zu spät. Kár nyitja bolondnak szemét.

Similis simili gaudet. Geich und Gleich gefellt sich gern. Meg-találta a zsák a feltját.

Surdo narras fabulam. Es hilft kein Sagen bei ihm. Er läßt zu einem Ohre ein, zum andern aus. Siketnek mondasz mesét. Falra hányod a borsót.

Suum cuique pulchrum. Einem jeden Lappen, gefällt seine Kappen. Minden róka a maga farkát ditséri.

Sementem alii faciunt, alii metunt. Einer mach den Beutel, der andere schneidet ihn ab. Egyik tsinál erszényt, s másik le-metszi azt.

Sceptra gerunt mures, ubi felis non habet aedes. Wenn die Katze ausgehet, haben die Mäuse ihren guten Tag. Matska mikor szunnyad, az egerek tántzólnak.

T

Tarde venientibus ossa. Nach dem Essen mein Gast. Későn járónak tsont a vatsorája.

Tunica pallio prior. Das Hemd ist näher als der Rock. Közelebb az ing a tsuhánál.

Tute vivit, qui bene vivit. Wer recht thut, darf sich vor keinem Teufel rüchten. Akár ki mit szóljon, tsak te élj jámborul.

Tua quod nihil refert, percontari desinas. Was einen nicht brennt, soll er nicht blasen. A mi nem égeti nyelved, azt ne fujjad.

Tolluntur in altum, ut lapsu graviore ruant. Wer hoh seitgt fällt tief darnieder. A ki nagyot hág, nagyon esik.

U

Ut sementem feceris, ita metes. Wie du dir wirst säen, so wirst du dir auch ernten. A ki mint vet, ugy arat.

Urit mature, quod vult urtica manere. Es brennt bei Zeiten was eine Nessel ist. A mely fából horog akar lenni, idején a föld felé nő az.

V

Veritas odium parit. Wer die Wahrheit geiget, dem schlägt man den Fidelbogen um den Kop. Mondj igazat s bétörík a fejed.

Via lethi omnibus calcanda. Alle Menschen müssen sterben. Mindennek meg-kell a halált kóstolnia.

Vana est sine viribus ira. An geringer Leute Zorn kehret man sich wenig. Mérgében mind ki töri a fogait.

Vino vendibili hedera non opus. Ein gutes Pferd findet mah auch im Stalle. Tzégér nélkül is elkél a jó bor.

A múlt századi, soproni evangélikus líceumi donatista diákok kis latin nyelvtankönyvében levő közmondásgyűjteményt a szerkesztő Sztrokay Ignác grammatikatanár — a többi latin nyelvtani anyaggal együtt — Dunai Imre miskolci ev. líceumi tanár hasonló Donatus könyvéből vette át. Elhagyta azonban belőle a szláv részeket, amelyekre Miskolcon szükség volt, de Sopronban nem. Sztrokay Ignác Donatusa a soproni Schrabs nyomdában készült.

Bencze Bernadett

Szövegmutatvány Kisszékely nyelvjárásából

I. Történeti és nyelvjárástani bevezető. A középkori Tolna megyében több Székely nevű településsel is találkozunk. Ismerünk pusztán Székely alakot mutató helynevet (1443: *Zekel*), valamint különféle előtagokkal ellátott *-székely* formákat: 1324, 1416: *Parartzekul*, *Parartzekel*; 1329: *Louaszcekul*; 1361: *Pispukzekel*; 1428: *Alsowzekel*, *Felsewzekel*. Az előtagok a Székely nevű települések lakóira (lovász, paraszt), tulajdonosára (püspök), illetve egymáshoz való térbeli viszonyára (alsó, felső) utalnak. Lokalizálásuk, illetve ma létező, hasonlóan *-székely* utótagot viselő Tolna megyei községekkel való azonosításuk bizonytalan. Csánki Dezső szerint a mai Nagyszékelynek *Parasztzékely*, Kisszékelynek pedig alkalmasint Püspökszékely felelhet meg. Püspökszékelyről tudjuk, hogy a pécsi püspök tulajdona volt, s mint vásáros hely a középkori települések rangosabb csoportjához tartozott (Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában III. Bp. 1897. 450). A legfrissebben ismertté vált török adatok azonban — úgy tűnik — módosítják a Csánki által adott azonosítást. Azon adatból, hogy Donád (később Donát) pusztá a török defterekben Püspök-Székél után, illetve annak közelében bukkan fel, Dávid Géza arra a következtetésre jutott, hogy Püspökszékelynek éppen Nagyszékely, míg *Parasztzékely*nek a mai Kisszékely felel meg. Kétségtelenül Püspökszékely volt a nagyobb, mivel ott 1565-ben 45 kaput írtak össze a *parasztzékelyi* 20 kapuval szemben, 1570-ben 60-at 35-tel szemben, de általában a török összeírások valamennyi mutatója szerint Püspökszékely lényegesen nagyobb, népesebb település volt *Parasztzékely*nél.

Becses emléke Kisszékely XVI. századi történetének a török defterek jóvoltából több évből (1546, 1552, 1565, 1570, 1580, 1590) ránk maradt névsor, amely kisszékelyi lakosok nevét nagy számban örököltette ránk. Ennek alapján megállapítható, hogy népessége a jelzett időben tisztán magyar, s mivel az első és utolsó összeírás között 44 év telt el, a nevek összevetése még arra vonatkozóan is következtetni enged, hogy a Dósa, Ágyán vagy Ágyján, Sós, Kesztőc, Mihál és Bozsán családok laktak több generáción át a faluban (minderre l. Dávid Géza: A simontornyai szandzsák a 16. században. Bp. 1982. 121, 128, 174—175, 278, 294, 312—313).

A következő bepillantást a *-székely* nevű Tolna megyei falvak történetébe az 1773. évi helynévtár teszi lehetővé. Eszerint Nagyszékelyt helvét vallású németek, míg Kisszékelyt katolikus vallású magyarok lakták (*Lexicon locorum regni Hungariae populosorum anno 1773 officiose confectum*. Budapestini 1920. 270). Az 1863. évi Magyarország helynévtára c. kiadvány (Pest, 1863. 446, 576) szerint Kisszékelynek 1128 magyar nyelvű lakosa volt, míg Nagyszékelyt 2439 német és magyar nyelvű vegyes lakosság lakta. A „Tolna megye földrajzi nevei”-ben szereplő adatok alapján (Bp. 1981. 90, 96) Kisszékely 988, Nagyszékely pedig 1075 főnyi lakossal rendelkezett az anyaggyűjtés lezárásakor. Kisszékely földrajzi névanyaga tisztán magyar, míg Nagyszékelyé vegyesen magyar és német nyelvű. Az 1864-ből származó Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés szerint a nagy-

székelyiek még emlékeztek arra, hogy „az itteni református vallású német lakosság 1720^{ik} évben telepedett meg”. 1864-ben Kiszékely nevét a Székelyi családtól származtatták a falu hiedelme szerint (Gaál Attila – Kőhegyi Mihály: Tolna megye Pesthy Frigyes helynévtárában. A szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve VI–VII. 283, IV–V. 322).

Ami Tolna megyei *-székely* nevű falvaink nevének etimológiáját illeti, Nagy- és Kiszékely nevében a *-székely* utótag — a történeti adatok alapján — nem újabb kori székely betelepüléssel kapcsolatos, hanem középkori eredetű. Kiss Lajos szerint a település neve „székely népnévből keletkezhetett. Lehet 10. századi törzsi jellegű helynév” (FNESz. 344, 601). Nem elképzelhetetlen, hogy a települések nevüket személynévből nyerték. Mindenesetre Kiszékely lakosságának magyar volta a rendelkezésünkre álló adatok alapján sok évszázadon át bizonyítható, s Nagyszékely is csak a török utáni telepítéskor kapta német lakosságát.

Kiszékely nyelvjárásának típusba sorolása a következő, korábbi kutatási eredmények alapján történhet.

a) Kálmán Béla (Nyelvjárásaink Bp. 1966. 71–72): „A dunántúli nyelvjáráshoz számíthatjuk Somogy megye északi harmadát, Veszprém nagy részét, a régi Győr megyét, Tolnát, Fejér megyét”; „Hangsín tekintetében a nyugatival szemben monoftongusos.”

b) Imre Samu A mai magyar nyelvjárások rendszere (Bp. 1971. 338–9) c. monográfiájában kisebb tájegységekhez köthető nyelvjárásokat is megkülönböztet, így — többek között — egy Balaton vidéki nyelvjárástípust, amelynek „Területe: A Balaton távolabbi környéke, tehát a mai Veszprém, Fejér, Somogy és Tolna m. egyes részei”; „Nem sorolom ebbe a típusba — írja Imre Samu — a D-13, 18, F-4 pontokat, mert bár sok lényeges vonásukban idehúznak, eléggé gyakori bennük az *ó^u*, *ő^ü*. *éⁱ* típusú kettőshangzó, ami a közép-somogyi nyelvjárástípussal való kapcsolatukra utal”, ezért „mindegyiket átmeneti pontnak tekintem”. (A Magyar Nyelvjárások Atlaszának F-4 kutatópontja Kiszékely.) Az egyes nyelvjárásokban meglévő magánhangzók és mássalhangzók rendszere alapján Imre Samu 18 nyelvjárástípust különböztet meg (néhány típuson belül több altípussal). Kiszékelyt (F-4) 20 társával a III/b altípusba sorolja (i. m. 65), amelynek magánhangzó-rendszere a következő:

<i>u</i>	<i>ü</i>	<i>i</i>	<i>ú</i>	<i>ű</i>	<i>í</i>
<i>o</i>	<i>ö</i>	<i>ë</i>	<i>ó</i>	<i>ő</i>	<i>é</i>
	<i>a</i>	<i>e</i>		<i>ã</i>	<i>ē</i>
			<i>á</i>		

Mássalhangzók: mint a köznyelvben.

c) Szabó Géza A magyar nyelvjárások c. egységes jegyzetében (Bp. 1980. 116) a déli nyelvjárástípusba sorolja Somogy megyét — északi része kivételével —, Baranyát, Tolna megyéből Sárközt, Szlavóniát és a Duna mentét.

A fenti kutatási eredmények, illetve besorolási nehézségek miatt úgy véltem, hogy a Kiszékelyben élő és lassan változó nyelvjárásnak a vizsgálata néhány hasznos következtetésre ad lehetőséget. A nyelvjárás gyűjtést általános jelleggel indítottam, ahogy ezt Márton Gyula megfogalmazta: „Ha a nyelvjárás nyelvi rendszerének egészét vizsgáljuk, ha a nyelvjárás minden szempontból tanulmányozzuk, gyűjtésünk általános jellegű” (Magyar nyelvjárás. A Babes-Bolyai Tudományegyetem jegyzete. Cluj, 1972. 62). A gyűjtés módja szerint a közvetlen, aktív (beavatkozó) módszert követtem — magnetofonnal a helyszínen (Márton: i. m. 63). Több adatközlővel beszélgettem, s készítettem fölvételt, de a régiségnek, a nyelvjárásiaságnak kedvezve most a legnépibbnek, legfzesebbnek mondható mutatószöveget választottam ki közlésre. Tisztában vagyok azzal, hogy több adatközlőtől gyűjtve több alakváltozat és még változatosabb nyelvjá-

rási állapot képe bontakozik ki szemünk előtt (eddigyi kisszékelyi gyűjtéseim is ezt sugallják). Mind szociolingvisztikai, mind nyelvjárástörténeti szempontból tanulságos egy olyan falu nyelvjárásának föltérképezése (esetleg a környező falvakkal összevetve), amely „egy letűnőben levő nyelvhasználat elhaló maradványai”-t (Deme László: A hangfelvételes nyelvjárás kutatás jelentősége, MNy. II. 12) is bemutatja, „a variánsok más része viszont a jövő fejlődés csfáját és irányát rejtheti magában” (i. m. 12). Nem néprajzi témájú beszélgetést folytattunk, de úgy gondolom, hogy egy dolgos élet lefrásának kultúrtörténeti értéke lehet.

A szövegek lejegyzésében a Magyar Nyelvjárások Atlaszának hangjelölési rendszerét követtem. A beszédszüneteket mondatközben és mondatok között is | vonallal jelöltem. Jankó Vincéné Schiszler Júlia — adatközlőm — tősgyökerez helyi lakos, 1907-ben született. A közlött lejegyzés felvétele 1983. augusztus 22-én történt Kisszékelyben.

2. Szövegek özlés

Péti Feri bácsiná oť vót a riporter. Asztánd akkor az aszt monta nekije, hogy aszongya, | gyűjőn, | qsztánd akkor | danűjon ety szép magyar nő^utát, mer hát ű riporter, qsztán hát qszt akar ijen szép magyar nó^utákat. Aszongya a Feri bácsi neki : Hát én nem tudok, aszongya, ám bor nekiün danűni, ahq még is köll ám kenni a törkomgt. Oszt akkor hozott neki ez a riporter egy liter bört, akkor ivott a Feri bácsi, qsztánd akkor elkeszte neki danűni a nő^utákat, a régi nó^utákat. Hát én még a | rádió^uba is még a nem rég is hallottam, hogy : Kisszéköli templom tornya tyuhaj de magos, rá van írva a babám neve, jaj de aranyos. Ejszet a nő^utát még mindíg hallom a rádióba is.

Legyen szíves, beszéljen a gyermekkoráról ! Mikor született Juli néni ?

Ezérkilenc' százshédbé. It Kisszékéjbe. Akkor tizenkét éves koromba eméntünk a apámma — anyámmal a | tárlóra aratnyi.

Testvére volt ?

Vót. Vót. Egy lány még ety férfi. Én hédbé születtem, másik testvérém tízbe, a férfi testvérém, a lekkissebbik tízennégybe. Apánk még akkor a háborubq vót, az alsó vilákháborubq | hadifokságq, akkor szegény anyám meg öreganyám | az édésanyámngk | hajtotta a lovakot, fuharzott | vatkérbé az erdészetnél. Akkor még emént gany | trágyát hordani | oť vatkérbé, télén | abba a hídgbe. Akkor a Kuruc mestért | tanított is vót még hát mestér, | asztánd akkor aszt még hurcúta Néméd^lre, hát akkor nem vót sē busz, sēmmi. Asztá vitté az álomásq, ha éjjel köllöt mēnni, akkor éjjel vitté, ha nappā köllöt mēnni, nappā vitté. A háboru alatt, mikor az apám fokságq vót. Asztánd akkor, hát ugyē | min' mēk csak vótunk. Én vótam az időssebbik, mikor emēntek dó^ugozni öreganyám még anyám kocsvā még ló^uvā, | az anyám szántott, akkor még még a zapszénát is lēkaszátq, csak ippēn rétēt aszt má nem futta. Akkor az öreg (érthetetlen név) susztēr, aZ még, hát ugyē némigēn vót embēr, aZ még lēaratta valahogyan aszt a kis eléségēt. Hát | ijembé étünk. | Mikor apám még'gyütt, akkor kimēntünk a tarlóra, qsztq ēvíttek réggē én még kocsvā, mer vótak lovak, asztq ēvíttek kocsvā. Asztánd akkor | anyám szētte a markot, én mēk husztam a kötelet, ahogyan tuttam, tērítētem lē, oszt abba rakta a márkot az anyám. Mikor qsztq uGY végigértünk a fō^udōnn, akkor qszt bekötötték apámmā, ém még addik pihentem. Akkor a másik rēndbe akkor mē mégin köllöt tēríteni a kötelet. Abba a nagy melegbe. De qsztq mēk hozzá mezé^ltláb. Szegény öreganyám aszongya : cselédōm, mer av vót a szavajárásq, ity huzzad a lábodat, akkor nem böki ám a tārly. De a bokám még yan kirőjtosodott, yan lēt. Tērítētem a kötelet. Édősanyám rakta rá a márkot, amit szēdētt, buzát sarló^uvā, a markokba, qszta akko ahun vót egy marok, akkor ott ém lētērítētem ety kötelet. Akkor másik rēndbe annak a tētejüre rakták a márkot. Akkor qsztq ugy újra visszafelé

még bekötözték, akkor má két marok bem vó^ut abba a ké^vl^ebe. Akkor alig vórtam má, hogy öreganyámtól lássam még, hozta a vé^kát a fején, a nagy vé^ka ebédét. Am má ebéd vó^ut, | akkor hát öt maratt öreganyám délután, akkor asz terítette a kötelet, még másik sorban mékkötötte utánuk.

Hány órákor kezdték a munkát?

Hány órákor? Amikor miven üdö^ü vó^ut. Hotyha ojan nagyon száraz vó^ut az é^léség, akkor ē köllöt mēnni nagyon korá, hoty tuggyunk kötelet csinyáni abbu a buzábu. Abbu csinyátuk a kötelet. Mjnk csinyágtuk. Én is csinyágtom, ahogyan tuffgm. | Ahogyan tuffgm. | Akkor mikor apám fokságbo vót, akkor még a Gyurink kis picike gyérék vót, am még mindig akart velük, öreganyámmá még anyámmá mēnni | a után | velük kocsiwā. Akkor nēm akartam, én mēk hát othan köllöt velē maranni velük, a másikkal, ugyē a Katink, az is kisseb vót, akkor ém még yan hé^t éves vó^utam, hé^t-nyo^o éves. | Av vó^utam. | Ásztá akkor | mikor | é^dősanyám | szegény | aszongya, csugd bē a natykaput, hok ki nē tuggyon gyünni. A Gyurink még, | rá^tótam a kiskaput, | am még kibújt a natykapu alatt, fut óra utánuk, ém még a Gyurink után. Asztán hoztam vissza. Rit, rugdūt, karmúta a kezemēt. Ásztá akkor mégis mégbékūt valahogyañ. | Ásztá akkor még még a | majnēm a szemūt is kiböktük neki. Mer ugyē é^dősanyám szegén készített ebédrevalót neki, | az egész kizsgyerék vó^ut, | asztá akkor készitēt neki ebédēt, fžöt tojást vaty hát tejtet vagy amit hát maj débē étessem még, | aggyak neki ēnni. Hát av vót a szerēncse, hogy oan kés vót nálam. Oda a konyha fžgyire lētettek tēnni pakró^ucot, akkor asztán | attam nekijjē tojást ity falatonként ē^v kis kényérrē étettem. A Katink hát as sē, mēnyive^l, oan három évvel vo^ut idősebb, mind a Gyurink, | qstá ajis, nekēm is aggy, nekēm is aggy, qstá akkor ugyē ō is ehēs vó^ut, aszt valaho iGY mēglökte a kezem, mind attam Gyurinknak a szájábō a falatot, qstánd akkor nekilökte szemibe | Katink iGY lököte a kezemēt, hogy üneki is aggyak, qstán neki a szeminek. Nq qstá mikor gyűttek haza | kocsiwā, akkor szalatt má a Gyurink. De mind asztá ritt a gyérék, osztá csak lēfektettük, elātattuk. Akkor szalatt elēbük, mire gyűttek kocsiwā, má harmadik szomszéd ellen szalatt elēbük, aszt fžvötték a kocsiwā | Gyurinkat, a kizsgyerékēt, qstánd akkor | mikor begyűnnek kocsiwā, aszongya é^dősanyám nekünk: Mi csinyátatok evvel, miven ennek a gyérēknēk a szēme? Hát, mondom, sēmmitcsē, hát nēm csinyátunk mjnk neki sēmmitcsē. Hát asztá hájog vót má akkor a szēmin. Az a jō^u, hogy nēm hēgyēs vót a kés, máskép kifojt vóna a szēme. Ásztá akkor vót a Tót Panni nēninek ēty fi^a, az^ok is Simontornyár jártok a Vazs doktorhó. Ásztánd annak is vót ēgy gan kis fájós szemü fi^a, qstá akkor mingyár ajizs gyűtt, qstánd aZ is hozta a kizsgyerékēt még é^dősanyám is, ki sē fokta a lovqkat, mingyár Simontornyára asztá vitték a gyérékēt, osz uGY vötték lē a hájogō a szemirü. Ijēnekñ köllöt körösztümmēnni má kislánkoromba.

Fžzni kellett-e itthon?

Fžzni nēm fžsztem. Csak mire hazagyűttek, akkor az egész udvart ēsöpörtem. Minden rendbē vót. Még hát ugyē gyűtt a jō^uszág, tehén vagy valami, aszt is mékkötöttem. Disznō^ud bēcsuktam. Hát. Ijēnetek má akkō mēk köllöt csinyáni.

Mit fžztek, mikor a nagymama a földre kivitte az ebédet?

Baromfit váktak. Lēvst is, pörküttet is, még asztá sūtött is. Hun rétest, hun eszt, hun eszt. Fejn vitte a nagy véka ebédēt. Lē hozzá Natyközépsdōē, majdnem Lō^urincig ē köllöt hozni.

Hány kilométer lehetett az?

Hány? Három kilométer van biztos. Annyira ē köllöt hozni ja zēbédēt nekijjē.

Mikor ment férjhez Juli néni?

Én? Huszonöbde. Huszonöbde kerütem ide, ebbé a házbó. Anyósóm is vót, meg apó^usom is vót. Még még akkor a zurammak vót eGY testvére, az még ithun vót. Az még utánno egy évre mi esküvőnk után mént férjhöz. Léán vót. | aki most is él, ot van Pestén, | az még él, az az egy él belülük. Hatán vótak testvérek, egy mékhát az első vilákháboruba, a Józsijuk, | akkor asztá öten megmarattak, három gyerek mék két lán. Asztánd akkor ez a lekkişsebbik lány egy évvel időssebb, mind én, | asz hatos, hadbéli, gsztán mondom utánno évbe mént férhő. Addig ithun vót a'is. Azutátu fogva én id dógozok | ebbé a házbó. Akkor a | huszonöbde vót a zeskiüvőnk vagy a lakodalmunk, akkor a Mari született, a lányom, huszon'nyódzba. Akkor huszon'nyóc április⁴ba született huszonötödikén, április huszonötödikén, bucsu másnaptyán, emlékezgetés.

Bábaasszonnyal szült?

Még akkor báboasszo vót, it lakott átellembé a Bőrcsné, | asztánd akkor aszt napam huta át, gsztán az uram tesvérgye siófoki vót, akkor réggé el akart má haza menni | akkor hát nem | izé engéte vagy nem mént é, aszongya, megvárgyo, kíváncsi, gyerek-é, gyerek lész-é vaty kislá, | megvárgyo, mos má nem mén el addig. Hát gsztá kislán lett. Az uram még évót egy másik öregemberré, az Innencső-hátró | szöllővesszót raknyi. Hát mikor gyün, mer nagyon gyerekét várt, | nagyon szerette a kizsgyerekekét. Asztánd akkor az Inencső-hátró gyütt haza, gszt a nyulászna a felesége vizér vót lent a kutonn, | aszongya, no csak menny, nem tod, mire mész haza, van naty fjad. Az van örömmel gyüt háza, mikor gsztá észrevette, hogy montuk, hoty kislán, emént a kedve nekijje.

Miért csapták be?

Mektréjfták. Mer mindig a vásárbo mikor eméntünk, má mindig a kicsiszmakot nézte, mer nagyon, az annyira szerette a kizsgyereket, nemcsak tán a züvét, hanem a másét is. A fíjut, a fíjut nagyon szerette.

Nem lett több gyereke?

Nem vót tőp, csak a Mari. Asztánd akkor, | no jó, hát belenyugodott. Hád gszt akkor három évig ét az anyósom még. Mikor a Mari született ápriliszba, akkor júniuszba | ém má akkor a Innencső-hátra eméntem, | szoptattam aszt a picike lán, | ugyé akkor még mi vót, akkor nem vót tőBB | gan három hetes, akkor mán eméntem az Innencső-hátró a szöllőbe dógozni. Débe hazagyüttém mekszoptatnyi, | de akkor má a napam kint rászto ity, hogy ugyé akkor ijen hosszi vánkos vót, ien szögletés, 'kor má abba rászto, mer má annyira ritt, tömkötte a dudlit vaty cuclit a szájábó, dehát abba sémni sé vót. Asztán akkor rászto, egyre rászto.

Hány óra hosszaiig nem evett a baba?

Hát | öt óráig biztos. Asztánd akkor | hát ugyé amugy még | szoktak ám rágni nekik | szégénkének | zsepkendő sarkábó | kényeret cukorral, osztá akkor aszt is belenyomták a szájugbó. Ijen világ vót akkor. Asztán akkor mikor gyüvök haza, mán kinn az ucca közepin rászto igy az ölibé, a kislá még mán kilógott a lábó, asz hittem, má kicsuszik a vánkoszbo. Hát gszt akkor aszongya, jaj de soká gyüsz má, nem birok evvel a kislánnya. Jó van hát, osztán akkor mekszoptattam, akkor enyugodott a kislán. Azutá akkor a másik szöllőbe köllöt mönni, mer még éty szöllő^u vót, | kötöznyi. Akkor emént az anyós. Aszonta, én nem maradok ithun vele, aszongya, marac tē ithun, aszongya, asztánd akkor majd én emegyék. Hát gsztán emént kötözni szöllőbe, am még ott gan rosszul lett, hogy éty szomszéd embér gyüt haza, még ekezdēt vele viccūni, no aszongya, gyere haza, ēviszlek kocsiwā. A Vince is ot vót vele, az uram, aszongya, vigye is é Józsi bátyám, aszongya, mer édesanyám nagyon beteg. Osztá akkor él is hoszta, ēgyütt haza, akkor lēfekütt, ez igy júniuszba vót, lēfekütt, gsztá éty hé'tig ugy zsimbēl-

gött, nem is vót gan sokáig beteg, amugy gan aszmás vót ám má előbre is. Asztán akkor még gyűtöttünk június, | sohasé felejtém ē, | június tizénhatodikán vót, gyűtöttük itt a kert alatt, osztá akkor ott ien ringatós bőső vót, nem ám gyerekkocsi vagy nem tom mi, egy bősőcső. Hát osztán azon az ágyon vót a | napam, osztá oda tettük a bősőcsőt, asztá hát hogy ringatgassa.

Az mit jelent, hogy zsimbelgett?

Uty hoGY betegesködött. Addig hát orvost is hoztunk nekijje. Főkelt még léfekütt. Hát akkor léméntem én gyűteni a kert alá, gyűtöttük föl a szénát, qsztán Vince főgyütt, mer mékszomgyút, főgyütt innya, qszta főyn lē, aszongya, édēsanyámho mēny fő, nem tuggya má ringatni a kislánt. Asztá föl is gyűttem, másngp má mékhāt. Ębbē az aszmábq. Kōhögött is mind, pōködött is mindig. | No akkor qszt szégént etēmgtük, akor oszt it maratt az apō. Gondihattya, hogy asztá ém még akkor nem is meszētem, othun nem kōllöt meszēni | nekēm, mer hát öreganyám még édēsanyám azok ērēndēszték mindēnt. Ijet nem kēllēt nekēm csinyáni. Ęttünk ebédēt, má mikor nagyob lányok vótunk is, akkor mēk csak ēszalattunk onnan hazu jáccani még barát-nōkhō. Asztánd akkor szegény ipam maratt itt, az apō^usom, asztánd akkor aZ még melik évbe hát még, negyvenháromba, addig it vót, addig vel avval vótunk, aszt kōllöt gondozni, azē lett ez ház a mijenk, hogy asztat gondozzuk. Akkor még közbe, mikor mēk hát ét, akkor még ētört a lábq nekijje, azér hogy lēsēt a szqmakazāru, má kicsi vót a szqmakazal, asztán lajtērggāt támasztott oda, nem husza, mer sietēt ētetni, ēkēsēt ē kicsit, ēmaratt a pincē^lnē, | az uram még nem vót ūhqn, a Vince, asztánd akkor odatētte a létrāt, asztánd akkor valahugyan ēcsuszott a szqmakazāná a létra. Asztánd akkor | hát valakinek a lakodalma vō^ut, gvvel a szomszēddal, Fēcerrē, még a feleségivē nēsztük a mēnyasszont, asztánd akkor | aszongya ez a szomszēdnek a felesége, a Kati, aszongya, Juli nēném, aszongya, | a zōreg még miha kijabāng. Hāt szaladunk qra be, ot van a szqmakazāná, ugy vezetük jō ezzē a Fēcerrē, a szomszēddā, mer az uram nem vót ūhun. Asztánd akkor fővzēttük, lēfēkütt. Akkor hazagyim a zuram, aszongya, mi van a papámmal? Montam neki, hōgyan járt. Asztá akkor ki sē fokta a lovakgt, a Kapysi naty-székōli (érthetetlen szó), akko még nem vót sē autōja nekijje, sēmmi sē, uty mēnt el kocsi-val érte, kihoszt. Asztán akkor aszongya a Kapysi, it törōtt ē neki főnt, itten tomorba ez a csont, ez a jōrgōcsont. Aszongya Kapysi, hát aszongya, ez nagyon veszjēs, | de akkor hát Szēkszārdra kōllöt dt, Pincelēhn akkor még nem volt kōrház, Szēkszārdra kōllöt vōna vinni, de aszongya, ez maguknak nem ér annyit ez a ház, amennyibē ez bēlękerül, mer ez hosszi bētękség. De aszongya, ha maga, nekēm monta, ha maga, aszongya, válūja, ém mēg'gyōgyított. Hāt akkor asztá | vāratott velęm | két ijen homogzsākot, ijen hosszit, homogzsākot, aszt mēk kōllöt tōtteni homokkal. A zágy végit még ki kōllöt főrni, āra még ēgy ötven kilōs sūjt kapsūt. Kōllöt vārni ijen kōtō^ut, | ijen rá madzagot | a bokājához, asztánd akkor rá kivürō akkor tették aszt a spārgāt vagy a madzagot, akkor asztá āra akasztották rá | ēty kapocsra, a madzagbu beleakasztották, azon mēgvót, uty hogy nē tuggyon a lábq sēmēre se fordūni. Na hát asztá akkor vótam ám velę hat hónapig a kimbq. Aszongya ja | izē | a Kapysi, hát aszongya | hát ēty kis gongya-baja lēsž velę, mer aszongya hát it pelēnkāznyi kēl, mint a kizsgyerēkēt. Pelēnkāznyi. Már mikor má rá ēty hónap ējárt, de kimbā vót ám, sokat jajgatott, ugyē nem jō vót ot hanyatt ēgy izēba fēkūnni, sokszor jajgatott, ho vēgyük lē, vēgyük lē aszt a sūjt róla. Hāt ha nem szabad, maj mikor a zorvos mongya, akkor lēvesszük. Hāt akkor a zorvos, mikor monta, ho lēvēhetyük mos má, tutta mozdittani a lábāt, asztánd akkor hoztunk ātytālōt, asztá akkor má tutta ēty kicsit magāt emēni, akkor ugyē aszt tettük alá, az ātytālāt. Utāna még ēty hónapra akkor még aszonta az orvos, hogy mos má Jankō bácsi, aszongya, ēty kicsit vęzēd-gessék ám itt a szobāq, próbājāj vęzēdgetni. Hāt ez a Laci, a Sislēr Laci, a szomszēd it vót ēgy este, asztán aszongya neki a Vince, az uram, gyere, Laci ēty kicsit vęzēd-gessük, mer monta az orvos. Hāt ēkēszték vęzēdgetni, az öregnek csak ul lēsēt a feje, a zapōsnak, qsztán akkor elājūt. Visszatették az āgyrq, mer akkor mindig gyűtt az zorvos, onnand ot vót fuha-rossa, akkor majnēm mindēn nap gyűtt az orvos.

Hát ez is sok pénzbe került !?

Sogba hát. Asztán akkor mindig be-begyűtt. Hát éccer | gyűvüing be, mit gondol, akkor mankóvā mént. Vó^ut két makó^u, asztá akkor avvā, | avvā ékezdēt mankóznji. Hát éccē gyűvüing be, gyűvög be a szobábg, étettem odaki, hát így az ágy mellet végig ity csuszkát, így a ké^t ágyná ity fokta az áty szélit, fejit, így mént mggátu, este. Másngp mondom a zorvosnak, jó van, aszongya, még'gyógyul a Jankó bácsi, aszongya csak vezédegetni mos mán. Utóbb asztán akkor mént mankó néküin is, uty hogy bottal, de azér az a lábq éty kicsit röviggyéb lett. Hát éccēr gyűn a nasszéköli orvos, a Kaposi, mer ére szoktak gyűnni, erre a mi uccánkon, a maguk uccájiba, erre innend a Horhoson szokott begyűnni, Temető uccán gyűtt, a Pap Imre bácsi szokta hordani. Hát qszta | gyűn a zorvos, a zapós még, em mán akkor a hatodik hónabba vót, gyűn a zorvos. Hát megláttya a zipamat, hogy botoz, mén, ement a pincéhó, oda ki. Asztá akkor mégát az orvos, meglátította a kocsiat, aszongya nevetve, no miya Jankó bácsi, má ē lehet menni a pincéhó? Aszongya, ē. Aszongya mekpróbáalom, de aszongya, vigyázzon, ē nē essēn ám, mer akkor baj lēssz. Hát azután akkor ēballagott majnēm mindēn nap, elsétát éty kicsit ugyē unalmábul is. Így asztá még'gyógyút. Hát osztá akkor ez izēba vót, negyvenháromba hát még, asztá hat évvel előbb vót ez a lábtörésse nekijje. Hát akkor még mekhāt édēsanyám, akkor ajis negyvenháromba hát még. Akkor öreganyám mégmaratt, szegény édēsanyám-nak az anyya. Édēsapám ot maratt. Akkor most há légyēn el. Ez a Ferenc Laci még nēm szívelte ottand, mer aszitte, öreganyámnak ez a háza, még asztánd a szöllője a züvéké lēssz. Hát akkor | mikor | mondom édēsanyám mekhāt, nēm szívelték édēsapámot. Hát há légyēn ē, há légyēn ē?

Ki volt ez a Ferenc? Rokon?

Unokatstvér. Annak az anyya még az én édēsanyám tēstvérek vótak. De má akkor, | a ez má akkor vót, mikor az a vil rendszer vót, mikor sort köllött áni kenyérér. Szegény osztán kínlódott annyit, hogy sokszor kenyérbü sē lakot jó^t, mer odacsāták űhózzájuk, mer qszta a házot elatták, apámngk ē köllöt gyűnni abba a házbu. Hát há légyēn ē, há légyēn ē. Gyurinkná is ot vót az apóssa, még az anyóssa, még a nőtestvéremné^t is ot vót az após, anyós, a két öreg mindēnikné, hát qsztánd akkor idegyűtt, idegyűtt mihozzánk. Hatvan | izé negyvenhadba férhó mént a Mari, oszt akkor negyvenhédbē idegyűtt, idegyűtt asztán akkor mihozzánk.

S ő mikor halt meg?

Az még qszta tiz évig it vót, akkor oszt emēnt a, má akkor nēm vótak a zöregék a nőtestvéremné, qszta akkor emēnt oda. Hát ém még nēm is bántam, hát jó van, énám vót tiz évig, hát fér, ot nincsenek öregék, annak még családgya sē vót, légyēn hát mos még ott. | Hát asztánd akkor ot vót, ötvenhédbē mént el innen, ötvennyódzba még mekhāt má, egy évig vót ottan. | Küzdelēm vót az életünk.

Milyen volt Juli néni lakodalma?

Hát azelőtt nēm vót ijen lakodalom ekkora, mim mqs. Id vót ennē a házná. Ki vót rakodva.

A nagy rokonság nem volt itt?

De azok it vótak, még hát ugyē a pajtások. Hát mék százzq is vó^utunk. Asztá akkor a zelső szobábu ki vót tejjēsēn rakodva, még innend is, egyéb mind. OD vót éty sporhēt ity köröszbe, vót akkor ijen rakot sparhētok, vót egy ien kuszkóáGY. A gyerekek abba szoktak, amejik kicsikék vótak az anyósnak, odadopta belē mindig a kissebbet, ott alutt. Kuszkónak hi^ták. Asztán itt ált, az éty kis ágy vót idebē. Hát asztá uty hoty konyha mek^tellēt néppē, első szoba, mindēn. Id vót a lakodalom. Nahát asztá lányomnak má nagyobb vót ám.

Háznál volt?

It vót, de nāty sátor. Annak má nagyobb lakodalom vót. | Csak akkor még az vót a baj, hogy akkor cukrot nem lehetét kapni, a zorosok után vagy a front utá. Asztá akkor csak sós kiflit tuttunk sütni, akko nem vót ám sütemén mek kuglóf. Hát ahogy vót, hus ölég, baromfi.

Hányban volt ez?

Negyvenhadba. Akkor ugye cukrot se lehetett, akkor csinýátunk egy nāgyon naty teknyó, | fön van a palláson, | ijen naty teknyó, aszt telisütötték kiflivé. Az vót. Baromfi, bor is vót ölég. Nagy lakodalom vót. | De akkor asztá akkor még, még akkor másnap még a szégén Péti sógorom, mit gondúnak, eméntek a ki a préshászó, oda a pincénkó, akkor a díjója elötte megvót, ahun az a szilvafa van, oD vót egy díjója. Asztán eméntek a zenészekkē, szégén Péti sógorom | asz följtözött, mer a Laci, a Vince testvérgye finánc vót valamikor, fináncngk készút, asztán megvót neki a finánc'sipkájg, még az a zódalukra amit szoktak azelött | tēnni, asztánd akkor szégén Péti sógorom följtözött abba a sipkábq még qszánd a kardal, asztán az izé Somogyi vagy mijen Sándor bácsi is vót, na, Horvát Sándor bácsinak vót éty szamarg, akkor qszat ekérték. Akkor fölút a szamar hátárg, azon koménderozott, a zenészek még a nép utánna, méntek ki a préshászó. 'Kor még ottam majnem délig oD mulattak. Ottand ittak még vittek ki kiflit vagy énnivalót, qsztán ott éttek még ittak.

Milyen volt Juli néni lánykora? Bálak voltak?

Vót bál, majnem mindēn vasárngp muzsikátgk. Hun? OD vót, ahun most a tanácsházq, oD vót a Bernát öregapámgk kocsmájg. A testvérēmnek az apóssáé vót az a naty kocma. Osztánd vótgk ijen trottyosok, trottyosoknak hátuk úket, ijen trombitávg muzsikátgk. Asztánd 'kor kim vótunk az uccán | a másik soronn, osztán kijabátgk a zajtóbu, hogy a nevünkri, osztá akkor méntünk be táncúni velük. Bizon, akkor oan világ vót.

Milyen zenét fújtak?

Magyar nótákat, akkor nem vótak ijen | táncok, mim most. Csárdást, valcērt, polkát, ceppedlit. (Nevetés.)

Amikor fiatalasszony volt, akkor is mentek táncolni valahová?

Mēntünk bizon a bugyrozsbálgq, még akkor évbe, mikor mi esküvőnk vót, | ízé vót | valami husz lakodalom. Utyhogy mindēn hétēn keddēn, csőttörtökōn, szombaton, mindēn hétēn három lakodalom, de ám mindēnhul ot vótunk.

Ajándékot vinni kellett?

Persze. Hát akkor azelött nem attak ám ijen nagy ajánadékot. É kis, három-néty tányért, nem gm ijen drága készletéket. Még éty kis fejkendőt vagy ek kis íjet. A körösztanja, bérmakörösztanja még asztánd a körösztózó körösztanják azok szép kazmir kendőt vött, mer hát akkor konytyra kötötték be ugye lógosra a menyecskeké fejüket. Asztán akkor mindēn bálgq ot vótunk, még fiatalok vótunk is. Még mondom akkor három lakodalom vót mindēn hétēn.

K. Fábán Ilona

A pszicholingvisztika tegnap és ma*

I. A *pszicholingvisztika* kifejezés pályafutása az utóbbi két évtizedre tehető, bár szórványosan korábban is megtaláljuk használatát. A mindenáron való eredetiségre törekvés mellett, mely olyannyira jellemzi az amerikai pszichológia és nyelvészet utóbbi évtizedeit — s a terminus karrierje innen indult ki — van néhány tartalmi ok is, melyek jogossá tették egy új terminus elterjedését egy látszólag régóta élő problémára. Hiszen a nyelvészet és a pszichológia közötti kapcsolatok a XIX. század utolsó évtizedei óta igen élénkek, s a németes *Sprachpsychologie* hagyománya szinte töretlen volt a XX. században is.

Megszületésekor két újdonság emeli ki a modern pszicholingvisztikát e hagyományból. Az egyik a **n y e l v é s z e t k ö z p o n t ú s á g**. Az ötvenes években, s különösen aztán a generatív nyelvtan megszületése után, a tudományos inspiráció iránya nyelvészet és pszichológia között megváltozni látszik. Míg a hagyományos nyelvélektan javarészt azt tekintette feladatának, hogy a pszichológia már rendelkezésre álló törvényeinek segítségével értelmezze a nyelv jelenségeit — gondoljunk például arra, ahogyan pszichológiai elvekkel (hasonlósági asszociáció, analógia) próbálták magyarázni a nyelvi változást — addig az új program a nyelvészet által a nyelv rendszerére feltárt összefüggéseket tekinti kiindulópontnak; a pszichológia feladata eszerint az lenne, hogy megmutassa milyen lelki működéseket kell feltételeznünk ahhoz, hogy az emberek a nyelvi rendszert használni tudják. Ennek megfelelően a pszicholingvisztika klasszikus korában, a hatvanas években a tipikus gondolatmenet a nyelvészeti leírás felől indul: valamilyen nyelvészeti modell pszichológiai realitását igyekszik igazolni, azzal hogy kísérleti helyzetekben a modell adta jellemzés jól megjósolja naiv személyek teljesítményeit.

Ezzel el is érkeztünk a második ponthoz: a **k í s é r l e t e z é s h e z**. A klasszikus nyelvélektan nagyjai — gondoljunk Wundtra vagy Karl Bühlerre — a pszichológia más területein kiváló kísérletezők voltak. Sosem jutott azonban eszükbe az, hogy a nyelvre vonatkozó nézeteiket kísérleti módszerekkel ellenőrizzék. Ennek egyik oka talán az volt — s ez mindmáig tanulságos —, hogy a nyelvet mint egyének feletti valóságot képzelték el, mely ennek megfelelően közvetlenül nem férhető hozzá a hagyományos pszichológiában oly fontos önmegfigyeléses módszerekkel. Ez az összekapcsolás azonban később sem történt meg, a XX. század közepén sem, mikorra az európai pszichológiában is általánossá váltak az indirekt kutatási módszerek. Feltehetően azért nem, mert a nyelvészeti felfogások nem voltak elég explicitek ahhoz, hogy közvetlenül hipotéziseket merítsenek belőlük a pszichológusok. (Kivéve talán a fonológiát; nem is véletlen, hogy

* Az MTA Alkalmazott Nyelvészeti Munkabizottságának 1983 májusi ülésén elhangzott referátum nyomán.

a modern nyelvészet első betörése a kísérleti pszichológia laboratóriumába a megkülönböztető jegyes fonológiával kapcsolódott össze.¹

Mi volt a nyelvészet és a kísérletezés összekapcsolásának jellemzője a pszicholingvisztika klasszikus korában, a pszicholingvisztikai tegnapokban, a hatvanas években? A nyelvészeti indítás révén a kísérletek és az általuk nyert adatok többnyire csak az illusztráció szerepét játszották. Ennek oka a pszicholingvisztika keletkezésének közegében kereshető. Akárcsak a pszicholingvisztika létrejöttét felgyorsító nyelvészeti elmélet, a generatív nyelvtan maga, a modern pszicholingvisztika is az amerikai viselkedésvizsgáló (behaviorista) pszichológiával s általában a viselkedésközpontú, nominalista tudomány felfogással szembeszállva született meg, mely a szellemi jelenségeket leíró tudományos elmélet terminusainak nem tulajdonít reális létezését. Közvetlen céljának éppen ezért nem azt tartotta, hogy részletesen megmagyarázza a nyelvvel kapcsolatos pszichológiai teljesítményeket, hanem pusztán azt, hogy bemutassa, vannak olyan teljesítmények, amelyek megfeleltethetők egy olyan nyelvtani modellnek (a korai transzformációs nyelvtannak), amely megkérdőjelezi a behaviorista emberkép alapvetően nominalista, elementarista és asszociációs végső elveit.

Hogy a kísérletezés és az adatok pusztán illusztrációk voltak, közelebről két dolgot jelentett. Egyrészt nem volt tisztázott, hogy az adott ingeranyaggal kapcsolatos eredmények tényleg kiterjeszthetők-e a nyelv egészére, másrészt szinte fel sem merült, hogy a teljesítmények szintjén való megfelelést nyelvelmélet és pszichológia között milyen valóságos pszichológiai mechanizmusok, folyamatok közvetítik. Jellegzetes példa erre George Millernek, a modern pszicholingvisztika egyik atyjának két híres kísérlete a hatvanas évekből. Az egyik a transzformációk pszichológiai realitásával foglalkozott, s azt kérte naiv, nem nyelvész egyetemistáktól, hogy az alábbi (1) példának megfelelő mondatokból alkotott listákban keressék ki az egymásnak megfelelő mondatokat. Pl. az *a* típusból kiindulva a *b*-t, vagy a *c*-ből kiindulva a *d*-t stb. A kísérletek eredményei szerint a mondatok megtalálása Chomsky korai generatív modelljének megfelelően volt értelmezhető:

- (1) a. *A fiú kergeti a lányt.*
 b. *A fiú nem kergeti a lányt.*
 c. *Kergeti a fiú a lányt?*
 d. *Nem kergeti a fiú a lányt?*

Ha a két mondat között több transzformációeltérés volt (pl. *a* és *d* között), a feladat több időt igényelt, mint ha csak egy (pl. *a*–*b*). A kísérlet illusztrációként alátámasztotta a transzformációk pszichológiai realitására, és a kijelentő, állító, cselekvő magmondatoknak központi szerepére vonatkozó feltevéseket. Azt azonban ebből még nem tudjuk, hogy ezek az összefüggések a nyelvészeti modellben feltételezett összes transzformációra igazak-e vagy csak — később ezt látszottak a tények igazolni — az ún. kérdő-tagadó-szenvedő transzformációs családra —, s azt sem tudjuk, vajon természetes körülmények között a kísérlet sugallatainak megfelelően megy-e végbe a megértés. Mindig „lefordítjuk-e” a levezetett mondatokat transzformációs előzményeikre, vagy a kísérlet pusztán

¹ A klasszikus nyelvlektan szemléletét jól mutatja be magyarul: Lux Gyula: *A nyelv. Nyelvlektani tanulmány.* Bp., Atheneum, é. n. A jakobsoni fonológia korai „betörésére” említett kísérletet pedig: Miller, G. A. és Nicely, P. A.: *An analysis of of perceptual confusions among some English consonants.* J. Acust. Soc. Amer. 1955. 27, 338–52. A kísérlet azt mutatta ki, hogy erős zajban hallott mássalhangzók összekeverése a megkülönböztető jegyek szerinti elemzéssel jól leírható.

azt igazolja, hogy ha felkérnek rá, képesek vagyunk elvégezni a fordítást, s ilyen meta-nyelvi helyzetekben valóban a nyelvészeti modellnek megfelelően cselekszünk.

Egy másik, Isardall együtt végzett klasszikus kísérletében Miller azt mutatta ki hogy a (2–4)-hez hasonló mondatokat hallgatva erős zajban, mind a nyelvtanilag helyes de értelmetlen, mind az agrammatikus mondatoknál a mondatot alkotó szavak felismerése is romlik: a nyelvtan tehát valamilyen módon aktívan belejátszik az észlelés folyamatába. Hogyan? Erre a kérdésre ekkor a pszicholingvisták még meg sem kísérlik a választ; számukra a hatás ténye a fontos, nem a mechanizmusa.

(2) <i>A balesetek áldozatok szednek az utak mentén.</i>	Jó mondat.
(3) <i>A balesetek mézet cipelnek a házak között.</i>	Anomális mondat.
(4) <i>Közt balesetek cipelnek mézet a házak.</i>	Agrammatikus mondat.

Ez a mai szemmel kissé elvont hozzáállás tükröződik abban is, hogy ekkoriban a pszichonyelvészek a nyelvet végeredményben minden „egyéb” megismerési és cselekvési rendszertől elszakítva igyekeznek tanulmányozni. Mivel az uralkodó pszichológia viselkedésvív, s nem ismeri el a nyelv vagy bármiféle szellemi tény belső (mentális) valóságát, legjobb annak tényeit egyszerűen zárójelbe tenni, s e nyelvet önmagában tanulmányozni. Ennek az elszigetelődési törekvésnek megvolt a maga történeti érdeme — ezáltal vált lehetővé, hogy a nyelvpszichológia a pszichológia más területeinél jóval gyorsabban szaladjon előre a megismerési folyamatok modellálásában. Korlátai azonban már a hatvanas években is áttetszőek voltak. Azt jelentette ugyanis, hogy a nyelv világát az ember teljességéből kiragadva próbálták meg vizsgálni, s ami egyéb tényező egyáltalán feltűnik a pszichológiából — pl. a kezdődő modern emlékezetkutatás hatása —, az a nyelv világához képest csak mint k o r l á t jelenik meg. Az emlékezet például nem mint a nyelvet lehetővé tevő tényező, hanem mint a nyelvek teljes lehetőségeiben való kibontakozását korlátozó tényező, a gyarló emberi mivolt következménye (szemben a tökéletes nyelvvél) jelenik meg.²

Milyen általános újdonságokkal lép fel a ma (értve ezen a hetvenes évektől máig tartó időszakot) pszicholingvisztikája az így jellemzett tegnaphoz képest?

A nyelv f o l y a m a t k ö z p o n t ú szemléletével. A mai pszicholingvisztikát az eldődknél sokkal inkább érdekli az, hogy a nyelvvél kapcsolatos legfontosabb pszichológiai teljesítmények — a megértés és a beszédprodukció — ténylegesen hogyan valósulnak meg. Ebben két tényező játszott nagy szerepet. Egyrészt a pszichológia egészében lejátszódott „kognitív forradalom” következtében a pszicholingvisztika mentalizmusa megszünt egyedülálló lenni a pszichológia egészének behaviorista tengerében; a sajátosan emberi megismerési folyamatok újrafelfedezésével olyan modellek jöttek létre, melyek a szervezeten belüli információáramlás (pl. különböző átkódolások, illetve a mentális, a fejünkben levő leképzés/reprezentáció) modellálásával igyekeznek magyarázni a viselkedéses jelenségeket. A modelláló rendszerként felfogott megismerő ember metaforája révén megnyílt a lehetőség arra, hogy a nyelvet mint egy részrendszert értelmezzük ebben a képben. Ennek révén a nyelv pszichológiája nem elsősorban az elvont ismeretként felfogott nyelvtan pszichológiai realitásának igazolására törekszik, hanem azt próbálja megmutatni, hogyan működik a nyelv tényleges teljesítményeknél. A m i t helyett a

² E korszak szemléltetésére lásd:

G. A. Miller: A pszicholingvisták. In: Szépe György (szerk.): A nyelvtudomány ma. Bp. Gondolat, 1973. 531–59. Uő.: Pszichológiai kutatások a nyelvtanról. In: Pléh Csaba, (szerk.): Szöveggyűjtemény a pszicholingvisztika tanulmányozásához. Bp., Tankönyvkiadó, 1980.

Pléh Csaba: A pszicholingvisztika horizontja. Bp., Akadémiai, 1980.

hogyanra helyeződik a hangsúly; nem az lesz például az érdekes, hogy a nyelv grammatikai megkötései befolyásolják az észlelést, hanem e befolyásolás mikéntje. Ebben az átalakulásban elsősorban a generatív nyelvtanhoz szorosan kapcsolódó pszicholingvisták, például és főként Jerry Fodor továbbra is fenntartják a nyelv különálló mentális rendszerként való értelmezését. Ma ez azonban már csak egy alternatíva, s nem túlzás azt állítani, hogy a domináns trend éppen ezzel ellentétes — a nyelv beillesztése a tágabb viselkedési és megismerési rendszerbe.

A folyamatközpontúságba, sőt egyes szerzők szélsőséges állásfoglalásába, mely szerint a pszicholingvisztikát nyelvészet nélkül kellene művelni, belejátszott maga a nyelvészet változása is. Az egymással rivalizáló, de célrendszerük szerint egyaránt generatív nyelvtanok megjelenése a hatvanas évek végétől (tulajdonképpen az esetenyelvtanra és a generatív szemantikai irányokra kell itt gondolni) fellazította a modern, avantgard szándékú pszicholingvisztika és a speciális generatív irányzat — az eredeti M.I.T. modell — közötti elszakíthatatlannak tűnt kapcsolatot. Ha nem kell is elfogadnunk a nyelvészetet illetően szélsőségesen nihilista értelmezést, kétségtelen, hogy az uralkodó szemlélet a nyelvészet kínálta fogalmak és megoldások óvatosabb, távolságtartó — s többnyire eklektikusabb — átvétele lett. A grammatikai modellálás sokrétűvé válásával párhuzamosan relativizálódott a többség fejében a grammatika értéke a nyelv pszichológiai modellálásában.

A pszichológia általános „kognitivizálódásának” keretében a mai pszicholingvisztikának a korábbinál fokozottabb jellemzőjévé vált a beágyazás a pszichológiát ma újra foglalkoztató alapkérdések keretébe. A nyelv és általában a megismerési rendszerek biológiai és szociális beágyazottságának, illetve meghatározottságának kérdése (a gyermeknyelv kapcsán konkrét példákat is fogunk látni erre); nyelv és megismerés kapcsolata, melyik vezet a másikhoz képest — ami mind az ún. reprezentáció problematikában, mind a gyermeknyelv terén megjelenik a pszicholingvisztikában is; s a korábbinál jóval több tapasztalati érvel is felvetett empirizmus-nativizmus kérdés tágabban pedig a fejlődés meghatározó tényezőinek kérdése néhány fontosabb probléma, ahol a korábbi izolációs tendenciákkal szemben a pszicholingvisztika ma a pszichológia egészének sarkalatos problémáihoz illeszkedik.³

2. A mondatmegértés problémája. A szemléletváltozásokat legjobban azon lehet érzékeltetni, hogy egy nyilvánvalóan kitüntetett kérdésben, a mondatmegértés vizsgálatában hogyan változott a pszicholingvisztika mondanivalója. Ez egyben módot ad arra is, hogy bemutassa, módszereiben hogyan folyt s folyik a pszicholingvisztikai kutatás. A megértés természetesen sok összetevős folyamat; a szó átfogó értelmében beletartozik a szűken vett beszédészlelés, a nyelvben kódolt valóságbeli viszonyok felfogása vagy a közlés társas szándék oldalának értelmezése is. A pszicholingvisztika sajátos mondanivalója e tág folyamaton belül azonban elsősorban a nyelvtani összetevőkre koncentrált; arra, hogy a mondat mint mondat felfogása hogyan mehet végbe, s milyen következményei vannak ennek a megértés teljesebb folyamatára nézve.

A hatvanas évek elejének felfogását e téren az ún. derivációs (levezetési) bonyolultság fogalma uralta. Ennek lényege, hogy egy mondat nehézségét a megértés számára a transzformációs nyelvtanban megadott levezetésének bonyolultsága

³ E folyamatközpontú szemlélet általános jellemzésére lásd Bever tanulmányát a 2. jegyzet említett szöveggyűjteményben. Clark, H. és Clark, E.: *Psychology and language: An introduction to psycholinguistics*. New York: Harcourt, Brace and Jovanovich, 1977.

szabja meg. A bonyolultság ilyen értelmezésének ebben a korszakban megfelelt egy határozott folyamatmodell is. Egy bonyolultabb mondatot — megértése során — mintegy visszatranszformálnánk a mögötte álló magmondatra, vagy — Chomsky második modelljének terminusaiban — a mondat felszíni szerkezetéből a levezetésekor használt transzformációk visszaforgatásával eljutunk a mondat szemantikai értelmezését lehetővé tevő mély szintaktikai szerkezetéhez. Klasszikus példája ennek a szemléletnek Miller már említett kísérlete, melynek eredményei szerint *Id (Nem kergeti a fiú a lányt?)* mondat megértéséhez le kellene azt bontanunk *A fiú kergeti a lányt* mögöttes mondatra és az ahhoz kapcsolódó *t a g a d ó* és *k é r d ó* transzformációkra. Ebben a korszakban tehát, ha a kutatók folyamatmodellként értelmezték eredményeiket, akkor ez úgy történt, hogy magukat a nyelvtanban tételezett műveleteket (a transzformációkat) tartották a megértés központi mozzanatainak. A nyelvi kompetencia, a nyelvismeret és a performancia, a teljesítmény mögött közvetlen bennfoglalási viszonyt tételeznek fel. A kísérleti helyzetek mesterkélték voltak, korántsem tükrözték a megértés természetes folyamatát, céljuk elsősorban a nyelvtan igazolása, nem pedig a megértés magyarázata volt. Ez azonban akkoriban kevésbé szűrt szemet. Csak ma látjuk igazán, hogy egy ilyen egyszerű mondat megértéséhez feltételezett nagyszámú művelet nem lenne képes magyarázni azt, hogy egy mondat megértése során — ha tartalmi gondjaink nincsenek — az a benyomásunk, hogy a megértés azonnali folyamat; túl gyors ahhoz, hogy ekkora mentális munkát, olyan sok és bonyolult műveletet várhatna el a személytől.

E felfogás megrendüléséhez azonban nem a józan észen alapuló hétköznapi megfontolások, hanem igazából belső gondok járultak hozzá. Kiderült, hogy a nyelvtan és a megértési nehézségek között számos esetben ellentmondás van; a levezetés szempontjából bonyolultabb mondatok nem mindig jelentenek nagyobb nehézséget a megértés számára, illetve a felidézés során megjelenő összekeverések tanúsága szerint nem mindig az egyszerű szerkezetre vonatkoztatva értődnek meg. Így például az (5) és (6)-nak az angolban megfelelő ún. csonka és teljes szenvedő mondatok esetében a generatív nyelvtan azt sugallja, hogy (5) bonyolultabb, mert egy határozatlan alany (*valaki*) törlésével vezetnénk le a teljes szenvedő szerkezetből. Kísérletek szerint azonban nem ez a helyzet, inkább (5) a könnyebb, s nincs utalás arra, hogy (6)-ra vonatkoztatva értenék meg.

(5) *A gyilkost kitüntették.*

(6) *A gyilkost kitüntette valaki.*

A megértés kutatásának a hatvanas évek közepétől kezdődő második szakasza még mindig egyértelműen a generatív nyelvtan ihletése alatt állt. Most már azonban nem a nyelvtan feltételezte műveleteket értelmezték közvetlen megértési mechanizmusként, hanem ehelyett a *s z e r k e z e t e k e t* emelték a kutatás középpontjába. Egy mondat megértéséhez a beszélőnek a mondathoz kell rendelnie azt a szerkezeti leíráspárt — a felszíni és mélyszerkezetet —, melyeket a transzformációs nyelvtan a mondathoz rendelne; a megértés folyamatában a struktúráknak van pszichológiai realitásuk. E korszak jellegzetes, reprezentatív kísérlettipusa az irreleváns anyag szerkezeti asszimilációjával kapcsolatos kutatások sora. A Fodor és Bever kísérleteivel elindult kutatási sorozat lényege, hogy kimutatták, a (7)-nek megfelelő mondatban a csillaggal jelölt helyeken egy kattánást hallva (egyszerre természetesen csak egyet) a személyek hajlamosak arra, hogy a kattánást a tagmondathatárra lokalizálják. Pontosabban a felfogás itt is fejlődött: kezdetben a kísérleteket úgy értelmezték, hogy az asszimiláció, a szerkezethez hozzáhallás a mondat felszíni frázisszerkezetének minden osztására érvényes, s így arra utal, hogy a megértésnek már egy korai fázisában felszíni mondatszerkezetet rendelünk a hallott anyaghoz. Később azonban a felfogás úgy módosult, hogy az asszimiláció csak azokra

az esetekre érvényes, ahol a felszíni szerkezeti határnak megfelel egy fontosabb mélyszerkezeti osztás is.

(7) *Bár tudta a leckét,[†] // a[†] tanár[†] mégis megbuktatta Ferit.*

Ez a korszak tehát a megértés folyamatát úgy képzeli el, mint ahol szerkezeteket rendelünk a mondatokhoz. Fodor és Garrett e korszakban kialakított nevezetes felfogásában a szerkezetnek van feltétlenül pszichológiai realitásuk, nem pedig a szabályoknak.

Két szempontból jelentett előrelépést e felfogás a kiinduló modellekhez képest. Életközeli helyzeteken próbálta demonstrálni a nyelvten pszichológiai következményeit — hiszen a kattanakos eltolása valós, időben zajló, gyorsabban lejtésződő folyamat például írott mondatok előre kijelölt típusú mondatná történő átalakításához képest. Másrészt a szerkezetek pszichológiai realitásának követelményét állítva fel megtörtént az első lépés abba az irányba, hogy a nyelvészetet komolyan vevő pszicholingvisták is elszakadjanak a generatív nyelvten szolgai követésétől.

Ugyanakkor ez a rövid ideig tartó szakasz a megértés kutatásában egy lépést hátra is jelentett: bár az előző korszakban a transzformációk mentális, a megértést biztosító műveletté tétele kétségtől naiv volt, legalább folyamatot tételezett. Most azonban ott állunk egy olyan megértési modellel, ahol a feltételezett megértő struktúrákkal operál. Ez rendben is van, hiszen e szerkezetek olyan, számára fontos információkat képviselnek, hogy mondjuk a jelző, mely főnév jelentését szűkíti, vagy milyen mondatrészszerkezetük van a főneveknek (alany, tárgy stb.) — arról azonban semmit sem mond az elmélet, hogyan jut el a szerkezetek realitásához a naiv hallgató. Éppen a megértés aktív, mozgó, művelti része teljességgel zárójelben marad.⁴

Természetesen ez nem sokáig volt így. A megértés kutatásának harmadik szakasza, a mindmáig tartó folyamatközpontú szakasz a pszicholingvisztikában újra a hogyan-ra helyezi a hangsúlyt. Most már azonban a kutatók sokkal inkább a megértés tényleges gyorsaságát figyelembe vevő módszereket és modelleket használnak. A hetvenes évek elején elsősorban Thomas Bever munkáiban kezdődött meg ez az átalakulás a *perceptuális srtatégiák* fogalmának bevezetésével. Ezen olyan algoritmikus vagy heurisztikus eljárásokat kell érteni, melyek viszonylag könnyen hozzáférhető, a szó hétköznapi értelmében felszíni jegyekre (pl. sorrend, a ragok, a prozódiai jegyek) alapozva a derivációs történet visszaforgatása nélkül közvetlenül alapvető (ha tetszik mélyszerkezeti) viszonyokra vetítik le a hallott elemeket, illetve azok viszonyait. Számos ilyen perceptuális stratégia együttes működése valószínűleg meg, hogy az egyenként csak valószínűleg jó megoldást adó levetítési elvek a nyelvtannal ekvivalens képet adnak a hallgató számára a mondat mögött álló viszonyokról. Később azután, a kognitív pszichológiával létrejövő kapcsolatok révén jóval tágabbá alakult ez az eredetileg mégiscsak nyelvészeti inspiráció. Mára számos modell született — a perceptuális stratégiák eredeti fogalmát kitágítva és újabb nyelvészeti inspirációkból is merítve — a pszichológiaiak mellett, így például a különböző szemantikai modellekből.

A kognitív pszichológiával való találkozás mellett e szakaszt az a törekvés is jellemzi, hogy a természetes beszédmegértés irányába tolja el a kísérleti kérdéseket. Ez azonban többnyire nem a laboratóriumból történő tényleges kilépést jelenti; a személyek továbbra is laboratóriumi kísérletekben vesznek részt, a megértés során végzett műveleteiket azonban közvetett módon s az inger elhangzása után igen gyorsan vizsgáljuk; azt akarjuk reprodukálni, hogy mit tesz a hallgató vagy olvasó akkor, ha különbözőbb elemző

⁴ Az említett kísérletek elemzésére vö.: Bever, Lackner és Kirk tanulmányait az említett szöveggyűjteményben.

szándék nélkül csak megérteni akar egy szöveget, mert valamely (ál)feladathoz szüksége van e megértésre. A természetességre, a megértés gyorsaságának visszaadására való törekvés miatt lesz az egyik kitüntetett módszertani kérdés az, hogy mi is a valóban egyidejű (on-line) mutatója a megértésnek.

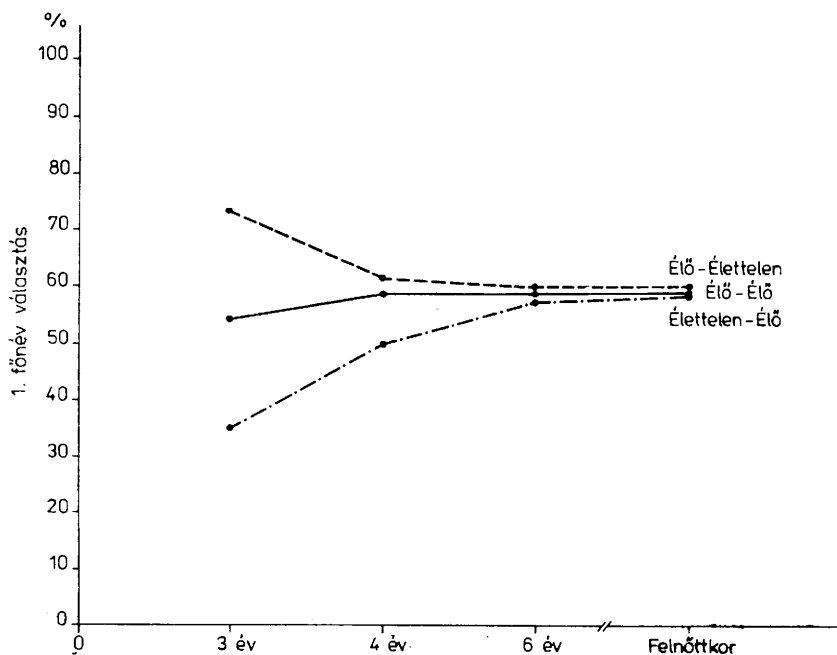
A gazdag s egyre szerteágazóbb kísérleti és elméleti anyagból csak néhány olyan szemléleti kérdést emelnék ki, melyek jól érzetetik, merre is halad ma e terület.

A nyelvelmélet és a grammatikai kutatások inspirációja továbbra is megjelenik abban, ahogy maga a megértés fogalma gazdagodott. Ma — ahogy azt legvilágosabban Clark és Clark tankönyve képviseli — világosan látjuk, hogy a megértés nem pusztán szintaktikai megértést jelent. A hallgatónak, amikor egy mondatot megért, legalább három dolgot kell kiemelnie a hangzó vagy olvasott anyagból: 1. A mondat mögött álló propozicionális szerkezetet — ez felel meg a hagyományos szintaktikai és szemantikai elemzésnek. 2. Az adott-új információs tagolásnak megfelelő mondat szerkezetet. Ennek nyilvánvaló szerepe van abban, hogy az egyes kijelentéseket össze tudja kapcsolni egymással, s abban, ahogyan ki nem mondott információkat teszünk hozzá. 3. Végül a hallgatónak valahogyan ki kell hámoznia a mondat cselekvésértékét, illokúciós erejét. El kell döntenie, hogy kérdésről, kijelentésről, felszólításról stb. van-e szó. Ez sem luxus: ezek a döntések irányítják azt, hogy „mit kezdjen” a hallottakkal.

A legélesebb viták a propozicionális szerkezet feltárásával kapcsolatosak, ami érthető is, hiszen e téren a legexplicittebbek a különböző megértési modelleket sugalló nyelvészeti elképzelések, és itt a legszorosabb a kapcsolat a korábbi szakaszokkal. Az egyik fő vitakérdés e területen, vajon formai vagy szemantikai-tartalmi alapú-e a funkciók hozzárendelése a mondat különböző szavaihoz, különösképpen az argumentum szerepek hozzárendelése a főnévi csoportokhoz. Érdemes megemlíteni, hogy e kérdéstől függetlenül egy másik is fennáll, melyet maguk a pszicholingvisták kevésbé vetnek fel nyíltan, inkább a nyelvészek és a számítógépes megértő programok készítői számára világos: hogyan jutunk el a nyelvtani szerepektől (pl. alany) a szemantikai szerepekig (pl. cselekvő), illetve tágabban a szintaktikai formától a logikai formáig. Ha expliciten nem is, de azok, akik a feldolgozásban, a hallgató elsődleges munkájában a formai támpontokat hangsúlyozzák, feltételezik, hogy többé-kevésbé egyértelmű megfelelés, egyenes út vezet a szintaktikaitól a logikai reprezentációig, míg a „szemantikusok” szintén csak hallgatólagosan úgy vélik, hogy a megértés során az elemekhez közvetlenül szemantikai funkciókat rendelünk, a szintaktikai reprezentáció ki is maradhat.

A formai elképzelés abból indul ki, hogy a mondat morfémiás tagolásában vannak viszonylag könnyen azonosítható formai jegyek, melyek szintaktikai utasításként értelmezhetők a hallgató számára. Így például — mint az elképzelés ma már klasszikus kifejtője, Kimball írta le — ilyen elvek lehetnek: „Ha névelőt találsz, nyiss főnévi csoportot, s keresd a hozzá tartozó főnevet”; „Kötőszónál kezdj új tagmondatot, s fejezd be az előző elemzését.”

A szemantikai tényezőket hangsúlyozó álláspont alapfeltevése viszont az, hogy a hallgató — jószerencsésül közlöt feltételezve — állandóan abból indul ki, hogy az könnyen azonosítható dolgokról igazságokat mond. Ezért az elemzés során állandóan szemantikai és világismereti megkötésekre támaszkodik, s ezekre alapozva nincsen is szüksége (többnyire) a mondat formai elemzésére. Ha például egy olyan mondatot hall, melyben a *kutya*, *csont* és *rág* szavak szerepelnek, a ragok s egyéb formai elemek figyelembevétele nélkül is fel tudja tárnai a három szónak a mi világunkban egyedül értelmes kombinációját. Vagyis a funkcióhozrendelés döntő elve e felfogásban az lenne, hogy a predikátum szemantikai és pragmatikai megszorításaihoz kielégítő módon próbáljuk hozzárendelni az argumentumokat. A példa különösebb részletezés nélkül is mutatja, hogy a tartalmi-szemantikai felfogás erős formájában tarthatatlan, hiszen egy ilyen elemző rendszer nem

1. ábra: Az élő—élettelen szembeállítás csak a legkisebb gyerekeknél befolyásolja a mondatmegértést

tudna már olyan egyszerű mondatokkal sem mit kezdeni, hogy *Péter kergeti Ferit*. Nyitva hagyja azonban ez az elvi megszorítás a következő kérdést: ha a megértésnek vannak is formai összetevői, vajon nem segíthetik-e vagy adott esetben akár „előzhetik-e” meg ezt tartalmi hatások? A tartalmi modell Slobin még a hatvanas években végzett híres kísérletéből indult ki, mely szerint ún. irreverzibilis (pl. *A csontot rágja a kutya*) szenvedő mondatok megértése 4–6 éves életkorban — mikor a szenvedő általában nehézségeket okoz — könnyebb, mint reverzibiliseké (*A lányt kergeti a fiú*). Erre a klasszikus példára visszautalva a kérdés ma tehát az: vajon ez a hatás a szintaktikai elemzés segítségét jelenti-e a tartalom felől, vagy a szintaxistól független tartalmi befolyásolást. Mielőtt erre rátérnék, egy konkrét példát mutatok be arra, mennyire jelentéktelenné válhatnak a tartalmi-világismereti megkötések olyan nyelvben, amely kiugróan jelöli a mondatbeli viszonyokat formai eszközökkel.

Brian MacWhinney-vel végzett kísérleteinkben olyan mondatokat adtunk gyerekeknek lejátszásra, felnőtteknek pedig gyors szóbeli értelmezésre, melyekben az élő—élettelen tényezőt is variáltuk. Az 1. ábra az első főnév cselekvőként választásának százalékat mutatja ebben a szembeállításban. Jól látható a vonalak egymáshoz közelítéséből, hogy ennek a tényezőnek csak a legkisebb gyermekcsoportban volt jelentős hatása, később a gyerekek akár az olyan értelmetlen mondatokat is, mint *A ceruza kergeti az oroszlánt a grammatikai jelölésnek megfelelően értelmezik*. (Ez az ábrán azért jelenti az 50%-hoz közelítést, mert az esetragot is variáltuk, vagyis a mondatok felénél az első főnév volt a nyelvtani tárgy.)⁵

⁵ Pléh Csaba és MacWhinney, B.: Formai és szemantikai tényezők egyszerű magyar mondatok megértésében és a megértés fejlődésében. *Pszichológia*, 1985. 5: 321–38

A formai és tartalmi megalapozottságú megértési modellek vitája mára elsősorban annak vitájává alakult át, hogy a teljességében felfogott megértési folyamat különböző összetevői (nyelvészeti értelemben), illetve különböző felhasznált támpontjai (pszichológiai értelemben) között milyen viszony van.

Lényegében három álláspont ismerhető fel itt a szakirodalomban. Az egyik — melyet legkihegyezettebben Forster képvisel — szerint a megértés során az egyes nyelvi szinteknek megfelelő elemzés mindig szigorú sorrendezésben menne végbe, „alulról felfelé”. A szófelismerés például megvárná a fonetikai elemzés, a hangoknak (vagy esetleg szótagoknak) megfelelő elemzés eredményeit, ezt követné a szintaktikai majd a szemantikai elemzés. Nem nehéz felismerni e felfogásban a generatív nyelvtan korábbi elképzeléseinek nyomait a grammatikai komponensek közvetlen pszichológiai átvételéről. Látszólag nehezen tartható álláspontról van szó. Hiszen számos kísérletből tudjuk, hogy a magasabb szintek milyen hatással vannak az alacsonyabbakra. Így például a nevezetes hangrestaurációs jelenség is ellene szól. Ennek lényege, hogy ha a (8)-hoz hasonló mondatokban a fel nem készített személyek a \times helyén rövid közhöggést hallanak, akkor is azt hallják, hogy *megírta*, sőt meg sem tudják mondani, hogy hol volt a közhöggés.

(8) *Az unatkozó gyerek megír \times a a leckét.*

A megértési komponensek szigorú linearitásának képviselői újabban azonban találnak egy megoldást erre: feltételezik, hogy a megértés során a nyelvi elemzés mellett működésbe lépnek általános problémamegoldási mechanizmusaink is. A megértésben érvényesülő kontextuális hatásokért — gondoljunk például olyan egyszerű dolgokra, mint a gyakoriság hatása a szófelismerési időkre — s általában minden ún. „ismereti” hatásért az lenne a felelős, hogy ez a rendszer is foglalkozik a nyelvi anyaggal, de függetlenül a nyelvi elemzőtől. Minden látszólag „felülről-lefelé” érvényesülő hatás végeredményben a világismereten alapuló külső s időben többnyire utólagos korrekció lenne, szemben az automatikus s igen gyors valódi nyelvi elemzéssel.

Ennek az elképzelésnek egy másik változata Fodor nagy visszhangot kapott ún. modul elképzelése. Minket érintő lényege az, hogy egymástól függetlenül, önmagukba zártan s igen gyorsan működő modulok, részegységek valósítanak meg a megértést. Ezek egymástól vehetnek fel ugyan információt, de csak a másik kimenetéből, annak elemzési végeredményéből, s részben egymással párhuzamosan, egyidőben is működhetnek. Eszerint tehát nem annyira a szigorú lineáris renden, hanem a független működésen van a hangsúly.

Mindkét felfogás egyetért abban, hogy a felsőbb szintű hatások elsősorban utólagos „ráértelmezések”. Ez nyilván különleges jelentőséget ad a megértés pontos idői paramétereinek tisztázásának.

A harmadik felfogás e kettővel szemben azt hangsúlyozza, hogy a megértés során egymással párhuzamosan folynak különböző elemzések, de ezek nem zárt modulokként működnek, hanem állandóan figyelemmel vannak egymásra, egymás számára áttetszőek (interaktívak), s a megértésben opportunistá módon használunk fel minden lehetséges információforrást. Ezért a különböző komponensek látszólagos rendje kontextustól függően akár meg is fordulhat. E felfogás legjellegzetesebb képviselője Marslen-Wilson. Egy kísérlet példájával érzékeltetném, hogy képzelel el az interakciókat. Képzeljük el, hogy a személyek a (9) és (10)-es példáknak megfelelő mondatpárokat hallgatnak, ahol az elsőben van, a másodikban nincs szövegszerű összefüggés a két mondat között.

(9) *A Hortobágyon még mindig népszerű a szilaj állattartás.*

Esőben-szélben kint legelészik a gulya a szabadban.

(10) *Lábia tovább növeli olajkitermelését.**Esőben-szélben kint legel a gulya a szabadban.*

A személyek három különböző szövegfelismerési feladatot kapnak, ahol a célszó mindegyik esetben a *gulya*. Megadják nekik a célszót, egy azzal rímelő szót (*mulya*) vagy egy szemantikai kapcsolatban levő szót (*csorda*). A (9)-es példánál a hasonló hangzás és a szemantikai kategóriába tartozás alapján való felismerés ugyanolyan gyorsan megy végbe, míg ha a kontextus nem ad értelmes szövegösszefüggést — (10) — a hangzás alapján felismerés sokkal gyorsabb. Vagyis szemantikai előhangolás esetén a szemantikai feldolgozás lehet ugyanolyan gyors, mint a fonetikai. S mindez igen gyors: egyes esetekben a szemantikai-lag hasonló szót az összefüggő beszédáramból a személyek már az első szótag alapján felismerik!

Nem itt kell döntenünk e kérdésekben; biztos, hogy a szintek pontos viszonya még legalább egy évtizedig domináns vitakérdés lesz a kísérleti pszicholingvisztikában. Érdekes azonban kiemelni ennek módszertani oldalát is. Mivel a kölcsönhatás vagy utólagos ismereti hatások vitájában kitüntetett szerepe van az időnek, természetesen nőtt meg az érdeklődés a megértés helyes, valódi, ún. menetközbeni (on line) mutatói iránt.⁶

Két fő módszercsoport alakult ki ez utóbbi vizsgálatára. Az egyik a mondat valamely részének felismerését, a felismerés gombnyomással való jelzését kéri, s az így kapott reakcióidőket a mondat szerkezet függvényében elemzi. Leghíresebb eljárása a Foss által bevezetett hangkövetési reakcióidő. Kiderült, hogy egy előre kijelölt szókezdő hang felismerését lelassítja, ha pl. ritka, kétértelmű szó szerepel előtte, ha mondatlanilag nehéz a megelőző szerkezet s így tovább. Sokan azonban azt mondják erre a módszerre: maga a beszédhang nem elsődleges reprezentációs egység a mondatmegértésben, sokkal inkább az a szótag vagy a szó. A hangfelismerés csak másodlagos elemzés eredménye, s ezért a vele kapcsolatos hatások is lehetnek másodlagos — az eredeti a megértéshez rendszeren használt elemzés eredményéből, a már megértett mondatból kiinduló — műtermékek. Másképpen fogalmazva ezt a módszertani problémát: egy szókezdő hang elérhető a személy számára a hang felől, de a már felismert szó elemzése révén is.

Másik a mondat saját anyagát használó „azon idejűségre” jelölt módszer a Marslen-Wilson alkalmazta szövegfelismerés. Végül egy harmadik eljárás az ejtési hibák felismerése. Itt azzal a ravasz logikával dolgozik a kutatás, hogy minél meghatározottabb egy szó az előzmények révén, annál nehezebb a hibát felismerni, hiszen annál inkább „felülről lefelé” nem pedig a hangsorból indulva történik egy adott szó felismerése.

A másik eljárástípus a mondatához képest külső, irreleváns vagy zavaró ingereket használ el. Vagy ezek észrevétlen törlését vizsgálja — mint a köhögés példájában a hangrestaurációnál —, vagy elhelyezésük eltolódását — vö. a (7)-es példánál említett eljárással —, vagy ezek felismerésének gyorsaságát nézi a mondat szerkezet vagy egyéb tényezők függvényében. Ez utóbbi módszer logikája az, hogy minél inkább el van foglalva feldolgozó kapacitásunk a mondat elemzésével, annál kevésbé képes külső, „zavaró anyagra” is figyelni egyidőben.⁷

⁶ A három irányra vö.: a Cooper, W. E. és Walker, E. C. T. szerkesztette Sentence processing (Erlbaum, Hillsdale, 1979.) c. kötet tanulmányát, valamint Fodor, J.: The modularity of mind. Cambridge, M. I. T. Press, 1983. Marslen-Wilson, W. D. és Tyler, L. V. (1980.): The temporal structure of spoken language understanding. Cognition 8, 1–71.

⁷ Magyar példát a hangkövetési idők felhasználására vö.: Pléh Csaba: Néhány szemantikai és pragmatikai tényező az anafora értelmezésben a magyarban. Magyar Nyelvőr 1984. 208–18. A módszertani viták egészére pedig: a Cooper–Walker-féle kötetet.

A módszerek sokszor hoznak egymástól eltérő eredményeket. Ezt lehetne a zűrzavar jeleként is értelmezni. Véleményem szerint azonban éppen a különböző eljárások eredményeinek egymásra vetítése fogja biztosítani, hogy a korábbinál megalapozottabb, tényleges megértési modelleket kapjunk. Egyszóval a módszergazdagság s a módszerek ellentmondó eredményei hosszú távon nem adnak elkeseredésre okot.

A mondat teljes értékű megértésének másik két logikailag szükséges „komponense” kutatásáról csak rövid megjegyzésekre szorítkozom. A mondat a d o t t — ú j információk szempontból vett tagolódásának felfogása a hallgató-megértő részéről a pszichológusok egy jó részének értelmezése szerint a következők miatt kulcsfontosságú. Folyamatos szöveg megértése során a szöveg tartalmáról kialakult mentális reprezentációkban, az operatív emlékezetben a már ismert, a szövegben már elhangzott vagy általánosan ismertnek tekintett információknak megfelelő „csomópontokhoz” rendeljük a mindenkor arra vonatkozó információt. A beszélő és hallgató Herbert Clark kifejezése szerint egy sajátos „szerződéssel” él: feltételezik egymásról, hogy ugyanazt tekintik ismert és új információnak. Amikor valamilyen ellenőrzési feladatban különböző „tematikus tagolású” mondatokat adunk a személyeknek, e tagolás kitüntetett jelentőségét jól mutatja, hogy többnyire csak a mondat szerkezetben újként kezelt információ igazságát ellenőrzik: ha például a személyek egy mondat elhangzása után egy képet kapnak, s a képen egy fiú simogatja a macskát, akkor a (11a) mondatot gyakran mint helyeset fogadják el — ugyanis csak azt ellenőrzik a képen, hogy tényleg a kiemelt fiú végzi-e a cselekvést, míg a (11b)-nél ritka a téves elfogadás, itt ugyanis a hibás információ az újnak tekintett információnak megfelelő helyre kerül.

(11. a) *A kutyát a FIÚ simogatja.*

(11. b) *A fiú a KUTYÁT simogatja.*

Számos kutatás azt is kimutatta, hogy összefüggő szövegek esetében — ha az adott, új információk tagolás használatát irányító elveket „megszegjük” —, a feldolgozás folyamata lelassul: a személy például áthidaló információkat keres ahhoz, hogy igazolja, miért tekinti a beszélő a szövegben először szereplő információkat határozott főnévi csoport segítségével már ismertnek stb.

E kutatások két érdekes mozzanatát emelném ki: egyrészt állandóan felvetik, hogy folyamatos szövegértés esetén módosulnak-e a megértési mechanizmusok — ahogy pl. Marslen — Wilsonék hirdetik, s így például speciálisan — a propozicionális és az adott — új információ szempontjából történő elemzés időileg s menetében hogy rendeződik egymáshoz, ha elszigetelt mondatokról áttérünk folyamatos szövegre. Ez már átvezet egy másik problémára: az adott — új információt mint pragmatikai kategóriát vezették be a pszicholingvisztikai kutatásba, olyan nyelvek példáin, ahol ez többnyire valóban csak pragmatikai kérdés. Sajátosan érdekes lehet azonban, hogy milyen következményei vannak a folyamatos szöveg megértésre annak, hogy a magyar nyelvben a szórend s a nyomatékvizonyok, a fókuszba emelési szabályok révén ezek a megkülönböztetések grammatizálódtak? Igen keveset tudunk erről, de olyan területről van szó, ahol a magyar nyelv sajátosságai a nemzetközi pszicholingvisztika fejlődése számára is tanulságos kutatásokra adnak módot.⁸

A cselekvésérték szempontjából történő feldolgozás kulcskérdése az a következő. A beszédaktus-elmélet s a társalgási kutatások révén központi témává vált,

⁸ Az adott — új szerződésre vö.: Clark és Clark i. m., ahol sok kísérleti munkát is összefoglalnak. — A magyar grammatikai vonatkozásokra pedig: É. Kiss Katalin: A magyar mondat szerkezet generatív leírása. Bp., Akadémiai, 1983.

hogy milyen átkulcsolások történnek a kommunikáció során a mondatfajták között, hogyan válik pl. a formális kérdés *Van egy cigid?* valójában közvetett felszólítássá. Ezeknek az átkapcsolásoknak a szerveződéséről, feltételeiről stb. számos dolgot tudunk már. Igen keveset azonban arról, hogy a hallgatóban valóban az elméletek sugallta többlépcsős folyamat megy-e végbe. A fenti mondatot például először mint kérdést fogja-e fel, hogy azután fejben átalakítsa felszólítássá. Nagyon kétes, hogy így lenne.

Végül utolsó nyitott problémaként említem: visszatérő kérdés a háromféle, logikailag egymáshoz képest elkülöníthető elemzés viszonya mind időben, mind súlyban, mind abban, hogy milyen helyzetekben melyik válik háttérbe szorítottá s így tovább.

A megértés példáján érzékeltetett sokrétűvé váláshoz hasonló változások lennének bemutatathatóak a *g y e r m e k n y e l v* kutatásában is. A klasszikus kor (hatvanas évek) a szintaxis, mégpedig a formailag megalapozott szintaxis szerepét hangsúlyozta. Jogos volt ez a hangsúly, mert a korábbi gyermeknyelv-értelmezés a pszichológiában — korábban itt a generatív nyelvtan megjelenését közvetlenül megelőzőket kell érteni — túlzottan szóközpontú, s nyelvtan nélküli képet hirdetett a gyermek nyelvi fejlődéséről. A hetvenes évekre — úgy tűnt — ezt a hozzáállást felváltották azok a modellek, melyek a megismerés egészének fejlődésére, illetve a gyermek társas életének közegébe ágyazva vizsgálják a nyelvi fejlődést. Piaget iskolája vagy az amerikai Bruner, de a legtöbb szovjet pszicholingvista is ezt a felfogást képviselte, s a megismerési és társas elvekben a nyelvtani folyamatok magyarázatát keresik.

A pszicholingvisztika „mája” azonban itt is árnyaltabb képet mutat. Sokan ráébredtek, hogy a megismerés fejlődése vagy a társas élet sokszor talán csak a nyelv fejlődésének keretét adja a gyermek életében, de nem mindig magyarázatát. A generatív nyelvtan újabb modelljei is újra előtérbe helyezték sokak számára a formális megközelítést.

A formális és a „tartalom”-centrikus modellek újra és újra felújuló vitája a dogmatikus mozzanatok ellenére sok szempontból hozott és ígér újat. Egyrészt, valósággá vált s o k n y e l v együttes vagy legalábbis egymásra vetített vizsgálata — hiszen mind a nyelvi univerzalisták mind az egyetemes kognitív magyarázó elveket keresők számára szükséges ez.

A módszertan tekintetében kiderült, hogy gondos longitudinális m e g f i g y e l é s és a precíz hipotéziseket vizsgáló k i s é r l e t e z é s egyaránt járható út, csak eltérő kérdésekre. Pl. a társalgási szabályokat senki se vizsgálná kísérletekben.

A nyelvi fejlődés és az elsajátítás menetének pontosabb m e c h a n i z m u s s z e r ú tisztázására kerül a hangsúly. A nativizmus—empirizmus vita dogmatikája helyett az válik relevánssá, hogy pontosan milyen elveket követ a gyerek az elsajátítás során, hogyan képes például szavakra szegmentálni a hallott anyagot, azonosítani a grammatikai jelölőket stb.

Végül: a nyelvalkotás képességének univerzalizását vizsgálva egyre több törekvés van a természetes nyelvek elsajátításában és történeti változásában fellelhető elvek, valamint a természetes és más nyelvek (pl. gesztusnyelv) összevetésére is.⁹ Vagyis a gyermeknyelv terén is igaz az, hogy a mai pszicholingvisztika a tegnaphoz képest kevesebb kész

⁹ E terület történeti szempontokat is érvényesítő áttekintésére vö.: Lengyel Zsolt: A gyermeknyelv. Bp., Gondolat, 1980. Réger Zita: Az anyanyelv elsajátítása, in: Kenesei István (szerk.): A nyelv és nyelvek. Bp., Gondolat, 1984. 207—30. Pléh Csaba: A gyermeknyelv fejlődésének és kutatásának modelljei. Pszichológiai Tanulmányok XVI. 1985. 105—88. Az említett modellekre pedig Brown és Brunner írását a 2. lapolji jegyzetben-említett szöveggyűjteményben, valamint Pléh Csaba és Radics Katalin: Beszédaktus-elmélet és kommunikációkutatás. ÁNYT. XIV. 87—108. Az „elsajátítási elvekről” pedig Pléh (1985.), valamint Slobin tanulmánya az idézett tanulmánykötetben.

választ kínál, viszont sokrétűségével s a versengő felfogásokkal közelebb került a valódi problémákhoz.

A pszicholingvisztika nemzetközi sokrétűbbé válása világosan felveti, milyen *integrációkra* van szüksége az egyébként örvendetesen fejlődő magyar pszicholingvisztikának is.

A kísérleti technikák finomodása — például a megértés folyamatának egyre intimebb finom elemzése, de elmondható ez a beszédprodukciónak vizsgálatáról is — azt igényli, hogy a *fonetika* val a korábinál szorosabb kapcsolataink legyenek. Ma a mondatmegértés vizsgálata például „kisiparilag” meg nem oldható ingeranyagok előállítását igényli.

A nyelvtani komponenseknek megfeleltetett, illetve meg nem feleltetett megértési összetevők, az izolált mondat s a folyamatos szöveg megértésének összevetése s hasonló témák újra intimebb viszonyt tételnek fel a *grammatika* fejlődése és a *pszicholingvisztika* között. Ez az intimitás azonban nem úgy értendő, hogy — mint húsz évvel ezelőtt — a pszichológus közvetlenül adaptálja a nyelvész fogalmait. Ma már érettebb a két terület kapcsolata: nem a nyelvészeti modell elfogadására, hanem az ott is változó fogalmak alkotó adaptálására van újra szükség. A magyarban ez különösen világos pl. a szórenddel kapcsolatos rivális grammatikai modellek tekintetében.

Természetesen az ún. alkalmazói területek, a pedagógiai, a különböző patológiás diszciplínák viszont a pszicholingvisztika segítségét várják el. Ezek azok az „illeszkedések” azonban, ahol viszonylag kevés nálunk a fehér folt.

Pléh Csaba

Az idéző mondat funkciója írói szövegekben

(Egy szembeesztő szövegvizsgálat néhány tapasztalata)

1. Maupassant-novellák és magyar fordításuk egybevetésekor terelődött rá figyelmem azokra az összefüggésekre, amelyek a szöveg szerkezeti felépítése és a közlés kifejezőértéke (expresszivitása) meg az írásműbe foglalt ún. idéző mondatok beszerkesztésének és felépítésének különböző módozatai között állnak fenn.¹ A felismerés tüzetesebb elemzésre készítetett.

1.1. Ismeretes, hogy az idéző mondatot mind a magyarban, mind a franciában négyféleképpen lehet beszerkeszteni. Úgy tudom, hogy szövegbeli helyének ugyanezek a változatai megtalálhatóak az európai művelődés szférájába sorolható más nyelvek kifejező gyakorlatában is.

Az idéző mondat *megelőzheti* az egyenes beszédet, az egyenes beszédben megszerkesztett mondat két szakasza *közékelődhet*, *követheti* az egyenes beszédet, végül lehet jelöletlen („0” fokon jelölt).

Szerkezeti felépítését tekintve állhat *önmagában*; lehet *tő- vagy bővítetett mondat* és lehet valamilyen összetett mondat *tagmondat*.

Úgy gondolom, elég nyilvánvaló, hogy ha az idéző mondat szövegbeli helyének és szintaktikai felépítésének ennyiféle változata van, akkor a *közlő szándék* szempontjából ezek a változatok aligha lehetnek egyenértékűek. Tapasztalataim alapján az is

¹ Réflexions sur l'équivalence stylistique. Annales Uni.v Sc. Budapestiensis de R. Eötvös nominatae, Sectio Linguistica XVI (1986): 105–25.

elég nyilvánvalónak látszik, hogy az idéző mondat beszerkesztésének és felépítésének különféle változatait (legalábbis az európai művelődés szférájába sorolható számos nyelven) különbözőségükben hasonló kifejezőszükségletek hívták életre és tartják fenn a nyelvhasználat gyakorlatában. Viszonylagos egyetemességük — mutatis mutandis — talán a stilisztikai alakzatok egyetemességéhez hasonlítható.

1.2. Már első megfigyeléseim is azt sejtették, hogy az idéző mondat lehetséges változatainak funkcióját és értékét, gyakoriságának és megoszlásának sajátosságait főképpen az a szerep határozza meg, amelyet a szöveg szerzője akkor és ott neki juttat. Ennek ellenére megpróbálom leírni fontosabb változatainak általánosítható közlészándékát annak tudatában, hogy az általánosítás árnyalatlan és leegyszerűsített lesz.

a) Az idéző mondat a szöveg értelmi tagolásának egyik eleme. Szűnnet értéke van, amit akár a sorkezdő üres hely, akár valamilyen írásjel (gondolatjel, idézőjel, vessző) jelöl. Ritmikailag különíti el a párbeszédés szekvenciát az elbeszélő résztől. Jellemzője a másodlagos szöveghangsúly.

b) A tagolás nemcsak elkülönítést jelöl, hanem egybekapcsolást is. Az idéző mondat összeköti a párbeszédés részt az őt megelőző és/vagy követő elbeszélő szakasszal. Olyan kapcsolóelem tehát (*konnektor, embrayeur*), amely a szöveg kohézióját erősíti. Perspektívája is azonos az elbeszélő részek perspektívájával.

c) Kapcsolóelem funkciójából következik, hogy bevezeti vagy lezárja a beszélgetőtársak objektív és/vagy szubjektív helyzetének leírását, hogy jelöli vagy jelzi személyközi viszonyuk változásait vagy változatlanóságát.

d) Akkor is kielégíti az idéző mondatot jellemző közlészükségletet, ha nem tartalmaz beszédet jelölő igét (*verbum dicendi-t*). A szünet értékű írásjel vagy üres hely kíséretében megjelentett idéző mondat tartalmazhat nemcsak beszédaktust jelölő igét, hanem performatív igét is.

2.1. Az idéző mondat szövegbeli szerepére, expresszív értékére egy paraszti környezetben játszódó Maupassant-novella hívta fel a figyelmemet. Az elbeszélés valamennyi jelölt idéző mondata megelőzte, bevezette az egyenes beszédet. Egyhangú, hol sűrítetten, hol ritkulón ismétlődő beszerkesztése és szintaktikai felépítése egyértelműen tükrözte a naiv beszélő körülményeskedő, nehézkes kifejezőmódját, bizalmatlanságát; félreérthetetlenül érzékeltette a beszélgetőtársak viszonyának aprólékosan leírt, hol lassuló, hol gyorsuló változásait.

Le curé, se voyant victorieux, devint tout à coup bon enfant, familier :

— A la bonne heure, à la bonne heure. [...] Vous verrez, vous verrez.

Sabot souriait d'un air gêné, il demanda :

— Y aurait-il pas moyen d'la r'mettre un brin, e'te communion.

(La Confession de Théodule Sabot)

A plébános, látva, hogy már fölül van, egyszerre jó fiú lett, bizalmaskodó :

— Ideje volt, épp itt volt az ideje. [...] Nem fogja megbánni, meglátja!

Sabot zavartan mosolygott és megkérdezte :

— Nem lehetne... nem lehetne... kissé várni... azzal az áldozással?

(Théodule Sabot gyónása — Lányi Viktor fordítása nyomán)

Mivel most már az érdekelt, vajon az előrehelyezett idéző mondat ilyen következetes ismétlődése csak ennek az egyetlen novellának a stiláris jellemzőihez tartozik-e, vagy ugyanígy megtalálható Maupassant más elbeszéléseiben is, megvizsgáltam az idéző mondat beszerkesztését és szintaktikai felépítését összesen négy paraszti tárgyú és több, más társadalmi környezetben játszódó novellájában is.

Elemzésem azzal az eredménnyel járt, hogy a paraszti tárgyú novellákban valamennyi (jelölt) idéző mondat következetesen megelőzi az egyenes beszédet. Az egyik elbeszélésben (a *Le baptême* címűben) különösen érdekesen jelentkezett az írónak ez az — ösztönös vagy tudatos? — szövegalkotó (stiláris) sajátossága. A novella keretes elbeszélés. A narrátor breton birtokos, a szereplők breton parasztok, halászok. A narrátor szavait kísérő idéző mondatok helye változó, van amikor közbevetett helyzetűek, van amikor záró helyzetűek. A paraszti szereplők szavai ellenben mindig csak előrevetett idéző mondatok kíséretében jelennek meg. Maupassant egyéb írásműveiben már nem találtam rá az egyféleképpen beszerkesztett idéző mondat állandó és következetes ismétlődésére.

2.2. Most már úgy vetődött fel bennem a kérdés, vajon az előrehelyezett idéző mondatnak — amely egyébiránt a Biblia jellegzetes idéző mondatfőpisa — ez a következetes ismétlődése csak Maupassant-ra, kizárólag valamilyen francia nyelvű íróra jellemző-e, vagy ennél általánosabb beszerkesztési eljárásról van-e itt szó.

Feldolgoztam tehát egy több mint 250 000 betűhely terjedelmű korpuszt, amely francia és magyar forrásnyelvű szövegekből áll, magában foglalja a szövegek jó részének fordítását is. (Vö. a függelékben közölt jegyzéket.)

Bár a legtöbb szövegben az idéző mondat különféle változatai váltakozón fordulnak elő, gyakoriságukból és elrendeződésükből mégis kiolvasható a (forrásnyelvű) szövegalkotójának jól körülírható közlő szándéka és az idéző mondat aktuális közlő — stiláris — értéke.

Jóllehet hogy a számításba jöhető írásműveknek csak parányi részét dolgoztam föl, nyugodt lélekkel állíthatom, hogy az a stiláris eljárás, amely Maupassant paraszti tárgyú novelláiban olyan meglepő következetességgel fordul elő, nem egyetlen író és nem egyetlen nyelv kifejező gyakorlatának sajátja.

3.1. Elemzéseim arra a következtetésre juttattak, hogy az idéző mondat kizárólagosan egyfajta beszerkesztése viszonylag ritka. Általában jellemző viszont valamilyen íróra, különösen pedig valamilyen műre, illetve egy-egy hosszabb írásmű rövidebb, de összefüggő szakaszára a beszerkesztés és/vagy a szerkezeti felépítés valamilyen változatának átlagon felüli gyakorisága vagy több változat előfordulásának hasonló (azonos) gyakorisága.

Az 1. táblázat adatai a feldolgozott forrásnyelvű szövegeknek az idéző mondat helyére és szerkezeti felépítésére jellemző legfontosabb viszonyszámait tüntetik fel. Az író neve mellett szereplő sorszám megegyezik a függelékben közölt jegyzék megfelelő sorszámával. A jelöletlen idéző mondatok százalékarányának kiszámításakor 100-nak az összes párbeszéd mondatot vettem; a jelölt idéző mondatok kiszámításakor pedig az összes jelölt idéző mondatot vettem 100-nak.

A számsorok és oszlopok eltérései túl nagyok ahhoz, hogy bármilyen igazolható következtetést vonjunk le akár általában a francia, akár általában a magyar nyelvű írásművekre vagy valamilyen irodalmi műfajra (novellára, regényre) vonatkozóan. Még azt a feltevésemet is csak félve merem kimondani, hogy talán a magyar mondathangsúly ereszkedő jellegének köszönhető a szekvenciát záró idéző mondatok feltűnő gyakorisága a két vizsgált szövegben. Mert hiszen, ha például Benedek Elek vagy más magyar író népmeséi vagy meséi idéző mondatainak szövegbeli elhelyezését vizsgálom, egy-kettőre kiderül, milyen magas bennük az előrevetett idéző mondatok aránya.

Amíg az általam elemzett korpusznál összehasonlíthatatlanul nagyobb szövegtárgy elemzésének eredményei nem állnak rendelkezésre, addig meg kell elégednünk azzal az egyszerű megállapítással, hogy a g y a k o r i s á g v i s z o n y s z á m a i

I. táblázat

A szerző	Jelöletlen	Előrebelyezett	Közbeékel	Hátravetett	Kéttagú	Bővített	Összetett
	idéző mondatok %-a						
Maupasant							
2.	61	100				52	
4.	32	77	8	15	38		38
5.	26	92	4	4	38		33
Aragon							
1.	50		64	ø		36	36
2.	78	50				50	
Beauvoir							
1.	60	50			62		
2.	64	ø	67		61		
Örkény							
1.	39			79	79		
2.	55			88	73		
3.				86	76		
Illyés							
1.	50			55		40	
2.	38	ø		89		56	ø
Déry							
1.	62	ø		77			38
2.	46	ø		60			60

aktuálisan jellemzőek az egyes szövegekre. Bár az idéző mondat különféle változatai előfordulásának gyakoriságát bizonyára befolyásolja az a társadalmi kulturális közeg is, amelyben a szöveg létrejött, diskurzív felépítését és expresszív értékét döntően a kifejező szükséglet és a kifejezőképesség találkozása határozza meg.

4.1. A feldolgozott szövegek összetétele eleve kizárja az idéző mondatok nyelvek, műfajok, írók szerinti pontos és kimerítő vizsgálatát, vagy a szinkrón, még kevésbé a diakrón jellemzők általánosítását, vagy éppen nyelvek közti szembesítését.

A korpusz összeállításából talán az is kiviláglik, hogy nem ez volt a célom. Azt szerettem volna tisztázni, hogy amennyiben gondolatmenetem kiindulópontja igaz, és valamely szöveg stílus jellemzői közé sorolhatjuk az idéző mondat egyik vagy másik változatának jelentős (szignifikáns) gyakoriságát, illetve elrendezésének módjait a elbeszélés szövedékében, tükrözti-e a célnyelvű szöveg azt a közlő szükségletet, amelynek hatására az idéző mondat létrejött; amely indítóoka az egyes változatok előfordulásának és/vagy előfordulásuk gyakoriságának és jellegzetes szövegbeli elrendezésének.

4.2. Az 1. táblázat számsorai azt mutatják, hogy a tizennégy szöveg közül egyben – a Maupasant 2. jelűben – az idéző mondatnak csak egyféle beszerkesztése fordult elő. Öt további szövegből viszont következetesen hiányzik a beszerkesztés egyik vagy másik változata. Mind a két eset szélsőséges.

De vajon mennyire érzékelik, illetve érzékeltetik a fordítók az idéző mondat beszerkesztésének és szerkezeti felépítésének ezeket a sajátosságait? Erről tájékoztatnak a 2. táblázat adatai.

2. táblázat

A szövegjellemző százaléka	A szerző vizsgált műve					
	Maupassant 2.		Aragon 1.		Beauvoir 2.	
	fr.	m.	fr.	m.	fr.	m.
Párbeszédés m. összes m.	53	58	65	64	92	80
Jelöletlen i. m. párbeszédés m.	61	67	50	52	32	40
Előrehely. i. m. jelölt i. m.	100	68	36	40	33	22
Közbeék. i. m. jelölt i. m.	ø	9	64	60	ø	ø
Hátrahely. i. m. jelölt i. m.	ø	23	ø	ø	67	88
Kéttagú i. m. jelölt i. m.	15	70	28	38	61	81
Bővített i. m. jelölt i. m.	52	44	36	50	33	19
Összetett i. m. jelölt i. m.	33	26	36	12	6	ø

A szövegjellemző százaléka	A szerző vizsgált műve							
	Illyés 2.		Déry 1.			Déry 2.		
	m.	fr.	m.	n.	sp.	m.	n.	sp.
Párbeszédés m. összes m.	38	33	72	73	70	70	67	70
Jelöletlen i. m. párbeszédés m.	24	44	44	46	47	33	56	50
Előrehely. i. m. jelölt i. m.	ø	11	ø	13	7	ø	ø	7
Közbeék. i. m. jelölt i. m.	11	22	23	33	13	40	47	26
Hátrahely. i. m. jelölt i. m.	89	67	77	67	80	60	53	67
Kéttagú i. m. jelölt i. m.	44	11	31	36	21	13	20	27
Bővített i. m. jelölt i. m.	56	89	38	28	29	60	53	46
Összetett i. m. jelölt i. m.	ø	ø	31	36	50	27	27	27

Ha sorravezük a különböző számoszlopokat, bizonyos tájékoztatást kapunk arról, hogy a forrásnyelvű szöveg idéző mondatainak az eredeti műtől eltérő beszerkesztése és/vagy szintaktikai felépítése milyen érzékelhető változásokat idéz elő a célnyelvű

szöveg diskurzív rendjében és/vagy expresszív értékében. De tegyük hozzá azt is, hogy amíg az idéző mondat szövegbeli elhelyezése — feltételezésem szerint — független az adott nyelv rendszerétől, addig szerkezeti felépítése kevésbé független tőle. Bár általában csak a lényeges eltérésekre érdemes felfigyelnünk, a szerkezeti felépítés szempontjából szignifikáns eltérésről csak akkor fogunk beszélni, ha a forrányelvű és a célnyelvű szövegben jelentősen különbözik a kéttagú idéző mondatok és az összetett mondat tagmondataként megszerkeztett idéző mondatok aránya.

a) A Maupassant-elbeszélés magyar változatában a fordító különféle áttagoló eljárásai együttesen azt eredményezik, hogy az eredeti mű lassú, visszafogott menete felgyorsul, s ez már nemcsak a novella kifejezőértékét változtatja meg, hanem diskurzív felépítését is.

b) A fordító olvasata határozza meg a célnyelvű szöveg tagolását és kifejezését. Mind az Aragon 2. jelű, mind a Beauvoir 2. jelű szöveg idéző mondatainak beszerkesztése hasonló az eredeti írásműhöz.

c) Déry regényének német fordítójában megvan a hajlandóság arra, hogy tömörebbé tegye az író — bizonyára tudatosan — (túl)részletezett előadásmódját. A spanyol fordító eljárása azonban következtelen.

d) Az Illyés 2. jelű szöveg adatai arról tanúskodnak, hogy a fordító fellazította a regényrészlet érzékletes tömörségét. Megváltoztatta ütemét azáltal, hogy csökkentette a párbeszéd mondatok, a párbeszéd mondatokon belül meg a hátravetett és főképpen a kéttagú idéző mondatok arányát.

5. Már a számszerű összehasonlítás során is kiderült, hogy a célnyelvű változatban az eredeti szöveg idéző mondatai akkor torzulnak el a leggyakrabban, ha a fordító nem az aktuális kifejező szükséglet összefüggésében értelmezi (adja vissza) 1. a hosszabb-rövidebb szünetet jelölő frászelek és üres helyek szemiotikai jelentését és/vagy 2. az idéző mondat előre- vagy visszautaló funkcióját.

A következő oldalakon néhány példát látunk, amely szemléletessé teszi ennek a kétféle torzulásnak (torzításnak) és a szöveg szerkezeti felépítésének, illetve a közlés expresszivitásának kölcsönös összefüggését.

¶ a) A G. A. úr X-ben című regény tagolásának egyik sajátossága — láttuk —, hogy benne az idéző mondatok sehol nem előzik meg az egyenes beszédet. Másik sajátossága, hogy Déry ritkán szerkeszt egymondatos bekezdést, és nem szerkeszt olyan egyenes beszédet tartalmazó bekezdést sem, amelyben az egyenes beszéd önmagában áll, legalábbis én egyetlen ilyen bekezdést sem találtam.

A német fordításban akad ugyan elvétve előrehelyezett idéző mondat, de önálló bekezdésbe tagolt, egyenes beszédben megírt mondat vagy rövid mondatlánc egyszer sem.

A spanyol fordító figyelmét ezek a finom részletek elkerülték. Mutatóban néhány szövegtörödéek:

G.A. felült az ágyban. — Nyugodjék meg, Larra úr!

G. A. *beschwichtigte ihn*: „Beruhigen Sie sich doch, Herr Larra!” G. A. se incorporó en la cama. — Vamos cálmese, señor Larra . . .

Az öregember kiegyenesedett. — A kis unokám?

Der Alte richtete sich auf „Meine kleine Enkelin?” *El abuelo se reincorporó, preguntando*: — ¿Será mi nieta?

Hoztál tápanyagot? — kérdezte az aggastyán.

„Hast du Nährmittel gebracht?” *frage* der Greis. — ¿ Me has traido comida?

Az első két példával kapcsolatban csak annyit szeretnék megjegyezni, hogy amennyiben az írásjelnek van jel értéke — márpedig ezt aligha lehet vitatni — Déry jelölése: a pont és az után következő gondolatjel nyilvánvalóan azonos kifejező szükséglet jelzésére szolgál. A magyar gyakorlat szerint nem értelmezhetem a kettősponttal egyenértékű jelölésnek.²

A német fordító következetes volt. Mindkét helyen idéző mondatként értelmezte a bekezdés első mondatát, amelyet én elbeszélő szövegszelvényként értelmeztem. A spanyol fordító nem volt következetes.

Az utolsó példában bemutatott mondatnak nemcsak a tagolása, hanem a közléstartalma sem egyenértékű Déry mondatával (mintha ez lett volna a forrásnyelvű szövegben: „Hoztál nekem eledelt?”).

b) Simone de Beauvoirnak a szöveganyagban szereplő regényét ketten fordították: Illyés Gyula és Wessely László. A belső címlap azonban nem tájékoztat arról, hogyan osztották meg a munkát. Ezért mind a regény első, mind a második felének egy-egy részletét tüzetesebben elemeztem. Az idéző mondatok beszerkesztésének sajátosságai azt jelzik, hogy a két részt más-más fordító ültette át.

Az 1. jelű szövegre az jellemző, hogy tagolása kevésbé simul az eredeti szövegéhez, mint a 2. jelű szövegé. A két fordító eljárásainak különbözőségére a továbbiakban még visszatérünk.

5.2. Simone de Beauvoir sűrűn él az idéző mondat közlőértékének mindenféle változatával. Megerősíti, hangsúlyozza a szöveg kohézióját erősíti kapcsoló szerepét, amikor egyazon tagolt egységen belül, egymást követő két mondatba is beleilleszt egy-egy idéző mondatot (egyszer az egyenes beszéd elé, egyszer utána sorolja). A beszédhelyzet ilyen túljelölését nem a szöveg érthetősége követeli meg: sajátos kifejező érték hordozója.

a) Fel kell tételeznem, hogy van fordító, aki redundánsnak tartja azt, amit túljelölésnek neveztem, ezért hagyja ki azután a célnyelvű szöveg egymást követő, ugyanabba a bekezdésbe tagolt mondatai egyikéből az idéző mondatot.

Így jár el a Beauvoir 1. jelű részlet fordítója is:

— Non, ça ne m'est pas agréable, dit Robert. On se donne tant de mal pour se faire comprendre! Et ils vont créer systématiquement les pires malentendus. Oui, ajouta-t-il, c'est peut-être l'écrivain en moi qui conseille lâchement à l'homme politique de filer doux.

— Nem, nem érint kellemesen — jelelte Robert. Mennyi vesződés, mire az ember megérteti magát! Igen, talán az író tanácsolja bennem gyáván a politikusnak, hogy tűnjön el a balfenekén.

Ugyanilyen jellegű áttagolást találtam a 3. jelű Örkény-novella német fordításában is:

Rutkowski hallgatott.

— Érdekes — mondta Barbara —, hogy órá nem voltam féltékeny. Talán azért — tündött tovább —, mert úgy imádta azt a gyereket.

Rutkowski erre se szólt semmit.

Rutkowski schwieg.

„Interessant”, sagte Barbara, „auf sie war ich niemals eifersüchtig. Vielleicht deshalb, weil sie das Kind so liebte.”

Rutkowski schwieg auch jetzt.

² „Ha azt akarjuk jelezni, hogy bizonyos mértékig elkülönülő gondolatsor kezdődik, pont, felkiáltójel és kérdőjel után még gondolatjelet is teszünk.” (A magyar helyesírás szabályai. Tizenegyedik kiadás. Budapest, 1984. 100.)

Beauvoir az idéző mondat megkettőzésével a szereplő (Robert) jellemrajzának — és az egzisztencializmusra jellemző gondolkodásnak — fontos vonását hangsúlyozza. A második idéző mondat nemcsak arra szolgál, hogy érzékeltesse a beszélő töprengését. A visszautalás azt is kifejezésre juttatja, hogy ugyanaz az ember, aki a kommunistákról feltételezi, hogy félreértéseket akarnak majd szítani, egyúttal önmagában is keresi a hibát. Tépeldődik ambivalens érzései okán.

A magyar szövegből kimaradt a második idéző mondat: *tette hozzá*. De hiányzik belőle az a mondat is, amely megelőzi a közbeékelte idéző mondatot tartalmazó megnyilatkozást. (És következetesen szűtik majd a legképtelenebb félreértéseket.) Ok-e, okozat-e, nem tudhatom.³ A magyar szöveg mindenképpen szegényebb lett nemcsak egy érdekes stílris alakzattal, hanem egy jellegzetes gondolkodásmód író ábrázolásának finom részletével is.⁴

— Dans un espace courbe, on ne peut tirer de ligne droite, *dit Dubreuilh*. On ne peut pas mener une vie correcte dans une société qui ne l'est pas. [. . .] Encore une illusion dont il faut nous débarrasser, *conclut -il*.

— Íves térben nem húzhat egyenes vonalat — *jelentette ki Dubreuilh*. Nem lehet becsületesen élni olyan társadalomban, amely nem becsületes. [. . .] Ez is olyan illúzió, amitől meg kell szabadulnunk — *vonta le a tanulságot*.

Visszautaló funkciója van az Örkény-novellából kiemelt szemelvény második idéző mondatának is. A két szószerkezet a beszélő gondolatai kanyargós menetének egy-egy útjelzője. De a részlet négy mondata együttesen többet is, mást is kifejez. Az író kívülről — 3. személyben elbeszélve — mutatja meg és állítja szembe egymással Barbara hangos gondolkodásának belső mozgását Rutkowski tartásának makacs mozdulatlan-ságával.

A német változat szegényebb a gondolatritmus párhuzamos szerkesztésével, a megkettőzött stílris alakzat szorososan egybefűzött láncának expresszivitásával.

b) Az idéző mondat elválasztó funkciójából következik, hogy lehetőséget ad az egyenes beszéd egyes elemeinek kiemelésére. Ez a kiemelés meg együtt járhat az idéző mondat egyik elemének vagy az előtte, esetleg az utána álló mondat (mondatok) egyik elemének anaforikus megismétlésével.

Ha a fordító nem ismeri fel az anafora kifejezőértékét, elhagyja az ismétlődő szövegelemet. Magában talán még el is marasztalja a szerzőt, amiért terjengősen fogalmaz amiért ugyanazt többször is elmondja, sőt mi több, ugyanazt ugyanúgy mondja el többször is.

Elsikkad például Örkény mesteri anaforája a 3. jelű novella német változatában:

Barbara felsóhajtott, alig titkolt gyönyörűséggel. *És azt mondta:*

— Te édes pizsok.

És megköszönte a rózsákat.

Barbara seufzte mit kaum verhohlender Freude. *Und sie sagte:*

„Du liebes Mistvieh.“

Sie bedankte sich für die Rosen und war wie ausgewechselt; [. . .]

³ Fordítói (kiadói) gyakorlatunk sajnos eltűri az eredeti szöveg egyes mondatait, vagy akár teljes bekezdéseit véletlenszerű, de néha feltehetőleg tudatos kihagyását. Az idézett francia szövegrészletnek nemcsak egy mondata maradt ki a magyar fordításból, hanem a dramaturgiai egységet záró teljes bekezdés is. Sorolhatnék még példákat, ám a felületességnek vagy óvatosságunknak legföljebb magyarázatát kapnám. Mentsége nincs se a fordítónak, se a lektornak, se a szerkesztőnek.

⁴ Ugyanennek a szereplőnek hasonló töprengését és ambivalens lelkiállapotát hasonló eszközökkel írja le a második részlet egyik bekezdésében. Ennek a magyar változata viszont hiánytalanul közvetíti a túljelölés kifejezőértékét:

Elsikkad ugyanígy — nem is egyszer — Déry regényének spanyol fordításában. Például:

[...] Mert *nehogy azt higgyék* — kiáltotta reszkető hangon, s kinyújtott mutatóujjával valószínűtlenül hosszú karja végén, az ágyban ülőkre mutatott — *nehogy azt higgyék*, hogy én ezen a kiránduláson részt óhajtok venni. *Nem, uraim, erre ne számítsanak. Nincs az a hatalom, amely [...]* *Nincs az az igazság, amelyet [...]*

— *No se imaginen* — dijo señalando con el índice a la pareja sentada en la cama —, que voy a formar parte de la excursión. *No, señor. No cuenten con ello. Ninguna potencia del mundo [...]* *No hay verdad que [...]*

A Jeruzsálem hercegnője című novellából kiemelt részlet az idéző mondat funkciójának szinte klasszikus képlete. Magában foglalja az elkülönítés és az összekapcsolás minden jegyét. Tagolása sajátos — szerzőjére jellemző — szövegritmust alakít ki. Az és kötőszó az egyenes beszéd előtt is, után is csupán a (tárgyas) igét és a tárgyat tartalmazó mondat élén áll. Mind a három mondat rövid, de a második valamivel hosszabb az elsőnél, a harmadik meg a másodiknál. Az új bekezdés első mondata után két tagmondatból összetett mondat következik: az első most is rövidebb a másodiknál (*Mintha kicserélték volna, derűsen és barátságosan elbeszélgetett Kazióval*).

A német fordítás gyenge pontja az egyenes beszédet követő mondat. Visszaadja ugyan a részlet gondolati tartalmát, de kifejező értékét nem.

A Déry-regény spanyol változata parafrasztikus fordítás szemléletes példája. A fordító nem hallja ki a szöveg jó néhány expresszív elemének hangulati színező értékét. Márpedig az olyan szavak vagy szócsoportok, mint a bemutatott szemelvény környezetében előforduló *mondhatatlan felháborodás, remület, rikácsolta* szoros kölcsönhatásban vannak azzal az ismétlődéssel, amelyet az idéző mondat még ki is emel.

De a spanyol fordító nem érzékelt az idéző mondatnak azt a szövegformáló sajátosságát sem, amely alkalmassá teszi arra, hogy körülötte anafora alakuljon ki.⁵

Le vieil homme se retourna dans les draps fripés: „*Ne t'agite pas!* — lui cria de la pièce voisine Adelgonde, sa femme, qui devait l'avoir aperçu dans la psyché, seul reste de leur splendeur italienne. — *Ne t'agite pas, Frédéric, le docteur a dit...*”

Az öregember megfordult a gyűrött ágyban: — *Ne mozgolódj!* — *kiáltotta át a szomszédos szobából Adelgonde, a felesége, aki nyilván az állótükörben látta; ez volt utolsó olasz kincsük. — Ne mozgolódj, Frédéric, a doktor azt mondta...*

⁵ Az idéző mondatnak az a szemiotikai sajátossága, hogy körülötte természetesen alakul ki anafora, megint csak független a magyar nyelv rendszerétől. A feldolgozott szöveganyagban, Aragon regényének egyik töredékében is akad rá példa, s a fordító a magyar szövegben vissza is adta:

Déry regényének német fordításából is hiányzik egyik-másik anafora. De nem azért, mert az idézőmondat körül kialakult anafora ismeretlen vagy szokatlan a német kifejező-gyakorlatában. Német írók, ízlésüktől, az írásmű jellegétől függően ugyanolyan gyakran vagy éppoly ritkán használják, mint a magyar vagy a francia írók. Felütöttem Thomas Mann: *Der Zauberberg* (A varázshegy) című regényét. Nem tartott sokáig, amíg megtaláltam az alábbi két példát. Szöllősy Klára magyar fordításában azonban nem anafora állt ugyanezen a helyen. Eljárása következetesen eltüntette az ismétlődést:

[...] „*Ich wiederhole*”, *sagte er mit erhobener Fingerlanze, während in seiner anderen Hand das Weinglas zitterte, „ich wiederhole: daher unsere Verpflichtung unsere religiöse Verpflichtung zum Gefühl.* [...]]

[...] Főlemelte dárdás mutatójúját, míg másik kezében a tele pohár reszketett, és *kijelentette: — Ismétlem: ezért kötelességünk, ezért vallásos kötelességünk az érzés.* [...]]

Néhány oldallal később:

„*Ich sage nicht*”, *versetzte Hans Castorp, „ich sage nicht daß sie sie jemals geteilt hat.* [...]]

— Nem állítom, hogy valaha is viszonozta — *felelte Hans Castorp.* [...]]

(7. fejezet. Mynheer Peeperkorn [folytatás])

A német fordító hűségesebben adja vissza a célnyelvű szövegépítkezés jellemzőit, A hasonlóságok és különbözőségek érzékeltetésére ábrát szerkesztettem (vö. 1. ábra), amely egyetlen forrásnyelvű bekezdés idéző mondatainak beszerkesztését és szerkezeti felépítését veti egybe mind a német, mind a spanyol célnyelvű változatával.

6. Az előző oldalakon olyan fordításokat figyeltünk meg, amelyekben az idéző mondatnak az eredeti szövegtől eltérő beszerkesztése és/vagy felépítése megváltoztatta az írásmű diszkurzív rendjét, főképpen pedig kifejező értékét. A torzulások (torzítások) azonban nem szükségszerűek. Az idéző mondatot úgy is meg lehet szerkeszteni, és úgy is be lehet szerkeszteni a célnyelvű szövegbe, hogy ez utóbbinak mind tartalmi-logikai rendje, mind expresszivitása hasonló legyen az eredeti szöveg rendszeréhez és hangulati-érzelmi értékéhez.

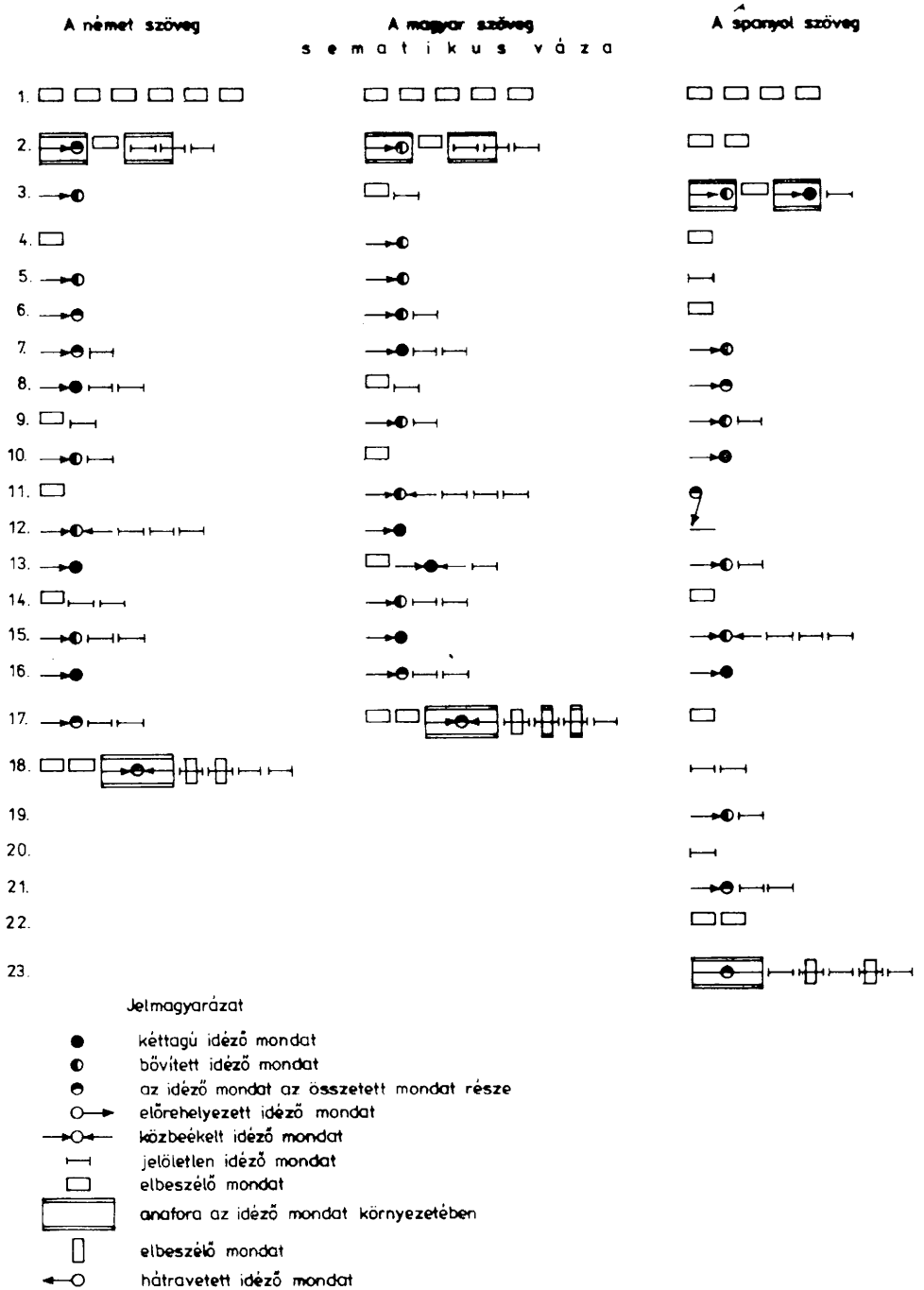
Igaz, hogy a hasonlóság nyelvi kialakítása a fordítótól nem kíván rendkívüli képességeket, de azt se szabad elhallgatni, hogy leleményességét nem egyszer teszi próbára. És főleg azt kell hangsúlyoznunk, hogy mindig megköveteli tőle a szöveg közlő szándékának (a szerző közlő szándékának) figyelmes mérlegelését. Hasonlóságot mondtam, nem azonosságot. Az idéző mondat beszerkesztésének és felépítésének teljes azonossága a forrásnyelvű és a célnyelvű szövegben irreális, ezért értelmetlen követelmény.

A vizsgált szempontból akkor tekinthető hasonlóknak a két szöveg, ha a fordításban mindig egy és ugyanaz a változat — ha nem is szükségszerűen az eredetivel megegyező változat — felel meg az eredeti beszerkesztés ugyanazon változatának; ha a kéttagú idéző mondatnak kéttagú idéző mondat felel meg, a bonyolultabb mondatfelépítésűnek pedig az összetettebb szintaxisú idéző mondat.

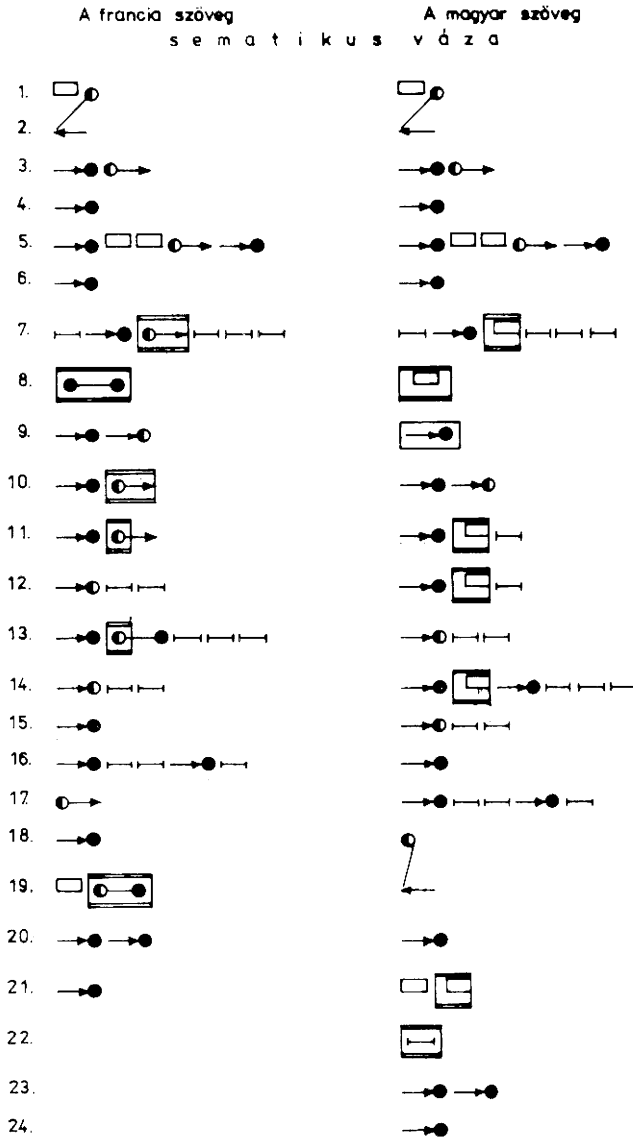
a) Korábban már szó esett arról, hogy S. de Beauvoir regényének egyik felét minden bizonnyal más fordító ültette át, mint a másodikat. Az 1. jelű szemelvény idéző mondatainak szövegbeli elhelyezése és felépítése kevéssé egyezik a francia írásával, a 2. jelű azonban hasonló.

A szöveg magyar változatában van egyfajta tagolás, amit a fordító másképpen értelmez, másképpen tagol, mint ahogy azt a szöveg sugallja. De ez az átértelmezés (áttagolás) következetes. Ezt szemlélteti a 2. ábra.

Amikor a francia szövegben a beszédhelyzet módosulását leíró hosszabb és/vagy összetett mondat végén kettőspont áll, és utána egyenes beszédben megszerkesztett mondat következik, amelyet meg idéző mondat zár le, a fordító különálló mondatként értelmezi a párbeszéd körülményeire, körülményeinek változására utaló bevezető szövegszakaszt. Az eredeti szöveg kettős idéző jelölése helyett csak azt a tagmondatot tekinti

1. ábra

Jelmagyarázat

A jelek azonosak a 3. ábra jeleivel, kivéve

 a megfelelő mondatok struktúrájának eltérése

2. ábra

idéző mondatnak, amelyben közlésre utaló ige (verbum dicendi) van. Ilyen például a rajz 7. sorában látható alábbi szövegszelvény:

— C'est vrai. Il méritait parfaitement d'être fusillé, dit Henri. Il regarda Dubreuilh: „Vous trouvez que j'ai fait une saloperie? [...]]

Igaz. Teljességgel rászolgált, hogy főbe lőjék — jelentette ki Henri. Dubreuilh-re pillantott. — Úgy véli, piszokságot követtem el? [. . .]

Változatlanul hagyja azonban a fordító az ugyanannak a bekezdésnek két egymást követő mondatába beszerkesztett egy-egy idéző mondatát, amelynek ábrázoló funkciójáról már korábban beszéltünk (vö.: 5. 2. a)).

A francia szöveg a párbeszéd ellenpontozott jellegét a szokatlanul sűrűn közbeiktatott idéző mondatokkal valósággal túlhangsúlyozza. Egy-egy bekezdésre átlagosan 1,6 idéző mondat esik. A magyar szövegben kevesebb, egy-egy bekezdésre 1,1 idéző mondat jut. A fordító a szöveg tipográfiai elrendezésével próbálja érzékeltetni a párbeszéd jellegzetességeit: megsokszorozza a sorkezdő üres helyek — a hosszabb szünetek — számát. Ezáltal szinte azonos a francia és a magyar szöveg mind elválasztó funkciójú elemeinek (azaz: a hosszabb szüneteknek), mind kapcsoló funkciójú elemeinek (azaz: idéző mondatainak + elbeszélő mondatainak) aránya.

b) Az idéző mondatok forrásnyelvű és célnyelvű beszerkesztésének és megszerkesztésének hasonlósága nem a magyar nyelv tipológiai sajátosságának, és nem csupán a magyar fordítók hozzáértésének köszönhető.

A feldolgozott szöveganyagban például Örkény novelláinak német fordítását — Vera Thies munkáját — általában a hasonlóságnak ugyanazokkal a jegyeivel minősíthetjük, mint az előbb elemzett fordítást.

Példa rá a 2. jelű szöveg egy részlete:

Közelebb ment, egész az ablakig.

— Nem magát keresik ezek a katonák? — kérdezte súgva a lány.

Azt mondta, nem.

— Hát akkor miért nem jön velem?

Mert nem lehet, azt mondta.

Muszáj visszamennie a frontra?

Azt mondta, muszáj.

— És nem lehetne valami kifogást találni? — kérdezte a lány.

— Milyen kifogást? — kérdezte.

A lány elgondolkozott. Egy kis idő múlva földerült az arca és megkérdezte:

— Nem lehetne például szabadságot kérni?

— Azt megpróbálhatom — mondta a hadnagy.

Er ging näher heran, bis unter das Fenster.

„Suchen diese Soldaten nicht Sie?“ fragte das Mädchen flüsternd.

Er sagte: „Nein.“

„Warum kommen Sie dann nicht mit?“

„Weil es nicht geht,“ sagte er.

„Müssen Sie zurück an die Front?“

Er sagte: „Ich muß“.

„Und Sie können nicht irgendeine Ausrede erfinden?“ fragte das Mädchen.

„Was für eine Ausrede?“ fragte er.

Das Mädchen überlegte. Nach einem Weilchen hellte sich ihr Gesicht auf, und sie fragte: „Können Sie nicht um Urlaub bitten?“

„Das könnte ich versuchen“, sagte der Leutnant.

A fordítás egyetlen — kevéssé jelentős átalakítását (vö. a 3. mondatot) azzal magyarázom, hogy a fordító talán a szöveg hangvételével össze nem egyeztethetőnek vélte a coniunctivus stílárís értékét. A magyar függő kérdést a német szövegben idéző mondat + egyenes beszéd formájában látjuk viszont (nem így: *Er sagte er müßte*).

7. Elemzésem célja az volt, hogy igazoljam a bevezetés premisszáit, nevezetesen azt, hogy

— minden szöveg felépítésére és kifejező értékére jellemző, milyen gyakorisággal és milyen elrendezésben izesülnek rendszerébe a kapcsoló és/vagy elválasztó funkciójú idéző mondatok különféle változatai;

— az eredeti szövegéhez hasonló elrendezésüknek és funkciójuk érvényre juttatásának — a jelzett megszorítással — nincsenek nyelvtipológiai akadályai.

További szándékom az volt, hogy bizonyítsam, miszerint az idéző mondat célnyelvű beszerkesztésének és megszerkesztésének, a funkciója szempontjából hasonló kifejezésének egyetlen valóban értékelhető akadálya az, ha a fordító nem érzékeli (nem ismeri fel) az idéző mondat aktuális közlő szándékát, illetve közlő értékét és korrelációját a szöveg tartalmi-logikai felépítésével és kifejező értékével.

A feldolgozott szöveganyag az 1. táblázat sorrendjében:

Maupassant, Guy de: 1. Pierrot (in: L'Héritage Ollendorff, Párizs, é. n. 117—26); Pierrot (Ford.: Tóth Árpád in: Válogatott elbeszélések, Kriterion, Bukarest, 1973. 205—10). 2. La Confession de Théodule Sabot (uo. 127—40); Théodule Sabot gyónása (Ford.: Lányi Viktor uo. 259—65). 3. Rosalie Prudent (in: La Petite Roque Ollendorff, Párizs, é. n. 173—84); Rosalie Prudent (Ford.: Lányi Viktor uo. 448—52). 4. Le Baptême (in: Monsieur Parert Ollendorff, Párizs, é. n. 145—56); A keresztelő (Ford.: Illés Endre uo. 363—68). 5. En voyage (in: Miss Harriet Ollendorff, Párizs, é. n. 301—16); Úti kaland (Ford.: Benyhe János uo. 173—8).

Aragon, Louis: La Semaine Sainte Gallimard, Párizs, 1958. (1. Chapitre IV: 109—11. 2. Chapitre VI: 576—77); A Nagyhét (Ford.: Kolozsvári Grandpierre Emil, Magvető, Budapest, 1960. (1. IV. fejezet: I. k. 141—43; 2. VI. fejezet: II. k. 284—86).

Beauvoir, Simone de: Les Mandarins, Gallimard, Párizs, 1954. (1. Chapitre 4: 193—94; 2. Chapitre 9: 448—50); A mandarinok (Ford.: Illyés Gyula és Wessely László. Magvető, Budapest, 1966. (1. 4. fejezet: 243—45; 2. 9. fejezet: 622—23).

Örkény István: 1. Te édes — édes (in: Időrendben. Magvető, Budapest, 1971. 462—85); *Du liebes, liebes...* (Ford.: Vera Thies, in: Der letzte Zug — Erzählungen Volk und Welt. Berlin, 1973. 308—48); 2. Az utolsó vonat (uo. 359—71); Der letzte Zug (uo. 64—84); 3. Jeruzsálem hercegnője (uo. 509—35); Die Herzogin von Jerusalem (uo. 17—63).

Illyés Gyula: Puszták népe (in: Regények — Novellák — Drámák. Szépirodalmi, Budapest, 1982. (1. 12. fejezet: 71—3; 2. 19. fejezet: 104—6); *Ceux des pusztas.* Gallimard, Párizs, 1943. Ford.: Paul-Eugène Rénier (1. Chapitre 12: 165—7; 2. Chapitre 19: 257—7).

Déry Tibor: G. A. úr X-ben. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1964. (1. 12: 262—4; 2. 23: 517—9); Herr G. A. in X (Ford.: Eva und Stephan Vajda S. Fischer GmbH, Frankfurt/M. 1966 1. 12: 225—6; 2. 23: 443—5); Monsieur G. A. en X (Ford.: José Luis Beltrán Luis de Caralt, Barcelona, 1970. 1. 12: 217—9; 2. 23: 417—9).

Dániel Ágnes

Megjegyzések az érzelm kifejezés kérdéséhez

Folyóiratunkban figyelemre méltó és elgondolkodtató cikket írt „a nyelv emotív funkciójá”-ról Fabó Kinga (109 [1985]: 204–17). Írásában több jelentős és szerteágazó kérdéssel foglalkozik. Így: *a*) „a fontosabb és a gyakorlati elemzésben felhasznált érzelmelelméleteket tekinti át és interpretálja” (204); *b*) vizsgálja „a nyelv emotív funkciójának a mibenlétét általában is” (205); *c*) „ennek kapcsán olyan kérdéseket is, hogy például egynemű közeget jelent-e az emotív funkció megvalósulása” (uo.); és *d*) a „kifejezhetőség és az »érzelmesítés« kérdéseinek kapcsán” szóba kerül „az indulatszók problémája” (uo.).

Nem meglepő, hogy mindezek megnyugtató tisztázása nem fér bele egy aránylag rövid folyóirati cikkbe. Annál kevésbé, minthogy a felvetett kérdéscsoport két tudomány-nak: a pszichológiának és a nyelvészetnek is sokat vitatott témája. Az alábbiakban a lélektani vonatkozásokról nem kívánok szólni („Aki nem tud arabusul . . .”). Csupán nyelvészeti, stilisztikai oldalról igyekszem néhány, a F. K. tanulmányában felvetett kérdésekhez kiegészítő vagy kiigazító megjegyzést fűzni.

I. Az idézett cikkből kisugárzó legfőbb gond a terminusok használatában tapasztalható „nagyfokú bizonytalanság és önkény” (vö. Péter Mihály: *Érzelm kifejezés, stílusérték és expresszivitás a nyelvben*. ÁNYT. XV. [1984.]: 219. Erre a tanulmányra F. K. is ismételten hivatkozik).

Az „emotív funkció” kifejezés — mint ismeretes — Jakobson kommunikációs modellje alapján terjedt el (vö. Hang — jel — vers 1964. 217). Igaza van F. K.-nak, hogy az „emotív és az expresszív funkció” említése Jakobson megjelölésében zavaró és nem tisztázott (212). De az nem biztos, hogy Jakobson felfogásában az „*EMOTIV* vagy »*expresszív*«” megkülönböztetett írású kifejezésben a *vagy* kötőszó azonosságot jelent, mint F. K. állítja (212).

Jakobson elmélete szerint az emotív funkció rendeltetése az, „hogy egy bizonyos emóciónak akár igaz, akár színlelt benyomását keltse”; „Az az ember, aki expresszív jegyeket használ, azért, hogy kifejezésre juttassa mérgét vagy iróniáját, nyilvánvalóan információt továbbít” (i. h.). Ezek asorok arra engednek következtetni, hogy az emotív funkció az érzelm kifejezés ténye, valósága, az expresszivitás az érzelm kifejezés lehetősége.

Ezt a megkülönböztetést igazolni látszik egyrészt Balázs János, másrészt Péter Mihály értelmezése is. Balázs szerint az *emotív* szakszó „igen találóan, sőt félreérthetetlenül és egyértelműen idézi elénk a nyelvnek vele jelölt, legegységesebb és legősibb funkcióját, amely érzelmeink spontán kifejeződésében nyilvánul meg” (A szöveg 1985. 27). Péter Mihály meghatározása szerint „Nyelvi expresszivitáson általánosságban a nyelvi eszközöknek olyan használatát (illetve: olyan nyelvi eszközök használatát) értjük, amely a kommunikáció hatékonyságának fokozása érdekében a jelző(k) figyelmét magukra a nyelvi eszközökre, a nyelvi megformálás módjára is vonja”; „ . . . a nyelvi expresszivitás a kifejezés hatékonyságának (effektivitásának) növelését szolgálja” (i. m. 231). (Ezt a meghatározást F. K. is idézi — sajnos — két zavaró [föltehetően sajtó]hibával: „jelenlevő(k)” *jelző(k)* helyett és „(affektivitásának)” effektivitásának helyett.) F. K. megelégszik annak kijelentésével, hogy az „emotivitás, emotív funkció nyilvánvalóan nem azonos ezzel” (212) (ti. az expresszivitással). Mondatát szívesen megtoldanám így: de tőle el nem különíthető.

Az expresszivitás és emotív funkció közötti különbség ugyanis nem olyan „nyilvánvaló”. Péter Mihály tanulmánya az „Érzelm kifejezés, stílusérték és expresszivitás a nyelvben” címet viseli. Írásában megállapítja, hogy „e három szóban forgó jelenség — emócionális (affektív), stílusérték, expresszivitás — kétségtelenül szoros összefüggésben és kölcsönhatásban mutatkozik” (219). Tanulmányának zárótétele szerint

pedig „Az affektivitás, a stílusérték és az expresszivitás a természetes nyelvi kommunikáció sajátos és meghatározó jellegű komponensei” (233). Eszerint Péter terminológiájában az *érzelemkifejezés*, *emocionalitás* és *affektivitás* megjelölések azonos fogalmat fednek.

Péter Mihály tanulmányában kirajzolódik a stílusérték és expresszivitás fogalma. Ezekről meghatározást is ad (226, 231). Az érzelemkifejezéssel kapcsolatos megjegyzései azonban nem kristályosodnak egyöntetűen világos definícióvá. Fejtegetésében azt a XIX. és XX. század nyelvtudományára „több-kevesebb módosulással” jellemző felfogást emeli ki, „misperint a nyelvnek két alapvető funkciója van: objektív intellektuális tartalmak ábrázolása és e tartalmak szubjektív értékelésének, a hozzájuk kapcsolódó érzelmi, akarati mozzanatoknak kifejezése. Ez utóbbi többnyire az ábrázolással párhuzamos, kísérő funkcióknak minősül” (219). Péternél ez az első értelmezés, vagyis az érzelemkifejezés az ábrázolással párhuzamos, kísérő funkció.

A továbbiakban Péter az intonációról szól. Jespersen megállapítását idézi, hogy az intonáció nemcsak az „érzések hőmérője” és a „hangulatok barométere”, hanem egyúttal a „gondolatok legfinomabb acélból készült bonckése” is. „Ismeretes, hogy az intonáció az emberi érzések és hangulatok páratlanul gazdagon árnyalt skálájának megszólaltatását teszi lehetővé” (221). Majd alább: „Az érzelemkifejezés azonban korántsem egyedüli funkciója az intonációnak, amely fontos grammatikai, sőt lexikai feladatokat is ellát” (uo.). Péternek a második értelmezése szerint tehát az érzelemkifejezés az intonációnak egyik (de nem egyedüli) funkciója.

Vajon nem volna-e célszerűbb és a gyakorlati használhatóság számára egyszerűsítő megjelölés, ha azt mondanánk: a z e x p r e s s z i v i t á s a n y e l v k i f e j e z ő k é p e s s é g e (és pedig potenciális képessége mint lehetőség), a z e m o t í v f u n k c i ó p e d i g e k é p e s s é g r e a l i z á l ó d á s a.

A tárgyalt fogalmak ilyen beállításáról mindenekelőtt azt kell megjegyeznem, hogy ez a felfogás nem merőben új, jóllehet ebben a megfogalmazásban és szembeállításban — tudtommal — még nem kapott hangot. Pedig így tisztán megmutatkozik a két vitatott fogalom különbsége és szoros összetartozása, vagyis dialektikus egysége.

A magyar stilszintika egyik kiváló és méltatlanul elfelejtett művelője: Zolnai Béla több mint félszázada ismertette Ballynak egy évvel korábban megjelent munkáját (*Le langage et la vie*), hozzáfűzve saját felfogását és bíráló megjegyzéseit is (*Minerva*, 1927; újra kiadva: *Nyelv és stílus* 1957. 125–48).

Bally könyvében új „a nyelvi kifejezés, nyelvi kifejezőség (*expressivité linguistique*) mechanizmusáról szóló rész” — írja Zolnai. — „Az *expressivité* ('kifejezőség'), érzelmi kifejező képesség — mondja tovább — maga is Bally fogalma, és Bally most újra megkísérli, hogy ezt a jelenséget definiálja és részeire bontsa.” — „Három tényező működik közre az érzelmek kifejezésében: a nyelv, a beszéd és a szituáció” (*Nyelv és stílus* 126).

Zolnainál még nincs szó a nyelvi kommunikáció elemeinek és funkcióinak olyan szembeállító felbontásáról, mint Jakobsonnál, de a nyelv és beszéd kettősségére utalás pontosan megfelel az expresszivitás és emotív funkció főntebbi értelmezésének, vagyis annak a felfogásnak, amely az expresszivitást a nyelv, az emotív funkciót a beszéd síkjába helyezi, s ezzel különbségüket és (dialektikus) egységüket egyaránt megjelöli.

2. A következő lépésben — F. K. gondolatmenetét is követve — arra a kérdésre kell választ keresnem, hogy az emotív funkció — mint beszédbeli megnyilvánulás, nyelvhasználati mód — miből, milyen forrásokból táplálkozik. Magyarán: az érzelemkifejező képesség (*expresszivitás*) *a*) a felhasznált nyelvi jelekben, ill. *b*) ezek felhasználás-módjában van-e vagy *c*) a beszélő, a feladó „szubjektív viszonyának a kifejeződése: a beszélő érzelmi állapotát, szándékát fejezi ki, az ő hozzájárulása az üzenetnek”, ahogyan F. K. véli (211), avagy éppenséggel *d*) valamiféle más előidézője van?

Az összegező felelet roppant egyszerű: az érzelemkifejező képesség mindegyikben benne van, mégpedig nem külön-külön, hanem együttesen. Lássunk erre néhány igazoló példát!

a) Az expresszivitást nyilvánvalóan magukban hordozó nyelvi jelek, az indulatszók, hangutánzó és hangulatfestő szók mellett említhetők az ún. szép szavak (vagy Juhász Gyula megjelölésével a „rejtelmes” szavak) akár tetszetős, kellemes fogalmakat idéző jelentésüknél, akár akusztikailag kedvező hangalakjuk révén: *szerelem, szívárvány, gyöngy, illat, szellő* stb. (vö. Kosztolányi és mások szépszavas listáit, Nyr. 82 [1958]: 27; StílV. 151–62).

b) A nyelvi jelek felhasználásából adódó expresszivitás eminens képviselői az ún. szóképek: „Beszél a fákkal a bús őszi szél” (Petőfi), „Szavaid selyme szíven simogat” (Juhász Gyula).

c) Az expresszivitásnak a beszélő szubjektív beállítottságát tükrözi a Jakobson óta gyakran idézett színészi produkció (i. m. 218).

d) Ez a példa már áthajlik a szupraszegmentális eszközök világába (hangsúly, hanglejtés, szünet, tempó, elhallgatás, sejtetés és persze a Zolnai említette szituáció), nem felejtve el itt sem, hogy a „határokat, ahol a szituáció végződik és a nyelvi kifejezőség kezdődik, nem is lehet pontosan meghúzni. A gyakorlat nem ismer szélsőséges, absztrakt eseteket” (Nyelv és stílus 130).

Az előbbi összegező tétel bővebb kifejtése és indokolása nem mellőzhető már csak azért sem, mert a Nyelvőr cikkének szerzője más állásponton van: „Véleményem szerint – írja F. K. – az érzelmi, hangulati mozzanatokat mi, használók tulajdonítjuk a szavaknak, (...) Vagyis: nem a szó kelt bennünk valamilyen inherens módon benne levő „érzelmi töltet” alapján érzelmi hatást, hanem azt mi „látjuk bele” (216).

3. Annak igazolására, hogy a nyelvi jelek (leegyszerűsítve: szók) magukban hordozhatnak bizonyos érzelmi kifejező képességet, az indulatszó az első számú tanú.

Nem szándékozom itt kitérni azokra a F. K. által tárgyalt kérdésekre, hogy mi az indulatszó grammatikai szerepe, sem arra, hogy egyes szerzők milyen alapon tárgyalják, osztályozzák az indulatszókat (ez minden szerzőnek kizárólagos joga). De utalok ismét Zolnai Béla figyelemre méltó tételeire (Szóhangulat és kifejező hangváltozás 1939., ill. Nyelv és hangulat 1964. E kötet lapszámait jelzem). Szerinte az „indulatszóknál két kizáró mozzanatra kell tekintettel lennünk. Az egyik kategóriába azok a látszólagos indulatszavak tartoznak, amelyeknek nyelvtörténete azt mutatja, hogy valamikor konvencionális és nem-spontán szavak voltak. Viszont gyakori a másik irányú fejlődés is: a spontán indulatszóból konvencionális, eltanult szó lesz” (134). „Ami az ösztönszerű indulatszavakat illeti, nyilvánvaló, hogy ezek együtt születnek az érzelmekkel. Minél kevésbé tisztán artikulált az indulatszó, annál természetesebb, ősbibb kapcsolatban áll az indulattal.” — „... az érzelem sokkal több, mint a rendelkezésre álló indulatszó. Ugyanaz a kiáltás [...] kifejezheti a félelmet, a haragot, a meglepetést, a kétségbeesést, a gyűlöletet” (137).

Ezek az 1939-ből származó megállapítások, úgy vélem, ma is teljes mértékben érvényesek, és szembe vagy párhuzamba állíthatók F. K. felfogásával.

Zolnai idézett tételeivel megoldódik az a gordiuszi csomó is, hogy az indulatszók közvetett vagy közvetlen kifejezői-e az érzelmeknek. A közvetettséget és közvetlenséget itt két szélső pontnak tekintve, a lehetőségek, ill. átfedések széles skálájával kell számolnunk.

4. Az indulatszók expresszivitásával kapcsolatban vetődik fel az a kérdés, mely általános érvényűvé szélesíti a nyelvi jelek (ideértve a szavakon kívül a szókapcsolatokat,

szólásokat stb. is) érzelmi mozzanatokot hordozó sajátosságát, stilisztikailag elterjedt megjelöléssel a szóhangulat fogalmát. (Ez az elnevezés Zolnai Bélától származik.)

Hogy a szóhangulatot, a szavak hangulati hatását hogyan osztályozzuk (szóhangulattal bíró és semleges szavakra, vagy zérus hangulati foktól indulva minden szóra kiterjesztjük a hangulat jelenlétét) most mellékes. Lényeges az, hogy szóhangulat van, akár azért, mert a nyelvi jel (mint valami rejtett gént) magában hordozza az érzelmkifejezés képességét, akár azért, mert a beszélő (és/vagy hallgató) ezt a képességet beleérzi, (ha jobban tetszik) „belelátja”. Az ingadozás onnan adódik, hogy a szóhangulat objektív és szubjektív elemekből tevődik össze, azaz éppen úgy vannak egzakt módon megállapítható, konkrét okokra visszavezethető mozzanatai, mint ahogyan az egyéni, szubjektív, azaz a beszélő (és hallgató) egyéntől függő szempontok is igen jelentősen befolyásolják az expresszivitás érvényesülését. (Fónagy Iván kísérletei, a gyermekeknek föladott kérdésekre kapott egyöntetű válaszok eléggé beszédes bizonyítékot nyújtanak erre. Vö. A költői nyelv hangtanából 1959. 35.)

5. Talán éppen az ilyen egyöntetűség készítette F. K.-t annak kijelentésére, hogy a magyar nyelvtanokban és stilisztikákban az az általános felfogás érvényesül, hogy „egy adott szónak mindenkire azonos hatása” van. „Úgy kezelik tehát a hatás fogalmát, mint-ha az valamiféle *»egyezményes«* dolog lenne. Ezen alapul az egész magyar stilisztika” (216). Szerzőnk viszont — mint előbb idéztem — ellenkező véleményen van.

Források megjelölésének hiányában nem lehet tudni, milyen nyelvtanok és stilisztikák készítették F. K.-t a fenti állásfoglalásra. Az ellenkezőjére, vagyis annak hangsúlyozására, hogy a szóhangulatban a közösségi (kollektív), ill. közkeletű (konvencionális) mozzanatok mellett az egyéni (szubjektív) szempontok is igen komoly szerepet játszanak, annál több tanú vonultatható fel. (Csak néhány lelőhely: StílV. 151; MMNyR. 1: 167; ÁNyStilNyj. 143; StílÚ. 521; Szabó Zoltán: A mai stilisztika nyelvelméleti alapjai, 1977. 103; vagy a F. K. által többször idézett Péter Mihály tanulmánya.)

A szélsőséges álláspont itt is — mint legtöbbször — féligazságot tartalmaz. Valójában a szavak (nyelvi jelek) érzelmi, hangulati hatása nem mindig és nem mindenkire azonos. Nem is lehet, hiszen itt a közösségi és egyéni, egyben a hagyományosan megszokott, régi és a megváltoztatott új közötti állandó oda-vissza áramlásról, kölcsönhatásról van szó. Ez derül ki többek között Péter Mihály tanulmányából éppen úgy, mint már jóval előbb Martinkó András stíluselméletéből (ÁNyStilNyj. 218), és ez az alapja Zolnai Béla idézett, „Szóhangulat és kifejező hangváltozás” c. tanulmányának is azzal a lényegyet kifejező zárótétellel, hogy „a teremtő nyelvfantázia is konvencionális ösvényen” halad.

F. K. utolsó mondatának megejtően szellemes metaforája ellenére az egybezsúfolt megjegyzésekbe rejtözve is ennek a nyilvánvaló törvényszerűségnek elemei húzódnak meg.

Benkő László

Káromol, káromkodik. 1. A *káromkodik* a *káromol* ige *-kodik* gyakorító – visszaható képzős alakja, s feltehetően a **káromlkodik*-ből az *-l-* kiesésével alakult ki (Simonyi: MNy. 2: 51; Horger: Nyr. 40: 119, Mszav. 97; TESz. 2: 388). A *káromol* < *károml* alapszó etimológiáját a TESz. így foglalja össze: „A *kár* főnév származékaként való magyarázata jelentésánál talán védhető volna, de az alaktani kérdések még nincsenek kellően tisztázva. Az a feltevés, hogy a *kárál*, *káricál*, *károgo* stb. hangutánzó eredetű szócsaládba tartozik, jelentésánál nehézségbe ütközik. A *káromol* szláv származtatásának hangtani és bizonyos jelentéstani nehézségei vannak. A feltett alapszó finnugor egyeztetése és török származtatása téves” (i. h.).

A téves etimológiákkal (Vámbéry: NyK. 8: 109–89, Budenz: NyK. 10: 85) nem foglalkozva vegyük szemügyre a lehetséges magyarázatokat!

Czuczor–Fogarasi szótára nem ad megnyugtató véleményt: „Törzsöke vagy a hangutánzó, vagy a kárt, ártalmat, sértést jelentő *kár* . . .” (3: 417).

Réthei-Prikkel Marián (Nyr. 43: 420–4) a szó eredetének vizsgálatát a N. *káromszó* kifejezéssel vezeti be, s ennek *károm-* előtagjáról megállapítja, hogy „minden bizonnyal benne van a *káromol* = blasphemare, schelten, schätzen és a *káromkodik* (eredetibb alakja szerint *káromlkodik*): blasphemare, lästern igékben is, következőképpen főnévi jellegének kellett lennie”, majd megállapítja, hogy „a *károm* szóforma a *károl* ige közletésével a *kár* = *damnum*, *schade* alapszóra megy vissza illetékesen *kár* > *károl* > *károml* > *károm*”. Erről a *károm* (< *károml*)-ról pedig azt vallja: „eredeti jelentése: erkölcsi kártétel, meggyalázás, szidalom, közvetlenül a gyaláz, szid értelmű *károl* igéből *-m* főnévképzővel való alkotás”.

Horger Antal (Nyr. 40: 119–20) elvetve Réthei-Prikkel magyarázatát, más véleményen van: „Hangalakjáról én azt hiszem, hogy a gyakorító *-g* képzős *károgo* ige hangutánzó *kár-* tövének olyan gyakorító *-m*–*l* képzős származéka, mint amilyenek a *morog* mellett a *mormol*, a *karcol* mellett a *karmol* . . . jelentéstörténetéről pedig azt hiszem, hogy eredetileg a *káromol* ige is csak azt jelenthette, amit a *károgo*, vagyis a hollónak, varjúnak kellemetlen benyomású hangadását. De aztán képletesen embereknek valakit sértő, bántó mondásainak megnevezésére is átvitték ezt az igét (. . .). Ilymódon pedig kétjelentésűvé válván, eredeti 'károgo, krächzen' jelentésének a csak egyetlen jelentésű, tehát félreérthetetlen *károgo* javára el kellett avulnia. K e l l e t t, mert ez kivételnélküli jelentéstani törvény.”

Bárzsi Géza (SzófSz. 154) így vélekedik: „*Károm | kodik* . . . *károm | ol* . . . a *kár* főnév szárm.-ai, de képzésük nem világos.” Erre jegyzi meg Kniezsa István (SzJJSz². 1: 263): „A *káromol* és a *kárhozik* szavaknak a *kár*-ral való kapcsolata számomra sem képzés sem jelentés szempontjából nem világos”.

A legutóbbi származtatási kísérlet Hadrovics László nevéhez fűződik (NytudÉrt. 50. sz. 24–5). Szerinte a magyar *káromol* „a szláv *kramoliti* 'zavarog, lármáz, lázong'

átvétele... A jelentésfejlődés a magyarban a következőképpen mehetett végbe: 'vki ellen lázong, zúgolódik' → 'vkit szidalmaz'. A *káromkodik* alak feltehetően a **káromolkodik*, **káromkodik* alakból fejlődött. A szláv *kramoliti* megfelelőjeként a magyarban **karámolol* alakot várnánk, ahogy a hasonló szláv és német igék *-ol* képzővel toldódnak meg. A **karámol* esetében az *-ol* képző elmaradása azzal magyarázható, hogy a magyar nyelvérzék itt az *-ol* végződést már képzőnek érezhette, és nem toldotta meg egy újjal. A további különbség a várható **karámol* és a meglévő *káromol* között pedig talán azzal magyarázható, hogy eredetileg lehetett egy nem feloldással, hanem hangátvétéssel átvett **kármol* esetleg **kármolol* alak is, s a kétféle átvétel kiegyenlítődéséből keletkezett a *káromol*."

Az eddigi szófejtési kísérletekből látható, hogy a fölvetett lehetőségek egyértelműen nem biztosították szavunk helyes etimológiáját, bár egy-egy mozzanatban közel kerültek az igazsághoz: kapcsolatban van a *kár* 'damnum' főnévvel, 'erkölcsi kártétel, gyalázat, szidalom' jelentésű, *-m-l* képzővel alakult.

2. A szó eredetének magyarázatában talán közelebb jutunk a megoldáshoz, ha először a jelentés oldaláról közelítjük meg a kérdést, hisz a *káromol* és a *káromkodik* azon szavaink közé tartozik, „amelyekben egyik morfémának kapcsolata saját etimológiai sorával meglazult, de még nem szakadt meg” (Bárczi: Szótöv. 13). Idézzünk régi *káromkodási* pörökből!

1563: „És minthogy a közelebb múlt években borzasztó szokásba jött az Istennek és Szenteinek átkozódó szidalmazása és *káromlása*: nehogy ez által az Isten haragját magunkra ingereljük, elrendeltetik, hogy azok, kik a teremő Istent, keresztséget és lelket szidalmazták vagy más módon *káromolják*, feladatván, illetékes bírók által első ízben megvesszőztessenek, másod ízben megpálcáztassanak, harmad ízben pedig, mint ember ölok vagy más gonosztevők, halállal büntetessenek” (Kovács János: Szeged és népe. Szeged, 1901. 333). — 1734: „... az Isten szentsége bántódására, e máj rossz világ száját a *káromkodásra* és hamis esküvésre minden irtózás nélkül kevélyen szoktatja, nem félvén az Istent, nem is nézvéen úgy, mint mindenek bíróját, zabola nélkül testi bátorságba merülvén még az egymás között való beszélgetés sem tetszik rendesnek, s nem eshetik meg Isten Szent lelke megbántása és szidalmazása nélkül” (NNy. 4: 88—9). — 1740: „... hogy ha Istenem ellen többször bectelenető *káromkodást* gonosz szájjal szóllándok... kóvel agyonverettessem” (Györffy István: Nagyunsági krónika. Bp. 1955. 153). — 1778: „... reájok bizonyittatik az tudvalevő egtelen, csak említeni is iszonyú es az hajakat borzasztó Istennek és az ő szentséges tulajdonságainak *káromlása*, mely hallatlan és a jó Isteneket megvető zidalmakért mindketten megérdemelnék, hogy haládatlan lelkeket az hóhérnak gyalázatos pallosa alatt... kiokádnák” (Györffy i. m. 152—3). — 1796: „A vasban álló rab személy Schved János, aki Teremő Egy Igaz Istenünket e—több rendbéli halhatatlan [sic!] tselekedetével es szörnyű *káromkodásával* megbántani meg nem félemlött...” (Ethn. 37: 178). — 1799.: „Melly kárhozatos Istent sértő fertelmes *káromkodását* tagadni nem merészelvén...” (Ethn. 37: 178). — 1810: „Ezen főben Járó Perben álló Nemes István All Perest egy részről az Megye Fiscusa hallatlan s természetet borzasztó, valamint Felséges Isten, úgy a Szentek, s Angyalok ellen az egész Keresztény Népnek botránkozásával az Mennyei Felségnek iszonyú nagy bántódásával okádott *káromlásokkal* vádolván...” (Ethn. 37: 179).

Látható, hogy a *káromlás*, *káromkodás* kifejezés mellett a *megbánt*, *megvet*, *sért* igék, illetve ezek származékai állnak, így valószínűsíthető, hogy szavunk '(Istent, szenteket stb.) megbánt, (meg)sért, megvet' jelentésű. Ezt igazolják szavunk szinonimái is: 1680.: „I(ste)n ellen *karomkodo szükokkal* szidta böctelenitvén az Nemes varost is” SzT. 1: 637). — 1711.: „... minden jól rendeltetett Varosokban tilalmaztatott az I(ste)nt,

Egeket s embereket irtoztató I(ste)n ellen való *káromkodás*, attával teremtettel való *szítkozódás*” (Dés, Jk., SzT. 1: 111). — 1720: „Minthogy Kocsis János és Kátai Miska civiseink Isten és világ törvényeit megvetni és általhágni, hogy tudniillik »Istennek nevét Hiába ne vegyed!« Bizonyos csel-csap es mintegy *trágár beszedekeket* Isten ő szent Fölsége személye megsértésére előhozni, mások megbotránkozásával nem félemlettek . . .” (Bálint Sándor: A szögedi nemzet. III. Szeged, 1980. 410). — 1730: „. . . az ország tellyes vala az Asszony ream való nehezségével s engemet *kissebitő, s csak nem átokra fokadó Szavai-val . . .*” (gr. Haller István br. Apor Péternek, SzT. 1: 649). — 1751.: Tarcsafalvi Pálffi Ferenczet *ki diffamalta, motkolta, káromolta, ki bestelenítete* azon gonoszul el karosodott ökrei íránt ki mit beszéllett felölle . . .” (Pf. vk., SzT. 2: 1000). — 1762: „Az Ajtotis be rontá Kaffai [!] János, s Diszno teremtettkkel, s egyéb *szítkokkalis rutul karomkodek . . .*” (Seges MT, IB., SzT. 1: 819). — 1813: „Férjét nem betsülte minden aprolékos dolgokert, Férjébe akadott, azt *káromolta, gazolta, motkolta*, régi nagy familiáját *illetlen nevezetekkel illette*” (Kük. Bl., SzT. 1: 155). — 1844.: „(Szakmári Ferenc) most Vasárnap is olyan gazlodást tett le, hogy ki mikor a Templombol jöttünk a nép csudájára állott, káronkodo szok között kurvának *szidta* Cseresnyés Dánielnét . . .” (A. sófva U, DLt 1441, SzT. 2: 1212).

A példák alapján így adhatjuk meg a *káromol* szó jelentését: 'gyalázatos szóval megbánt, megsért, kisebbít vkit; vki ellen vét; vétkezik', s ez összevág CzF. egyik véleményével: „. . . mások kárát, ártalmát, sérelmét, veszteségét kívánó indulatos szókra fakad”.

Összefoglalva az eddigieket azt látjuk, hogy a *káromol* szinonimájaként a *kisebbít, bánt, sért, vét* igék állnak, s ezek valamilyen módon a 'kárt tesz, okoz' jelentéssel összefüggnek: 1416 u./1450 k.: „Mezt ílén vagon hog mv vzonckat ig *vétűc* bñvñckèl . . .” (BécsiK. 34 — Constat enim, Deum nostrum sic peccatis *offensum* . . .). — *Offendo*: Meg bantom, sertem (C.), Meg-bántom, Sértem (PPB.). — 1519: „Vala ky masnak mezeyt awagy zelyoeyt *meg sertendy*, az karth megh fyzety” (JordK. 57: NySz. — 'Megsért, kárt tesz valakiben' vñ. TESz. *sért* a.). Így a *káromkodik* alapszavának, a *káromol*nak lehetett 'kárt tesz, okoz' jelentése.

3. A *káromol* 'kárt tesz' → 'megbánt, megsért, vét' jelentésfejlődést vajon igazolják-e nyelvtörténeti adatok? Van-e nyoma a régiségben?

Az első adat a Jókai Kódexből hozható: „. . . zent ferenznek *tyztfellegere kewuetett alamifnaert ew neut p(o)cocozaluan meg karomla . . .*” (157). A részletben a *káromol* a *pakocsál ~ pokocsál* társaságában fordul elő, ennek jelentése 'gyaláz, kigúnyol, megcsúfol' volt (l. TESz.), így a mondat értelme: 'szent Ferenc nevét gyalázva, gúnyolva *káromlotta*'.

Közelebb visz bennünket a megoldáshoz, ha párhuzamos szövegeket vizsgálunk. 1416 u./1450 k.: „. . . ném volt ki *karomlatot* u meuetéft *tènnè* ènnèpn^o ha nem lac midon èltauozot q vza iftènen^o zolgalattatol” (BécsiK. 18). — 1590.: „Es meddic az ő Iftenek ellen nem *vétkeztenec vala*, minde ioual bñuðkettek . . .” (Károli 490) — 1416 u./1450 k.: „. . . mēd hatariġlan Ki èrèztettènèc tegedèt u te bekefedèdnèc menden ferfiay *megkaromlottanac* tegedèt . . .” (BécsiK. 235). — 1590.: „Hatarodbólis ki üz nec tegedet azok az kic kel te frigyet tartottál, *meg czalnak* tegedet . . .” (Károli II. 129). — 1416 u./1450 k.: „Hallottā Moabnac bozzontafat u Amon fiainac *karomlafokat* kie megzidal-masztanac èn nepemèt u felmagasztattanac q hatarokon” (BécsiK. 280). — 1590.: „Hal-lottam az Moabnac fžidalmazását és az Ammon fiainac *bozžufag teteleket*, mellyeekkel gyalázták az én népemet, és fel fualkodtanac az ő határoc ellen” (Károli II. 204). — 1416 u./1450 k.: „Mert èzec iq ònèkic ő keuelfegekert kiueł *karomlottanac* u felmagaz-tattanac . . . fèrègèc vra nepen” (BécsiK. 281). — 1590.: „Ez efic raytok az ő keuelfege-

kert, mellyel *szidalmaztat* és bofzontottác az Seregek Wránac népét” (Károli II. 204). -- 1466.: „Es mi vtan megkaromlottacuolna ötét le vetkeztetec ötét a' palaftbol 4 oltöztetec ötét qñō zuhaiaba 4 elviuec ötét hog megfejeitene” (MünchK. 34va). -- 1536.: „Ees hogy immar meg chwofoltak volna ewtet le wetkeztetek a barfon rwhabol adak az ewnnewn rwhaÿat reÿa Ees elwÿuec hogy meg feÿÿtenek” (Pesti 63—4). -- 1541.: „... es mikoroñ meczufoltak volna ütet leuetkeztetec ütet az felfő ruhābol es fel öltöztetec ütet az ű ruhaiba, es eluiuec ütet hog meg felÿÿtenek” (Sylvester 46). -- 1590.: „Es mikor eleggé czűfolták vólna, leuetkeztetec az veres paláftból és az ő maga ruhaiba fel öltöztetec és el véuéc ötet hogy meg felÿÿitene” (Károli II. 30). -- 1466.: „űűből ke' jazmagnac gonoÿ gondolatoc ember öldökēec tozuēc torefec paraznafagok vzlagoc hamis tanofagoc karomlatoc . . .” (MünchK. 22ra). -- 1536.: „Mert az ŷÿbewl mennek kÿ gonoÿ gondolatoc, ember ewdewklefek bwÿafagok, oroÿafok, hamÿs tanwlfagok, atkok” (Pesti 33). -- 1541.: „Mert az ŷűből iūnek ki gonofÿ gondolatoc, emberöldökliiek, hazafagtörifnek bűnei, paraznafagok, orfagok, hamifl tanufagok, *szidalmas befzidek*” (Sylvester 24). -- 1590.: ”Mert az emberneec ŷÿiuebből iōneec ki az gonofÿ gondolatoc, gyilkoffagok, tiztatlansāgok, lopafoc, hamis tanufagoc, *ragalmazōfoc*” (Károli II. 16).

A jelentések 'vétkezik, megcsal, kijátszik, bosszant, bosszúságot okoz' talán a jelentésfejlődés útját is mutatják: 'kárt tesz, okoz' → 'vét(kezik), megsért' → 'megcsal, kijátszik' → 'bosszant, bosszúságot okoz' → 'csúfol, rágalmaz' → 'szid, átkoz', s ez utóbbiból fejlődhetett ki a mai 'gyalázatos beszéddel illet' illetve *káromkodás* 'gyalázó, trágár beszéd'.

Az említett jelentések a XV—XVI. század nyelvében egymás mellett éltek. A *káromol* alapjelentése 'az Istent megsérti, az Isten ellen vét, vétkezik' lehetett. Ezt bizonyítja a következő példa is: 1466: „Fēlelen^c qñēki a' fidoc A io müuēlkedētezt nē kqueÿoneñg tegedēt dē a *karomlatent* 4 mezt te iollēhēt ēmbez leg tēÿed te magadat iftenne” (MünchK. 96va). A 'vét(kezik)' → 'megcsúfol' jelentésváltozást más adatok is bizonyítják, többek közt: 1602: „Azt tanítják, hogy mikor a pap az Űr vacsorājabeli kenyérre és borra rája mondja az igēt, az kenyérből és borból legottan az Krisztus valóságos teste, vére és istensége változik, s immár semmi bor, kenyér ott nem leszen: és azért nem álltallják egy könyvökben mellyet így hínak: Stella clericorum, nagy *káromlással* azt mondani, hogy a misecsináló papok és barátok az ő teremtőjöknek teremtői legyenek, és ezzel az szűz Máriánál feljebbvalókká teszik őket, hogy Mária csak egycer fogadta és szülte volna Krisztust, az misemondók pedig valamennyiszer akarják, mindannyiszor teremthessék Krisztust” (Magyar István: Az országban való sok romlásnak okairól. Bp., 1979. 34—5). A 'bosszant' jelentésre: 1620: „Hogyne büntessen azért meg az Űristen efféle hivatalunk kívül való *káromlásokért*. Örömet nyújtana ugyan az Isten nekünk az pogányokon való diadalmat, csak mi is Sz. akarattyához szabnunk magunkat, de valamig mind tanítója, hallgatója így Istent bosszontjuk, mindaddig nem leszen kívánatos nyugodalmunk” (Magyar i. m. 51).

4. A *káromol* szó 'Isten ellen vétkezik, az Istent megsérti' alapjelentése elhomályosult, a mellékjelentések megerősödtek, majd a -*kodik* visszaható képzős forma létrejöttével a **káromolkodik* > **káromlkodik* > *káromkodik* 'szid, gyalázó, trágár szavakkal illet' jelentésű szóvá vált; a *káromol* pedig egyre inkább kiszorult a beszélt nyelvből. A *káromkodik* említett jelentésére: 1668: „Tudodj ha oli dolgot czelekedet volna kÿt hitel fogadot volna . . . Isten való [így !] *karonkodasat* halotakj hogi Eördögh lelkü, Eördögh teremtet, es egyeb ezekhez hasonló *karonkodasokat* halotaki?” (Szűv; Born. XXIX. 5. vk SzT. 2: 517); 1756.: „Hasonlo köz hírül hallotta, hogy a nevezett Segesdi György pénzit el is lopta volna, de ugyan csak valamennyi hibával visza atta, hanem azt nyilván tudgya és hallotta szájából száma nélkül, mihelelt megh haragudott valakire hogy Millingos, Milliom,

forgós, disznó, lánczos, lobogós, labdás kutya, disznó, atta, teremtettével *karomkodott*, es rutt atkozódásokat követett, magának is e Fatensnek azt mondotta, hogy Ludvercz fékte, es azok is basszanak megh eb adta” (Schram Ferenc Magyarországi boszorkányperek² Bp., 1983. 2: (687–8). — 1761: „Az I . . . rettentő képpen *karomkodván* Attazot, Teremtettet . . . mely ekképpen eset szitkozódása alkalmatosságával in flagranti . . . el is fogattatott” (Torda, TJK. V. 34 SzT. 2: 732). — 1844.: „Szakmári Ferentz . . . puskával ki jöve mondá; jere ki Cseresnyes Dánielné baszom a’ véredet, ’s az Istenedet, ’s az Szentedet, mert az Isten Istenem le légyén ha ma keresztül nem lölek, ilyen s több égtelen (!) *káronkodások* között egy darabég jött . . .” (A,sofva U; DLt 1441, SzT. 2: 738).

Úgy vélem, a fentiek során sikerült valószínűsíteniem, hogy *káromol* igénk származtatható a szláv eredetű *kár* *damnum’ főnévből. Ennek igeképzős alakja a *káromol* kezdetben azt jelenthette: ’kárt tesz, okoz’, majd ebből a ’bánt, sért; vki ellen vétkezik’ fejlődött, s ebből alakult ki a ’megcsúfol, szid, gyaláz’ jelentése. E jelentésből szűkült le a mai ’durva, trágár szavakkal illet’ értelme. A *káromodik* a *káromol* továbbképzett formája, jelentése: ’durva, trágár szavakkal szid, szitkozódik’.

5. Az alaktani kérdések tisztázása már bonyolultabb feladat. Annyi biztos, hogy a *káromodik* a *káromol* szó -*kodik* képzős származéka, s eredetibb alakja **káromlkodik* lehetett. Az -*l*- kiesése viszonylag hamar megtörtént, mert — mint Simonyi Zsigmond (MNyelv¹ 2: 51) írja — a „ . . . szóképzésben gyakran találkozunk össze a szó belsejében két-három mássalhangzó; ilyenkor nem ritkán történik, hogy az egyik elvész. Legtöbbször marad ki a *t* és az *l*, hogyha két mássalhangzó közé kerülnek . . . pl. *káromlkodik*: *káromkodik*”. A -*kodik* képző magyarázatára ismét Simonyihoz fordulunk: „Gyakran előfordul, hogy az átható igénél csak magát a cselekvést látjuk fontosnak és kiemelkedőnek . . . Mármint az ilyen esetben a nyelv sokszor annyira fokozza az igének á t n e m h a t ó s á g á t, oly nyomosan ki akarja fejezni a cselekvésnek csak az alanya vonatkoztatását, hogy e czélra külön képzőt alkalmaz, még pedig a visszaható képzőt . . . Ilyen igék nyelvünkben: . . . *átkozódik* . . . *csúfolódik*, . . . *szitkozódik*, . . . *gyalázkodik*, . . . *káromlkodik*: *káromkodik*, . . . *vétkszik* . . .” (Nyr. 7: 485–7).

Az alapszó, a *káromol* — véleményem szerint — a *kár* ’damnum’ főnév -*mol* képzős származéka, mint a *baj*-ból a *bajmol* (TESz 1: 218). Hasonló még a *becs*-ből a *becsméll* ’fedd lekicsinyel’ (l. TESz. 1: 265), az *ész* ~ *esz*-ből az *eszmél* ’vél, ért, emlékezik’ (TESz. 1: 802), a *kegy*-ből a R. *kegymél* ’kényeztet, dédelget, gondosan ápol’ (TESz. 2: 802). A -*mol*, -*mél* képzőben az -*m* denominális igeképző ’vmivel működik’ jelentéssel, az -*l* pedig ’vminek vél, tart, vmit tesz’ jelentésű műveltető képző (l. NyK. 26: 1–8). Az -*l* e funkciójára l. *károl* ’für schädlich halten’ (NySz.). A két képző bokrosodhatott, ezt mutatják a példák is; hangtani változatai is kimutathatók: *becsmel*, *böcsömöl*, *bucsmol*, *gucs-mol* ’becsmérel’ (ÚMTSz. *becsmel* a.).

A *káromol* esetében a -*mol* képzőbokor igen korán járulhatott a *kár*-tőhöz, erre a képző -*o*- előhangzója utal.

6. A *káromol* és *káromodik* igék jelentésfejlődését áttekintve megállapíthatjuk, hogy a jelentéstani érvek alapján a *káromol* eredeztethető a szláv eredetű *kár* főnévből, annak -*mol* igeképzős változata, s eredeti jelentése ’kárt tesz, okoz’ volt. A származtatás helyességét alaktani érvek nem támogatják kellőképpen, bár esetünkben — Bárczi Gézával szólva — erősen elhomályosodott képzésről van szó (l. Szótöv. 13).

Kerél volt-e a Kereel? Egy 1415-ből származó oklevél „cum vadis et tribus in Kochord et Namen”, illetve „cum vadis et tribus in Kochord et Kereel” szövegének kiemelt magyar szórványai közül a *Kochord* és *Namen* neveket hitelesen tudta azonosítani Csánki Dezső a Szabolcs-Szatmár megyében jelenleg is élő *Kocsord* és *Vásárosnamény* településnevekkel, a *Kerél*-nek olvasott *Kereel* adatot viszont képtelen volt pontosan helyhez rögzíteni. Csupán annyit állapíthatott meg róla, hogy mint révhely, a Czudarok birtokaként jelentkezik, és valahol „a Szamos vagy Tisza mellett kellett fektüdnie” (l. Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában. Bp., 1890. 1: 518).

Meggyőződésem, hogy ez a név azonosítható. Csánki sikertelenségét csupán a *Kerél* olvasat okozta, tudniillik ilyen nevű rév nem lévén, nem is azonosíthatta. A téves olvasat miatt természetesen nem Csánkit illeti a vád, mivel a középkori ortográfia alapján bárki csak hozzá hasonlóan olvashatta volna ezt a szót. Itt az oklevél írója lehet a ludas egy súlyos tollhibáért. Szerintem ugyanis a *Kereel* név egy **Kerelee* esetleg **Kerele* forma elírása. Így viszont a név összetétel. Előtagjában a Szabolcs-Szatmár megyében *Szamoskér* alakban ma is meglévő településnév középkori *Keer* ~ *Keri* ~ *Ker* (vö. Mező-Németh: SzabSzatm. 113) változatát kereshetjük, utótagjában pedig azt az *elé* szót, amelyik *-elee* formában a Szamos melletti Panyola község névanyagában is feltűnik 1496-ban *Kyszeghelee* írásképpel (l. Maksai Ferenc: A középkori Szatmár megye. Bp., 1940. 191).

Ennek a párhuzamos adatnak tér- és időbeli közelsége megengedi, hogy a vizsgált és szerintem romlott írásképi *Kereel* alakot **Kerelee* (olvasat: Kérélé) formára javítsuk, és a mai *Szamoskér* községhez kapcsoljuk. Megerősíti ennek jogosságát az a tény is, hogy a Czudarok és Kállayak között ezért a faluért pörösködés folyt a XV. században (vö. Csánki i. m. 1: 492). Problémát jelent viszont, hogy a forrás ezzel a névvel révet jelöl. Márpedig az *elé* szónak földrajzi nevekben eddig még nem volt kiemelve ’révhely’ jelentése. Ezt a szót a fgr. eredetű *el-* szótól származékának tartják kutatóink az *elő*, *előtt*, *eleje* szavakkal együtt (vö. TESz. idézett szócikkek a.); Kálnási Árpád pedig egyenesen azt vallja, hogy a Szamos környéki földrajzi nevek *eleje* eleme a ’valamely tájrésznek a településhez közelebb eső része’ jelentést hordozza (l. A fehérgyarmati járás földrajzi nevei. Debrecen, 1984. 496). A már idézett 1496-os panyolai *Kyszeghelee* név valóban értelmezhető így is: ’a Kisszeg nevű dülő Panyolához közelebb eső része.’ Az általam javított **Kerelee* ilyen értelmezése viszont képtelenség lenne. Magyarázatot azonban ennek ellenére is adhatok rá. Igazolható ugyanis, hogy a Szamosnak ezen a vidékén az *elé* (*-elee*) ~ *elő* szavaknak van ’révhely, folyami átkelőhely’ jelentése is a Kálnási által megadott jelentés mellett vagy ellenében.

A Szamoskér tőszomszédságában fekvő Szamosszegről Pesty Frigyes 1864-es gyűjteményében (l. O.Sz.K. Fol. Hung. 1114.) szerepel a *Panyolai elő* földrajzi név ezzel a magyarázattal: „hidasjárás”. Tehát a Szamosszeg és Panyola közötti révet jelöli a név, bizonyítva ezzel, hogy a Szamos vidékén az *elő* szó ’folyami átkelőhely’ jelentésű is lehet. De ugyanezt bizonyítani tudom azzal az 1496-os panyolai *Kyszeghelee* adattal is, aminek egyik feltehető jelentését Kálnási Árpád után már megadtam előrébb. Nem bizonyos ugyanis, hogy ebben a névben valóban a ’településhez közelebb eső rész’ jelentés lappang. Inkább itt is ’révhely’ lehetett az *-elee* elem jelentése. Ennek igazolására azonban szükséges egy kis környezeti és történeti áttekintést adni a Szamos alsó szakaszának vidékéről.

Ahol ez a *Kyszeghelee* nevű földrajzi objektum feküdt, a szabályozás előtti Szamosnak nagy, kettős kanyarja volt. A délibb kanyar a baloldalon zárt körül egy hatalmas területet, amit az ott élő szamosszegiek máig is *Natyszeg* (s.gy.) néven emlegetnek; az északibb kanyar pedig a jobboldalon egy kisebb területet fogott félszigetszerűen körbe, amit pedig a panyolaiak neveztek el *Kisszeg*-nek, később *Küsszeg*-nek. Ez utóbbi aztán a folyam szabályozással a baloldalra került, s így most *Natyszeg* és *Küsszeg* néven mindkét dülő Szamosszeghez tartozik. A két dülőt elválasztó folyamszakaszon (jelenleg holtág)

egykor rév volt. Pesty Frigyes már említett 1864-es gyűjteménye ide helyezi Szamosszeg földrajzi névanyagából azt a *Vég Orbánné réve* adatot, amelyikről külön meg is jegyzi: „szamosi átkelő volt.” Jelentősége van itt a múlt idő használatának, minthogy arra figyelmeztet, hogy az itteni rév jóval korábbi lehetett, megvolt az már a XV. században is. Az 1496-os *Kyszeghelee* földrajzi név tehát nem a településhez való közelségre utal itt, hanem erre a révre. A név *-elee* eleme ugyanúgy ’folyami átkelőhely’ jelentésű, mint a már említett *Panyolai elő* név *elő* eleméé. Így pedig jogos azt tartani, hogy a **Kerelee* név is egy olyan szamosi átkelőhelyet jelölt, ami a mai Szamoskér és a folyón vele szemben fekvő Kérsemjén között szolgálta az átkelést a Szamoson.

Az így azonosított adat figyelmeztet is valamire: ha a Szamos alsó szakaszán a földrajzi nevek *elé, elő* utótagja ’átkelőhely, rév’ jelentésű is lehetett, vajon más folyók mentén a hasonló névelemet mutató földrajzi nevek nem ugyanilyen jelentésűek voltak-e, legalábbis a régi időkben?

Balogh László

Kecskés András—Szilágyi Péter—Szuromi Lajos: Kis magyar verstan.
Országos Pedagógiai Intézet, Bp. 1984. 156 oldal

1. A magyar verselés elmélete a hetvenes évek vége óta lendületes fejlődésnek indult. Nem kis része van ebben a könyvecske három szerzőjének: a verstant nyelvi és fonetikai alapra helyező és az eddigi elméleteket egységben tekintő Kecskés Andrásnak, a verselésünk történeti fejlődését Gáldi után is új (többek közt statisztikai) szempontokkal gazdagítva kutató Szilágyi Péternek és a szimultán verselés elméletét megalkotó Szuromi Lajosnak. E három szerző mellett fontos szerepe van jelenlegi verstani kutatásainkban Szerdahelyi Istvánnak, az irodalmi esztétika kiváló szakértőjének, aki a Horváth János és a Vargyas Lajos ritmizálásában mutatkozó eltéréseket termékeny szintézisben igyekezett feloldani (egyébként ismerője sok idegen nyelv versrendszerének, társszerzője egy hatalmas, világméretű áttekintést nyújtó Verstannak), és vállalta a pedagógiai segédkönyv lektorálását. A régi kutatások összegezésekként és az új szempontú eredmények beépítésével végül is megszületett ez a pedagógiai célra is alkalmasnak szánt könyv, mely a magyar verselés különféle rétegeinek leírását és problémáit meg lehetőségen harmonikus egységbe illeszti.

Az összehangolás elvi kérdésekben kitűnően sikerült: a magyar verstan keretei olyanok, hogy most már iskolai tanításra is megfelelnek, sőt kívánatos, hogy általános és középfokú iskoláinkban minél előbb teljesen ebben a keretben ismerkedjék meg ifjúságunk a magyar költői gyakorlatban használatos versrendszerekkel.

Részletkérdésekben nincs teljes összhang, a szakszavak használatában, értelmezésében is vannak kisebb eltérések. (Ezt a könyv bevezetése is elismeri.)

A kereteket a fő fejezetek címe adja meg: Ritmuselvek és versrendszerek. Az ütemhangsúlyos mértékrendszer. Az időmértékes verselés. A szimultán verselés. A szabadvers. A rím. Függelék (Verstani leírás és megnevezés, Versmutató, Név- és tárgymutató, Ajánlott verstani szakirodalom).

2. A ritmuselvek és versrendszerek fejezetében igen figyelemre méltó a két vezérszempont megkülönböztetése: a nyelv hangtani felépítéséből természetesen adódó ritmuselvek és a verselési (szóbeli, majd írásbeli, részben pedig énekes) hagyomány által történetileg kiformált — és még most is szüntelenül formálódó — versrendszereké. A magyar nyelv hangtani sajátosságai kétféle ritmuselv érvényesülését teszik lehetővé: a szólamnyomatékosat (ezen alapul a népköltészeti gyökerű, régi hagyományra visszamenő magyaros verselés) és a szótagmérőt (ez pedig a 16. és 17. századi kísérletek után a 18. sz. végén vert gyökeret irodalmunkban). Versrendszerünk azonban több is van: a szólamnyomatékos ritmuselven alapuló ütemhangsúlyos (népi gyökerű) versrendszer, a szótagmérő (görög, latin) ritmuselven alapuló klasszikus időmértékes és a középlatin meg a német szóhangsúlyos verselés nyomán alakult újmértékes (rendszerint rímes) versrendszer, a kétféle ritmuselvet egyidejűleg érvényesítő szimultán versrendszer és az előbbieknél csak bizonyos elemeit (sokszor töredékesen) alkalmazó szabadversek rendszere.

3. Az ütemhangsúlyos mértékrendszer tárgyalása egy gyermekmondóka bemutatásával kezdődik, melyben a hangsúlyrend és az ütemtagolás szabályossága érvényesül (de nem okvetlenül a szótagszámok egyenlősége). A hangzásszakaszok és a beszédütemek jellemzése után meghatározást kapunk a szólamról (15): „Azokat a beszédrészeket, amelyek egyszerre, egyidejűleg alkotnak értelmi és hangzásbeli egységet, egy múlt századi eredetű, azóta is sokat vitatott kifejezéssel *szólamoknak* nevezzük . . .” Egy táblázatszerű ábrázolásban az elemi és a közvetlenül összetett jelentésegységeknek (szó, ill. folytonos szószerkezet) olyan elemi és közvetlenül összetett hangzásegységek felelnek meg, mint az ütem és az ütempár. Valamennyivel érintkezik a szólam, mint a jelentés- és a hangzásegységek központi alakulata, mely 1 vagy 2 ütemből áll. A közönséges beszédünkben is csírájában meglevő ütem és a versrendszer alapjául szolgáló ütempár közti átváltás (az ütemek páros elrendezése és szoros összetartozása) a kulcsjelensége a szólamnyomatékos ritmuselv átváltásának ütemhangsúlyos versrendszeré. Ebből alakulnak tovább a verssorok mint összetettebb egységek.

Az ütemhangsúlyos verselés formáinak leírásához ezenkívül szükség van még olyan fogalmakra, mint metszet, szótagszám, sorkapcsolat, rímelés, versszak.

Az ütemhangsúlyos verssorokban nyelvi egységek (mondat → szó szerkezet ← 1–4 beszédütem) és metrikai egységek (1–4 versütem ← 1–2 ütempár → ütem + ütempár) találkoznak.

Igen fontos a könyvben az a figyelmeztetés (20), hogy az időmértékes verslábakat nem érdemes ütemeknek nevezni, mert pl. a szimultán versekben egyidejűleg vannak jelen ütemek és lábak, és mindkettőnek formateremtő a jelentősége. Az ütemhangsúlyos sortípusok közt vannak 1 ütemből állók, ütempárból állók (2 ütem), ütempárból és ütemből állók (3 ütem), két ütempárból (4 ütemből) állók. Ez a metrikai keret azonban nem mindig érvényesül tisztán. A nem osztott, hanem 2 önálló szólamból álló összetett egység mint ütemkapcsolat olykor helyettesíti az ütempárt.

A sormetszetek közt a könyv megkülönbözteti a főmetszetet (mely több ütemű versornak mindig ugyanazon a helyén van és szóhatárral esik egybe) és a mellékmetszetet (mely az ütempár vagy ütemkapcsolat belső osztódási pontján fordul elő), továbbá az erős metszetet (mely tényleges szólamhatár) és a gyengét (mely a szólam belső ütemhatára). Szoros metszetről szól akkor, ha a metrikai ütemhatár szököz ugyan, de nem esik egybe tényleges beszédritmikai határral. Vannak végül metszettelen sorok, mint Petőfi János vitézében: „Tartományunkba belépni mikép mer ő?”

A vers szótagszámát a sorok szintjén, a metszéstagok szintjén vagy az ütemek szintjén adhatjuk meg. Pl. ez a Balassi-sor: „Kínlódóm érette, vette is eszébe” 12, ill. 6 || 6, ill. 3 | 3 || 3 | 3 szótagú.

A sorkapcsolat és a versszak már csak bizonyos kötöttebb formák versmértékére jellemző.

Az ütemhangsúlyos versmértékek formakészletéhez sormértékek és szakaszmértékek tartoznak. A sormértékek közt vannak szótagszámváltó versek (példák régi költészetünkéből és a kanásztánc típusból), szótagszámtartó dalversek (Apáti Ferenc Cantilenájától kezdve) és szótagszámtartó szövegversek. Ez utóbbiakat a könyv külön részletezi: az A) típusú négyes üteműeket, a B) típusúakat (hatos ütempárral), a C) típusúakat (hetes ütempárral), a D) típusúakat (ötös ütempárral). — A szakaszmértékek felsorolását a sorláncal, azaz a szakozatlan verssel kezdi, melynek alfajai a tagolatlan sorlánc, a kötetlenül tagolt sorlánc és a rendezetten tagolt sorlánc. A szakaszok közt vannak két, három, négy és több soros szakaszok, ez utóbbiak állhatnak ismétlődő elemekkel vagy egyedi sorszerkezettel. Végül rövid jellemzést kapunk a változó szakaszmértékekről.

Ezekben a jellemzésekben verspéldák nem vagy csak alig fordulnak elő, csupán verscímek utalnak a megfelelő versre vagy lelőhelyre. Magyar szakos tanárnak ez is eleget mond.

Külön alfejezet az ütemhangsúlyos vers elemzése, nagyon tanulságos összefoglalásként, példákkal. A szótagszámjelzések képletén kívül (mely egy régi, hagyományos jelölésmódnak pontosított változata) találunk itt olyan kottaszerű jelrendszert is, mely meghökkenetheti azokat, akik a szótagszámjelzéseken kívül csak a hosszú és rövid (esetleg a közémbős) szótagok jeleit ismerik. Pedig ez a Kecskés-féle rendszer nem megtanulhatatlan, hanem éppen alkalmas arra, hogy tudatosítsuk irodalomtanárainkban és tanítványaikban a versnek azokat a hangzásbeli elemeit, amelyek a versmértékben nem mind relevánsak ugyan, de a vers konkrét hangzása (s így alkalmi ritmusa is) jól leírható velük. Ezek az ábrák magukban foglalják a teljesen rövid szótag \cup jelen kívül a rövid magánhangzójú zárt szótag \circ jelét, a hosszú magánhangzójú nyílt szótagét (\ominus), a hosszú magánhangzójú zárt szótagét (\bullet), egyszeres és kettős aláhúzással (mely a szótagjel szárát átmetszi) a kisebb és a fő hangsúlyokét. Az egy ütemhez tartozó szótagok jeleit szár köti (mint a nyolcad hangjegyeket) egy olyan közös egyenes vagy megtört vonalhoz, mely egyúttal a hanglejtés irányát, irányváltóságát is ábrázolja (tehát ábrába foglalja a vers dallamát, ahogy László Zsigmond megfigyelte), azonkívül függőleges vonal jelöli az ütemhatárt, kettős függőleges az erős metszetet. Az egyetlen mozzanat, ami zavart okozhat a szótagmértékek jelzésrendszerében, az, hogy a vízszintes vonalka nem a hosszú szótag jele, hanem aláhúzás értékű: hangsúlyt jelent. A hosszúság különböző fokozatainak jele pedig az üres, a félig vagy egészen betöltött köröcske. (A kör és félkör ilyenféle értelmezésének van előzménye a zenei hangjegyírás ütemjelzésének történetében.)

Ettől a jelölési problémától eltekintve alig találhatunk megkérdőjelezhető állítást vagy kifogásolható megnevezést a könyvnek ebben a részében. Ez tanulságos és rendezett összefoglalása, egyúttal kiegészítése és egy magasabb rendbe való beillesztése mindannak, amit a magyar ütemhangsúlyos versről eddig tudtunk vagy ezután tudnunk illik. Talán e miatt az egyetemes érvényessége miatt került ennek a fejezetnek a végére az a vers-elemzési modell, amely akár az egész könyv végén is állhatna: kiindulás a versélményből, megfigyelve a vershangzást eljutni a versritmus tudatosításáig, ebből a verstörténeti előzmény ismeretében megállapítani a versmértéket, a szövegjelentés bevonásával visszaterni a versritmushoz, most már ennek tudatában elemezni a versjelentést és mindezek birtokában visszaállítani a komplex versélményt.

4. Az időmértékes verselés fejezete e rendszer görög eredetével és a szótagmérés elveivel kezdődik. Rámutat — idestova két évszázados magyar verselési hagyomány alapján — arra, hogy közös (azaz hosszúnak, rövidnek egyaránt tekinthető) szótagok az *u*, *ü*, *i* hangzásokon és az *a* névelőn kívül az egytagú, nyíltszótagos névmások, kötőszók és egyéb szavak is. Ez utóbbi verselési szokás azonban voltaképpen letérés az időmértékes alapról, utat nyit a 19. század folyamán megerősödő szimultán verselés felé, legalábbis elvileg. A könyvben idézett példák ugyanis nem egészen ezt tanúsítják, hiszen a Berzsenyi-sort kezdő „*Mi a magyar most?*” mondat első szava akár valóban rövid is lehetne, a metrum emelkedő jellegét akkor sem befolyásolná, mert a második szótagra esik az iktus. Az első szótag rövid volta csupán a szigorú metrikus sorképlettől tér el, ahol a sort hosszú súlytalan szótag kezd, azaz emelkedő spondeus: — \curvearrowright . (Ez a megállapítás vonatkozik az 52. oldalon bemutatott valamennyi hasonló helyzetű szótagra.) Az *a* névelő hosszú változatának történeti alapja és népköltészeti hagyománya van.

Az időmértékes verselés szerkezeti rendjében alapfogalmak a mora és a verslábak, továbbá a lejtésegység elve. Helyes a versláb és az ütem fogalmának a megkülön-

bőztetése. De e fejezet szerzője maga sem ügyel eléggé a terminológiai szétválasztásra. Póttütemnek nevezi a spondeust és a pirrichiust, jöllehet szabatos megnevezéssel ezek helyettesítő verslábak (röviden esetleg pótlábak). Később meg csonka ütemnek nevezi a csonka lábat. Nagyon helyes a történeti visszapillantás az aprózásra, melyet a görög verselés ismert ugyan, de a magyarban német és angol hatásra terjedt el. (A példákban voltaképpen anapestusok jelennek meg a jambusvers egyes helyein.) A jambikus vers trochaikus sorindításában akár a Juhász-idézet (*Brummog a bűgő*) kapcsán is megemlíthette volna a choriambizálást. A spondeus helyettesítő szerepét és a dipódiákat tárgyaló részben a Lúdas Matyinak egy szabálytörő végű hexameterében magyarázatul kívánczodik a formai szabálytalanság tartalomfestő szerepe: a nyögést fejezi ki az, hogy Döbrögi szavaiban daktilus helyett már csak spondeusra jutott szusz. (Hasonló szerepe van a jambikus lejtés darabossá válásának Arany Bolond Istókjában, amint arra a 67. oldalon találunk utalást.) A Babits-idézetnél pedig némi kipillantást várna az ember a szimultán verselésre, hiszen a Csak posta volnál idézett sora nemcsak zárlatában, hanem már indításában sem jambikus: „Életed gyenge szál, amellyel szőnek”.

A metszet szerepének leírása tanulságos, különösen a kétféle metszet megkülönböztetése, mellyel, azt hiszem, iskolai verstanításunk még adós. Más kérdés, hogy a metszet verstörténeti magyarázatán kívül nem lenne-e célszerű egy mondattani kiindulású leírás (is), továbbá, hogy az elnevezéseket ajánlatos-e a csupa rövid magánhangzós *cezura* formában, ill. a görögből németesen latinizálva magyarított *dierézis* alakban terjeszteni. (Az egyik ui. latinosebb volna *cezúra*, a másik pedig görögösebb lenne *diáirezisz* alakban.)

Az időmértékes formakészlet leírása hasznos összefoglalása mindannak, amit korábbi verstanainkból ismerünk, és kiegészítése olyan formák bemutatásával, melyekre újabb versirodalmunk jobb formai megértéséhez szükség van.

Csak a szünetek, szólamok és ütemek szerinti tagolásban találunk néhány vitatható részletet. Ha a metszetek és szünetek jelölése az egész könyvben következetes, akkor a Janus-sornak ezt a tagolását: „Táborozom költő || létemre s nem remegek, ha” — nem fogadhatjuk el, mert a kettős vonallal jelölt helyen nem állhat szünet, csak gyenge metszet.

Az ismert Vörösmarty-sort pedig: „Századok ültének el, || 's te alattok | mélyen enyésző” a mondat pontos megértésére törekedve nem így fogjuk tagolni, hiszen a *mélyen enyészik* szókapcsolatnak nincs értelme, hanem az *alattok mélyen* tartozik egybe, majd áthajlással (és hangsúlyos jelzővel) az *enyésző Fénynyel*.

Nem szolgálja a világos megértést, ha a *szapphikum* ugyanazon az oldalon egyszer strófát, másszor sort jelent.

A szerző a 69. oldalon külön felhívja a figyelmet arra, hogy a „metrikai elemzéshez meg kell keresnünk a legmegbízhatóbb szöveget”, azaz szövegváltozatot.

A klasszikus sortípusok közül megkapjuk a két legfontosabbnak, a középkori strófászerkezetek közül pedig a következőknek a leírását: szonett, Nibelung-strófa, francia ballada, Chevy Chase-strófa, stanza, tercina.

Az újmértékes formák közül megtaláljuk a trochaikus verselés, a daktilikus lejtés, az anapestusos vers leírását és bőségesebb részletezésben a jambusversét (függetlenül attól, hogy — nyugat-európai eredetük miatt többségükben — van-e bennük rím). Kiinduláskor említi a szerző azt a — Kodály tekintélye által is megerősített — tévhitet, hogy a jambikus ritmus magyartalan. (Valójában nem a jambikus metrumú vers magyartalan, hanem ennek rosszul alkalmazott megzenésítései magyartalanok.) Ha az időmértékes lejtés iktusát (mely elvben hosszú szótag) nem vesszük gépiesen hangsúlyosnak, hanem érvényesülni hagyjuk a versmondatok értelmes hangsúlyozását, akkor nem találunk ellentmondást a jambus és a magyaros versmondás között. E könyv — nagyon

okosan — végig kerüli az időmértékes verselésről szólva az iktust jelző hangsúlyjeleket, melyek csak a skandalást segítik. Ezáltal nyitva hagyja az utat az értelem szerinti hangsúlyok jelölésére, a versek egy részének szimultán elemzésére, és előkészíti az olvasót a szimultán verselés mibenlétének befogadására. Különösen helyes a szimultán jelenségekre való utalás a 74. oldalon, majd a jambikus kilencessel kapcsolatban, végül a fejezetet záró szakasz a jambuskezelés történeti módosulásáról.

Meg kell azonban említenünk, hogy e kitűnő fejezet néhány apró megállapítását nem értjük vagy nem fogadhatjuk el. A 66. oldalon bemutatott hatsoros vers idézett szakaszában nehezen tudjuk fölfedezni az anapestusokat; a szótagszám-többlet inkább csonka lábként ritmizálható. Alighanem csak nyomdahiba a Petőfi-vers „Megállék” szavának 1. szótagja (68) alatt a ν jel (ν helyett, hiszen ez egyértelműen rövid szótag, habár hangsúlyos). A daktilikus lejtésnek anapestusos sorokkal való keveredését inkább lejtésváltásnak kellene nevezni, mint ritmusváltásnak. József Attila Karóval jöttél c. versében (73) a második sor már csak erőltetve fér a jambikus metrum Prokruztesztés-ágyába, itt valójában anapestusok hangzanak a kezdő spondeus után. Arany Magányban c. versében az idézett sor (76) valóban 4–7 tagolódású, de ezt jobban kifejezné a mondathangsúly szerinti ütemek jelölése: „Oh mert tovább || e kétség | tűrhetetlen”. — Kazinczy megállapítását (78), hogy „nekünk felette kevés rímünk van”, egy századdal később Kosztolányi és más nagyszerű költőink fényesen megcáfolták. Az a művészetpszichológiai törvény pedig, amely szerint „érzékszerveinknek kedvesebb az a ritmusrend, amelyben a nagyobb egységet követi a kisebb”, csak kisebb metrikai egységekre érvényes. A tágabb értelemben vett ritmusban éppoly kedves és kifejező lehet a növekvés elve, mint a fogyásé (l. Elekfi: Petőfi költeményeinek versmondattani felépítése. Kéziratos kandidátusi értekezés 1974–75. 20–1, 143–6, 285–7; ill. Petőfi verseinek mondattani és formai felépítése. Nyelvészeti tanulmányok 27. 1986. 33, 128–30, 161, 182, 198, 205, 208, 212, 213, 281, 292–3).

Egészében véve ez a fejezet nagyon jól illik az ütemhangsúlyos versrendszer és a szimultán verselés tárgyalása közé, hiszen második (jövevény, de a magyar műköltészetben teljesen meghonosodott) versrendszerünket úgy foglalja össze és építi elméletileg tovább, hogy a tudományos kutatás igényeit is kielégíti és az oktatásban is jól alkalmazható.

5. A s z i m u l t á n verselésről szóló fejezet tartalmazza a régi verstanokhoz képest a legtöbb újat, bár az ide tartozó megfigyeléseknek is vannak több mint évszázados előzményei. A szimultán verselés rendszerbe foglalását azonban mintegy két évtizedes munkássága során Szuromi Lajos kezdeményezte. E rendszer kiinduló álláspontja az a megfigyelés, hogy nyelvünkben az időmértékes verselés már kezdetben is, de később mindinkább olyan formát öltött, melyben az időmérték mellett az ütemhangsúlyos verselés elvei is többé-kevésbé érvényesülnek. A két m o n o m e t r i k u s verselés mellett, illetve ezek egyike, az időmértékes verselés (leginkább a jambusi mérték) helyett gyakori a b i m e t r i k u s, azaz szimultán verselés.

Ez a megfigyelés mint harmadik versrendszerünk alapja elvileg azt eredményezné, hogy verstanunk kimutassa, milyen módon és milyen fokú szabályossággal jelentkezik klasszikus verseink többségében az időmérték és az ütemtagolás együtt. Ennek nyelvi alapja a m é r t é k k a p c s o l ó s z ó t a g m i n ő s í t é s. Elvben tehát egy szótag lehet hangsúlyos vagy kevésbé hangsúlyos, ugyanakkor hosszú vagy rövid. Ezt a kétféle minősítést a könyvben található rendszer úgy kapcsolja össze, hogy a hangsúly és a hosszúság értékét egyaránt figyelembe véve n y o m a t é k o s és k e v é s b é n y o m a t é k o s szótagokat különböztet meg. Szótagjelei a hagyományos jelzésekből kombinálnak: a hosszú, a rövid és a közös időtartam jeleihez a mellékhangsúlyt és a főhang-

súlyt jelölő ékezetek valamelyike társulhat. A szimultán mértékű versben tehát mértékformálók a szótaghangsúlyok is.

A szimultán verselés szerkezeti rendje az ütemezés és a verslábazás egyidejűségén alapul, mégpedig úgy, hogy a verslábak minősítésében a hangsúlyosság szempontja is részt vesz. A szimultán jambus második szótagja, a szimultán trocheus első szótagja nem okvetlenül hosszú, hanem lehet rövid hangsúlyos is, de valamiképpen nyomatékos. (A „szimultán” jelző helyett e fejezet szerzője szívesebben használja a „hangzó” jelzőt.) Ilyen szótagértékeléssel beszélhetünk a vers lejtésegységéről (tehát egyértelműen ereszkedő vagy emelkedő jellegéről) akkor is, ha a szótagok puszta időértéke ezt nem sugallja.

Tanulságos a metszetváltozatok jellemzése a szimultán verselésben. Hangsúlyos metszet van az olyan verssorban, mely az időmértékes rend szerint úgy kerül verslábkapcsolat határára (mint dierézis), hogy inkább négy szótagú ütem utáni hangsúlyos metszetnek hat. Pl. Petőfi szimultán jambusi sora: „Magyar vagyok. || Legszébb ország hazám”. Közös metszetről van szó olyan sorokban, melyekben az egyik elv szerinti főmetszet egybeesik a másik elv szerinti mellékmetszettel. Ha kétféle főmetszet esik egybe, közös főmetszetű a sor. Fontos még a lábmetzés és a szómetzés fogalma. Az előbbi esetben a szó metszi a verslábat. Pl. József Attila e sorában a záró jambusi verslábat metszi a *hűsen* szó:

Karcsú szél hajlott utána hűsen

⏏ — | — ⏏ | ⏏ || ⏏ — | ⏏ — | ⏏

Ugyanitt egyúttal szómetzés van: a jambusi láb metszi a két utolsó szót. Szólábazásról beszélünk akkor, ha versláb és szó egybeesik. Ha ez még ütemmel is egybevág, akkor szó- és ütemlábazás. Ha nyelvi szólammal esik egybe a versláb: szólámlábazás. Egyetlen szimultán mértékrendszerű magyar versben is szabadon változhat a szó- és a lábmetzés, a szó-, az ütem- és a szólamlábazás.

A szimultán verselés formakészlete olyan sorváltozatokra épül, mint: ütemkapcsoló sorok (melyekben elsősorban ütemek kapcsolatát halljuk, de az ütemekkel pontosan egybevág a láb mérték is), metszetkapcsoló sorok (melyekben közös a metszet a kétfajta mértékrend szerint), metszet- és ütemkapcsoló sorok. Nagyon jelentős az a megállapítás, hogy sok szimultán verssorban beszélhetünk vezető metrumról és kísérő metrumról, de vannak teljes szimultán sorok is, melyekben a két komponens egyenrangú. A szimultán verset általában úgy jellemzi a könyv, hogy benne a három mértékrendszer sorváltozatai szabadon keverednek.

A szimultán mértékrendszer verstani és esztétikai jelentőségének bemutatása után bőségesen kapunk példákat a szimultán verselésre, ritmus- és szótagszám-képletekkel.

A fejezetben ismertetett rendszer nagy nyeresége verstanunknak, sok új megfigyeléssel és jelentős (szakkifejezéseiben tükröződő) fogalomkinccsel gazdagítja eddigi ismereteinket. A felfedezés és a felfedés öröme, az újítás láza azonban magával hoz olyan részleteket is, melyek már inkább zavarják, mint segítik a tiszta látást, legalábbis az általános oktatásban nem jelentenek a pedagógus számára hasznot.

Érthető, de ugyanakkor vitatható is ennek a fejezetnek az a törekvése, hogy beillesse az időmértékes formák (elsősorban a jambusversek) közé azokat a verseket, melyekben csakugyan valami időmértékes lejtés csengetett a költő fülében, de ez a lejtés a szótagok időmértékére nézve alig érvényesül. Skandálva sok olyan magyar vers beilleszthető valamelyik jambusi sorfajtaiba, melyben a metrum élesen ellentmond a valóságos időértékeknek, csak az iktus hangsúlyozásával valósítható meg. A verselési gyakorlatnak ez a genetikus igazolása (verstörténetileg is) érthető. Vitatható azonban a vers

ritmusának meghallása szempontjából. Ugyanis minél inkább távolodik a vers az időmértékes rend megvalósulásától, annál határozottabban érvényesülhetnek benne az ütemhangsúlyos versre emlékeztető (vagy annak valamelyik fajával éppen egybeeső) ütemek. Amikor tehát az újabb magyar (időmértékesnek szánt vagy annak álcázott) versek s z i m u l t á n mértékét akarjuk kimutatni, nem annyira az időmértékes lábak hangsúlyos változataira (pótlékaira) kellene felhívni a figyelmet, mint inkább az időmértékes l á b a k és a versmondat hangsúlyozásából és tagolásából adódó ü t e m e k együttes jelentkezésére. Ebben a kettősségben nyilvánul meg a szimultán h a n g z ó v e r s, nem a lábak kétféle értelmezésében.

Ezért találjuk egyoldalú megközelítésnek azt, hogy a szimultán verselés elméleti tárgyalása is végig csak a lábakról szól, pedig a hangsúlyok ütemet kezdenek, tehát a magyar versben csak látszólagos az a szerepük, hogy befejeznek egy (emelkedő) lábat. (A fejezet végi példák szerencsésen bemutatják az időmérték és az ütemek szerinti egységek egyidejűségét.)

A túlzott lábszemlélet annyira eluralkodik a terminológián, hogy a kombinált elnevezések zavart okoznak és ellentmondást váltanak ki az emberben. Amennyire célszerű és találó a verslábakat kezdőbetűjükkel rövidíteni, annyira célszerűtlen ezeket a jelöléseket megkülönböztetés nélkül kiterjeszteni az időértékben más szerkezetű, csupán hangsúlyviszonyukban hasonló lejtésű „lábakra”. Megtévesztő ezeknek „hangzó (vers)láb” elnevezése. A versláb hangzik akkor is, ha súlyosabb tagjára hangsúly esik. Hangzik az időérték is, a hangsúly is, ha a verset hangoztatjuk. Az *Utána mintha jaj-szó szállna* Ady-sorban a *szó száll* egység nem a hangzásban jambus, hanem a súlyrendben. Nem helyes tehát egyszerűen jambusnak vagy hangzó jambusnak nevezni, mikor ez jambusi értékű spondeus. Rövidebben ilyen elnevezéseket ajánlhatnánk: szimultán jambus, ál(cázott) v. pseudo-jambus. Radnóti sorában (88): *sötéten színes, fölmért s tág világ* — nem „második tagján hangsúlyos spondeusok mint hangzó jambusok” vannak, hanem jambikus hangsúlyú spondeusok.

Nem szerencsés az *élenk* és a *tompa versláb* megkülönböztetése ezen a néven. Nevezhetjük ugyan *élenk* verslábnek azt, amelyikben a hangsúly a hosszú szótagra esik (pl. $\upsilon - \text{élenk}$ jambus), de ennek ellentétéül nem a *tompa*, hanem a *súlyeltolódásos* jambus kívánkozik: $\acute{o} -$. Ez utóbbit e sorok írója inkább *éles jambus*-nak nevezné (az I. nemzetközi hungarológiai kongresszus anyagában: A magyar vers 1985. 77–81), ami voltaképpen *éles hangsúlyú* jambus, ti. a hangsúlyos rövid szótagot nevezhetjük *éles* hangsúlyúnak. A *Ne fogjon senki* verssor tehát nem „spondaikusan hangzó”, hanem „éles jambusi” kezdetű. Viszont a tiszta jambust nem célszerű *éneklő jambus*nak nevezni (91). Túlzás azt állítani, hogy az *Elhal a zene* sorkezdetben choriambust hallunk, holott a könyv szerzőin kívül más itt aligha hall choriambust.

Az erőltetettnek ható lábelnevezések helyett sokkal találóbb az olyan elemzés, amelyet a 90. oldalon olvashatunk Tóth Árpádnak egy soráról:

„Távol csillag remegő sugarát 4 || 3 | 3

— — | — — || \acute{o} υ — | \grave{o} υ —

A jambusi lejtésű versnek olyan sora ez, amelyben egyetlen jambus sincs.”

A költői gyakorlat nem igazolja a vers lejtésegységének azt a régi szabályát, hogy emelkedő lejtésű sorok közé ereszkedő, ereszkedő sorok közé emelkedő nem illeszkedik. Pl. az alkaiozi versszak 3 emelkedő és 1 ereszkedő lejtésű sorból áll, és nincs benne ritmustörés. A csonka lábak és a szünetek egyenletessé teszik a lüktetést lejtésváltás esetén is.

Néhány kisebb jelentőségű vitatható állításra itt nem érdemes kitérni, és arra sem, hogy jó néhány hangsúlyjel, tagolójel nem a vers hangzásának megfelelően került oda. Talán csak a legismertebb sorra mutassunk rá:

Ez, melyhez minden szent nevet . . .

— | — — | — || — — —

Értelem szerint itt a *minden* szóra kívánczodik főhangsúly, ennek következtében ilyen a tagolása:

Ez, melyhez || minden szent nevet . . .

(s a *min* szótag fő-, a *szent* mellékhangsúlyos).

Az olyan megnevezések, mint „jambusi metszet-, ütem- és nyomatékkapcsoló szimultán felező tízes”, vitatható módon ugyan, de pontosan megjelölik a verssornak a szimultán rendszerben való helyét, nehézkességüknél fogva mégsem a középiskolába valók.

A példák elemzésében és bemutatásában (96–101) szintén találunk a kitűnő magyarázatok közt egy-két nehezen érthető vagy vitatható kifejezést, a képletekben pedig itt-ott hiányolunk vagy nem helyénvalónak találhatunk egy-egy hangsúlyjelet. A hangsúlyozás több helyen önkényesnek vagy gépiesnek hat, nem veszi eléggé figyelembe a mondat értelmi, kommunikatív szerkezetét. Feltűnő ez pl. a Hymnusz ritmizálásában, ahol négy hangsúlyjelet fölöslegesnek, négyet pedig módosítandónak találunk, egyik sorának pedig az ütemtagolásával nem érthetünk egyet.

Ennek a sok kezdeményezést népszerűsítő fejezetnek csak a lényege látszik alkalmasnak iskolai tanításra, részleteiben még irodalomtanárok számára is nehezen érthető. Vitathatatlan tételei alapján azonban érdemes elemezni az utóbbi másfél évszázad magyar verseinek javarészét.

6. A s z a b a d v e r s fejezete először próbál rendszerezni olyasmit, amivel verstanaink eddig jobbára csak mellékesen foglalkoztak. Az itt tárgyalt költői szövegfórmát az egybeírt *szabadvers* szó azért is jól jellemzi, mert nem vitathatatlanul és nem minden fajtájában vers. Nem érvényesül benne szabályba, képletbe foglalható versmérték. Annyiban mégis vers, amennyiben verssorok, sorkapcsolatok, sorpárok érzékelhetők benne. A szigorú kötöttség és a teljes kötetlenség közt számos átmeneti jelenséget hozott létre a költői alkotóöszön. A soráthajlás és a szabadon váltakozó vagy a szimultán mérték is egy-egy lépés a kötöttségből a kötetlenség felé. Vannak mértékőrző és lazított versek, vannak sorváltó és mértéksejtető típusok. Meg lehet különböztetni prózai szövegfórmájú költeményt és költői hangulatú prózai művet, prózaverset és versprózát. Mogint más az íráskép sajátosságaira építő képvers.

E rokon és nehezen elhatárolható fogalmaknak és az odasorolható művek címének említése után áttekintést adnak a szerzők a szabadvers történetéről, rámutatva arra, hogy a régi szabadvers ősköltészeti eredetű. Az ismétlődés és a párhuzamosság formateremtő szerepe következtében pl. az ószövetségi szövegek némely könyvében a hasonló szerkezetű mondatok vagy szövegek verssorként is értelmezhetők. A bibliai zoltárversek a régi szabadversnek m o n d a t s o r o s változatát, ugor nyelvrokonaink versei ennek rövidebb egységekből álló, s z ó l a m s o r o s változatát példázzák. — A lazított vers jóval későbbi, hiszen az időközben kialakult kötött mértékek fellazításával kapcsolatos, a német, francia, angol, orosz vers 17–19. századi történetében, magyarul Batsányi,

Kölcsey, Petőfi verseiben. — Az új szabadvers amerikai és nyugat-európai eredetű, de egyúttal felújítása a régi szabadversnek. — A régi szabadvers mérték előtti, a lazított vers mértékörző, az új szabadvers pedig mértéktagadó.

A szabadvers szerkezeti típusainak jellemzése is e három történeti kategória köré csoportosul.

A mondatsoros régi szabadvers sorai többségükben befejezett mondatok vagy tagmondatok. Példái magyar fordítású vallási szövegek: Szent Bernáld doktor imádsága a Thewrewk-kódexből, Dávid zsoltára Károli Gáspár fordításában, Assisi Ferenc Nap-himnusz a Képes Géza fordításában, Haláltánc-ének a Példák könyvéből. A szólamsoros régi szabadvers sorai 1–2 beszédütemből álló szólamok. Erre sincs eredeti magyar példa, csak hivatkozás a vogulok és osztjákok közösségi költészetére, és olyan kései lejegyzések a népi költészetből, mint a Bájoló imádság Bornemisza Péter, vagy Imádkozás hályogra Erdélyi Zsuzsanna lejegyzésében.

A lazított versek között vannak szólamnyomatékos elvűek (a sorváltó típusra példák Csoóri, Weöres, Juhász Ferenc verseiből, a mértéksejtető típusra Nagy Lászlótól is), szótagmérő elvűek (sorváltó rímtelen példa Petőfítől, rímes példa Radnótítól, mértéksejtető példa Radnótítól, Füst Milántól, sorhatároló jelleggel Weörestől, Vas Istvántól), mértékkapcsoló elvűek (sorváltó változata Adyval, József Attilával illusztrálva, mértéksejtető változata Adyval, Kassákkal, Sinkával).

Az új szabadverssel kapcsolatban rámutatnak a szerzők a beszélt nyelvhez való kötődésre, de arra is, hogy a „különböző nemzetek új szabadverse . . . hangzatilag nem egységes”. A mondatsoros új szabadverset Füst Milán és Rákos Sándor egy-egy versrészlete illusztrálja, sorhatároló változatát Babits. A szólamsoros új szabadvers át-átcsap jambusi mértékkapcsolásba, mert „beszédrítmusunk szótagmérő összetevője . . . k e d v e z a jambusi lejtésnek”. Példák Rába Györgytől és Kassáktól, de itt is, a szabadvers egyéb fajainál is számos hivatkozást találunk más versekre és költőkre.

Ehhez a fejezethez — egypár fogalmazási egyenetlenségen, nyelvhelyességi szempontból vitatható kifejezésen kívül — csak néhány kisebb megjegyzést tehetünk. Kérdés, célszerű-e a szótagmérő elvű lazított vers példájánál (117) másféle szótagjeleket használni, mint az előző fejezetben. Ott ti. Szuromi a hosszú szótag jelül a hagyományos vízszintes vonalkát használja, a szabadvers fejezetében a Kecskés rendszeréből vett kört. Kétségtelen, hogy a Kecskés-féle jelöléssel többféle kombinációt (négyet) tudunk leírni, és lehet, hogy a magyar verstanban ez majd talán kiszorítja a régi (— és ๑) jeleket, legalábbis a teljes hangzásszerkezet feltüntetésében (a hosszú és rövid magánhangzónak, a szótag nyílt vagy zárt voltának figyelembevételével). De az új jelölés mindeddig csak ott szerepelt a könyvben, ahol az időmértéknek nincs vezető szerepe. Az időmértékes metrumban — még szimultán és lazított változatában is, ha nem akarjuk kombinálni az aláhúzásos hangsúlyjelekkel és a hanglejtéskottával — talán célszerűbb lenne megmaradni a hagyományos hosszúsági jelek mellett. — Az ehhez a sorváltó típushoz sorolt Radnóti-versben tisztább jambusokat találunk, mint az elsőként elemzett Petőfi-versben. Vas Istvánnak a mértéksejtető típusnál idézett két sora pedig éppenséggel mértékes: hetes jambusi sornak mutatkozik. (Ezekkel az észrevételekkel szemben nagyon helyes a 121. oldalon elrejtett megjegyzése a szerzőknek: itt nem számonkérhető ismeretekről, hanem elemzési lehetőségekről van szó, egymástól eltérő véleményeket is megengedve.)

A 122. oldalon inkább el tudjuk fogadni a köröcskés szótagjeleket, bár ez a képlet teljesen átírható vonalas szótagjelekkel és ékezetes hangsúlyokkal. Vitatható, hogy a lábjelölések mellett helyénvaló-e a „csonka ütem” (csonka láb helyett).

7. A r í mről igen rövid fejezet szól, kitűnő vázlatot adva a rímek ötféle osztályozási szempontjáról. Tanulságos az *alliteráció* szűkebb és tágabb értelmezése és szűkebb

értelmében való magyarrtása: *élrim* v. *elbrim*. Kifejező hangok sor belseji gyakoriságát (pl. Kosztolányi: Itona) akár hangjátéknak, hangfestő játéknak is nevezhetnénk.

A hím- és nőrim megkülönböztetésének ütemhangsúlyos versekben nemigen van értelme. Az asszonánc és a szabados rím magyarázatával kapcsolatban meg kellett volna említeni a spanyol asszonáncot is.

A néhány különleges rímváltozatot, valamint a rímszerkezeteket és rímképleteket bemutató alfejezetek kifogástalan, mintaszerű vezérelveket adnak a tanárok kezébe.

8. A Függelékbe sorolt Verstanileírás és megnevezés c. összefoglalás megint jól alkalmazható szempontokat ad a verselés elemző tanároknak. De a szimultán verselés kapcsán néhány megnevezés ellen kifogást emelhetünk. A choriambus nem jelenthet mást (ch-val rövidítve sem), mint — u u — képletű időmértékes egységet. Az egész rendszert taníthatatlanná teszi az olyan eljárás, mely a

Nem leszen kő síromon

— u — — || — u | u

első 4 szótagú ütemét choriambusnak nevezi (második epitritus helyett), a végén pedig csonkaütemről szól (csonka láb helyett). — A szabadversek újszerű betűjelekkel való tipizálása pedig csak ott valósítható meg, ahol egy-egy típus tisztán van jelen.

A függelékbeli N é v - é s t á r g y m u t a t ó val kapcsolatban újra felmerülnek azok a kifogások, melyek a könyv szövegének folyamatos megértésében is zökkenőt okoztak: a *csonka láb* és a *csonka ütem* azonosítása (voltaképpen összekeverése, azonkívül hol egybe-, hol különírva, a következetes különírás helyett), a verslábak nevének kiterjesztett (nem időmértékes értelemben vett) használata. Az *anapesztus* és a *daktilus* nem fordul elő ilyen megtévesztő értelemben, de a *choriambus* többször is (87, 91, 101, 136), itt-ott a *jambus* is (85, 88).

Külön megvitatásra érdemes az *arsis* és *thesis* szavak értelmezése. Az *arsis* a görögben eredetileg felemelést, a *thesis* letevést jelent. Ezt a görög vers újkori magyarázói (a 17. századi angol Bentley óta) úgy értelmezték, hogy az *arsis* hangemelés (tehát a versláb súlyos része, súlyos ütemrész), a *thesis* a hang leeresztése (súlytalan, gyenge ütemrész, ill. a láb gyenge része). Verstanaink jó néhányát követve ez a kis könyv is ilyen értelemben használja ezeket a hagyományos szakszókat (bár nem mindegyik fejezetben; sokszor csak *erős*, ill. *gyenge iz*-ről van szó, félreérthetetlenül). Ámde a régi görögben a tánclépéseket követve az *arsis* a láb felemelését jelenti (tehát a gyenge ütemrészt), a *thesis* a láb letevését (a dobbantást, az erős ütemrészt). Ebben az eredeti értelemben írható le a karmester ütemezése is: amikor fölemeli a kezét vagy a pálcát, az még csak bevezeti, előkészíti a súlyos kezdetet (felütés, Auftakt), és amikor lefelé üt, az jelzi a súlyos ütemrészt. (Rövidebben lásd: Világirodalmi Lexikon I. 1970. 496; kissé bővebben: Szepes Erika — Szerdahelyi István: Verstan 1981. 133.) E kétféle értelmezés zavart okozhat, ezért jobb elkerülni ezeknek az ellentétes jelentésű görög szavaknak a használatát. Gáldi László is inkább csak az egyértelmű latin *iktus* szót használta a súlyos ütemtag megjelölésére.

Megint más kérdés az idegen eredetű szakszavak helyesírásának és hangalakjának ügye. A görög eredetű szavaknak háromféle alakjuk tekinthető szabályosnak és nyelvhelyességileg jogosultnak: a klasszikus görög kiejtés szerinti magyar átírás, a latin helyesírás szerinti átírás és a latin változat magyarosított alakja. A tiszta görögös alakhoz magyar képző is járulhat. a) Eszerint helyes alakok az ilyenek: *adóniszi*, *alkájoszi* (kevésbé helyes az *alkájikus* forma), *anakreóni*, *hexameter*, *kólon*, *mora*, *pentameter*, *penihémimérész*, *szapphói*. — b) Tiszta latinos alakban szerepel (tehát latin szónak is tekinthető, szögletes zárójelben a klasszikus görög és a vele majdnem egyező latin kiejtéssel): *arsis*

[arszisz v. arzisz], *thesis* [theszisz v. thezisz]. — c) Magyarosított latin alakú (a hazai középlatin ejtés alapján, kerek zárójelben a latin írású alak a középkoritól eltérő korai vagy későbbi klasszikus ejtéssel): *daktílus* (*dactylus* [dáktilusz v. dáktilusz]), jambus (*iambus* [iámbusz v. jámbusz]), *metrika* (*metrica*), *poétikai*, *poézis* (*poesis* [poézisz]), *prozódia* (*prosodia*), *rítmus* (*rhythmus* [rüthmusz v. ritmusz]). Ide sorolhatjuk a görög és latin szótövekből alakított *bimetrikus*, *dipódia*, *monometrikus* szókat és a *ch* [hh] megtartásával ezeket: *disztichon* (*distichon*), *pirrichius* (*pyrrhichius* v. *pyrrichius* [pürrikhiusz v. pürrihhiusz). Ingadozást találunk ebben: *choriambus*—*koriambus*. Célszerű lenne megtartani a latinos *ch*-t affrikátaszzerű [kh] kiejtéssel.

Ellenben: d) E három elfogadható szóalaktípus mellett következetlen, kevert alakú szakszók is vannak. Ilyen a *glykóni* írásmód; görög ejtése szerint *glükóni* kellene (latinosan *glyconi* [glikóni]), akárcsak a németből magyarított *dierézis* helyett *daiéreszisz* (esetleg latinosan *diérezisz*). Ez utóbbihoz hasonló jelenségeket találunk a következő félig magyarosodottnak tekinthető szavakban: *anapesztus* (*anapaestus* [anapésztusz], — az *é* helyett álló rövid *e* hangszíne talán itt is a görög *ai* diftongusnak megfelelő *ae* nyílt *e*-nek hangzó változatából ered, melyet a német *ä* ejtése is támogat, rövidege pedig a hangsúly előrehelyezésével függ össze); *trocheus* (*trochaeus* [trokhéusz], — ugyanez a hang- és hangsúlyváltozás nyílt szótagban), *aszklepiadészi* (a név görög alakja *Aszklépiosz*, ennek származéka: *Aszklépiadész*, — a visszagörögösítés csak az utolsó szótagban nyújtotta meg a korábbi magyar hagyomány szerint rövid *e* hangot). A *periódus* (görög *periódosz*, latin *periodus* [periódusz]) szóban pedig nyilván a francia és a német alak hatására nyílt meg az *o*, a szót tehát németből latinosított alakúnak is tekinthetjük. Külön probléma a *szapphói*, *szapphikus* szavaknak írása és elválasztása, valamint kiejtése, de ennek fejtegetésére itt nincs terünk. Ez utóbbi (egy-egy magánhangzóban eltérő vagy *ph*-val írt) szavak legfőljebb kivételként maradhatnak így, néhány százados hagyományunk alapján. (L. még: Nyelvművelő kézikönyv 1: 721—3; görög nevek, szók átírása; 937—8: idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 2. c.)

A nem görög eredetű szavak közül már elfogadjuk a latinból németesített és magyarosan írt *asszonánc*-ot (Arany János is így írta), az olaszból németesített *ritornell*-t, továbbá az eredeti francia helyesírással írt *calligramme* [kaligram], *enjambement* [anzsambma~] szókat, mert van rájuk magyar szavunk. De nem látjuk megnyugtatónak az írása szerint olasz, ejtésében német *stanca* [stanca] alakot (olasz ejtése [sztánca]), ezért vagy ejtése szerint magyarosan kellene írni: *stanca* (vö. *tercina*), vagy áttérni az olaszosabb [sztanca] ejtésre. Nem találjuk megokoltnak némely szóban az eredeti hangsúlyos hosszú magánhangzó rövidülését: *alexandrinus*, *cezura*, *tercina*.

Hadd tegyünk még néhány kiegészítő megjegyzést a tárgymutatóhoz. Hiányzik az *áthajlás*, *átívelés*, mint az *enjambement* két legmegfelelőbb magyar neve. (Csak *soráthajlás* van, és az a legszabatosabb megnevezése, de kissé hosszú és kevésbé használatos.) A *szólám* címszótól jó lett volna különválasztani a *szólamszerű* melléknevet és a *szólammetszés*-t mint sajátosan verstani műszót.

9. A Kis magyar verstan mint szerencsés összefoglalása jelenlegi legfontosabb verstani ismereteinknek remélhetőleg népszerű lesz pedagógusaink körében is, bár nem minden részében tanítható. Újabb kiadása esetén okvetlen szükség lesz némi átdolgozására, és ehhez különösen ajánlom a szerzőknek az itt közölt észrevételek és javaslatok figyelembevételét.

Elekfi László

Asszociációs szótárak és módszerek

Magyarországon az utóbbi években megnövekedett az érdeklődés az asszociációs szótárak és módszerek iránt. Bár nem közismert, de már 1939-ben megjelent egy gyakorisági és korszótár, amely asszociációs alapokon kívánta megismerni és bemutatni a magyar gyermekek szókincsét. Ezt a szótárt Cser János adta ki a Magyar Paedagógiai Társaság segítségével. A vizsgálatokat 4483 gyermekkel végezték, de csak 1000 gyermek teljesítményén hajtották végre a szószámlálást. Cser János könyvében megtaláljuk a szabad asszociációs módszer pontos leírását, az alkalmazási lehetőségeket, sőt a szerző nemzetközi összehasonlítást is végez.

Az újabb érdeklődést tanúsítja, hogy Debrecenben „kézirat formában” (az idézőjel itt arra utal, hogy a kézirat valójában számítógéppel íródott) nemrégiben elkészült egy asszociációs szótár magyar felnőttekkel folytatott kísérletek alapján, és van egy másik asszociációs szótár, amely oroszul „jól tudó” (pontosabban oroszul legalább nyolc éve tanuló) magyar anyanyelvű kísérleti személyekkel készült. Ugyancsak a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem számítóközpontjában készült el két megjelent magyar asszociációs szótár 5–8. osztályos gyerekek, valamint 18–23 éves felnőttek asszociációi alapján.* E két asszociációs szótár kapcsán szót ejtünk az asszociációs szótárakról általában is, mivel az ilyen típusú szótárak kevésbé ismertek hazánkban.

1982-ben e debreceni munkálatoktól teljesen függetlenül fölmerült az igény az Országos Pedagógiai Intézet vezetőségében, hogy szükség lenne egy nagyobb anyagon elkészített gyermeknyelvi gyakorisági szótárra, amelynek eredményei összevethetők lennének az akkora már számítógépen elkészült felnőtt gyakorisági szótárával.¹ Egy ilyen javaslat kidolgozásával az OPI Füredi Mihályt bízta meg, akinek gyermeknyelvi asszociációs szótárra vonatkozó tervezete 1983 januárjában készült el.² Ennek kapcsán nem sokkal később Pécsen két gimnáziumban és két általános iskolában egy szabad asszociációs próbafelmérést is készített a szerző, amelynek anyaga — sajnos — mindmáig feldolgozatlan.

A szövegfeldolgozással szemben az asszociációs módszert előnyben részesítő javaslat megszületése nem véletlen. Bármilyen típusú szöveget dolgozzon föl ugyanis egy gyermeknyelvi gyakorisági szótár (iskolai fogalmazások elemzése, képsorozat alapján alkotott történet elmondása, spontán beszélgetések fölvétele stb.), végső adatai minden esetben a feldolgozott szövegtípus(ok)tól függenek. A gyakorisági szótárakkal kapcsolatos — főleg külföldön végzett — kutatások alapján nyilvánvalóvá vált, hogy az alapul vett szövegtípus erősen befolyásolja a gyakorisági vizsgálat eredményét, a kapott gyakorisági lista vagy szótár tartalmát. Ez egyben azt is jelenti, hogy nem hasonlíthatunk össze egyetlen egy gyermeknyelvi gyakorisági szótárt sem a meglévő (azonos nyelvű) „felnőtt” gyakorisági szótárak valamelyikével. A feldolgozásra szánt szövegek egy felnőtt és egy gyermeknyelvi gyakorisági szótárban több szempontból is különböznek: a szerzők kor szerinti megoszlása; az egyes szövegrészletek hossza; tartalmi különbségek stb. Az is nyilvánvaló, hogy teljesen más egy kisiskolás beszéde, mint egy felső tagoza-

* Balló Larisza (szerk.): Magyar verbális asszociációk 1. I–II. Juhász Gyula Tanárképző Főiskola. Szeged—Budapest—Debrecen, 1983. 422 oldal. — Jagusztinné Újvári Klára (szerk.): Magyar verbális asszociációk 2. I–II. Juhász Gyula Tanárképző Főiskola. Szeged—Budapest—Debrecen, 1985. 414 oldal.

¹ Vö.: Füredi Mihály—Kelemen József (szerk.): A mai magyar nyelv szépprózai gyakorisági szótára. Készült az MTA Nyelvtudományi Intézetében. 1983 közepé óta kiadás előtt áll.

² Füredi Mihály: Előtanulmány és javaslat egy magyar gyermeknyelvi szótár készítéséhez. Kézirat. Országos Pedagógiai Intézet. Budapest, 1983. 80 oldal.

tosé, sőt az egyes iskolai évfolyamok között is lehetnek lényeges szóhasználati vagy akár grammatikai különbségek. E vonatkozásban tanulságosak Dovala Márta, Jarovinszkij Alekszandr, Lengyel Zsolt, S. Meggyes Klára, Nagy J. József, Réger Zita és S. Kádár Júlia — más-más módszerekkel kapott — gyermeknyelvi eredményei.

A fentiek elegendők annak bizonyítására, hogy

— szövegfeldolgozás eredményeképpen kapott felnőtt gyakorisági szótárakkal nem lehetséges, sőt, módszertanilag helytelen lenne a gyermeknyelvi anyagok eredményeinek egybevetésre;

— egy statisztikai szempontból is megbízható gyermeknyelvi gyakorisági szótár megvalósítása csak úgy lenne szövegfeldolgozás útján elképzelhető, ha minden egyes korosztályra külön-külön készülne egy-egy gyakorisági szótár, s ezek mindegyik statisztikailag megfelelő nagyságú szövegmintán alapulna.

Éppen ezért szövegfeldolgozási módszerekkel sok szempontból elég reménytelen vállalkozás lenne egy magyar gyermeknyelvi gyakorisági szótár létrehozása. Vannak azonban más megvalósítási lehetőségek is: az asszociációs módszerek.

Szógyakoriság — asszociációs gyakoriság.

Bakonyi Hugó már 1933-ban fölvetette, hogy a szövegben mért gyakoriság nem esik föltétlenül egybe a szubjektív gyakorisággal.³ Gyakorinak képzelt szavainkról könnyen kiderül, hogy a szövegekben nem, vagy csak nagyon ritkán fordulnak elő. Ezt a megfigyelést fejlesztették tovább a français fondamental (= francia nyelvi minimum) szerzői, akik kidolgozták az ún. *disponibilité* (= készenlétben lévő szavak) fogalmát az ötvenes évek közepén.⁴ Ugyanezek a szerzők egy korábbi írásukban hivatkoznak is Bakonyi Hugó szójegyzékére (*L'élaboration du français élémentaire*. Paris, 1956. 140).

Pszichológusok, a pszicholingvisztika később dinamikus fejlődő tudományának előfutárai már 1951-ben megállapították, hogy a gyakori szavak azonosításának látási ingerküszöbe lényegesen alacsonyabb, mint a ritka szavakra megállapított ingerküszöb.⁵

Ezzel teljesen analóg eredményeket kaptak hat évvel később audiometriás kísérletek kapcsán is: Rosenzweig és Postman megállapították, hogy a gyakori szavaknak fehér zajban (azaz minden rezgéstartományban azonos intenzitású zajban) mért hallásküszöbe alacsonyabb, mint a ritka szavaké.

Mindkét említett kísérlet a szógyakoriság meghatározására külső forrást, mégpedig az igen nagy mintán alapuló Thorndike—Lorge amerikai angol gyakorisági szótárát használták. (Megjegyzendő, hogy a kísérleti személyek is az amerikai angolt beszélték.)

Mindkét kísérletsorozat meggyőzően kimutatta, hogy a kísérleti személyek bizonyos feladatokat másképpen oldanak meg a gyakori s megint másképpen a ritka szavak körében. E kísérletek eredményeinek földolgozásában a szógyakoriságot objektív forrásból, vagyis az említett gyakorisági szótárból származtatták.

³ Bakonyi, Hugó: *Die gebräuchlichsten Wörter der deutschen Sprache*. München, 1933. Erre Szentgyörgyvári Artúr hívta fel a figyelmet.

⁴ G. Gougenheim—R. Michéa—R. Rivenc—A. Sauvageot: *L'élaboration du français élémentaire*. Paris, 1956.

⁵ Howes D. E.—Solomon R. I.: Visual duration threshold as a function of word probability. In: *Journal of Experimental Psychology* 41 (1951.) No. 6. — Rosenzweig M. R.—Postman L.: Intelligibility as a function of frequency of usage. In: *Journal of Experimental Psychology* 54. (1957.) No. 6.

Cofer és Shevitz 1953-ban, Johnson 1956-ban írt a szóasszociációk és a szógyakoriság kapcsolatáról. Howes 1957-ben publikálta azokat az eredményeit, amelyek a Thorndike—Lorge-féle angol gyakorisági szótár és az összegezett asszociációs gyakoriságok kapcsolatára vonatkoztak. Howes úgy találta, hogy a kettő szoros kapcsolatban áll egymással, bár azt is megjegyezte, hogy a grammatikai ún. *formaszavak* igen ritkák az asszociációk során. Ez utóbbiakra tehát megállapítása természetesen nem vonatkozott..

A. R. Lurija és munkatársai feltételes reflexek kiépítésével meggyőzően bizonyították, hogy a bennünk lévő mentális szótár szavai között objektíven létező asszociációs kapcsolatok vannak, s e kapcsolatoknak nemcsak meglétére, hanem erősségére is lehet — kísérleti úton — megállapításokat tenni.⁷ Hasonló megállapításokra jutott Klímenko és Szuprun is: „Az asszociációs kísérletek eredményei a leggyakoribb asszociátumok és a szógyakoriság közötti kapcsolatot tükrözik.”⁸

A hatvanas években megkezdődtek az ellentett típusú kísérletsorozatok: a kísérleti személyek kaptak egy szóhalmazt, s feladatuk az volt, hogy e szavakat előre megadott szempontok, pl. gyakoriságuk szerint rendezzék, csoportosítsák. Ez a fajta kísérlet már azt követeli meg tőlük, hogy ők ítéljék meg az adott szóhalmaz elemeinek általuk becsült, tehát *szubjektív* gyakoriságát. A kutatók azt tapasztalták, hogy a kísérleti személyek sikeresen oldják meg ezeket a feladatokat. Így pl. többnyire értelmetlen, de az adott nyelvben lehetséges betűkombinációk gyakoriságának megítélésében a kísérleti személyek igen finom gyakorisági különbségeket is meg tudtak állapítani.

Mindez arra utal, hogy az ember nemcsak az őt körülvevő világ valóságosságát leképezését hozza létre, hanem vannak elképzelései a beszéd valóságosságának szerveződésével kapcsolatban is. Ezek az elképzelések nem tudatosak, de kísérleti szituációban felzínre hozhatók.

A legkülönbözőbb kísérleti módszerekkel kapott eredmények egyöntetűsége arra enged következtetni, hogy a szöveg különböző elemei gyakoriságának pszichometriai módszerekkel való szubjektív megítélése (megítéltetése) annyira megbízható, hogy eredményei a nyelvi-nyelvészeti feladatokban fölhasználhatók a gyakoriságok objektív mérései helyett is. Ezzel sok időt és energiát, fáradságot szövegfeldolgozást meg lehet takarítani.⁹

Asszociációs módszerek felhasználásával a szó szintjén igen sok kísérlet folyt az ötvenes-hatvanas években, főként az Amerikai Egyesült Államokban.¹⁰

Az eredmények feldolgozásából, általánosításából kiderült, hogy az egyedi szabad asszociációs módszerrel végzett kísérletekben a stimulusként adott szó gyakoriságának növekedésével csökken a válaszok különbözősége, vagyis az összes különböző asszociáció száma. Ugyanakkor az egyes konkrét válaszok *el terjedtsége* vagy azonosságai foka (angolul: 'commonality') növekszik.¹¹

⁶ Lásd a bibliográfiában Cofer—Shevitz, Hall, Johnson és Howes munkáit.

⁷ Vö.: Семантическа структура слова. Психологическое исследование. Москва, 1971. 27—63.

⁸ A. P. Klímenko—Szuprun A. E.: Ассоциативный эксперимент в ряду других методов семантического исследования. In: Словарь ассоциативных норм русского языка. Под ред. А. А. Леонтьева. Изд. МГУ, 1977. 21.

⁹ Frumkina, R. M.: Вероятность элементов текста и речевого поведения. Москва-1971. 5. кк. Уд.: Вероятностное прогнозирование в речи. Сборник статей под ред. Frumkinoy, R. M. Москва, Наука. 1971. 7. кк.

¹⁰ Csak néhányat említünk közülük. Russell—Jenkins, Palermo—Jenkins, Doris E. Entwistle; ezeken kívül egy összefoglaló mű: Postman—Keppel.

¹¹ Erről lásd: L. Postman: The California norms: Association as a function of word frequency. In: Leo Postman—Geoffrey Keppel (eds): Norms of word association. New York—London, 1970. 241, 248.

Postman azt is megállapítja, hogy a válaszok szógyakorisága pozitív korrelációban áll a stimulusként szereplő szavak gyakoriságával. Pontosan ugyanez a tendencia figyelhető meg a folyamatos szabad asszociációs kísérletekben is, amikor egy-egy kísérleti személynek nemcsak egyetlen, hanem az összes válaszreakcióját rögzítik egy bizonyos időintervallumon belül. Igaz, itt e tendencia nem figyelhető meg annyira élesen, mint az egyedi szabad asszociációs módszernél.

Ezek az eredmények arra utalnak, hogy az asszociációs módszerek alkalmazásának objektív háttere van, s ezért nyelvészeti kutatásaink során e módszereket jogosan használhatjuk. Ugyanakkor az is nyilvánvalóvá vált, hogy maga a kísérleti szituáció, pl. a válaszadásra adott idő mennyisége, a hívószavak sorrendje, exponálásuk módja (írásban vagy felolvasással történik-e), a kísérletet vezető személy (tanár) ismert vagy ismeretlen volta, neme stb., mind igen nagy hatással van az asszociációs kísérletek lefolyására, a kapott eredményekre.

Az első asszociációs normaszótárt 1910-ben adta ki Kent és Rosanoff.¹² Ők 1000 egészséges felnőtt kísérleti személy egyedi szabad asszociációit mérték föl összesen 100 stimuluuszó alapján. Ezzel a munkával hosszú kutatási sorozat kezdődött. Amerikában sok helyütt készítettek hasonló asszociációs szótárakat különböző korcsoportokra, szociális rétegekre. (Lásd az előző lapalji jegyzeteket.) Az Amerikai Egyesült Államokon kívül is megindultak hasonló kutatások, hamarosan közreadták a lengyel, szlovák, holland, német, francia asszociációs normaszótárakat is. Korán megkezdődtek az asszociációs szótárak összehasonlító vizsgálata is.¹³

Az összehasonlító elemzések kiterjedtek az asszociátumok alá-fölrendeltségi viszonyaira, a szinonimák és antonimák kapcsolatára, a szófajokra, s talán a legjelentősebb mértékben arra, hogy a kapott asszociációk paradigmaticusak (előfordulhatnak azonos típusú szövegkörnyezetben, pl. azonos szófajúak) vagy szintagmaticusak-e (azaz előfordulhatnak egymás mellett szövegben). E kutatások nyelvészeti hasznosításáról alig tudunk valamit, Magyarországon pedig e területen éppenséggel semmi sem történt. Ugyanakkor a pszichológusok, pszichiáterek igen sokat foglalkoztak az ilyen kísérletek eredményeinek elemzésével, fölhasználásával, számukra az asszociációs normaszótárak léte segítséget nyújtott a patológikus esetek földertésére.

Meg kell állapítanunk, hogy az angol nyelvű (de sok más nyelvű) szabad asszociációs kísérletek többségében azokat a hívószavakat használták, amelyek már Kent és Rosanoff 1910-ben közreadott felmérésében is szerepeltek. Így történt ez Woodrow és Lowell 1916-ban végzett kísérleteiben, Schellenberg 1930-ban készített doktori disszertációjában, valamint a Russel—Jenkins által készített minnesotai asszociációs normákban is 1952-ben. A későbbiekben is sok kutatónak az volt a véleménye, hogy összehasonlítási alapot kell teremteni a saját, valamint a Kent—Rosanoff-féle kísérlet között. Elsőként Russell és Jenkins vették észre, hogy az amerikai asszociációs normák századunk közepére alaposan megváltoztak, s éppen ezért készítették el saját minnesotai felmérésüket.

Az asszociációs normák összehasonlítása különböző időszakok, korosztályok és nyelvek között aligha sikerülhet, bár a kísérletezők ilyen szándékát természetesen pozitívan értékelhetjük.

Több felmérés úgy készült (így az eddig publikált orosz és magyar asszociációs normákat tükröző anyagok is), hogy figyelembe vették Kent és Rosanoff hívószavait, de kibővítették azt nyelv- és kultúraspecifikus elemekkel.

¹² Kent, G. H.—Rosanoff, A. J.: A study of association in insanity. In: American Journal of Insanity. 1910. 67. No. 1—2: 37—96, 317—90.

¹³ Lásd Rosenzweig és Russell—Meseck műveit a bibliográfiában.

Nyilvánvaló, hogy mindegyik szónak van egy, esetleg több alapjelentése, s egy nagyszótár jellegű műben ezen jelentések változatait találjuk többféle stílusrétegben, szófajban, a legkülönfélébb frazeologizmusokba ágyazva. Tulajdonképpen bármelyik szójelentés alapját képezheti valamely paradigmátikus vagy szintagmatikus asszociációnak, s ha nagyobb számú kísérleti személlyel végzünk asszociációs kísérleteket, akkor e jelentések, jelentésárnyalatok mindegyike előbb vagy utóbb előfordul. Ha csak a leggyakoribb reakciókat vizsgáljuk meg, azok feltételezhetően a leggyakoribb jelentések, az alapjelentések köré fognak csoportosulni. A magyar asszociációs kísérletek eredményei is ezt tanúsítják.

Hasznos lenne, ha a jövőben nálunk is komolyabban vennék az asszociációs kísérleteket. Mindenesetre az biztos, hogy az ilyen típusú szótárak nagy segítséget nyújthatnak a szinkrón nyelveírással foglalkozó lexikográfusoknak. Megkímélik őket attól, hogy óriási mennyiségű szövegen kelljen átrágniuk magukat. A szinonimaszótár, egy újabb értelmező szótár vagy frazeológiai szótár kiadásakor az ilyen típusú szótárak tapasztalatai nélkülözhetetlenek.

A Magyar Pszicholingvisztikai Tanulmányok (MPLT) című sorozat eddigi (Balló Larisza, valamint Jagusztinné Újvári Klára által szerkesztett) két kötete jelentős lépést tesz az asszociációs módszerek hazai alkalmazásának irányában. Budapesti, debreceni, nyíregyházi és szegedi nyelvészek, pszichológusok és pszicholingvisták összefogásával készül ez a sorozat.

A szerkesztők célja többért: a) alapkutatásokat kívánnak közzétenni, amelyek anya- és idegennyelv-oktatásunk jövője szempontjából elengedhetetlenek; b) fel kívánják térképezni a magyar nyelv használata során megfigyelhető általános, és az egyes nyelvi szintekre jellemző pszicholingvisztikai mechanizmusokat; c) alapot kívánnak nyújtani a nemzetközi tudománynak ahhoz, hogy a magyar nyelv tipológiai sajátosságaival gazdagítsák az általános szintű elméletet.

Mindhárom célkitűzéssel messzemenően egyet lehet érteni. A sorozat külön érdeme, hogy az előszót és a bevezetőt három nyelven is publikálják, sőt az első öt asszociációs válaszreakció orosz és angol nyelvű fordításait is megadják. Így lehetővé válik, hogy ez a sorozat a nemzetközi nyelvtudomány részét alkothassa. Mindkét kötet összesen 188 magyar hívószóra adott egyedi szabad asszociációs válaszreakcióit rögzíti a kísérleti személyek számára írásban exponált hívószavakra. A hívószavak mennyisége nemzetközi összehasonlításban is jelentős, mindössze csak egyetlen apró hiányosságra hívhatjuk föl a figyelmet: ha már a vizsgálatot úgyszólván számítógép értékelte ki, jó lett volna mindkét kötetben emelni a vizsgálatban részt vevő kísérleti személyek számát. A felső tagozatos általános iskolai tanulók esetében minden korosztályból három-három osztály (összesen 318 fő) tanulóinak válaszait, a felnőtt korosztályból pedig 384 fő válaszait dolgozták föl a KLTE R-30 típusú számítógépén. Ez a mennyiség még kevés az általános jellegű következtetések levonására, de a kutatások számára értéke így is fölbecsülhetetlen. Mindenképpen kívánatos lenne a jövőben az ilyen irányú kutatások további fejlesztése.

Füredi Mihály

IRODALOM

- Cofer C. N. — Shevitz R.: Word association as a function of the Thorndike — Lorge frequency of the stimulus words. ONR Contract N70—NE—397, TR, 1953.
 Entwisle, Doris E. Word associations of young children. Baltimore, Maryland. 1966.
 Hall, J. F.: Learning as a function of word frequency. In: American Journal of Psychology 67 (1954) 138—40.

Howes, D.: On the relation between the probability of a word as an association and in general verbal usage. In: *Journal of Abnormal and Social Psychology* 54 (1957.) 75—85.

Johnson, D. M.: Word-association and word-frequency. In: *American Journal of Psychology* 69 (1956.) 125—7.

Palermo, D. S.—Jenkins, J. J.: Word association norms: Grade school to college. Minneapolis, Minn. 1964.

Postman, L.—Keppel, G.: Norms of word association. New York—London, 1970.

Rosenzweig, M.: Comparisons among word association responses in English, French, German and Italian. In: *American Journal of Psychology* 74 (1961.) 347—60.

Russell, W. A.—Jenkins, J. J.: The Complete Minnesota Norms for Responses to 100 Words from the Kent — Rosanoff Word Association Test. In: *Studies on the role of Language in behavior. University of Minnesota, Technical Report No. 11. (1954.)*

Russell, W. A.—Meseck, O. R.: Der Einfluss der Assoziations auf das Erinnern von Worten in der deutschen, französischen und englischen Sprache. In: *Zeitschrift für experimentelle und angewandte Psychologie* 1959. Bd. 6. 191—211.

Baranya megye földrajzi nevei. Szerk. Pesti János. Kiadta a Baranyamegyei levéltár. Pécs, 1982. (I. 1055, II. 1239 oldal*)

Zala, Somogy, Tolna, Vas után megjelent Baranya megye helyneveinek adattára. Két tekintélyes nagyságú kötet 316 községből óriási tömegben tartalmaz élő és történeti helyneveket. Mi okozza ezt a bőséget? Hiszen Baranya nem tartozik sem területére, sem lakosainak számára nézve a legnagyobb megyék közé, inkább középhelyet foglal el.

A terjedelmet a következő tényezők magyarázhatják: A megye tipikusan aprófalvas település. De Zala és Vas megye is ilyen. Másrészt Békés mellett Baranya a legtarkább nemzetiségi szempontból. A mai sásdi és mohácsi járás területére a török kiűzése után (a 18. sz. elején) nagy számban telepítettek az uralkodók és a földesurak Hessen tartományból, főleg Fulda környékéről származó német nyelvű földműveseket. Ez a baranyai németiség nyelvében mindmáig őrzi a rajnai-frank (fuldai) nyelvjárás jellegzetességeit.

A gyakori két-, ritkán három-, sőt négynyelvűség (mert néhány helységben román anyanyelvű cigányok is laktak) a magyar jelentésmegadásokkal együtt ugyancsak megnövelik a helynevek terjedelmét.

További ok: egyik eddigi megyei monográfia sem használt fel ennyi történeti helynévanyagot. Ugyanilyen páratlanul gazdag mai vagy „tegnapi” anyagot és a nevekhez fűződő művelődéstörténeti és mondai kiegészítést tudott felderíteni a jól felkészült lelkes gyűjtő és ellenőrző gárda. Csak Mohács városából (11 215 hektár terület, 19 717 lakos) 1317 tétel található 105 oldalon. Önálló monográfiaként is megállna. De a szomszédos Kölked (6191 hektár, 1602 lakos) is 490 tételt tartalmaz 25 lapon. Különösen a háznevekkel (ahol eredetileg utcanév nem is volt) gazdagabb ez a gyűjtés az eddigieknél.

A változatos, igen mozgalmas történeti eseményeket a falvak és városok szintjére lebontva minden település után közli a BMFN. Ebből lassankint kialakul a következő — az egész megyére vonatkozó — kép. Baranya megye az Árpádok korában átnyúlt a Drávától délre fekvő területekre is. Lakossága akkor szinte teljes egészében magyar volt. A helységnevek óriási többsége magyar névadás eredménye. A török elől menekülő délszlávok északra húzódása már a 14. század végén megindult, s a hódoltság idején a bevándorlás folytatódott. Rákóczi szabadságharca idején a délszlávok egy része való-

* A két kötet közlétevéi (szerzői): Balogh Lajos, Barics Ernő, Gerstner Károly, Heilmann József, Hoffmann Ottó, Király Lajos, Neducsin Dragutin, Ördög Ferenc, Pesti János, Posgay Ildikó, Rónai Béla, Takács Józsefné, Temesi Mihály, Turós Lászlóné.

színiüleg a császári csapatokat támogatta, mert a kurucoktól való félelmükben a délszláv lakosság egy része elköltözött lakóhelyéről. Helyüket németek és más vidékről jött magyarok foglalták el. A Tolna megyei bonyhádi, valamint a Baranya megyei sásdi járásban átnyúlva a szomszédos járásokba összefüggő német tömböt alkottak. Schwäbische Türkeinek, Sváb Törökországnak is nevezték egyes német források a bécsi „becenév” alapján (érdekes, hogy a magyarságra való utalás hiányzik is a névből). E területen a falvak többségében elenyészően kicsi volt a magyar lakosság, csak néhány községben volt német—magyar vagy magyar—német.

A Révai lexikon (1915.) szerint német többségű volt az egykori pécsváradi, mohácsi és baranyavári járás. A pécsváradi más járásokba olvadt, a baranyavári nagy-részt Jugoszláviához került. Igen csekély magyar többséggel rendelkezett a hegyháti (ma sásdi) járás. A pécsi, siklói és szentlőrinci járásnak és Pécs városának volt nagy magyar többsége.

A falutörténetekből azt is megtudjuk, hogy a délszláv lakosság egy része a trianoni béke után „haza” költözött az akkor megalakult Jugoszláviába. Az elcsatolással és a kivándorlással az 1910-es mintegy 8%-nyi délszláv lakosság 1930-ban 4,8%-ra csökkent. A németek egy része a második világháború után részben önként vándorolt el, részben kitelepítéssel került német nyelvterületre. Így az egykori teljesen vagy erősen német többségű falvak száma megcsappant. A legtöbb egykori német községben csak kisebbségként vannak jelen. Ma a megyében 170 a magyar, 94 a magyar többségű, 4 a német, 41 a német többségű, 1 a horvát, 8 a délszláv többségű falu, kettőben van jelentős román nyelvű cigány lakosság. A népesség nemzetiségi megoszlása 1910-ben majdnem azonos az 1772-es összeírással.

Noha az elvándorolt és kitelepített német lakosság helyére szlovákiai magyarokat, csángókat és bukovinai-székelyeket hoztak, a lakosság száma általában fogyott az 1930-as népszámláláshoz viszonyítva. Erős növekedés csak a városokban és egyébként is nagyobb, összesen 6 településen található (Komló, Szigetvár, Pécs, Szentlőrinc, Harkány, Siklós). Tetemes a növekedés 14 községben (Szászvár, Sásd, Csertő, Nagydobsza, Molvány, Nemeske, Hidas, Bükkösd, Kővágószőlős, Görcsöny, Beremend, Cún, Sellye). Csekély növekedés észlelhető 71 településen, szinten maradás 26-ban, fogyás 129-ben, erős fogyás 49-ben, 12-ben pedig pusztulás, mert annyira megritkult a lakosság, hogy már csak névben tekinthető községnek.

A névváltoztatási téboly, amely egy évszázadra tönkretette és elszíntelenítette utcaneveinket, Baranyában is dúl. Egyesek azt hiszik, hogy Lenin, Kossuth, Petőfi, Ady, József Attila neve feledésbe merülne, ha nem kapnának minden faluban és városban egy-egy utcát vagy teret. A tömérdek *Szabadság utca* meg tér elnevezés olyankor keletkezett, mikor a szabadság fénye ugyancsak elhalványult. Mennyivel segíti az eligazodást, hogy Gödre faluban az egykori *Országút* hivatalosan ma a *Vörös Hadsereg útja* nevet viseli, a *Köves út* pedig *Rákóczi u.* lett? Gyűrűfű ma már elnéptelenedett falu egyetlen volt utcája a *Béke utca* nevet kapta. Ma már nyugszik is a falu békében.

Kisebb volt országos viszonylatban is a helységnevek változtatása. A község-egyesítéseket követő névösszevonások nem mindig a legszerencsésebbek. Egyes közigazgatási tisztviselők jobban félnek a *Szent-* kezdetű falunevektől, mint a legendákban és népmesékben az őrdög a szenteltvíztől. Szerencsénkre Baranyában nagyon mérsékelt volt a változtatás, a sok szent közül csak az egyetlen *Erzsébet* volt kénytelen *szent* előnévétől megválni (pedig az egyik Erzsébet magyar szent volt). Nem volt szerencsés névváltoztatás a *Büdösfa* > *Rózsafa* sem. Ha az országos helynévbizottságban csak egyetlen szakértőt (helytörténészt vagy névtanhoz is értő nyelvészt) meghagytak volna, akkor nem ilyen Ludas Matyiba illő névváltoztatás történt volna, hanem visszakapta volna eredeti korábbi (a népetimológiás torzulás előtti) *Vidosfa* nevét.

Nagyon érdekes és tanulságos a községnevek alakulása a nem magyar anyanyelvűeknél. Mint más vidékeken, itt is többféle lehetőség volt a községek elnevezésére akkor, ha teljesen elpusztult, lakatlaná vált községbe nem magyar lakosságot telepítettek. Különösen érdekes az említett Schwäbische Türkei, mert itt nem szórványosan élt, mint például Fejér megyében, hanem egy kisebb vármegyényi területen egységes német lakosság alakult ki elenyésző magyar és itt-ott délszláv kisebbséggel. Ezért maradt meg a 18. század elejétől-közepétől a második világháború végéig, amikor is az elvándorlás és a kitelepítés alaposan szétzilálta az eddig szinte egységes tömböt. A dülönevekben és falurész-elnevezésekben a nagyrészt német eredetűeket átvette a magyar (felvidéki, csángó, székely) és délszláv lakosság is. A községnevek azonban általában megmaradtak ősi formájukban. Szerencsénkre Baranya is azon 15 vármegye között van, amelynek árpádkori történeti földrajza már évtizedekkel ezelőtt megjelent (azóta is türelmetlenül várjuk a következő kötetet). Így ellenőrizhetjük, hogy a nem magyar nyelvű lakosság zömében átvette a korábbi magyar lakosságtól használt névalakot. Többségükben természetesen saját nyelvük hangrendszeréhez igazodott, néha népetimológiával egy kissé torzult, csak nagyrítkán lett fordítás vagy új név az átvétel eredménye. A száznál több német, délszláv és román-cigány elnevezésből néhány példát közlök:

a) Átvette a betelepült lakosság a korábbi nevet a saját nyelvéhez való hangtani „igazítással” (a magyar fonetikával leírt német és egyéb név előtt a község sorszámát a BMNF-ben található, utána zárójelben a magyar hivatalos név és egyéb megjegyzések következnek): 1. *Mekniss* ~ *Mekénics* (Mekényes), 21. *Hajmás* (Nagyhajmás), 3. *Titis* ~ *Tidis* (Tüttös), 5. *Pikal* (Bikal), 7. *Kozárt* (Kozár), 10. *Kérinis* (Görényes), 13. *Tofi* (Tóffü), 54. *Prädar* (Barátúr), 65. *Csëving* (Csebény), 207. *Kécsin* (Göresöny), 212. *Ksnárád* (Kisnyárad), 217. *Szuorgédi* (Szederkény); délszláv példák: 134. *Pécsuj* (Pécs), 143. *Sáros* (Sarlós), 160. *Kukiny* (Kökény), 204. *Szëcsuj* (Szekcső), 223. *Muvács* (Mohács); román-cigány *Mäs* ~ *Mäsész* (Mohács), 225. *Kurkë* (Kölked).

b) Népetimológiás változás: 17. *Nájgyák* (vö. *neu*, *Nagyág*, ma *Ág*), 23. *Vaszar* (vö. *Wasser*, *Vaszár*), 59. *Akarév* (vö. *Acker*, *Okorvölgy*), 73. *Szolámon* (vö. *Solomon*, *Szulimán*, a magyar név is népetimológiás < *Szóllómál*), 159. *Jud* (vö. *Jud*, *Gyód*), 195. *Pouda* (vö. *Boden*, *Boda*), 198. *Szándáséva* (vö. *Sand*, *Szenterzsébet*, ma *Erzsébet*), 201. *Schombërh* (vö. *Berg*, *Somberek*), 203. *Nimosháuz* (vö. *nimmer*, *Hímesháza*).

c) Rövidítés: 18. *Szálák* (Szalatnak), 61. *Hëtjë* (Hetvehely), 64. *Poldikász* (Boldogasszonyfa), 70. *Mámélék* (Almamellék), 118. *Poszta* (Pusztakisfalva), 180. *Tëvacs* (Devecser), 256. *Jákfál* (Kisjakabfalva).

d) (Részben) fordítás vagy párhuzamos elnevezés: 47. *Ungrisszék* (Magyarszék), 224. *Krósznárád* (Nagynyárad), 228. *Klábudmër* (Kisbudmér), 277. délszláv *Mártincí* (Felsőszentmárton), 191. *Krizsovcë* (Drávakeresztúr).

e) Más elnevezés: 111. *Klôszhüta* (*Glashütte* 'üveghuta', Óbánya), 134. *Fünfkiriga* (*Fünfkirchen* 'öt templom', Pécs); szláv példa: 292. *Dravljance* (Révfalu).

A kétkötetes thesaurusról még egyszerennyit lehetne írni, de így is tanulmányi duzzadt az ismertetés. Még a dülöneveket, vízneveket, domborzati és egyéb sok-sok ezer elnevezést nem is érintettem, az utcanevекről csak egy mondat erejéig szóltam. Véleményemet így foglalhatom össze: ez a nagyszerű mű nemcsak a magyar, hanem a hazai német, délszláv, sőt román-cigány névtudomány kimeríthetetlen tárháza, sőt a településtörténet, néprajz, művelődéstörténeté is. Különböző szempontú feldolgozása számos szakdolgozatnak, sőt doktori disszertációnak lehet fő forrása. Köszönet érte minden személynek és intézménynek, akik és amelyek megjelenését lehetővé tették.

Irodalomtudományi és stilisztikai tanulmányok 1984. Szerk. Szabó Zoltán. Bukarest, 1984. Kriterion, 334.

E tanulmánygyűjteménnyel újabb figyelemre méltó dokumentumát vehetjük kezünkbe annak a szorgalmas és invenciózus kutatómunkának, amely a romániai magyar nyelv- és irodalomtudomány különféle műhelyeiben folyik.

A kötetet tizenhat szerző egy-egy tanulmányából állította össze Szabó Zoltán professzor. Ha e tanulmányokat a kötet cím alapján próbáljuk csoportosítani, azt láthatjuk, hogy az irodalomtudomány némi túlsúlyban van a stilisztikával szemben: a kilenc irodalom- és eszmetörténeti dolgozat együttesen épp kétharmadát teszi ki a kötetnek (5–210), míg a stilisztikát hat tanulmány képviseli (236–332). A két fő részt Mózes Hubának a népdalvers sorfajairól írott alapos verstani értekezése (211–35) választja el és fűzi egymáshoz.

Az irodalomtudományi dolgozatok tárgyválasztása Kazinczytól (akinek életpályáját merőben újszerű módon, „a regulációs irányultságú pszichodiagnosztika” szemzőgéből vázolja fel Molnár Judit: 5–17) egészen a mai romániai magyar irodalomig ível (Lázok János Sütő András drámáit elemzi dramaturgiai és eszmetörténeti szempontból, különös tekintettel a két történelmi dráma – az Egy lócsiszár virágvasárnapja és a Csillag a máglyán – közötti párhuzamokra és ellentétekre: 176–210).

E két időbeli határvonal között helyezkedik el a gyűjtemény többi irodalomtörténeti jellegű dolgozata. 19. századi témával két tanulmány foglalkozik: Végh Bélác, amely Bajza József kritikafogalmának esztétikai értelmezéséhez járul hozzá új adalékokkal (18–32) és Kozma Dezsőé, amely a szellemi hagyományörzésnek, a „régii” és a „népi” kultuszának a megnyilvánulásait kíséri nyomon Arany János költészetében és irodalomszervező tevékenységében (33–44).

A századunk magyar irodalmi jelenségeit feltérképező dolgozatok szerzői közül kettő is Németh Lászlót választották tárgyukul: Kereskenyi Sándor az erkölcs és az esztétikum viszonyát boncolgatja A minőség forradalma alapján, így mutatva fel „a moralista szépségeszményét” (66–84), Máriás József szerényebb igényű, de nem kevésbé gondosan dokumentált összeállítása pedig arról ad számot, milyen nyomokat hagyott Németh László gondolkodásában és műveiben szülővárosa, Nagybánya (45–65).

Az irodalomtudományi részt lezáró három tanulmány a szűkebb haza: Erdély legújabb kori irodalom- és művelődéstörténetéből meríti tárgyát: Gaal György a pozitívizmus és a szellemtörténet jegyeit szembesíti Kristóf György kolozsvári irodalomtörténetész professzor munkásságában (85–103), Cseke Péter a „népiség” gondolatkörének alakulását kíséri figyelemmel az Erdélyi Helikon tizenhét évfolyamán keresztül (104–44), végül Kántor Lajos azoknak az 1948 és 53 közötti kritikái és irodalompolitikai harcoknak adja gazdagon dokumentált és bizonyos vonatkozásban fájdalmasan tanulságos krónikáját, melyek a lírikus Szabédi László elhallgat(tat)ásához vezettek (Szabédi László – és az írástudók felelőssége; 145–75).

A gyűjtemény utolsó harmadát alkotó stilisztikai tanulmányokat a bennük tárgyalt jelenségeknek a nyelvi rendszerben, ill. a műalkotás struktúrájában elfoglalt helye szerint vesszük sorra.

A „látható nyelv”-vel, az írásképek és a grafikai szerkesztésnek a lírai mű hatásmechanizmusában játszott szerepével Egyed Péter foglalkozik (255–65). A szó síkját J. Nagy Mária járja be, hogy élénk tárja, miképpen válik stílusalakító erővé egy szófaj – a főnév – régi kedves költőjének és állandó kutatási témájának, Vajda Jánosnak a lírájában (236–54). A szavakból felépülő magasabb nyelvi és stilisztikai egység: a kép Németh Ágnes tanulmányában jelenik meg, amely azt elemzi – helyenként kritikus

éllel —, mi menthető át idegen nyelvbe (ez esetben az angolba) József Attila költői képeiből (298—315).

A mondatnál nagyobb nyelvi egységek legkisebbikének, a bekezdésnek szövegszerkezeti sajátosságairól Kabán Annamária nyújt áttekintést (266—81). E tanulmány-
nak az ad különös érdekességet, hogy a legkorszerűbb szövegelméleti apparátussal végzett elemzésnek nem mai szépirodalmi alkotások szolgálnak anyagául, hanem 16—17. századi magyar tudományos művek (Apáczai, Melius Juhász és Pápai Páriz szövegei). Ennek révén a szerző nemcsak a szövegszerveződés mechanizmusára deríthet fényt, hanem tudományos stílusunk kialakulásának folyamatára is.

Hasonlóképpen szövegtani alapállást képvisel Kovács Emese, aki Villon Nagy Testamentumának két versét, ill. ezek magyar fordításait veti egybe a felhívó funkció nyelvi-stilisztikai megjelenítésének szempontjából (282—97). A vizsgálódás — noha csupán ebből az egy aspektusból — végeredményben kiterjed a műalkotás egészére, s így bizonyos fokig műelemzést is ad. (A felhívó funkció kapcsán viszont illetl volna legalább megemlíteni Karl Bühler Sprachtheorie-ját és annak nevezetes háromszögét, amely éppen a tanulmány megjelenésének évében volt ötvenesztendő.)

A legmagasabb kilátópontról épp a legfiatalabb szerző, a pályakezdő Galamb Katalin szemléli tárgyát, a szecesszió stiláris sajátosságait Ambrus Zoltán prózájában (316—32). Dolgozata egy írói életmű egészében keresi és találja meg az adott korstílus vagy irányzati stílus jegyeit, szép példáját nyújtva ezzel a Szabó Zoltántól még 1970 táján kezdeményezett tanulmánytípusnak, a „történetívé fejlesztett stílusjellemzés”-nek.

Nem egészen véletlenül kanyarodtunk vissza ismertetésünk végén Szabó Zoltán személyéhez. Nem néztem utána, hogy a tanulmánykötet szerzői közül kik voltak-lehettek ténylegesen a tanítványai, hisz közvetve mindannyian azok. Tanítványai a nyelvhasználat és a stílus iránti érzékenységben, a pontos és mégis gördülékeny beszédmódban, — s ami talán a leginkább szembeötlő a magyarországi olvasónak: a nemzetközi szakirodalommal való friss és szelektív lépéstartásban.

E kötetnek mindössze egy hibája van, s erről sem a szerzői tehetnek. Az ti., hogy Magyarországon szinte lehetetlen hozzáfutni: se könyvtárusai forgalomba nem került, se a könyvtárak nem tartják számon. Pedig megérdemelné, hogy helyet kapjon az itteni szakkutatók, tanárok és irodalomkedvelők könyvespolcán is.

Kemény Gábor

Szabó József: A mondat szerkesztés nyelvszociológiai vizsgálata a nagy-könyvi nyelvjárásban. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983. 278 oldal

1. Mostanában, amikor erőteljesen megnőtt az érdeklődés az élőnyelv iránt, előtérbe kerültek a beszélt nyelvi kutatások, különösen nagy értékűnek tekinthetjük Szabó József könyvét a nagykönyvi nyelvjárás mondat szerkezeti sajátosságairól. Nem csupán azért figyelemre méltó ez a munka, mert ismereteinket gazdagítja egy Tolna megyei község jelenkori tájnyelvi állapotáról, hanem általános módszertani tanulságai miatt is nélkülözhetetlen mindazok számára, akik akár a tájnyelvek, akár a beszélt köznyelv mondattanának kérdéseivel kívánnak foglalkozni. Deme László a Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata (Bp. 1971.) c. könyvében írott nyelvi szövegek szerkezeti elemzésének módszerét dolgozta ki, Szabó József pedig ezt az eljárást alkalmazta, fejlesztette tovább beszélt nyelvi szövegek vizsgálata céljából.

Nem volt könnyű ez az adaptáció, már csak azért sem, mert írott és beszélt nyelv között talán éppen a szintaxis területén vannak a legszembetűnőbb különbségek. És itt már el is jutottunk az egyik legfontosabb kérdéshez, amely a szerzőnek is, a vizsgálatnak is alapproblémája: a beszélt nyelvi szövegek mondatelhatárolásának kérdéséhez, ahhoz, hogy a beszélt nyelvben valójában hol van egy mondatnak a vége. Szabó József szerint is „tűzés nélkül állíthatjuk, hogy az élőbeszéd (a nyelvjárás) mondattani (mondatszerkezeti) vizsgálata szempontjából a magnetofonszalagra rögzített beszéd folyamat mondatokra tagolása kulcsfontosságú kérdés” (32). Ehhez még azt tennem hozzá, hogy a mondatelhatárolás nem egyszerűen a lejegyzés technikai kérdése, hanem egyúttal nagyon lényeges elméleti probléma is. Nem választható el annak tisztázásától, hogy a beszélt nyelvben valójában mi is a mondat, mi tekinthető olyan önálló egységnek, amely megfelel a mondat kritériumának. A nyelvtudomány története során nagyon sokféle mondatmeghatározás született. A mondat lényegét megpróbálták már logikai, pszichológiai, grammatikai stb. oldalról megközelíteni, azonban az eddigi definíciók többnyire írásjeltől írásjelig tartó lezárt korpuszokra vonatkoztak. Nemigen vették figyelembe azt, hogy hogyan illeszkedik be a kommunikációs folyamat egészébe, hogyan viszonyult a magasabb egységhez, a szöveghez, és főként azt, hogy a beszélt nyelvben mi tekinthető mondatnak. Azt hiszem, ez utóbbi kérdésre mindmáig nem tudunk megnyugtató választ adni, nyelvtudományunk egyik közeljövőben megoldandó feladata lesz a beszélt nyelv mondatelméletének kidolgozása.

Az elmélet kidolgozatlansága miatt Szabó József számára nem volt más lehetőség, mint az, hogy megpróbálta a nyelvjárás beszélt szövegeit az írott nyelvre alapozott ismereteink szerint elemezni: milyen arányban vannak benne egyszerű és összetett mondatok, hány tagmondatból áll egy összetett mondat stb. Ehhez persze elengedhetetlenül szükség volt a hangzó szöveg írásban történő rögzítésére, mégpedig olyan formában, hogy a lejegyzett szöveg részegységei a nagybetűs mondatkezdettől a mondatvégig végén levő írásjelig kerek, lezárt elemezhető korpuszt tartalmazzanak. Elfogadjuk e tekintetben a szerző szakértelmét és jóindulatát, azt, hogy a beszédészünetek, az intonáció és egyéb más fogódzók segítségével a valósághoz leginkább közel álló állapotot hozta létre, még akkor is ha ilyen vallomásokra kényszerül: „Néhányszor rendkívül nehéz volt döntenem, de végül is így vagy úgy határoznom kellett . . . Ha érvényesült is bizonyos fokú — szándéktalan, akaratlan — szubjektivitás a szövegek mondatokra tagolásában, ez mindegyik szövegegységnél azonos mértékű volt, és sohasem az összesítés elkészítése után, hanem — ha volt is ilyen — mindig a számítások elvégzése előtt fordulhatott elő” (38).

2. Egy ilyen rövid recenzió keretében még arra sem igen van lehetőség, hogy a könyv tartalmi ismertetésére sort kerítsék, ezért inkább egy-két problémára, a kutatás eredményeire szeretnék pár szóval reflektálni.

3. A vizsgálat egyik indítéka volt annak a nézetnek a cáfolata, amely a korábbi dialektológiai irodalomban eléggé elterjedt, hogy a parasztember beszédére inkább az egyszerű mondatok használata a jellemző, és nem az összetetteké (53). Érdekes módon összecseng ez a gondolat a modern szociolingvisztikában B. Bernstein kódelméletével, amely szerint az alsóbb néprétegekhez tartozó szülők gyerekei korlátozott kóddal rendelkeznek, a nyelvi megnyilatkozásaik során nem törekednek explicitésre, csökken náluk az absztrakt megfogalmazások mennyisége, kevesebb szintaktikai formát használnak, egyszerűbb mondatstruktúrákat alkalmaznak, mint a kidolgozott kóddal rendelkezők (l. Pléh Csaba: Hátrányos helyzet és beszéd a kisiskoláskorban. In: Büky — Egyed — Pléh: Nyelvi képességek — fogalomkincs — megértés. Tankönyvkiadó, Bp. 1984. 361 és 365). Ezek után nem véletlen, hogy Bernstein elméletének túlbuzgó követői a nyelvjárásban beszélőket is a korlátozott kóddal rendelkezők közé sorolták. Azon sem csodál-

kozunk, hogy ez az eljárás nagy ellenvetést váltott ki nemcsak Európában, hanem Amerikában is (l. Oevermann: Sprache und soziale Herkunft. Berlin 1972.; Labov: A nyelv vizsgálata társadalmi összefüggésben. In: Pléh Csaba – Terestyéni Tamás szerk., Beszéd-aktus – Kommunikáció – Interakció. Bp. MRT TK 365–98).

Mi a helyzet tehát ezen a téren? Erre világos, egyértelmű választ ad Szabó József vizsgálatának összegezése: „tarthatatlan az a régi nyelvjárástani felfogás, amely szerint a népnyelvre elsősorban az egyszerű mondatok használata a jellemző, s ha előfordulnak is összetett mondatok, inkább a mellérendeltek, az alárendeltek alig-alig” (192). A vizsgálat anyagában átlagosan két összetett mondatra esik egy egyszerű mondat, az összetettekben belül pedig nagyjából fele-fele arányban fordulnak elő mellérendelt és alárendelt mondatok (193). Ha van valami különbség az írott nyelvi és a beszélt (népnyelvi) szövegek között, akkor az inkább a szinteződésben, a mondatok többlépcsős alárendeltségében és a mondattejedelemben, a mondaton belüli tartalmas szavak mennyiségében mutatkozik meg. Ez érthető is, hiszen a beszélt nyelv nem tűr meg egy mondaton belül annyi és olyan zsúfolt szintaktikai szerkezetet, mint az írott szöveg, ahol az olvasónak megvan a lehetősége arra, hogy a nehezebben áttekinthető mondatot esetleg még egyszer elolvassa. A beszélt nyelvben ilyen ismétlésre nincs lehetőség.

4. Szabó József könyve figyelmeztet bennünket arra is, hogy nemcsak az általános nyelvleírásban, de a nyelvi rendszerek kutatása során sem hagyhatjuk figyelmen kívül a nyelvészociológiai szempontokat. Már a vizsgálat megtervezésekor gondosan ügyelt erre a szerző. Nemcsak általában a nagykönyvi nyelvjárás mondatszerkezeti sajátosságaira derül fény a könyvben, hanem a maga valóságában, szociális rétegenként, életkoronként nemek és műfajok szerint elkülönítve állnak rendelkezésre a vizsgálati eredmények.

Talán nem meglepő, hogy a nemek szerinti eltérések a mondatszerkezeti sajátosságok tekintetében eléggé kicsik, gyakorlatilag szinte el is hanyagolhatók. Ezt a szerző azzal magyarázza, hogy a művelődés, a világlátás lehetőségei nemektől függetlenül adva vannak minden ember számára. Annál szembetűnőbb viszont a nemzedékek közötti különbség. Határozott tendenciának látszik, hogy a fiatalok nyelvhasználatában növekszik a többszörösen összetett mondatok gyakorisága, és csökken a két tagmondatból álló összetett mondatok, valamint az egyszerű mondatok aránya. Az ok itt is kézenfekvő: az olvasottság nagyobb foka, a művelődés térhódítása.

5. Az ehhez hasonló nagyobb lélegzetű kutatások esetén gyakori, hogy az olvasó csak az eredményekhez jut hozzá, a vizsgálati anyaghoz nem. Nagyon hasznos és szerencsés megoldásnak tartom, hogy a kötet függelékékként mintegy 80 oldalon a lejegyzett szövegeket is közzétette a szerző. Így a táblázatok és a számadatok mögött ott van az élő valóság, a nagykönyvi nyelvjárás teljes arculata; hangtani, alaktani és lexikális sajátosságok is kirajzolódnak az egyes adatközlők élbeszéléseiből. Az, hogy ilyen szövegek közlésre sajnálatos módon csak ritkán kerülhet sor, – úgy gondolom – nem a szerzőkön múlik, hanem inkább a szűk kiadási lehetőségeken.

6. Szabó József könyve a sok statisztikai adat ellenére is élvezetes olvasmány a szakemberek számára. Mivel nemcsak a feldolgozás, hanem az előkészítés és az anyaggyűjtés szakaszáról is részletesen beszámol, igen jól hasznosítható nemcsak mondattani, hanem más természetű munkálatok megtervezéséhez is. Külön érdeme, hogy a magyar nyelvjárások egyik legjobban elhanyagolt ágazatában, a mondattan területén ért el úttörő eredményeket. Érdemeit nem csökkenti az a tény, hogy nem a szintaxis teljes egészét vizsgálta, hanem csak a mondatszerkezeti sajátosságokat. Reméljük, még a többire is futja az erejéből.

Balogh Lajos

Gáspári László: A századvégi novella lirizálódásáról. Nyelvtudományi Értekezések, 118. szám. Budapest, 1983. 80 oldal

A szerző a századvégi magyar prózastílus vizsgálatával foglalkozik munkájában, voltaképpen a szecesszióról ír, s a századvégi magyar novellairodalom nyelvhasználatának egyes ismérveit kísérel megragadni.

A tanulmány először műfajelméleti kérdésekről tájékoztatja az olvasót. A költői nyelvtől elváló, „autonóm nyelvi struktúráként” tartja számon a művészi prózát (7, 1. j.). S a lirizálódásról ezt írja: „Mínthogy a költészet lényege a lírában sűrűsödik, a líra jegyeivel ötvözve válhat költőivé, líraivá a próza” (i. h.). A prózanyelv jellemzőinek meghatározója (Poszler György nyomán) „egy absztraháló, általánosító kategória, a fikció”, s ennek föltárásával törekszik magyarázni a metonimikus jellegű prózát. Magáról a líráról, pontosabban a költői nyelvről szólva Gáspári László a peirce-i hármas tipológiát (index, ikon, szimbólum), valamint a poliszmia, a pragmatika és az esztétikum kérdését egyes stilisztikai kategóriákkal (metonímia, metafora, szimbólum) hozza összefüggésbe, majd „a költői nyelvet metaforikus (ikon) jellegű motivációval” értelmezi (19). A metonimikus prózafölfogás Roman Jakobsontól származik. Jakobson szerint a realista irodalom a metonimikus ívvel áll belső kapcsolatban, a romantikus költészet pedig a metaforával (Nyelvészet és poétika. In: Uő.: Hang—Jel—Vers. Budapest, 1969. 251). Azonban a metaforák szerkezetének tüzetes vizsgálata azt mutatja, amint Török Gábor is megállapította: „A szókép gyakran objektíve kétarcú: metafora is, metonímia is. A hagyományos alapokon álló szövegelemzők ilyen esetekben jobbára csak a metaforikus vonatkozást veszik észre” (Lírai ígefüggvények stilisztikája. Budapest, 1974. 105 és 105, 60. j.). Tehát a költői nyelvet nem célszerű általánosságban „metaforikus jellegű motivációval” jellemezni. Lehet, hogy egyik-másik költői nyelv ilyen, ezt azonban csak az adott költői nyelv egész képvilágának teljes föltárása és elemző leírása után állíthatjuk. — Ami pedig a Ch. S. Peirce-féle jeltipológia fölhasználását illeti: sajnálatos, hogy Gáspári nem hasznosította ezzel kapcsolatban Zalabai Zsigmond Tűnődés a trópusokon című könyvét (Pozsony, 1981.), mert ebben Zalabai meggyőzően mutatja be a metonimianak (és fajainak) meg a metaforának (és származékainak) az indexekkel s az ikonokkal való összefüggéseit.

A műfaj, a stílus és a korstílus kérdéseinek fölvillantása után (24—6) az Egy stilisztikai jelenség tanulmány tanulságai című részben (27—37) a szerző a lirizálódás és a nominális stílus összefüggését keresi. A nominális stílus részének tartja a nominális mondatok használatát, ezek „viszonya a prózamondat szövetén belül egy stilisztikailag kirajzolódó lírai vonulatra utal” (34). „A líraiság[. . .] — állapítja meg — már a próza-kiképződés [?!] bölcsőjénél jelen van, amiért is joggal mondhatjuk, hogy század eleji prózánk »visszaköltőiesedik«” (36).

Ezek után tér rá a tanulmány a századvégi novellának a korstílus, a műfaj szempontjai szerint való áttekintésére (38—53). Ebben a részben kerül sor a líra prózaiságának rövid bemutatására egy Thury Zoltán-novella kapcsán, illetőleg a próza líraisága elemződik még. A tapasztalatok hasznosítása a Táguló magatartásformák — egységstíló stílus című fejezetben (53—74) történik, ebben a szerző Thury, Petelei, Gozdu és Justh hőstípusainak ábrázolásában megfigyelhető jellemző stíláris viszonyok leírására törekszik. Az általánosításra való törekvés nem mindig hoz meggyőző eredményt, s éppen a stílust alakító eszközök vizsgálatában nem. Egy elbeszélésben „az emeltebb képekkel [?] a növekvő zaklatottság”-ot a következő példával szemlélteti: „A virág kibúvik a földből, a penész *küül* a falra, a madár *mutogatja* magát, himbálózva az ág szélén — a világon minden szereti láttatni valódi vagy vélt keceit[. . .]” (57—8). A kiemelt igékkel kapcsolatos képekre, jelesül a velük kapcsolatos metaforákra gondol a szerző, amikor

az „emeltebb képek”-et említi. Csakhogy: „A virág kibúvik a földből” mondategységben a *kibúvik* ige jelentése: „Kinő, kijön (vhonnan). ~t a fű[. . .] (ÉKsz.; 1. még ÉrtSz.)”. Ez tehát, vagyis a *virág kibúvik (a földből)* nem tartható szóképnek, még akkor sem, ha a virág → növény metonimikus vonatkozást figyelembe is vesszük. Az idézet második mondategységében a Gáspári László által kiemelt *kiül* igére az az ÉrtSz.-beli jelentésleírás illik, amely átvitt értelemben az irodalmi nyelvben használatos: „*Vmire kiül*: <csillag> vhol feltűnik” (ÉrtSz.: *kiül* 8.). Az < > használatkörü megszorítást jelez, vagyis a szótár közvetve is tanúsítja az egyéb jelentésvonatkozásokat. Az átvitt jelentésű szó kerülhet olyan sajátos képi környezetbe, illetőleg beépülhet teljes képbe, s ekkor lehet metafora része is; a jelen esetben azonban erről aligha beszélhetünk (az átvitt jelentéshez vö. Károly Sándor: Általános és magyar jelentéstan. Budapest, 1970. 370). — A harmadik mondategység *mutogatja* igéjének az ide vonatkozó szótári jelentése: „Sokszor v. feltűnően, gyak[ran] a jó ízléssel, ill. az illendőséggel mit sem törődve látni enged vmit, vkit” (ÉrtSz.: *mutogat* 2.; 1. még ÉKsz.), így a *madár mutogatja magát* szerkezet az ÉrtSz. jelentésleírásához — de csak ahhoz! — képest valóban metafora. Valójában a szerkezetben levő *mutogatja magát* ’mutakozik’ értelmű: „(Személy) látatja magát, megjelenik vhol” (ÉrtSz.: *mutakozik* 1.). Tehát az „emeltebb képek” rendre nem képek, nem szóképek. Igaz ugyan: a szöveg írója kiemeli a jelenségekben hasonlót: „[. . .] világon minden szereti láttatni valódi vagy vélt kecsseit[. . .]”, s ezáltal értelmi szinten közli is, hogy miért az előzőleg felsorolt három jelenséget mutatta be.

A nyelvi stílus elemzésében mutatkozó pontatlanságokból, amelyek gyakran együtt fordulnak elő a megfogalmazás szabatoságának hiányával, még néhány példa: „[. . .] a kályha szíve halkan dobbanó Babits-idézetben[. . .] a *szív*: a *láng*, *tűz* (= az élet feltételei) azonosságai sornak szinte jelképpé, szimbólummá emelt egyszerű metaforája, amely átlekésíti a *kályhát*[. . .]”; „a »mond« ige szimbolikus értékű változatai szervezik a prózai és költői egységeket” — írja a szerző, majd példái következnek a jelenségre: „*mondani* méltóztatik”, „nem akarnék . . . olyast *mondani*” (55); „Krúdy előbb metonimiákból álló naturalista képek impresszionista szötteásával tompítja a realitást” (78). A *kályha szíve* nem egyszerű alakú, hanem teljes alakú metafora egy összetett képben, a *mondani* főnévi igenév semmiképpen sem tekinthető a *mond* ige szimbolikus értékű változatának. Azzal a megállapítással is nehéz mit kezdeni, amelyek a „naturalista képek impresszionista szötteásával” kapcsolatos. Az effajta megállapítások arra figyelmeztetnek, hogy ha a kutatónak a műalkotással kapcsolatos saját érzései, gondolatai fogalmazódnak meg, kevésbé táruhat föl a vizsgált jelenség lejegye. S Gáspári tanulmányában gyakran bukkanhatni effélékre másutt is: „A kártyavár nyugtalan, zaklatott hangulatát például szükségszerűen a főnévi igenév érzékelteti[. . .]” (28); „Szabó Dezsőnél az effajta szerkesztés már az expresszionizmus füledt légkörét árasztja[. . .]” (i. h.) é. í. t. — Nem egy helyütt nehézkes a tanulmány megfogalmazása, tudományoskodó a kifejezőmódja, például: „A részvét a líraiság, a megszűkülő horizont az érzelmes pszichologizmus, míg a kívülrekedtség az értékek viszonylagossága és az irracionális iránti hajlamot táplálja Peteleinél” (57); „A társadalmi lét a grammatika síkján az elvontat konkrét fogalmakkal részletezőn[. . .] a prózanyelv medrébe húzódik vissza[. . .]” (67); „a prózakiképződés bölcseje” (36); „A konvencionális meghaladására irányuló törekvések, noha külön szálon futnak a műfajokban, a korjellegen belül egy-egy újabb stílus-eszköznek az alkotó szándékától inspirált »kiképződésére«, esetleg divatjára is magyarázatul szolgálnak”; stb.

A tanulmány stílusvizsgálati köntösének különböző elvarratlan szálai arra engednek következtetni, hogy a századvégi novella lirizálódását kevésbé a nyelvi stílusban föllelhető vonások alapján állapította meg a szerző, inkább irodalomkritikai és műfajelméleti előfeltételezések megállapításait szemlélteti velük.

A Nyelvőr postája

Érthetőség és érthetelenség a költészetben. Uray Jenő budapesti levélfírónk beküldött nekünk egy költeményt a Szép versek című antológia egyik régebbi kötetéből, azzal a megjegyzéssel, hogy a műből egy kukkot sem ért, s véleménye szerint mi sem fogunk eligazodni ezen az „összefüggéstelen” szövegen.

Először is lássuk magát a vitatott művet, Keszthelyi Rezső Hamu és hang című versét !

miért úszik a tenger valósága
és lángol csontomon a szárazföld
amikor letöröm a szárnyakat
a fehér értelmére

és a halász sebére
a csillag alatt billegő halakat
szavaid szeszélyes hallgatását
az elejthetetlen szél

hangján zokogó kígyókat
akiknek lerágta fejüket az ég
s most vakon szülik a virágokat
a leheletből kilopott fáknak — —

hát így — tanuljuk a sors
fogalmait pedig nem várunk mást
csak esőt a hajunkra s feketerigók
lelkéhez támasztjuk a hátunk

ha bekeríti vértünk
a sárkányok ragyogása
s örökké közeledünk egymáshoz
a holdfényben száradó hálók között

Mi sem állítjuk, hogy ez a szöveg első olvasásra könnyen érthető, olyanféleképp, mint egy újságcikk vagy egy tudományos dolgozat (azt most ne firtassuk, hogy olykor ezekben a műfajokban is találkozhatunk olyan írásokkal, amelyek fejtörést okoznak homályosságukkal; ez ugyanis egy másik téma, nem is csekély jelentőségű).

A modern líra megértéséhez úgy juthatunk közelebb, ha nem támasztunk már eleve olyan igényeket vele szemben, amelyek idegenek lényegétől. Ne várjunk el a verstől olyan típusú érthetőséget, mint a mindennapi nyelvhasználat vagy akár az értekező,

sőt a művészi próza termékeitől. Szinte már közhellyé vált az a megállapítás, hadd említsük mégis (mert igaz!), hogy azt a verset, amelynek a tartalmát, az „értelmét” prózában is el lehet mondani, nem is volt érdemes megírni, hisz a vers épp az olyan dolgok elmondására való, amelyeket csak így, közvetve, áttételesen lehet formába önteni.

Jó példa minde erre a levélíróinktól kifogásolt, szerintünk azonban szép és hatásos vers is. Az írásjelek elhagyása — ami egyébként Apollinaire (1880—1918) óta divat, vagyis több mint hetvenéves „újítás” — egy kissé megnehezíti ugyan a dolgunkat, mert többféleképpen is értelmezhetővé teszi a szöveget. De talán épp ez volt vele a célja a költőnek. Ha rájövünk (s ehhez nem is kell különösebb lelemény), hogy a négy soros szakaszokra való tagolás nem egyéb formai konvencionál, pontosabban egy formai konvencionának tett látszólagos, játékos engedménynél, s a versmondatok átívelnek a szakaszhatárokon (pl.: „amikor letöröm a szárnyakat . . . // . . . a csillag alatt billegő halakat / szavaid szeszélyes hallgatását / az elejthetetlen szél // hangján zokogó kígyókat” stb.), egy lépéssel beljebb hatolunk a költemény világába, követhetőbbé válik számunkra a gondolatmenete. Vagy nem is gondolat-, hanem inkább érzés- vagy hangulatmenetről kellene itt beszélnünk?

Az 1—3. versszak egy lelkiállapotot fejez ki, mégpedig oly módon, hogy a lírai szubjektumnak (a költőnek) ebből a lelkiállapotból fakadó — meglehetősen szeszélyes, sőt önkényes — képzettársításait rögzíti. K i f e j e z i, azaz költői képek felvillantásával sejteti, sugallja a vers ezt a mondanivalót, nem pedig k ö z l i. Épp ebben rejlik hatékonyságának titka. (Az már más lapra tartozik, hogy e képek némelyikét, pl. ezt: „az elejthetetlen szél // hangján zokogó kígyókat / akiknek lerágtá fejüket az ég / s most vakon szülik a virágokat” stb., magunk is modorosnak, túlfeszítettnek tartjuk.)

A költemény jelentését és jelentőségét csak az utolsó két szakasz világítja meg. E sorokat bizonyára levélírónk sem tartja érthetetlennek vagy éppen értelmetlennek. „A feketerigók lelké”-nek és „a sárkányok ragyogásá”-nak motívumát aligha kell bővebben magyarázgatnunk, miként azt sem, hogy a vers világa (világképe) ennek a két alapmotívumnak a kontrasztjára épül. Az utolsó sor *háló* szaváról, a József Attila- és Pilinszky-reminiszcenciákról — talán szándékos utalásról? — hosszan lehetne írni, ehelyett hadd hivatkozzam Beney Zsuzsánának Csillaghálóban című remek esszéjére az Ikertanulmányok kötet (1973.) 5—48. lapján.

A téma rendkívül gazdag szakirodalmából csak néhány újabban megjelent hazai kiadványra hívhatjuk fel a figyelmet (Török Gábor: A líra: logika, 1968.; Szabolcsi Miklós: A verselemzés kérdéseire, 1969.; Péczely László: Bevezetés a műelemzésbe, 1973.; Török Gábor: Költői rébusok, 1974.; uő: József Attila-kommentárok, 1976.; Somlyó György: „Modernnek kell lenni mindenestül”, 1979.; uő: Filoktétész sebe. Bevezetés a modern költészetbe, 1980.; Török Gábor: A pecsétek feltörése. Mai líránkat olvasva, 1983.; Hankiss Elemér: Az irodalmi mű mint komplex modell, 1985.; stb.). De nem árt megismerkedni a legilletékesebbeknek: maguknak a költőknek, íróknak a véleményével sem, pl. Weöres Sándor: A vers születése (Egybegyűjtött írások, 1970., 1: 205—48) vagy Fejes Endre: Gondolta a fene (1977.). Reméljük, hogy ezekben a munkákban — meg a bennük említett számos továbbiiban — választ kap az olvasó azokra a kérdéseire is, melyekre itt nem tudtunk sort keríteni.

Sinkorán. Krasznai Péter budapesti olvasónk afelől érdeklődik, milyen fajta kutya a *sinkorán*, s honnan ered ez a szó. Ő úgy tudja, hogy vagy a franciából, vagy az oszmán-törökből került nyelvünkbe.

A *sinkorán* (*sinkurant*) főnév és igei származéka, a *sinkorantázik* (*sinkurantázik*) tudomásunk szerint a francia *chien courant* 'vadászeb, hajtó eb' kifejezésből ered (vő.: Ballagi Mór Teljes szótára, 2: 519 és az Eckhardt-féle francia—magyar nagyszótár, *chien*

courant alatt). Erre vall, hogy a korábbi adatok az *u* hangzóság (pl. 1708: *sinkurantázni* Ordinantián lévő Udvara népével kiment; Délután *sinkurantázni* kiment eő Felsége; Rákóczi Tár, Pest 1866, I: 117; mind a két adat II. Rákóczi Ferencre vonatkozik), míg a későbbiek már jobbra *o* magánhangzót tartalmaznak a második szótagban (így 1713: Fölöstökön [!] után nyulat *sinkorantáztak*; NySz. 2: 1574). Az igei származék tő végi *t* hangja feltehetően a francia *courant* jelző szó végi *t*-jének betűjejtésével magyarázható.

A *sinkorán* szó török származtatása igen valószínűtlen. Ellene szól az első adatoknak ebből a szempontból viszonylag kései volta, valamint a szókezdő *s* (*š*) hang. A kezünk ügyében levő török etimológiai szótárakban nem is találtuk nyomát ilyen vagy hasonló szónak. Így hát a keleti eredeztetés ötletét, úgy látszik, el kell ejteni.

Hogy a *sinkorán* eredetileg milyen fajta kutya lehetett, annak eldöntésére nem érezzük magunkat illetékesnek. Megjegyezzük azonban, hogy a Ballagi-szótárban értelmezésként ezt találtuk: *sinkurant*: vadászeb, k o p ó ; *sinkurántá zil*: k o p ó k k a l vadász.

Végül hadd említsük meg, hogy a *sinkorán*nal, ill. az ilyen módon való vadászattal Széchenyi Zsigmond, a jeles vadász-író is foglalkozik Hengergő homok című könyvében (Bp. 1964., Szépirodalmi, 129–61, különösen 137–8).

Egyből. Dr. Ráth András székesfehérvári levélíróknak egyáltalán nem tetszik a címtől írt határozószó gyakori előfordulása mai nyelvünkben. Egyszer még egy tudománynépszerűsítő újságcikkben is találkozott vele. Azt kérdezi: tőrjük-e meg stílusunkban ezt az új keletű, nyegle hangzású szót?

Az *egyből* korántsem olyan új fejleménye nyelvünknek, mint levélírónk gondolja. Az Értelmező Szótárnak először 1960-ban megjelent II. kötete már felvette címszavai közé, 'előkészület nélkül; azonnal, rögtön' jelentésben, (*biz*), azaz *bizalmas* stílusminősítéssel. A kevésbé választékos élőbeszédben bátran használhatjuk: *Egyből* megcsinálta; *Egyből* megette az egészet; *Egyből* lekent neki egy pofont. Előfordul a népköltészetben is: „Három tolvaj legén, / Korcsomát érének, / Oda bemenének, / *Egyből* azt kérdezek . . .”

A sportnyelvben sajátos jelentésárnyalata alakult ki: 'kapásból, rögtön' (ti. továbbítja a labdát). Az ÉrtSz. példamondata (*Egyből* bevágta a labdát a hálóba) éppoly kifogástalan, mint a levélírónk beküldötte sportriporterri mondatok.

Az már más lapra tartozik, hogy egy ilyen familiáris hangulatú szót csak megfelelő nyelvi környezetben szabad használni. Az újságnyelvben, különösen egy tudománynépszerűsítő cikkben, csakugyan szokatlanul fest. Ilyen jellegű szövegben ajánlatos helyette inkább a *rögtön*, a *nyomban* vagy az *azonnal* határozószó alkalmazása.

Kemény Gábor

Szemle

Kecskés András—Szilágyi Péter—Szuromi Lajos: Kis magyar verstan (Ismerteti: <i>Elekfi László</i>)	357
<i>Füredi Mihály</i> : Asszociációs szótárak és módszerek	368
Pesti János szerk.: Baranya megye földrajzi nevei (Ismerteti: <i>Kálmán Béla</i>) ...	373
Szabó Zoltán szerk.: Irodalomtudományi és stilsztikai tanulmányok (Ismerteti: <i>Kemény Gábor</i>)	376
Szabó József: A mondat szerkesztés nyelvészociológiai vizsgálata a nagykönyvi nyelv- járásban. (Ismerteti: <i>Balogh Lajos</i>)	377
Gáspári László: A századvégi novella lirizálódásáról (Ismerteti: <i>Büky László</i>) ..	380

A Nyelvőr postája

Kemény Gábor: Érthetőség és érthetelenség a költészetben — Sinkorán — Egyből .. 382

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Lapellátási Irodánál (HELIK) 1900 Budapest V., József nádor tér 1., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIK 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADEMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest, Alkotmány utca 21., telefon: 111-010 Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215-11488, az Akadémiai Kiadó STÚDIUM (1368 Budapest, Váci utca 22., Tel.: 185-881) és MAGISZTER (1052 Budapest, Városház utca 1., Tel.: 382-440) könyvesboltjaiban. Előfizetési díj egy évre: 72 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat (H-1 1389 Budapest, Pf. 149 és külföldi bizományosai).

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Pédányonként kaphatók a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (Bp. V., József nádor tér 1.) és az Akadémiai Kiadó STÚDIUM (1368 Budapest, Váci utca 22., Tel.: 185-881) és MAGISZTER (1052 Budapest, Városház utca 1., Tel.: 382-440) könyvesboltjaiban.

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 1 Ft
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzetek „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változásokról 1 Ft
[A 2-3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyarázata helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához (A szótári részben végrehajtott változások jegyzékével)]
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága 1 Ft
5. *Vértess O. András*: A beszédhibákról 1 Ft
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője 3 Ft
7. *Bencédy József—Deme László*: Egy szavaltó és kiejtési verseny tanulságai 2 Ft
8. *Grétsy László—Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése..... 5 Ft
9. *Deme László*: Helyesírási rendszerünk logikája 5 Ft
10. *Kiss Lajos—Kovalovszky Miklós—Lőrincze Lajos—Mátuás Ferencz*: O. Nagy Gábor emlékének..... 2 Ft
11. *Kemény Gábor*: Képszerűség és kompozíció Krúdy prózájában 2 Ft
12. Beszédkultúránk időszerű kérdései

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1 III.) árusítja.

Nyelvészeti kiadványok

- Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum* Budapestini habitus anno 1975. Red. Gyula Ortutay Pars I. Acta Sessionum. Cur. János Gulya. 1975. 241 l. 15×25 cm. Német, orosz és francia nyelvű tanulmányok. Fve 140,— Ft. ISBN 963 05 0436 7
- Domokos Péter: *Az udmurt irodalom története*. 1975. 550 l. 17×25 cm. Bibliogr fejezetként. Orosz és angol nyelvű összefoglalással. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0699 9
- Études Finno-Ougriennes*. Tome X. Année 1973. 1975. 318 l. 17×25 cm. Fve 180,— Ft. ISBN 963 05 0579 7. Közös kiadás a párizsi A. D. E. F. O.-val (Librairie Klincksieck, Paris)
- Forschungstätten für Finnougristik in Ungarn* (Red. von János Gulya, László Honti. Übers. von Regina Hessky. Az előszót írta: Kálmán Béla.) 1975. 165 l. 4 fénykép, 17×25 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0623 8
- Gregor Ferenc: *Der schlowakische Dialekt von Püßszántó*. (Übers. von István Tóth.) 1975. 295 l., 17×25 cm. Bibliogr. 293—296 l. Kve 180,— Ft. ISBN 963 05 0400 6
- Hadrovics László: *Szavak és szólások*. 1975. 134 l. 17×25 cm. (Nyelvtudományi értekezések 83.) Fve 22,— Ft. ISBN 963 05 0732 3
- Hajdú Mihály: *Budapest utcaneveinek névtani vizsgálata*. 1975. 52 l. 17×24 cm. 1 melléklet (Nyelvtudományi értekezések 87.). Fve 11,— Ft. ISBN 963 05 0551 7
- Honti László: *System der paradigmatischen Suffirmorpheme des wogulischen Dialektes an der Tawda*. (Übers. von Regina Hessky.) 1975. 161 l. 17×25 cm. Bibliogr. 157—161 l. Kve 80,— Ft. ISBN 963 05 0237 2
- Jel és Közösség*. Szemiotika tanulmánygyűjtemény. Szerk. Voigt Vilmos, Szépe György, Szerdahelyi István 1975. 234 l. 17×25 cm. Bibliogr. 201—229 l. (Museum könyvtár 2.) Kve 52,— Ft. ISBN 963 05 0424 3
- Kniezsa István: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai*. Két kötetben 15×21 cm. 2. kiad. 1974. 1. köt. 582 l. 2. köt. 583—1043 l. Német és orosz nyelvű összefoglalóval. Kve együtt 180,— Ft. ISBN 963 05 0413 8 (1—2. köt.), ISBN 963 05 0414 6 (1. köt.), ISBN 963 05 0415 4 (2. köt.)
- Kósa László—Filep Antai: *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. 1975. 230 l. 12×18 cm. Bibliogr. 197—228 l. (Néprajzi tanulmányok.) Fve 23,— Ft. ISBN 963 05 0561 4
- Magyar értelmező kéziszótár* (Szerk.: Juhász József, Szóke István, O. Nagy Gábor, Kovalovszky Miklós.) 2., változatlan kiadás. 1975. 1550 l. 17×25 cm. Kve 260,— Ft. ISBN 963 06 0731 5
- A magyar helyesírás szabályai*. 10. kiad. 15. (a tizenegyedikhez képest változatlan, lenyomat). 1975. 267 l. 14×21 cm. Fve 9,— Ft, Kve 16,— Ft. ISBN 963 05 0610 6
- A Magyar Nyelvtudomány Atlaszájának elméleti-módszertani kérdései*. Szerk. Deme László Imre Samu. 1975. 345 l. 17×25 cm. Kve 68,— Ft. ISBN 963 05 0609 2
- Mikola, Tibor: *Die alten Postpositionen des Nenzischen* (Juraksamojedischen). Übersetzt von Tilda und Paul Alpári. 1975. 242 l. 14×21 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0223 2. Közös kiadás a hágai—párizsi Mouton kiadóval
- Modern Linguistics and Language Teaching*. International Conference Budapest, 1—5 April 1971. 1975. 439 l. 17×25 cm. Angol, francia, német, orosz és egy latin nyelvű tanulmány. Kve 250,— Ft. ISBN 963 05 0265 8. Közös kiadás a hágai Mouton kiadóval
- Papp Ferenc: *A magyar főnév paradigmatisz rendszer*. (Leírás és automatikus szintézis.) 1975. 327 l. 45 táblázat. 17×25 cm. Bibliogr. 263—265 l. Kve 66,— Ft. ISBN 963 05 0570 43
- Researches in Altaic Languages*. Papers read at the 14th Meeting of the Permanent International Altaistic Conference. Held in Szeged, August 22—28, 1971. Ed. by Louis Ligeti. 1975. 338 l. 10 ábra, 18 táblázat, 17×25 cm. (Bibliotheca orientalis Hungarica XX.) Bibliogr. tanulmányként. Angol, francia és német nyelven. Kve 200,— Ft. ISBN 963 05 0124 4
- Steinitz, Wolfgang: *Ostjakologische Arbeiten*. Szerk. Gert Sauer, Renate Steinitz. — Négy kötetben. 27×19 cm. ISBN 963 05 0156 2
- Bd. 1. *Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen aus zwei Dialekten. Texte*. Neubearb. von Gert Sauer. 1975. 468 l. Szövegek eredeti nyelven, német nyelvű magyarázószöveggel. Kve 300,— Ft. ISBN 963 05 0157 0. Közös kiadásban a berlini Akademie-Verlaggal és a hágai Mouton kiadóval
- Zsilka János: *A jelentés szerkezete*. A jelentés mozgásegysége. 1975. 262 l. 10 melléklet, 17×25 cm. Kve 60,— Ft. ISBN 963 05 0640 8

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Lőrincze Lajos: Húsz év: tapasztalatok, tanulságok a nyelvi ismeretterjesztésben

J. Soltész Katalin: Számneveink

Horváth Lajos: Típushibák a rádió nyelvhasználatában

Berényi Zsuzsanna: A matematikai nyelvészet kezdetei Magyarországon

Horváth Iván: Petrov obsitos megjegyzései a magyar nyelvről

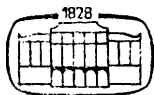
Herczeg Gyula: A prózáiró Kosztolányi

Róka Jolán: Kiss József, a publicista

Bán Ervin: A magyar tárgyas ragozás és az idegen nyelvi névmáshasználat a nyelvtanításban

Kozma Gábor: Nyelvjárási beszédhangok alak-
artikulációs vizsgálata

Kiss Lajos: Magyar – szlovák helységnév-
magyarázatok

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ANYANYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND (1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BÁNRETI ZOLTÁN, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ,
KEMÉNY GÁBOR, KOVALOVSKY MIKLÓS, RÁCZ ENDRE

SZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest I., Szentháromság u. 2. Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Lőrincze Lajos</i> : Húsz év: tapasztalatok, tanulságok a nyelvi ismeretterjesztésben ..	385
<i>J. Soltész Katalin</i> : Számneveink	401
<i>Horváth Lajos</i> : Típushibák a rádió nyelvhasználatában	415
<i>Berényi Zsuzsanna</i> : A matematikai nyelvészet kezdetei Magyarországon	424
<i>Horváth Iván</i> : Petrov obsitos megjegyzései a magyar nyelvről	429

Íróink nyelve

<i>Herczeg Gyula</i> : A prózaíró Kosztolányi	432
<i>Róka Jolán</i> : Kiss József, a publicista	449

Nyelv és iskola

<i>Bán Ervin</i> : A magyar tárgyas ragozás és az idegen nyelvi névmáshasználat a nyelv- tanításban	451
<i>Satu Saarinen—Eila Hämäläinen</i> : A finn nyelv tanítása külföldieknek Finnországban	468

Nyelvjárásaink

<i>Kozma Gábor</i> : Nyelvjárási beszélhangok ajakartikulációs vizsgálata	467

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Dömötör Adrienne</i> : A XVII. századi mondatalkotásról	475

(1 1 1 1 1 1 1)
Imre Samu
(1 0 1 7 1 0 0 0)

MAGYAR NYELVŐR

110. ÉVFOLYAM * 1986. OKTÓBER—DECEMBER * 4. SZÁM

Húsz év: tapasztalatok, tanulságok a nyelvi ismeretterjesztésben*

Igen tisztelt hallgatóim!

Huszdik alkalommal nyitjuk meg itt most azt az eseménysorozatot, amelynek a neve: a m a g y a r n y e l v h e t e. Jubilálunk, azaz — eredeti értelmében véve ezt a latin gyökerű szót: örvendezünk. Örvendezünk, hogy immár huszdik alkalommal taníthatjuk, tanulhatjuk, ünnepelhetjük anyanyelvünket előadásokon, vitákon s az anyanyelvi fórumok különböző helyein—formáin: művelődési házakban, iskolákban, gyárakban; itt és szerte az egész országban;

A huszdik év nemcsak l e h e t ő s é g e t és a l k a l m a t kínál a visszatekintésre, az emlékezésre, hanem k ö t e l e s s é g ü n k k é teszi a számvetést is, a jövő érdekében. Meddig jutottunk, hol állunk most, és melyek a jövő feladatai, kötelzettségei?

1. Kezdjük talán azzal az alapkérdéssel, amelyet az induláskor nem egy alkalommal hallottam magam is: Miért van szükség egyáltalán a magyar nyelv hetére; miért akarjuk egy hétre szűkíteni azt a feladatot, amelyet hetek, hónapok alatt sem tudunk elvégezni, sőt: amellyel egész évben foglalkoznunk kell, foglalkoznunk kellene?

A válaszunk erre az ellenvetésre, kétkedésre az volt, s ma is az, hogy ilyen kérdést minden ünneppel, minden megemlékezéssel kapcsolatban fel lehet vetni. Vajon a szeretet csak egy-két napig fontos az ember, az emberiség életében? S a gyermekekkel való törődés, a nők megbecsülése korlátozódhat az esztendő egyetlen napjára? S elég, ha nemzeti múltunk tanulságos eseményeire csak egy-egy alkalommal emlékezünk, aztán már rájuk se gondolunk? Nos, nyilván nem így van. De évszázados vagy évezredes tapasztalatok bizonyítják, hogy az ilyen ünnepi, kiemelt megemlékezéseknek igenis megvan a szerepük, megvan a gyakorlati jelentőségük az emberek életében. Felhívják, nyomatékosan ráirányítják a figyelmet egy eseményre, gondolatra, eszmére; figyelmeztetik a közömbösöket is, újra meg újra elemzik, elmélyültebben vizsgálják az ünnepi alkalom jelentőségét, s ezzel ösztönöznek a hétköznapi feladataira, cselekvéseire is.

Így volt, így van ez a magyar nyelv hete esetében is. Az elmúlt húsz év teljesen igazolta ezt az elgondolást. Az eleinte csak szűkebb körben rendezett ünnepi hét lassan-lassan országossá vált, egyre több megyében szervezték meg

* Előadás Miskolcon, a magyar nyelv hetének megnyitó ünnepi ülésén, 1986. március 3-án.

a magyar nyelv hetét, majd a megyei központok után és mellett a kisebb városok, aztán a faluk is jelentkeztek, de nemcsak az ünnepi hét idejében, hanem az esztendő más szakában is. A magyar nyelv hete tehát térben és időben kibővült, terjeszkedett. A szervezők pedig időről időre, újra meg újra felmérték, melyek a legfontosabb, legidősebb kérdései, gondjai a magyar nyelv művelésnek, mai nyelvhasználatunknak. S az évről évre megszerzett tapasztalatok azt is megmutatták, melyek azok a régi vagy új formák az anyanyelvi ismeretterjesztésben, melyekkel a legjobb eredményeket lehet elérni.

2. A változás arányait az mutatja legszembetűnőbben, hogy a kezdeti évben, 1967-ben a magyar nyelv hete összesen n é g y előadásból és egy ankétból állt, a mostani anyanyelvi héten pedig csak az ünnepi megnyitót, a központi rendezvényeket vállaló megye — Borsod-Abaúj-Zemplén — 473 előadással, rendezvénnyel jelentkezik. S nyilvánvaló, hogy a többi megyében és Budapesten is megszerezte egyenként a szokásos húsz és száz — százötven között mozgó szám.

A fejlődésnek, a gazdagodásnak többféle oka is volt. Kettőt említek ezek közül, ezekre utaltak az egyes megyék magyar nyelvi szakosztályai is az elmúlt időről való tájékoztatójukban.

Az egyik, hogy az országos nyelvi választmány megalakulását követően Budapesten és a megyékben ö n á l l ó s u l t a k a magyar nyelvi szakosztályok, kiváltak az addigi irodalmi-nyelvi szakosztályokból. Ez persze nem ment végbe azonnal s nem is minden aggály nélkül. Voltak, akik attól tartottak, hogy a kiválás folytán az önálló szakosztályok mindegyike meggyengül; mások elvileg helytelenítették, hogy „elszakítjuk az irodalomtól a nyelvet s a nyelvtől az irodalmat”. Volt megye, amelyben az volt a vélemény, hogy nyelvi szakosztály csak kutató nyelvészekből, nyelvtudósokból alakítható, tehát ott, ahol egyetem és nyelvészeti tanszék is van.

A kételyek — hol előbb, hol később — elhalványodtak a gyakorlat fényénél. Az igaz, hogy az irodalom hordozója a nyelv, tehát a kettő nem szakítható el egymástól; de itt nem is arról volt szó, hanem arról, hogy önálló szervezetben sikeresebben lehet a saját és sajátos célok megvalósításán dolgozni. Ami pedig a nyelvészek jelenlétét illeti: az egyetemi vagy főiskolai tanszékek természetesen megkönnyítik a nyelvészeti ismeretterjesztés, a nyelv művelés tevékeny csoportjának kialakítását, de előadókat végeredményben utaztatni is lehet; azután pedig bizonyos témákhoz nem okvetlenül szükséges önálló kutatás, egyéni tudományos teljesítmény; a legfontosabb az egészben az — mint a gyakorlat a későbbiekben be is bebizonyította —, hogy legyen f e l e l ő s g a z d á j a ennek az ügynek. S ez a gazda a nyelvi szakosztály volt, még akkor is, ha a szakosztályban eleinte csak egy-két ember tevékenykedett. Íme, néhány mondat a megyei szakosztályok jelentéséből:

„Szolnok megyében a magyar nyelv hete rendezvényeiről általában a szakosztálynak az irodalmi szakosztályból való kiválása, önálló szakosztállyá való alakulása óta beszélhetünk. Rendezvényeink azóta állandó fejlődést mutatnak.”

„Megyénkben először 1985-ben — közvetlenül a szakosztály megalakulása után — rendeztük meg anyanyelvünk napját” — írja a Komárom megyei szervezet.

Heves megye: „A magyar nyelv hetét Hevesben rendszeresen a magyar nyelvi szakosztály megalakulása óta rendezzük meg.”

De a budapesti rendezvények fejlődésében is jelentős szerepe volt a szakosztály megalakulásának:

„Az első években 6–8–10 rendezvényünk volt, de hamarosan 40–50–60-ra nőtt a magyar nyelv hete rendezvényeinek száma. Az áttörést az is segítette, hogy akkor önállósultak a TIT-ben a magyar nyelvi szakosztályok; addig ugyanis csak az irodalmi szakosztály árnyékában éltek. Budapesten igazán jó volt az együttműködés az irodalomtörténészek és a nyelvészek között, de az önállósodás mégis óriásit lendített rajtunk. A megnövekedett felelősség a korábbinál jóval erőteljesebb munkára sarkallt.”

Legyünk őszinték, sok esetben az új szakosztály megalakításának ellenzésére felhozott, felsorakoztatott kifogások mögött a kényelemszeretet húzódik meg: ne vállaljunk új feladatokat, ne fokozzuk a megyei szervezet tennivalóit egy új szakosztály gondjaival, amelyről ezután külön kellene beszámolni, külön kellene nekik tervet készíteni, jelentést írni, amelyben esetleg negatívumok lennének. Ez van — ez is van — a mögött a kibúvó mögött, hogy: itt nincs nyelvész, meg hogy nálunk nem nagyon van igény nyelvészeti előadásra. Ami persze igaz is lehet olyanformán, hogy viszonylag kevés üzem, művelődési otthon, termelészövetkezet jelentkezik spontán módon azzal a kéréssel, hogy mi nyelvészeti előadást szeretnénk hallani. Mert — mint a régi mondás is tartja — *ignoti nulla cupido*, azaz: amit nem ismerünk, arra nem vágyunk. De egyrészt nagyon nehéz elképzelni, hogy az egyik megyében, annak városaiban, falvaiban lelkes közönség hallgatja az anyanyelvünkről szóló előadásokat, s továbbra is kér ilyeneket, a másokban pedig senkit sem érdekelne ez a téma. Nem érdekli persze, mert nem is tud róla, aminthogy még sok mindenről nem tud. Ha nem próbálta meg, honnan tudná hát, szereti-e vagy sem.

A szervezésnek tehát döntő szerepe van az egész kérdésben, s egy ember lelkes hozzáállása már jó irányba indíthatja el, sikerre viheti az ügyet. Egyik szakosztályelnökünk leveléből idézem: „... kezdetben én voltam egyedül a magyar nyelvi szakosztály elnöke, titkára és tagsága. Volt tanítványaimból, akik a megyei és városi pártapparátusban, közigazgatásban, közművelődésben, sajtóban, de főként az iskolákban dolgoztak, alakult ki az a csapat, amellyel néhány haditettet sikerült végbevinnünk.”

3. Jelentős lendületet adott, helyenként szinte fordulatot idézett elő a megyei anyanyelvi ismeretterjesztésnek az, hogy a magyar nyelv hetének országos megnyitója az illető megyében történt, amikor tehát a megye volt az évben a gazdája a központi rendezvényeknek.

Négy évig ugyanis (1967-től kezdve) Budapesten nyitottuk meg az anyanyelv hetét, hiszen ennek eredetileg budapesti szervezetünk volt a gondozója; klubrendezvénynek indult a budapesti szervezet akkori fáradhatatlan előadójának, Medgyes Bélánének a javaslatáért. Avval a felkiáltással: Mennyi mindennek van már napja, hete nálunk, miért ne lehetne a magyar nyelvnek is? A megyék egyike-másika szinte szervezetlenül csatlakozott ehhez a kezdeményezéshez, de aztán hamarosan kiderült, hogy Győrben, Debrecenben vagy Nyíregyházán nagyobb tüze van az anyanyelv hetének, mint Budapesten. Ami tulajdonképpen érthető is. Ugyanezt tapasztaltam, tapasztalhattuk a Kazinczy-versenyek rendezése, szervezése során. Az egyes megyei székhelyeken rendezett ünnepi megnyitó valóban a magyar nyelvnek szép, formás ünnepe volt,

amelyet aztán előadások, találkozások sorozata követett eleinte csak a megyeszékhelyen, majd eljutott a megye nagyobb településeire, s kiszivárgott a kisebb helyekre, a falukba is. Ehhez képest a budapesti események szürke, megszokott klubrendezvények voltak és maradtak.

Az anyanyelvi hét eseményeinek, rendezvényeinek népszerűsödését, a megtett utat tanulságosan mutatja a Szabolcs megyei magyar nyelvi szakosztály elnökének visszatekintése:

„Budapesten 1967-ben rendezték meg először a magyar nyelv hetét, s a következő évben, 1968-ban annak mintájára Nyíregyházán is megszerveztük. Először csak egy előadássorozatról állt, amely a TIT előadótermében zajlott le. A következő évben — felbuzdulva az első rendezvényünk sikerén — már a főiskolán is elhangzott egy sorozat. A 70-es évek elején Kisvárdra, Mátészalka, Tiszalók is részt kért belőle, s ha akkor többre nem is futotta az erőnköb, egy-két előadást ezeken a helyeken is tartottunk. A fordulatot az jelentette, hogy a tizedik magyar nyelv hete központi rendezvényeit a város és megye kapta. 1976-ban, a 10. magyar nyelv hetén több mint 140 előadás hangzott el, s ebből a fele a megyeszékhelyen kívül, a kisebb-nagyobb települések művelődési házaiban, könyvtárában vagy valamelyik üzemében. Azóta, tehát 1976 óta nem lehet az évi 80–90, sőt 100 előadás alá szállni. Így is sok a sértődöttség, különösen az utóbbi 3-4 évben: az ő intézményükben, üzemükben nem volt előadás a magyar nyelv hetén. Többször is kényszerültünk arra, hogy előadásokat a következő héten tartsunk meg, mert a nyelvhéten sem szabad előadónk, sem járművünk nem volt. Tehát hosszú távon a rendezvények száma nem csökkent, sőt az igények száma inkább nőtt.”

Hasonló fejlődési folyamatról több más megye is beszámolt.

Az elmondottak mellett — így gondolom — hozzájárultak a magyar nyelv hete népszerűségének emeléséhez azok a megnyitó ünnepségek is, amelyeket évről évre megrendeztünk, eleinte Budapesten, azután mindig más-más megyében. Hadd szóljak néhány szót erről is.

A megnyitó valóban ünnepi esemény volt minden alkalommal. A főelőadást színvonalas irodalmi műsor keretezte vagy egészítette ki, amelyet jeles előadóművészeink (Bánffy György, Jancsó Andrienne), helyi szereplők, ének- és zenekarok gazdagítottak fellépésükkel. Több alkalommal jelentkezett a rádió irodalmi osztálya is „nyilvános felvétellel”, ami azt jelenti, hogy a megnyitó alkalmára szervezett színészek közreműködésével bemutatott irodalmi, nyelvészeti előadást, beszélgetést a rádió felvette, s még a hét keretében műsorra is tűzte a rádióban. (Ilyen volt például Zalaegerszegen, illetőleg Lentiben az írók vallomása a nevekről.)

És — amit tulajdonképpen ezek előtt kellett volna mondanom — már az első években kialakult az a gyakorlat, hogy a magyar nyelv hete ünnepi megnyitójára minden alkalommal a magyar közélet, a magyar kultúra egy-egy, ismert képviselőjét kértük fel. Megnyitást vállaltak például Erdei Ferenc, Ortutay Gyula, Keresztury Dezső, Aczél György (ő két alkalommal is eleget tett felkérésünknek), Kállai Gyula, Pozsgay Imre, Köpeczi Béla, Gosztonyi János, Óvári Miklós, Németh Károly, Sarlós István, Fejti György, Benke Valéria — és most Berecz János tisztelt meg bennünket megjelenésével.

Nem akarok kulisszatitkokról beszélni, de megemlítem: abban, hogy az egyes alkalmakra kit kértünk fel köz- és kulturális életünk jelesei közül, a legtöbb esetben szerepet játszott a felkérendőnek a rendező megyéhez való kötődése: ott született, ott dolgozott, vagy azt a megyét képviseli, képviselte a par-

lamentben. (Ez a szempont Zala megyében a központi megnyitó helyét is meghatározta: nem a megye székhelyén, hanem Lentiben nyitottunk, Németh Károly szülőfalujában.)

A megnyitónak és az első szakmai előadásnak a témája általában az volt, amit az egész rendezvénysorozat központi gondolataként ajánlottunk. Említék néhány ilyen központi témát: közélet és anyanyelv; a sokszínű magyar nyelv; nyelvünk mai állapota és irodalmi tükröződése; a költői nyelv; társadalmi fejlődés, nyelvi magatartás; életünk és a nevek (Zalában, Pais Dezső hazájában); az ifjúság beszédkulturájáról; stb. Két alkalommal — nemzetiségi vidéken, Békésben és Baranyában — az anyanyelvek hetét ünnepeltük, s előadásaink, rendezvényeink egy része is ebben a témakörben mozgott. (Békéscsabán tudományos ülésszakot is szerveztünk a nemzetiségi intézmények képviselőinek részvételével.)

4. A mostani, a jubileumi nyelvhét központi gondolatát, fő témáját így fogalmazta meg a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat magyar nyelvi választmánya: **Nyelvhasználat és társadalmi felelősség.**

Nézzük meg röviden, mire is kell gondolnunk, ha ezt a címet halljuk, olvassuk.

Amikor a nyelv feladatairól, az emberi életben betöltött szerepéről beszélünk, általában azt szoktuk mondani, hogy a nyelv segítségével gondolkozunk, a nyelv teszi lehetővé, hogy magunkat, gondolatainkat, érzelmeinket, véleményünket kifejezzük; az ismeretek szerzése, ismereteink körének bővítése, egyáltalán: a világ megismerése is a nyelv útján, a nyelv segítségével történik. Mindezek elsősorban az egyénre vonatkoznak, bár a nagyobb közösség szempontjából sem érdektelenek. De szorosabban az emberi kapcsolatokra, a nyelv társadalmi szerepére utal az, amit így szoktunk kifejezni: a másik emberrel vagy emberek csoportjával való kapcsolatteremtésünknek, kapcsolattartásunknak is a legfőbb eszköze a nyelv, de legfőbb eszköze annak is, hogy a magunk gondolatait, érzéseit, az életről, a világról való véleményünket másokkal közöljük. S ez teszi lehetővé, hogy a társadalomban, a kisebb vagy nagyobb közösségben benne éljünk, megálljuk helyünket, ellássunk valamilyen feladatot.

Nos, a nyelvnek ez a társadalmi szerepe veti föl a felelősség, a társadalmi felelősség kérdését mindnyájunkkal szemben. Mert nyelvhasználatunk ilyen viszonylatban egyáltalán nem magánügy. Nézzük csak!

Közölni akarok valamit a másik emberrel. De a közlés gyarló nyelvi megformálása azt eredményezi, hogy mondandóm értelme nem jut el a másik ember tudatáig; amit mondtam, az homályos, zavaros, bizonytalan, félreérthető, sőt félrevezető. S hogy mekkora az ilyen esetekben a rossz nyelvi megformálásból következő társadalmi, közösségi kár, s ebből következően milyen nagy a beszélő és író társadalmi felelőssége, az esetenként változhat.

De nemcsak az értelem, a megértés síkján állhat elő téves kapcsolat, keletkezhet zavar beszélő és hallgató, író és olvasó között. Előfordulhat, hogy a közlés a rossz, téves nyelvi megformálás következtében más, esetleg éppen ellenkező érzelmi hatást vált ki a másik emberben, mint ami a közlő szándéka volt. Az ünnepélyesnek szánt közlemény nevetségesnek hat, megmosolyogtat, az udvariasságból bántás, lekezelés, a szerény igyekezetből pöffeszkedés, a baráti közvetlenségből hivatalos nagyképűség lesz. Ez a stílustalanság is csökkentheti szavaink értékét, társadalmi hatását, hatékonyságát.

Még tovább menve: van a nyelvhasználatunkért való társadalmi felelősségünknek erkölcsi, morális vonatkozása is.

A semmitmondó, homályos, köntörfalazó; általánosságokat, üres, elcsépeelt szövegeket szajkózó beszédnek, írásnak a következménye, hogy a hallgató bizonytalan ságban marad arra nézve, hogy a hallott vagy olvasott közlemény mögött van-e határozott mondanivaló, van-e igazi meggyőződés, vélemény. Az általánosságok elmosásuk a határt jó és rossz, helyes és helytelen között. Az a sejtés alakul ki a hallgatóban, hogy a nyelv nemcsak a gondolatok világos közlésének, hanem a ködösítésnek, a valódi vélemény eltakarájának, a meggyőződés hiánya elfedésének is igen jó eszköze. S ezzel figyelmet, érdeklődést is alaposan lecsökkent, úgy érzi, nem is kell komolyan venni, amit hall, hiszen — úgy látszik — az általánosságokat ismételtető beszélő sem gondolja komolyan, amit mond. A sematikus nyelvi megfogalmazás következtében tehát hitelét veszti a beszélő, de — ami lényegesebb — az az ügy is, amelyet képvisel.

A másik, talán még súlyosabb következmény az, hogy az ilyenféle nyelvi megnyilatkozás — különösen ha tekintélyes helyről jön és gyakran találkozunk vele — hozzászoktat bennünket az általánosságokhoz, a készen kapott, elkoptatott megfogalmazáshoz, és ezzel együtt lassan-lassan (vagy nem is olyan lassan) leszoktat bennünket véleményünknek a magunk szavaival való megfogalmazásáról, s — ami ugyancsak ennek következménye lehet — az önálló véleményalkotásról, a gondolkodásról. Ebben van ennek a nyelvhasználatnak a legnagyobb társadalmi veszélyessége, s ez fokozza a felelősség súlyát is.

Nehogy azt higgyük persze, hogy csak a közéleti nyelvhasználatra vonatkozik ez, amit elmondtam. Felelősséggel tartoznak az írók is leírt szavaik hatásáért, következményeiért. Amikor például — ki tudja, milyen okból, milyen divat hatása alatt — válogatott ízléstelenségekkel traktálják a jámbor olvasót. Az olvasók egy része visszariad ezektől, más részük azonban esetleg bátorítást, igazolást talál hasonló nyelvi megnyilatkozásokra, mert azt gondolják: ez a követésre méltó, ez a korszerű, mert az írásnak, az írott szónak hitele van!

Az elmondottakból következik, hogy milyen feladatokat ró a vállalt társadalmi felelősség a nyelv szakembereire is. Hogy csak néhány szóval utaljak ezekre a feladatokra: tárgyilagosan feltárni a nyelvi kapcsolatteremtés, a nyelvi kommunikáció mai állapotát, csoportosítani, rangsorolni a legfőbb gondokat, segítséget nyújtani a hibák megszüntetésében, a zavarok kiküszöbölésében. Segítséget adni a „nyelvi kiszolgáltatottság” megszüntetésében, hogy minél többen birtokában lehessenek a nyelv hatalmának, minél többen cselekvő, alkotó tagjai lehessenek társadalmi életünknek.

De nem szabad elfelejtenünk, hogy a nyelvhasználatunkban megmutató torzulások egy része — talán nem is kisebb része — nem pusztán nyelvi kérdés; a hiba mélyebben, a gondolkodásban, az emberi magatartásban van. A pusztán a nyelvre, nyelvhasználatra irányuló orvoslás tehát csak felületi, sőt: felületes kezelés volna.

Példákat a most vázolt jelenségre nem is nagyon kell mondanom, hiszen nyelvemlék írásaink, előadásaink jelentős része igen régóta ezzel a kérdéssel foglalkozik. De Berecz János is szép számú és nagyon találó adatot sorakoztatott fel imént hallott megnyitójában. A magam gyűjteménye már egy testes könyvet is kiadna. Persze mindent nem tud az ember se fel-, se megjegyezni. Néhány napja egy rádióriporter azt kérdezte egy boltvezetőtől, el van-e látva az üzlet. A válasz ez volt szó szerint: „sokféle áruféléség kapható a vásárlók szá-

mára.” Az bizonyos, hogy a *bő a választék* vagy a *van itt kérem minden* elszűrjük a *sokféle áruféleség* mellett, s ha egyszer valaki a rádióban megszólalhat, adni akar magára. A *-féleség, -szerűség* különleges ízéről, sejtelmességéről nem is beszélve. Kodálnak egyik cikke jut eszembe, amelyben azt írja, hogy némelyek már azt sem akarják, merik mondani, hogy *ez kutya*, hanem azt mondják: *kutyaszerűség*.

Olvasmányaimból látom, hogy a nyelvi egyszerűség, világosság kérdése nemcsak a nyelvművelőket foglalkoztatja. A napokban kedves íróm, bizonyos fokig földim, Tatay Sándor Bakonyi krónikáját forgattam. Ezt írja benne, egy régi, Weöres Sándorral való beszélgetésről: „Weöres akkor már elismert költő volt, magam kinkeservesen éppen azon mesterkedtem, hogy valamely rendhagyó novellával megdöbentsem az avatott olvasót. Sándor is helyeselte ezt a szándékomat. Azóta sem döbentettem meg senkit. Akinek nincs rá képessége, hogy döbbenetet keltsen, az igyekezzék világosan kifejezni magát, küszködjen az egyszerűségért. Sajnos, ez sem könnyű, nem is hálás, mert aki világosan beszél, annak szüntelen igazat kell mondania, sőt a valót. **Bizony a l i g v a n n e h e z e b b , m i n t a s o k a t e m l e g e t e t t t n e m e s e g y s z e r ű s é g**” (Bakonyi krónika 35).

Ezt bizony mi is tapasztaljuk, szinte mindig és mindenütt.

De ne legyünk igazságtalanok, a homályos nyelvi megfogalmazás nem mindig azt mutatja, hogy akik így beszélnek, nem tudják vagy nem akarják kimondani az igazságot. Igazat akarnak mondani, csak éppen nem tudnak szabadulni a szakmai megszokástól, a divatos tudományoskodó stílustól.

Erre nézve is idézhetem Tatay Sándort.

Könyvének egyik fejezetében arról ír, hogy az egyik bakonyi faluban termelőszövetkezeti zárszámadáson vett részt. „Valaki rangos tisztviselő tartott beszámolót. Keletiesen kiképzett bajusszal bekerített ajkáról csak úgy ömlött a *paraméter*, a *volumen*, az *anomália*, a *vertikális struktúra*, a *dózis*, a *meliorizáció*, a *gyomirtók pre- és posztemergens hatása*, a *differenciáltság minden témában*, az *intenzív gyepcentrikus birkanovelés*, az *időarányos elletési program*, a *hierarchikus konstrukció*, az *innováció*, a *koordináció* és még mi minden, te jó isten! Még ha magyarul beszélt elvéve, akkor is benépesítette az istállókat a *legoptimálisabb helykihasználással*, *beiskolázta a húscélzatú fiatal hímállományt*, mármint a bikaborjúkat” (Bakonyi krónika 77).

Találó és pontos az író megfigyelése; jól tükrözi mai nyelvi gondjainkat. Tanulságos olyan szempontból is, hogy együtt emlegeti az *innovációt*, a *hierarchikus konstrukciót* és társait a *húscélzatú hímállománnyal*; tehát a tudalékoskodó, körülményes kifejezést az idegen szóval. Mert ugyanaz a gondunk mindegyikkel: az egyik is, a másik is érthetetlen a hallgatóság előtt.

5. De térjünk vissza ismét a mögöttünk hagyott évekre, évtizedekre e mostani számvetés során. Nem a teljesség igényével, csak az alkalom és idő adta lehetőséghez képest legalább jelzésszerűen megkíséreljük áttekinteni, mit és hogyan végeztünk ez alatt az idő alatt, s mi lehet számunkra a tanulság a jövőre nézve. Mi volt előadásaink, rendezvényeink tárgya, kikből állt a hallgatóság, milyen keretek között, milyen módon folyt az anyanyelvi ismeretterjesztés.

Ami a nyelvi ismeretterjesztő munka tartalmát, a magyar nyelv heteinek *t e m a t i k á j á t* illeti, első helyen az ideai rendezvény központi gondolatát kell említenem. A lényege ennek a nyelv társadalmi feladata, funkciója. Ez a

kérdés állandóan jelen volt nemcsak a magyar nyelv hetének előadásában, hanem a nyelvi ismeretterjesztő, nyelvművelő munka egészében, a TIT keretein belül és azon kívül is. Erről beszéltünk, amikor a „hivatali nyelv”, vagy a „bürokrata nyelv” volt a témánk, ezt fedte a „közélet és anyanyelv” előadás-cím, a nyelv társadalmi szerepét hangsúlyozták a nyilvános megszólalás gondjairól és felelősségéről szóló megbeszélések vagy a jó és hatásos szónoki beszéd megalkotásának, felépítésének, elmondásának titkait boncolgató, több foglalkozásból álló tanfolyamok. A nyelv társadalmi szerepe volt a jogi vagy az újságírói nyelvhasználatról, vagy általában a szakmai nyelv és a köznyelv viszonyáról szóló előadások lényeges része is.

Itt kell megemlítenem azt az évtizedek óta változatlanul időszerű témát is, amely „Az ifjúság nyelve”, „Hogyan beszél a mai ifjúság?” stb. címeiken minden évben helyet kap rendezvényeink sorában.

Kétségtelen, hogy van a fiatalság körében divatos nyelvi formák között igen sok ötletes, szellemes is, ezeket, az ifjúság nyelvhasználatában mutatkozó pozitív jelenségeket észre kell venni; észre is vesszük. De a dolog természeténél fogva előadásainkban mégis inkább a negatívumokat mutattuk, mutatjuk be a fiatal (és kevésbé fiatal) hallgatóságnak, mert — ezek vannak többségben s ezek vannak terjedőben. A k i e j t é s g y a r l ó s á g a i : bizonytalan, felületes, a hangok jellegét elmosó hangképzés, érthetetlen motyogás; a nyelvi formák kiválasztásában való i g é n y t e l e n s é g : a kínálkozó, s a valóság sokszínűségét kifejező lehetőségek közül csak eggyel-kettővel élnek; a durva, í z l é s t e l e n szavak, kifejezések járványszerű terjedése . . .

Talán fölösleges is hangsúlyozni vagy részletezni, milyen társadalmi viszéylei vannak ennek a nyelvi magatartásformának. A hanyag hangképzés, a motyogás érthetlenné teszi beszédünket. (Színpadjainkon is tapasztaljuk néha ennek az „életszerű” kiejtésnek a következményeit: az ötödik sorban már alig értjük, mit mond egyik-másik fiatalabb színészünk.) Az elszürkült, beszűkült, szegényes nyelvi forma azzal jár együtt, hogy világképünk is szegényes lesz, az élet, a szellem, a lélek sokarcúsága, sokszínű valósága sem létezik számunkra, mert nem tudjuk kifejezni, megnevezni. Az ízléstelen, durva, trágár nyelvi kifejezések használata sok esetben az emberi magatartás, gondolkodás, ízlés tükrözője is, de ha nem ez (tehát „csak” divatból él velük valaki), akkor is hatással van az ízlés, a gondolkodás, a magatartásforma alakulására. S ami ugyancsak nem lényegtelen a társadalom szempontjából: ezek a nyelvi formák egyelőre még sértik mások — a többség! — jóízlését.

Még azt teszem hozzá, hogy hovatovább már csak idézőjelben emlegethetjük „ifjúsági” nyelvként a most tárgyalt jelenséget, mert hatóköre egyre inkább kitolódik. Érthető: az „ifjúság” múlik, a nyelvi divat marad. Sőt, bizonyos szempontból támogatóra is talál, mégpedig tekintélyes támogatóra — az irodalom részéről.

Az irodalmi művek nemcsak eszmei mondanivalójukkal hatnak az olvasók széles körére; megformálásukkal is alakítják a nyelvi ízlést, befolyásolják a nyelvhasználatot, a nyelv fejlődését. Ez a hatás nem mindig jó irányú, nem mindig kívánatos. A színpadról hallott, a versekben, novellákban, regényekben egyre sűrűbben olvasható ízléstelenség utánzásra csábít irodalmon kívül is, biztatást jelent ezek használóinak, felmentést terjesztőinek. Többször írtunk és beszéltünk már erről a kérdésről az elmúlt évtizedekben. A magyar nyelv hetének egyik rendezvénysorozatában tudományos ülészak tárgya is volt ez a téma. Meg kell mondanom, nehéz a helyzetünk. Az irodalom képviselői azzal

az elvi ellenvetéssel védekeznek, hogy az irodalomnak a valóságot kell ábrázolni, a realizmus nyelvi szempontból is kötelező; a való életet adott esetben éppen azzal az általunk helytelenített nyelvi formával lehet hitelesen kifejezni; nem szabad a finomkodó széplelkek kedvéért a valóságot meghamisítani stb.

Ez így elvileg igaz is. Az is igaz, hogy az irodalom nyelve napjainkban már — világszerte — nem nagyon válik el a hétköznapok nyelvétől, s a közízlés is több mindent elfogad és befogad, ami ellen régebben tiltakozott. De: a gyakorlat mégis azt mutatja, hogy ez a „szókimondás” igen sok esetben inkább különködés, feltűnősködés, indítéka nem annyira a hiteles ábrázoláa, mint inkább a meghökkentés, az olcsó figyelemfelhívás. A hallgatóban vagy az olvasóban (ezek nagyobb részében) ellenérzést, esetleg viszolygást váltanak ki, nem azt, hogy éppen a választott nyelvi forma volt a mondandó legpontosabb, legmegfelelőbb, művészileg is leghitelesebb kifejezése.

6. A magyar nyelv hetei témakörének másik csoportjára térve: ha nem is nagy számban, de rendszeresen, mindegyik anyanyelvi héten volt előadás a nyelvünk életéről. Finnugor rokonságunk, nyelvünk szerkezete; nyelvünk múltjából; anyanyelvünk élete, változásai; a magyar szókincs eredete; nyelv és élet kapcsolata a szókincs változásának tükrében; a szavak jelentésének változása; stb. Különösen kedvelt volt ebben a témakörben a szólások, közmondások eredetéről, kultúrtörténeti jelentőségéről szóló előadás.

Az ilyen jellegű előadások látszólag nem lépnek ki az ismeretterjesztés köréből, „gyakorlati” jelentőségük nem sok, mert a napi nyelvhasználat dolgában nem adnak eligazítást. Látszólag, mert — legalábbis áttételesen, közvetve — megvan a jelentőségük a nyelvhasználat szempontjából is. Aki többet ismer a nyelv múltjából, életéből, változásának törvényszerűségeiből, az reálisabban ítéli meg a jelen korban mutatkozó változásokat, biztosabban foglal állást a mai nyelvhasználat dolgaiban is. Nem tart minden mai változást eleve rossznak, mert tudja, hogy a nyelv — minden nyelv — életének velejárója a változás. Meg tudja különböztetni a valóban most jelentkező újat a csak látszólag újtól; különbséget tud tenni az idegen hatásra alakult és az attól függetlenül keletkezett nyelvi forma között; mentes lesz a mindenben idegenséget szimatoló és minden idegen eredetű formát kiirtani akaró egyoldalú purizmustól; nemcsak a saját ösztöne, nyelvérzéke alapján dönt a vitás nyelvhasználati kérdésekben; a nyelv életének, természetének ismeretében kevésbé esik a saját logikája csapdájába: mentes lesz a még napjainkban is nagyon élő és ható nyelvművelő babonáktól.

Nyelvünk múltjának, életének tanulmányozása, bemutatása a mi nyelvi ismeretterjesztő gyakorlatunkban általában együtt járt a jelennek is szóló tanulások levonásával. Egy példán is bemutatva: népszerű és gyakori témája volt előadásainknak a nevek világa. Szókincsünknek ez a jellegzetes és érdekes rétege — kialakulásában, változásaiban, történetében vizsgálva — sok mindent elárul az ember múltjáról, a táj és az ember egykori életéről, de a nevek történetének a megismerése a nevekkal kapcsolatos mai gondokra, feladatokra nézve is adhat eligazítást.

A földrajzi nevek (helységnevek, tájnevek, utcanevék stb.) utalhatnak a település történetére, egykori lakóira, a táj régi (ma már csak a névben megőrzött) állapotára, a benne lefolyt eseményekre stb. Mindezek ismerete erő-

síti a mai ember kapcsolatát a tágabb és a szűkebb hazával, de segít abban is, hogy ne változtassuk meg fölöslegesen, sőt oktalanul a régi, patinás, a múlt emlékeit őrző neveket, ne tüntessük el a múlt évszázados és értékes emlékeit tudatlanságból vagy rosszul értelmezett politikai meggondolásból.

A magyar személynévadás történetének, egyes fejezeteinek tanulmányozása is igen fontos művelődéstörténeti, népiségtörténeti és egyéb ismeretek megszerzését teszi lehetővé. De segítséget nyújthat olyan napi gondokban is, mint például a névváltoztatás (magyarosítás), vagy a személynévválasztás: milyen nevet adjunk gyermekeinknek? Megfelelő ismeretek hiányában megtörténik, hogy tévesen idegen eredetűnek vélt, a valóságban régi magyar nevet megváltoztatnak, s helyette — esetleg — éppen olyant választanak, amelyről nagyon érzik a mesterkélttség, az álmagyarság; amely egyáltalán nem illik bele a magyar családnevek rendszerébe. Vagy: természetes dolog, hogy minden szülő igyekszik gyermekének „szép” nevet, divatos nevet adni. Az is természetes, hogy a nevek divatja időről időre változik, hullámzik. De a divatnak vannak túlzásai, negatív jelenségei is. Ilyennek tartom én — másokkal együtt — azt, hogy a hagyományos, régi magyar nevek manapság igen széles körben elvesztették vonzóerejüket; a szülők vagy a nagyszülők keresztnévét az újabb generációknál az idegen — angol, francia — nevek váltják fel, lehetőleg eredeti, angolos vagy franciás helyesírással, noha a névadók és névviselők sok esetben alig-alig tudják leírni és kiejteni az „előkelő”, divatos nevet. A régi névadási szokások tudatosítása, az eredeti magyar nevek népszerűsítése, a nyelvi ízlésnek a névadás terén való emelése, erősítése ezen a téren is segíthet a jó irányú változás elindításában.

Egy másik példát mondva: ugyancsak van tanulsága a mai nyelvhasználatára nézve a nyelvjárások tanulmányozásának, ismeretének is.

A nyelvjárások megléte, az, hogy az egyes tájak nyelvhasználata hangállományában, szókincsében különbözik egymástól, mindenki által ismert tény. S ennek bemutatása, népszerű formában való ismertetése iránt széles körben és változatlanul nagy az érdeklődés. Hogyan beszélnek, milyen szavakat használnak messze vidéken és — a maguk környékén. Vas megyében szívesen hallják, „hogyan beszél a vasi ember?”, Nógrádban meg: „hogyan beszél a nógrádi ember?” A nyelvi kérdésekben jártasabb, tanultabb hallgatóság a kérdés szakmai és elméleti részletei iránt is érdeklődik: a nyelvjárás és a köznyelv viszonya, a mai nyelvjáráskutató munka állása, eredményei; a nyelvjárások és a régi magyar nyelv stb. Kedvelt előadási téma az irodalmi nyelv és a tájnyelv viszonya: mit és hogyan használhat fel az író a tájnyelvben, hogyan él egy-egy író a nyelvjárási jelenségekkel.

Már ezek a címek is sejtetik, hogy esetenként felmerülhet, fel is merül az értékelés, a norma szempontja. Néha meglehetősen szélsőséges formában. Sokan vélekednek úgy, hogy a nyelvjárás elrontott vagy legalábbis túlhaladott nyelvi forma. Mások meg éppenséggel ezt tartják az ősi, a tiszta nyelvi formának az „elrontott”, szintelen, idegenszerűségekkel teli köznyelvvvel szemben. A falusi — tájnyelvet beszélő — lakosság (nyelvjáráskutató tapasztalataink, emlékeink szerint is) bizonyos fokú szégyenkezéssel, vagy humorral vagy önjóniával beszél a maguk nyelvjárásáról, amelyet elmaradottnak, parasztosnak érez a „műveltebb” beszéddel szemben. Az iskola — ezt is tapasztaltuk — sokszor erőszakosan próbálja leszoktatni a tanulókat nyelvjárási kiejtésükről, otthoni szavaik használatáról, s próbálja őket rászoktatni a köznyelvi formákra. Aminek persze súlyos következményei lehetnek: a tanuló

elbizonytalanodik, kisebbségi érzései támadnak, gátlásokkal küzd a megszólaláskor, nyilvános szerepléskor; szégyelli szüleit, azt a közösséget, amelyhez tartozik vagy amelyből kikerült. Az anyanyelvi ismeretterjesztésnek tehát arra kell ügyelni, hogy szélsőségektől mentes, a valóságnak megfelelő szemléletet, tudatot alakítson ki, felmutatva a nyelvjárások történeti jelentőségét, mai nyelvünkben betölthető pozitív szerepét — az egész magyar nép számára közös, viszonylag egységes, mai kultúránkat hordozó köznyelvi forma mellett, illetőleg azon belül.

7. A t a r t a l m i kérdések vázlatos bemutatása után szólunk kell néhány szót arról is, kiktől indult el s kik felé irányult ez az ismeretterjesztés. Egyszerűbben és kevésbé hivatalos nyelven: kik voltak a magyar nyelv heteinek előadói s kik az előadások hallgatói.

Az elsöre a triviálisnak tetsző válasz: főként a nyelvészek voltak azok, akik a nyelvi ismeretterjesztést végezték. Mosolygásra készítő lehet ez a roppant magától értetődő megállapítás. De így is fogalmazhatok: az anyanyelvi ismeretterjesztésben, s amiről most első sorban beszélünk, a magyar nyelv hete rendezvényeinek munkájában igen jelentős részt vállaltak a nyelvészek, szinte kivétel nélkül, rangjuktól függetlenül. Tehát nemcsak a leíró nyelvtan szakemberei azok, akiket a „nyelvművelő”-ként tart számon a szakma és a köztudat, hanem a nyelvtörténet, általános nyelvészet, fonetika, stilisztika művelői is. Amit két okból is érdemes elismeréssel kiemelni. Egyrészt nem minden tudomány szak van hasonló helyzetben, másrészt a tudomány hivatott és hivatalos művelői nem is olyan régen még elvszerűen távol tartották magukat a „nyelvművelés”-től. A nyelvtudomány jelesei közül a gyakorlati nyelvművelő munkában csak nagyon kevesen és többnyire alkalmi kirándulásképpen vettek részt. Érdeklődésük a nyelvi tények megállapítására s azok rendszerezésére szorítkozott, a norma, a helyes és helytelen fogalma kiesett kutatási körükből. Sőt, az ilyenfajta tevékenységet kimondva vagy kimondatlanul igen sokan fölöslegesnek, tudománytalannak, laikusoknak való időtöltésnek tartották. Az általános értékelésben persze még ma is vannak eltérések, problémák, jogos és kevésbé jogos kérdőjelek, még azt is mondhatnám, esetenként lényeges különbség van a hivatalosan, nyilvánosan deklarált és a valóságos megbecsülés között, de ennek a részletesebb taglalása nem fér bele a mostani számvetésbe.

Örvendetesen megszorodott azoknak a gyakorló pedagógusoknak — elsősorban magyartanároknak — a száma, akik részt vesznek a nyelvművelő, anyanyelvi ismeretterjesztő munkában; előadást, „rendhagyó magyarórát” tartanak valamelyik iskolában a magyar nyelv hetén. Ahogy tapasztaltam s néhányuktól hallottam, jó alkalom ez számukra, hogy egy-egy kérdés irodalmával megismerkedjenek, hogy elmélyültebben tanulmányozzák mai nyelvhasználatunk gondjait, az iskola gyakorlatában jelentkező nyelvi kérdéseket, hogy tapasztalatokat szerezzenek a téma összefoglalásának, kifejtésének módjában, hogy elsajátítsák a szabadon való előadásnak a legcélszerűbb, leghatásosabb módszerét. Évről-évre vállalva ilyen feladatokat egyre bővül az a témakör, amelyben biztonságosan mozognak, s amelyről szívesen s érdekesen tudnak beszélni is. (A következő lépés — egyéni gazdagodás és közösségi haszon: egy-egy cikk írása valamelyik napi- vagy hetilap nyelvi rovatába, vagy nyelvművelő folyóiratunk, az Édes Anyanyelvünk számára.)

A nyelvészek s a nyelvészkedő magyartanárok mellett rendszeresen és tekintélyes számmal szerepelnek előadóink között az irodalom képviselői: az írók — a legismertebbektől kezdve a pályájuk elején levőig; az irodalomtörténészek, az irodalmi lapok szerkesztői, munkatársai. Ez természetes is. A nyelv és az irodalom bizonyos szinten szorosan összetartozik, nem kezelhető, nem szemlélhető egymástól függetlenül. Az irodalom közege, anyaga, megjelenési formája a nyelv. S a nyelvnek nemcsak nyelvtana van, hanem stilisztikája is; a nyelvi megnyilatkozás iránti igényünk nemcsak az, hogy helyes (nyelvtanilag kifogástalan), hanem az is, hogy esztétikus, szép is legyen. S ennek a mesterei alkotói szinten a költők, az írók; a tudomány, a szakma szintjén az irodalomtörténészek s esetenként az irodalmi élet szervezői. Szükség volt tehát az ő részvételükre, minthogy „irodalom és a nyelv kapcsolata”, „a nyelv szerepe az irodalomban” és hasonló témák gyakran kaptak helyet az anyanyelvi hetek műsorkínálatában vagy — megrendeléseik között. Akár általános kérdésként, akár a jelen gyakorlatára alkalmazva: „a mai költészet, a mai próza jellemzői”; „valóban színtelenedik-e mai irodalmi nyelvünk?”; „miért szép ez vagy az a mű?” stb. Előfordult néhány alkalommal az is, hogy a magyar nyelv hetét rendező megye író-olvasó találkozózt szervezett a megyéből való valamelyik jeles írónak, költőnek, aki aztán a saját műveiről, a maga művészi alkotási módjáról — így nyelvéről is — vallott.

Itt jegyzem meg, hogy volt néhány alkalom, amikor a szomszédos országok (Csehszlovákia, Jugoszlávia) magyar írói közül is részt vettek néhányan a magyar nyelv hetének rendezvényein.

Szakosztályaink tájékoztatásaiból is tudom: az előadók megszerzésében a megyei szervezetek nehezebb helyzetben vannak, mint a budapesti szakosztály. Békésből például ezt írták: „Az előadások sikere nagyban függ az előadó személyétől. Ha ismert nyelvész vállalja az előadást, van érdeklődés. A helyi előadók, pedagógusok előadásaira sokkal nehezebb mozgósítani. Bizonyosan nagy érdeklődés kísérné az olyan nyelvművelő műhelyek munkatársainak fellépését (az Édes Anyanyelvünk szerkesztősége, A nyelv világa munkatársai), akikről olvashatnak, akiket hallhatnak az érdeklődők.”

Természetesen más, jobb a helyzet az olyan megyében, ahol egyetem vagy főiskola van, s a magyar tanszék dolgozóira számítani lehet a magyar nyelv hetén (hónapján). S az a gyakorlat is eléggé általános, hogy nemcsak a „központi” előadók, hanem vidéki egyetemek, főiskolák oktatói is vállalnak előadásokat az országnak tőlük távolabbra eső részein is. A helyi és a budapesti, illetőleg más megyéből való előadók aránya nem minden szakosztályunknál egyforma, de az előadók túlnyomó többsége helyből való. Idézem Szabolcs megyei szakosztályunkat: „A magyar nyelv hete népszerűsítéséhez már kezdetben kitűnő előadókat és kiemelkedő tudósokat hívtunk meg (Bárzi Géza, Lőrincze Lajos, Deme László, Fábián Pál, Kálmán Béla, Papp Ferenc, Rácz Endre, Grétsy László stb.). Azóta is minden nyelvhéten az előadóink között üdvözölhetünk 4-5 budapesti nyelvészt, a debreceni egyetem oktatóit, más főiskolák 1-2 tanárát. De nagy segítséget jelent mindig az irodalmi szakosztály és az idegen nyelvi szakosztály néhány tagjának bekapcsolódása is. Rendezvényeinknek kb. 30%-át nem helyi előadók tartják, illetve vezetik.”

8. Előadók tekintetében összehasonlíthatatlanul jobban állt a főváros, mint a vidék, a megyei szakosztályok, de h a l l g a t ó s á g dolgában szinte fordított volt a helyzet. Ami érthető is: a budapesti közönség el van kényez-

tetve; el van látva „táplálékkal”, vidéki városaink nem annyira, a kisebb települések még kevésbé. Ezeken tehát érdekesebb, vonzóbb lehet egy nekik való, jól előkészített s megfelelő módon felépített, elmondott nyelvi ismeretterjesztő előadás is. Talán nem illenék saját példámra hivatkoznom: nekem felejthetetlen emlék egy kis Győr megyei falu. Szinte népünnepély volt az a vasárnap délutáni találkozás; a falu apraja-nagyja ott szorongott a tanácsteremben, a termelőségvetkezeti vezetősége és tagjai, mosolygó — és a szép magyar nyelvről való beszélgetésbe természetes közvetlenséggel bekapcsolódó — nők s férfiak. Nem kívánok magamnak soha jobb hallgatóságot!

Ami a magyar nyelv hete rendezvényeinek hallgatóságát illeti, idézem a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei szervezet tapasztalatait, amelyek többé-kevésbé más megyékre nézve is érvényesek:

„Sajnos-e vagy örvedetes? Az előadások túlnyomó része (átlag kétharmada) iskolákban zajlik le (vegyesen az általános, szakmunkásképző, szakközépiskolákban és a gimnáziumokban). A felnőttek köréből jobbára az alkalmazott réteg — intézmények, hivatalok dolgozói — számára hangzanak el programok. A művelődési házakban sem valami vegyes közönséget szerveznek, sokszor ezekben is iskolai osztályokkal találkozunk, vagy helyet adnak valamely intézmény dolgozóinak. Örvedetes, hogy minden évben vannak előadások üzemekben, gyárakban, vállalatoknál is — változó számban; nem ritka, hogy éppen fizikai dolgozók vannak jelen, de inkább vezetők, értelmiségiek, alkalmazottak. Aránylag sok hivatal számára tarthatunk előadásokat, például az ominózus hivatali nyelvről és stílusról. Nem ritka a már iskolás fiatalok számára tartott előadás sem (klubokban, KISZ-gyűléseken). Általában kevés vagy szinte hiányzik egyes években a mezőgazdasági üzemek dolgozóinak tartott előadás.”

Az anyanyelvi hetek iskolai eseményeinek egyik típusát, a rendhagyó magyarórákat már említettem. Ezeket valóban egy-egy osztály keretében, a szokásos időtartamban vezette le valamelyik — más iskolából való — tanár. De igényeltek az iskolák nagyobb tanulói közösség számára tartandó, esetleg hosszabb ideig tartó, beszélgetéssel is megtoldott előadásokat. Szó volt ezeken — mint részben már jeleztem is — a fiatalok nyelvéről, mai nyelvi gondjainkról stb. Több helyen szerepelt — író-olvasó találkozó keretében — az író és az anyanyelv kérdése is. Tapasztalataim s másoktól való értesüléseim szerint a tanulók örömmel, érdeklődéssel és a legtöbb esetben igen aktív módon vettek részt ezeken a találkozókön. Több iskolában külön jutalomként jöhettek az előadásra a nyelvi dolgok iránt nagyobb érdeklődést mutató fiatalok. Kedves emlékként őrzöm az egyik szombathelyi szakközépiskola tanulóival való találkozását: egytől-egyik sötét ünnepi ruhában jelentek meg az előadáson, s az egész összejövetel ilyen ünnepi hangulatban zajlott le. A dolog lényegéhez tartozik: a magyartanár szerint a tanulók nem rábeszélésre, hanem saját elhatározásukból tisztelték így meg a magyar nyelv ünnepi hetét.

A magyar nyelv hetének népszerű iskolai rendezvényei közé tartozott és tartozik a nyelvi vetélkedő, a helyesírási, a kiejtési, ritkábban retorikai verseny is. Az esetek többségében a versenyek utolsó fázisa, döntője volt a nyelvi hét mutató eseménye.

Voltak előadások a pedagógusok részére is. Téma volt például a tanári beszéd kérdése, de szó volt az iskolai anyanyelvi nevelés módszeréről s az anyanyelvi nevelés többször is időszakosra vált megújításának, reformjának

terveiről, lehetőségeiről. A pedagógusoknak szervezett előadásokat az illetékes fórumok több helyen hivatalos továbbképző alkalmaknak nyilvánították (ismerték el), így elősegítették, hogy minél többen részt vehessenek ezeken a megbeszéléseken.

Ide tartozik még egy — jelentőség szempontjából egyáltalán nem utolsó — kör. A pedagógusokon és a tanulókon kívül — iskolai rendezvény keretében — találkozhattunk a szülőkkel, a szülői munkaközösségekkel is. Ebben a közösségben a fő téma természetesen az volt, milyen szerepe lehet a családnak az anyanyelvi nevelésben. Én is beszéltem több alkalommal, több helyen erről a kérdéstről. Őszintén megmondhatom — ott is megmondtam —: semmiféle csodamódszert nem tudok. Csak azt próbáltam több oldalról bemutatni, hogyan bővülnek a gyerekek az ismeretei, hogyan gazdagodik fokról fokra a világképe s ezzel együtt nyelvi világa. S hogy az anyanyelv megismerésének, pontos, jó használatának a legfőbb feltétele, a legcélravezetőbb módja az **á l l a n d ó g y a k o r l á s**. Már a csecsemőknek is beszélünk kell — sokat jelent neki az anya kedves hangja —, s azután sokat beszélgetni, mesélni; módot adni rá, hogy beszéljen, majd rászoktatni a jó olvasmányokra, bátorítani a kisebb majd nagyobb „szereplésre” . . .

A pedagógusok, a felsőbb osztályos tanulók, s az érdeklődő szülők közül kerül ki elsősorban az „anyanyelvi fórum”-ok hallgatósága, közönsége is. Nem is jó szó a „hallgatóság” mert ez a „fórum” a legtöbb esetben igen jó és élénk eszmecsere alkalma szokott lenni. Az előadói asztalnál ülő nyelvészek válszólnak az előre beadott vagy a találkozón feltett kérdésekre, megvitatják az időszerű nyelvhasználati, esetleg pedagógiai, módszertani kérdéseket.

9. Egy-egy különösen időszerű kérdés körül különösen élénk vita bontakozott ki. Ilyen volt például a helyesírási reform és az iskola kérdése. Vagy a magyar őstörténeti elméletekről tartott ankét. Emlékezetes az az összejövetelel is, amelyen — a Kossuth Klubban — Illyés Gyula részvételével a szépirodalom nyelvéről (az ízléstelenség, trágárság jelenlétéről) beszélünk. Az anyanyelvi fórumokat esetenként nyelvművelő folyóirataink ismertetésére, népszerűsítésére is felhasználtuk. A Magyar Nyelvőr megindításának századik esztendejében, 1972-ben több helyen is szerveztünk találkozót a lap szerkesztői és olvasói (vagy reménybeli olvasói) között. De kis folyóiratunknak, az Édes Anyanyelvünknek a szerkesztősége is tartott — több alkalommal is — ilyen nyilvános szerkesztőségi ülést.

Valamivel szűkebb körnek szóltak azok az előadások, amelyeket esetenként a nyelvi hét központi témájának alaposabb, elmélyültebb vizsgálatára szervezett **t u d o m á n y o s ü l é s s z a k o n** tartottunk.

Kevesebb alkalommal, mint az iskolák tanulóival, tanáraival, de rendszeresen találkoztunk a magyar nyelvi heteken az **i n t é z m é n y e k, ü z e m e k, g y á r a k** dolgozóival is. Az itteni összejövetelek témája részben megegyezett a másutt (pl. művelődési házakban), az úgynevezett „nagyközönség”-nek tartott előadásokéval, azaz beszélünk előttük anyanyelvünk életéről, jellegzetességeiről, továbbá a mai nyelvhasználat gondjairól, az élő nyelv szepőlőről, de sok esetben gyakorlati, a napi munkájukban közvetlenül használható segítséget vártak és kaptak tőlünk az egyes intézmények. Néhány példa: titkárnőképző-tanfolyam indult, folyt le vagy fejeződött be a megye székhelyén; helyesírási előadássorozatot tartottunk gépíróknak számára; tanácsai dolgozók, társadalmi szervezetek munkatársai előtt beszélünk arról,

milyen szerepe van a nyelvnek a közéleti, a politikai munkában; a bírósági dolgozókkal a jogi élet, a joggyakorlat nyelvi vonatkozású problémáit beszéljük meg. Ide tartozik annak a megemlézése is, hogy a magyar nyelv hetén rendszerint alkalmat kerestünk arra is, hogy egy-egy megyei lap szerkesztőségével összeüljünk a lap nyelvi arculatának megbeszélésére.

Hosszan lehetne még sorolni szakosztályainknak az anyanyelvi hetekhez közvetlenül vagy csak lazábban kapcsolódó tevékenységét. Veszprém megyei szervezetünk például így ír munkájukról: „Az irodalommal, esetleg zenével illusztrált műsorok, megemlékezések, a helyileg jelentős emléktáblák, síremlékek megkoszorúzása ünnepi alkalmakat tudott teremteni. A TIT megyei szervezete évenként vonzó formában juttatja el megyei íróink és nyelvészeink évfordulós naptárát az egyes helységek megbízottaihoz, pedagógusaihoz, művelődési házakhoz. Azzal a lehetőséggel is élünk, hogy emléktáblával nem jelölt jeleseink szülő vagy hajdani lakóházára jól szervezett előkészítéssel emléktáblát helyezünk el, és ezek gondozását átadjuk egy szervezett közösségi csoportnak (KISZ, Művelődési ház, párt, szakszervezet stb.). 1983-ban avattuk Nemesvámoson Somogyi Gedeon szülőházát. Ez irodalomtörténetünknek, lexikonainknak a korrekcióját is jelentette, mert teljesen téves adatokat közölnek.)”

10. Külön fejezetet érdemelne beszámolóinkban az a tény, hogy a magyar nyelv hetét időnként és helyenként az anyanyelvek hetévé tágitottuk. Hazánk nemzetiségi politikájának szellemében különféle rendezvényeket szerveztünk, alkalmakat teremtettünk arra, hogy a velünk élő nemzetiségi lakosság is ápolhassa a maga anyanyelvét, őrizhesse saját népi kultúráját. Az anyanyelvek hetének rendezvényei nyilvánvalóan biztatást is jelentettek például Békés vagy Baranya megye nem magyar anyanyelvű lakosainak, hogy megvan a lehetőségük arra, hogy vállalják önmaguk múltját, hagyományait. Jól tudjuk, hogy ebben a kérdésben nem elég a nemzetiségekre vonatkozó törvény: a többségi népek biztatni, segíteni is kell a kisebbséget, hogy a betűkből élet, az elvi lehetőségből valóság legyen.

A magyar nyelv hetein nemcsak előadások, találkozók, megbeszélések, ankétok voltak, hanem — szinte állandó jelleggel s több vagy kevesebb hevességgel — viták is. Nem a „grammatici certant” (különben félreértésen, téves értelmezésen alapuló) szállóige kétes igazságát példázva, hanem a dologtermészeténél fogva. Nyelvi, nyelvhasználati kérdésekben volt, ma is van s ezután is lesz vita.

Lesz, mert — nem vagyunk egyformák, s ennél fogva a nyelvi jelenségek megítélésében is különbség van köztünk. Nem azonosak a nyelvi (anyanyelvi) ismereteink, nem azonos a nyelvi ízlésünk. Örök vitaforrás fakad abból is, hogy nyelvünk — mint minden nyelv — kisebb vagy nagyobb mértékben, de folyton változik. Némely elemei elhalnak, kiesnek a használatból, másrészt meg szükségszerűen mindig keletkeznek új és új elemek. A nyelvnek ezt a mozgását, változását sem egyformán ítéljük meg: van, aki inkább a megszokotthoz, a régihez ragaszkodik s minden új jelenségben nyelvi romlást lát, más meg nagyobb érzékenységet mutat a változás, az új jelenségek iránt, vagy éppen minden változást, minden újat örömmel üdvözl. A mai nyelvművelő — én úgy látom — egyik szélsőséghez sem tartozik. Nem konzervatív (maradi, vaskalapos), mert nem ragaszkodik egyoldalúan a

régihez, elismeri a változás szükséges és esetenként hasznos voltát, de konzervatív (hagyományőrző) abban az értelemben, hogy őrizni akarja nyelvünk állandóságát s legjobb hagyományait. Nem liberális, mert nem üdvözöl, nem fogad el minden újat válogatás nélkül, de nyitott, megértő a nyelvi fejlődés, a nyelvet és az embert, világunkat gazdagító hasznos új jelenségek iránt; így nézve hát mégis „liberális”.

Ebből a magatartásból, szemléletből következik az is, hogy a mai nyelv-művelő számára nemcsak a jó és rossz, helyes és helytelen kategóriája létezik, hanem egyrészt elismeri, tudja, hogy ugyanazon funkcióban több azonos értékű nyelvi forma is élhet egymás mellett, továbbá hogy a megfelelő (helyes) nyelvi forma megválasztása nagy mértékben függ a beszédhelyzettől, a körülményektől; ki, kinek, milyen tárgyról, milyen alkalommal közül valamit. Ami az egyik esetben megfelelő lehet, a másik esetben alkalmatlannak minősül.

11. Az elmondottakból következik, hogy nyelv-művelésünk m ó d s z e r e is ehhez az oldottabb, differenciáltabb, kevésbé merev szemlélethez alkalmazkodik. A szigorú, kivétel nélküli szabályok, törvények megtanítása helyett vagy esetenként m e l l e t t a nyelv alaposabb, elmélyültebb megismertetése a cél, ismerjék meg minél többen és minél alaposabban nyelvünket, az emberi szellemnek ezt a csodálatos alkotását; ismerjék meg azért a szellemi örömet s gazdagodásért, amit ez az ismeret nyújt, s ismerjék meg azért, hogy pontosan, jól tudják használni; jó segítségük legyen az élet minden területén való forgolódásukban. De a nyelvi embernevelés okát, célját, tényezőit számba véve azt sem szabad elfelejtenünk, hogy nyelvünk nem pusztán gondolatközlő eszköz: összetartozásunk, magyarságunk legfőbb őrzője és szimbóluma is. Né-pünk, nagy közösségünk sorsának, küzdelmeinek tanúja, kísérője; egyéniségé-nek, önmagával való azonosságának őrzője és biztosítóka.

12. Két évtized eseményeinek, eredményeinek számbavétele, mérlege legalább egy villantásnyi előre tekintésre is ösztönöz, kötelez bennünket. Mit várhatunk az elkövetkező évektől?

A magyar nyelv hetének, heteinek története azt mutatja, hogy ennek az intézménynek legfőbb jellemzője az állandó megújulás, az új formák keresése, a tartalomban való szüntelen gazdagodás volt.

Bízunk, bízunk benne, hogy a megújulásra való törekvés nem torpan meg a jövőben sem. Intézményünk, mozgalmunk fel tudja frissíteni a munkatársi gárdát; felismeri a jelen (a mindenkori jelen) legidősebb nyelvi-nyelvhasználati kérdéseit, gondjait, s megtalálja ezekre a legmegfelelőbb válaszokat, megoldási formákat is. Ilyen módon ez a harmadik évtizedébe lépő vállalkozás az anyanyelvi ismeretterjesztésnek, nyelv-művelésünknek továbbra is igen fontos segítője, bázisa lehet.

Pontosabban: e g y i k bázisa.

A Népszabadságban néhány évvel ezelőtt ezt olvashattuk a magyar nyelv heteről: „... nyilvánvaló, hogy ez az intézmény csak egyik tagja, szótára a magyar nyelvről, a magyar nyelvért zengő sokoldalú kórusnak. Annak a kórusnak, amelyben szép összhangra jutnak a rádió és a televízió nyelvi műsorai, nyelvészeti folyóirataink; a győri Kazinczy-versenyek, az Édes anyanyelvünk vetélkedői Sátoraljaújhelyen vagy a határtalan nyelv-művelést vállaló anyanyelvi konferenciák.”

A Népszabadság felsorolását még alaposan bővíthetném a „szövetségek” számbavételekor. Elmondhatnám, hogy a rádió már az első időkben be-

kapcsolódott az anyanyelvi hetek programjába. 1969-ben például április huszonhetedike és május másodika között mintegy huszonöt alkalommal sugárzott nyelvi műsort. A műsorfüzetben jelezte is ezeknél a műsorszámoknál, hogy a magyar nyelv hete alkalmából kerültek adásra (vö. Nyr. 94: 369). Említhetném azután a Hazafias Népfrontot, illetőleg a Hazafias Népfront nyelvi bizottságának egyre szélesedő körű tevékenységét. Vagy a KISZ-nek az ifjúság anyanyelvi nevelése érdekében tervezett kezdeményezését.

A zászlóbontást, a mozgalom meghirdetését a mi mostani ünnepi össze-jövetelünkkel kapcsolták össze: ez is jele, mutatója együttműködésünknek, munkánk összehangolásának.

Végül: van-e, lesz-e eredménye, fogantja ennek a sokrétű, sokirányú munkának? Nehéz a kérdés, nem lehet rá egyszerűen igennel vagy nemmel válaszolni. Van, aki nyelvünk végromlásáról, végveszélyről beszél, van, aki bizakodással nézi a jelent és a jövőt. Én az utóbbiakhoz tartozom. Hiszem, hogy mindent összevetve valamelyes joggal idézhetem befejezésül az embernek, nyelv művészeknek, nyelv művelőknek is mindig példa Arany Jánost, s kívánom az utánunk jövőknek, hogy ők meg teljes joggal mondhassák majd: hajónk előre megy.

És vissza nem foly az időnek árja,
Előre duzzad feltarthatlanúl;
Csak szélein marad vesztég hinárja,
S partján a holt-víz hátra kanyarúl.
Bízvást! . . . mi benn vagyunk a fősodorban:
Veszhet közülünk még talán nem egy:
De szállva, ím, elsők között a sorban,
Vásznunk dagad, hajónk előre megy!

(Magányban)

Lőrincze Lajos

Számneveink

I. A számnevekkel foglalkozó nyelvészeti szakirodalom meglehetősen sovány. A nyelvtanok is kurta fejezetben tárgyalják őket, s a szótárakba sem férnek be olyan szavak, mint *hetvenhárom* vagy *négyszáztizennyolc*. Noha a számok sora a matematika tanítása szerint végtelen (erre is gondolnunk kell, amikor arra a gyakran feltett kérdésre próbálunk felelni, hogy „hány szó van a nyelvben”), a számrendszerrel együtt azonban a számnevek rendszere is szigorúan determinált, minden elemének megvan a változatlan helye, meglepetéseket nem tartogat, fejlődése lezárult. Kevés a valószínűsége, hogy a számnevek alkotás mechanikus szabályai megváltoznának, ezek mellőzésével új számnevek keletkezzenek, mások kikopnának a használatból, jelentésváltozások következnenek be, vagy a meglevő számnevek mellett szinonimák jelennének meg.

Vagy mégsem? A nyelvtörténet ismer kihalt számneveket (*monnó*, *tömény*). A *tizenkét* számnév bizonyos kapcsolatokban helyettesíthető (*egy*) *tucat*-tal, pl. *egy tucat* tojás, *egy tucat* zsebkendő, bár sohasem beszélhetünk

egy tucat hónapról vagy méterről. A szinonímia viszonyában állnak egymással a *zéró/zérus* és *nulla/null* alakpárok; a sportnyelvben használt *null* mellett a *semmi* is járja a tenisz eredményének számolásában (*tizenöt-semmi, harminc-semmi, negyven-semmi*); a *zéró*-val azonos eredetű *cifra* a számjegy jelentésében elavult. Jelentésváltozás van kialakulóban a *harmadfél, negyedfél* típusú számneveknél: újabban 'három és fél', 'négy és fél' értelemben is használatosak, bár a nyelvvelés ezt nem hagyja jóvá. Új számneveket is kaptunk a XVIII—XIX. században: a *millió*-t és többszöröseinek, illetve hatványainak neveit: *milliárd, billió, trillió* (ez a legnagyobb szám neve, ami az ÉrtSz.-ban és a KSz.-ban szerepel), *kvadrillió* (ez csak az Idegen szavak kéziszótárában található); a Révai-lexikon *billió* címszó alatt továbbiakat is felsorol: „*quintillió, sextillió, septillió, oktillió* stb.” A legnagyobb szám, amellyel Magyarországon találkozhattunk, a *kvintillió*: az 1945—46-i infláció utolsó napján 5 175 212 kvintillió pengő értékű adópengő volt forgalomban (vö. ÚMLex. *pengő* a.). A számnevek napi használatában megfigyelhetünk olyan újabb keletű, olykor vitatott helyességű jelenségeket, amelyek érdemessé teszik, hogy összefoglaljuk és szükség esetén kiegészítsük a számnevekkel kapcsolatos, a nyelvtan különböző fejezeteiben elszórt tudnivalókat.

2. A számnév szófaján belül két alosztályt szoktunk megkülönböztetni: a *határozott* és a *határozatlan* számneveket. A határozott számneveknek különleges státusuk van a nyelvben: leírásukra speciális jelrendszer szolgál, a számjegyek. A határozatlan számnevek tulajdonképpen mennyiségjelzői szerepű melléknevek vagy főnevek (*sok, kevés, számtalan — rengeteg, csomó, pár* stb.); a számnevek helyettesítésére szolgáló névmások közül a *néhány* alig különíthető el a határozatlan számnevektől. A határozatlan számneveket gyakran kíséri határozatlan névelő: *egy kevés, egy csomó; az egypár, egynéhány* kapcsolatoknak egybeírását követeli a helyesírási norma.

Annak a kritériuma, hogy mely mennyiségjelzői szerepű mellékneveket vagy főneveket tekinthetünk határozatlan számnévnek (is), a *-szor/-szer/-ször* multiplicativusi rag alkalmazhatósága lehet. Ez a rag csak számnevekhez és számnévi névmásokhoz járul, néhány elhanyagolható kivétellel, amilyen az *egyszer-másszor* határozószó analógiás utótagja meg az *először* mintájára keletkezett *utószor/utolszor*. Eszerint számnévnek tekinthető a *sok*-kal és a *kevés*-sel jelentéstanai korrelációban álló *elég* („Még várhat *elég*szor / Dalban vidulás”, Arany: Mindvégig), noha szótáraink nem minősítik annak, továbbá a *pár/egy-pár, számtalan, rengeteg, tömérdek*, de nem számnév a (*vmilyen*) *számú, mennyiségű*. A határesetek közül már felveheti a *-szor/-szer/-ször* ragot az (*egy*) *csomó*, esetleg az (*egy*) *sereg*, de pl. az (*egy*) *rakás, (egy) csepp* vagy az ifjúsági nyelvben feltűnő (*egy*) *rahedli* nem. A matematikában számokat helyettesítő betűk és formulák is számnévként ragozhatók: *ászor* bé, *bészer* á, *á négyzetszer* bé stb. Tompa József (Nyr. 100 [1978]: 131) Németh László regényszövegéből idézi ezt a képletet: „*tőkészer százalékszor* kamat”. Az *íksz* a matematikai szaknyelvből már átment a bizalmas társalgási nyelvbe: *íkszer* megmondtam. Érdekes viszont — és számomra érthetetlen —, hogy a kétségkívül határozatlan számnévnek minősülő *számos* nem veszi fel a *-szor* ragot.

2.1. A határozott és a határozatlan számnevek között *közbülső területek* is vannak. A MMNy. rámutat, hogy határozatlan mennyiséget megnevezhetünk tőszámnévvel (határozott számnévvel) is, mégpedig *a)*

ugyanannak a számnévnek a megismétlésével, pl. *száz meg száz*, b) különböző számnevek egymás mellé rendelésével, pl. *negyvenöt-ötven*, c) többes számú számnévvel: *százak*, *ezrek* (i. m. 41). Az a) és a c) lehetőség voltaképpen ugyanaz, s csak a *száz*, az *ezer*, a *millió* számnevekre áll, amelyek ismétlés nélkül és önmagukban is gyakran jelentenek határozatlan mennyiséget, 'sok'-at (pl. „*Száz vas-utat, ezeret!*” Petőfi: Vas-uton), sőt a *millió* további számnévi pontosítás nélkül mindig határozatlan értékű, nem beszélhetünk „*millió forint*”-ről, csak *egymillió*-ról. Elég gyakori határozatlan mennyiség jelölésére a *hetvenhét*, a *tucat* is. Csak határozatlan értékű a bizalmas beszélt nyelvi jelzős *kismillió* és a választékos írott nyelvi, tagadószós *nem egy*.

A határozott és határozatlan számnevek, illetőleg számnévi névmások gyakran kombinálódnak: ezeket „*f é l h a t á r o z o t t*” vagy „*f é l h a t á r o z a t l a n*” számneveknek is nevezhetnénk. Ilyenek: *sok száz*, *sok ezer*, *sok millió*, *több száz*, *több ezer*, *több millió*, *néhány száz*, *egy-két ezer*; számnévi névmással: „*érdekelte őket, [...] hogy a másikon hány ezer forintos ékszer van*” (az ELTE magyar nyelvi tanszékein készült beszélt nyelvi gyűjtemény* 2 : 95), „*egy barom, / abból a nem-tudom-hány / százból, / amiket apám gondozott*” (Tóth István verse, Új Írás 1981. 7: 85). A félhatározott vagy félhatározatlan számnevek másik típusa határozott számnévvel kezdődik és határozatlan számnévvel vagy határozatlan számnévi névmással végződik: „*Má jó tízegynéhány éve itt vagyok*” (G. Varga Györgyi: Szövegmutatványok Hatvan regionális köznyelvéből. Magyar csoportnyelvi dolgozatok 4. sz.** 269), „*huszon valahány éves embereknek*” (beszélt nyelvi gy. 2 : 98),*** „*[keresztünk] ötszáznyolcvan valamennyit, vagy ötszázkilencven valamennyit*” (uo. 71.) „*még ezerhatszáz valamennyibe épült ott is egy fa templom*” (uo. 38). A következő beszélt nyelvi példában a többszörös összetétel középső tagja határozatlan: „*kerestem valami ezer valahányszáz [...] márkát*” (uo. 75). Sem a MMNyR., sem a MMNy. nem tesz említést ezekről a különleges szerkezetű számnevekről, de az előbbi a számállapot-határozó ragját ezzel a Mesterházi Lajostól idézett példával szemlélteti: „*Kétszáznyolcvanegynéhányan dolgoztak [...] a pályaudvaron*” (1 : 576). Kivételes a határozatlan számnévi utótag Móra Ferencnél: „*huszonsok év óta*” (Daru utcától a Móra Ferenc utcáig. Szépirodalmi 1979. 356).

3. Funkció szerint vannak *tőszámnevek*, *sorszámnevek* és *törtszámnevek*. A sorszámnevek és a törtszámnevek lényegében azonosak, mégpedig nemcsak a magyarban, hanem számos más nyelvben is (lat. *tertia pars*, ang. *fifth part* stb.) s ez érdekesen tükrözi a matematikai gondolkodás fejlődését. A sorszámnévképző *-dik* változata újabb fejlemény; az *-ik* nélküli változat él a *-szor/-szer/-ször* rag előtt (*másodszor*, *harmadszor*), a *másodjára*, *harmadjára* határozószókból és bizonyos összetételi típusokban: *másodállás*, *ötödév(es)*, *harmadfok(ú)*, *hetediziglen*, *negyvenedmagával*, *harmadnap*, *másodosztály(ú)*, *tizedrangú*, *harmadrendű*, *másodsorban*, *másod-unokatestvér* stb. A *negyvenedmagával* típus jelentésében az újabb nyelvhasználat ugyanúgy bizonytalankodik, mint a *harmadfél* típusban. (Helyes

* A továbbiakban: beszélt nyelvi gy.

** A továbbiakban: Hatvan

*** Érdemes felhívni rá a figyelmet, hogy a *-valahány* utótag a *tizen-*, *huszon-* előtaghoz, az *-egyméhány* utótag a *tíz-*, *húsz-* előtaghoz kapcsolódik inkább.

értelme: a névmással jelölt személy a negyvenedik.) A számnév tőalakja a sor-számnévképző előtt a rövidebb változat: *harmadik, negyedik, hetedik, tizedik, huszadik, ezredik*. A *milliomodik* a *millió* régies *milliom* változatából van képezve; analógiásan lehet *billiomodik*, sőt újabban megjelent a *milliárdomodik* (helyesen: *milliárdodik*) is. Az ÉrtSz. még nem regisztrálja a *nulladik*-at; a KSz.-ba mint matematikai szakszó került be, de azóta már a köznyelvben is elterjedt, főleg az iskolai „nulladik órák” (a reggel 8 előtti tanítási órák) révén. Rendhagyó sorszámnev tartozik az *egy*-hez és a *két/kettő*-höz: *első*, ill. *második* (más nyelvekben is: lat. *primus, secundus*, or. *первый, второй*); az *első* nem is igazi számnév, mert multiplicatívusi alakját az *elsőször* helyettesíti. Csak összetételek utótagja az *-egyedik* és *-kettedik*.

Sorszámnevi alakot lehet képezni a számnévi névmásokból: *hányadik?* (a beszélt nyelvben gyakran rövidült többeli magánhangzóval: *hanyadik*), *ahányadik*, *akárhányadik*, *valahányadik*, *sehányadik*, *annyiadik*, *ennyiadik*. Nincs azonban *néhányadik* (csak *néhányadmagával*), mert a *néhány* inkább határozatlan számnév, mint számnévi névmás, határozatlan számnevekből pedig csak kivételesen képezünk sorszámnevet. A főnevesült *sokadiká*-t (‘hónap vége, amikor már fogytán van a hó elején kapott fizetés’) Móricz Zsigmondtól idézi a TESz. és megemlíti a MMNyR. is (1 : 237). Melléknévi, azaz szorosabban véve sorszámnevi használata napjainkban kezd mindennaposná válni: „*sokad-szor* tért ki a *sokadik* dicséret elől” (Király Zsuzsa fordítása oroszról, Nagyvilág 1985. 11 : 1694): „az afrikai éhínség *sokadik* áldozata” (sajtófotó aláírása, Népszabadság, 1985. szeptember 21.). Ezenkívül csak az *ikszedik* használatos mint határozatlan sorszámnev; értelmező szótárainkban is megtalálható. Analógiás, egyszeri képzés a tízéves unokámtól hallott „*páradik* utca”; *-ik* nélküli változat Szász Imre „Ménesi út” című könyvében: „*többedéves* régi kollégisták” (Magvető 1985. 74).

A törtszámnevek rendszere párhuzamos a sorszámnevekével (*harmadik*: *harmad*, *tizedik*: *tized*), csak a *második*-nak nem *másod* a megfelelője (ez mását jelent, l. alább a 4.2. pontban), hanem (*egy*)*ketted* vagy *fél*. A *fél* jelentése törtszámnevi, de képzőtlen alakja inkább a tőszámnevek közé illeszkedik. Számnév voltának bizonyossága a multiplicatívusi (*két és*) *félszer* alak megléte. A *másfél* jelentéssűrítő összetétel előtagja egy sorszámnevi értékben használt névmás, a *másod(ik)* töve. A *harmadfél*, *negyedfél* típus „beugrató” szerkezetű; törtszámnevek, de tőszámnevi alakú utótagjuk, a *fél* teszi őket azzá, előtagjuk pedig törtszámnevi alakú, de funkcióját tekintve sorszámnev (‘a harmadiknak, a negyediknek a fele’).

3.1. Az utóbbi példák is mutatják, hogy a tőszámnév, a sorszámnév és a törtszámnév funkciókeveredése korántsem új jelenség. Az évszámoknak tőszámnévvel való kifejezésére már a kódexekből és a XVI. századi irodalomból több példát idéz Meskó Lajos (Tőszámnév — sorszámnév. MNy. 34 [1938.]: 335) és Dénes Szilárd (Érdekes jelenségek a számnevek használatában. Nyr. 77 [1953.]: 336): „Irnak vr zvljetety vtan *hat zaz es evt* eztendevben” (CornK. 193 b), „Ez eneket *ezer evt zaz tyzen evt* eztendewben Zabatkay Myhaly zerze” (Cantio Petri Berizlo. RMKT. I. 487) stb. Az évszámot és a (jóval újabban szokásba jött) házszámot kifejező tőszámnevet (Rákóczi út *három*) már szentesítette a nyelvszokás. Kissé pongyolának minősül a hónap napjának tőszámnévvel való jelölése a főnevesült sorszámnev birtokos személyragos alakja helyett (március *tíz* március *tizedike* helyett, vö. Nyelvművelő kézikönyv 2: 664), noha ilyen alak sze-

repel egy híres Babits-vers címében is: „Május huszonhárom Rákospalotán”. Figyelemre méltó, hogy a dátumként használt tőszámnev nem tűri a „mikor?” kérdésre felelő *-n* ragot: „március tizedikén” helyett nem mondhatjuk, hogy „március *tizen”. A többi ragos alak közönséges a beszélt nyelvben: *március tiztől húszig*; *március tízre* elkészül; *március tízzel* végződik; *március tíznél* később; *március tízben* állapotunk meg stb. Az írás ilyenkor csaknem mindig számjegyeket használ; ezért problematikus az úgynevezett dátumnevek (*Május 1. út, Április 4. Gépgyár*) hangzó alakja.

Tulajdonképpen sorszámnévi értékűek az órákat jelölő tőszámnevek is. A *negyed nyolc, fél nyolc, háromnegyed nyolc* kifejezések a számtani logikával ellenkezőleg nem kettőt, négyet, hatot jelentenek, hanem azt, hogy az éjfél-től vagy déltől számított nyolcadik órának a negyede, fele, háromnegyede telt el. Az óramegjelölés sorszámnévi értékére utal halványan némely régi órának a római számjegyes számlapja; római számokkal ugyanis általában sorszámneveket szoktunk írni (évszázadok, hónapok, kerületek, emeletek, uralkodók stb. sorszámát).

Leginkább bántja nyelvérzékünket az *öt kerület* típus, amely ellen a nyelv művelők szüntelenül hadakoznak. Érdemes eltűnődni, miért éppen a kerületek jelölésére terjedt el ez a számnévhasználat és miért nem mondjuk a XIX. századot „tizenkilenc század”-nak, IV. Béla királyt „négy Béla”-nak (pedig a franciák így mondják: *Henri quatre, Louis quatorze*). Talán azért, mert a kerületek sorszámozása nem olyan ésszerű, mint az időben egymást követő évszázadoké, egy hivatali vagy szállodai folyosón egymás mellett sorakozó szobáké? Budapesten a X. és a XI., a XII. és a XIII. kerület jó nagy távolságra van egymástól, s a peremvárosok és -községek csatlakoztatásakor, 1950-ben Újpestből önkényesen csináltak IV. kerületet, hogy ez a munkásvárosrész örökölje az V. kerületbe beolvasztott „úri” Belváros rangját. Logikusabb lett volna a kerületeket a tőszámnevek *-s* képzős származékaiival (*egyed, kettes* stb.) jelölni, mint a villamosokat és autóbuszokat; de hát más nyelvek is sorszámneveket használnak. Más kérdés, hogy miért tartjuk az *öt kerület* típust annyira üldözendőnek, mikor pedig az évszám és dátum jelölésére elfogadjuk a tőszámnevet. A szokásos válasz, hogy félreértésre ad alkalmat, nem kielégítő, hiszen minden poliszémiában benne rejlik a félreértés lehetősége, de a nyelvnek, illetve a kommunikációs helyzetnek megvannak az eszközei a félreértés kiküszöbölésére. Magam inkább azt érzem zavarónak, hogy a sorszámnévi értékű tőszámnev itt jelzőként áll, melléknévi természetű, míg az évszám-, házszám- és dátumjelölő tőszámnevek magukba szívták az 'év', a 'számú ház', a 'hó napja' jelentéstartalmát és főnévként önállósultak.

Nem akarom rehabilitálni az *öt kerület* típust, de úgy vélem, ez az elszigetelt használat nem fenyeget azzal, hogy a tőszámnevek kiszorítják a sorszámneveket. A kerületeken kívül csupán az osztályok jelölésére használja az iskolai szakzsargon; pedagógusoktól jegyezték fel a következő szövegeket: „*étytől vittük négyig* | tehát *éty kettő három négy* és minden tantárgyat | *éty tanított*” (Hatvan 209), „*osztatlan osztájba a kettő négyet tanítottam*” (uo. 211) „*a bónumi iskola [. . .] ety tanerős volt* | *egy, egy alsó* | *egy-négy* osztáj járt ot mindig” (Zilahi Lajos: Regionális köznyelvi szövegek Orosházáról. Magyar csoportnyelvi dolgozatok 9. sz.* 30). Különösen gyakran hallható a párhuza-

* A továbbiakban: Orosháza

mos osztályok betűjelzésével kiegészítve: az *öt á*, az *öt bé* osztály; az *öt cébe* jár stb.

Tőszámnév használatos még némelykor az ajtószám, szobaszám jelölésére; Hartay Sándor idézi (Számneveink használatához. Nyr. 79 [1955.]: 417) Ady verséből párizsi hotelszobájának megjelölését: „*Harminchat* szám, harmadik emelet”. Dénes Szilárd idézett cikkében szól róla, hogy a hivatalnoknyelvben gyakran tőszámnévvel nevezik meg a törvénycikkeket (*hatvannyolc harmincnyolc* = 'az 1868. évi XXXVIII. tc.') és a fizetési osztályokat („Végre bekerültem a *nyolc*-ba”). Hasonlót hallottam 1985. december 29-én a televízió „A Hét” című műsorában: egy nyilatkozó egy rendelkezésnek „*öt-egy-hat pontjára*”-ra hivatkozott. Szabó Magda regénycíme: „*Mózes egy, huszonkettő*” arra vall, hogy a bibliaolvasók táborában szokásos a bibliai könyvek és fejezeteik ilyen megjelölése.

A sorszámnévi értékű tőszámnévnek még egy, szintén gyakran kifogásolt használatát kell említeni: az inkább megkülönböztető szerepű, mint sorrendet kifejező *Takács kettő*, *Dunai három* típust, amelyben a számnév ráadásul még szokatlan helyen is áll, a jelzett szó után. 1985-ben megnyílt Budapesten a *Ferihegy kettő* repülőtér; ez az elnevezés szükségképpen létrehozta a rossz hangzású *Ferihegy egy*-et. Ez a megjelölésmód behatolt a népi helynévadásba is; a Tolna megyei Simontornyan pl. van *Irény-egy*, *Irény-kettő*, *Irény-három*, *Irény-négy*, Varsádon *Szerü-egy*, *-kettő*, *-három*, *-négy*; másutt az *első*, *második* stb., ill. az *egyes*, *kettes* stb. elemeket használják ugyanígy (pl. Gyöng: *Szabad-föld-első*, *-második* stb. Pálfa: *Zsombék-egyes*, *-kettes*, vö. Tolna megye földrajzi nevei. Akadémiai Kiadó, 1981.). A sportnyelvben rangsoroló értékű az *enbé egy*, *enbé kettő* (= NB I., II. = a nemzeti bajnokság első, ill. második osztálya), *Szpártákusz egy*, *Szpártákusz kettő* (= a Spartacus sportklub első, ill. második csapata). Újabban hallható foglalkozásnévvel kapcsolatban is: „most van úgynevezett *főorvos kettő*. Téhát van *egy osztályvezető főorvos* [. . .] de mellette *egy vaty tőp főorvos kettő*” (Hatvan 207), „[a sportegyesületnek] intézője *kettő* is van, *egy intéző egy*, meg *egy intéző kettő*, [. . .] tehát egy ilyen intézőhelyettesszerű” (beszélt nyelvi gy. 1: 144).

3.2. A törtszámnévnek a sorszámnévvel való érintkezésére érdekes példát olvashatunk Veres Péternél, aki nyilvánvalóan a századforduló beszélt nyelvéről merítette: „aratni nemcsak *tizedik* vagy *tizenkettedik* részért lehet, mint azelőtt, hanem *tizennygyedik*, sőt *tizenötödik* részért is” (Három nemzedék: Szolgátság. Szépirodalmi 1951. 37—8). A kifejezés azt szemlélteti, hogy az aratórészt nem papíron, az osztás műveletét alkalmazva számították ki, hanem úgy, hogy a learatott gabona kepéiből minden tizedik, tizenkettedik stb. jutott az aratóknak. Ugyanebben a szövegrészben olvashatjuk a *kétötöd* törtszámnévnek — amely a számtanban kevéssé járatos parasztemberek számára szokatlan lehetett — ilyen helyettesítését: „szénát nemcsak felébe vagy harmadába, hanem *ötből-kettőért* is lehet vágni”; a szemlélet hasonló.

3.3. Az iménti példában a törtszámnévet tőszámnévek kapcsolata helyettesítette, de ismerünk tőszámnévi értékű törtszámnéveket is: az *egyketted*, *kétharmad*, *háromnegyed*, *négyötöd* iskolai érdemjegyeket, amelyek az egyes és kettes, a kettes és hármas stb. közé eső értékeket jelölik. Eredetük valószínűleg írásképi (1/2, 2/3 stb.) Karinthy Frigyes „Tanár úr kérem”-jében, a korabeli iskolai beszélt nyelvben az „*egyfeles dolgozat*” minősítése logikusabb: 'egy és feles'. Hallottam már a fényképezőgép blendéjének 5,6 jelzésű beállítását is *öthatod*-nak mondani a hosszadalmas *öt egész hatized* helyett.

4. Minden számnév és számnévi névmás lehet melléknévi vagy főnévi természetű. Nem kivétel a *két/kettő* alakpár sem. A jellegzetesen melléknévi *két* változat főnévként viselkedik, amikor névutók kapcsolódnak hozzá: *kétfelé, kétfelől*. A *kettő* változat melléknévi, azaz jelzői használatát a nyelvújítás egyhangúlag elítéli; csak olyankor tűri meg, amikor a *hét*-tel való összetévesztés lehetőségét kell elkerülni. Csakhogy ez a veszély egyre szélesebb körre terjed az óhatatlan hangtorzítással járó gépi beszéd (telefon, rádió, televízió, hangosbemondó stb.) térhódítása révén; ráadásul még — fatális véletlen — a *két*-nek meg a *hét*-nek az írott, sőt a nyomtatott alakja is hasonló, ami visszaélésekre ad alkalmat. Bele kell hát törődnünk a *kettő* jelzői használatának terjedésébe. Végeredményben a *két/kettő* viszony olyaféle, mint a *kis/kicsi* — a Nyelvújító kézikönyv (1 : 1213) utal is erre a hasonlóságra —, a *kicsi* jelzői használatát pedig nem kifogásolja senki.

4.1. A főnévi tőszámnév első jelentése maga a számfogalom: „három meg négy az hét”, „a lakosság száma meghaladja az ötvenezret” stb. Különböző alkalmilag vagy rendszeresen helyettesít valamely főnevet, amelynek az adott szám lenne a jelzője: 'x számú személy, dolog, mozzanat': „tizenötöt vettek fel az üzembe”, „kettő közül választhatsz”, „háromat tapsol” stb. Típusjelentések: a pénzösszeg (havi kétszáz), az életkor (betöltötte a hatvanat); pongyolább, inkább beszélt nyelvi használatban 'x kilométer sebesség' (*nyolcvannal* hajt), 'x fok hőmérséklet' (*harminckilenc* fölött van a láza), bizonyos beszédhelyzetekben 'x százalékos munkateljesítmény' (*száztizenötöt* teljesít), 'x méteres távú gyorsasági verseny' (*ezerötszázon* indul). A főnévi tőszámnév jellegzetes használata, amikor sorszámnévi jelzős szerkezetet helyettesít: ilyenek az évszámok, a házszámok, a hónap napjának és az órák jelölései, amelyekről a 3.1. pontban volt szó. Sajátságos, hogy az egész órákat jelzős szerkezettel és főnévi számnévvvel egyaránt jelölhetjük (*nyolc órák* vagy *nyolckor* — az előbbi a szabatosabb, választékosabb), de a tört órákat általában csak a megfelelő jelzővel ellátott főnévi jelzővel (*negyed nyolc, fél nyolc*, nem „negyed nyolc óra”; a hivatalos óramegjelölés „hét, ill. tizenkilenc óra tizenöt perc” stb.)

Egy-egy tőszámnévnek állandósult főnévi jelentése van, pl. *hét* 'hét napi időtartam' (ez már jóformán el is szakadt a számnévi alapjelentéstől), *tizenegy* 'futballcsapat' (vö. Moldova György szatirikus novellájának címével: „A verhetetlen *tizenegy*”), *huszonegy* 'ilyen jelű kártya a tarokkban', továbbá nevezetes évszámok: *negyvennyolc, hatvanhét, tizenkilenc, negyvennégy* stb. (Az ezres és a százazas megnevezésének elmaradásáról a 6.3. pontban lesz szó.)

4.2. A főnévi sorszámnév mindig ráértékes, minthogy sorszámnévi számfogalom nincs. „Első a kötelesség”, vagyis 'első dolog'; „a nevető *harmadik*”, azaz 'harmadik személy'; „*másodikat* csengetnek”, 'második mozzanatként, második alkalommal csengetnek'. Típusjelentései: 'iskolai osztály' (*hetedikbe* jár); 'versenyben helyezést elért személy' (ill. lőversenyről szólván ló: orrhosszal *harmadik*), alkalmilag 'emelet' (az *ötödiken* lakik); a matematikában '(köbnél magasabb) hatvány' (tíz a *hatodikon*); 3. személyű birtokos személyranggal pedig 'a hónap vmely napja' (július *nyolcadika*).

A sorszámnév *-ik* nélküli változata a zenei szaknyelvben a hangközök *szekund, terc, kvart, kvint, szext, szeptim, oktáv* elnevezésének magyar megfelelője: *másod, harmad* stb. *nyolcad-ig*. 3. személyű birtokos személyranggal és a *-ra* határozóval egy sajátos határozófajta alkot: *másodjára, harmadjára* —

több talán nincs is. Egy beszélt nyelvi szövegben ez a határozó együtt jelentkezik szintaktikai szinonimáival: „ő egy közgazdasági szakközépiskolába jelentkezett *másodjára*, *másodikként* ezt jelölte meg és oda ment el *előszörre* felvételizni” (beszélt nyelvi gy. 2 : 148).

4.3. A főnévi törtszámnevek jelölhetnek számfogalmat (nulla egész *háromtized*, *negyvenöt század*), ráértéssel pedig 'hányad rész'-t (a lakosság *egynegyede*, a terület *kétharmada*). A *negyed*, *nyolcad*, *tizenhatod*, *harmincketted* zenei hangok időtartamának jelölői. Alkalmi törtszámnév irodalmi példája: „Vagyok /rész: / *tizenötmilliomodja* / egy tábla taposott lenvetésnek” (Kiss Benedek verse, Szép versek 1983. 254). Főnéviek az iskolai osztályzatot jelölő ál-törtszámnevek is (*háromnegyedre* felelt).

5.1. A számnevek ragozása nem egészen egyezik meg a többi névszó ragozásával. Van egy speciálisan számnévi rag, a *-szor/-szer/-ször*, bizonyos ragos és jeles alakok jelentése pedig egy kissé eltér az ugyanazzal a raggal, illetőleg jellel ellátott főnevektől és mellénevektől. A *-szor/-szer/-ször* toldalék átmenet a rag és a képző között (vö. MMNyR. 1: 533); képzőszerű természetére vall, hogy további képzők csatlakozhatnak hozzá: *háromszor-i*, *háromszor-os*, *háromszor-oz* (vö. MMNyR. 1: 302; 1: 417–418. lapján a MMNyR. *-szori/-szeri/-szöri* és *-szoros/-szeres/-szörös* melléknévképzőket tárgyal, de *-szoroz/-szerez/-szöröz* igeképzőt nem regisztrál. A MMNy. is megemlíti a fentebbi „ritkább képzőket” a névszóképzők között [147], bár előbb kijelenti: „mi ezeket elemezhető és a szabályostól eltérő sorrendet mutató szóelemcsoportoknak tartjuk” [90], azzal kapcsolatban, hogy a *-szor/-szer/-ször* ragos számnevekből igéket és névszókat lehet képezni). Még inkább felteszi a rag eredeti funkciójának elhomályosulását, a ragos szó új szóvá alakulását (vö. MMNyR. 1: 203) az a tény, hogy a *-szor/-szer/-ször* ragos számnév további ragot is felvehet: *másodszorra*, *harmadszorra* stb. Az *először*, *másodszor*, *harmadszor* valóban tekinthető állandósult határozószónak, de létrejöhetnek ilyen egyedi szóalakok is: „százszor is megpróbálom, hátha *százegyedszerre* sikerül”. A *-szor/-szer/-ször* rag egyaránt járulhat határozózt, határozatlan és félhatározott számnévhez (*huszonnyaltszor*, *rengetegszer*, *tízegynéhányszor*), számnévi névmáshoz (*bármennyiszer*), tőszámnévhez, sorszámnévhez és törtszámnévhez (*másfélszer*, *kéttizedszer*, a sorszámnévnek és sorszámnévi névmásnak rendszerint *-ik* nélküli alakjához: *tizedszer*, *hányadszor* — de vö. „Az idén már *negyvenedikszer* /Éré meg a krumplikapálást”, Petőfi: A helység kalapácsa). Előtte a számnév szótári tőalakja áll (*hétszer*, *ezerszer*), még a tővégi időtartamot változtató magánhangzós végű tőtípus esetében is: *nullaszor*. (Ezért furcsa a Németh Lászlótól idézett *tőkészer*.) A *két/kettő* alakpárnak melléknévi *két* tagja veszi fel a *-szer* ragot.

5.2. A mellénevekhez járuló modalsi-essivusi *-n* rag (*drágá-n*, *olcsó-n*) a számnevekből számállapot-határozót alkot. Az ezzel kapcsolatos tudnivalókat és megfigyeléseket legutóbb Tompa József foglalta össze (*Öten* típusú számnévi alakulataink mai használata. Nyr. 100 [1978.]: 129–36), aki a számnevek más speciális kérdéseivel is behatóan foglalkozott. Ez a toldalék határozott, határozatlan és félhatározott tőszámnevekhez, valamint tőszámnévi névmásokhoz járul (*öten*, *sokan*, *több százan*, *akárhányan*); törtszámnévhez kapcsolódva egyetlen tréfás használatú adatot talált Tompa József, Petőfi egy leveléből: *harmadfelen*, azaz ketten, akik közül az egyik várandós anya. Az *-n* ragos számállapot-határozó legfontosabb jellegzetessége, hogy csak személyekre, esetleg megszemélyesített dolgokra vonatkozhat (vö. MMNy. 42,

308), állatokkal, tárgyakkal kapcsolatos használata szórványos és szokatlan (vö. Tompa i. m. 133). Mondattani viselkedéséről, az értelmezővel és az alanyal rokon szerepéről (mi *kettőn*; *hányan* vagytok?) sokat írtak (vö. Tompa i. m. 134). Alaktani tekintetben az *-n* rag a többalakú tövek rövidebb változatához járul (*hárman*, *ezren*, *heten*, *kevesen*, a bizalmas élőnyelvben *hányan?*), ritka kivételektől eltekintve nyílt kötőhangzóval. A *két/kettő* alakpárnak *kettő* tagja kap *-n* ragot: *kettőn*, s ez arra vall, hogy főnévi paradigmasorba tartozik. A Petőfi-Szótár a számnevek *-n* és *-szor/-szer/-ször* ragos alakjait úgynevezett alcímszóként kezeli (akárcsak a melléknevek *-n*, *-ul/-ül*, *-lag/-leg* modalsági ragos alakjait), s ezek közül a *-szor/-szer/-ször* ragos a melléknévi, az *-n* ragos a főnévi használathoz kapcsolódik.

5.3. A számnevek többes számáról ugyancsak Tompa József tett közzé több tanulmányt (Két morfémánk mai stílusértékének keletkezéséhez. MNy. 78 [1982.]: 8–14; Ady *hatok* szava. MNy. [1983.]: 197–8; Egy(ek) vagyunk. MNy. 79 [1983.]: 451–5). Valódi többes száma csak a tíz hatványainak van: a *százak*, *ezrek*, *tízezrek*, *milliók* jelentése valóban 'több száz', 'több ezer stb. valami', mégpedig ember vagy pénzegység: „E terv [. . .] már *ezrek* életébe / Került”, Petőfi: Az apostol (törölt variáns: *százak*), „*milliárdokba* kerül” stb. Az 'évszázadok', 'évezredek' jelentésű *százak*, *ezrek*, amelyekre Tompa a XIX. század első évtizedeiből idéz példákat (MNy. 78: 10), már elavult használat. A partitívusi értékű birtokos személyragos alakok viszont a birtokos jelzővel megnevezett bármely dologra vonatkozhatnak: fák *százai*, téglák *ezrei*; ilyen szerkezetben előfordulhat nem kerek — pontosabban: nem tízes számrendszerben kerek — szám is: „Remek példák *tucatjait* idézhetnők” (Lőrinczy Huba, Új Írás 1981. 8: 81). Mindezek a többes számú számnevek határozatlan nagyobb mennyiséget jelölnek.

Tompa József érdeklődését azonban nem ez a banális jelenség keltette fel, hanem „a határozott tőszámnevek *-k* többesjeles alakjának XIX—XX. században terjedő, meghatározott kisebb, jobbra szervezett embercsoportokat megnevező s a tulajdonnevek felé közeledő használata” (MNy. 79: 451), amelyre példái: a *Nyolcak* (*csoportja*) '1911-ben alakult magyar avantgardista festőcsoport', a *Tízek Tanácsa* 'a régi velencei köztársaság kormányzótestülete', a *Tízek Társasága* 'a Petőfi által a kiadók és szerkesztők egyeduralma ellen szervezett írócsoport', az *Ötök* 'orosz zeneszerzők csoportja', a *Hatok* 'francia zeneszerzők csoportja', a kínai *Négyek bandája* és még néhány, többé-kevésbé alkalminak látszó sajtónyelvi adat (MNy. 78: 11–3). Hadd egészítsem ki egy-két további példával: „Kacsó Sándor [. . .] 1923-ban [. . .] adta közre a »*Tizenegyek*« antológiáját (Versek, elbeszélések, tanulmányok tizenegy fiatal erdélyi írótól)” (Pomogáts Béla, Új Írás 1981. 7: 110); „nemzedékem [. . .] annyi tehetséggel indult (hogy volt idő, amikor már csak számmal jelöltük őket, *heteknek*, *kilenceknek* — már csak ez 16! — nevezve őket)” (Kabdebó Lóránt, uo. 12: 116). A Népszabadság 1985. ápr. 1. számában *Tizenkettek* cím alatt ezt olvashattuk: „A közöspiaci államfők hét végi csúcstalálkozója végül is áldását adta Spanyolországnak és Portugáliának az EGK-hoz való csatlakozásához. [. . .] a *tízek tizenkettek* lettek.” (Tompa példái között 1977-i kelettel még a „közös piaci *kilencek*” szerepel.) Az utóbbi idézetben figyelmet érdemel a *-kette-k* tőalak; *tizenkettők* is elképzelhető lenne.

Ebben a sajátos használatban a többesjelnek nincs grammatikai funkciója. A *Nyolcak*, a *Tízek*, a *Négyek* nem többször nyolc, tíz, négy, hanem mindössze nyolc, tíz, négy személy. „Áltöbbes szám” ez (idegen szóval impozánsab-

ban hangzik: „pseudopluralis”), amelyben a többesjel azt fejezi ki, hogy csoportot alkotó személyekről, illetve a legutóbbi évtizedek politikai sajtónyelvében államokról van szó. Meg kell még jegyezni, hogy némely határozatlan számnevünknek szintén van „pseudopluralis”-a: *sokak, kevesek, többek*; minden különleges stílusérték híján levő, közönséges jelenségek, még hozzá elég régiek. Az ismert bibliai szállóige így olvasható a Münchener Kódexben: „*sokac vadnac huiatalosoc de këuësec valasztottac*” (25 vb., Máté XX, 16).

Az „*egyek vagyunk*” problémája csak látszólag tartozik ide. Ez valódi többes szám, több személyre vonatkozik, de az *egy* benne nem számnév, hanem ugyanaz, azonos, egységet alkotó jelentésű melléknév.

5.4. A tószámnevek birtokos személyragos alakja nem birtokviszonyt fejez ki, mint a sorszámneveké (augusztus *huszadika*) meg a törtszámneveké (az összeg *egyharmada*), hanem partitívusi értelmű: „a szemek kergetőztek, mint négy eleven egerke; *ketteje* — Nellié — megültek a megtelt üvegeken” (Babits: Halálfiái 1: 61). Ilyen a már tárgyalt „fák száza”, „tégglák ezrei”, „példák *tucatjai*” típus is. A személyekre vonatkozó *kettőnk, kettőtök, kettejük/kettőjük* stb. alakok személyes névmási mellékértelműek (vö. MMNyR. 1: 535); úgy is mondhatnánk, a (*mi*) *ketten* típus értelmezővel és alannyal rokon állapothatározójának ragozható nyelvtani szinonimái: „*negyünké* a kocsi a családban” (Hatvan 162), „*hetünket* hejesztek [...] oda” (uo. 209), „szükségem vót nekem is [...] mind a *kettőnkre*” (uo. 277). Az előbb idézett „*tizenketek*” tőalakjával ellentétben a *kettő* ő-je olyan erős ebben a típusban, hogy nemcsak a szabályos *kettejük* mellett terjeszkedik a *kettőjük* (anyaggyűjtésben 5 *kettőjük* és 2 *kettejük* alak van), hanem analógiásan behatol más számnevekbe (*negyőnk, négyőtök, négyőjük*; hangrendi párjával: *hármőnk, hármőjük, hármőtök*), sőt névmásokba is (*egyikőnk, mindőtök* stb., vö. MMNyR. i. h. és 1: 466).

Elvértve fordul elő határozatlan számnevek birtokos személyragos alakja, amely szintén partitívusi értelmű: „hegedűk *soka* rí ma” (Tóth Árpád: Rímes, furcsa játék), „Kevés örömünk telik a gyermektörténetek *néhányában*” (Lőrinczy Huba, Új Írás 1981. 8: 80). Gyakoribbnak tűnik személyekre vonatkoztatva: „*sokunk* véleménye szerint”, „minket jó *párunkot* Székesfehérvárra hejesztek” (Hatvan 272).

5.5. F o k o z n i csak a *sok* és *kevés* határozatlan számnevet meg az *első* sorszámnevet lehet. Csak a *kevés*-nek van szabályos közép- és felsőfoka: *kevesebb, legkevesebb*; a *sok*-é kiegészüléssel: *több, legtöbb* — Ady költői nyelvben előfordul az analógiás *sokabb* is (idézi a MMNyR. 1: 529). Az *első* fokozása a *-sól/-ső* képzős melléknévek mintáját követi: felsőfoka *-bb* jel nélkül *legelső*, és tulajdonképpen nyomósító értelmű (pl. a *legelső* szerelem). Az *elsőbb* középfok nem a sorszámnevi, hanem a melléknévi 'elől levő, elülső' jelentéshez tartozik (az ÉrtSz. példája: „A nádor, az érsek *elsőbb* helyen ültek”, Arany). A *több-kevesebb* nem a **sok-kevés* középfoka, hanem önálló határozatlan számnév. Sajátos szerkezetére a következő pontban térek ki.

6. A l a k s z e r k e z e t ü k e t tekintve a számnevek lehetnek egyszerűek (*nulla, egy, tíz, húsz, száz* stb.), képzettek (*harminc, negyven, hatodik, kilenced* stb.), összetettek (*tizennyolc, harmincöt, kétszázötvennégy* stb.), többbeleműek (*nyolc-tíz, hét ötven, négy egész háromtized*) és rövidítettek (*ezeröt 'ezeröttszáz'* stb.).

6.1. A képzett számnevek egy része nem aktív képzővel (*harminc, negyven, hatvan* stb.), más része aktív képzővel alakul (a sorszámne-

vek és a törtszámnevek). Az összetett számnevek a szóösszetétel különböző fajtáit képviselik. A *kétszáz, ötezer, háromnegyed* típus jelzős összetétel; a *mindkettő, mindhárom* is az. A *tizenöt, huszonegy* típus jelölt határozós összetétel. A *másfél, harmadfél* jelöletlen birtokos összetétel: 'a másodiknak, a harmadiknak a fele'. A *harmincöt, százhusz* típus mellérendelő összetétel, amelynek tagjai kapcsolatos viszonyban vannak: 'harminc és öt', 'száz és husz'. Nagyobb számok nevében ezek az összetételfajták kombinálódhatnak (pl. *ezerkilencszázhuszonhat*). Mellérendelő összetétel, tagjai között választó viszonyral a határozatlan számnévi értékű *egy-két* és *több-kevesebb*. Kettőztetéses mellérendelő összetétel a disztributív *egy-egy, két-két* stb., valamint a fokozó értelmű *sok-sok*.

6.2. A *többelemű számnevek* két (esetleg több) számnévnek laza mellérendelő vagy alárendelő kapcsolatai. Alárendelő — formailag jelzős, tartalmilag birtokos — szerkezetűek a *negyed öt, fél öt, háromnegyed öt* típusú óramegjelölések. A mellérendelő szerkezetű *többelemű számneveknek* több típusát különböztethetjük meg.

Kapcsolatos viszony van az ilyen szerkezetek tagjai között: az eredmény *három-kettő; ezernyolcszáznegyvennyolc-negyvenkilenc*, Fő utca *hat-nyolc*; az *ötödik-hatodik* osztály; a *tizenhetedik-tizennyolcadik* század. Pontosított mennyiséget fejez ki az egésznek és a résznek kapcsolatos megnevezése, amelyben kötőszó is szokott lenni: *öt és fél* kiló; *egy és háromnegyed* óra. Pontos mértéket, pénzösszeget, időtartamot, időpontot ráértéses kapcsolatokkal is kifejezhetünk, pl. *egy nyolcvan* a magassága (ehelyett: „egy méter [és] nyolcvan centiméter”); *három hatvan* a súlya; *harmincnegyzet hat* a láza; *hét negyven* az ára; *tíz kettőt* futott; *nyolc húszkor* indul. Poláris értékeket fejeznek ki az ilyen — nagykötőjellel írandó — kapcsolatok: a hőmérséklet *nyolc—tizenegy* fok; *hat—tizennégy* éves gyerekek stb.

A mellérendelő szerkezetű *többelemű számnevek* másik típusában az elemek között választó viszony van, a szerkezet pedig hozzátétőleges mennyiséget fejez ki: *két-három, nyolc-tíz, húsz-huszonöt* stb. (Az *egy-két* és a *több-kevesebb* kapcsolatot állandósultsága miatt összetételnek tekintem, l. fentebb a **6.1.** pontban.) Szabályszerűséget figyelhetünk meg a szerkezetet alkotó számok viszonyában: különbségük 1, 2, 5, nagyobb számoknál 10, 20, 50, 100, 200, 500 és így tovább, pl. „*öt-hat* lépéssel távolabb” (beszélt nyelvi gy. 1: 208), „*nyolc tíz* óra hosszát” (uo. 177), „*Öt-tíz* oldalt tudok esténként olvasni” (uo. 224), „*huszonöt-harminc* kilométert legyalogolni” (Hatvan 147), „a tavaszon fog épülni itt megint egy *ötven-hatvan* lakás” (uo. 283), „egy olyan *száz-százötven* hektár” (beszélt nyelvi gy. 1: 85), „Körülbelül *háromszáz, négyszáz* lakosa van” (uo. 2: 100). Az is megfigyelhető, hogy ha a különbség 2, 20, 200 stb., a szerkezetet alkotó számok oszthatók 2-vel, 20-szal, 200-zal stb.: „egy olyan *huszonnyolc-harminc* éves” (beszélt nyelvi gy. 1: 59), „minden egyetemista letesz egy *hatvan-nyolcvan* vizsgát” (uo. 220), „legalább *százhusz, száznegyven* darab” (uo. 2: 59), „egy ojan *ezer-ezerkéccáz* méter körüli magasságban” (Hatvan 142). Páratlan számok, ezek tízszerei, százszorosai alig-alig fordulnak elő: ha egy hatvani beszélő szerint a szivattyú „általába *három-öt* perc alatt ürit ki egy vagon répát” (Hatvan 121), ez poláris számkapcsolat is lehet.

A hozzátétőlegességet kifejező szerkezetben pontos mennyiséget, mértéket, időpontot jelölő *többelemű számnevek* is szerepelhetnek, így ilyen „*többszintes*” számmegjelölések jönnek létre: *két és fél-három* méter, *fél öt-ötökör, fél öt-háromnegyed ötig* stb.

A MMNyR. az általam többemű számneveknek nevezett kapcsolatokat a „laza szerkezetű mellérendelő összetett szavak” közé sorolja (1: 436). Összetételszerű voltukat mutatja, hogy toldalékoláskor gyakran csak az utótag veszi fel az egész kapcsolatra vonatkozó ragot, illetőleg képzőt: a *Fő utca hat-nyolcban lakik*; a *negyvennyolc-negyvenkilences* vagy *negyvennyolc-negyvenkilencediki* szabadságharc; *három-kettes* eredmény; *két és félszer*; *hét negyvenbe kerül* stb. De a számnevekre leginkább jellemző *-szor/-szer/-ször* és *-n* rag a hozzávetőlegességet kifejező szerkezetek mindkét elemén megjelenhet, különösen kisebb számok esetén: *kétszer-háromszor*, *ketten-hárman* (viszont: *ötven-hatvan-szor*, *ötven-hatvanan*).

6.3. A többemű számnevekben gyakran szerepel a *z o n o s ö s s z e t é t e l i t a g*; ezek egyike bizonyos szabályok szerint elmaradhat. Így többnyire kiesik a *száz*, az *ezer*, a *százezer*, a *millió* mint összetételi utótag a hozzávetőlegességet kifejező kapcsolatok előtt álló számnevéből: *két-háromszáz*, *két-háromezer*, *két-hárommillió* stb. Azonos összetételi előtag a kapcsolat második eleméből maradhat el, de az ilyesféle rövidítés, mint Szép Ernőnél „ő csak *negyvenhét-nyolc* esztendő” (Emberszag. Szépirodalmi 1984. 56) egészen kivételes. Csak az (amúgy is bonyolult szerkezetű és kényelmetlenül hosszú) évszámokból szoktuk elhagyni az ezrest és a százast: *ezerkilencszáztizennégy-tizennyolc*. Azonos elemű összetett szavak ilyen rövidítése különben más szófajban is szokásos, pl. *orr-*, *fül- és gégeorvos*, *rádióadó és -vevő*. De az évszámokat nemcsak kettős, hanem önálló használatban is gyakran rövidítjük az ezres és a százast, esetleg csak az ezres elhagyásával: „*kilencszáz-négyvennégy* novemberébe születtem [. . .] *Ötvenégybe* édesapám mékhalt” (Hatvan 108), Újabban az ilyen csonkított évszámok számjeggyel írt alakjában az első két számjegy elmaradására hiányjel hívja fel a figyelmet, különösen címekben, plakátokon: *Stúdió '85* (tévéműsor), *Utazás '85* (kiállítás), *Vigalom '78* (Csorba Győző verse, Szép versek 1979.); ez inkább divatos modorosság, mint szükséges értelemmegkülönböztetés.

A pongyola beszélt nyelv pénzösszegek megnevezéséből is gyakran kihagyja a *száz* vagy az *ezer* összetételi tagot: „aki nem szakorvos asz *szásztíz* | forintot kap | aki szakorvos az viszont *kettőhuszat*” (Hatvan 206), „a fizetésem [. . .] ot lēt vóna kétezer-kétszáz forint én itt akkó má kéem *kettőezer-kilencet* kerestem” (uo. 132), „Be kellett fizetni valami *hetvenötöt* és | háromszáshatvan-ezer a | végösszeg” (uo. 227). Ha — mint az idézett példákban — a szövegkörnyezetben teljes alakú számnév is van, a csonkítás nem okoz félreértést. De emlékszem arra a hivatalnokra, aki az ötvenes évek elején fizetésem összegét kérdezte, s válaszomat: „*ezernégy*” habozás nélkül 1400 alakban jegyezte le, noha az összeg valóban csak 1004 forint volt.

Másfajta csonkítást mutat az angol „teenager” magyarítására ötletesen alkotott *tizenéves* és párja, a *huszonéves* (vö. Terbe Lajos: Egy új szó elterjedésének útja. Nyr. 92 [1968]: 420—2; Réz Ádám: Tizenéves. Nyr. 93 [1969.]: 302—3). Keletkezésében szerepe lehetett Molnár Ferenc nyelvi leleményének: „A hattyú” című darabjában a mindenáron férjhez adandó hercegnő életkorát így jelöli meg a mama: „*Huszon*”. A *tizenéves* és a *huszonéves* ma már köznyelvinek számít. Alkalminak látszik viszont „a munkahelyen eltöltött *tizen-évek*” kifejezés (beszélt nyelvi gy. 1: 182); jelentése valószínűleg ’tíznel több, húsznál kevesebb év’.

7. A számnevekből gyakran képezünk más szófajú szókat, pl. *egyel*, *kétel*(*kedik*), (*fel*)*négyel*, *egység*, *kétség*, (*szent*)*háromság* stb.: ezekben a szám-

névi jelentésmozzanat háttérbe szorul vagy el is halványodik. Legkevésbé távolodik el az alapszótól a számnevekből képzett melléknevek jelentése: *egyetlen* az *egy*, *kevéske* a *kevés*, *elegendő* és *elégséges* az *elég* mellett szinonimának tekinthető, úgyszintén az *ezernyi*, *milliónyi*, *tucatnyi* a határozatlan számnév értékű *ezer*, *millió*, *tucat* mellett. A számnevek *-féle* képzős származékai helyettesítik a számneveket a modalis *-képp(en)* rag előtt, amely, úgy látszik, közvetlenül nem is csatlakozhat számnevekhez: *kétféleképp(en)*, *tízféleképp(en)*, *sokféleképp(en)*, ehelyett: **kétképpen*, **tízképpen*, **sokképpen*.

7.1. Leggyakoribbak a számnevek *-s* képzős melléknévi és főnévi származékai. Ezeknek egyik típusjelentése a szó szoros értelmében vett „számnév”, azaz magának a számnak, a számjegynek a neve: a *hármás* szám; leír egy *hármást*. Átvitt értelemben iskolai osztályzat: *négyest* kapott; jelzőként sűrített kifejezésekben szerepel: *négyes* felelet, *négyes* tanuló. Másik típusjelentés: ’bizonyos számú részből álló, ennyi részre tagolható’, pl. *kettős* könyvelés, *négyesfogat*, *száz* csoportok. További típusjelentés: ’vmely számmal jelölt’, pl. *hatos* villamos, *húsz*as stúdió, *száznégyes* szoba; jelentéssűrítéssel: *harminc*kettes baka, azaz az egykori 32. gyalogezred katonája. Ennek altípusa az odaértett pénz- vagy mértékegységek számát nevezi meg: *tíz*es érme, *száz*as bankjegy, *hatvan*as égő, *kétszáz*húszas áram, *harminc*hetes cipő stb. Csurka István novellacímében a „*kettes* kolbász” olyan áru, amelyből a történet idején két forintba került tíz deka. (Figyelemre méltó a jelentésselkülönülés a *kettős* és a *kettes* között, a *kétes*-ről nem is beszélve, amelynek számnévi eredete elhalványodott.) Ugyancsak ’vmely számmal jelölt’ értelműek az évtizedeket, olykor évszázadokat megnevező jelzők: a *hatvan*as, a *nyolcvan*as évek, „Szentetornyát az *ezeröt*száz vagy *ezerhat*száz évégbe említették még először” (Orosháza 69).

Az évszámok *-s* képzős származékai ismét más funkciót mutatnak. Az *ezeröt*száztizennégyes parasztháború, *ezernyolc*százharmincnyolcas árvíz stb. a ma már alig használatos *ezeröt*száztizennegyedik, *ezernyolc*százharmincnyolcadíki származékokat helyettesíti. (Vö. Dénes Szilárd, Nyr. 77 [1954.]: 338; Hartay Sándor, Nyr. 79 [1955.]: 419). A jeles évszámok ilyen származékainak (*negyvennyolcas*, *hatvan*hetes) sajátos konnotációja van. Jókai „A jövő század regényé”-ben a XX. századi parlamenti pártoknak csupa ilyen elnevezést ad: „*15-ös* párt. A Nota Rákócziána esztendejéről nevezve magát [. . .], a *22-es* párt, datálva az 1222-i aranybullától [. . .], végre a *49-es* párt — ezek republikánusok”. (Akadémiai 1981. 205—6). Gyakran hallható és olvasható az (*ezerkilenc*száz)*nyolcvanötös év* típus, amelyben az *-s* képzős származék sorszámnévi értékű (= ezerkilencszáznolcvanötödik év), de fölösleges körülményeskedés az egyszerű főnévi tőszámnévvel való évmegjelölés, *ezerkilenc*száznyolcvanöt helyett. Sorszámnév helyett áll az *-s* képzős származék az ilyen, szintén gyakori kapcsolatokban, mint *egyes*, ill. *kettes*, *hárm*as (stb.) (*számú*) versenyző, adatközlő vagy akármí (= első, második, harmadik stb.) Gyakorikak még az időpontot kifejező számnevek *-s* képzős származékai, többeműeké is, főleg a megnevezett időpontban induló vagy érkező közlekedési eszköz meghatározására: a *nyolc*as, a *nyolc* *harminc*as vagy *fél* *kilenc*es személy; főnévi használatban még egy (kissé vulgáris stílusértékű) szólásban is helyet kapott: „nem most jött a *hat* *húsz*assal”.

Se szeri, se száma az *-s* képzős tőszámnévi származékok állandósult vagy alkalmi jelentéseinek. Az ÉrtSz. pl. a *négyes* szónak 9 melléknévi és 11 főnévi jelentését tünteti fel, amelyekhez még 17 jelentésárnyalat tartozik (pl. kártyalap; osztályzat [ma jó, régen elégtelen]; csónak; tánc; fogat; zenemű). Hozzá

lehet fűzni még, hogy a *négyes* és a *hetes* használatos *négy* és *hét* helyett is, az összetévesztés elkerülésére, mint *kettő* a *két* helyett (vö. Dénes Szilárd, Nyr. 77 [1953.]: 339). Sajátos funkciójú határozóragos alakok a *kettesben*, *hármásban*, *négyesben* stb. és a *kettesével*, *hármásával*, *négyesével* stb.

Sorszámnevek *-s* képzős származékai a megnevezett iskolai osztály tanuló-ját jelentik, *első*-tól *nyolcadikos*-ig (némely vidéken *nyolcadikas* alakban). Törtzszámnevek ilyen származékai az „egész”-nek minősülőnél kisebb méretet jelölnek: *háromnegyedes* kerékpár, *hétnyolcados* kabát. A határozatlan számnevek közül csak a *több*-nek van *-s* képzős származéka; a számnévi névmások közül a *hány*-nak és a *hányadik*-nak. A *többes* (szám) nyelvtani műszó; a *hányas* ? osztályzattól cipőméretig sok mindenre kérdezhet — Szilágyi György „*Hányas vagy ?*” című rádiomonológjában a születés évszámával jelölt évjára („*huzsonnyolcas*”); a *hányadikos* ? az iskolai évfolyamra.

7.2. A sorszámnevek *-i* képzős származékai dátumokban fordulnak elő (április *negyedik*i vagy *negyedik*e(i) ünnepség); az évszámok ilyen származékait, mint már említettük, szinte teljesen kiszorították a tőszámnevek *-s* képzős származékai. Van ellenben a sorszámneveknek egy viszonylag újkeletű származéka, a *másodlagos* (1843.) és az *elsőleges* (1876.), utóbb analógiásan vagy alakkeveredéssel *elsődleges* (1899., vö. TESz.). Itt a sorszámnévhez járuló *-lagos*, *-leges* képzőről beszélhetünk, hiszen **másodlag*, **első(d)leg* tőalakok nincsenek. Alkalminak látszik a *harmadlagos* és *negyedleges* Vargha Balázs szövegében (Új Írás 1981. 8: 100).

7.3. A *-lagos*/*-leges*-hez hasonlítható összetett képző vagy képzőbokor a tőszámnevekhez járuló *-szori*/*-szeri*/*-szöri*, *-szoros*/*-szeres*/*-szörös* és *-szoroz*/*-szerez*/*-szöröz*, bár itt a *-szor*/*-szer*/*-ször* ragos számnévhatározót is tőnek tekinthetjük. Az igeképzőt határozott számnév és a *sok* veheti fel (*ötszöröz*, *százszoroz*, *sokszoroz* — mint ismeretes, ebből vonta el a nyelvújítás a *szoroz* igét), a *-szoros*/*-szeres*/*-szörös* melléknévképzőt más határozatlan számnevek és számnévi névmások is (*ötszörös*, *sokszoros*, *többszörös*, *néhányszoros*, *hányszoros* ?), a *-szori*/*-szeri*/*-szöri*-t ezenfelül még sorszámnévi tövek is (*ötszöri*, *sokszöri*, *hányszöri*?, *harmadszöri*).

7.4. Továbbképezhető az *-n* ragos számállapot-határozó, mégpedig a rag elé ékelt kicsinyítő képzővel: *kettesckén*. Ez a sajátos szóalak szinte kizárólag férfi és nő bizalmas, gyöngéd kettősére vonatkozik. Mintájára Petőfi alkotott újabb számnévi származékokat, fiatal házasként családi idillről ábrándozva: „Az idén már *kettesckén* | Vagyunk a szobában. [. . .] Esztendőre *hármacskán* | Azután *négyecskén*” (Szilveszter éje 1847ben). Ezeket azért kell a *ketten*, *hármán*, *négyen* kicsinyítő képzős származékainak felfognunk, mert nincs **kettescke*, **hármacska*, **négyecske*, amelynek ragos alakjai lehetnének; ha a *kettő*-nek volna kicsinyítő képzős származéka, az inkább **kettőcske* lenne. (Ugyanígy *lassacskán* szavunk is a *lassan* származéka és nem egy **lassacska* alaké; sőt a *fiacskám* is a *fiam*-é és nem a **fiacská*-é.)

8. A számneveket a gyakorlatban sokszor számjegyekkel írjuk, s ezek kiolvasása nem mindig problémamentes. Elekfi László (MNY. 79 [1983.]: 209) a sorszámnévi értékű tőszámnevek használatának terjedését az írásképek hatásának tulajdonítja (pl. III. emelet). Ugyanebben a cikkében helyteleníti az *egy egész négy*-féle „számjegyejtést” a pontos *egy egész négytized* helyett. Csak a nem mennyiséget vagy sorrendiséget jelentő, hanem azonosításul szolgáló többjegyű számok (telefonszámok, forgalmi rendszámok, postai irányító-

számok stb.) kimondásánál tartja megengedhetőnek a számjegyekre való felbontást, esetleg két-három jegyet egy számnak olvasva (i. m. 210). A 11 jegyű személyi számot például értelemszerűen így bontjuk fel: *kettő huszonhat nulla-kilenc huszonnégy negyven ötvennégy*, a számjegyek és számjegycsoportok információja szerint tagolva (a személy neme, a születési év, hónap és nap és a szűkebb azonosítási szám). A hat számjegyű budapesti telefonszámokat általában két hármas csoportra bontva írjuk (pl. 836—528) és mondjuk ki (*nyolcszáz-harminchat ötszázhuszonnolc*, vagy a száz összetételi tagot elhagyva: *nyolcharminchat öthuszonnolc*), de vannak olyan telefonszámok, amelyeket kétjegyű számokra bontanak, mert így jobban megjegyezhetőek, pl. a Javszer vállalaté: *tizennyolc húsz huszonkettő*.

Gondot okozhatnak a poláris értékeket kifejező kettős számnevek, pl. „a hőmérséklet 8—11 fok”. A rádió és a televízió időjárás-jelentésében ezt így olvassák be: „*nyolc-tizenegy fok*”, esetleg kifejtve „*nyolc (és) tizenegy fok között van*” vagy „váltakozik”, de nemegyszer így is hallható: „a hőmérséklet *nyolc és tizenegy fok*.” Pedig ez nem szabatos, hiszen nem mindenütt nyolc vagy tizenegy, némely helyen kilenc vagy tíz fokot mérnek. A „*nyolc-tizenegy fok közötti hőmérséklet*” mintájára mondhatta egy orosházi beszélő, hogy az autóbusszállomáson „naponta *kétszázharminc kétszázötven közötti* járat biztosítja a forgalmat” (Orosháza 14). A „20—40 hektáros terület”, „30—40% víztartalmú”, elsősorban írásból ismert kifejezések ugyanennek a beszélőnek a szájában ilyen sután formálódtak: „naponta *husztól negyven* hektáros területét is le tudnak vágni”, „*harminctul negyven* százalékos visztartalom is lehet (Orosháza 10, 11), bizonyára a „*húsztól negyvenig* terjed” kifejezés félszeg analógiájára. Egy másik orosházi beszélőnek így sikerült megoldania a „től—ig” problémáját: „itt általában [...] *tíz holdtól huszonöt holdig* elhejeszködő kis illetve akkori közébgazdák vótak” (Orosháza 44—45). Még zavarosabban fejezte ki magát az a hatvani beszélő, aki az alsó tagozatos tanítói diplomáról azt mondta, hogy az „*étytől négyës* általános iskolai oktatásra jogosít” (Hatvan 112).

Megvannak az olvasási szabályai a matematikai jelnek és formuláknak, pl. $\frac{4}{22} = \text{négy per huszonkettő}$, $10^{18} = \text{tíz a tizennyolcadikon}$, $\sqrt{2} = \text{négyzetgyök kettő}$, de ez már egy nyelven kívüli jelrendszer világába vezet.

J. Soltész Katalin

Típushibák a rádió nyelvhasználatában

I. A műszaki történetírás megbízhatóan feljegyezte, hogy az első magyar szó az éterben — egy postai kísérlet során — 1923. március 2-án hangzott el. A rendszeres magyar másorszóró rádiózás még ennél is fiatalabb, éppen hatvan esztendő múltá tekint vissza. Tehát a szóművészeteknek ez az ága, az elektronikus úton sokszorosított és továbbított gondolat és emberi szó, még csupán gyermekkorát éli. Annak tűnik különösen akkor, ha e kevéske időt egybe vetjük más szóművészetek, például a dráma, a költészet, vagy a színjátszás több ezer éves történetével.

Ez a „gyermekkorú” műfaj azonban a ma emberének igen fontos segítője, a mindennapi élethez nélkülözhetetlen sok-sok ismeret gyors és állandó szállítója; McLuhan szavaival: „a rádió az ember állandó környezetévé vált.”

Az egész nap több csatornán ömlő műsorfolyamnak általában 35—40%-át teszi ki a próza, azaz a Magyar Rádió három programján naponta összesen 23 és fél óra beszéd hangzik el, ez mintegy 600—630 gépelt oldalnak felel meg; s ezt — ugyancsak átlagot számolva — kb. 100 különböző előadó, bemondó, színész, műsorvezető, riporter, kommentátor, szerkesztő és más címen megszólaló mondja bele a mikrofonba.

Ez már a szó tömegmértékű termelése, a gondolat nagyüzemi módszerekkel történő sokszorosítása; ezért megérdemli, hogy minőségét kissé rendszerezve, s nagyobb alaposággal vizsgáljuk meg. E vizsgálatot az is szükségessé és időszerűvé teszi, hogy a Rádió műsorkészítési technológiája az utóbbi 15—20 évben olyan tartalmi és formai változásokon ment keresztül, amelyek műfaji lényegét érintették, s változást hoztak a műsorkészítés gyakorlatában.

A magyar rádiózás első 40—50 évében egy gondos válogatás és szelekálás eredményeképpen csakis és kizárólagosan olyan előadók szólalhattak meg a mikrofon előtt, akik különleges hang-, előadói képességekkel bírtak. Az akkor széles körben elfogadott műsorkészítési koncepció szerint e különleges képesség valami plusszal járult a műsorokhoz; úgy vélték: *növelte* azok hatásfokát. Ebben a korszakban a kellemes hangú és igényesen beszélő bemondók és felolvasó színészek kicsiny csapata hozta létre a rádiót, és határozta meg annak hangzását.

A reform e koncepció lényegének bírálatát tette meg egyik fő „elméletének”, s képviselői kijelentették, hogy az úgynevezett igényesség unalmas és szürke, éppenséggel rontja az „üzenet” hatásfokát. A műsorokban korábban megszólalók kis csapatát az „újhullámosok” sokasága szorította ki, s jelenleg is igen buzgón arra törekszenek, hogy beszédük „életszerű” legyen, azaz hogy hasonlítson az utca-, a konyhanyelvhez, s új jelszavuk az: *így hiteles!*

A műsorkészítés műhelyeiben új szakmák jelentek meg: szerkesztők, műsorvezetők, riporterek s egyéb címen megszólalók, akiknek az lett a foglalkozásuk vagy legalábbis annak egy igen jelentős része, hogy a rádióhallgatók nyilvánossága előtt szerepelnek. Ugyanakkor ez a többszáz ember szakmájának ezt a részét (hogy miként kell *célzottan* és *hatásosan* beszélni a rádióban) soha nem tanulta, a műsorok hangzóvá tételének technológiája esetleges, a hagyományok útján terjed.

Az elmúlt 60 esztendő alatt az új műfaj, a rádiózás, létrehozott egy új nyelvezetet is: újat a mondatszerkesztésben, szóhasználatban, dallamvezetésben s egyéb tulajdonságaiban, melyek jelentősen különböznek a korábban használatos beszédmódotól: a szóművészetek, a publicisztika, a tudomány és a köznapi beszéd módjaitól. Ez egyáltalán nem rendkívüli, hiszen a nyelv és beszéd szakemberei számára jól ismert jelenség, hogy a legtöbb foglalkozás kialakítja a maga nyelvhasználatát, különleges szókincsét vagy sajátos beszédstílusát, *modorát*. Az csak természetes, hogy a rádió — melynek munkaeszköze is, nyersanyaga is a nyelv — szintén sajátos nyelvhasználatot *produktált*.

Az egész nap szakadatlanul hömpölygő rádióbeszéd már az első, csupán felületes megfigyelés alapján is két csoportra osztható. Egyik a *művészeti, irodalmi műsorok nyelvezete*, s ide sorolhatók a különböző irodalmi műsorok, regények, novellák, hangjátékok, a drámai és költői mű-

fajok stb. A másik a hírek, a kommentárok, a jegyzetek, a riportok, a mikrofon előtti beszélgetések nyelvzete, melyet összefoglalóan közéleti közlőprózának nevezhetnénk. Ez utóbbi terület az, amely megérdemli figyelmünket, s ahol megtalálhatjuk azokat a jegyeket, amelyek a rádió hangját végül is létrehozzák és jellemzik.

A közéleti közlőpróza — igaz, hogy műsoronként és műfajonként nagyon is különböző arányban — mindig tényeknek, eseményeknek a tárgyyszerű leírása, közlése, melyhez vélemények, vélekedések, ítéletek sokasága társul; de találhatunk benne felhívásokat, kéréseket, figyelmeztetéseket, utasításokat, nemegyszer tiltásokat és a nyelvben megvalósuló cselekvést is. Természetesen e sokrétű és szerteágazó funkcionális stílus hangzóvá tételéhez a nyelvi és beszédeszközök árnyalt regimentje szükséges, s elképzelhetetlen, hogy ez előadói képzettség, előadói szakmai ismeretek nélkül helyesen és hatásosan megszólaltatható volna. E képességek nélkül a legtöbb esetben a beszélő szándékával ellentétes hatás, egy szegényes, az információtartalom átvitelére és átadására alkalmatlan produkció jöhet csupán létre.

A rádióban elhangzó szöveg legnagyobb része — ez természetéből fakad — valamilyen módon előre elkészített, főként úgy, hogy jóval az elhangzás előtt papírra vetik, leírják. De előkészített az is, mely tulajdonképpen nincs leírva, de közismert elemei, fordulatai, hosszú szövegrészek — mint az előregyártott panelek — előre elsajátítottak, s az előadó csupán „felmondja” a mikrofon előtt. A megszólalás során azonban az előadók egy része azt a láttszatot igyekszik kelteni, hogy ez a beszéd nem előkészített, nem előre megírt, hanem spontán, a gondolat is, s annak megformálása is „most és itt” születik. E kis csalafinta szándék azt kívánja az előadóktól, hogy produkcióikat „alakítva”, a gondolat megszületésének folyamatát eljátszva adják elő. Ennek sikeres megvalósítása még inkább elképzelhetetlen megfelelő előadói rátermettség és szakmai képzettség nélkül.

Egy másik ok is „alakításra” készíti az előadók többségét: a beszédmódból, a megszólalás stílusából, hangvételéből — jórészt a mondandó tartalmától függetlenül is — kiolvasható, „kihallható” a beszélő emberi habitusának számos vonása. A hallgatóban benyomások keletkeznek: hogy a beszélő bölcs, emberséges, kedves, feltehetően megnyerő; vagy éppen ellenkezőleg: képzetlen, ellenszenves, habitusa taszító. E szerepjátszási kényszerek mellé állítható az a tény, hogy a megszólalók nagyobbik része az általános- és középiskolában a folyamatos hangos olvasás alapjainak megtanulását is elmulasztotta; igen sokszor hallható, hogy az előadónak gondolai vannak az egészséges, természetes hangadás, hangzóformálás területén, és a szövegértelmezés, a gondolatok kiemelésének eszközei teljesen hiányoznak.

A reformkoncepció másik „tézise” azt követeli az előadóktól, hogy legyenek személyhez szólók, a műsor minden esetben legyen személyes hangvételű. Való igaz, hogy a rádióban elhangzó próza az esetek többségében intim műfaj, s a leggyakrabban előforduló rádióhallgatói szituáció a magános rádióhallgatás. Ennek ellenére ez a beszéd, típusát tekintve nem magánbeszéd, hanem nyilvános beszéd egy változata. A magánbeszéd időnként jól tűri a beszédszervezés és megformálás pongyolaságait, a kommunikációt ezek nem zavarják, e szituációban megtűrhető a hangvételben és a hangzóképzésben elkövetett hiba. A rádiómikrofon azonban ezeket felnagyítja, leleplezi; s itt már zavarják a kommunikációt, nehezítik a szöveg követhetőségét, érthetőségét és megjegyezhetőségét.

S ezek nem csupán „szabálysértő” nyelvhelyességi hibák, hanem sokkal inkább az előadó szándékával ellentétes zavar okozói, igencsak lerontják a hangzó beszéd hatásfokát.

II. A szakami alapoknak közös és tömeges megnevtanulása egy érdekes (de hasznosnak egyáltalán nem nevezhető) jelenséget hozott létre. A műsorokban megszólalók nagy többsége — egy becslült adat alapján több mint 80%-a — ma már egységesnek nevezhető beszédmódot, közös „stílust” hozott létre.

Ebben hemzsegnek a hagvételi, hangzóformálási, hangsúlyozási (értelmezési), dallamvezetési és egyéb hibák. Ezek közös tulajdonként ismétlődnek, s jellegük miatt típushibáknak nevezhetők. Az utóbbi időben egyre többen és egyre kétségbeesettebben mondják, hogy romlik a nyelv! Ha azonban részletesen és alaposan megvizsgáljuk e típushibákat, megállapítható, hogy nem a nyelv romlásáról, nem a nyelv „szervi” hibájáról, hanem csupán felhasználati rongálásról, az ismeretek, a képességek, a tudás hiányából fakadó — de felmentést nem érdemlő — káros jelenségről van szó.

A gondosan előkészített, „mikrofonba szánt” szöveg jelentése csak azután nyer értelmet, hogy elhangzik. Az addig csupán papíron létező gondolat hirtelen anyagi testet ölt, újabb jelvilággal telik meg, az információk és tartalmak sokasága kapcsolódik a szöveghez. A hangzásban követhetőbben bontakozik ki a szavak egymáshoz való viszonya, a mondatrészek és mondatok hierarchikus kapcsolata. A hangszín, a hangsúly, a szünet, s az összekapcsolás, a mondatok lejtésének dallama, a ritmus, mind-mind gazdagítja az üzenet információs tartalmát, s megteremti a hallgatónál a könnyű befogadás feltételeit. Ha egy mondatnyi szöveget — tegyük fel — telex útján továbbítunk, akkor az átvitelhez szükséges információmennyiség kb. 60 bit másodpercenként. Ha ugyanezt a mondatot elmondjuk a mikrofon előtt, akkor már a szükséges információmennyiség 60 000 bit másodpercenként. Ezerszeres a növekedés! De a hibásan hangzó szöveg egy része mint információt, tartalmat nem hordozó jel jut csupán a hallgatóig. A veszteség aránya elérheti az 50%-ot vagy még ennél is többet. Olyan különleges eset is előfordulhat, hogy hosszú szövegrészek tartalmi teljesen elvesznek.

A „közös stílusnak” az egyként alkalmazott modorosságának ez a tömeges méretű jelentkezése egy furcsán bukácsoló, értelmileg nehezen követhető, sok esetben érzelmileg is taszító beszédproduktumot hoz létre.

Az előadói hibák néhány fajtája a szövegekben igen gyakran visszatér, jónéhány előadó esetében mindig jelen van, ezért ezeket — típushibáknak nevezem. Ezek — természetesen — együtt és egyszerre vannak jelen a hangzó szövegben, s például egy hibás hangsúlynak természetes következménye a bukácsoló, rosszul vezetett dallamív; szétválasztásuk csupán a vizsgálódás megkönnyítése érdekében lehetséges.

Nyelvünkben az értelmezés, az érthetőség, követhetőség és a kifejezőerő szempontjából különös jelentősége van a hangszólynak. Ennek egyik oka az lehet, hogy beszédünk — más nyelvekkel összehasonlítva — a szórend tekintetében nagyobb kötetlenségű, s ezért a nyomaték, a hangsúly igen nagy hatással lehet a közleményre: jelentését befolyásolhatja, erősítheti vagy gyengítheti, egyes esetekben teljesen megváltoztathatja. Ezért egyáltalán nem közömbös, hogy a szakasz vagy a mondat főhangsúlya és a mellékhangsúlyok az értelem és a jelentés megkívánta helyre kerülnek-e, vagy az előadói önkény, az „előadói szabadság”, a színezés eszközeként szerteszét szórja őket a beszédműben. Olyan

szabály sem a magyar, sem más nyelvben nincs, amely előírja, hogy egy mondatban mely szavak hangsúlyosak, s melyek nem. (Az persze természetes, hogy bizonyos fajta szavak gyakrabban, mások ritkábban kerülnek olyan beszéd-szituációba, melyben erős, nyomatéki hangsúlyt kaphatnak. Így g y a k r a n hangsúlyosak a kérdő- és mutatónévmások, a határozószók, a tagadást és tiltást kifejező szavak, valamint a legtöbb mennyiséget és minőséget jelentő szó; míg a névelők, a névutók, a kötőszavak stb. csak a legritkább esetben hangsúlyosak.)

Hogy egy szó a mondatban miként válik hangsúlyossá, azt főként a mondanivaló értelme, logikája, a beszélő szándéka szabályozza. De szabályozza; s ettől — a saját szándékától — még a beszélő sem térhet el!

Naponta akár ezer számra is hallhatjuk ezeket a furcsán billegő, s következképpen nehezebben érthető mondatokat, mint a most következő néhány (csak az erős hangsúlyokat jelölve):

„Sajtóértekezleten ismertetik a tárgyalás eredményeit”; „Az állami szervek határozottan fellépnek a felújuló nacionalista tevékenység ellen”. Az csak természetes, hogy az előadó szándéka szerint azt kívánta mondani: „Sajtóértekezleten ismertetik a tárgyalás eredményeit”; „Az állami szervek határozottan fellépnek a felújuló nacionalista tevékenység ellen.”

E hangsúlyhiba-típusnál határozottan megfigyelhető, hogy a mondat vagy a szakasz főhangsúly a elcsúszik a logika megkívánta helyéről; ezért illogikus hangsúlynak hívom. E hibatípus annyira elterjedt, s mindennapossá vált, hogy egy becsült adat szerint az előadók 80%-ánál a főhangsúlyoknak legalább 90%-a kerül a logikával ellentétes helyre. Rossz hangsúlyú mondatok: „Budapest felett az égbolt borult;” „Kulturális híradónkat hallják;” stb.

A rossz helyre került hangsúly különösen feltűnő lesz azáltal, hogy a felolvasók többsége a lényegkiemelés más eszközeit nem használja; a szűk regiszter használata, a hangszínváltozások, s ritusváltás hiánya monotonná, kántálóvá teszi a szövegmondást, s ebben kétszeresen is feltűnő a rossz helyre került nyomaték.

A rádióban elhangzott s összegyűjtött több ezer mondat elemzése azt bizonyítja, hogy ez a hibatípus valami rendszerhez igazodik. Ugye, emlékszünk rá, így hangzik: „Sajtóértekezleten ismertetik”; „Az állami szervek”; stb. Ahelyett, hogy „Sajtóértekezleten ismertetik”; Az „állami szervek”; stb. A több ezer mondat mindegyike kivétel nélkül azt mutatja, hogy a nyomaték, a főhangsúly késve érkezik; minden esetben a logika kívánta hely után helyezik el az előadók. Ez a jelenség nyelvünknek egy igen érdekes tulajdonságával függ össze. Azzal, hogy a beszédmű megalkotásakor, létrejöttékor, a jelentés szempontjából lényeges és fontos elemek általában előre szerveződnek, a mondatokban is, a mondatrészekben is. (Más nyelvekben, például az oroszban ennek éppen az ellenkezője figyelhető meg.) A nem tudatos, nem értelmező és elemző felolvasás esetén ezek a „kényszer” hangsúlyok mindig megkésnek és „illogikusak” lesznek. Kiküszöbölésük tekintélyes szellemi előmunkálatokat és nagy gyakorlatot igényelne az előadóktól.

Az illogikus hangsúlynak alfajai is vannak; ezek egyikét — jobb híján — kioltó hangsúlynak nevezném. A nyomaték, a kiemelés (miként elnevezése is mutatja) a szöveggörnyezetből való kiemelést, hierarchiát jelent: egy szónak olyan jeggyel való megjelölését, amely megkülönbözteti a mondat,

a beszédmű többi részétől, kitünteti a többi szóhoz viszonyítva. Igen gyakran hallható olyan mondat, melyben a hangsúllyal kitüntetett szó mellett vagy közvetlen közelében az arra méltatlanok is megkapják a kitüntető nyomatókat.

„A kormány bizalmasnak tekinti a külügyminiszter-helyettes útját.” E mondat elhangzásakor a három jelzett helyre egyforma nyomatóki főhangsúly került. Az egyik helyre, a „bizalmasnak” szóra, jogosan, mert az a jelentés, a logika szerint kiemelést érdemel. De nyomban kioltódik azáltal, hogy a másik két szóra is azonos értékű megkülönböztető jel kerül. Így a jelentéktelenebbek is ugyanarra a szintre kerülnek, mint a logikailag első rendű, s így az már nem is tűnik fontosnak.

Az illogikus hangsúly egy másik, kombinált változata az, amit — jobb híján — *olasz hangsúly*-nak neveztem el. Közhelyként ismerős általános iskolai tananyag, hogy ha nyelvünkben egy szó hangsúlyos, akkor az az első szótagra esik; több szótagú hosszú szavaknál az is lehetséges, hogy a főhangsúly mellet a páratlan szótagokra mellékhangsúlyok kerüljenek. Most egy általános és terjedő divatirányzat szerint a szakaszban is a kiemelésre választott szóban is *hátra csúszik* a kiemelés. Tehát itt az hallható, hogy nem az első szótag, hanem inkább az utolsó válik hangsúlyossá. Például: „Az előljáró kijelentette. . .”; „A hatóság a lakosságot felszólította”; stb.

Az ilyen esetekben az figyelhető meg, hogy a hátravetett nyomatók egy különleges dallamvezetéssel is együtt jár. A példaszavak, a *kijelentette*, a *felszólította* első négy szótagja átlagos magasságon halad, majd az ötödik, a nyomatókkal együtt, a magasba szökik. Ez hangzásban kissé emlékeztet a hosszabb olasz szavak hangsúlyozási ritmusképletre, ezért nevezem olasz hangsúly-nak.

Néhány olyan *vegyes hangsúlyozási hiba* leírását is megkísérlem, melyek a már említett kategóriákba nem sorolhatók, gyors terjedésük azonban indokoltá teszi, hogy legalább létezésüket feltárjuk, s hibakén regisztráljuk, mert dilettáns elkövetők erénynek vélhetik. Egyes *szóösszetételek* esetében a teljes jelentés megváltozását eredményezi az újfajta hangsúlyozás. Azt hallom a rádióban, hogy „Néhány helyen futózapor várható”; a szóösszetételben a *zapor* kap erős nyomatókat. Elképzelem, hogy ilyen természeti jelenség is létezik, de az akkor más, mint a futózapor, ugyanúgy, mint a futószerem, mely ugyan elképzelhető, de teljesen más, mint a futó-szerem.

Abban az előadói technikában, ahol a kiemelési eszközök hiánya egyfajta monotoníát, egysíkú hangzást hoz létre, ott különösen feltűnő a névutók szaporodó, igen erős nyomatóki hangsúlyozása. Mindennaposak az ilyen mondatok: „A politikus megállapította, hogy a konfliktust külső beavatkozás nélkül kell megoldani”; vagy: „A merev hazai piacok mobilitása sem lehetetlen.”

E hangsúlyhibák természetesen az illogikus hangsúlyok típusához tartoznak, hiszen sokkal helyesebb lenne a következő hangsúlyozás: „Külföldi beavatkozás nélkül”. stb.

III. A hangzó szöveg értelmezésének eszközei között kiemelkedő helyet foglal el a *t a g o l á s*; az, amikor a szöveg gondolatilag összetartozó részeit a kimondott szavak folyamatos egymástutániságával és a szövegrész dallamának vezetésével összekötjük, vagy az össze nem tartozókat szünet és másfajta dallamívvezetéssel egymástól elválasztjuk. A szövegelemzések azt mutatják,

hogy a rádióban elhangzó hibatípusok közül a rossz helyen való tagolás, gyakoriságát tekintve, a második helyen áll.

Százszámra emelhetünk ki olyan hibásan előadott mondatokat, melyek nem csupán a hallgatók szövegértelmezési mechanizmusát vezetik félre, hanem sok esetben értelmetlenné teszik a mondatot, vagy (az előadó szándékával teljesen ellentétben) mosolyt is fakasztanak. (Itt csak az egybevonást és a tagolást jelölöm.)

„A reguláris egységek felszabadították a fővárost | Tyrel összekötő út egy részét”; „Közölték, hogy több gépkocsi rossz | vagy szabálytalan világitással közlekedik.”

De igazán humoros sutaságot az a riporter „alkotott”, aki így kezdte beszélgetőpartneréhez intézett kérdését: „Doktor úr! Önök örültek | és más pszichés betegek gyógyításával foglalkoznak.”

Ez a hibatípus annyira elterjedt, hogy az ilyen mondatok 90%-át így, rosszul tagolják az előadók, azaz az össze nem tartozó gondolati egységeket összekötik, elválasztva őket attól, amihez valóban kötni kellene. Helyesen: „A reguláris egységek felszabadították | a fővárost Tyrel összekötő út egy részét.” Stb.

IV. A hang súlyhiábák elemzésekor már többször említettem, hogy megfigyelésem szerint a rossz, a hibás hangsúly rendszerint együtt jár a dallamív vezetésének hibáival, azzal együtt „követődik el”. Megfigyelhetjük, hogy a legegyszerűbben beszélő ember produktuma is tele van zeneiséggel, hangja hol emelkedik, hol a mélybe süllyed. Ez azonban nem valami önkényes „énekelgetés”, hanem nagyon is fontos funkciót betöltő jelzőrendszer, mely az emberi beszéd más részeivel együtt növeli annak információgazdagságát, kifejezőerejét, figyelemfenntartó képességét. Jelzi az összetartozó gondolatok kezdetét és végét, jelzi a közbevetéseket, a mondatok fajtáját (kérdő, felszólító, kijelentő). De igen fontos az a funkciója is, mely a beszédet hallgató ember tudatát segíti a megértésben. A folyamatos beszéd hallgatásakor — egy-egy szakasz pontos megértése közben — a figyelő tudat hol a már elhangzottéhoz kapcsolja, hol pedig a majd következőhöz készül kapcsolni az éppen hangzó szöveget. A helyesen vezetett dallamív igen nagy mértékben megkönnyítheti a tudatnak ezt a vissza és előre csatoló munkáját.

A kevésbé tudatos, gyakorlatlan előadó a beszédtevékenységnek ezen a területén is hibák sokaságát követheti el. De a százalékos arány ez esetben is azt mutatja, hogy a legtöbb előadó — itt is kb. 90%-os az arány — egy dallamfajtat alkalmaz nagy előszeretettel. Ennek a jelenségnek a leírása a következőképpen kísérelhető meg:

A mondat az úgynevezett indítomagasságon kezdődik, de néhány szótag után a dallam lesiklik egy átlagszintre, s ezen haladva kerül minden modulációt, felemelkedést vagy süllyedést; a szakaszoknál, mondatrészeknél a tagolás ugyan nem kizárt, de csupán alig észrevehető hajlítást engedélyez; s ezen az átlagmagasságon jut el a mondat legvégéhez, ahol nem folyamatosan ereszkedve hanem az utolsó szó utolsó szótagján hirtelen lecsúszva jut a pontmélységhez. Mondaton kb. így jelölhetnénk:

„Eredményesnek nevezte tokiói tárgyalásait | a szovjet külügyminiszter.” Vagy:

„Előre gondoskodnak | az irányvonatok összeállításán.”

„A jelentések | egymásnak ellentmondóan értékelik a helyzetet.”

Akár ezer mondatot is meghallgathatunk, a dallamvezetésük mindig megegyező, ezért ezt a dallamot *sztereotíp dallamívnek* neveztem. Alkalmazása sajátos monotoníát, egyhangúságot kölcsönöz a beszédnek, s természetesen nem töltheti be azokat az értelmező és tudatorientáló funkciókat sem, melyekről korábban szóltam. Az ilyen esetekben az is megfigyelhető hogy az előadó a mondatfonetika más eszközeit is igen mérsékelten alkalmazza, a főhangsúlyos szó csupán alig észlelhető nyomatékot kap, hangszínváltás nem történik, szünet is többnyire csak ott van, ahol levegőt szükséges venni. Az ilyen mondatoknál a mondatvégi, hirtelen pontmélységbe csúszás hangszínváltásként, önkéntelen kiemelésként hat, ezért az utolsó szó mindig kiemelődik, az esetek többségében feleslegesen.

Ez a nagyon is leegyszerűsített dallamív bizonyos ismeretek hiányából, előadói gyakorlatlanságból és olvasási bizonytalanságból ered. Az úgynevezett átlagmagasságon való, moduláció nélküli végigsiklás a felolvasó számára egy ugrásra kész, óvatos állapot a szöveg várható buktatóival szemben. Újabban egy módosított változata is halható ennek a kellemetlen hangzású sztereotípiának. Tulajdonképpen mindenben megegyezik az eredetivel, a mondat ezúttal is az indítomagasságon indul, gyorsan lecsúszik az átlagszintre, s azon siklik végig, a pontmélységet azonban a két utolsó szóra helyeződve, *lépcsőzetesen* éri el, gyorsan lesiklással. A következőképpen:

„A pályatestet kijavították, ezért nem kell igénybevenni villamospótló

autóbuszokat.”

Végezetül egy olyan típushibáról szeretnék szót ejteni, mely tulajdonképpen az eddig leírt hibák elemeinek együttes alkalmazásából keveredik egybe, a felolvasó erős előadói elhatározásától vezérelve. Előljáróban említettem: igen gyakran jelentkezik egy olyan *előadói szándék*, mely azt a látszatot igyekszik kelteni, hogy az előre gondosan megszerkesztett s leírt szöveg felolvasása tulajdonképpen nem az ami, hanem a gondolat akkor és ott születik. Az ebből a szándékból kikeveredő hibát *álhézitáció*nak hívom. Típushibának tekinthető ez is, mert számosan vannak követői, s használt eszközeik, valamint a megvalósulás „sikere” is nagyjából azonos. Jellemzője: beszéd közben túlságosan sok és indokolatlan tagolás, egyes szavaknak — gondolkodást imitáló — elhúzása, nem a mondandó logikáját, hanem egy szeszélyt követő lassítás, majd gyorsítás. Ez többnyire együtt jár a „privát beszédre” jellemző hangképzési pongyolással.

Az álhezitáció — noha a típushibák közé sorolom — mégis inkább a beszéd legtöbb elemére kiterjedő *modoroság*, „stílus”; s legfőbb hátránya hogy őszintétlen, hangzásában a hamisság összbnyomását kelti, ami igen hátrányos a rádióhallgatók befogadási készségét illetően.

V. Természetesen, más szempontokat is figyelembe véve, a felsorolt hibák körét vég nélkül bővíthetnénk. De jelenleg nem áll más a szándékomban, mint a gyakoribbak és fontosabbak csoportba gyűjtése azok közül, melyek a jó és hibátlan állapotban levő nyelv használata közben fordulnak elő. Bizonyos, hogy a rádióban megszólalók nyelvhasználatában szép számmal akadnak olyanok is, akik a szóhasználat, a mondatszerkesztés, a logika stb. szabályait sértik, esetleg szembekeverülnek nyelvhasználati szokásainkkal. Ezek is megérdemelnék a javító szándékú csoportba gyűjtést, ez azonban más szakemberek közreműködését igényelné.

Az is nyilvánvaló, hogy az általam „típushibáknak” nevezett beszédjelenségek nem csupán a rádióműsorokban fordulhatnak elő, bár kétségtelen az elsőbbség, melyet ez a műfaj élvez. Elemei megfigyelhetők a nyilvános beszéd bármely más fajtájában is, például a pedagógusok, a politikusok, a színészek stb. beszédében. Hasonló beszédhibák találhatók a televízió műsoraiban is, sőt sok esetben megfigyelhető, hogy az ottani beszédtevékenység talán még igénytelenebb. Ennek egyik magyarázata az lehet, hogy a televízió a hangnak és a képnek egyaránt médiuma, de az alkotók a nagyobb figyelmet a képnek, a látványnak szentelik, s a beszéd, főként annak hatást fokozó, általam leírt elemei, háttérbe szorulnak. Egy-egy műsortípusban, ahol hibás koncepciójában is erős egyéniség (erőszakos egyéniség) határozza meg a szöveges kivitelezés módját, ott kétségbeejtően alacsony ez a színvonal; s a helyzetet csupán súlyosbítja, hogy ezek leggyakrabban a társaralmilag fontosabb műsorok között találhatók. Vizsgálódásaimat azonban a televízió műsoraira nem terjesztettem ki.

A témáról esztendőik óta folyó vitában sokszor felmerült már: milyen súlyosak ezek a hibák, s mik lesznek a következményeik? Kétségtelen, hogy él egy sokak által vallott nézet, amely szerint a helyzet kétségbeejtő, s ez az állapot a nyelv tönkretételéhez vezet, a végletekig lesilányítja a kultúrát, a társadalmat. Szerintük ez a folyamat már visszafordíthatatlan.

Ugyancsak végletes az az álláspont, mely úgy tartja, hogy semmi hiba nincs; ami a műsorokban hallható, az nem más, mint az előadók színes egyénisége, akik csupán kitornek a beszéd uniformizált, „szabályok által bénított” szürkeségéből, s a parányi vétségekért bőségesen kárpótol a „korszerű” műsor-készítés „hitelessége”. Ez utóbbi tűnik veszélyesebb nézetnek, már csak azért is, mert a műsorkészítők körében ez az általánosan elfogadott.

Véleményem szerint a realitás azt jelenti, hogy a rádióműsorok nyelvét hallgatva nem kongatjuk meg a vészharangot, de ugyanakkor felmenést sem adhatunk. Nem logikus azt állítani, hogy a beszédmód annak ellenére — vagy esetleg épp azért — jó, hogy hibás. Kétségtelen, hogy ma még csupán az a legsúlyosabb következménye e hibatípusok meglétének, hogy kimutatható és mérhető módon lerontja a műsorok hatásfokát, s az elhangzott információ igen jelentős része kárbavész miattuk. Az is kétségtelen — számtalan megfigyelésem igazolja — hogy az emberek többsége, iskolai végzettségétől, intelligencia fokától függő mértékben, rendelkezik egy olyan képességgel, melyet *r e d u n d a n c i a t ű r ő k é p e s s é g n e k* neveznék. Ez azt jelenti, hogy a beszédet hallgató ember a szövegrész kisebb hibái, esetleges kiesései ellenére, többkevesebb valószínűséggel képes értelmezni, rekonstruálni a beszédet. Ez azonban a figyelem energiátöbbleteit igényli, ami igen fárasztó, s a figyelem lankadásához vezet. De az is természetes, hogy a kieséskor megbomlik a beszéd és befogadás szükséges egyidejűsége; a gondolatok, logikai egységek olyan torló-

dása léphet fel, melynek tolerálásával a befogadó tudat már nem képes megbirkózni.

A típushibák tartóssá válásának hosszabb távon is lehetnek következményei. Az bizonyítható, hogy e beszédmód a műsorkészítők körében rendkívül gyorsan terjed. Semmi okunk azt képzelni, hogy az ország lakossága védett lesz ellene, s a fertőzés elkerüli. Igenis fennáll annak veszélye, hogy hosszú távon, évtizedeket, ötven-száz éveket mérlegelve, a hibás nyelvhasználat maradandó nyomokat hagyhat a társadalom beszédtevékenységében. A nyelv veszíthet kifejezőerejéből, a gondolatok pontos és precíz átvitelének képességéből, csökkenhet a társadalmi nyilvános beszédnek s az emberek egymás közötti magánbeszédgetésének hatásfoka, s ennek következményeként zavarok támadhatnak a társadalmi kapcsolatokban, az embereknek egymáshoz való viszonyában.

Horváth Lajos

A matematikai nyelvészet kezdetei Magyarországon

A *matematika* elnevezés a görög *μαθηάω* 'tanulok' ige egyik tövéből, *μαθ-*ből származik. *τὸ μάθημα* 'tantárgy, ismeret, tudomány'; *ἡ μάθησις* 'tudás, tanítás, — számtan'; *ἡ μαθηματικὴ τέχνη* 'iskolai képzés, tanulás (főleg csillagászattal kapcsolatban)'; *ἡ μαθηματικὴ* 'a tanulás, tanítás tárgya, számtan, tanulmány'. A *matematikus* görög megfelelője: *μαθηματικός* 'a tudáshoz, tanításhoz tartozó'-t, világszerte általában a tudóst jelölte.

Tehát már ennek a tudománynak és művelőinek elnevezése is a mai értelemezésnél tágabb területet jelölt. Érzékeltette a matematikának minden más tudománynál általánosabb alkalmazását, egyetemesebb erejét.

Az első magyar matematikakönyv, Magyarországi György mester Aritmetikája, 1499-ben jelent meg latin nyelven. Magyar elnevezések még nem léteztek. Az ún. „Debreceni Aritmetiká”-nak (1577.) és a „Kolozsvári Aritmetiká”-nak (1594.), majd Menyőfi Tolvaj Ferenc (1674.) és Maróthi György (1743.) Arithmeticájának legfőbb érdemei közé tartozik az, hogy a magyar szaknyelv kialakítására törekszik. Sok időbe telt, míg az egyértelmű elnevezések kikristályosodtak. Megállapítható tehát, hogy a magyarországi matematika története — hasonlóan más országok matematikájához — kezdettől fogva összefonódik nyelvészeti tevékenységgel.*

Apáczai Csere János (1625—1659) Enciklopédiáját (1655. Utrecht) már tiszta magyar nyelven írta, mint ezt a mű címében célul tűzte ki: „Magyar Encyclopaedia. A vagy Minden eddig feltalált, igaz, és hasznos Böltseségnek szép rendbe foglalása, és Magyar nyelven világra hotsátása” — ámbár sok esetben csak körülírással boldogult. Például: *tetraéder* = 'négy síkju, négy rendes egyenlő háromszegletektől befoglaltatott rendes lángszabású forma'; *parallelogramma* = 'mellékes vonású négy négyszögletű forma'; stb. Ezek a körülményes elnevezések nem élték túl szerzőjüket. Sok olyan műszót is alkotott, ame-

* A hányatott életű Kalmár György (1726—1781 után) nyelvészként a magyar és a török-tatár népek rokonságával és egyetemes nyelvi kérdésekkel foglalkozott. Világutazóként is magyar nyelven írta le verses útibeszámolóját. Nagyszabású általános nyelvfilozófiai művét azonban 1772-ben latinul jelentette meg. Ebben a Leibniz hatását tükröző munkájában kora színvonalán felsorolta a matematika latin szakkifejezéseit, utalással egyes tételek (például a Pitagorasz-tétel) bizonyítására.

lyeket jelenleg is használunk. Ilyen például a következő: *azonosság, egynemű, egyenlőség, hasonlóság, középpont, különközepű, tompa-, hegyesszög, sík, görbe* stb. Egyes találó kifejezéseit az évek során elfeledték, helyükbe más szakszavak terjedtek el. Az *elbontás*-t az *elemzés*, a *metsző*-t a *szelő*, a *sokasítás*-t a *szorzás* váltotta fel stb. Az a nézete pedig, amelyben a matematikát a többi tudomány segítőjeként, előkészítőjeként becsüli: „Matézis nélkül nincs igazi tudomány, csak meddő, elmefárasztó szellemi torna” (Lázár György: Apáczai Csere János. Természet és Társadalom. 1954. 673—7) ma is a legkorszerűbbek közé tartozik.

Apáczai kortárs, Géresi István, a nagybányai iskola tanítója Apáczaitól függetlenül törekedett a magyar matematikai szaknyelv kialakítására. Elnevezései azonban őt sem élték túl.

Több kiváló, ismert magyar tudós foglalkozott egyidejűleg matematikával és nyelvészettel is. Rájnis József (1741—1812) verstani vizsgálataival mellett, Révai Miklós (1750—1807), a nagy nyelv tudós nyelvészeti tevékenysége közben, és ismert népdalgyűjtőnk, Pálóczi Horváth Ádám (1760—1820) „fejtette” meg a kör négyesgöszítését. Ez a megoldhatatlan probléma azokban az években az egész világ közvéleményét élesen foglalkoztatta. Nem csoda, ha éles eszű nyelvészeinket, tudósainkat is elkapta a „körnégyszögesítési láz”.

Sajnovics János (1733—1785), a budai akadémia matematikatanára, a matematika segítségével csillagászati céllal jutott el északra, Norvégiába, Vardö szigetére. Így az ő esetében a matematika konkrét értelemben is segítette a magyar és lapp rokonság bizonyítását. A *Demonstratio idioma Ungarorum et Lapponum idem esse* (Bizonyítása annak, hogy a magyarok és lappok nyelve azonos) felhasználta a matematikai gondolkodásmódot; magát a bizonyítási igényt is a matematikától kölcsönözte. Ez tehát a huszadik századi értelmezésben vett első magyar matematikai nyelvészeti mű. Matematikai módszerek alkalmazása a nyelvtudományban.

Csokonai Vitéz Mihály (1773—1805) a matematikában az egyetemes gondolkodás egy formáját tisztelte, és ezért lett követője ennek a szép tudománynak. Még halálos ágyán is matematikai könyv olvasásával csillapította fájdalmait, „hogy szoktassa előre képzelődését azon véghetetlenhez, melybe menendő vala” (Domby Márton: Csokonai élete, Bp., 1955. 50).

A sokoldalú Dugonics András (1740—1818), az *Etelka* költője is matematikatanár volt a pesti egyetemen. Matematikai tevékenysége több könyvben öltött testet. 1784-ben jelent meg „A Tudákosságnak első könyve, melyben foglaltatik a betövetés” (= algebra), és (az előbbivel egybekötve) „A Tudákosságnak második könyve, melyben foglaltatik a föld-mérés” (= geometria). A második kiadás még két új könyvet is tartalmaz: a „három-szögelléseket” (= trigonometria) és a „csúcsos szeléseket” (= kúpszeletek). Ezek a művek nyelvi szempontból értékesek. Kimondott célja is a nemzeti ellenállás szolgálata volt, II. József németesítő törekvéseivel szemben. Tehát a matematika áruhájában a magyar nyelv hazafias ügyét szolgálta a szerző. Bizonyítani akarta, hogy a magyar nyelv alkalmas a szakmai gondolatok kifejezésére. „Én ezen igyekeznek ellene állván csak azért is az algebrát és geometriát magyar nyelven kiadtam, hogy megmutassam az ország előtt, hogy a német nyelv soha nem oly alkalmas a tanulmányok kimagyarázásában, mint a magyar nyelv. Soha se a németek, se a franciák nem mehettek annyira, hogy a mathezist a magok nyelvén úgy kiadhatták volna, hogy abba idegen nyelvekből hordott szavakkal nem kellett volna élniük. Én megmutattam, hogy ha a tudálékosság magyarul taníthatna, már idegen nyelvre éppen nem lenne szükségünk, a mint

azon két tudákos könyveimben semmi más szavakkal nem éltem, hanem tiszta magyar szavakkal.” Mintegy háromszáz új matematikai szakszót alkotott. Ezek nagy része már kiveszett. Kazinczy Ferenc nem értékelte nagyra Dugonics művét. Egyes kifejezései azonban máig is megmaradtak: *derékszög, egyenlet, gömb, határozott és határozatlan egyenlet, háromszög, egyenlő oldalú, egyenlő szárú, derékszögű, tompaszögű háromszög, hatszög, kör, körnegyed, lap, maradék, négyszög, osztandó, osztó, pont, sugár, szög, a szög szárjai, derék-, mellék-, külső-, belső-, váltó-, tompaszög, végtelen*. Fennmaradt erkölcsi példája is. Matematikai szempontból azonban kevésbé értékes Dugonics munkája.

Talán éppen a kisebb tehetség féltékenységével támadta a magyar jakobinusok vezérért, a külföldön nagy elismeréssel övezett, lemergi egyetemi matematikatanárt, Martinovics Ignácot (1755–1795). Martinovics a matematika filozófiai vonásait tanulmányozta.

Ugyancsak a filozófia oldaláról közelítette meg a matematikát Hatvani István (1748–1786), a debreceni egyetem ördögös hírben álló kiváló, nagyhírű tanára. A matematikát tartotta az egyetlen olyan tudománynak, amelynek eredményeire biztosan lehet támaszkodni. (Az eldöntésemélet csírái!) Nem a tárgyi ismereteket, hanem a matematikai módszert alkalmazta a többi tudományban. Ezeket az eljárásokat alkalmazta a bázeli magyar nyelvű Biblia kiadásának előkészítésében, 1754-ben.

Sajnovics János után ő is modern értelemben vett matematikai nyelvészettel foglalkozott (hiszen ez a matematikai nyelvészet alap gondolata). Még a vallásos hitet is olyan fogalmakkal tette hozzáférhetőbbé, mint a hiperbola aszimptotája, a lánc törtek vagy a végtelen sor. Még 1749-ben tartott debreceni székfoglaló előadásának a címe is erre vall: „A matematika haszna a tudományokban.” Legfőképpen a matematikai módszereket és a logikai készséget tartotta alkalmasnak a többi tudományban való felhasználásra.

Brassai Sámuel (1797–1897) a magyar tudomány nagy polihisztorja, a kolozsvári egyetem matematikatanára többek között Eukleidész *Elemek* c. művének első magyar fordításával írta be nevét a magyar nyelvtudomány történetébe. A kolozsvári egyetemen szanszkrit nyelvet és általános nyelvtudományt is tanított, korát jóval megelőzve. „A magyar mondat” (Kolozsvár, 1860–63.), „A magyar bővített mondat” (Pest, 1870.), „Szórend és accentus” (Budapest, 1888.) c. műve igazolja, hogy a matematikán kívül a nyelvészetet is magas szinten művelte.

Brassai gyengéje az volt, hogy nem értékelte ugyancsak polihisztor honfitársát, Bolyai Farkast (1775–1856), a marosvásárhelyi református kollégium matematikatanárát. Legnagyobb matematikusunk édesapját részben, éppen Brassai Sámuel megalapozatlan támadása sodorta a drámaíráshoz és a nyelvészethez. Ezekben a tudományokban keresett és ért is el olyan sikereket, hogy zseniális matematikusunkat a Tudós Társaság (a Magyar Tudományos Akadémia elődje) drámaírói és nyelvészeti érdemeiért választotta levelező tagjának 1832-ben, még főműve, a kitűnő színvonalú matematika-tankönyv, a Tentamen megjelenése előtt. Részben anyagi gondjait enyhítette a drámaírással, másrészt csalódottságát igyekezett feledni írói sikereivel. Matematikai műveit kora nem értette, észre sem vették.

Bolyai Farkas matematikai tevékenységét is a filozófikus nézőpont határozta meg. Erre a Nagyenyedi Református Kollégiumban végzett tanulmányai során nyert indíttatást. Az idő és a tér végtelensége fontos szerepet kapott munkásságában. Megteremtette a modern geometria kiindulópontjait. Meg-

jegyzései előremutatnak a halmazelméletre. Nyelvészeti tevékenysége főként új szakszavak alkotására irányult. Módszere az volt, hogy az eddigi használatos szavakat megkurtította.

Kerekes Ferenc (1784–1850), a debreceni főiskola főként matematikai módszerekben jeles matematikatanára is többoldalú képességekkel volt megáldva. Vergilius Georgiconjának magyar fordításán kívül Fazekas Mihály „Ludas Matyi”-jához huszonnyolcsoros hexameterekben megfogalmazott, költői tehetségéről tanúskodó bevezetést írt. A latin nyelv és a matematika logikája kapcsolatban van egymással.

Ónadi János (XVII. sz.), a kassai református kollégium iskolamestere versbe szedte a számolási szabályokat. 1693-ban nála szerepel először a *nulla* kifejezés.

Id. Szily Kálmán (1838–1924) is mérnökként indult, 1869–1898-ig ő szerkesztette a Természettudományi Közlönyt. Később a magyar természettudományi szaknyelv fejlesztését tűzte ki céljául. Így került először kapcsolatba a nyelvészettel. Akadémiai főtitkári munkaköre miatt megvált a Műszaki Egyetemtől, és 1890-től 1904-ig az Akadémiai Értesítőt szerkesztette, majd 1904-ben ő alapította meg a Magyar Nyelvtudományi Társaság, és ennek folyóiratát, a Magyar Nyelvet is ő szerkesztette. A nyelvészet területén érdemes kutatásokat végzett.

A matematikát és a nyelvtudományt összekapcsoló első jelentős közös munkában szerkesztett alkotás a Matematikai Műszótár (1834.) (Gáldi László: A magyar szótáriródalom a felvilágosodás korában és a reformkorban. Budapest, 1957. 450–4.). Ez a szótár felhasználja Apáczai Csere János, Dugonics András, Pethe Ferenc, Bolyai Farkas, Bresztyenszky Béla és Győry Sándor műveit. Szerzői Tittel Pál (1784–1831), Győry Sándor (1795–1870), Bitnitz Lajos (1790–1871) és Nyíry István (1776–1838). Sok erénye mellett az úttörőket jellemző hibái is vannak. Hiányos, mert sok már megjelent könyvet figyelmen kívül hagyott, a szakkifejezéseket pedig nem egységesítette. Nem tűzött ki egységes elveket, a szóképzésre így még csak növelte a készséget és természetesen a zúrnavart.

A matematikai nyelv állandósításában Nagy Károly, Petzval Ottó és Vész János Ármin jeleskedtek. Az ő tevékenységük nyomán keletkezett szavak közül körülbelül háromszázötven még ma is él.

Összefoglalásképpen meg lehet állapítani, hogy első Magyarországon megjelent matematikakönyvünk, Magyarországi György mester Aritmetikája (1499.) óta magyar matematikusaink körében gyakori volt a más tudományok iránti érdeklődés. Ez az érdeklődés több irányban jelentkezett.

1. A szakszavak megalkotásában. Ezt az égető, gyakorlati szükséglet kielégítő törekvést általában erős nemzeti jelleg hatotta át. A mai nyelv művelés előfutárai voltak a „Debreceni Aritmetika” (1577.), a „Kolozsvári Aritmetika” (1594.) szerzői, Menyősi Tolvaj Ferenc (1674.) és Maróthi György (1743.) Aritmeticájával, Apáczai Csere János (1625–1659) 1655-ben, Utrecht-ben kiadott „Magyar Encyclopaediá”-ja, Géresi István, a matematikus Dugonics András (1740–1818), aki a legtudatosabb volt a nemzeti nyelv ápolásában, a világot járt matematikus Bolyai Farkas (1775–1856), aki Helmezyhez hasonlóan, szövéglemetszéssel alkotott új szavakat, majd Nagy Károly (1797–1868), Petzval Ottó (1809–1883) és Vész János Ármin (1826–1882). A sok újonnan gyártott szó közül több száz fennmaradt, sok, körülményesen körülíró kifejezésük azonban nem élte túl alkotójukat.

2. Szótárt szerkesztettek, „Mathematikai Műszótár” címen (1834.). Ez a nagyszabású alkotás az úttörő munkák erényeit és hibáit egyesíti. Hiányos, egységes elvek figyelembevétel nélkül készült, nem tudta egységesíteni a szóhasználatot, de létével mégis buzdított a nemzeti nyelvhasználatra. A mai szótárkészítésben is közreműködnek a matematikusok, főként a számítógépes megoldás alkalmazásában.

3. Fordításokat készítettek. Brassai Sámuel (1797—1897) Eukleidész *Elemek* c. munkáját, Kerekes Ferenc (1784—1850) Vergilius Georgiconját ültette át magyarra. A gépi fordítás megvalósításán sok matematikus nyújt segítséget századunk nyelvészeinek.

4. Matematikai tevékenységével párhuzamosan folytatott irodalmi, nyelvészeti munkásságot Brassai Sámuel, aki a kolozsvári egyetemen szanszkrit nyelvet, sőt általános nyelvészetet is tanított a matematikán kívül jóval megelőzve korát. Önálló nyelvészeti tanulmányait kiadták. Kerekes Ferenc és Kalmár György verselt is, akárcsak a mi korunk kiváló matematikusa, Péter Rózsa.

5. Több kiváló, nem matematikusként ismert tudósunk is próbálkozott a kör négyesítésének megoldásával. Rájnis József, Révai Miklós és Pálóczi Horváth Ádám ezek közé tartozott.

6. A matematikát mint a többi tudomány segítőtjét méltatta már Apáczai Csere János (1625—1659). Martinovics Ignác (1755—1795) a matematika filozófiai vonásait tanulmányozta, akárcsak Hatvani István (1748—1786), a debreceni egyetem nagyhírű tanára „*Introductio ad principia philosophiae solidioris*”-ában és Csokonai Vitéz Mihály (1773—1805).

7. Ónadi János (XVIII. sz.) és sok más matematikus tankönyve versbe szedte a számolási szabályokat, hogy a nebulók könnyebben tudják megjegyezni. Itt tehát a nyelvészet állt a matematika szolgálatába.

8. A matematikát a legkiválóbbak már a XVIII. században igyekeztek más tudományokban is felhasználni. Hatvani István már 1749-ben tartott székfoglaló előadásában erről szólt a hallgatósághoz. Legfőképpen a matematikai módszereket és a logikai készséget tartotta alkalmasnak a többi tudományban való felhasználásra. Manapság erre a megállapításra épül az alkalmazott matematika tudománya.

9. A századunkban felvirágozott eldöntésemélet csirái is megtalálhatók hatvani István hagyatékában. Hatvani a matematikát tartotta az egyetlen olyan tudománynak, amelynek eredményeire biztosan lehet támaszkodni. Ma már ezen is túljutott a fejlődés!

10. Id. Szily Kálmán (1838—1924) életútja a mérnöki pályától vezetett a természettudományi szaknyelv fejlesztésén keresztül a Magyar Nyelvtudományi Társaság és a Magyar Nyelv c. folyóirat élére. Ma élő nyelvészeink között is akad hasonló életpálya.

11. A matematikai módszereket, gondolkodásmódot alkalmazta úttörő jelentőségű nyelvészeti művében Sajnovics János (1733—1785) és Hatvani István.

Ezzel a kezdeményezésükkel elmondható róluk, hogy ők voltak hazánkban a modern értelemben vett matematikai nyelvészet előfutárai.

A nyomukba lépő magyar matematikai nyelvészek valamennyien tudatosan vagy öntudatlanul az ő 'tanítvány'-aik: *ο μαθητής*.

Petrov obsitos megjegyzései a magyar nyelvről

Olykor egy, a múltból felbukkanó adalék nyújt tájékoztatást arról, hogy milyennek látják a nyelvünket a nem-magyarok.

Az a Petrov nevű orosz közlegény, aki 1849-ben a szabadságharc elleni hadjárat során került Magyarországra, nem mondható nevezetes személyiségnek. Mégsem érdektelen; tanulságos forrásnak tekinthető az a visszaemlékezés, amelyet a vele folytatott beszélgetéseiről jegyzett fel kapitánya, a nálunk szintén ismeretlen A. Fatyjejev. Fatyjejev kapitány emlékirata éppen száz éve jelent meg magyarul,¹ Zsatkovics Kálmán² fordításában, de a szabadságharc centenáriuma alkalmából újra kiadták Trócsányi Zoltán előszavával.³ Trócsányi az „Orosz szavak a magyarban 1848—49 óta” c. cikkének elején hivatkozik rá.⁴ A magyarul nem tudó Petrov számos megjegyzése azt mutatja, hogy a magyar nyelv, a magyarok beszédmódja mennyire felkeltette a figyelmét. Trócsányi Zoltán az emlékirat szerzőjéről. A. Fatyjejevről még csak annyit tud, hogy „egy nálunk eddig nem ismert orosz író vagy újságíró”,⁴ de a Magyar Külügyi Társaság gondozásában közzétett „Két emlékirat az 1849. évi cári intervencióról” ugyancsak általa írt előszavában, a fordító Zsatkovics Kálmánra hivatkozva, Fatyjejev orosz kapitányról beszél, aki „személyesen vett részt a magyar szabadságharc elnyomására küldött orosz hadsereg működésében”.³ Magáról Fatyjejevről azóta sem sikerült többet kideríteni. Ugyanez vonatkozik Petrov közlegény személyére is. Mindössze annyit tudunk róla, hogy Orlovban született, „értelmes, komoly, szavahihető” ember volt, aki az intervenció idején egy huszárvezredben szolgált. Fatyjejev kapitány írása a Russzkaja beszeda c. szlavjanofil folyóiratban jelent meg, amelynek első száma 1856-ban látott napvilágot. Szerkesztői A. Koseljov és T. Filippov, munkatársai pedig I. Akszakov, A. Homjakov, I. Kirenszkij, J. Szamarin, M. Pogogyin, A. K. Tolsztoj, F. Tyutsev stb. voltak.

A Fatyjejev—Petrov-memoár minden bizonnyal fontos adalék lehet a történész számára, még akkor is, ha erről az időszakról jelentősebb személyek visszaemlékezései is publikusak. A história szakértője mellett azonban haszonnal forgathatják a néprajzosok is, sőt — mint azt az alábbiakban bizonyítani szeretnénk — a nyelvészek, vagy csak egyszerűen: a magyar nyelv szerelmesei, a magyar nyelv iránt érdeklődők.

Elöljáróban még csak annyit, hogy a kiszolgált obsitos nem volt nyelvész, de még csak jó nyelvi megfigyelő sem, mint az nyilvánvalóan ki fog derülni. De a magyar nyelv kapcsán tett megjegyzésein, miként az egész művön keresztül is átsüt Magyarország iránt érzett leplezetlen szimpátiája, csodálata, elismerése.

¹ Megjelent 1886-ban az Egyetértés c. szélsőbaloldali politikai napilapban, amelyet 1874-ben alapított Csávolszky Lajos a mindössze 3 hónapig megjelenő Baloldal helyében, s amelyben egyebek között Kossuth L., Eötvös K., Hoitsy P., Mezei E. munkái is napvilágot láttak.

² Zsatkovics Kálmán (szül.: 1855) görög katolikus pap, jeles tudós. Tanulmányai közül kiemelésre kívánkozik „A magyarországi oroszok történetírásának története”. Számos fordítása látott napvilágot, egyebek között Andrejev, Csehov, I. Franko műveit ültette át magyarra.

³ A. Fatyjejev: Egy orosz katona elbeszélése az 1849. évi Magyarországi hadjáratról. In: Két emlékirat az 1849. évi cári intervencióról. A Magyar Külügyi Társaság kiadása, Budapest, 1948. Ford.: Zsatkovics Kálmán. Előszó: Trócsányi Zoltán.

⁴ Trócsányi Zoltán: Orosz szavak a magyarban 1848—49 óta. Ny. 72: 1948. 166—167.

Vegyük hát sorra Petrovnak a magyar nyelvről tett megjegyzéseit.

„Ennek a népnek a nyelve igen hasonlít úgy a lengyel, mint a mi egyházi nyelvünkhöz, a ezért beszédjüket is könnyen megértettük; csakhogy igen különösen beszélnek, úgy húzzák a szavakat, mintha folyvást énekelnének, s mintha minden hangjuk egyenesen a torkukból szállna föl.”

A minden hasonlat sántít szólás itt teljesen beigazolódik; a magyar tudvalevőleg a finnugor nyelvcsaládhoz tartozván semmiféle hasonlóságot nem mutat a szláv nyelvekhez. A „mintha folyvást énekelnének” talán realisabb megállapítás. Lehet, hogy ez a hasonlat is sántít, de az én fülemnek pl. általam hallott, az uráli nyelvcsaládba tartozó nyelvek leginkább a finn tűnt „éneklő” nyelvek. Ami pedig az első idézet végét illeti, éppen a magyarok szokták ezt mondogatni, de az oroszral kapcsolatban (vö.: a hangjuk egyenesen a torkukból szállna föl — az oroszok torokhangon beszélnek).

Petrov obsitos második megjegyzése: „Mikor falun tartózkodtunk, be mentünk néha egy-egy házba, köszöntem: «Jó napot, gazd'uram!», az asszonyhoz: «Jó napot, ifj'asszony!», «Jó reggelt, — felelik — mi tetszik?» Meg is vendégelik az embert vagy borral vagy valami enivalóval. «Tessék, tessék» — mondják; ami azt jelenti, hogy kérik szépen, ne vesse meg az ember a kínálást.”

A ma használt terminológia szerint ez a rész a beszédetikett tárgykörébe tartoznék. Ugyanez vonatkozik a harmadik megjegyzésre is; „Erőszakkal nem igen boldogul e néppel senki; aki gorombáskodik velök, annak csak azt mondják: «Nem tudom», «Nem értem», s ha még tovább bosszantják, fogcsikorgatva mondják: «a kutya teremtette, a fene egye meg!»; meg még más szavakat is vegyít bele, ami még csúnyábbakat jelent.”

Rendkívüli módon sajnálatos, hogy sem Trócsányinak, sem nekem az orosz művet eredetiben nem sikerült megszerezni. A Russzkaja Beszeda c. folyóirat ugyanis nincs meg hazai könyvtárainkban. Érdekes lett volna ugyanis az, hogy a *teremtette* milyen formában szerepelt Fatyjevnek. Papp Ferenc ugyanis felhívja a figyelmet Gogol Játékosok c. színdarabjára, amelynek egyik részében a fogadóbeli hamiskártyások meg akarják kopasztani a bevonulni készülő, pénzes Glovot, ezért dicsérik a katonaeletet és itatják az ifjút.

„Bravó! De zdravstvujut guszári! Teretete!” — „Bravó!” — „Éljenek a huszárok! Teremtette!” — „Ezen enyhe káromkodás megjelenését a délorosz-ukrán milióban a napoleoni háborúk közös osztrák — orosz — magyar megmozdulásaira vezethetjük vissza, a magyar katonák részvételére e műveletekben.”⁵

Minden alapunk megvan tehát annak feltételezésére, hogy Petrov ilyen formában diktálhatta le Fatyjevnek a '*teremtette*'-t, arról már nem is szólva, hogy azt a nyilvánvalóan képzetebb, kultúraltabb kapitánya maga is hallhatta, ismerhette. A második megjegyzés egyébként alighanem jól jellemezte a magyar népet, kihallik belőle makacsságunk, vehemenciánk is.

A harmadik megjegyzésben teszi fel Fatijev kapitány azt a kérdést, ami bizonyára mind az emlékirat, mind a jelen közlemény olvasóját foglalkoztatja: „De hát hogy beszéltél velök? Talán bizony értetted a nyelvöket? . . . — Nem, nem! Az ő nyelvöket, úgy hiszem, sohasem volna képes megtanulni az ember, csakis egy-két szót szajkoltam be. Sokan tudnak közülök tótul, aztán az ilyenek tolmácsoltak. A tiszt urak minden szót leírtak jegyzőkönyvükbe s úgy beszéltek.”

⁵ Papp Ferenc: Könyv az orosz nyelvről. Gondolat Kiadó, Budapest, 1979. 381—2.

Az orosz katonák és a magyar lakosság kizárólag csak tolmácsok segítségével értekezhetett egymással, ezt a szerepet, mint erre Petrov is utalt, a szlovákul tudók tölthették be. A cári és császári tisztek hivatalos kapcsolataiban viszont köztudottan a német, ill. francia volt a tárgyalások nyelve.

Petrov obsitosnak a magyar nyelvvel kapcsolatban tett megfigyelései ugyancsak pontatlanok. Érdeességüket, ma úgy mondanánk, az országismereti vonatkozások jelentik. Ez persze nem csak a nyelvészettel kapcsolatban igaz. Találón jellemzi az egész emlékiratot Trócsányi, amikor ezt mondja: „Ritka eset, hogy katona áradozó lelkesedéssel emlegesse azt az országot, amelyben mint ellenfél harcolt. Fatyjejev obsitosa, Petrov azok közé a kivételek közé tartozik, akik nem a veszélyről, hősiességükről, megpróbáltatásaikról, szenvedéseikről regélnek, hanem nyitott szemmel figyelték az idegen világot.”

Végezetül egy szubjektív kitétel, amely magyarázatul szolgálhat arra, miért került a 80-as évek olvasója elé ennek a rég elfeledett visszaemlékezésnek a nyelvészeti szempontból való elemzése. Pár évvel ezelőtt került a kezembe a Magyar Nyelvőr 1948. július—szeptemberi száma, amelyben Trócsányi Zoltán cikkét találtam, címe: „Orosz szavak a magyarban 1848—49 óta.” A tanulmány első bekezdésének a végén ez olvasható: „Bármennyire barátságos volt is a bevonuló orosz hadsereg és a falusi lakosság érintkezése, egy-egy faluban oly rövid ideig tartott, hogy mélyebb nyoma nem maradhatott a magyar nyelvben.”⁴

Ez a mondat inspirált arra, hogy nyomozzak, vajon nincs-e mégis valamilye nyelvi vetülete ezeknek a találkozásoknak. Nos, a magyarba ekkor még valóban nem kerültek be az orosz szavak, anyanyelvünkről azonban vallomással felérő megjegyzéseket, gondolatokat olvashattunk Petrov közlegény, ill. Fatyjejev kapitány jóvoltából.

Horváth Iván

A prózaíró Kosztolányi

„Valami précieux van ebben a kiváltázott, halk világban. Egy művészet emléke lebeg itt, szeretete a finomságnak, az empire aranykoszorúnak, és mindennek, ami távoli, ami szemmel nem látható, ami szépség. (...) A két Goncourt ismeri ennyire a művészetet, a szavak mákonyát, a ritka jelzőket.” (...) „Emberei csak igen ritkán beszélnek a valóság nyelvét. Azokon a helyeken, ahol alakjait megszólaltatja, kerek, csiszolt párbeszédet lelek, melyeken nyoma sincs a folyóbeszéd töredezettségének vagy ziláltságának. Seholy egy befejezetlen mondat vagy valami elkapott szó, mely magán hordja a nyers élet bélyegét.” (...) „a párbeszédet kikerekíti, minthogy ezekkel is közvetlenül közölni akar valamit.” (Kosztolányi: *Egy ég alatt*. Szépirodalmi. 1977. 148, 153—4.)

A nagyra becsült Szini Gyuláról nyilatkozik Kosztolányi *A Hét* 1910 március 27-i és a *Nyugat* 1917 december 16-i számában; de írt róla 1909-ben már az *Életben*, majd újra a *Nyugatban* 1922-ben. Kosztolányinak a hosszabb fejtegetésekből kiemelt mondatai kulcsot adnak saját prózastílusához; egyúttal segítenek megérteni az előzményeket és a hatásokat is, amelyekből táplálkozik. A huszonegynéhány éves fiatalember, aki 1906-tól a *Budapesti Hírlap* belső munkatársa, és aki már 1903-ban írt a *Bácskai Hírlapba* is, első novelláskötetét 1908-ban jelentette meg egy évvel a *Négy fal között* c. verseskötete után.

Nem feladatunk irodalomtörténeti és esztétikai, ill. komparativista eszmetuttatásokba bocsátkozni; prózastílusát ismertető jegyeinek felvázolásához elégségesnek ítéltük a Szini Gyuláról megfogalmazott néhány mondatot. Bizonyosnak tartjuk, hogy a pályakezdő Kosztolányi stilisztikailag kapcsolódik ahhoz az irányzathoz, amelyet Szabó Zoltán szecesszióknak és impresszionizmusnak nevez,¹ és amelyhez az alábbi írókat számítja: Ambrus Zoltán, Bródy Sándor, Iványi Ödön, Justh Zsigmond, Malonyai Dezső, Pekár Gyula (a kilencvenes évekből, pontosabban az 1887—1899 közti időből), továbbá Ady Endre, Babits Mihály, Kaffka Margit (a század első évtizedéből, ill. 1912-ig). A második szakaszba sorolja be Kosztolányit; a háromkötetes novellagyűjtemény első kötetéből, tehát a korai novellákból idéz is példákat.

Ami az *i d e g e n* hatásokat illeti — és itt elsősorban eszmei, elvi indítatásra gondolunk —, sok kérdés vár még tisztázásra Kiss Ferenc² és mások

¹ Tanulmányok a magyar impresszionista stílusról. Szerkesztette Szabó Zoltán. Budapest, Kriterion, 1976. 49—88.

² Főként *A beérkezés* közepén. Akadémiai Kiadó, 1962 és *Az érett Kosztolányi*. Akadémiai Kiadó, 1979 c. kötetekre gondolunk.

igen alapos kutatómunkája után is. Tudjuk, hogy Kosztolányi lefordította Huysmans *À rebours* című regényét (1884.) A külön címmel (1921.). Még későbbi Oscar Wilde: *Dorian Gray* arcképe (1891.) c. regényének fordítása (1923.). Kosztolányi szépségkultuszára, a stilizáltabb kifejezőmód kialakulására döntőbbnek találjuk Jakob Burckhardt: *A renaissance kori műveltség Olaszországban* című nagy műveinek 1895—96-ban két kötetben megjelent fordítását (Bánóczy József).³ Burckhardt, aki megvetette korát, és a polgári életformát szürkének, jellegtelennek tartotta, a reneszánszban találta meg a nagystílű, gazdag, színes életvitel példáját. El akart menekülni a prózai 19. századból; Szabó Zoltán szerint Diószegi András is „a fönnálló rendtől való elfordulást, menekülést” látja a szecesszióban.

Kosztolányi egyik igen korai bírálatát, amelyet történetesen Ady Endrének: *Vér és arany* című kötetéről írt *A Hét* 1907-i évfolyamában, abban az évben, amelyikben neki is megjelentek versei *Négy fal között* címmel, így kezdi: „*Vér és arany!* . . . A reneszánsz véres és aranyos kora ragyog a szemembe, Benvenuto Cellinit, a kacagó, toron, véren és aranyon keresztül szeretkező és alkotó reneszánsz művészt látom, a túlfeszített, izmos élet diadalmas, dagadó teljességét. Arról van szó, hogy Ady Endre versekben ugyanezt az életet éli, a vér és arany életét” (*A Hét*. Politikai és irodalmi szemle. Válogatás. 1900—1907. Magvető II, 1978. 453—5).

Tegyük hozzá, hogy Cellini *Önéletírása* is, amely a prózai, szabályos, polgári életvitel ellentétének és a nagyszerű, színes vállalkozások krónikájának tűnt, a századvégen, pontosabban 1889—90-ben jelent meg az olasz műveket szívesen átültető Szana Tamás fordításában két kötetben.

A hatások közt feltétlenül tekintetbe kell venni Gabriele D’Annunzio: *Il piacere* című, 1889-ben megjelent regényét, amelynek első magyar fordítása *A gyönyör* címen éppen 1909-ben látott napvilágot a *Pesti Napló* hasábjain (név nélkül). Az 1863-ban született D’Annunzio költeményeivel, prózájával a századvégtől jelen van a magyar lapokban, de önálló regényeit is szívesen adják ki. Kosztolányi 1908-ban le is fordítja egyik versét *A Nap keselyűje* címen, és ez is a *Pesti Napló*ban található (58. szám). *A Hét* 1910. I. 286 lapján ezt olvassuk *Latinok közt* című írásában: „Néróról írnek és D’Annunzio jut eszembe. Ez az isteni félbolond, aki felgyújtotta Rómát a reklám tüzével.” A D’Annunzio: *Szent Sebestyén mártírhalála* c. misztériumának bemutatása után írott bírálatában leszögezi: „Minden akcentus a festőiségben van. Egy csókaszemű íjász, akinek az egyik szeme kék, a másik fekete stb.” Tegyük hozzá, hogy Kosztolányi lefordította Oscar Wilde két reneszánsz ihletésű színdarabját, *A páduai hercegnőt* és a *Firenzei tragédiát*. Mindkettő megjelent könyvalakban, az első 1910-ben. A Magyar Színház be is mutatta 1909 szept. 25-én. A másik 1923-ban jelent meg, de eddig nem adták elő. Az előbbi darabról Kosztolányi rövid bírálatot ír [*Élet*, 1909. okt. 3-án; újra közölve: *Színházi esték* 1978. c. kötetben I. 249—50]. A *Dorian Gray* arcképe c. Wilde-regény színpadi változatáról írva (*Budapesti Napló*, 1907. okt. 25. és uott. 248) *Wilde-dal* kapcsolatban „az életkedv pompázó túlság”-át említi; „A társalgás a görög dialektikára emlékeztet, arra a bölcsesetre, amelynél az öncél a stílus, a szépség,

³ A mű a tragikus sorsú Elek Artúr fordításában megjelent 1945-ben is. A harmadik kiadás *A reneszánsz Itáliában* címmel a Képzőművészeti Alap Kiadóvállalatánál látott napvilágot 1978-ban, életrajzi adatokkal és bibliográfiával bővítve. Elek Artúr jegyzeteit is kiegészítették.

a könnyűség s az igazság csak másodrendű.” Az Il piacere stílusát a dús festői-ség, az izzó és csillogó színekre utaló szavak, a halmozódó jelzők, a képzőmű-vészeti műveltség, ill. művészetkultusz, a régi és választékos tárgyak felsorolása jellemezte. A nagyvilági élet, Róma szalonjai, az előkelő szereplők, a barokkos környezet díszletei ugyanúgy a polgári világ prózaiságából való elvágyódás jel-képei és a különös és nagyszerű élet biztosítékai, mint amilyennek a reneszánsz életstílust a kor feltételezte.

1. A különösség, szépség, díszítettség — hogy Szabó Zoltán szavait használjuk — hatja át a korai novellák nyelvhasználatát. Vizsgáljuk meg, milyen nyelvi eszközökkel valósul meg mindez. Nyilván a szókapcsolatok és a jelzők köréből kell elindulnunk.

Fontos eljárása a színt jelentő mellékevek, ill. színre utaló elvont fő-nevek sűrítése viszonylag egyszerűen megszerkesztett szakaszokban. A többnyire *-ság, -ség* végű elvont főnevek használata lehetővé teszi a birtokos szer-kezetet és természetesen azt, hogy az elvont főnév elé melléknév járuljon. Sok-szor az igei állítmány is színárnyalatot fejez ki. Néha a tájelemek bemutatásá-ban a predikatív szintagmában megszemélyesítés teszi sajátossá a színhatást. Helyenkint a színjelölések hasonlatba ágyazódnak; a színnevet határozza meg a konkrét tárgygal.

Még most is látom azt a szobát, amint az októberi nap *jakó sárgaságában tündöklök.* A barna, nagy polituros bútorok *vakítóan csillogtak*, fönn a pohárszéken pedig nyugodtan szunyókáltak a *színes* edények. Aladár a *vörösbársony* tolélszéken ült, s égő szemével az őszi délutánra, a lugas *pirosító* leveleire bámult. Nagy fejében, melyet *selyempuha szőkeség* borított, nyugtalanul forogtak a láztüzes szemgolyók. Vézna testét szörnyű, ugató köhögés rázta össze, s ő maga szinte eltörpült ijesztő, értelmetlenül nagy feje mellett. Homlokán hideg izzadságyöngyök. Arcán *bíborosan égtek* a tüdővész alkonyrózsái. (Kosztolányi Dezső: Novellák. Szépirodalmi 1957. I. 16; Sakkmat.)

Ő, az édes! Ő, az édes bécsi asszony. Ott ült a villamosban, a naptól átfült padon holdogán, kövérkésen, *rózsaszínű porcelánfehér* arccal, mint valami jól táplált angyal. Ruhája *gyengéden sárga*. Hasonlatos a drága, olajszerű bor *sárgaságához*, melyet vízzel elegyitenek (uo. 79; A bécsi asszony).

Egy reggel megidéztek a szülőket is. A tanári szoba körül várakoztak az apák. Az egyik *fekete* szalmakalapot viselt, és alatta még *sárgábnak* látszott izgatott arca. Le-fel járkált az előcsarnokban, fújt a melegtől, és törölgette izzadt homlokát. A többiek kis csoportokban álldogáltak. Mindegyik emlékeztetett a fiára, de a vonások már petyhüdtek és torzak, a szemekben riadalom és fáradtság réne ült. Nem akadt közülük olyan, aki igazán örülne az életnek. Elhasznált emberek, puffadt hasakkal vagy lötyögő lábakkal, szegény apák, az arcukon szemölcsök, az orruk *piros*, mint a *paprika* vagy vérszegény, savanyú és *zöld*, mint az *uborka* (uo. 279; Miklóska).

Az emeletről néha gyönyörű alkonyokat láttak. *Vérvörös* fényben úsztak a hegyek, a folyó úgy *hömpölygött*, mint az *olvasztott arany*, az ablakok *áttüzesedve villogtak*. — Nézd az alkonyt — *nógatta* az asszony. A költő engedelmesen nézte az alkonyt. De a *rubinpiros* hegyek, az *aranymártással leöntött* város, a szokványos *ragyogás* nem mondott semmit az ő szegény, megszenesedett szívének (uo. 306; Költő).

Vékony arca a fátyol alatt még *rózsásnak* is tetszett. Igaz, a korát nem tudtam megállapítani, húsz és negyven év között ingadoztam. Az is feltűnt, hogy félgyszabban jár, *szürke* esőköpenyben, *fekete* selyemruhában, mellén *fehér* zsabóval. Bizonyosan valami víg özvegy — hogy előkelő-e vagy ordenáré, még nem tudom —, aki éjfél után a pályaudvaron csatangol. Aztán az ívlámpa alatt jobban szemügyre vehettem. Határozottan nem volt megbízható nő. Kezén régimódi félkesztyű. A szeme *mocsárszínű*. Fellépése pedig meglehetősen zavart (uo. 327; X. . . kalandornő).

Künn a kert a nyári *délután aranyában* aludt, a jóllakott föld kövéren emésztett. *Zöld, kék* legyek a szagos levegőben, a pókok *ezüst* hálóikon. A talaj repedésein hangyák, bogarak, boldog rovarok. Az orgona a fal mellett lélegzett. Kerti golyók közt jázminok nyíltak. Méhek csingtek rajtuk, mint *sárga* mézesöppek (uo. 334; Hogy is történt?)

Meggyújtották a lámpát. A pap az asztalfőn foglalt helyet. Arca *ragyogott a bronz fényben*. Pohárban *feketevörös bor csillogott*, s amint ajkához emelte, szája szélét megnevesítve vele, finom mosollyal, nem minden grácia nélkül mondta: — Egy angyal az égben, egy *fehér* angyal az Úr trónusánál (uo. 392; Kék gyász).

(. . .) a bottal együtt lépkedni fölöttébb körülményesnek tettett. Meg is botlott benne és többször leejtette a földre. Másnap *világos* téli reggel volt, éles színekkel. A Duna jégtáblákkal habzott, mint a *jegeskávé*, a hegyeken *cukorsüvegek*, hóból, még a szemétdombok is olyanok, mint a cukrászsütemények, melyek *fehér tejszínhabbal* vagy *barna mokka krémmel* vannak töltve. Csak most lehetett látni, hogy milyen csinos a bot. *Ezüst nyele tündöklött a verőfényben*. Hosszú sétára indult vele, végigment a korzón, bátran tekintett a lányok után, úgy érezte, hogy világfias és könnyed. Este egy zenés kávéházban *színes* líkőroket ivott Zsiráf Paulával, a híres mozisínésznővel (uo. 403; Ezüstbot).

Alakja nyúlánk és érdekes, a haja, mintha tussal festették volna, a szája egy ragadozó bátor szája. János nézte a kertben a *rothadó színeket*, a *piros, sárga, lila* hullafoltokat, melyek a természet eloszló testét *tarkázták* és a szeptember méla rakétáit, melyek hangtalanul emelkedtek a mozdulatlan levegőbe s ott valami *halvány rózsaszín* ködöt szitáltak. Jó volt visszatérni lassan-lassan. A *sötét* szobában ujjai már megtanultak látni a szeme helyett, s a lelke is el volt készülve mindenre (uo. 433; Űveg szem).

Haja *ragyogott* az őszi napban, éretten és *sárgán*, *mint a méz*, vastag fonataiban pedig más, *olajos sárgasággal* imbolyogtak a teknősbéka hajtúk, melyeket átmelegített a délutáni tűz. *Áldott szókeség*, melybe el lehet tévedni, mindörökre (uo. 434; uaz).

A betegszállító-kocsiba előbb a dada szállt be, öleiben a kiselánnyal, majd ő. *Zöld júliusi éjszaka* volt, a közeli hegyek és erdők *zöld* hajától. Sebesen rohantak az Andrássy úton. Egy nő a kávéház tornácán *bordó* málnafagyglaltot kanalazott. *Kivilágított* hirdetőoszlopok *ordítottak, kéken, sárgán*. *Mozik hűrdető-villámai cikáztak*. Mindez oly színpadi volt, oly szokatlanul jelentős és részletes s a képek noha a kocsi vágatott, oly lassan ttúntek eléje, hogy Vencel mint akivel valami boszorkányság történt, megdörzsölte szemét (Kosztolányi Dezső: Novellák III. Szépirodalmi, 1957. 44; Ilonka).

Feküdt az uszoda parti fővényén. Mellette a víz, a medence óriás márvánccsészéjében, mint a *zöld* tinta. Alatta a parti fővény, mint a finoman szitált *sárga* porzó. Fölötte pedig az ég *kék, kék és kék*, semmihez se hasonlítható. Ezzel a három színnel játszadozott: a *zölddel*, a *sárgával* meg a *kékkal*. Hol az egyikből csipített valamit, hol a másikból. Elkalandozott az ég örvénylő messzeségébe, míg bele nem szédült, aztán lesiklott a vízre, majd visszatért a homokra s szemlégette az ott napozókat, a fürdőruhákat, egy gyermeket, aki gumikrokodilusán nyargalt, a zsilongó, nyári képet, melyet a *déli verőfény arany mártása öntött le* (uo. 79. Péter).

Haláltak egymás mellett: a tanár *sötéten*, *fekete* ruhában, *fekete* nyakkendővel, *fekete* kalapban, a fiatal ember pedig derűsen és *világosan*, *fehér* nadrágban, hajadonfőtt, *fehér* gumitalpu tornacipőben. Nyersselyem ing zizegett rajta, könnyű, mint a levegő, mint a szellő (uo. 104–5; Tailor for gentlemen).

Az ebédre átöltözködött. *Világosdrapp* ruhát viselt, *mint a nagyon tejes kávé*. Délután egy másik *barna* ruhát látott rajta, *négerbarnát*. Este a vacsoránál *borsözöldet*, *sötétzöld* nyakkendővel, a szivarzsebben *világoszöld* selyemkendővel (uo. 105; uaz).

2. Igyekeztünk széles körképet adni, hogy példáinkból kitűnjék, mennyire csökken a stílus díszítettségét elsősorban előmozdító, sűrített színhasználat az évek során, vagyis hogy Kosztolányi tudatosan szakad el a pályakezdekort érvényesülő stilisztikai hatásoktól. Az Esti Kornél novellák első fejezetében — amely későbbben íródott, mint a kötet többi darabja, és a Pesti Hírlapban 1933 április 9-én jelent meg —, az író bemutatja és leleplezi Esti Kornélt; így beszélteti hősét, a közös írói vállalkozás stílusáról:

Kikísért.

— Igaz — ütött a homlokára kiinn a folyosón. — Valamit elfelejtettünk. Mi lesz a stílussal?

— Közösen írjuk.

— De a mi stílusunk homlokegyenest ellenkezik. Te újabban a nyugalmat, az egyszerűséget kedveled. Klasszikusok a példaképeid. Kevés dísz, kevés szó. Az én stílusom ellenben még mindig nyugtalan, kócos, zsúfolt, cifra, regényes. Javíthatatlan romantikus maradtam. Sok jelző, sok hasonlat. Ezt nem engedem elsikkasztani.

– Tudod, mit? – nyugtattam meg. – Itt is felezünk. Amit mondasz, fölveszem gyorsírásban. Aztán majd törölök.

– Milyen kules szerint?

– Tíz hasonlatodból megmarad öt.

– Száz jelzóből pedig ötven – tette hozzá Kornél. – Helyes.

A kezembe csapott. Megvolt az alku. A karfára könyökölve nézte, hogy ballagok le a csigalépcsőn. (Kosztolányi Dezső: Novellák II. Esti Kornél. Szépirodalmi 1957. 24.)

Az idézet bizonyítja az író jellemző tudatosságát is, azt, hogy az írásmű megszerkesztése, nyelvi burkának kialakítása behatóan foglalkoztatta. Ugyanakkor éppen az Esti Kornél-kérdésre is utal, arra ti., hogy „Kosztolányi egy-más ellentétéként jeleníti meg az alkotó személyiség inspiráló és alakító, forrongó és fegyelmező energiáit” (Kiss Ferenc: Az érett Kosztolányi. i. m. 441) és tegyük hozzá nyelvi, stilisztikai vívódásait, a stilisztikai választás alternatíváival.

Valóban, már az első Esti Kornél-novellában is, amely a kötetben a nyolcadik fejezet, és mely 1925-ben látott napvilágot [Szegény Maogyoróssy Pali, az újságíró, a kávéházban hirtelen megőrül, azután a tébolydába csukatik] s így még viszonylag közelebb van a „díszítő” korszakhoz, a színek alkalmoszerűen jelennek meg, és kifejezetten közlésjellegük van. A huszonegynéhány lapos fejezetben mindössze kétszer fedezhetünk fel sűrített színhasználatot.

Mogyoróssy Pál levette vadonatúj szalmakalapját. Nézték selymes, oldalt választott *szőke* haját, mely kicsiny, leányosan finom koponyára borult. Amikor gyönyörű esőköpenyét fölakasztotta a vascsacsira, egy karsú, igen rokonszenves, úrias fiú tűnt föl előttük, a negyven éve ellenére is majdnem publi, akin a rövid nadrág sem állna rosszszul. Csinosan volt öltözve. *Borsózöld* burbury-ruha, zefir-ing, *fehér* selyem lepke-nyakendő, melyen alig láthatóan villámlott át egy *halványsárga* csik. Mintha skatulyából ugrott volna ki (uo. 123).

Szőke, borsózöld, fehér, halványsárga, vagyis mindössze négy szín a közel hetven szavas szakaszban; a szóródása rendkívül alacsony, emellett az összetett színnevezések szerepe is csekély. A *borsózöld* esetében az előtag köznapidologra utal; a színtónust jelző *halvány* melléknév is a mindennapi nyelvből származik.

Még köznapibb a második példa:

– Tudod, olyan *barna* haja van, de nem *fekete*, nem is *gesztenyeszín* – gondolkozott – *kakaószín* haja van. Szeme mint az a kis *kék* virág. Hogy is hívják.

– Ibolya?

– Nem, nem – fejtét rázta Pali. (Uo. 137.)

Barna, fekete, gesztenyeszín, kakaószín, kékv öt szín, igaz, a viszonylag kis terjedelmű szakaszban, azonban kicsi a változatosság, a szemléleti elem nem jelentős az egyetlen *kakaószín* kivételével. Ebben az – egyébként a köznyelv szintjén is jelentékeny csoportot alkotó – *-szín* utótag szerepel (mint a nagyon mindennapi *gesztenyeszín* összetételben is). Az első példában a színeket halmozó mondatok rag nélküli felsorolást tartalmaznak, s az ún. nominális stílus egyik példáját szolgáltatják. A Kosztolányi által nem kedvelt szerkezeti megoldásra más alkalommal még visszatérünk, amikor a szövegstruktúrákat tárgyaljuk. Fenti megállapításaink érvényesek a többi Esti Kornél-novellára is; a színhasználat korlátozott, a színek tényről közölnek, és általában nincs díszítő szerepük. A tárgyilagos, adatszerű közlés pedig szűkrezabott; rendszerint egy szín jelez egy tárgyat.

Két disznóbőr-bőröndöt hozott magával, *kávébarna* vászonhuzattal, teleragasztva a külföldi szállodák *kolibri-cifra* céduláival. Fogantyújukról bőrkeretes névjegy lógott, himbálódzva, amint a vonat haladt. Mellette az ülésen takaros kézitáska hevert, számár-bőrből. (Uo. 41; 1903-ban, közvetlen az érettségije után éjszaka a vonatban először csókolja száján egy leány.)

A vászonhuzatról megtudjuk, hogy *kávébarna*; itt a színnév előtt színes tárgy neve áll, a kávéé. A cédulák *kolibricifrák*. Ebben az esetben az író az állatvilágtól kért segítséget a színhatás megalkotásához.

Ugyanebben a novellában, amely a Fiume felé utazást, az Adria látványát és az első világháború előtti Fiumét örökíti meg, és amelyben a színek tobzódása nem is lenne meglepő már a téma miatt sem, egyetlen, a színhatásokra épülő példánk van, amely portré.

(. . .) rásandított.

Afféle csipisz volt, jelentéktelen, sótalan-borstalan. Vézna, cingár, mint egy cinege. Cinegelábú, cérnahangú. *Pöttyös, fehér* batisztruhát hordott, drága svájci csipkével díszítve és vadonatúj, pompás lakkeipőt. Száraz *fehérszőke* hajában óriási *eperszín* atlaszszalagcsokor *világított*, mely még inkább *elsápasztotta* arcát. Ugyanebből az anyagból szalagot viselt a nyakán is, igen széleset, hogy eltakarja hosszú cinegenyakát (uo. 43).

Visszafogott színhatással van dolgunk. Az *eperszín* összetételében ugyan van némi hangulat, de az igei állítmányokban rejlő színhatás — *világította meg, elsápasztotta* — nem nagy lelemény, hogy a melléknevekről ne is beszéljünk (*pöttyös, fehér*).

A többi fejezetet is a bemutatott takarékos színkezelés jellemzi. Nem egyben úgy fordul elő szint jelentő melléknév (pl. a híres tizenkettedik, a német szokásokkal ironizáló fejezetben, amelyben a felolvasások alatt alvó von Wüstenfeld elnökről készített halhatatlan portrét), hogy csupán egyetlen melléknév áll a főnév előtt. Az említett fejezetben, amely a kötet leghosszabb írása (184—221), az alábbi színnevek állnak: *sárga, őszi délután; sápadtfehér*, igen büdös sajttal *sötétvörös* likórt, pirinyó, *fehér* porcelán, *barna—sárga* mustárt, *barna* pöttyöket, *nefelejcskék* szemük, készen vett *fekete* nyakkendőjében, *zöld* posztóval bevont elnöki asztal felé, a csillárok *tündöklő* fényárjában, egy *aranyos* támlájú, *r ó z s a s z í n* virágokkal hintett rokokó kerevethöz, egy *zöld* villanykörte sugaránál, arca *fehér* volt, mint az írópapír, a *halavány* arca lassankint kipirult, *fehér* köpenyben, valami würzburgi bankár *krétafehér* fia, egy *szőke*, madonnaszerű asszonynak. A tizennyolc színnév harmichat nyomtatott lapon oszlik el, két lapra jut egy-egy, a köznyelvi használathoz tapadó, a díszítőjellegtől távoleső melléknév. Az összetett színjelölések is köznapiak: *sápadtfehér, sötét-vörös, barna-sárga*; ezekben a színnévi utótagot színnévi előtag, ill. a színtónusra utaló előtag minősíti. Két esetben az előtag színre utaló növény, ill. tárgy: *nefelejcskék, krétafehér*. Egyszer szerepel *szín* utótagú összetétel: *rózsaszín*. Mindháromnak korlátozott a festői, szemléletes hatása, és ez minden-nél jobban jellemzi az érett Kosztolányit.

Ugyanezt mondhatjuk el utolsó regényéről, az 1926 július 1-től a Nyugatban folytatásokban és még abban az évben könyvalakban is megjelent Édes Annáról. Míg a Nero, a véres költő (1922.), a Pacsirta (1924.) és még az Arany-sárkány (1925.) színkezelésben is tapad a korai novellák viszonylagosan nagyobb dekorativitásához, addig a húszas évek első felében lezajlott stílusváltás, a több ízben hangsúlyozott egyszerűsödés mindenekelőtt az Édes Annában mutatkozik meg. Ez jelenti a színnevek nagyobb szóródását, vagyis a ritkább

előfordulását a mű egészében és jelenti a sűrűség gyengülését, vagyis az egyes szakaszokra jutó mennyiség kevesbedését. Egyúttal látványosan meggyengül a dekorativitás, vagyis a szint jelentő összetételek megfogyatkoznak, s eltűnnek a tárgyak, amelyek mintegy metaforaként résztvettek az összetett színelnevezések kialakításában.

Kezdjük a legkorábbival, a Nero, a véres költő című regényével, melyet Kiss Ferenc jogosan kapcsolat korábbi indítatásokhoz is tartalmi okoknál fogva, mindenek előtt Oscar Wilde-hoz és Karl Huysmanshoz, nem tagadva a „Szabó Dezsővel folytatott cívódás keltette indulatot” sem. Ami a dekorativitást illeti, a mű közvetlenül kötődik a tízes évek novelláihoz. Egyik bizonyítékunk a színhasználat köréből a színes tárgy szerepeitése a szín jelentésű összetételek előtagjában.

A bölcs, hosszú, nyurga alak, szürke tógában állott előtte. Sovány, *sajtsárga* arcán ott égtek a tüdővész tűzrózsái (Nero, a véres költő, Szépirodalmi 1972. 20); A kapus, aki *barackszínű* ruhában állott a gőzfürdő ajtajánál, beengedte, aztán a ruhatáros szaladt feléje, aki elvette tógáját (52); Lenn a fűzfaköltők kacsagtak. Agrippina felemelte kis, kövér, *vajsárga* kezét (86); Haja nem volt dús. Mintegy szenvedő és szomorú haj volt, *borostyánsárga*. Egészen természetellenes (98); Aranyesatos koturnuszt, csillagos, zöld tógát viselt, melyet a nép szájátva nézett, mert ilyen pompás ruhát még sohase látott, egy vászon álarcot, mely Poppea arcát utánozta és felül *borostyánsárga* fürtökben végződött (123); Most jó volt hallgatni, nézni az *almazöld* eget, mely összeolvadt a halványuló vízzel (147); Szél kerekedett. A víz *ólomfényűvé* vált. Aztán az ég utánozni kezdte a vizet, áttetsző, üvegszerű fátyolokat aggasztott magára, felhőket hömpölyögtetett (151); *Ametisztzsinű*, kopottas tógát viselt, de azért előkelően redőzi, mint valami patricius (165); Ilyenkor pihent. Kéket látott, az eget, és zöldet, a gyepet, és feketét, a földet. Később pedig még valamit. Egy óriási *testszín* foltot, az emberek arcait, melyek összekeveredtek egyetlen szfinkszarccá, a tömeget (192); A főaugur megfürdött, evett egy keselyűszívet, majd *hófehér* tógát öltve, a többi madárjossal együtt kiment az erdőre (225); Legyek karikáztak a rögökön, melyek mozogni és élni látszóttak, bogarak mászkáltak *fémkék* és *zománczöld* szárnyalattal, méhek szálltak ki tömör fürtökben a közeli méhesből, s dőzsölve mézelték (236).

Tizenegy példánkból háromban *szín*, *színű* az utótag, egyben *fényű*; hétben az utótag színt jelöl: *sajtsárga*, *vajsárga*, *borostyánsárga*, *almazöld*, *hófehér*, *fémkék*, *zománczöld*. Ami a tárgyakat illeti: *sajt*, *vaj*, *borostyán*, *ólom*, *barack*, *ametiszt*, *alma*, *test*, *hó*, *fém*, *zománc* szolgálnak a színárnyalatok kifejezésére.

Majdnem egyenlő számban találjuk a Pacsirtában is azokat a példákat, amelyekben színes tárgy határozza meg az összetételekben a színárnyalatot akár úgy, hogy a tárgyat *szín*, *színű* utótag követi, akár pedig úgy, hogy a Nero a véres költőhöz hasonlóan, de nagyobb számban, az utótag valamilyen színnevet tartalmaz.

Apa *egérszürke* ruhát viselt, mely pont olyan volt mint a haja (Pacsirta. I. m. 6); Ment-ment *egérszürke* ruhájában (9); *Patyolutféher* abrosz terült eléje, középpütt csokor virág állt, mellette sőtartó [43]; Kővér arca, dupla tokája *téglavörösen* izzott [48]; Egy másodemeleti páholy felé mutatott, hol Zányi Imre ült, *szalmasárga* hajú kétes hölgyike társaságában [89]; Ézüstfogantyús botjával kezében, *galambszín* bőrkesztyűben lépett be a kaszinó épületébe, kinyitotta a nagy üvegajtót, fölballagott az emeletre (125–6); Környei pedig ott állott, két fejjel magasabban mindegyiküknél, aranyzsinóros, *búzakék* atillájában (127); Sovány, *olajzöld* arca valami édességet kapott (139); Felesége az *egérszürke* kabát belső zsebébe nyúlt, onnan előkereste a tárcát, kivett belőle egy szívart (157); Fölhúzta régi *mogyorószín* öszikabátját, mely elől-hátul bő lévén, nagyon soványnak mutatta (180); Bőre *összegyűrődött*, mint a papír, arca *krétafehér* volt (184); Nyugat felé dalmahodó, *tinta-fekete* felhők borították az eget. (187); Ákos összehúzta *mogyorószín* ösi kabátját, mert fázott (205); Csak a leánya arcára meredt, amint száját kinyitotta és

látta a csillár alatt, a villanyfényben, — éleesebben, mint amikor elment a napfényben —, hogy valami *hamuszín* köd borult rá, gyengéden, de el nem téphetően, valami alig látható, de vékony, de erős pókháló: az öregség (210).

Alig feleannyi példában szerepel a *szín* utótag, mint a *színelölés* tartalmazó utótag: *galambszín*, *mogyorószín* (kétszer); *hamuszín* négy példában fordul elő; tíz példában találunk *színt* jelölő utótagot: *egérszürke* (háromszor), *patyolatfehér*, *téglavörösen*, *búzakék*, *olajzöld*, *krétafehér*, *tintafekete*, *szalmasárga*. Egyébként a Pacsirtában az író tudatosan is utal témájával és történetével kapcsolatban a szecesszióra:

Zelma, a nagyobbik, olyan szecessziós. Cigarettazik és nem visel fűzőt. Naponta háromszor átöltözködik ebédre, vacsorára és akkor is, amikor teniszezni mennek. Engem kinevet, mert mindennap nagy csokor mezei virágot hozok haza.

Szerinte a mezei virág ronda. Csak az orchideát és kaméliát kedveli (i. m. 118; Pacsirta leveléből).

Másutt is:

Elöl egymásba karolva a két Thurzó-lány, fűző nélkül, szecessziós hajviselettel, teniszverővel kezükben: Zelma és Klári (i. m. 208).

Az első idézet teljes mértékben alátámasztja Szabó Zoltán értékelését: „néha a természeti jelenségek mesterségesek. Szívesen szerepeltetnek szobanövényeket és üvegházi dísznövényeket, például orchideát. És nem ritka a díszhal, az aranyhal (. . .) A szecessziós természet stilizált és sok mindenben este rséges. A természetes a művivel áll szemben, és gyakran ez utóbbi a győztes, az elsődleges értékű hatóerő” (Tanulmányok a magyar impresszionista stílusról 67—8).

A Kosztolányi-idézetekből ironia is kiolvasható, talán érlelődik benne az az elhatározás, hogy hátat fordít ifjúsága kedvelt stilisztikai felfogásának.

Az Aranysárkány mutatja már, hogy az író eltávolodott a korábbi, a díszítő jellegtől; ez leginkább az összetett színnevekből ítélhető meg; azokon mérhető le, mennyi maradt meg az előző két évtized sajátos nyelvhasználatából.

— Nini — mondta meglepődve, míg *dióbarna* szemével az égre tekintett —, sárkány (Aranysárkány i. m. 16); Fölöttük a klasszikusok mellszobrai sorakoztak, (. . .) a latin és görög remekírók, olyan *fakó zöldes-szürke* arccal, mint a rákbetegek (23); Neveséges volt *karneolvörös* gyűrűje, vattája a bal fülében, hosszú lélegzetvétele, mely a pirongatást és nevelői prédikációt előzte meg (34); . . . a kert, mely a ház mögött, a lucfenyőkkel szegett út mentén lefutott a telek lábáig, a *haragoszöld* vadzsólóval függönyözött falig (37); megivott egy nagy pohár hús, *világoszöld* uborkalevet (54); *világoszöld* selyemruhájában olyan volt, mint egy levelibéka (60); ez a *rózsaszín* arcú ficsur (81); A kelő hold *ólomszín* sugaraiban egy magas, nyúlánk alak várt a kocsit közepén (86); *krétafehér* arca fölremlt a világosságban (92); Fény küllözött át rajtuk, de ez is csak valami *hamuszín*, túlvilági derengést szórt szét (108); Egymás után tünedeztek föl a lencsén az égbolt többi ékszelei, az *ametisztfényű*, gyengén *rózsaszín* pontocskák (129); kopasz, *galambbősz* fejeik, bajuszaik, szakállaik apaian tarkították a vendégkoszorút (157); Biztonságban érezték magukat ebben a kis azilumban, melyet a lámpa *piszkossárga* fénnel szórt tele (184); *Hamuszín* derengés nézett be az ablakon (199); Itt egy *zsömlesztín* kutya (. . .) unalmában Novák nadrádjára nyújtotta két lábát (217); *Naspolyasárga* arca, melyet beteges halványosság takart, lobot vetett (218); valami *agyagszín* felöltő borította szikár természetét, mely még szigorúbbá tette (286); jól illett *viaszhalvány*, finom arcához. Sem a *kék*, sem a *fehér* nem állott olyan jól neki, mint a *fekete* (293); Künn már köd szállt, alkonyodott. Barna *csokoládészín* homály ereszkedett a szobára (310).

Legterjedelmesebb regényéből is, amely másfélszer olyan hosszú, mint a Pacsirta, de meghaladja a Nero, a véres költő és az Édes Anna lapszámát is, csak az összetett színnevezéseket idéztük. A színnévi utótagot ugyancsak színnévi előtag minősíti: *fakó zöldes-szürke* [-s képzős előtaggal]; van elvont jelentésű, minősítő melléknév is: *haragoszöld*; a melléknévi előtag a világossági fokozatra utal: *világoszöld* (kétszer), *piszkossárga*. Van aztán olyan összetétel, amelyben a színnév előtagja színre utaló t á r g y: *dióbarna, karneolvörös, krétafehér, galambősz, naspolyasárga, viaszhalvány*. Végül nem kevés a *szín* utótagú összetétel, amelyben az előtag színre utaló t á r g y: *rózsaszín* (kétszer is), *hamuszín* (kétszer is), *zsömleszín, agyagszín, csokoládészín; ametisztfényű*.

A változatosság nem jellemző a korábbi korszaktól időben kétségkívül némileg távolesó Aranysárkányra; talán a *karneolvörös, az ametisztfényű és naspolyasárga* — három példa a terjedelmes regényben — emlékeztet a szecessziós hangvételtre. A színsűrűség, vagyis az egy egységre jutó színnevek száma igen alacsony. Utolsó előtti példánkban szándékosan idéztük azt a mondatot is, amelyben három színnév: *kék, fehér, fekete* követi az összetett számnevet. Más, ehhez hasonló sűrítés alig fordul elő a regényben, amelyből a s z í n f ő r e v e k: *fehérség, szürkesség* stb. is hiányoznak. Ritka az igei állítmány metaforikus használata is, amely az alannal, esetleg a határozószóval együtt fejez ki színhatást:

Aranybetűk rivalltak rá már messziről, és hívták őt, csalogatták (uo. 232); Egy-egy napsugár tört át az ágon, arannyal csikozva az eget (uo. 8); A bemeszelt barackfák, ringlókák, mandulafák fehérlettek a szírmok hóvatarában (uo. 37).

Az Aranysárkányban már tapasztalt bizonyos lebiggadás méginkább jellemzi utolsó regényét, az előbbinél valamivel rövidebb Édes Annát. A színnevek száma megfogyatkozott, és csökkentek a bonyolultabb színárnyalatokat kifejező színnév összetételek. Fontos az is, hogy a korábbi használattól némiképp eltérően, az író színnévvel mindenekelett akkor él, amikor leírja — egyébként igen visszafogottan — a ruhákat, öltözékeket.

A konyhában egy lány állt, kövér, mint a töltött galamb. Úgy látszik, kimenőre készült. Már teljesen felöltözködött. *Rózsaszín* ingblúz volt rajta, *fehér* szoknya, *fekete* viaszosvászon öv, új lakkeipő (Édes Anna. Szépirodalmi 1972. 8); *Lila* pongyolában nyúlánk, előkelően magas hölgy lépett be, hajadonfőtt (12); Az a nő, aki a fiúcska után szaladt, magasabb volt ennél, sokkal magasabb, sokkal izmosabb, az arca *sárgásbarna* s a haja *fekete*, a szemöldöke is *fekete, szénfekete*. Erre határozottan emlékezett (49); Haja, nem dús haja, melyet csak úgy kenőcs nélkül, szárazon simított hátra domború homlokáról, nem volt *szőke*, hanem a *gesztenyeszín* és a *szőke* közötti árnyalatú, *szőghaj* (51); Szeme *kék* volt, de nem csillogó, inkább *tejeskék, violáskék*, mint a Balaton vize, párás, nyári hajnalokon (55); Aztán ő is elhallgatott, csak evett, rágsált, mozgott a szép *piros* szája, melyet a *szürke* bajusz és szakáll, mint valami bozontos szűcsáru körülprémezt (77); És nézte unokaöccsét. Jancsi *fehér* volt, tetőtől talpig *fehér*, mint egy ellentengernagy. *Fehér* porcelánadrágot viselt, *fehér* kabátot, *fehér* sportcipőt. Úgy kiöltözködött, mintha a sötét idők nyomot se hagytak volna rajta (98—9); Most jobban lehetett őt látni, mert a lámpa megvilágította *halvány* arcát és *szőke*, selymes haját. *Világosszürke* ruhát viselt, hosszú nyakkendőt (149); Lassan megérkeztek a maszkok. Pierrot a Pierrette-jével, egy cigánylánnyal egyedül, egy csizmás parasztleány acélfokossal és árvalányhajjal, egy *zöld* hajú bolond meg egy *piros* hajú s a szokásos *rezes* orrok, kínai bajuszkok és *ősz* szakállak, csörgősipkák és papírsüvegek. Legnagyobb feltűnést egy közismert tőzsdebizománnyos keltette, aki *vérvörös* hóhérruhában jelent meg, *vérvörös* csuklyában, *vérvörös* alárcban, hatalmas pallossal (164); Utána *piros* bórpucesban egy takaros, nála jóval fiatalabb parasztasszony ment (194); Csak megkopott a *szőkés* haja, beporosodott az időtől, olyan lett akár a törött szalma (uo.); Később még felkeresték a missziós növények is, akiknek

kalapjáról *kék* fátyol lógott (195); A vád koronatanúja Druma Szilárd volt, a *piros* arcú ügyvéd (201); Itt lakott. Nem emlékszel rá? Olyan magas leány volt, erős, *fekete* szemű, nagy kezekkel (211).

A bemutatott példák, amelyek hozzávetőleg a teljes színhasználatot szemléltetik, bizonyítják a változatosság hiányát és a nyelvtani szerkesztés leegyszerűsödött formáit. *Fehér, fekete, piros*, ill. *vörös, szőke* mellett ritka a olyan jelzős összetétel, amelyben a színnévi utótagot ugyancsak színnévi előtag minősíti: *sárgásbarna*, *-s* képzős színnévi előtaggal. Az *-s* képzővel alkotott színnevek közül csak a *szőkés* szerepel; a szecessziós stílus kedvelte az ilyen típusú árnyalást, alkalmas volt a titokzatosság felkeltésére, nyilván nem a *szőkés* köznyelvi melléknév esetében. Ugyanúgy a színnevek igei és igenévi származékai is idézhetnek elő szubjektív színélményt: *barnuló, fehérülő, kéklő* stb.; ezeknek a korai novellákban van még nyoma, de regényeiben alig. Ilyen: „a lugas *pirosló* leveleire bámult” (Sakkmatt, i.); „De vajon rajta van-e a gyengéden *sárgálló* tésztán a fekete, afrikai fűszer, ...?” (Pacsirta 60); „Vili csak pislogott *vöröső*, sírni készülő szemével” (Aranysárkány 19). Az Édes Annából ez a változat hiányzik.

Ami a színes tárgyra utaló előtagokat illeti, a példák, — hasonlóan a színárnyalatok kis változatosságához — a köznyelvi használatot tükrözik: *rózsaszín, szénfekete*. Ezekhez járulnak még az alábbiak, amelyek azonban nem kapcsolódnak öltözékhez és személyhez, hanem a környezet, a tájék jellemzését szolgálják. Az Édes Annában egyébként a külső ábrázolás igen visszafogott, az író egy-két mondatnál hosszabb utalással nem köríti a cselekményt és a párbeszédet; mint láttuk, valamivel bővebb az öltözék és a szereplő megjelenítése.

De az Árok utcában lélek se járt. A szűk, piszkos udvar, — fölötte az *ónszín* égbolttal, — elhagyatott volt (45); „Az az árnyék, mely kék kartonruhájában a fal mellett lapulva egy frissen sült kenyeret hozott a péktől, már besurrant a kapuba, a *kávészínű* házban, s nyargalt a lépcsőn fölfel” (96); „Álacsony, *bádogszín* ég alatt futott a vonatjuk. Lassan csöpörgött az eső, mely a levegőt gőzfürdőszerűen elnehezítette” (114).

Végül egyetlen példánk van, amelyben színes árvány szerepel minősítő előtagként:

„Kiesit lippentett a *topázsárga* borból, s így folytatta” (83).

Mindkét nyelvtani típus jelen van tehát, de a második, a szubjektívebb amelyben nem a *szín*, *színű* utótagot, hanem a tulajdonképpeni színnevet minősíti a színes tárgy, egyszer fordul csak elő. Nagy változás ez a korábbi nyelvi felfogásban gyökerező novellákhoz, a Nero, a véres költőhöz, a Pacsirtához, az Aranysárkányhoz képest; azokban a *s z í n e s t á r g y* előtagú összetételek — mindkét változatban — viszonylag bőven szerepelnek.

3. A m o n d a t s z e r k e z e t e k tárgyalását kezdhethetjük Zsilka Tibornak a statisztikai módszer alkalmazásából folyó megállapításával: „Móricz Zsigmond, Nagy Lajos és Kosztolányi Dezső átlagban rövidebb mondatokból (...) építi fel a szöveget”.⁴ Valóban tekinthetjük egyik (de nem kizárólagos)

⁴ Négy novella stilisztikai elemzése statisztikai módszerrel. Helikon XVI (1970.): 351–62.

alaptípusnak a nagyon rövid mondatsorokat — köztük gyakori a tőmondat —, melyek főmondatként állnak. Az alárendelés lehetséges, de a főmondathoz rendszerint egyetlen mellékmondat csatlakozik és az is rövid. Főként jelzői, tárgyi és következményes mellékmondatokról van szó.

Ennek a típusnak jellegzetes változata valamilyen cselekménysor részletező bemutatása; aprólékosság, pontos megfigyelés, és szinte naturalista jellegű leltározás alakította ki az egymást gyorsan követő, egymást űző mondatokat, amelyek halmozódása sajátos lüktetést, de egyúttal erőt is ad Kosztolányi stílusának.

A temetés napján a halottat a fórumra vitték. Itt a rostrumról Nero meghatottan szavalt a gyászbeszédet. A testőrsapatok háromszor elléptek a ravatal előtt.

Ótezer kocsi verte föl a port. Olyan hosszú volt a menet, hogy végét nem lehetett látni. Lovak nyerítettek, gyalogjárók botoltak, siratóasszonyok jajgattak, és véresre karmolták arcukat, a fölzsabadtított rabszolgák az elhunyt szobrait és arcképeit vitték, magasra emelve, színészek utánozták halálos sivalkodását, a gyászos bohócok pedig, a tömeg mulattatói, a halált jelképezték, bandzsítva és fintonogva, úgyhogy hangos hahota fakadt nyomukban, s szólt minden zeneszerszám, kürt, dob, hárfa, fuvola, sok-sok ezer fuvola, mely a levegőt elviselhetetlen lármával reszkettette meg. Aztán a papok vizet hintettek a tömegre, olajgallyat osztottak szét, a béke jelül.

Claudius császárt nyomban istennek nyilvánították. (Nero, a véres költő. I. m. 14–5.)

Az idézet 118 szóból áll; túlnyomó többségben főnevek, igék szerepelnek; a főnevek mondattanilag alanyi, tárgyi, határozói szerepkört töltenek be. Fel-tűnik a melléknevek, számnevek, határozószók csekély száma: *hosszú, halálos, gyászos, hangos; sok, minden; véresre, magasra, nyomban*, s köztük a hat rozó igenevek: *emelve, bandzsítva, fintonogva*. Legfeltűnőbb az alárendelő kötőszók visszafogott használata: *hogy (olyan után következményes), úgyhogy (következményes), mely (jelzői)*; ez összhangban van azzal, amit említettünk, tehát a mellékmondatok kerülésével. A mellérendelő összetett mondatokban *és, s* fordul elő, de főként a parataktikus, kötőszó nélküli mellérendelés a jellemző. Ami az igeneves szerkezetet illeti, valójában inkább a főmondatban határozóként szereplő használatról beszélhetünk, mintsem szerkezetről: *magasra emelve; bandzsítva és fintonogva*.

Következő példánk annyiban hasonlít az előzőre, hogy az író itt is lüktető, rövid mondatok egymásra következésével teremti meg a feszültséget; a téma azonban más, nem városi jelenet, hanem természeti kép. A természet is él, mozog, eleven életet él.

Nero maga elé borongott:

— Milyen szép itten — és körüljártatta tekintetét.

A fák remegtek a gyenge szélben. Zöld tüdejükkal mély lélegzetet vettek a hajnali frissességből, mert forró nap ígérkezett, és már mutatkozott a természet reggeli láza. Lihegett a föld, a homok, olyan zajjal, mint aki gyorsan, kapkodva lélegzik. Fönn a vaktó levegőben, lenn a cserjék félhomályában zsongott az élet millió apró neszével, kifürkészhetetlen babrálásával. Legyek karikáztak a rögökön, melyek mozogni és élni látszottak, bogarak mászkáltak fémkék és zománczöld szárnyal, méhek szálltak ki tömör, fürtökben a közeli méhesből, s dőzsölve mézeltek, és pillék is jöttek, mint a hőség délibábjai, színes virágok közt ide-oda libbenve, majd elpárologva, káprázat gyanánt, hangtalanul, úgyhogy aki nézte, azt hitte, tévedett, s csak kacér, könnyed kísértetek játszadoznak vele (236).

A terjedelem majdnem azonos az előző szemelvényével: 125 szó és túlnyomó többségben itt is az igék és főnevek szerepelnek, ez utóbbiak az ismert mondattani viszonylatokban, alanyként, tárgyként és határozóként. Viszont

a melléknevek sokkal nagyobb számban állnak, mint előbb, a szöveg díszített jellege folytán: *szép, gyenge, zöld, mély, forró, reggeli, vakító, apró, kifürkészhetetlen, fémkék, zománczöld, tömör, közeli színes, kacér, könnyed*. Egy számnevünk van: *millió* és hat főként hely-, határozószónk: *itten, már, fön, lenn, ide-oda, hangtalanul*. Két határozói igenév a főmondatot egészíti ki határozószóként: *kapkodva lélegzik, dőzsölve mézeltek*; a másik kettő mondatértékű szintagmát alkot: „jöttek, mint a hőség délibábjai, *színes virágok közt ide-oda libbenve, majd elpárologva* káprázat gyanánt, hangtalanul.” Az alárendelő kötőszók használata itt is visszafogott: *mert (ok), mint aki* (hasonlító mellékmondatba egy alanyi mellékmondat szövődött bele), *mint (hasonlító), úgyhogy* (következményes), *aki* (alanyi). Ez utóbbi esetben nagyobb bonyolultságot figyelhetünk meg; a hasonlító mellékmondatához kötőszó nélküli tárgyi mellékmondat járul kettős állítmánnyal: azt hitte, tévedett s csak (. . .) játszadoznak vele. Az első fokú hasonlító mellékmondatba másodfokú, mindössze két szóból álló alanyi mellékmondat szövődik: *aki nézte*. Ki kell emelnünk a *-val, -vel* végződésű, módhatározói jellegű szerkezetek megjelenését; a szerkezet alapját képező főnév elé minőségjelzői melléknév járult, és ezáltal a szintelen igei állítmány megemelődik, és szubjektív, érzelmes többletet kap:

zöld tüdejekkel mély lélegzetet vettek; lihegett a föld, a homok *olyan zajjal*, mint aki gyorsan, kapkodva lélegzik; zsongott az élet *millió apró szívével, kifürkészhetetlen bábbrálásával*; bogarak mászkáltak *fémkék és zománczöld szárnyal*.

A következő két példában is egymást gyorsan követő, rövid mondatok szerepelnek; ezekben is főnevekre és igeikre épülnek a mondatok. A téma ismét változik; az emberi, ill. a természeti környezet után tárgyról lesz szó; először a piaccal kapcsolatos zöld termékekről, ill. árurol, utóbb egy gyógyszerár kellékeiről, felszereléséről. Mindkét példában megfigyelhető a *-val, -vel* végződésű határozós szerkezet, amely igei állítmányt van hivatva nyomatékosítani, színezn.

Zsibongott a piac a ragadó hőségben, minden színben, minden lármával. Kofák zsákjában vörösen virított a paprika, mint a szemben lévő festékesbolt ajtajában a cinóberfesték. Káposzták teregették ki világoszöld selyemfodraikat, szőlők fürtje lilult, tök fehéredett, túlérett dinnyék sárgultak Lőrinc-nap után, kolerás, émelyítő szaggal, s távolabb a Petőfi utca felé, a mézárások során, féldisznók lógtak vaskampókról a nyershús barbár pompájával és tornaingben bajnokmellű székálló-legények csontokat törtek bárdal. Alább, hol a gerencserek tanyáztak, a Bólyai utca felé, az edénypiac csörömpölt. Baromfiak csipegetek, eselédék nyelveltek, úriasszonyok sopánkodtak a drágaság miatt. Főléjük pedig szürke ezüsfátyolt vont a por, Sárszeg gyilkos pora, mely megtizedelte az itteni gyermekeket, s a felnőtteket korai halállal sujtotta. (Pacsirta, i. m. 38–9.)

A szemelvény valamivel rövidebb az előző kettőnél, ám így is 107 szóból áll. A színhasználat szempontjából is jellemző olyan példa ez, amely tükrözi a korai novellák stilisztikai felfogását, amikor Kosztolányi inkább hajlott a színezésre. Főként az igei állítmányok bizonyítják ezt: *vörösen virított, lilult, fehéredett, sárgultak*; és egy sajátos metaforrás szerkezetben a színnév is: káposzták teregették ki *világoszöld* selyemfodraikat. A Szabó Zoltán által természetlirizmusnak emlegetett jelenség esetével van dolgunk, vagyis azzal, amikor az írók a természetet emberre jellemző módon mintegy felöltöztetve, érzetre utaló ruhadarabokkal jelenítik meg (Tanulmányok a magyar impresszionista stísról. I. m. 65–68). A *selyemfodrok* és azok *kiteregetése* végtére is azt jelenti, hogy az író emberi tulajdonságot kölcsönöz — ebben az adott esetben a káposz-

tának. Nem lehetetlen egyébként, hogy itt Kosztolányi az érzelmes hangulatot ironiával akarta megtörni.

Ami a szerkezeti elemzést illeti, a minőségjelző mellékevek száma itt korlátozott: *ragadó, világoszöld, túlrett, émelet, bajnokmellű, székálló, szürke, gyilkos, itteni, korai*. Számnév csupán a *minden*. Helyhatározószó: *távolabb, alább, följük*. A megelőző példához hasonlóan itt is szerepel a dajátos szerepkörű *-val, -vel* ragos módhatározó:

Zsibongott a piac (. . .) minden színben, *minden lármával*; túlrett dinnyék sárgultak Lőrinc-nap után, *kolerás, émelet szaggal*; féldisznók lógtak vaskampókról a *nyershús barbár pompájával*.

Az utolsó szerkezet, amely erősen emlékeztet Szomoróra a birtokviszony miatt: a *nyershús barbár pompájával* — összevont hasonlatot helyettesít; ezzel egyszerűsödik a nyelvtani felépítés, és eltűnhet a nehézkes *mint*, amelyet az író a szemelvény elején használni kényszerült: *virított a paprika, mint (. . .) a cinóberfesték*.

Idézetünkben nem találunk igenevet, és a mellékmondatok száma is kevesebb az előzőéknél (ahol persze szintén csekély a számuk); ezért van csak három alárendelő kötőszó: *mint, hol, mely* és egy kapcsolatos *s*. A parataktikus főmondatokat, melyek közül nem egy tómondat, vessző választja el; állhatna pont is.

Ákos benézett ilyen üzletbe. Egyrészt mellett álltak az ércporsók minden méretben, a gyerekkoporsók is, de a boltos szivarozott, a boltosné újságot olvasott, az angora macska pedig a fakoporsóban mosdott. Nem volt ez csúnya.

A Mária gyógytár üvegekorsóin rézsüt bukott el a napsugár s aranybetűs cégére, Pribocay nevével, valamint védőszentje, a kígyótipró Mária és mellette a pogány Aesculapius testvéren világított. Minden ragyogott.

Ragyogott minden szörnyűség. Még az orvosi műszerkereskedés kirakata is tündöklött. Csillogtak az ezüstös csipeszek, a gumikesztyűk, az összecukható műtőágyak s a bonctani bábú lékelt koponyáját, kék-vörös üvegszemét, véres szívét tárta föl, késelt hasát tette közzszemlére, csavargó beleivel, barna májával, zöld epezacsokjával. Sohasem merték ezt megnézni. De most megnézték. Borzasztó volt, de érdekes volt.

Aztán a többi kirakat, minden kirakat, hogy csábított, mennyi ígéretet, mennyi üzenetet küldött feljük. Tessék, kérem, az élet kínálta holmit, tessék vásárolni. Vadonat-új áruk, melyeket még nem használtak, a régiék, a kopottak helyett, selyem pénztárcák, ízléses halmokban bársonyok és ruhaszövetek, zsebkendők és sétatálcák, illatszerek üvegek, átkötve selyem szalaggal, pipák és szopókák, ropogós szivarok és aranyhüvelyes cigaretták (52—3).

A 170 szóból álló második szemelvényünkben a mondatok jellege meg-egyezik az előzőékével: rövid mondatok követik egymást, amelyekben a főnevek és igék uralkodnak, a stílusnak gyors lüktetést adva. Így van ez egészen az utolsó, a negyedik szakaszig; ott azonban eltűnik az igei állítmány, megjelennek viszont a szövegkörnyezetbe beépülő, ragtalan főnévi sorok, amelyek esetünkben egy vezérszótól függenek. A *tessék, kérem, az élet kínálta holmit, tessék vásárolni* előzményben szereplő *holmi* főnév felbontásáról, részletezéséről van szó; a főnévi felsorolás függősége nyilvánvaló, magyarázza, jellemzi az előzményt.

A harmadik szakaszban feltűnő a színhasználat; ez emlékeztet a közvetlenül előbb közölt példára; részben az igei állítmányok tartalmazzák a színeket, amelyek a felidézendő hangulathoz szolgáltatnak nyelvi elemeket: *ragyogott, tündöklött, csillogtak*; részben a színmellékevek is:

a bonetani bábú (. . .) *kékvörös* üvegszemét, *véres* szívét tárta fel, *késelt* hasát tette közzemlére, (. . .) *barna* májával, *zöld* epezacskójával.

Színhatás található a második szakasz egyébként pontos és kissé száraz, rövid mondataiban is: „rézsút bukott el a napsugár”; „testvérien világitott”.

A már említett minőségjelzői mellékneveken kívül ki kell emelni az igei származású, folyamatos és befejezett történésű mellékneveket: *összecsukható*, *csavargó*, *lékelt*, *késelt*; (élet) *kínálta*, *kopott*. Az *élet kínálta* holmi választékos szerkezet, az alany itt nem írható egybe az igenévvel, mint az *esőverte*, *szüette* stb. példákban ez lehetséges.

Határozói igenév egy van: illatszeres üvegek, *átkötve* selyem szalaggal, vagyis az *átkötve* a főnév után minőségjelzői szerepkört tölt be és szerkezetlancot alkot. Ez az idegenes szerkesztés tömörítést szolgál. Meglepő a mellékmondatok szinte teljes hiánya, vagyis egyetlen egy *mely* kezdetű jelzői mellékmondat van és az is főnévi felsorolásban, egyik főnév tartozékként: „vadonatúj áruk, *melyeket* még nem használtak.” A mellérendelő kötőszók a korábbi, megszokottak közül kerülnek ki: *s*, *de*; egyébként a főmondatok összefűzése paraktikusan valósul meg, az előző példákhoz hasonlóan.

4. Ez a jellegzetes mondat-építkezés nem tűnik el az Aranysárkányból, sőt az Édes Annából sem, jóllehet az utóbbiban csupán egyetlen jellegzetes példára bukkantunk. Az Aranysárkánynak főként az első részében található meg ez a típus; az alábbi példát főként egy szinesztéziás kapcsolat miatt választottuk.

Ott már fölborult minden rend.

Vad kirándulók érkeztek, rohamcsapatokban estek az orgonabokrokra s egy szempillantás alatt letarolták. Gyerekek másztak fákra, madárfészket csenni. Bokrok fessegtek ember-nyelven, fák gondolkoztak ember-agyvelővel, s a kövekben is ember-szív dobogott. Emberek lüktettek mindenütt, elhozva a természethez a vágyat. Zsongott az erdő. Megdézsmálták, kifosztották, ellopták mindenét. Gázolták virágait, veszekedve tördösték harnatos ágait, belélegezték a fűszerszámát. Agg nénikék úgy szagolgatták a jácintot, mintha azonnal megszépülnének tőle. Közben a még álmos égen egészen föl-ébredt a nap. Diadalmas tűzárral borította a tájat, átnyilallt rézsút sugaraival a lombokon, sárgás pocsolyákban forrt a fénye, melengette a vért, csiklandta a kebleket, kéjesen viszkettette a torkokat, végsőkig feszítve az életkedvet, melyben dac volt, kihívás, életkedv s halálkedv is. Mindebbe pedig beharsant a tűzoltóbanda, mely itt termett, föl-emelte trombitáit a tavaszba, s a trombiták ragyogtak, és a fény trombitált.

Legtöbben letelepültek a földre a fehérrel terített asztalokhoz, melyeket kihoztak a fák alá. Pincérek röpültek asztalkendőjük sirályszárnyán a tömeg e viharában, tizenöt tányérral, tizenöt söröskorsóval, hogy a falánk gyomornak legyen mit enni és inni. Fal-tak mindnyájan, mint valami táborozó hadsereg, harapták a sós kiflit, a virslit, kortyolták a májusi bort, szopták a tejet, pohárból, mint egy anyamellből. Leányok ültek fiúkkal, a leányok férfikalapban, a fiúk napernyők alatt. Egy fiatalasszony magasra emelte boglárkacsokrát, és haja kibomlott. Tréceselésük elvegyült a feskék csicsergésével. Píllék, bogarak koppantak hozzájuk. A konfetti tányérjukra porzott, szájukba-orrukba röpönt, s kacagva köpködték a földre. (Aranysárkány. I. m. 12–3.)

Jóllehet a névszókra (alanyokra) és igei állítmányokra épülő rövid mondatok záporozó halmozása a korábban már bemutatott sémát követi, mégis a cselekmények szünni nem akaró áradása meg a természethez kapcsolt, de emberre jellemző igei állítmányok sorjázása különös dinamizmust kölcsönöz a szövegnek, amelyből a késleltető mellékmondatok jóformán teljesen hiányoznak. Összesen hét alárendelő kötőszó: *mintha*, *melyben*, *melyeket*, *hogy*, *mint*

(kétszer) fordul elő a 222 szavas szemelvényben, és közülük is a jelzői mellékmondatokat bevezető kötőszók uralkodnak. Az egyetlen *hoggy* célhatározói mellékmondatot vezet be. A mellérendelő kötőszókat az *és*, *s* képviseli, és itt is jellegzetes a parataktikus, kötőszó nélküli, feszes mellérendelés. Feltűnik a minőségjelzői melléknevek kis száma; színmelléknév alig fordul elő: *sárga* pocsoltyákban, a *fehérrel* terített asztalokhoz; ez utóbbi szintagmában található az egyetlen befejezett történésű melléknévi igenév is: *terített*. Kevés a határozói igenév: *elhozva* a természethez a vágyat; végsőkéig *feszítve* az életkedvet. A *veszekedve tördösték* szerkezetben az igenévnek egyértelműen határozószó jellege van.

Ha a szemelvényre egyáltalán nem jellemző is az ún. színekultusz, mégis találunk két színesztéziát is:

Sárga pocsoltyákban *forrt a fénye*; a trombiták ragyogtak, és a fény *trombitált*.

Az első esetben színérzet kapcsolódik egybe hőérzettel, a másodikban a színérzet hangérzettel keveredik; a cél nyilvánvalóan a szokatlannal való hangulatkeltés. Egyébként színesztézia előfordul Kosztolányi korábbi novelláiban is, jóllehet gyakoriságról nem beszélhetünk:

A fiatalember, édeskés széplélek, csöndesen beszélt. Marie hallgatta. Jólesett sokáig hallgatni, sokáig nem beszélni. Mert álmos is volt. Ezek a szavak pedig másképp hangzottak, mint a növendékeié, nem a szótár szavai voltak, de *eleven szavak, mézes szavak, véres, mérges, tüzes szavak, pirosak, lobogó-lilák és enyhén-kékek*, melyek meggyuladtak és világtottak a sötétben (Novellák I. I. m. 248; Szürke glória.)

Hangérzetek keverednek színhatásokkal, a szavak (vagyis a mondani-való) megelevenednek, s tartalmuk szerint kapnak színárnyalati minősítést. Ez a szimbolika összefügg azzal a jelenséggel, hogy elvont fogalmakhoz is választottak színeket írók-költők. Adyról szólva Szabó Zoltán (Tanulmányok a magyar impresszionista stílusról. I. m. 813) megjegyzi, hogy „jellegzetes színesszűrésű színeinek széles jelentésskálája van: remény, tragédia, öröm, bűn, vigasz, menekülés stb.

Minden házból és kapualjból más és más szag áradt ki, ellentmondó *illatok és bűzök feleseltek egymással, mint a bérházakban a zongorajátékok*, melyekből senki se hallja ki az igazi dallamot (Novellák I. I. m. 420; F. F. rejtélyes gyógyulása.).

Az alábbi, későbbi korból származó novellájában is felfedezhetünk színesztéziát; itt szín- és hanghatás ötvöződik:

Emlékezem vasárnapi ebédekre, (...) a vasárnapi ebédek arany húseveseire, melyekben duzzadtan úszkáltak a tüdőstáskák, a *paradicsommártások szinte harsány, hősi pirosára* s a tortaépítmények felhőkarcolóira is (Novellák III. I. m. 242; Az utolsó felolvasás).

A példában a színesztézián kívül említést érdemel a Kosztolányinál ritka szófaji átcsapás, vagyis a *piros* főnévi használata.

A mondatépítkezés tárgyalását az Édes Annából származó példával zárjuk le; ez jellegre nézve azzal az Aranysárkány-féle példával tart kapcsolatot, amelyben a rövid mondatok sora után értelmezőként ragtalan főnevek következnek.

Jancsi aznap jött a bécsi gyorsal. (...)

A nagy és tündöklő Bécs után ez a kis és szegényes Pest olyan meghittnek tetszett, hogy szinte elérzékenyült. Andalító délután volt, friss, és idilli, olyan téli délután, mikor

szinte szikrázik az életkedve. Ropogó hó takarta a várost. A lánchídi kőoroszlánok homlokán is hó volt, mintha valami fehér kendővel kötötték volna be a fejüket. Korcsolyák csilingeltek a jégpályára siető nők kezében, szúnyok csengettyűztek. A fagy, a kemény, egészséges fagy kieszte az arcokat. Benn a Gerbeaud-ban égtek az üvegesillárok, s a Váci-utcán, a Koronaherceg-utcán, a régies, múlt századbéli, belvárosi utcákon egymás után gyulladoztak a fények a kirakatok tükörüvegjei mögött, melyekben most minden kívánatosabbnak, varázsosabbnak látszott, mint egyébkor: a cipők is, a könyvek is, a ásványvizes palackok is a mohos sziklán, egy reklám-szökökutacska mellett, aztán a birsalmasajt, a mogyoródombok, a dióhalmok, az ízes, még nyirkos berber datolyák kúpja is, akár távoli gyermekkori emlékek, a Mikulás ajándékai. Ebben a színpadi fényjátékban percről percre részt vett az ég. Most a Gellért-hegy mögött derengett almazölden, most a királyi várpalotánál pirult ki rózsaszínre, most halványszürkére hamvadt, s ekkor gyorsan megjelentek az apró, erősen villogó, téli csillagok.

Estefelé Víznyéknek egy hölgylátogatójuk érkezett. (Édes Anna. I. m. 161–2.)

A 187 szót tartalmazó szemelvény eltér az Édes Anna keményebb, fesze-
sebb mondatépítkezésétől. Kosztolányi utolsó regényében szokatlan ez a
szerkezeti típus, amikor a névszókra és igékre épülő rövid mondatok h a l-
m o z ó d ó a n követik egymást. A séma mindazonáltal a korábban megis-
mert típusból átveszi a késleltető mellékmondatok csökkent használatát. Alá-
rendelő kötőszó mindössze négy van: *hogy* (következményes), *mikor*, *mintha*,
melyekben, vagyis mindössze négy mellékmondat fordul elő a viszonylag terje-
delmes szövegben. De korlátozott a mellérendelés is: kétszer van kapcsolatos
mellérendelt mondat *s* kötőszóval és egy esetben a kissé idegenen, a *most* ha-
tározószóval megalkotott, megosztó kapcsolatos mellérendelés található az
egymásutániség kifejezésére: *most* (...) *derengett* (...), *most* pirult ki (...),
most halványszürkére hamvadt. Az előző példákhoz hasonlóan a parataktikus
kötőszó nélküli mellérendelés áthatja a szöveget.

A színek ugyanakkor fontos szerepet töltenek be, holott — láttuk — a dí-
szítettség nem jellemző az Édes Annára. Az érzetre utaló ruhadarabok felhasz-
nálásáról már tettünk említést. A növények „emberesítése” mellett azonban
egy városi tárgyat is meg lehet jeleníteni úgy, hogy érzetre utaló ruhadarabbal
hozzuk kapcsolatba, ahogy itt is történik: a lánchídi kőoroszlánok homlokán
is hó volt, *mintha valami fehér kendővel kötötték volna be a fejüket*. Főként azon-
ban a megosztó, kapcsolatos mellérendelésen alapuló összetett mondatban hal-
mozódik a színhatás: (az ég) *almazöld* dereng, *rózsaszínre* pirul ki, *halványszür-
kére* hamvad. Az *almazöld*, vagyis az az eset, amikor gyümölcs jelentésű előtag
minősíti a színnevet tartalmazó utótagot, egészen szokatlan az Édes Annában.

Végül pedig említeni kell a tömörítő, a lényegkiemelő hatást szolgálók,
az egyes szóelemek jelentéstartalmát nyomatékosító, ragtalan felsorolást tar-
talmazó értelmezőket, a főnévi „létárt”, a tárgyfőnevek egymásutániségát:

most minden kívánatosabbnak, varázslatosabbnak látszott, mint egyébkor.

A minden irányító szóként szerepel, ezt bontja fel, magyarázza hét főnév:
cipők, *könyvek*, *ásványvizes palackok*, *birsalmasajt*, *mogyoródombok*, *dióhalmok*,
datolyák, és összefoglalva: *gyermekkori emlékek*, *a Mikulás ajándékai*. Érdekes
a sűrítés erősen nominális jellege a harmadik tag esetében: két határozó is
kíséri, és a szószerkezeti bokor alkalmas nagyobb tudattartalmak kifejezésére:
az ásványvizes palackok a mohos sziklán, egy reklámszökökutacska mellett.

5. Kosztolányi, ahogy eddigi elemzésünkéből kitűnik, rövid mondatokból
építette fel szövegeit. Láttuk azt is, hogy főnévvel és igével élt elsősorban,
szerette a pergő, lüktető, rövidmondatos sorozatokat; kerülte a mellékmondato-

kat, nem is beszélve a mellékmondati láncról, amely idegen a stílusától; nála a mellérendelés is egysíkú, főként kapcsolatos, ritkábban ellentétes mondatokat használ. Néha ritmus van mondataiban; párhuzamosan elhelyezett, halmozott mondatrészek, esetleg mellérendelt mondatok torlódnak szövegeiben. Ám ez mindig valamilyen cél érdekében történik, az író tisztelettel irónia a mondat megújítására.

Az egész ifjan kezdett irodalmi pályára lépni ért hatások nyomán úgy tűnt, hogy Kosztolányi kötődni fog az impreszionizmus sajátos válfajához, amelyet a mindenfajta díszítettség jellemez a finom, halk hangvételtől a színek varázsáig. Később azonban stílusa „megkeményedik”, és a későbbi novellákban, de voltaképpen regényeiben is — főként a Nero, a véres költő után — eltávolodik mind a színhasználatától, mind a nominális stílus elliptikus tömörítő megoldásaitól is. Úgy véljük, nem az impresszionizmus jellemzi Kosztolányit, a prózaírót; ezt a stílusirányt talán kísérletezésnek lehet nála tekinteni, jóllehet terjedelme és jelentősége nem vonható kétségbe. Hasonló kísérletezés lehetett az expresszionizmusra valló főnévből képzett néhány ige, amely Kassákéknak nyomán a tízes évek végén divatos volt:

Az a gyerek, kiről beszélt, én voltam. Kis nádszékemen ültem, a galagonyabokor alatt és *vajaskenyereztem* (Novellák I. I. m. 309); Keze fontoskodva össze volt kulesolva, mintha *barátmalmozna* (uo. 380); Fejetlen próbababákon, melyeket holmi csodálatos forradalomban *nyaktúlózhattak le*, zakók, frakkok feszültek, mint főurakon (uo. III. 109–10); Esténként a Horváth-szanatórium a tükörablakaival *fáklyázva* világított föl a kilobbant égre (uo. 48); Környei vak tűzilármát csapott, odarendelte a tűzoltókat, kik parancsára *levízipuskázták* a kompániát (Pacsirta. I. m. 192).

Ide számíthatjuk Horváth Mária nyomán a megszemélyesíté- sen alapuló szóképeket is. A Pacsirtából való az alábbi kettő: Egész éjszaka, egész nap *virrasztottak* itt a lángok. A pénzdarabok ijedten *sikítottak*.⁵

Az igazi Kosztolányi mégis a szigorú és pontos szerkesztés és a hagyományos mondatépítkezés utolérhetetlen mestereként foglalja el méltó helyét 20. századi prózánkban. Ő az, aki irtózik az egybecsúszás, a körvonalak, a mondatok bizonytalanná tételének minden fajtájától. Ő az, aki a szubjektivitást a legszigorúságra korlátozza, és kerül a félbemaradt mondatokat és szerkesztetlen szavakat, hanem voltaképp még a felkiáltásokat és a kérdéseket is a logikai igénynek rendeli alá, ha egyáltalán engedélyezi használatukat. A közlésrendszerek vizsgálatánál tűnhet ki, mennyire ragaszkodik a logikai alapú párbeszédhez, és mennyire korlátozza a szabadfüggő beszéd szubjektív jellegét.⁶ Ugyanakkor távoltartotta magát az alárendelő

⁵ Horváth Mária: A nyelvi formák szerepe Kosztolányi prózájában. Stilisztikai tanulmányok 1961. Horváth Mária meggyőzően bizonyítja, hogy „a hasonlatok legtöbbje, az adott helyzetből hangulattól bontakozik, alakul ki” (uo.).

⁶ Horváth Mária idézett tanulmányában, amelyet a Pacsirta árnyalt és sokoldalú elemzésének szentelt, a Monológok c. fejezetben (i. m. 366–73) foglalkozik a szabadfüggő beszéddel, melyet azonban alig érint szerkezeti szempontból; Vossler nyomán (nem helytelenül) átképzeltetéses előadásnak nevezi, egy helyütt belső beszélgetésnek (a román nyelvek terminológiájának hatására); nálunk inkább a szabadfüggő beszéd honosodott meg. Nem meglepő, hogy a Pacsirta regényvégi elmélkedésében a néhány kérdést Horváth Mária úgy minősíti, hogy a leány gondolatai „szaggatottan követik egymást .A mondatok itt is töredeztettek” (i. m. 371). Valójában csak arról van szó, hogy a higgadtan és szabályosan szerkesztő Kosztolányinál már a több egymást követő kérdő mondat is meglepetésnek és belső izgalom kifejezésének számít.

szerkesztéstől is, jóllehet 20. századi stílusunkban a körmondatnak kiemelkedő mesterei is vannak, pl. Németh László. Kosztolányi főnévre, ígére és kevés más mondatrésze épülő rövid mondataival remekelt; ezeket mellérendelő szerkesztéssel helyezi egymás mellé. Stílusának világossága és hajlékonysága olyan örökség, amelynek érvénye halála után közel ötven évvel is kétségbevonhatatlan, és számos utód mintájául szolgált.

Herczeg Gyula

Kiss József, a publicista

Kiss József alakja költőként és lapszerkesztőként él a köztudatban. Publicista és prózaíró volta szinte teljesen a feledés homályába merült. Pedig Kiss József nemcsak költő volt, bár Ő elsősorban annak tartotta magát. Kiss Józsefnek, a lapszerkesztőnek az érdemei azonban majdcsaknem nagyobbak, jelentősebbek, mint a költőé. Modern, európai színvonalú irodalmi fórumot teremtett — talán akaratán kívül — az ifjú tehetségek számára, helyet adott a nagyvárosi közönséget foglalkoztató témáknak, a külföld nagyjai közül számosat az ő lapja ismertetett meg a magyar újságolvasókkal, s ami talán a legfontosabb: színvonalat vitt az egyre sekélyesebb, nivótlanabb újságírás berkeibe. Az igaz, hogy nem érte el, talán meg sem közelítette a Nyugat harcos szellemét, modernségét, de mást jelentett modernnek lenni 1890-ben, mint 1908-ban. S minden előfutár sorsa hasonló. A teljes igazsághoz ugyanakkor az is hozzátartozik, hogy a Nyugatnak is szüksége volt egy lépcsőfokra, amelyről tovább léphetett. S ez részben A Hét volt, hiszen felnevelte azt az írókört, legalábbis egy részét, amely szeme előtt a lapkészítés egy nemes példájával többlet, még szebbet, még modernebbet áhított.

A róla szóló méltatásokban publicisztikai tevékenységéről, prózai írásairól legfeljebb csak néhány mondatos értékelést találunk. Pedig prózaírói munkásságát a kortársak is számon tartották, figyelemmel kísérték. Erre engednek következtetni Kosztolányi Dezső szavai is: „Az ő anyanyelve a vers volt, akár a keletieké, a perzsáké, a japánoké, a kínaiaké, akik lelkük mélyén még ma is csak a kötött beszédet tartják irodalomnak. Ő nem ezt a hitet vallotta. Tudta, hogy aki prózát ír, az nem gyalogosan jár, hanem egy másik lóra ül. Tudta, hogy a próza egy másfajta repülés. Tudta, hogy itt varázsa van a józanságnak és az áttekintésnek, pompája a szürkeségnek és dísztelenségnek, hajtóereje egy-egy csontos, izmos szónak, mely a helyére kerül. Csodálatos füle volt hozzá. Ha valamit fogalmazott, órákig elbabrált mondataival, csiszolagatta, élesítette, mint a gyémántkőszűrűs. Mennyire utálta ilyenkor a «színes», «költői» fordulatokat. Mennyire megvetette ilyenkor a «nagyon szép»-et, hogy az igazat és találót válassza. Ellentétben azzal, amit nálunk a közhiedelem tart, a jó költők mindenütt a világon jó prózaírók is voltak. Ő is az volt” (Kosztolányi Dezső: Írók, festők, tudósok. I. Bp., 1958. 365—6).

Kosztolányi Dezsőnek ezek a szavai arra késztettek, hogy egy kicsit közelebről foglalkozzam Kiss Józsefnek a publicisztikai írásában megmutató prózaírói alkatával. A másik ösztönzést Kiss József és kerek asztala című gyűjteményes kötetből (Bp., 1934.) kaptam, amelyben az előtanulmányok során rábukkantam a költő prózai írásaira. Ezek elevenségükkel, színpompás nyelvezetükkel bámulatba ejtettek. Milyen igazat mond Kóbor Tamás, a be-

vezető sorok írója, amikor a következőt javasolja és állapítja meg: „Tessék csak néhány sorát olvasni és fölrajzik az érzés: ezeket mester írta. A prózaírás mestere, nem a prózáé. Mert prózai nem tudott lenni soha. A legsárhoztapadtabb tárgyról is mint költő szólt. A forma más, mint a versé, de a lélek, lendület, fantázia és alkotóerő ugyanaz. . . . Látom a művészi évezetnek arcán elterülő boldog mosolyát, ha kellő helyen színes szóra bukkan. Órákon át tartó vitatkozás egy-egy fordulaton, egy-egy kifejezésen, helyén van-e, nincs-e megfelelőbb. Eléggé cseng-e a jelző, kielégítő-e a mondat ritmusa és nem bántja-e az egész kikezdés összhangját. Így írta verseit, így ellenőrizte prózánkat és így írt ő maga is prózát, önnönmondatának legkegyetlenebb bírálója, amíg faragta és legboldogabb élvezője, mikor elkészült” (Kiss József és kerek asztala, 3–5).

Ezek a vélemények, azt hiszem, elegendő indítékot szolgáltatnak ahhoz, hogy most — néhány oldal erejéig — tekintetünket a publicista Kiss Józsefre szegezzük.

Publicista írásait a gyűjteményes kötet három műfaji kategóriába sorolja, elkülönítve egymástól az önmagáról és lapjáról (A Hétről) szóló írásait, tárcacikkeit és kortársairól festett arcképeit. E besorolást az írások tematikus és stiláris különbözősége indokolja. Stilisztikailag különösen szembetűnőek az alábbi jellegzetességek.

Ő n v a l l o m á s a inak stílusa arra enged következtetni, hogy Kiss József éles, látnoki szemű megfigyelőként szemlélte környezetét, társadalmát, korát, annak minden apró rezdülését egy-egy impresszióként fogta fel. (Ő maga írta: „Impresszióim voltak”. L. Gondolatok.) Ezek az impressziók azonban nem felületes tükröződését adták a jelenségeknek, hanem ellenkezőleg részletes, minden apró, jellegzetes momentumra kiterő megvilágítását. Az önvallomások stílusára jellemző a képes megfogalmazás: kedveli a metaforákat, a hasonlatokat és az erős hangulati hatású jelzőket. Hatáskeltés céljából felhasználja a felkiáltás, a költői kérdés retorikai eszközeit. Reminiszcenciái az általános korhangulat velejárói. Gyakran használt idegen szavai pedig a nyugat-európai világnak a reá gyakorolt kulturális hatását mutatják. — A t á r c a c i k k e k stílusa — első benyomásra — tömörebbnek, telítettebbnek tűnik a vallomásokénál (tipográfiaileg is kevésbé szaggatottak). A mondatszerkesztés is ezt látszik alátámasztani: bonyolultabbak, tekervényesebbek, hosszabbak, mint a vallomásokban. Egészében véve kevésbé közelítenek a társalgási nyelvhez, inkább az írott stílus jegyeit viselik magukon. — A gyűjteményes kötet prózai írásai között az a r c k é p e k csoportja a legnépesebb. Tizenegy arcképet számolhatunk össze. Ezek a megrajzolt személyek pozitív jellembeli tulajdonságait, munkasikereit, a nevükhöz fűződő eredményeket méltatják. Kiss József mindig személyes szereplője az írásoknak. Többnyire szellemes csattanóval, anekdotával zárja őket. Ezeknek az apró jellemképeknek a stílusa könnyed, élőbeszédszerű, néhol célozgató, sejtető, mondatai tömörek, összetettek.

Most nézzük meg, milyen stílusvonásokat mutat egy konkrét tárcacikk. E célból a Tündér Ilonát választottam ki. Választásomat az az elgondolás irányította, hogy Kiss József publicisztikai írásaira jellemző egyéni stílusjegyeket összevehettem Ignóty Bródy Sándor című irodalmi kritikájának stílussajátosságával. Ezzel magának A Hétnak a stílusarculatához is közelebb szerettem volna jutni, hiszen, mint ismeretes, Kiss József nyelvi-stiláris tekintetben, Ignóty pedig az irodalmi szemléletben, írói alkotómódszerben töltött be hangadó szerepet a lapnál.

Tündér Ilona

Kiss József első többszörösen összetett mondata Bródy Sándor Tündér Ilona című történetének színhelyét nevezi meg („kis érseki város a Mátra tövében”) nyugodt, elbeszélő hangnemben, s felhívja az olvasó figyelmét arra, hogy e modern Tündér Ilonát nem szabad összetéveszteni „Az Argirus királyfi világszép asszonyával”, akiről Bródy hősnőjének bizonyára tudomása sem volt, hiszen „mindörökké csak a Hat Uderszky leányt olvasta, anélkül, hogy valaha végigolvasta volna”. Az első, bevezető mondat tehát már annyit tudat Bródy Tündér Ilonájáról, hogy irodalmi műveltségével nem dicsekedhetett. De megtudunk róla további részleteket is: az érseki, tót kertész lánya volt, „anya egy aszott anyóka”, szülei imádták a jó kis Tündér Ilonát, aki ideális, idillisztikus környezetben növekedett: „délvidéki virágok pálmák és azaléák társaságában”. Ennek az „elszigetelt kis világ”-nak „a százados fák rejtékén” csak egyetlen látogatója volt: a „galambósz érsek, a szent életű”, aki a kis Tündér Ilonát becézgetni, ajándékokkal elhalmozni járt ide. De az érsek egyszer „örök álmra hunyta le szemeit”. Csodálata tárgyáról még ekkor is fejlődelmien gondoskodott, jelentős vagyont hagyott a lányra. — Tündér Ilonát kérők serege kezdte ostromolni, de ő „hideg és álhatatos maradt”, nem tudott szeretni. Ebben rejlik az ő tragikuma. Végül férjhez ment egy özvegy, idős grófhoz, aki „erős, önző és kegyetlen” volt; a szenvedés azonban hamar a sírba vitte.

Eddig a történet (amely a három oldalas tárcából két oldalnyit foglal el). Most következnek az értékelés. Kiss József azonban kijelenti: „Én nem tudom a Bródy Sándor kis regényének értékét lege artis megtaksálni, hogy mennyit ér, de elfogadom az ő valutáját, mert úgy találom, hogy az igaz, becsületes arany valuta.” Megállapítja még, hogy „alakjai nagy művészettel vannak beállítva”, főleg a gróf alakja „mintha ércbe volna öntve”; levegője meleg, miliője ismerős. Kiss József tovább már nem tudja megállni, hogy szubjektív élményét e miliőről el ne mondja. S talán azt értékeli legtöbbször Bródy Sándor könyvében, hogy elindított benne valamilyen múltba vivő szálát az emlékezés síkján. Ez számára sokkal fontosabb, mint annak megítélése: jó vagy rossz-e Bródy könyve: „Ha az embert váratlanul megcsapja az a levegő, melyet harminc év előtt magába szítt, szinte mámoros lesz tőle, elérzékenyedik. Így jártam én is a Bródy Sándor könyvével. Lehet, hogy az a könyv nem is jó könyv, de milyen művész, milyen talentum az, aki ezt a csodát véghez tudja vinni.” — Kiss Józsefnek kitűnő érzéke van a sejtetéshez, a ködösített célozgatáshoz; nem mondja ki: Bródy tehetség, de azzal, hogy elárulja: vele csodát tett, érzékeltetni próbálja elismerését. Hogy az olvasó ki tudja-e hámozni értékelését soraiból —, ez már nem az ő dolga, ugyanúgy, mint életrajzához, verseihez sincs köze, miután átélte őket. Ez az alapállás egy csak a jövőben gondolkodó, önmagában hívó, magabiztos, művelt ember sajátja. — De az olvasóról sem szabad megfeledkezni, az ő hírszomját is ki kell elégíteni —, ezt nagyon jól tudta Kiss József. Arról ugyan nincs értesülése, hogy Tündér Ilonát élő alakról mintázta-e Bródy, azt azonban már biztosan tudja, hogy a tót kertész valóban létezett. S jön a csattanó: a költő maga is vett virágot ettől a kertésztől egy aranyszőke Tündér Ilonának.

„Szinte hallom e tót kertész szavát, amint motyog, motyog:

— Ir izs az valamit egy pár szál virág? Tesik egisz bukéta rendelni.

Úgy.

— Tizennyolc éves voltam, talán nem is igaz.”

Ez a rövid, mesterien megmunkált tárcacikk sokat elárul Kiss József alkotói módszeréről. Az ő erőssége a mesemondás, nem az ítélkezés, a szép szavakkal való játék, szubjektív élményeinek elmondása, s a befejező élc, csattanó, amelyről sokszor az az érzésünk, hogy mintha fontosabb lenne magánál a témánál.

A tárca felépítése logikus, következetes: az írás kétharmad részét a Bródy-történet ismertetése tölti ki, egyharmadát pedig az „értékelés” és a „csattanó”.

Talán ez az egész írás a Bródy-történet ismertetése kedvéért született. Valószínűleg megtetszett a költőnek a téma és saját szavaival, saját ízlése szerint el akarta mondani azt, szinte új elbeszélést kerekítve az eredetiből. Erre utal a történet finoman cizellált, mélyen átélt, gondnal csiszolt nyelvezete: költői nyelven íródott szinte az egész. Minden sora ezt bizonyítja. Vegyük őket sorra!

A képes kifejezések sorát a „vakbuzgó kis érseki város” jelzős szókapcsolat „vakbuzgó” szava nyitja, amely megszemélyesíti, élővé teszi s egyben jellemzi a színhelyt. Tündér Ilona csakis olyan mesei környezetben élhetett, ahol „források tövében palotaszerű üvegházak levegőjében, délvidéki virágok, pálmák és azaléak társaságában” növekedhetett. Itt minden egyes szó, ha külön-külön megvizsgáljuk őket, azt látjuk, hogy alapjelentésében fordul elő, azonban az a mód, ahogyan ezek a szavak egy képbe sűrűsödnek, valamint a „palotaszerű üvegházak” hasonlat és az azt követő felsorolás gyönyörű, idillt árasztó költői képet alkot. Milyen volt ez a világ? „Elszigetelt kis világ”, „a százados fák rejtekén”, „a melegforrások párázatos légkörében” —, tehát kissé misztikus, legalábbis ezt sugallják az „elszigetelt”, „rejtekén”, „párázatos” szavak, amelyek mind egy olyan világot sejtetnek, ahová egyszerű földi halandó be sem léphet, csak tündéri lény. Ezt a hatást kelti a színhelynek ez a részletes, több oldalról történő, sejtelmes szavakkal, jelzős szókapcsolatokkal való leírása, valamint az a mód, ahogyan a felsorolások hangulati hatásukban követik egymást: a kép egyre beljebb, titokzatosabb tájra visz. — Megjelenik az érsek, akit a „galambósz” jelző és a „szent életű” értelmező egyénít. Az ő alakja is rejtelmes: alkonyatkor jön, de emberi is: jövetelének célja az, hogy „megsimogassa Tündér Ilona aranyhaját”, „becékgesse”, „ajándékokkal elhalmozza”. A költő a hatásfokozás kedvéért itt halmozással él: ezek az igék jelentés-tartalmukkal a történés intenzitását is érzékeltetik. — S milyen a csodálat alánya? „Aranyhajú” „liliom tisztaságában”. Másmilyen nem is lehetne egy tündér! A költő hasonlattal világítja meg a tündér vonzódását az érsekhez: „úgy csüggött rajta, mintha édesapja lett volna”. — De semmi sem tart örökké: erre utal az „örök álomra hunyta le szemeit” eufemisztikus kifejezés. S a most következő felsorolás, részletező leírás elmeséli röviden Tündér Ilona tragikumának történetét: „udvarlók”, „kérők” — „kecsegtettek”, „fenyegettek” — „főbe lőtte magát” — „nekiment a bor és az olcsó szerelem tengerének”. Minden hiába —, mondja ki az ellentétes értelmű mondategység. Tündér Ilona „hideg” és „állhatatos” maradt. További jelzőkkel is jellemzi a főszereplőt: „nem kacér”, „sem nagyralátó”. Majd egy újabb ellentét következik: „Szeretett volna szeretni, de nem tudott.” S most egy szép hasonlattal jelzi: „vannak csodaszép mithikus virágok, akiktől a természet az illatot megtagadta.” S ebben rejlik Tündér Ilona tragikuma, vagyis költői nyelven abban, hogy „Hiba esett a teremtésben, az áram valahol megszakadt”. Ez a mondat is, ha

e szövegből kiszakítva vizsgáljuk, köznapi, szokványos kijelentésnek tűnik. Itt azonban e fennkölt nyelvi környezetbe ágyazva talán éppen köznapiságánál fogva válik stilisztikum forrásává. — Tündér Ilona férjhez megy. Ehhez az indítékot Kiss József megint felsorolások láncolatában, a hatást fokozva adja meg kizáró ellentétes mondategységben: „nem fiatal leventéhez”, „nem is szülei nógatására”, „sem valamelyes külső kényszer okából”, hanem „mert vén lánynak maradni nem kívánatos dolog”. A férjről árulkodóan beszél a jelzők halmozása: „galambösz”, „vén”, „erős”, „önző”, „kegyetlen”, más konkrétumokat is megtudunk a felsorolásokból: „vidék oligarchiája”, „gróf”, „perfekt gavallér”, „igazi nagyúr”. Az ellentétek is kiemelik jellembeli tulajdonságait: „vén ember, de erős”, „nem kér, de parancsol”. S mi lett Tündér Ilona sorsa? — arról vallanak a most következő negatív érzelmdús jelzők: „végigszenvedte a kellemetlen és természetellenes hitvesi ágy szomorú martíriumát.” S a tragédia beteljesülését mutatja a halmozás, a metafora és a hasonlat együttese: „Elhalt ifjan, korán, rövid tavasz után, mint a nymphaea termalis.”

S most mintha a homály, a misztikum ködéből hirtelen a napfényre jutnánk, úgy éri az olvasót Kiss József közvetlen megszólalása. A társalgási nyelv közvetlenségével reagál a történetre. Véleménye nem szókimondó, mivelhogy valójában nem is nyilvánít véleményt. Ugyanakkor a gondolkodási folyamatot érzékelteti mondatának felépítése: ellentétez, megokol, jelzőhalmozással fokoz, s idegen szavakkal a komoly véleménynyilvánítás látszatát kelti: „Én nem tudom a Bródy Sándor kis regényének értékét lege artis megtaksálni, hogy mennyit ér, de elfogadom az ő valutáját, mert úgy találom, hogy az igaz, becsületes arany valuta.” Értékelését még egy hasonlattal és két jelzős szókapcsolattal egészíti ki: a gróf alakja „mintha érbe lenne öntve”, „levegője” „meleg”, a „milieu” „ismerős”. Ezek a szavak inkább szépek, mintsem tartalmasak. De hát Kiss József elsősorban költő volt! S a továbbiakban társalgási stílusban mesél a környezetéről, ahol ő is megfordult annak idején. S jön a csattanó, amely köznapi szellemességével, s nem a költőiség fennköltségével kelt hatást.

Ezzel az elemzéssel azt a különbséget is érzékeltetni próbáltam, amely a tárca két szerkezeti része között nyelvi-stiláris vonatkozásban fennáll. Az első rész mesei, fennkölt, lírikus, szinte jelzői stílusú, felsorolásokkal, halmozásokkal, ellentétekkel, költői képekkel, s más hatásfokozó kifejező eszközökkel ellátva, a második közvetlen hangnemű, egyszerű, a társalgási stílushoz közelítő, csattanóval, s egy kis „szenzációval” kerekre formált írásmű, amelynek középpontjában Kiss József egyénisége áll szubjektív véleményével, élményeivel. Tehát míg az első rész szókincse fennkölt, a másodiké egyszerű (ha a klaszszikus stílusnemekkel akarok minősíteni). Ez a különbség mondattani szinten is fennáll.

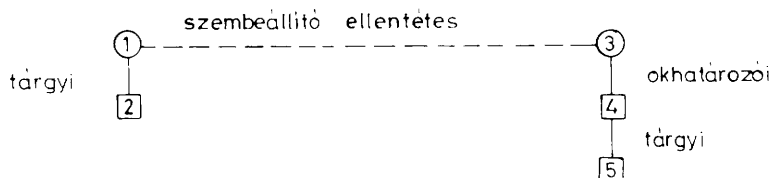
Az ismertető rész mondatainak többsége többszörösen összetett az alá- és mellérendelések láncolatával, a véleménynyilvánító rész mondatai kevésbé bonyolultak (egy-egy mondategészre kevesebb mondategység jut, s ezek a mondategységek kevésbé kiterjedtek. Ez szinte ránézésre nyilvánvaló). Ennek bemutatására két mondat: az első rész első mondategységének és a második rész első mondategységének szerkezeti ábráját közlöm:

„¹Annak a történetnek, | ²melyet Bródy Sándor megírt és Tündér Ilonának keresztelt, | ³színhelye egy vakbuzgó kis érseki város a Mátra tövében | és Tündér Ilona össze nem tévesztendő az Argirus királyfi világszép asszonyá-

val, |⁴akit a Bródy Sándor Tündér Ilonája talán nem is ismert, |⁵mert szégyenke mindörökké csak a Hat Uderszky leányt olvasta, |⁶anélkül, hogy valaha végigolvasta volna.”

„Én nem tudom a Bródy Sándor kis regényének értékét lege artis megtekinteni, |²hogymennyit ér, |³de elfogadom az ő valutáját, |⁴mert úgy találok, |⁵hogya igaz, becsületes arany valuta.”

Az elmondottak alapján megállapíthatjuk, hogy a tartalomismertető rész stílusa összhatásában „stilizált”, a véleménynyilvánító pedig „tárgyas”. (Az összehasonlítás kedvéért felsorolom Ignotusnak, a hazai impresszionista kritika egyik legjelesebb képviselőjének, Bródy Sándor című irodalmi kritikájából kimutatott stílusjegyeket: a pillanatnyi benyomások elsődlegessége, a hangulatiságra, látványosságra, élményszerűségekre való törekvés, az egyéniség és eredetiség kultusza, az írói szubjektivitás hangsúlyozott volta, a relativitás elfogadása, az érzésekre, érzékekre, egyéni meglátásokra való gyakori hivatkozások, a festőiség kedvelése, a gondolati csapongás, képszerűség, szóismétlés, halmozás, felsorolás, ellentétezés, nominalitás, öt vagy több mondategységből álló mondategységek, többtagú jelzős szókapcsolatok. L. részletesen Róka Jolán: Impresszionista stílusjegyek Ignotus: Bródy Sándor című irodalmi kritikájában. Nyr. 108 [1984] 146–52. — S ha végül egy-egy szóval akarnám jellemezni Ignotus és Kiss József egyéni stílusa közti különbséget, azt mondhatnám, hogy Ignotus stílusa modernül vibráló, szemben az anekdotázó, mesélő Kiss József higgadt stilizáltságával.)

*

Kiss József A Hét című szépirodalmi hetilapjával és publicisztikai írásaival a modern, nagyvárosi, művelt, új utakat kereső és érvényesüléséért küzdő polgár izlésvilágát, erkölcsi-etikai alapállását, gondolkodásmódját és az ehhez igazított nyelvi stílusát tükrözte. Számára közvetlen környezetének

„ízléses” kialakítása éppolyan fontos volt, mint egyéni stílusának és A Hét nyelvzetének gondos kimunkálása. Belülről ismervén a feltörekvő, művelt polgárság elvárásait, tökéletes magabiztossággal fejlesztette ki a lapjában alkalmazott sajtófogásokat. E sajtófogások közé tartozott a közölt anyagok igényes és életszerű megformálása. Nagy éleslátással tudta megítélni, hogy mire van szüksége a nagyvárosi embernek. Széles körű tájékozottsága és a legújabb művészi törekvések támogatása volt sikerének egyik titka. A másik pedig nyelvi-stiláris újítás, amellyel gyökeresen megmozgatta a polgár új igényeinek egyre kevésbé megfelelni tudó, szintelen publicisztikai stílust. Könnyed, szellemes, ízléses, elegáns, társalgási tónusú, polgáriassult stílust honosított meg, mely nyílt fellépést jelentett a vaskalapos kritikai modor ellen. Ez a nyelv alkalmas volt Budapest valamennyi színének, hangulatának, árny- és fényoldalának érzékeltetésére. Képes volt csipkelődni, fölényeskedni, parodizálni, lelkedni, támadni. E stílus személyes, közvetlen hangnemű volt az élőbeszéd elevevőségével. Kedvelte a gondolati csapongást, a fantáziának az asszociációk szálán futó játékát, s mivel szórakoztatni is akart, gyakran élt dialógusokkal, párbeszédekkel, s az aforisztikus kifejezésmóddal. Ez utóbbi fontos jellemzője e stílusnak. Kiss József kitűnő mestere volt e szellemes, csattanóra épülő, frapáns befejezésmódnak. Szinte nincs is olyan írása, amely ne anekdotával zárulna. E stílusfogásokat a századvégen népszerűvé váló tárca műfaja is támogatta, terjesztette. Így lett tehát A Hét a nagyvárossá fejlődött Budapest szabad, friss, könnyed irodalmi, közéleti, művészeti fóruma, amely a művészi szabadság, az egyéniség kultusza és a tehetség előtti feltétlen tisztelet jelszavaival a polgári haladás élvonalába küzdötte fel magát.

Kiss József stílusa elsősorban képszerűségével, kissé stilizáltnak ható lírai túlfűtöttségével válik egyénivé. Ami csodálatra méltó benne az az, hogy a költő milyen mesterien tudta e lírai tónusú prózát az élőbeszédhez, a társalgási nyelvhez közelítő jegyekkel összeolvasztani. Ez az írói módszer — úgy érzem — jelképes is, szinte azt sugallja, hogy a modern életben a prózaiság ellensúlyozására szükség van egy kis dekorativitásra, csakúgy mint a malterpalotáknak az artisztikus, klasszicizáló homlokzatra. Tehát stílusa egyrészt túlfűtött, másrészt könnyed, élőbeszédszerű. E közvetlen hangnem alkalmassá teszi bizalmas, familiáris, ironikus árnyalatok érzékeltetésére. Különösen fiktív leveleiben tud érvényesülni e fesztelen tónus, hiszen az episztoláris műfaj meg is követeli a közvetlenséget.

Kiss Józsefnek impressziói vannak, ahogy maga mondja Gondolatok című írásában (Kiss József és kerek asztala 36). Ezek egyrészt történelmi rekvizitumokat idéznek fel tudatában, másrészt reminiscenciák sorozatát hívják életre az emlékezés síkján. Talán ezzel függ össze, hogy kedveli a sejtető, célozgató hangulatot és általában az erős hangulatiságot. Ennek szolgálatában áll az érzékelés szférája: szívesen hivatkozik illatokra, színekre, a fény és az árnyék ellentétére.

A századforduló világában nem érzi rosszul magát, egy dolog nyomasztja csak: költői álmait a pénzkeresés prózaisága szorítja háttérbe. Ezzel magyarázható az álom, az elvágódás szimbólumának megszólalása publicisztikájában és költészetében. — Kiss József a szabad polgár típusát képviseli, akinek értékítéletét semmilyen esztétikai szabály sem korlátozhatja. Az ő szemében a legfőbb érték a művészi szabadság, az egyéniség, a tehetség feltétlen tisztelete.

Szigorú stilisztá volt, ahogyan Ignotus megjegyzi róla: „mindent a fülével írt” (Kiss József és kerek asztala 127). Valamennyi műve magán viseli gon-

dos, körültekintő, precíz keze nyomát. Lapjának, A Hétnek mind külseje, mind belső felépítése felett ízlés igényére vall. A hetilap kissé stilizált, artisztikus címlapja jellegzetes századvégi hangulatot áraszt. Szerkezeti felépítése rendezett, a rovatok hullámszerűen fogják maguk közé a szépirodalmi alkotásokat. Az egész harmonikus áradás érzését kelti. Gondos kimunkáltság jellemzi publicisztikai írásainak nyelvi anyagát is. Szívesen él a képszerűség, a hatásfokozás, a hangulati árnyalás nyelvi eszközeivel, kedveli a felsorolást, a halmozást, az ismétlést, az ellentétezt, gyakran alkalmaz hasonlatot, metaforát, megszemélyesítést, erős hangulati hatású jelzőt. Stílusát változatossá teszik a gyakori idegen szók, valamint a fennkölt kifejezések és a társalgási fordulatok változásai. Gyakran él a felkiáltás és a költői kérdés retorikai eszközeivel. Mondattai egyrészt hosszúak, tömörek, feszesek, túltelítettek, az alá- és mellérendelések fokozatosan elnyúló, indaszzerű elágazásaival, másrészt élőbeszédszerűen frappánsak, rövidek, dinamikusak.

Kiss József igazi mesemondó. Nincs olyan írása, amelybe szubjektív élményét valamilyen formában ne fűzné bele. — S végül egyéni stílusának egyik legfőbb jellegzetessége az aforisztikus befejezőmód, amely vagy valamilyen hatásos hírral, szenzációval vagy anekdotával, epigrammával, merész csattanóval szellemesen zárja le az írást.

A Hét stílusát a szakirodalomban néha a szecessziós jelzővel illetik. (Meg kell jegyezni, hogy A Hét stílusának kérdése teljesen tisztázatlan, erre vonatkozóan csak egy-két elszórt utalás található a szakirodalomban.) Részben így tesz Dersi Tamás, amikor a következőket írja: „Míg a lap kritikai anyagában és publikációs tevékenységében nagyobb szerephez jut az affektált modernség, a hivalkodó divatosság, a napi életvitellel közvetlenül összefüggő területeken a szecesszió felfogásának rokonszenvesebb változatával találkozunk” (Századvégi üzenet. Bp., 1973. 189). Németh G. Béla már határozottan kimondja, hogy A Hét irodalmi publicisztikája „maga a tömény, a testté vált szecesszió s amelynek Ignotus a fő-fő inventora és pápája, akinek viszont minden sora telítve a fölújult, s mint ő vélte, az igazi, a megtisztított liberalizmus eszméivel. A Hét ezzel a publicisztikával, ezzel a szecesszióval csinálta meg a maga áttörését, fordulatát” (Helikon 1961/I. 84—5).

Felvetődik a kérdés, milyen stílusirányzatot képviselt A Hét és Kiss József publicisztikája. Egyáltalán beszélhetünk-e egységes stílusarculatról A Hét esetében, amely egy konkrét korstílushoz vagy stílusáramlathoz köti a lapot? E kérdés igen bonyolult és a reá adandó választ több tényező nehezíti. Az igazság az, hogy a korstílus-kutatások jelenlegi állása alapján e kérdésre nem is lehet megalapozott, megnyugtató választ adni. Ennek több oka van. Egyrészt a szecesszió és a többi ekkor ható stílusáramlat stílus kategóriái nincsenek kellő bizonyossággal tisztázva. (Bár erre már számos kísérlet történt. Így például a szecesszióra, irodalmi vonatkozásban: Diószegi András: Megmozdult világban. Bp., 1967., Szabó Zoltán: Kis magyar stílustörténet. Bp., 1982., képzőművészetben: Szabadi Judit: A magyar szecesszió művészete. Bp., 1979., építészet és enteriőr terén: Rév Ilona: Építészet és enteriőr a magyar századfordulón. Bp., 1983.; a legátfogóbb mű pedig A szecesszió. Bp., 1977), Másrészt vita tárgya, hogy a századforduló stíluskaualkadjában, amikor naturalizmus, impresszionizmus, szecesszió, expresszionizmus szinte egyszerre próbál utat törni magának a nyugati fejlődéshez képest kissé lemaradt magyar szellemi életben, milyen a szecesszió státusa. A problémát még tovább bonyolítja az, hogy mivel a fenti stílusáramlatok Magyarországon szinte egyidőben

kezdték hatni, így stílusvonásaik is sok fedést mutatnak. — E nehézségek ellenére találhatunk néhány olyan jellegzetes támpontot, amely segít e kérdés megválaszolásában.

Az elvégzett stíluselemzés alapján azt a következtetést vonhatjuk le, hogy A Hét művészeti hitvallása és külső formája, valamint Kiss József egyéni stílusa magán viseli a szecesszió hatását. Hogy ez a hatás meghatározó jellegű volt-e, vagy csak színesítette ezek stílusarculatát, ennek megválaszolására a kutatások jelenlegi állása szerint kockázatos vállalkozni. Azt azonban határozottan kimondhatjuk, hogy A Hét irodalmi szemléletmódja jellegzetesen szecessziós vonásokat mutat. — Ami pedig Kiss József egyéni stílusát illeti, itt azt hiszen, az a legreálisabb nézőpont, ha elismerjük egyes szecessziós stílusjegyek meglétét, de ezeket nem tekintjük egyéni stílusát alapjaiban meghatározó vonásoknak. Hiszen Kiss József, a költő és publicista nem kötelezte el magát semmilyen művészi irányzatnak, iskolának, stílusáramlatnak. Számára a tehetség feltétlen tisztelete volt a legfőbb esztétikai törvény, amit a Tiszteld a Tehetséget! jelszóban fogalmazott meg. Ezt írta A Hét zászlajára is. E jelszó az ő értelmezésében azt jelentette, hogy az egyén szabadon, minden korlátozás nélkül mesélhessen szubjektív élményeiről a saját egyénisége számára szabott, legmegfelelőbb nyelven és stílusban. Ebben egységes álláspontot képviselt Ignotusszal. Azt hiszen, ebben a Tiszteld a Tehetséget! jelszóban rejlik Kiss József egyéni stílusának a kulcsa.

Róka Jolán

A magyar tárgyas ragozás és az idegen nyelvi névmáshasználat kontrasztív kapcsolatának szerepe a nyelvtanulásban

A gimnáziumok I. osztálya részére készült francia nyelvkönyv 4. olvasmányának nyelvtani magyarázatában a következőt olvashatjuk: „A franciában a mondatrövidítés esetén meg kell ismételni a főnévi tárgyat névmás formájában. A magyarban ennek a tárgyas ragozás felel meg.” (Dr. Pataki Pál munkája; Tankönyvkiadó, Budapest, 1979. 70.)

Az adott helyen ez igaz, mert harmadik személyű, egyes számú határozott tárgyról van szó:

Je ferme la porte → Je *la* ferme.
Becsukom.

Érvényes a megállapítás a többi, nálunk általánosan tanított idegen nyelvre is. A kontrasztív nyelvészet egyik érdekes és jellegzetes témáját közelíti meg. Az idézet második mondata azonban nyitva hagyja a kérdést, hogy az állítás érvényes-e más összefüggésekre is. A magyarban ugyanis *nem mindig a tárgy as ragozás utal a tárgyra*. Ha az igét tranzitív értelemben használjuk, az alanyi és a tárgyas ragozás egyetlen rendszert alkot, amelyen belül szerepmegosztás van. Az idegen nyelvekben nincs ilyen szerepmegosztás, minthogy maga az ige nem tud utalni a tárgyra. Más eszközt használnak tehát a tárgyra való utaláshoz, és ennek gyakran akkor is benne kell lennie a mondatban, amikor az azonos jellegű magyar szerkezet igéje *nem tárgy as ragozású*. Az ellentéttel a tananyagszerkesztőnek és a tanárnak szakszerűen számolnia kell, még ha mellőzi is az explicit kontrasztivitást (az egybevető magyarázatot, a fordítással történő gyakorlást). Különösen az újlatin nyelvek esetében, mert az „*Il te voit*” típusú szerkezet amúgy is nehéz a nyelvtanulónak a nyugati nyelvekben szokatlan SOV szórend miatt.

I. Az alapkérdés a következő: mi felelhet meg a magyarban a többi nyelv személyes névmási tárgyának. Szó lesz egy-két „határ”-kérdésről is. Az egybevetést anyanyelvünk felől indulva kísérem meg, egyszerűsítve, a magyar nyelvhelyességet és főleg a tanítás érdekét tartva szem előtt. Az összehasonlításhoz a MMNyR. 1970-es kiadását veszem alapul (főként: 2: 157—71).

1. A tankönyvből vett idézethez, ha szó szerint értjük is, két kisebb kiegészítést fűzhetünk. Nem a tankönyv bírálataként írom, nincs rá szükség. Helyénvalónak látszik azonban, hogy a tanárok figyelmét felhívjam — különösen azokét, akiknek *nem magyar a másik szaktárgyuk* — a következőkre:

a) Van néhány idegen mondat, amelyben a magyar tárgy as ragozású igének tárgy nélküli állítmány felel meg: *I don't know, Je ne sais pas* — „Nem tudom”.

b) A tárgyas ragozás alárendelt mellékmondatra is utalhat: „Minden este látta, hogy a barátja ittasan ment haza.” Ennek az utalásnak az idegen nyelvekben nincs megfelelője.

2. Amikor a magyar nem tárgyas ragozással fejezi ki a tárgyat, az elmaradt utalást — más nyelvekkel ellentétben — nem pótolja semmivel: „Szeretsz? (Szeretlek.)” — Franciául: Tu m'aimes? (Oui, je t'aime.) Ebben az esetben az idegen személyes névmási tárgynak a magyarban implicit tárgy felel meg.

3. Akár alanyi, akár tárgyas ragozású az ige, többnyire csak az egyes számú tárgyat hagyhatjuk el. A „Tegnap láttatok” tárgya: *engem*, mert ha többen voltunk, akkor így mondjuk: „Tegnap láttatok minket.” Ugyanígy: „Meghívtam vacsorára” egy vendéget jelent; több barátom meghívása esetén „Meghívtam *őket* vacsorára” a közlés egyértelmű formája. Ilyenkor a magyar és az idegen nyelvi szerkezet általában egyezik: „Látom *őket*” — Je *les vois*, I can see *them*.

Mégis elmaradhat a többes számú magyar névmási tárgy nagyon szoros szövegösszefüggésben. Pl. „Ne menjünk arra, Kovácsék megláthatnak.” Gyakori ez kérdés-felelet mondatpárban: „Láttad a fiúkat a mérkőzésen? Láttam.” Továbbá felszólításra adott válaszban: „Vedd meg azokat a gyönyörű virágokat! — Jó, megveszem.” És amikor a névmást kellene megismételni: „Meghívom *őket* vacsorára. — Jó, hívd meg.” Ám idegen nyelven: Je *les ai vus*. — D'accord, je vais *les acheter*. — OK, invite *them*.

4. A tárgyas ragozás utalhat a z e l ő z ő m o n d a t r a is. A megfelelő idegen szerkezetben ilyenkor többféle szó jelenhet meg tárgyként; valószínűbb a mutató, mint a személyes névmás: „Az építkezésen szorgosan folyik a munka. Látom minden reggel.” — Je vois *ça* chaque matin.

5. Van olyan eset, amikor a magyarnak főnevet kell használnia az idegen névmási tárgy helyén. (A magyarban „minusz”-struktúra van.) „Látod ott, a fa mögött Pétert meg Máriát? — Csak *őt* látom.” Melyiküket? Előre megmondható (prognosztizálható) hiba, amikor olyan külföldi tanul magyarul, akinek az anyanyelvében grammatikai nemek vannak. Az angol *her*, az orosz *eë* pontosan mutatná a megkülönböztetést, mert a nyelvtani nem információt tud közvetíteni. Magyar részről ez főként a fordítástudományt érdekli. Annak a szabálya szerint a magyarban vagy megismételjük a főnevet, vagy más, leginkább kategóriát jelentő főnevet teszünk a helyére: „Csak a *lányt* látom.”

A célnyelvi személyes névmási tárgy és az egyenlő értékű magyar elemek kapcsolata tehát még így, egyszerűsített bemutatásban is eléggé bonyolult, a többismeretlenes egyenlethez hasonlítható. A magyar tárgy lehet implicit, félig explicit (tárgyas ragozás) és explicit (meghívom *őket*), a célnyelvi ekvivalens, néhány kivételt nem számítva, mindig explicit. Anyanyelvünknek ezt a sajátságát a tanításon kívül a nyelv művelésnek is napirenden kell tartania, mert gyakori az *őt, azt* redundáns, többnyire hamis pátoszt érzető használata.

II. A névmási r é s z e s h a t á r o z ó esetében is kettősség van: a magyar bizonyos összefüggésekben elhagyhatja, a célnyelv általában nem. (Névmási részeshatározónak nevezem a kontrasztív magyarázat érdekében a részeseleti rag + birtokos személyrag kapcsolatot.) A személyes névmási tárgy és a személyes névmási részeshatározó elhagyása között két fontos különbség mutatkozik. 1. Az utóbbi esetében a nyelvhasználat rugalmasabb, az „adok egy jó tanácsot” és az „adok neked egy jó tanácsot” rendszerint egyformán helyes.

2. Az elhagyott részeshatározót nem jelzi semmi. Azt sem mondhatjuk, hogy „zérus fokú jelölés”, mert nem tudjuk semmivel oppozícióba állítani; tárgyias ragozás van, „részies ragozás” nincs.

Leginkább akkor maradhat el a részeshatározó, ha egyes szám első vagy második személyű, és első vagy második személyű az ige is: „Adj egy tollat’ (nekem)”. — „Adok egy tollat” (neked). (Feltéve, hogy szituáció kizárja a harmadik személyt.) Elmaradhat akkor is, ha személytelen. „Gyűjtenek a földrengéskárosultak megsegítésére. Vajon mit ad a gazdag szomszéd?” A *nekik* olyan személyes kapcsolatot éreztetne — a gyűjtőkkel vagy is mert károsultakkal —, amely messze áll a beszélő szándékától. Végül elmaradhat a részeshatározó a „Meg kell tennie/tenniök” típusú szerkezetből. (Ha ugyan itt részeshatározónak tekintjük.)

Egyéb esetekben csak akkor mellőzhetjük az explicit részeshatározót, ha nagyon szoros szövegösszefüggés vagy gesztus pótolja. „A nagybátyád majd megmondja, mit csinálj” mondatban a második személyű toldalékok miatt a *neked*-re gondolnánk, de ezt csak a teljes szövegösszefüggés hitelesítheti. A mondat szintjén nem igazolható, mert a nagybácsi nemcsak *neked* mondhatja meg, hanem apádnak is vagy bárkinek, akivel üzeni.

Kontrasztív szempontból jelentős egyezés van a személyes névmási tárgy és részeshatározó között. 1. A részeshatározó esetében is gyakori a magyar O ~ célnyelvi névmás megfelelés: Give *me* some money. — Donne-*moi* de l’argent. — Dammi denaro. — „Adjál pénzt.” I am giving *you* a book. — Je vais te donner un livre. — *Ti* do un libro. — „Adok egy könyvet.” 2. A külföldi nyelveírások egy része a részeshatározót a tárgy egyik változataként, „közvetett tárgy”-ként (indirect object) mutatja be.

III. A tárgyalt kérdésnek csak azokat a kontrasztív vonatkozásait vettem számba, amelyekben a magyar és a nálunk általánosan tanított idegen nyelvek között nagyjából azonos különbségek figyelhetők meg. Nem tárgyalom tehát a magyarban nyomatékozás kedvéért vagy stiláris okokból megjelenő névmási tárgyat (*Téged* szeretlek), a személyes névmás tárgyi és részeshatározói szerepét átvevő mutató névmást (*Annak* mindent elmondana) stb., mert ezeknek a különböző idegen nyelvekben, sőt esetleg egy nyelven belül is különféle elemek, struktúrák felelnek meg. Hasonló okokból külön tárgyalást kívánna a 3. személyű határozatlan tárgy: „Evelt a gyerek levest? — Igen, evett.” (Implicit tárgy.) — Oui, il *en* a mangé. (Partitívus.) A legvalószínűbb angol megfelelő: Yes, he has eaten *some*. Az ilyen megfelelések elemzése a magyar és az e g y e s idegen nyelvek kontrasztív vizsgálatára tartozik.

Vitatkozhatunk rajta, hogy a nyelvtanulónak valóban olyan nehéz-e a személyes névmási tárgy és részeshatározó használatának megtanulása, mint az elmondottakból gondolható, vagy csak maga az egybevetés bonyolult. Az utóbbit fogadom el inkább. Van bölcsesség a svéd oktatásügyi minisztérium rendeletében, amely megtiltja a nyelvtanároknak, hogy az anyanyelv és az idegen nyelv szerkezeteit egybevevessék. (L. Tibor von Elek—Mats Oskarsson: Teaching Foreign Language Grammar to Adults. Acta Universitatis Goteborgensis. Göteborg Studies in English, 26. Stockholm, Almqvist and Wiksell, 173—108.) Charles Bouton úgy véli, hogy a célnyelvi grammatikát az anyanyelv logikája szerint kell felépíteni, de szükségtelen, hogy az anyanyelv közvetlenül is jelen legyen. (Les mécanismes d’acquisition du français langue étrangère chez l’adulte. Paris, Librairie Klincksieck, 1969.) Az itt tárgyalt

kérdésre vonatkozóan teljesen meggyőző. A tanárnak pontosan ismernie kell a magyar és a célnyelvi szerkezet különbségét, de jobb, ha nem magyarázza el. Amikor a célnyelven belüli szerkezetleírás és több-kevesebb gyakorlás után valamennyire már tudják használni a struktúrát, akkor fűzhet hozzá kontrasztív megjegyzéseket.

A struktúrák egybevetésére más helyzetek adnak alkalmat.

Az egyik ilyen alkalom a fordítás. A nyelvtani különbségek tudatos ismerete nélkül nem lehet fordítani, még idegen nyelvről magyarra sem, mert magyartalanságok és kétértelműségek kerülhetnek a szövegbe. Megjegyzendő azonban, hogy a fordítás nem *conditio sine qua non*ja a nyelvtanulásnak.

A másik lehetséges keret a magyar nyelvtan. Anyanyelvünknek egy olyan ősi, talán uráli eredetű sajátossága a kettős igeragozás, amely jellegzetesen megkülönbözteti mondat szerkesztési mintáink egy részét az iskolákban tanított idegen nyelvekétől. Indokolt tehát, hogy ezt a különbséget legalább általánosságban tárgyalják magyarórán, mert hozzátartozik a magyar ember nyelvi műveltségéhez.

Bán Ervin

A finn nyelv tanítása külföldieknek Finnországban

I.

A Helsinki Egyetemen már harminckét éve folyik a finn nyelv oktatása külföldieknek. Az 1952—53-as év programjában található az első híradás a külföldieknek szánt kezdő finn tanfolyamról. Hetente két óra volt, hétfőn és szerdán. A tanfolyamot Elsa Vuorinen tartotta, aki valójában angoltanár volt az egyetemen. Az egyetemen első alkalommal megszervezett finn tantolyam külföldi hallgatói bizonyára nagyon szorgalmasak voltak, és jól haladtak a tanulmányaikban, mert mindjárt a következő évben megszervezték a finn nyelv haladó tanfolyamát is. Emellett új kezdő csoport is indult.

Az ötvenes években Elsa Vuorinen egyedül látta el a külföldiek finn tanítását a Helsinki Egyetemen. Minden évben két csoport volt, egy kezdő és egy haladó. Mind a két csoportnak hetente kétszer volt egy-egy órája.

A hatvanas évek elején olyan sokan jelentkeztek az egyetemen finn-nyelvtanfolyamra, hogy szükség volt még egy tanárra. 1961-től Liisa Steiner lett a külföldiek új finntanára, aki német anyanyelvűeket tanított vagy olyanokat, akiknek a német volt a legerősebb idegen nyelvük. Elsa Vuorinen viszont folytatta az angol nyelvűek tanítását. Már húsz évvel ezzel is nagyon nagyok voltak a csoportok: egy csoportban hatvan fő is lehetett. A tanfolyam hallgatói diplomáták, külföldi üzletemberek és az idegen nyelvű iskolák tanárai, valamint ezek családtagjai voltak, és természetesen az egyetem külföldi diákjai. A finnül tanulók zömmel európaiak és észak-amerikaiak voltak.

Elsa Vuorinen tizenhárom évig tanított az egyetemen finn nyelvet külföldieknek és 1965-ben ment nyugdíjba. Utóda Maija-Hellikki Aaltio lett.

A fent említett tanfolyamokat, amelyeken a finn nyelv alapjait tanították, mindenki szabadon látogathatta. Az 1966—67-es tanévben a Finn Nyelvészeti Tanszék szervezett gyakorlatot a finn és a finnugor szakos külföldi diákok számára, mégpedig azoknak, akik finn szakosok akartak lenni,

tehát tulajdonképpen ez volt a finn nyelv és kultúra szak előde. Ez a gyakorlat heti kétórás volt. Emellett a finn és finnugor szakos külföldi diákok ugyanazokat az előadásokat hallgatták, mint a finn diákok.

A hetvenes években a külföldiek finnoktatása állandóan tovább növekedett az egyetemen. Az angol és a német közvetítő nyelvű csoportok mellett olyan csoportokat is szerveztek, ahol csak finnül folyt az oktatás. A kezdő és haladó csoportok mellett újabb csoportokat szerveztek azok számára, akik már elsajátították a finn nyelv alapjait. Új tanárok is bekapcsolódtak az oktatásba, így többek között Eila Hämäläinen és Olli Nuutinen.

1976-ban megszervezték a Helsinki Egyetemen a finn nyelv és kultúra szakot olyan diákok számára, akik nem finn nyelvű iskolákban érettségiztek. Ezek tehát lehetnek külföldiek, külföldön tanult finnek vagy finnországi svédek. Az 1980-as oktatási reform keretében az alapvizsga szintű finn nyelv és kultúra szak tizenöt oktatási hétre tervezett oktatási egésszé változott, azaz mellékszak lett. (Erről Eila Hämäläinen alább részletesebben beszámol.)

A Helsinki Egyetemen az 1976-os tanév első felében szerveztek először intenzív finn nyelvtanfolyamot a külföldiek részére, amelynek mind a tizenhat résztvevője az egyetem hallgatója volt. A tanfolyam célja akkor is, és most is az, hogy egy év alatt olyan finn nyelvtudást adjon, amelynek segítségével mindjárt a következő évben hozzá lehet látni a tényleges tanuláshoz. Az intenzív tanfolyam nagyon hasznosnak és szükségesnek bizonyult, és azóta is minden évben megszervezik. A múlt években évente két-három ilyen csoport indult, így az egyetem szinte valamennyi külföldi diákjának lehetősége volt részt venni ilyen intenzív oktatásban.

A Helsinki Egyetem külföldieket oktató finn tanszékének jelenleg van egy kis irodája. A tanszéknek kilenc dolgozója van: öt lektor (nyelvtanár), három óraadó tanár és egy adminisztrátor. A lektorok tartják a finn nyelv és kultúra szakhoz tartozó órákat és a minden érdeklődő számára meghirdetett kezdő tanfolyamot. A lektoroknak heti tizennégy-tizenhat órájuk van. Az óraadó tanárok vezetik az intenzív tanfolyamokat, és adminisztrátor pedig a tanszéki ügyeket intézi, és a diákokat is ellátja tanácsokkal. A külföldiek finnnyelv-oktatása szervezetileg a Finn Nyelvészeti Intézethez, valamint az idegen nyelvű lektorátushoz — és természetesen az egyetem központi irányításához — tartozik.

A finn nyelv és kultúra szakot évente körülbelül húsz hallgató veszi fel, a kezdő csoportokban viszont összesen körülbelül hat-hétszázán tanulnak. A tanfolyam hallgatói között vannak egyetemi hallgatók és tanárok, olyanok, akiknek finn a házastársuk, diplomaták és más Finnországban dolgozó emberek és családtagjaik, menekültek, külföldi ösztöndíjasok és cserediákok. A hallgatóknak körülbelül a fele egyetemi hallgató vagy tanár, a másik fele pedig külső résztvevő. A tanfolyam hallgatói a világ legkülönbözőbb tájairól érkeznek. A kezdeti helyzethez képest lényegesen nagyobb az afrikai és ázsiai hallgatók száma. A tanfolyam ingyenes és bárki látogathatja, emiatt a csoportok néha túl nagyok. Helsinkiben a külföldieknek nincs sok lehetőségük a finn nyelv tanulására, ezért az egyetemnek meg kell próbálnia kielégíteni minden érdeklődést. A helsinki nép- és munkásfőiskolák is rendeznek finn nyelvtanfolyamot a külföldiek számára. A Finnországba érkező menekültek alapfokú finn nyelvtanulásáról pedig a menekültek központja gondoskodik. Ezeken kívül van néhány magánnyelviskola is, amely szintén indít külföl-

dieknek szánt finn nyelvtanfolyamot. Elsősorban azonban a Helsinki Egyetem a felelős az oktatásért. Ennek a felelősségnek a terhe nem könnyű, de érdekes feladat.

De nem minden Finnországban élő lakik Helsinki környékén. Összesen hét finn főiskolán van külföldiek számára finn nyelvoktatás: a helsinki, turkui, tamperei, jyvaskyläi, oului és joensuui egyetemen, valamint az espooi műszaki egyetemen. A Helsinki Egyetem kivételével valamennyi egyetemen csak a finn nyelv alapjait oktatják. Máshol tehát nem lehet felvenni a finn nyelv és kultúra szakot. A többi egyetemen jóval kevesebb csoportot indítanak, félévenként egy–négyet, és a hallgatók létszáma is jóval kisebb; körülbelül tizenöt hallgató van egy csoportban. Míg a Helsinki Egyetemen a nagy létszámú csoportok okoznak különösen sok gondot, addig a többi helyen a csoportok állandósága jelent problémát.

Ebben a tanévben készül egy kimutatás a külföldiek finnoktatásának helyzetéről és fejlesztéséről. Ennek a tanulmánynak többek között az is célja, hogy tisztázza a különböző egyetemeken külföldieket finnre tanító tanárok együttműködésének lehetőségét. Az egyes főiskolákon nem voltak tájékozottak arról, hogy a többi helyen hogyan szervezik meg az oktatást. Az oktatási anyag készítésében pedig igen nagy szükség volna együttműködésre. A finn nyelv alapjainak oktatásához ugyan van tananyag, de a későbbiek során használandó anyagot mindenkinek magának kell összeállítania.

A finn nyelv alapelemeinek oktatásához segédanyagként a következő könyvsorozatok egyikét használják: Olli Nuutinen: Suomea suomeksi, első és második rész, amelyben minden magyarázat finnül van. A könyvhöz többnyelvű szótár, többek között magyar nyelvű is készült. Ezekhez a könyvekhez kapcsolódnak Eila Hämäläinen finn nyelvgyakorlatai (két kötet), ezeket más tankönyvek mellett is lehet használni. Maija-Hellikki Aaltio könyvsorozatában angol nyelvű magyarázatok vannak, a könyv címe: Finnish for Foreigners. Marja-Liisa Steiner és Dietrich Assman „Finnisch für Sie” című könyve német közvetítő nyelvű. Fred Karlsson külföldiek számára írt finn nyelvtana „Suomen peruskieloppi” megjelent svédül és angolul is.

Finnországba mind több és több külföldi érkezik. Közülük sokan tanulni vagy dolgozni jönnek, mások pedig Finnországban akarnak letelepedni. Valamennyiüknek szükségük van a finn nyelvtudásra ahhoz, hogy tanulhassanak és megélhessenek országunkban. Az olyan ember viszont, aki nem tud kapcsolatot teremteni a környezetével, elégedetlen lesz és védtelennek érzi magát.

Satu Saarinen

II.

Satu Saarinen azt mutatta be, hogyan szervezik meg Finnországban a finn nyelv tanítását külföldiek számára. Én magam most éppen azért voltam Magyarországon, hogy tanulmányozzam, hogyan tanítják a magyar nyelvet idegen nyelvként.

A külföldiek a Helsinki Egyetemen kétféle oktatásban vehetnek részt: tanulhatják a finn nyelv alapjait, vagy felvehetik a finn nyelv és kultúra szakot. (Ezt a szakot csak külföldiek vehetik fel.) — Először a finn nyelv alapjainak oktatásáról beszélek.

Azok az egyetemünkön vagy más főiskolákon tanuló külföldi egyetemi hallgatók, akik gyorsan meg akarnak tanulni finnül, és az első félévet teljesen a nyelvtanulásra tudják szánni, intenzív tanfolyamra jelentkeznek. Ez a tanfolyam tizenhárom hétig tart, hetente napi négy órát jelent, azaz heti húsz órát. A következő félévben a tanfolyam tovább folytatódik heti tíz órában. Ezen a tanfolyamon a nyelv felépítésével és az alapszókincessel ismerkednek meg a hallgatók. A tanfolyam célja az, hogy elvégzése után a diákok boldoguljanak a mindennapi életben, és el tudják kezdeni saját tanulmányaikat. Ezen a tanfolyamon nincs lehetőség arra, hogy valamilyen szakszókincset tanítsunk, ezt mindenkinek a későbbi tanulmányai során kell elsajátítania. Az intenzív tanfolyam elvégzése után a hallgatók különféle haladó tanfolyamokra jelentkezhetnek. A legtöbben teljes tanulmányi idejük alatt járnak valamilyen finn nyelvtanfolyamra.

Azok az egyetemi hallgatók, akik nem akarnak intenzív tanfolyamon tanulni, valamilyen lassabban haladó kezdő csoportot választhatnak. Ezekben a csoportokban tanulhatnak azok is, akiket magyarul vendéghallgatónak szokás nevezni. Általában finn, angol és német közvetítő nyelvű csoportok közül lehet választani. Ezek heti hat- vagy négyórás tanfolyamok, és az óraszámától függően két vagy három féléven át folytatódhatnak.

Mivel ezeket a tanfolyamokat bárki látogathatja, a csoportok nagyon heterogének, és ez természetesen az oktatásra is hatással van. Minden felnőttet tanító nyelvtanár jól tudja, hogy a csoportos oktatás szükségyszerű kompromisszumot jelent. Figyelembe kell venni, hogy egyesek ismerik a nyelvtani kifejezéseket, mások meg nem. Egyesek csak elméleti ismeretekre törek-szenek, mások gyakorlatban is szeretnék elsajátítani a nyelvet. Vannak olyanok, akik már több más idegen nyelvet beszélnek, de olyan is, aki eddig semmilyen idegen nyelvet nem tanult. Vannak azonos kulturális környezetből származó hallgatók, mások viszont egészen távoli, eltérő környezetből érkeztek, és így tovább.

Ezen kívül kezdő csoportjaink túl nagyok. Az intenzív csoportok létszáma korlátozott, 10–15 fő, de a nyilvános tanfolyamok ténylegesen nyitottak bárki számára, amiből az következik, hogy az oktatás néha tömeg-oktatássá válik. Az egyéni foglalkoztatáshoz és irányításhoz csak haladóbb szinten jutunk el. Nincs például elegendő lehetőség beszédgyakorlatra. A kiejtés gyakorlására sem tudunk egyénenként elegendő időt fordítani.

Legtöbb tanítványunk általában más nyelveszalád nyelvét beszéli, ezért a finn nyelv kezdetben elég furcsa nekik. Természetesen akadnak olyan nyelv-szakos hallgatók is, akik éppen azért választották a finn nyelvet, mert ennek szerkezete és szókincse eltér más nyelvekétől, de vannak bőven olyanok is, akik nem győznek csodálkozni ezen a furcsa nyelven. Olykor hiábavalónak érzik erőfeszítéseiket, mert a finnt nem tanulják olyan könnyen, mint az anyanyelvükkel rokon nyelveket. A tanárnak ezért arra is kell gondolnia, hogy az állandó furcsaságok áradata közepette valami sikerélmény is érje a diákokat, és hogy fenntartsa az érdeklődést.

A legtöbb kezdő tanfolyamunkon finnül folyik a tanítás. Ez azért szükséges, mert a hallgatók annyira különböző országokból érkeznek, hogy nincs is mindig valami más közös idegen nyelv. Ez a módszer azért is hasznos, mert a hallgatók hozzászoknak a finn nyelvű beszédhez, és mindjárt az első perctől kezdve kommunikációs szerepe is van a finn nyelvnek. Természetesen tisztában vagyunk ennek a módszernek a hátrányaival is. A tanár számára a cél-

nyelven való tanítás nehéz, de érdekes feladat. Nemcsak arról van itt szó, hogy egészen egyszerű nyelven, a túlzásig tisztán és érthetően kell beszélnie, de azt is nagyon meg kell fontolnia, hogy milyen nyelvi anyagot, mit mikor tanítson.

A finn nyelv oktatásában az egyik lényeges nehézséget az okozza, hogy különböző — részben történelmi — okok miatt a finn irodalmi és beszélt nyelv jelentősen eltér egymástól. Az órákon az irodalmi nyelvet tanítjuk, de a beszélt nyelvet sem lehet teljesen figyelmen kívül hagyni. Ennek ismerete nélkül nem lehet boldogulni a mindennapi életben, de a modern szépirodalmat sem lehet megérteni.

A kezdő tanfolyam elvégzése után nálunk haladó tanfolyamok végzésére nyílik lehetőség. Minden évben van szövegolvasó gyakorlatunk. (A szövegek szépirodalmiak, újságbeliek, tankönyvek és így tovább). Ezek a tanfolyamok előkészítenek a különböző szaktantárgyak tanulására. Ugyanez a célja a szövegértés, pontosabban az előadásértés gyakorlásának is. Oktatási programunkban szerepelnek különböző írásbeli gyakorlatok is, valamint a nehezebb nyelvtani részek ismétlése. Évről évre ismétlődnek a finn nyelv közismerten nehéz részei, amelyeket gyakorolnunk kell. Az alakokban például a többes szám és a szenvedő szerkezet, a mondatokban meg az igeneves szerkezetek, valamint a partitívus használata, de az igeidők használata és a vonzatok is okozhatnak nehézségeket, hogy csak néhány példát említsék. Van egy olyan részterület, mégpedig a szókincs elsajátítása, amelynek a szisztematikus oktatását és gyakorlását eddig nem sikerült megoldanunk. A nyelvoktatás elméletében egyébként is több figyelmet fordítanak a nyelvtan és különösen a szintaxis jelenségeinek a tanítására; emiatt a lexika általában háttérbe szorult. Az utóbbi időben világszerte sokat beszélnek arról, hogy a szókincs tanítására több gondot kellene fordítani. A szókincs elsajátítása természetesen a környező világ, tehát a finn valóság jelenségeinek leírásához kapcsolódik. A tanár feladatai közé tartozik az is, hogy a diákokat a környezet megfigyelésére serkentse.

Végül a finn nyelv és kultúra szakról szeretnék beszélni. Ez mellékszakként vehető fel, de elfogadják a finn diákokkal együtt folytatandó finn, balti finn és finnugor szak legalacsonyabb szintű vizsgájaként is. A finn nyelv és kultúra szak általában legalább két évet vesz igénybe, de voltak olyanok is, akik egy év alatt elvégezték, ha mindjárt az elején jól tudtak finnül. E szakra való bejutásnak a feltétele a jó finn nyelvtudás, mert minden előadás és szakirodalom is finnül van, és vizsgázni is finnül kell. A szakon a következő ismereteket kell elsajátítani: nyelvtudás, nyelvtan és nyelvismeret, finn irodalom és országismeret.

A nyelvtudást a következő vizsgák alapján értékelik: a hallott szöveg megértése és annak szóbeli és írásbeli elmondása, beszélgetés finnül, a nehéz szerkezetek használata és a finn fonetika ismerete. Nyelvtanból előadások alapján hang-, alak- és mondatbanból kell vizsgázni, és részt kell venni valamilyen speciálkollégiumon. Mindig szem előtt tartjuk azt a tényt, hogy diákjaink egy része valamikor esetleg finn nyelvet fog tanítani a hazájában. — A nyelvismerethez olyan előadássorozat is tartozik, amelyen a finnugor nyelvcsalád, a finn nyelv fejlődéstörténete, a finn nyelvjárások és szociális nyelvváltozatok, valamint az irodalmi nyelv története a téma.

Finn irodalomból a finn irodalomtörténet megismerése és 500 oldalnyi klasszikus és modern irodalmi szöveg szerepel a követelményekben. A tanulás

előadásokon, szemináriumokon és önálló tanulás formájában történik. Az irodalom révén a hallgatók a finn társadalomról és kultúráról és természetesen a nyelvi változatokról is szerezhetnek ismereteket. — Az országismeretet sajnos általában kötelező olvasmányokból kell selsajátítani, mert csak ritkán tudunk előadássorozatot vagy tanulmányi kirándulást szervezni.

Intézetünk az utóbbi időben nagy lett. A legkülönfélébb problémákkal kell megbirkóznunk. A problémák egy része a nyelvtanulás és a felnőttnevelés általános kérdéseivel kapcsolatos. Gondjaink másik része viszont csökkenne, ha több tanár volna, és több tananyag állna rendelkezésünkre a különböző szintű nyelvoktatáshoz. Kezdő tanárnak nagy nehézséget okoz az, hogy módszertani szempontból a finn nyelvnek mint idegen nyelvnek az oktatását alig kutatták. A tapasztalt tanárok sok gyakorlati ismerettel rendelkeznek, de ritkán jut idejük ezek elméleti összegezésére. Az elméleti ismereteket a más nyelvek oktatására vonatkozó tanulmányokból kell összegyűjteni, és ezeket kell alkalmazni a finn nyelv oktatására. Finnországban tíz évvel ezelőtt alapították meg az egyetemek és főiskolák idegen nyelvi központját, amely tizenkét főiskola idegen nyelvi lektorátusának a központi szervezete. Ennek működéséből és kiadványaiból okulhatnak a finn tanárok is. Másik fontos támaszunk a Finn Alkalmazott Nyelvészeti Egyesület, amelynek kiadványai és konferenciái jelentős továbbképzésben részesítenek bennünket. Továbbá nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy Finnországban nagy hagyományai vannak a svéd nyelvű iskolákban folyó finnoktatásnak, és hogy több mint 60 külföldi egyetemen is tanítják a finn nyelvet. Tapasztalat tehát van bőven, sok és sokféle. Joggal remélhetjük, hogy előbb vagy utóbb létrejön az a központ is, amely megoldja a finnoktatás módszertani kérdéseit, a finnt idegen nyelvként oktató tanárok képzésének és továbbképzésének gondját.

Eila Hämäläinen

Nyelvjárási beszédhangok ajakartikulációs vizsgálata

1. A vizsgálat tárgya. Munkánkban egy összehasonlító eszközfonetikai vizsgálat célját, menetét és az elemzés eredményeit vázoljuk fel. A már gazdag múltra visszatekintő kísérleti-fonetikai kutatások többnyire a magyar köznyelvi beszédhangok képzési sajátosságait elemezték. Az elkészült hangatlaszok az artikulációs és akusztikus jellemzőket ismertetik objektíven és nyelvileg hitelesen. A nyelvjárásoknak a köznyelvihez hasonló igényű eszközfonetikai elemzésére eddig még nem került sor. Az ilyen vizsgálat halaszthatatlanságát indokolja, hogy bár a lakosságnak még jelentős hányada beszél egy-egy nyelvjárást, de ez az arányszám mind gyorsabb ütemben esökken. A téma időszerűségére már néhány közlemény formájában is megfogalmazott kezdeményezés utal. Az eddigi kutatási elképzelések reprezentatív összefoglalását adja a Magyar Fonetikai Füzetek (továbbiakban MFF) 12. száma. Gósy Mária ebben megfogalmazott gondolataihoz (MFF 12: 54–65.) kapcsolódik mostani összehasonlító vizsgálatunk. Gósy arra keresett választ a nyelvjárási beszédhangok műszeres elemzésére tett kísérletében, hogy miben ragadhatók meg azok a nyelvjárásra jellemző hangtani sajátosságok, melyek a lehallgatások során határozottan eltérnek a köznyelvben megszokottaktól.

Vizsgálatunk a nyugati nyelvjárástípus hangképzési sajátosságait elemezte. Eszközfonetikai eljárással megállapítottuk az egyes beszédhangok képzésének (dinamikus labiogransor analízisével adható jellemzőit, majd ezek eredményeit összevetettük a köznyelvi ajakartikulációs sajátosságok mutatóival. Ennek kapcsán egy általános hangképzési jellemző feltárásának lehetőségére is utal a dolgozat.

A labiográfiai adatfelvétel alapvetően Gósy Mária (Nyr. 100 [1976.]: 262–8) és Bolla Kálmán (MFF 2; MFF 6; Fejezetek. . . 1982.) által közölt módszerek, valamint Valaczkai László útmutatásai alapján készült. Az összehasonlító elemzés köznyelvi alapjául szolgáló viszonyítási szempontokat Gósy tanulmánya adta. Nyelvjárási labiográfiai adatainkat Bolla hét adatközlővel készített, így objektív köznyelvi viszonyítási alapot jelentő mérése (MFF 2.) átlagolt értékeivel vetettük egybe.

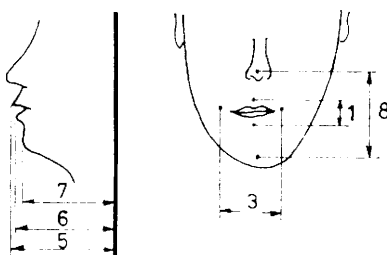
Az adatfelvétel Bolla köznyelvi felméréseinek nyelvi anyaga alapján készült (MFF 6.). A vizsgált hangokat dőlt betűvel jelöltük:

ár – ág – rág – rá – *báb*; ad – agg – pap – Anna – *bab*; ott – ok – sok – nono – *bob*; ón – óta – pók – hó – pópa; ujj – Ung – fut – satu – *mumus*; út – úgy – hűg – sűg – fű – *bűb*; üt – ügy – ürűg – sűt – *ürű*; űr – űz – hűt – hú – tű – *bűbáj*; itt – ing – kit – ki – *bűbő*; ír – így – hír – hí – *bűbelődik*; ép – ék – kép – vérré – *pép*; öt – ökör – köt – öhö – Böbe; öt – ök – tőr – tő – kő – *bűvül*; edd meg – tesz – vesz – *te*; ez – eke – epe – *seb*; tej – mese – nesze – mentek – szemét – bebalzsamoz; bál – abál – abba – baba – *bab*; Pál – kapál – kappan – *pap*; már – szamar – gamma – vám – *mama*; dán – madár – add át – had – *dada*; tár – határ – vatta – hat – tata; nád – kanál – kanna – kan – *nana*;

gyár – magyar – adja – nagy – gyagyás; tyúk – gatyá – látja – báty; nyár – anya – anyja – hány – nyanya; gát – tágas – faggat – tág – gát; kád – akác – rokant – mák – kád; vád – szavát – savval – sáv – vád; fát – kofát – koffer – gráf – fát; zár – kazán – hozzám – ház – záp; szár – kaszát – kasszát – gyász – szár; zsák – mozsár – rosszal – rozs – zsák; sár – vasal – vassal – vas – sáp; jár – hajás – hajjal – háj – jár; hát – nahát – ahhoz – potroh – hát – potroh – doh; ihlet – peches – pech; brindza – madzag – edz; cár – kacat – moccan – pác; dzsámi – lándzsa – hodzsa – dzsámi; csáp – mocsár – loccsan – rács – csáp; rák – káros – várrrom – arra – kár rák; lép – palát – hallás – hal – lép; hang – hangos – vánkös – hang; hamvas – színfal; kincs – gyöngy – hangya; habverő – copf – zápfog – napfény; lépj – dobj ki – lépj.

2. A vizsgálata menete. Az egyes hangokat nem izolált ejtésben, hanem egy hangsor részeként vizsgáltuk. Ennek során Bolla köznyelvi anyagában (MFF 2. és MFF 6.) elemzett hangok mindegyikénél meghatároztuk adatközlőnk ajakartikulációs jellemzőit. A mérések szerint bizonyos hangok képzése megfelelt a köznyelvinek, másoké pedig kisebb-nagyobb mértékben eltért tőle. Az eltérés jellege és mértéke, valamint az auditív megfigyelés alapján az adatközlő hangképzésében a nyugati nyelvjárástípus sajátosságait állapítottuk meg. Az alkalmazott módszer hasznosságát mutatja, hogy adatközlőnk lakóhelye, a Tolna megyei Iregszemese ismeretében a dunántúli nyelvjárástípus érvényesülését vártuk, de a vizsgálat a nyugati nyelvjárástípus jellemzőire utalt. Elemzésünk eredményét alátámasztotta a részletesebb életrajzi adatfelvétel. Adatközlőnk szülei ugyanis Veszprém környékéről származnak. A család a munkalehetőség miatt néhány éve költözött Iregszemésére, de a rokoni szálak még mindig Veszprém megyéhez kötik őket. Adatközlőnk szerint az egész családban hasonlóképp beszélnek. Idegen nyelvi tudása nem volt számottevő, mindössze néhány orosz és angol szót ismert. Adatközlőnk nő volt, a vizsgálat időpontjában 22 éves. Kiejtésén tisztán megfigyelhettük a nyugati nyelvjárástípus sajátosságait.

A felvétel során a vizsgálati személy a fejet jól rögzítő fejtámlás széken ült. Az adatgyűjtéshez azonosítási pontokat festettünk az arcra: az alsó és a felső ajakra, az ajakzugokra, az orrcsúcsra és az állcsúcsra. Ezek segítségével az említett szakirodalomban már közölt nyoleféle távolságot mértük, amelyeket a nyugalmi helyzet százalékában kifejezett relatív értékben adtunk meg. A beszédhangok átírásában az APhI jeleket használtuk.

A hangképzés vizuális és akusztikai rögzítését képmagnetofonnal végeztük. A felvétel a visszajátszáskor félképenként megállítható és jó minőségben kifényképezhető volt. Ez a dinamikus bázisú elemzés feltételeit is biztosította. Szükség volt a frontális és a profilkép egyidejű rögzítésére, amit a nehézkes és könnyen elmozduló oldaltükör helyett (amelynek torzítása miatt Gósy nem értékelhette minden esetben az ajakcsücsö-

rítés mértékét) kétkamerás videofelvétellel oldottunk meg: az egyik kamera frontális, a másik profilképet vett fel. Keverőpult segítségével a két kamerából kijövő jel a rögzítés fázisa előtt „összevágható” volt. Így a tükrös felvételhez hasonló kép keletkezett, de annál pontosabb és értékelhetőbb, mert az állványokra felszerelt kamerák nem mozdulhattak el sem a rögzített fejhez, sem egymáshoz képest. Ez lehetővé tette, hogy az „összevágás” határáként adódó állandó helyzetű vonal a méréshez szükséges koordináta-rendszer alapjául szolgáljon. A felvételkor az arc mellett nem volt tükrös, mely esetleg az adatközlő természetes beszédét is zavarta volna. A képmagnetofonnal a nyelvi anyag egészét rögzítettük. A visszahallgatás lehetővé tette a mérni kívánt hang pontos szegmentálását. A félképek megszámlolásával a hangképzés időtartamát 20 msec pontossággal tudtuk mérni. A videofelvételről az ajakartikuláció öt jellemző fázisát fényképeztük ki, melyek a dinamikus labiogramsort képezik. Mindegyik sorozatból felnagyítottuk a középső labiogramot és az azonosítási pontok távolságait ezeken mértük. Két hibaforrás is ronthatta az adatok hitelességét: a fényképen eltérő részletnagyságot eredményez egyrészt az, ha a videoképernyőről való kifényképezésnél a fényképezőgép és a monitor távolsága változik, másrészt pedig az, ha a negatív kinagyításakor a nagyítógép függőlegesen elmozdul. Ennek megelőzésére egy azonosítási vonalat rajzoltunk a képernyőre a profilkép mellé, amelynek hossza a fényképek mindegyikén meg egyezett. A felvételek azonosítását a fényképezőgép látóterébe helyezett betűjelzés könnyítette meg.

3. A mérési eredmények értékelése. Több lépésből álló elemzésünk (adatfelvétel, mérés és rendszerezés, képzési jellemzők megállapítása, majd ezek köznyelvvel való egybevetése) nagy terjedelme miatt csak néhány olyan sajátságra hívjuk fel a figyelmet, amelynél a köznyelvtől való eltérés mértéke már tendenciák, törvényszerűségek megállapításának lehetőségére is utal.

Gósy Mária elemzését követve az ajkak működését a magánhangzóknál időtartamuk szerint, a nyelv vízszintes, ill. függőleges mozgását tekintve, valamint a labiális–illabiális megfelelés szerinti csoportokban vizsgáltuk. Nyelvjárási eredményein-

1. táblázat

	1(%)				3(%)				8(%)			
	Közny.		Nyj		Közny		Nyj		Közny		Nyj	
	R	H	R	H	R	H	R	H	R	H	R	H
[y]—[y:]	139	144	174	195	93	89	96	93	110	109	94	106
[i]—[i:]	150	147	153	153	111	114	101	101	112	111	112	114
[ø]—[ø:]	155	148	179	132	95	88	103	96	110	112	120	102
[e]—[e:]	173	163	200	195	104	115	107	103	117	115	124	119
[u]—[u:]	149	148	137	153	94	86	91	97	110	112	105	107
[o]—[o:]	152	150	132	132	93	88	96	92	123	111	104	104

(Jelölések: KÖZNY = köznyelvi adatok, NYJ = nyelvjárási adatok, R = rövid hang, H = hosszú hang.)

ket Bolla ugyancsak dinamikus bázisú köznyelvi értékeivel hasonlítottuk össze. Bolla felmérésének adatai egyébként jól alátámasztották Gósy megállapításait, noha ez utóbbiak a hangok képzését izolált ejtésnél elemezték. Mindezek alapján az eredmények felsorolásánál előbb Gósy és Bolla vizsgálatából a köznyelvi ajakartikulációra megállapítható sajátosságokat írjuk le, majd ezekhez hasonlítjuk nyelvjárási felmérésünk eredményeit. A köznyelvi jellemzőktől az alábbi esetekben mutatkozott eltérés.

A korábbi vizsgálatok (Nyr 100 [1976.]: 264) megállapítása szerint az alsó és a felső ajak távolsága egyenlő ([i] — [i:]) vagy a hangpárok hosszú tagjánál kisebb ([y] — [y:]). Saját adatainkat ehhez hasonlítva (l. 1. táblázat 1. számú oszlop) 6 hangpárnál: két esetben a hosszú hangnál nagyobb az ajkak távolsága ([y:] és [u:]), két esetben egyenlő ([i:] és [o:]), két esetben pedig a rövid hangnál nagyobb a távolság ([e] és [ø]). Így összesen négy hosszú hangnál nem kisebb az alsó és a felső ajak távolsága. Kiemelendő az egyes hangok képzésében mutatkozó eltérés: adatközlőnk a palatális hangokat nagyobb, a velárisokat kisebb ajaktávolsággal ejtette, mint a köznyelvi átlag. Ez a különbség az egyes hangoknál: [e]: 27%, [ø]: 31%, [y]: 35%, [y:]: 51%, [ø]: 24%.

Gósy vizsgálata alapján az orrcsúcs-állcsúcs között mért távolságok egyenlőek ([y] — [y:]) vagy a hosszú hangoknál hosszabbak ([o] — [o:]). Bolla adatai szerint ezt a köznyelvre vonatkozó megállapítást módosítanunk kell: a rövid-hosszú szembeállításban az orrcsúcs-állcsúcs között mért távolságok nagyrészt megegyeznek. Saját mérésünk alapján (l. 1. táblázat 8. oszlop): három esetben ([i:], [u:] és [y:]) a hosszú hangnál nagyobb ez a távolság (2—2—12(!)%-kal), egy esetben egyenlő ([o] — [o:]), két esetben ([e] és [ø]) a rövid hangnál nagyobb (5—18(!)%-kal). A 12%-os és a 18%-os különbség ([y:], illetve [ø] hang) a köznyelvi sajátosságoktól való eltérésre utal.

A köznyelvi vizsgálatok szerint az ajkak előrecsúcsörödésének mértéke a hosszú hangoknál erőteljesebb (l. 2. táblázat 5. és 6. oszlop). Saját mérésünkben mind a felső, mind az alsó ajak mozgását figyelembe véve az előrecsúcsörödés két esetben nagyobb mértékű a hosszú hangnál ([y:] és [ø:]), egy esetben egyenlő ([o] és [o:]), három esetben pedig a rövid hang képzésekor nagyobb ([i], [e] és [u]). Ezek szerint adatközlőnk ejtésében mintha a köznyelvivel ellentétes tendencia érvényesülne, vagyis a rövid hangoknál nagyobb az előrecsúcsörödés mértéke. Ez a megállapítás jól kapcsolódik az ajaktávolság alakulására tett észrevételhez: csak két hangpárnál volt a rövid hang esetében nagyobb értékű az ajkak távolsága ([e] és [ø]), a többi hangpárnál kisebb az ajaktávolság, ami élet-

2. táblázat

	5 (%)				6 (%)				7 (%)			
	Közny		Nyj		Közny		Nyj		Közny		Nyj	
	R	H	R	H	R	H	R	H	R	H	R	H
[y]—[y:]	110	118	118	117	112	122	115	120	117	124	107	109
[i]—[i:]	99	104	109	108	92	100	103	108	103	111	109	107
[ø]—[ø:]	109	116	108	115	108	116	103	115	113	114	100	107
[e]—[e:]	101	103	114	106	89	94	102	95	93	112	98	98
[u]—[u:]	116	117	117	114	115	118	117	117	116	112	105	110
[o]—[o:]	114	116	108	108	114	116	106	108	107	111	97	95

tanilag lehetővé teszi, hogy az előrecsücsörödés mértéke a rövid hangoknál nagyobb legyen. Ez ugyancsak élettanilag függ össze azzal a megállapítással, hogy a palatális hangoknál nagyobb, a velárisoknál kisebb az ajaknyílás. A nyelvjárási sajátosság tehát abban jelentkezik, hogy a köznyelvi adatok tanúsága szerint a rövid-hosszú szembeállításban a hangpárok hosszú tagjánál kisebb (vagy legalább nem nagyobb) az ajaktávolság, ami élettani okokból következően (az ajakizmok működése) a hosszú hangoknál nagyobb mértékű előrecsücsörődéssel párosul. Ezzel szemben a nyelvjárási adatokból az következik, hogy két hangpár kivételével a rövid hangoknál volt kisebb az ajaktávolság és ezáltal nagyobb az előrecsücsörödés mértéke.

A köznyelvi hangképzésben a zárt – nyílt artikulációval arányosan nő az ajaktávolság (l. 1. táblázat). Ehhez viszonyítva saját adataink jobban szórnak, a törvényszerűség nem érvényesül olyan tisztán. Néhány hang értékeinél jelentős az eltérés: az adatközlő nyíltabban ejti az [e]-t 27%-kal, az [e:] -t 32%-kal, az [y] -t 35%-kal, az [ø] -t 24%-kal, az [y:] -t 51%-kal. Zártabban ejti a következő hangokat: [ɛ] -t 60%-kal, az [a:] -t 41%-kal és az [o] -t 20%-kal.

Gósy vizsgálata szerint a lefelé irányuló függőleges mozgással arányosan nő a profilképen látható előrecsücsörödési hossz is. Bolla adataiból arra következtethetünk, hogy nem érvényesül egyértelműen ez az összefüggés. Nyelvjárási értékeink alapján másfajta tendencia jelenik meg határozottan: a nyelv függőlegesen lefelé haladó mozgásával csökken az előrecsücsörödési hossz.

A mássalhangzó képzését a zöngéesség-zöngétlenség szerinti szembeállításban, illetve a képzés helye és módja alapján vizsgáltuk. A mássalhangzóknál az ajakmozgás a szomszédos magánhangzók függvénye. Erre való tekintettel a felmérés alapjául szolgáló fentebb közölt nyelvi anyagban dőlt betűvel jelöltük a vizsgált hangokat. Ezzel az egyes mássalhangzók hangkörnyezetét is megadtuk.

Gósy vizsgálata alapján a zöngéesség jelenléte az ajakartikulációval nincs közvetlen összefüggésben, és élelényszó a különbség az ajkak vízszintes mozgásában is. Mindezt Bolla mérésének elemzésével kissé módosítanunk kell (l. 3. táblázat): az ajkak távolságának alakulását vizsgálva (1. oszlop) az egyes képzési módoknak megfelelően felosztjuk a hangokat, a kialakított csoportokon belül a zöngés és a zöngétlen hangok külön-külön növekvő értékű sorba állíthatók, ha a képzés helye szerint az ajkaktól a gége felé haladunk.

Saját mérésünkben is jelentkezik az ajakartikuláció és a zöngéesség megléte között a köznyelvre megállapított összefüggés, itt azonban jelentősebb az azonos képzési csoporton belüli eltérés a zöngés és zöngétlen hangok között. Úgy tűnik, éppen ez jelent nyelvjárási sajátosságot: a zöngések és zöngétlenek közti különbség explozívák és affrikáták esetén az alveopalatális képzési helyhez tartozó hangoknál ([J] – [c], ill. [d̥] – [t̥]) a legnagyobb, spiránsoknál pedig a palatumnál képzett hangoknál ([j] – [ç]) figyelhető meg ez a maximumérték.

A köznyelvi hangképzést vizsgálva az alveoláris mássalhangzók jellemző ajakmozgása elsősorban az alsó és felső ajak távolságának változása, másodsorban a szájugok hosszának alakulása. Nyelvjárási mérésünk ehhez képest jelentős eltérést mutatott: az [s] hang nyíltabb 23%-kal, az [l] pedig különösen nyíltan, tág szájnnyílással képződik, miközben az ajakzugok távolsága alig változik (l. 3. és 4. táblázat). Ez csak úgy lehetséges, hogy az artikuláció közben a szájugok hátrafeszítődnek, a musculus buccinator megfeszül. Ezt alátámasztotta a fényképfelvétel, amelyen az alsó ajak elkeskenyedik és a fogakra feszül, valamint ezt bizonyítja az alsó ajak előrecsücsörödésének alacsony értéke is (105%). Azt, hogy ez valamivel nagyobb a nyugalmi értéknél, az okozza, hogy az állkapocsnyitáásszóg közben jelentősen megnő (20%) és ez a fogsor szaggitális irányú eltolódásával jár.

3. táblázat

	1 (%)				3 (%)				8 (%)			
	Közny		Nyj		Közny		Nyj		Közny		Nyj	
	z	zt	z	zt	z	zt	z	zt	z	zt	z	zt
[b]—[p]	97	107	100	95	107	106	100	100	104	109	105	105
[d]—[t]	145	144	147	158	104	106	103	107	113	113	110	110
[J]—[c]	148	161	147	168	111	111	104	109	113	115	108	113
[g]—[k]	147	153	158	147	103	102	105	105	112	114	111	110
[v]—[f]	120	123	111	126	107	107	105	104	109	108	110	107
[z]—[s]	143	140	147	163	112	111	109	108	113	114	110	112
[ʒ]—[ʃ]	165	169	153	153	105	101	103	101	111	110	107	104
[j]—[ç]	150	148	168	126	107	107	104	109	110	111	114	104
[ʁ]—[h]	159	160	158	153	103	101	104	105	115	115	92	114
[dz]—[ts]	140	144	142	142	108	110	107	105	112	113	107	107
[dʒ]—[tʃ]	178	173	153	168	103	103	103	101	110	111	107	111
[by]—[pʰ]	129	121	100	105	94	94	103	103	98	97	110	110

4. táblázat

	1 (%)		3 (%)		8 (%)	
	Közny	Nyj	Közny	Nyj	Közny	Nyj
[m]	91	100	107	100	107	106
[rŋ]	126	105	107	103	106	111
[n]	155	153	104	104	117	110
[p]	159	153	106	105	116	111
[ŋ]	148	153	101	99	112	110
[x]	158	147	105	101	113	107
[l]	165	205	104	96	121	120
[r]	160	147	103	100	118	106

Ugyancsak jelentős az eltérés a posztalveoláris (alveopalatális) képzésű hangok nyelvjárási ejtése esetén: a spiránsok közül a [ʒ] hangot 12%-kal, az [f]-t 16%-kal képzí zártabban adatközlőnk, az affrikáták közül a [dʒ]-t pedig 25%-kal ejti zártabban.

Szintén zártabban képződik a palatális [ç] (22%) és a veláris [x] hang (11%). A [g] nyíltabbnak mutatkozik 11%-kal.

A képzés módja szerint vizsgálva a köznyelvi mássalhangzókat, megállapíthatjuk, hogy az explozíváknál, nazálisoknál, spiránsoknál és affrikátáknál egyaránt az alveopalatális képzésűeknél ([j], [c], [ɲ], [ʒ], [f], [dʒ] és [tʃ]) a legintenzívebb, ezért itt a legnagyobb jelentőségű az ajkak egymáshoz viszonyított mozgása (l. 3. táblázat 1. oszlop). A nyelvjárási ajakartikuláció sajátosságai ettől annyiban térnek el, hogy a nazálisoknál az alveoláris [n] esetében, a spiránsoknál pedig a dentialveoláris [s]-nél található ez a maximális érték.

4. A vizsgálatai eredményei a következőkben foglalhatók össze:

Magánhangzóknál:

1. A köznyelvi felmérések szerint az alsó és felső ajak távolsága egyenlő, vagy a hangpárok hosszú tagjánál kisebb. Mindez vizsgálatunkban:

- négy hosszú hangnál nem kisebb az alsó és felső ajak távolsága ([y:], [u:], [i:], [o:]),
- a palatális magánhangzóknál nagyobb, a velárisoknál kisebb az ajaknyílás mértéke.

2. A köznyelvi ajakartikulációban az orrcsúcs-állésúcs távolságok nagyrészt megegyeznek. Nyelvjárási vizsgálatunkban az orrcsúcs-állésúcs távolság

- az ([y] — [y:]) hangpár esetében az [y:] hangnál nagyobb 12%-kal,
- az ([ø] — [ø:]) hangpár esetében az [ø] hangnál nagyobb 18%-kal.

Ez a köznyelvi hangképzéshez viszonyítva már számottevő eltérés.

3. A köznyelvi vizsgálatok szerint az előrcsúcsörödés mértéke a hosszú hangoknál erőteljesebb. Felmérésünk alapján ez is módosul: az előrcsúcsörödés mértéke a rövid hangoknál adódott erőteljesebbnek a nyelvjárási ajakartikulációban. Ez összefügg az 1. megállapítással, miszerint (két kivétellel: [e] és [ø]) a rövid hangoknál volt kisebb az ajaktávolság.

4. Adatközlőnk nyíltabban ejti az [e]-t 27%-kal (l. a 3. pontot), [e:] -t 32%-kal, [y]-t 35%-kal, [ø]-t 24%-kal (l. a 3. pontot), [y:] -t 51%-kal. Zártabban ejti az [ɛ]-t 60%-kal, az [a]-t 41%-kal, az [o]-t 20%-kal.

Mássalhangzóknál:

1. A köznyelvre megállapított összefüggés (amely szerint az ajaktávolság alakulása az egyes képzési csoportokon belül függ a képzés helyétől és ezen belül a zöngesség mozanatának meglététől) a vizsgált nyelvjárásban sajátos formában jelentkezett: a zöngés és a zöngétlen hangok értékei közti különbség jóval kifejezettebb lett.

2. Az ajaktávolság változását vizsgálva nyíltabban képződik az [s] hang 23%-kal, az [l] 40%-kal. Zártabban képződik a [ʒ] hang 12%-kal, az [f] 16%-kal, a [dʒ] 25%-kal, a [ç] 22%-kal.

3. A köznyelvi hangképzést vizsgálva azt tapasztaltuk, hogy az ajkak távolsága valamennyi képzésmódon belül az elveopalatális képzésű hangoknál a legnagyobb. Nyelvjárási hangok esetén a nazálisoknál alveoláris ([n]), a spiránsoknál dentialveoláris ([s]) helyen legnagyobb az ajaktávolság.

Mindezek szerint elemzésünk több pontján sikerült feltárni a nyelvjárási és a köznyelvi ajakartikuláció néhány megkülönböztető vonását. A vizsgálat során megfogalma-

zott jellemzők, valamint az eltérések alapján lehetőség nyílt a nyelvjárási sajátosságok létrejöttének újfajta fiziológiai alapú megközelítésére.

Irodalom

- Bolla Kálmán: A magyar beszédhangok ajakartikulációjának kísérleti-fonetikai vizsgálata. MFF 2. 1978. 31–50.
Bolla Kálmán: Magyar hangalbum. MFF 6. 1980.
Fejezetek a leíró magyar hangtanból. Szerk. Bolla Kálmán. Budapest, 1982.
Gósy Mária: A magyar beszédhangok ajakartikulációja. Nyr 100 [1976.] 262–8.
Gósy Mária: Kísérlet nyelvjárási beszédhangok műszeres elemzésére. MFF 12. 1983. 54–65.
Imre Samu: A mai magyar nyelvjárások rendszere. Budapest, 1971.
Valaczkai László: Abriss einer ungarisch deutschen kontrastiven Phonetik. Budapest, 1976.

Kozma Gábor

A XVII. századi mondatalkotásról

(Zrínyi Miklós különböző műfajainak mondat szerkesztési jellemzői)

„Magasabb igényű — tudományos, igazgatási, sőt már a közéleti — gondolkodásunknak és e tárgyú gondolkodásunk formába öntésének elidegenedett az eszköze is, meg a módja is az évszázadok során attól a történetileg öröklöttől, amely a mindennapi gondolkodásunkat ma is szolgálja és jellemzi még. Ennek a szétválásnak eredménye, de erősítője is, hogy egyrészt »magánéletünk« és »közéletünk« s másrészt »mindennapi« és »tudományos« szemléletünk és gondolkodásunk külön-külön világ; a közéleti és a tudományos a magánéletinek és a mindennapinak nem magasabb szintű folytatódása, hanem — ellenlábasa. Így hát a beszélő társadalmon belül — s ennek vetületeként a beszélő egyénen belül is — olyan fogalomalkotási-gondolkodási kettősség alakult ki, amely a szétfejlődésnek mai fokán tudati kettősséghez vagy épp tudathasadáshoz vezet” — állapítja meg Deme László.¹

Adódik tehát a kérdés: mely korban (s vajon miért) mehetett végbe az említett szétkülönülés; meddig, s milyen mértékben volt egységes a különböző nyelvi szférák mondat szerkesztése.

Ezen kérdésekre a feleletet történeti szövegek vizsgálatával kaphatjuk meg; úgy, hogy a mondat szerkezeti jellemzők alakulását a századokon keresztül végigkísérjük. A korok közti összevetésen belül pedig a műfajok egymáshoz való viszonyára kell figyelnünk.

A történeti vizsgálat első fázisaként a XVII. század kiemelkedő (és ami esetünkben lényeges: sok műfajú) szerzőjének, Zrínyi Miklósnak a mondat szerkesztését kíséreltem meg elemezni. Az előzőekben vázolt problémák adják a dolgozat két alapkérdését: egyrészt milyen a nyelvi szférák egymáshoz való viszonya Zrínyi mondat szerkesztésében (a válasszal szinkrón kép alakul ki a XVII. századi szerző munkásságáról); másrészt miről árulkodik a diakrón elemzés, azaz milyen fejlődési ív figyelhető meg a Zrínyi-kép és a mai adatok kirajzolta kép között. A harmadik kérdést már a vizsgálat leendő módja adta: alkalmazható-e történeti szövegekre is — a torzítás veszélye nélkül — Deme László mai mondatok elemzésére kidolgozott módszere? A feltett kérdésekre a vizsgálat során fokozatosan kialakultak a válaszok, előbb azonban még jónéhány dolog tisztázására volt szükség.

Az elemzés anyaga

A vizsgálathoz nyelvhasználati rétegenként — illetve irodalmi műfajonként — 25–25 000 betűhelynyi szöveget kellett elemezni (a továbbiakban: 25 000 betűhely = B); mivel ezen szövegmennyiség mutatói már tájékoztatnak bennünket a szerző mondat szerkesztésének jellemzőiről.² Az elemzés anyagát a következő művekből vett metszetek

¹ Deme László: Anyanyelvünk dolgában (kézirat).

² Deme László: Mondat szerkesztési sajátságok gyakorisági vizsgálata. Akadémiai, 1971. 154–9.

képezik: a hadtudományi értekezések — Az török Áfium ellen való orvosság (1660—61.) és a Vitéz hadnagy (1650—53.)³ — a közéleti szférát képviselik; a szépirodalmi művek — a Szigeti veszedelem (1645—46.) és egy Idilium (Az hól egy vadász Violának kegyetlenségéről panaszolkodik (1651.))⁴ — a művészi szövegek részét alkotják; s végül az előző kettőhöz viszonyított, magánéletibb nyelvhasználatról árulkodnak a levelek (amelyek a fentebb felsorolt művek megírásának idejében, 1645 és 1661 között születtek).⁵ Kérdéses azonban, hogy ezek a Batthyány Ádámhoz szóló s a legkülönbözőbb témákkal foglalkozó levelek (és egyáltalában: a levél műfaja) mennyiben utalhatók a magánélet nyelvi szférájába. Figyelembe kell vennünk, hogy a levélen keresztüli kapcsolattartás nem olyan tiszta kommunikációs viszony, mint a magánbeszélgetés: a partner reakciói — de a levél írójának is a legspontánabbjai — és az intertextus közvetlen hatásai (hiányosság, kevésbé gondos szerkesztés, töredezettség stb.) itt nem érvényesülnek. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt sem, hogy a XVII. században a levelezésnek szigorú hagyományokra épülő szokásrendszere volt — bár az, hogy erre Zrínyi milyen mértékben támaszkodott, részletekbe menő filológiai vizsgálatot igényelne. Pontosan nem lehet kinyomozni, hogy a korban a levélstílus (szemben a publicisztikai jellegű értekező prózával és a költői nyelvhasználattal) mennyire állhatott közel a magánéleti beszélt nyelvhez. Ám a levél mégis inkább kommunikáció, mint pusztán információközlés, s a többi vizsgált műfajhoz képest feltétlenül „magánéletibb” jellegű — talán mégiscsak besorolhatjuk a magánéleti kommunikációs nyelvhasználat körébe.

Műfajonként (illetve művenként) egy-egy mutatósor készült el, kivéve a levelezés anyagát, amelyet célszerűnek látszott néhány alcsoportra bontani. Legelőször is aszerint, hogy eredetijüket Zrínyi vagy deákja vetette-e papírra — számítva a leíró személyek különbözőségéből eredő esetleges különbségekre. (A deák írta levelek kapcsán felmerült a kérdés: diktálás utáni direkt leírásról vagy inkább ennek tisztázataként keletkezettek-e.) Zrínyi saját kezű szövegeit ismét bontani kellett, ugyanis dátumozott levelei nem adták ki a szükséges mennyiséget, s ezért ki kellett egészíteni őket a hiányos keltezésűekkel, melyek így újabb osztályba kerültek. (E leveleknél a kötet csak valószínűsíthető keltekezést tartalmaz.) Végül ez utóbbi csoport ismét kétfelé oszlik, mivel ezen levelek egyike a többihez viszonyítva igen hosszú: 69 soros, szemben az átlagos 22 (illetve e levél számításán kívül hagyásával 19) sorral, s a terjedelem nagy különbsége ismét csak takarhat minőségi eltéréseket.

A vizsgálandó szövegcsoportok tehát a következők lettek:

- magánéleti: 1. A deák által írt levelek — B/2
 2. Zrínyi által írt dátumozottak — B/4
 3. Zrínyi által írt hiányos keltezésűek — B/4
 3/a. Zrínyi által írt hiányos keltezésű — a 69 soros — B/8
 3/b. Zrínyi által írt hiányos keltezésűek — a 69 soros nélkül — B/8
 4. A levelezés átlaga — B
- közéleti: 5. Az török Áfium ellen való orvosság — B/2
 6. Vitéz hadnagy — B/2
 7. A hadtudományi művek átlaga — B

³ Zrínyi Miklós hadtudományi munkái. Szerkesztette: Klaniczay Tibor. Zrínyi 1957. 280—6; 376—82.

⁴ Gróf Zrínyi Miklós művei. Kiadja: Négyesy László. Franklin, 1914. 89—99; 226—36.

⁵ A két Zrínyi Miklós körmendi levelei. Közzéteszi: Iványi Béla. Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Magyarságtudományi Intézete, 1943. 1., 114., 136., 148., 169., 190., 192., 201., 204., 215., 224., 236., 237., 238., 244., 248., 251., 252., 260., 287., 295., 310., 363.

- művészi: 8. Idilium — B/2
 9. Szigeti veszedelem — B/2
 10. A szépirodalmi művek átlaga — B
 átlag: 11. — 3B

A vizsgálat módszere

„Ferdinand de Saussure korszaknyitó előadássorozatának megismerése óta úgy tartottuk: az emberi kommunikációban a nyelv az, ami rendszer- és törvényszerű; s a beszéd minden sajátosságát tekintve egyedi, egyéni, egyszeri. Azért is nem alakult ki az úgynevezett »parole-nyelvészet«, mert lassanként a tétel megfordult, s az utóbbi időben már inkább így hangzott: minden, ami rendszer- és törvényszerű, az a nyelv része; a beszédnek tulajdonképpen nincsenek törvényei, vagy legalábbis nem foghatók meg. A dolgozatban összefoglalt vizsgálat a beszéd, a szöveg vetületében keresett — és talált — törvényszerűségeket a mondat körül. Mégpedig nem is akármilyeneket, hanem n u m e r i k u s a k a t, vagy numerikusan megalapozottakat; s így egzakt és objektív természetűeket” — írja Deme László a Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata című művében (395). Ugyanitt fejt ki és mutatja be mondatvizsgálatának módszerét, amelynek tömör (és leszűkített) lényege a következő: a szöveg jellemzőit az elemzés különböző feladatainak megfelelően számszerűleg kifejezett mutatókba foglaljuk; s az így kapott értékeket fogjuk vallatónra az adott szöveget illetően. Ily módon a sajátosságok nemcsak lemérhetők, hanem összevethetők is. E módszernek az alkalmazását kíséreltem meg Zrínyi mondatainak vizsgálatakor.⁶

A vizsgálódás középpontjában a mondat egység állt; első lépésként ezek mondatfunkciós részek szerinti elemzését kellett elvégezni. Ebből az elemzésből kimaradtak a mondat azon elemei, amelyek nem mondatfunkciós részként vagy annak részeként állnak: a megszólítás, az indulatszó és a módosító rész, mert ezeket megnyugtatóan sem a mondatrészek, sem a mondat egységek közé nem sorolhatjuk be.⁷ A megszólítást egyetlen esetben tarthatjuk mondatfunkciós rész tagjának: amikor harmadik személyű igei állítmány mellett harmadik személyű *kegyelmed*-típusú alanyt követően, értelemszerűen, alanyi helyzetben áll. Pl.: „Emlekezhetik kegyelmed édes B á t t y á m U r a m . . . ”,⁸ vagy „Hogy kegyelmed édes B á t t y á m U r a m engem Attyafia szolgaiat emlékezetiben tart . . . ”.⁹ Nem vehető be a mondatfunkciós részek szerinti elemzésbe a névelő és a valódi kötőszó sem.

A mondat egységek elemzésekor fel kellett tüntetni azokat a számadatokat, amelyek összesítéséből később kiszámíthatók a mutatók: a tömbök (mondatfunkciós részek) számát, a mondat egység szavainak számát, a tömböt nem alkotó (egyszavas) mondatfunkciós részek számát és végül a főnévi és határozói igenévi alaptagú tömbök számát. Az adatok összegzése és a számítások elvégzése után szövegesoportonként az alábbi mondat szerkesztési sajátosságokat tükröző II mutató alakult ki:

⁶ A módszer további legrészletesebb kifejtése: Deme László: A szövegség és a szövegegység néhány jellemzője (Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből. Szerk.: Rácz Endre, Szathmári István. Tankönyvkiadó, 1983. 31—60.

⁷ A mondat szók besorolhatóságával foglalkozik Kelemen József: A mondat szók a magyar nyelvben c. dolgozatában (Akadémiai, 1970.) és a tanulmányban Keszler Borbála: Az egyszerű és az összetett mondat határsávja (Tanulmányok a mai magyar nyelv mondat tana köréből. Tankönyvkiadó, 1977. Szerk.: Rácz Endre és Szathmári István). 123—6.)

⁸ A két Zrínyi . . . 244.

⁹ A két Zrínyi . . . 251.

1. a szerkesztettség mutatója, amely azt fejezi ki, hogy az összes mondategység száma hogyan aránylik az összes mondategységéhez;
 2. a szerkesztett mondatok szerkesztettségének mutatója az összetett mondatokban szereplő mondategységek és az összetett mondategységek arányáról vall;
 3. az egyszerű mondatok százalékos részesedési aránya az összes mondategységhez viszonyított részesedésüket mutatja meg;
 4. a tagoltság mutatója a mondatfunkciós részek és a mondategységek számának arányát fejezi ki;
 5. a zsúfoltsági mutató a szavak és a mondatfunkciós részek arányáról árulkodik;
 6. a tömbök zsúfoltsági mutatója a szerkesztett mondatfunkciós részek szavainak és a szerkesztett mondatfunkciós részek számának az arányát tükrözi;
 7. az egyszerű mondatfunkciós részek százalékos aránya az összeshez viszonyított részesedésüket fejezi ki;
 8. a telítettség mutatója a szavak és a mondategységek számának arányát jelzi;
 9. az igeneves szerkezetek zsúfoltsági mutatója arról tanúskodik, hogy e szerkezetek szószáma hogyan aránylik a szerkezetek számához;
 10. az igeneves szerkezetek nélküli zsúfoltság mutatója arról vall, hogy az igeneves szerkezetek szavai nélküli szószám milyen arányú az igeneves szerkezetek alaptagjai nélküli mondatfunkciós részek számához képest;
 11. a szerkesztett igeneves szerkezetek zsúfoltsága a szerkesztett igeneves szerkezetek szószámának és a szerkesztett igeneves szerkezetek számának arányát mutatja meg.
- (Eredetileg volt egy 12. mutató is: a szerkesztett igeneves szerkezetek nélküli zsúfoltság. Ez azonban e szerkezetek elenyésző aránya miatt tizedpontosággal egybeesett a 10. mutatóval, s így nem volt érdemes külön fölvenni.)

A történeti szöveg felvetette újabb kérdések

A XVII. századi mondatok elemzése közben előadódott kérdések nagy része abból származott, hogy nem dönthető el egyértelműen: mai nyelvi tudatunkkal (és elemzési rendszerünkkel) hogyan közelíthetünk reálisan a XVII. századi szerző kifejezési szándékához, fogalmazásmódjához, helyesírásához. S a kritikai kiadás (és szövegmagyarázatainak) hiánya még fokozottabb óvatosságra kell hogy kötelezzen.

Ilyen kérdésként merült fel többek között: az akkor külön, ma egybe írt szavak két szónak vagy egynek számítanak-e? Ha ez csak helyesírási kérdés lenne, nem volna gond. Feltételezhető azonban az is, hogy a nyelvéllapot korábbi szakaszában — ezt jelölte volna a külön írás és a gyakori külön-külön toldalékos — erősebb képzetváltás volt közöttük, s a kommunikációs folyamatban betöltött, a mondatban elfoglalt helyük eszerint lenne értékelendő. Nem lehet egyértelműen határozni, s a döntés kényszerűségből született: a kiadások közül csak a levelek őrzik az eredeti helyesírást, az összes többi „lefordította” a szöveget mai helyesírásra. Így kénytelen voltam ezekhez igazodni, s a mai helyesírás szerint egybe írt szavakat egynek számolni. Ezt a megoldást támogatta az is, hogy a Zrínyi-szöveg adatait maiakkal kell összevetnem; s az igékötös igék, összetett főnevek, névmások két szónak számolása jelentős nagyságrendi eltérést okozott volna, amely az összehasonlítások torz eredményre vezetett volna.

A XVII. század gyakorlata szerint Zrínyi olykor latinra fordítja a szót; általában azonban nem nagyobb terjedelemben, mint egy-egy mondategységre. Ebben a néhány esetben folyamatosan, kihagyás nélkül elemeztem az adott mondategész mondategységeit, a latin részlettel együtt, mint ahogyan korabeli olvasója is olvashatta. Mindössze kétszer fordult elő, hogy testesebb latin szöveg ékelődött a magyar mondatok közé; ezeket kihagytam, mert itt több mondaton keresztül csak a latin mondategységek jellemzőit lehetett volna megállapítani.

Az elemzés során előkerültek ma már nem (vagy alig) használatos, elavultnak tekintett megoldásformák is. Ilyen például a Vitéz hadnagyban előforduló szerkezet: „[. . .] alkalmat kell keresni apró csatákra, ahol bizonyosan valami mesterséggel *rá lehet vethetni*, bár csak kicsin részét is [ti. az ellenségnek].”¹⁰ A *rá lehet vethetni* kifejezésben két forma kereszteződik (főnévi igenév + ható képzős létige — és ható képzős főnévi igenév). Elemzése így adódna: *lehet* = állítmány, *rá* [. . .] *vethetni* = az alanyi tömb alapja. A problémát az okozza, hogy ennek alapján az összes *összvehihatni*, *harcolhatni*, *megrendelhetni*¹¹ stb. formát így kellene felfogni: ható főnévi igenév = alany, az állítmány (*lehet*) pedig hiányzik. Viszont ezt az alakot — mely jelenkori szövegeinkben is egyre ritkább — ma így szoktuk elemezni: ható képzős főnévi igenév = állítmány. Emellett azonban a főnévi igenév és a ható képzős létige kapcsolatát alany–állítmányként tartjuk számon. Ezek alapján a történeti szöveg elemzésekor is kénytelen voltam a kettősséget megtartani, s a *megharcolhatni* típust állítmányként, a másik két esetet alany–állítmányként felfogni. Különleges volt az a megoldásforma is, amikor határozói igenév állt állítmányi szerepben: „Ezt jelért Juranics, hogy volt ilyen próbán, | Magával elvivé, Radivoj így *szólván*: | Véghez ment, Juranics, mi minden szándékunk [. . .]”¹² (Bár fennáll itt annak a lehetősége is, hogy nem bevett nyelvi fordulattal élt Zrínyi, hanem a versforma kedvéért változtatott szóalakot. Annál is inkább gyanakodhatunk erre, mert ilyen változtatás máshol is előfordul: „Erős Radivojon rendi istrázsának | Vala, és mellette Juranics *vajdának*.”¹³ Az értelmezésnek ez a lehetősége átvezet a műfaj felvetette kérdések tárgyalásához.)

A műfaji sajátosságok jelentkezése

A mondandó céljához és jellegéhez választott műfaj sajátosságai is vetnek föl újabb kérdéseket. Ezek közül — érintőlegesen — többről esett már szó: így például a levelekben műfaji velejárásként jelentkező megszólításokról. Volt szó arról is, hogy a levelek a kötöttség mellett a spontaneitás nyomait is magukon viselik; ennek foka ugyan kérdéses, megléte azonban bizonyos, s azonnal szembetűnő tanújelei is vannak: az elírások. Ezek mondatfunkciós részként való elemzése indokolatlan lenne, hiszen az író nem szándékozott velük semmiféle információt bevinni közlésébe, s a kommunikációs folyamat fenntartása sem funkciójuk. (Példaként a nyilvánvaló elírásokra: „. . . nem szűnnek az *kegyelmed fület* en felőlem való rosz informatiokkal *Kegyelmed fület* tölteni.”¹⁴

A megszólítás is jelezhet spontaneitást: kötöttséggként (ha igen lazaként is) csak a levél elején áll; a szöveg belsejében előfordulva lehet az író (diktáló) pillanatnyi megakadásának a jele: míg leírja (kimondja), időt nyer a továbbiak megfogalmazásához. Feltehető az is, hogy diktálás közben többször van efféle „időnyeresre” szükség, mint akkor, ha valaki saját maga írja le a maga által megfogalmazottakat, vagy esetleg másolja a

¹⁰ Vitéz hadnagy 286.

¹¹ Vitéz hadnagy 285.

¹² Szigeti veszedelem 234.

¹³ A két Zrínyi . . . 287.

¹⁴ A két Zrínyi . . . 191.

szöveget. Így a levelek belsejében előforduló megszólítások száma is mondhat valamit a diktálás utáni direkt leírás vagy a leírás utáni tisztázat formájának kérdésében. A Zrínyi által leírt (tehát alaposan átgondolt) levelekben 11 megszólítás volt (+ egy állt alanyi helyzetben, elemezhetően); ebből levélkezdő helyzetben 18,1%, a levél belsejében pedig 81,7% szerepelt. A deák írta levelek 9 (+ három elemezhető, alanyi helyzetű) megszólításának 55,5%-a állt hagyományos, kezdő helyen, és csak 44,4%-a szöveg belsejében. Ha tehát a deákleveleknél a szövegek belsejében ennyivel kevesebb volt a megszólítás, mint a sajátkezűleg leírtaknál (kb. feleannyi), akkor föltehető, hogy a deáklevelek végső formája szintén a szöveget átgondolva, sőt újra átgondolva és -fogalmazva, tehát tisztázással keletkezett.

A szépirodalmi művek elemzésénél is okozott gondot a forma, s ez elsősorban a mondategész-mondategység elhatárolásában jelentkezett. Ha a verssor végén kérdőjel vagy felkiáltójel áll (amivel ma, az egyenes idézet esetét leszámítva mindig mondategészt zárunk), Zrínyinél nem lehet tudni, hogy mondategység fog-e kezdődni, vagy pedig új mondategész. Prózája mutatja, hogy mondategység is következhet: „Avagy külön compositióból vagy-on-e az mi ellenségünk felépítve? vagy nem azoktul a vitéz magyaroktól származunk-e mi, kik kevés néppel számtalan sok ezer pogányokat kergettek?”¹⁵ A prózában eldönti a kérdést az, hogy az írásjel után kis- vagy nagybetűvel folytatódik-e a szöveg. A versben ez nem lehet támpont, mivel minden sort nagybetűvel kezd Zrínyi. Néhány esetben a szövegkörnyezetből kikövetkeztethető, hogy mondategységet vagy mondategészt zár-e a kérdő- és felkiáltójel — de csak nagy óvatossággal; nem hagyhatjuk figyelmen kívül sem a XVII. század nyelvhasználati szokásait, sem a költői nyelv szabadságát: „Miért szépségedben magadat elbiztad? | Mely mint egy szép gyöngyvirág, hamar elrothad; | Mint egy csurgó patak, mely vissza nem folyhat, | Ugy fűt el szépséged s változik szép orcád.”¹⁶ Ill. „Mit használ, ha szíved olthatatlanúl ég, | Ha kemény szívedben van olvadhatatlan jég? | Mast mi jójra vagy-on szépen megderült ég, | Ha szemem essőjének nem szakadhat vég.”¹⁷ Biztos fogódzó híján a két lehetőséget egységesítettem. Mivel többször tűnt úgy, hogy inkább mondategészt zár le az írásjel, az összes ilyen esetet eszerint elemeztem.

A mutatók táblázata

Álljanak itt összességükben a kiszámított mutatók; a táblázat első részében Zrínyi szövegeinek adataival, második részében pedig néhány mai, viszonyítási alapul szolgáló számadattal (utóbbiakat a szegedi JATE Magyar Nyelvészeti Tanszéke bocsátotta rendelkezésünkre):

A szerkesztettség mutatója

Ez a szám azt mutatja meg, hogy a szöveg egy-egy mondategésze átlagosan hány mondategységből épül fel szerkezetileg (azaz gondolatilag hány mondategységre tagolódik); tehát az olvasó (hallgató) hány viszonylagos lezárás után jut el a mondat szempontjából (mert a bekezdés és a szöveg felől nézve természetesen még mindig nem) abszolút lezáráshoz.

A szerkesztettséget vizsgáló mutató az az adat, amelyiknél — történeti szövegről lévén szó — leginkább ki vagyunk téve a szerkesztő-kiadó felfogásának. Az ugyan, hogy

¹⁵ Az török Áfium... 380

¹⁶ Idilium 91.

¹⁷ Idilium 90.

hol van a mondategység határa, mindig eldönthető, függetlenül az írásjelektől; a mondat-egész elhatárolása azonban már gondot okoz. Markó Árpád könyvében,¹⁸ ahol néhány szövegrészlet mellett a faksimile változat is szerepel, megfigyelhető: a kiadás értelem szerint kiteszi a vesszőt, ha úgy látja jónak, függetlenül attól hogy a kézírásos szövegben pont szerepelt-e (utána kis betűvel), vessző, vagy pedig nem is volt írásjel. Pont került több esetben olyan pont helyére, amelyik után kis betűvel kezdődött az új mondategység, néha vessző helyére, és a pont helyére mindig, ha utána nagy betűs mondategység következett. Nem tudni, hogy az elemzett anyag forrásául használt kiadások szerkesztője hogyan járt el, de az bizonyos, hogy a kritikus helyeken (pont + kis betű = mondat-egység határa? mondategész határa?) valamelyik irányban döntenie kellett. Ez a — minden valószínűség szerint nem nagy — tévedési százalék így belekerült az adatokba. (Az azóta hozzáférhetővé vált szépirodalmi faksimile kiadás¹⁹ alapján megállapítható, hogy a mai kiadások elég gyakran változtatják a mondategész határát mondategység-határ-
rá és viszont, azonban éppen, mert ezt oda-vissza teszik, az esetek nagyjából kiegyenlítik egymást, s lényeges torzítást talán nem jelentenek.)

Zrínyi szerkesztettségi mutatóinak átlaga igen magas: 4,42-es értéket ad; s ez a szöveg megérthetősége szempontjából jót jósol, hiszen könnyebb megérteni a több tagmondatban kifejtett gondolatot, mint az egy mondategységbe sűrítettet. A mai szövegek adatai közül még az ezt leginkább megközelítő számok is jóval alatta maradnak: fejtegető próza jellegű szépirodalom (Németh László): 3,41; érettségizett technikus beszéde: 3,15; fejtegető próza (Bárcki Géza és Laziczius Gyula tanulmánya): 2,58; esti egyetemista jogász szóbeli szövege: 2,52; paraszti beszélő: 2,17; nem is beszélve az alacsonyabbakról: közlő próza (brosúrák): 1,94; közlő próza jellegű szépirodalom (Fejes Endre): 1,90; III. osztályos középiskolás fogalmazásmódja: 1,64; rádióhírek: 1,59; MTI-s híryanagy: 1,47; tanácsi határozatok: 1,40.

Érdemes a Zrínyi-mutatókat lebontásukban is megvizsgálni. Azt látjuk, hogy minden egyes számadat magasabb a mai mutatóknál, az értékek 3,76-tól 5,93-ig terjednek. A három műfaj átlagának összevetése eléggé kiegyensúlyozott sort mutat, egységes mondat szerkesztésről tanúskodik: a levelezés átlaga 4,88; a hadtudományi műveké 4,81; a szépirodalmiaké pedig 3,88 mondategység/mondategész.

A legmagasabb adat (5,93) a pontos keltezés nélküli sajátkezűleg írt levelekre jött ki. Mivel az itt szereplő egyik levél (a már emlegetett 69 sorosról van szó) feltűnően hosszú volt, érdemesnek látszott (s az ötlet ekkor született) a szövegcsoportot a már ismertetett módon kétfelé bontani. Felmerült ugyanis az a lehetőség, hogy hátha e hosszú egybefüggő szöveg jellemzői magyarázzák a magas mutatót. A feltevés igazolódott: a 69 soros levél szerkesztettségi mutatója 7,84 lett, míg a fennmaradó levelekre a többi levél adatai közé illeszkedő 4,47-et kaptuk. Felvetődik a kérdés: mi lehet az oka, hogy itt majdnem 8—8 mondategységből építi fel mondategészeit Zrínyi. Nehéz volna eldönteni, hogy inkább a téma vagy pusztán a szokatlan terjedelem játszik-e ebben szerepet. Feltehető, hogy a kettő együttvéve; a levél tárgya (legnagyobb részben egy eléggé indulatos érvelés) megszabta a nagyobb terjedelmet, s így mind az emocionális többlet, mind a terjedelem adta lehetőségek befolyásolhatták a szerkesztettségi fokát.

A legalacsonyabb mutatókat a szépirodalmi művekre kaptuk: Idilium: 4,00; Szigeti veszedelem: 3,76. Ez azért különös, mert mikor Zrínyi művészi eszközeinek (mint

¹⁸ Markó Árpád: Gróf Zrínyi Miklós élete és prózaírói munkássága (Magyar Szemle Társaság, 1939.)

¹⁹ Zrínyi Miklós: Adriai tengernek Syrenaia (Akadémiai — Magyar Helikon, 1980. Utószó: Kovács Sándor Iván.)

	Zrínyi-szövegek												
	Magánéleti					Közéleti			Művészi			Átlag	
	1. Deák Által írt levelek	2. Zrínyi- írta datált levelek	3. Zrínyi- írta hiányos kelezé- sűvek	3.a. 3.ból a 69 soros	3.b. 3.a 69 soros nélkül	4. a leve- lezés átlaga	5. Az Átlam...	6. Vitéz hadnagy	7. a hadi próza átlaga	8. Irállum	9. Szigeti vesze- delem		10. a szép- iroda- lom átlaga
1. A szerkesztettség mutatója	4,62	4,27	5,93	7,84	4,47	4,88	4,37	5,33	4,91	4,00	3,76	3,88	4,42
2. A szerkesztettek szerkesztettsége	6,02	4,80	6,92	8,41	5,53	5,93	5,35	5,50	5,43	4,37	4,07	4,22	5,00
3. Az egyszerű mondatok %-os aránya	27,77	13,79	16,66	7,69	23,52	21,33	22,58	3,70	13,79	11,23	9,89	10,55	14,42
4. A tagoltság mutatója	3,28	3,25	2,85	2,68	2,97	3,12	3,01	2,93	2,97	2,82	3,24	3,03	3,04
5. A zsúfoltság mutatója	1,61	1,41	1,44	1,41	1,49	1,51	1,55	1,53	1,54	1,37	1,36	1,36	1,46
6. A tömbök zsúfoltsága	2,58	2,19	2,42	2,36	2,50	2,48	2,61	2,63	2,62	2,29	2,28	2,63	2,56
7. Az egyszerű mondat- funkciós részek %-os aránya	61,51	65,09	68,60	69,70	67,25	64,40	65,77	67,21	66,50	70,97	71,63	71,32	67,70
8. A telítettség mutatója	5,29	4,61	4,06	3,79	4,43	4,74	4,68	4,50	4,59	3,88	4,43	4,15	4,46
9. Az igenes szerkezetek zsúfoltsága	3,36	3,10	2,35	2,75	2,20	3,07	3,25	3,70	3,53	2,63	2,23	2,42	3,13
10. Az igenes szerkezetek nélküli zsúfoltság	1,53	1,37	1,42	1,39	1,45	1,46	1,48	1,40	1,44	1,35	1,34	1,35	1,41
11. A szerkesztett igenes szerkezetek zsúfoltsága	3,51	3,62	2,90	3,33	2,71	3,40	4,68	4,17	4,33	3,06	2,52	2,78	3,65

	táncsi határozatok	középkikolás írásbeli szövege	érettségizett beszélő szövege	paraszti beszélő szövege	egyetemista beszélő szövege	közös próza	fejlesztés próza	közös próza jellegű szövegek irodalom	fejlesztés próza jellegű szövegek irodalom	MII-s hírszöveg	rádiós hírszöveg
1. A szerkesztettség mutatója	1,40	1,04	3,15	2,17	2,52	1,94	2,58	1,90	3,41	1,47	1,59
2. A szerkesztettek szerkesztettsége	—	2,37	—	—	3,28	—	—	—	—	—	2,33
3. Az egyszerű mondatok %-os aránya	—	53,08	—	—	—	—	—	—	—	—	55,15
4. A tagoltság mutatója	2,78	—	3,37	—	2,82	—	—	—	—	3,92	3,64
5. A zsúfoltság mutatója	5,03	—	1,54	—	1,46	—	—	—	—	2,38	2,13
6. A tömbök zsúfoltsága	9,34	—	2,52	—	—	—	—	—	—	3,69	3,41
7. Az egyszavas mondatfunkciós részek %-os aránya	51,70	—	64,10	—	67,68	—	—	—	—	48,80	53,30
8. A teltettség mutatója	14,03	4,92	5,21	4,03	4,12	8,04	6,53	3,82	5,80	9,33	7,74
9. Az igeneves szerkezetek zsúfoltsága	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
10. Az igeneves szerkezetek zsúfoltsága	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
11. A szerkesztett igeneves szerkezetek zsúfoltsága	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	Deme László adatai	Váradi Géza adatai	Deme László adatai	Szabó József adatai	Sipos Etelka adatai	Deme László adatai	Deme László adatai	Deme László adatai	Deme László adatai	Deme László adatai	Deme László adatai

a barokk stílus jegyeinek) jellemzésekor körmondatairól beszélünk, elsősorban szépirodalmi alkotásaira gondolunk. S most kiderült az, hogy mondatai itt a legrövidebbek, más műfajaiban átlagosan is ~ 1 mondategységgel hosszabbak.

A szerkesztett mondatok szerkesztettségének mutatója

Ez a mutató ugyanazt vizsgálja a szerkesztett mondatokon, amit az előző az összes mondaton vizsgált. Az egyes adatok tehát az egyszerű mondatok részesedésének arányában növekednek. Az átlagszámok (az előző mutatókkal párhuzamosan) itt is magasak: levelezés: 5,93; hadtudományi értekezések: 5,43; szépirodalmi művek: 4,22; a teljes átlag: 4,42-ről 5,00 mondategység/mondategzésre (az általános szerkesztettséghez képest 14,93%-kal) nőtt.

A legkisebb a különbség a szépirodalmi művek átlagában (8,76%) — itt volt arányaiban a legkevesebb egyszerű mondat (erről később bővebben).

A legnagyobb növekedés a leveleknél figyelhető meg (21,50%), ezen belül is elsősorban a deák által írtakban (30,30%-os: 6,02), valószínűleg ez sem cáfolja a másolás feltételezését (l. a következő mutatónál).

A rendelkezésünkre álló mai adatokon azt figyelhetjük meg, hogy az alacsony értékek arányaikban nagyobbat nőttek, mint a történeti szövegek magasabb mutatói: (középiskolás írásbeli nyelvhasználat: 2,37; egyetemista szóbeli nyelvhasználat: 3,28; rádiós híryanag: 2,33), de a különbségek megmaradtak.

Az egyszerű mondatok százalékos arányának mutatója

Kifejezi az egyes szövegek szerkesztetlen mondatainak az összes mondategzéshez (100%) viszonyított százalékos részesedését, vagyis azt, hogy mekkora arányban következik (a mondat szempontjából) abszolút lezárás után ismét abszolút. E szám nagysága, mint már volt is róla szó, befolyásolja az előbbi két mutatót, főleg a szerkesztett mondatok szerkesztettség mutatójának (az általános szerkesztettség mutatóhoz mért) alakulását. Ez azért nem változott nagyot egyik adat esetében sem, mert az egyszerű mondatok részesedése mindenhol eléggé alacsony volt. Az összes szöveg átlagszáma mindössze 14,42%; a leveleké: 21,23%; a hadi és szépirodalmi műveké: 13,79% és 10,55%. Mai adat csak kettő van (a középiskolás írásbeli nyelvhasználatának és a rádiós híryanagnak a mutatói); ezek pedig majdnem négyszeresét adják a Zrínyi-átlagnak (53,08%; 55,15%). Zrínyi alacsony értékeit magyarázhatja a monumentalitást, díszítettséget kedvelő, összetett (bár mint láttuk: nem végtelenül hosszú) mondatokban fogalmazó barokk stílus.

A legalacsonyabb átlagszám a szépirodalmi műveké: ha az összetett mondatok átlagosan nem is itt a leghosszabbak (l. az első mutatót), arányaiban itt van a legtöbb belőlük.

A hadtudományi műveknek is hasonló az átlagmutatója; a különös itt az, hogy ez az adat az egész érték sor legalacsonyabb és egyik legmagasabb számából tevődik össze: Vitéz hadnagy: 3,70%; Az török Áfium . . . : 22,58%. Ezt a különbséget tartalmi-szerkezeti okokkal nehéz lenne megmagyarázni. A két szám részben magyarázza a szerkesztettség mutatók eltérését: a szerkesztett mondatok szerkesztettségének mutatói közel voltak egymáshoz; a Vitéz hadnagyban az általános szerkesztettség alig volt nagyobb ennél (mivel az egyszerű mondatok aránya elenyésző), Az török Áfium . . .-ban viszont alacsonyabb lett az általános szerkesztettség értéke (merthogy itt jóval tetemesebb az egyszerű mondatok részesedése).

A levelezés átlagértéke jelzi, hogy az egyszerű mondatok aránya itt a legmagasabb. Elsősorban is a deák-írta levelekben (27,77%), az egész adatsorban ez a legnagyobb szám. Mivel az összes többi érték (Zrínyi saját fogalmazása és leírása) mind alacsonyabb ennél, ez az adat ismét Zrínyi szavainak diktálás utáni megörökítése ellen, s így a tisztázatkészítés mellett tanúskodik.

A tagoltság mutatója

Ez a mutató azt fejezi ki, hogy egy-egy mondategység átlagosan hány mondatfunciós részt tartalmaz, tehát azt, hogy a viszonylagos lezárásig figyelemben tartott szakaszban hány mondat szintű elem ad az olvasó (hallgató) figyelmének támpontot, kapaszkodót. Ez a szám az egyetlen olyan adat, amelyről azt mondhatjuk: illeszkedik a mai mutatók közé; mindkét sor (bár a mai adatoké kevésbé) kiegyenlített. A Zrínyi-szövegek átlaga 3,04; ettől alig térnek el az egyes műfajok átlagai; levelezés: 3,12; értekező próza: 2,97; szépirodalom: 3,03 mondatfunciós rész/mondategység. A mai adatok a tanácsi határozatok szövegének 2,78%-ától az MTI-s híryanag 3,92%-áig terjednek; a beszélt nyelvre vonatkozóak általában ma magasabbak (az említettek kivüli adatok: egyetemista beszéde: 2,82; érettségizett beszélő szövege: 3,37; rádiós hírek: 3,64.) (További vizsgálatot érdemelne, hogy a gimnáziumi végzettségű és az egyetemre járó beszélő mutatói itt miért térnek el ennyire egymástól; pontosabban azt, hogy vajon ez a különbség általában, szélesebb körben is jellemző-e.)

Zrínyi értékei közül a legmagasabbak szintén a magánéleti nyelvhasználathoz tartozóak közül valók: a deáklevelek 3,28-a és a sajátkezű dátumozottak 3,25-a. Az adat általánosan magas volta (különösen a szerkesztettség magas értékeivel együtt) igen kedvező, hiszen azt mutatja: a gondolatok nemcsak, hogy több mondategységre tagolódnak szét, hanem mondategységen belül is könnyen követhetőek.

A zsúfoltsági mutató

Ahogy az előző mutató a mondategység vízszintes szerkezetéről vallott, úgy árulkodik a zsúfoltsági mutató a tömbök függőleges szerkezetéről. Kifejezi a mondatfunciós részek szószámmal mért alá szerkesztettségét; azoknak a szakaszoknak a nagyságát, amelyeket az olvasónak (hallgatónak) egyidejűleg kell figyelemben tartania a sorrendben hátul megjelenő mondat szintű támpont tisztázódásáig.

A Zrínyi-szövegek átlaga 1,46. Érdemes összevetni ezt az adatot a tanácsi határozatok 5,03-os mutatójával; valamint a Zrínyi-átlagok egyenletes sorát (levelezés: 1,51; hadi értekezések: 1,54; szépirodalmi művek: 1,36) a mai nyelvhasználatbeli szakadással (tanácsi határozatok: 5,03; MTI-s anyag: 2,38; rádiós hírek: 2,13; de egyetemista beszéde: 1,46; és érettségizett beszélő szövege: 1,54). Zrínyi közéleti és magánéleti szövegeinek egységesen alacsony zsúfoltsága tehát mára úgy távolodott szét, hogy a magánéleti nyelv mutatója maradt olyannak, amilyen a XVII. században volt, a közéleti nyelv viszont három és félszeresére nőtt.

Zrínyi alacsony zsúfoltsági értékei ismét azt bizonyítják: az író könnyen érthetően szövegez, nem teszi feszítetté mondategységeit. Láttuk, hogy mondategységeit viszonylag nagyszámú mondategységből szerkeszti, és a mondategységek viszonylag nagyszámú mondatfunciós részből épülnek föl, és most azt tapasztaljuk: a mondatfunciós részek kevés szóból állnak, nem agyonzsúfoltak — s a kommunikáció sikere szempontjából ez

legalább annyira fontos. A szépirodalmi művekben valamivel alacsonyabb a zsúfoltsági mutató, akárcsak ahogyan a szerkesztettségi is alacsonyabb volt, ismét bizonyítva: a barokk stílus nem feltétlenül nehézkes.

A tömbök zsúfoltsági mutatója

Az e mutatóra kapott érték arról vall, hogy a szerkesztett mondatfunkciós részekre átlagosan hány szó jut; s összemérhető az általános zsúfoltság mutatójával. A Zrínyi-átlag alacsony számához (2,46 — ez 68,49%-os növekedést jelent az általános zsúfoltsági mutatóhoz viszonyítva) a mai adatok közül csak az érettségizett beszélő áll közel (2,52). Megközelítőleg egy egésszel nagyobb az MTI-s és a rádiós híryanag mutatója (3,69; 3,41); s a Zrínyi-átlagnak több mint három és félszeresét adja a tanácsi határozatok anyagának adata (9,34). Ismét egy olyan mutatósor, amely nagy szakadást mutat magánbeszéd és hivatalos fogalmazásmód (tehát a magán- és a közéleti nyelvi réteg) között; s tanúskodik arról is, hogy a történeti szöveg alacsony jellemzőszáma a magánéleti szférában maradt meg, ettől távolodott mára ennyire el a hivatalos nyelvezet.

A Zrínyi-átlagok megint megközelítőleg egységesek: levelezés: 2,48 (64,23%-os növekedéssel az általános zsúfoltsági mutatóhoz mérten); hadtudományi művek: 2,62 (a változás itt 70,12%-os); szépirodalom: 2,28 (67,64%-os növekedéssel). Az átlagos zsúfoltsághoz mért különbség az egyszavas mondatfunkciós részek arányától függ; az összefüggés az első három mutató között tapasztalhatóhoz hasonló.

Az egyszavas mondatfunkciós részek százalékos arányának mutatója

Ez a mutató azt fejezi ki, hogy az összes mondatfunkciós rész hány százaléka szerkesztetlen; mekkora tehát azoknak az aránya, ahol az olvasó (hallgató) számára azonnal tisztázódik a mondat szintű elem, ahol nem kell figyelmében elraktároznia a mondat szint alatt álló, s megjelenésében a mondatfunkciós részt megelőző és arra vonatkozó szavakat.

Zrínyinél és a mai élőbeszédben a mondatfunkciós részek nagy hányada szerkesztetlen, nem alkot tömböt: Zrínyi-átlag: 67,70%; egyetemista szóbeli megnyilatkozása: 67,68%; érettségizett beszélő szövege: 64,10%. A hírközlőszervek és a hivatali nyelv alacsonyabb mutatója megint ezen szövegek nehezebbé vált megérthetőségének a tanújele: MTI: 48,80%; rádió: 53,50%; tanácsi határozatok: 51,70%. A mai adatok között mutatózó közel 20%-os különbséggel szemben Zrínyi egyes műfajainak átlagai $\pm 4\%$ -os ingadozással fogják közre az általános átlag mutatóját: levelezés: 64,40%; hadtudományi művek: 66,50%; szépirodalom: 71,32%.

Arányaiban a szépirodalmi szövegekben szerepel a legtöbb szerkesztetlen mondatfunkciós rész (Idilium: 70,97%; Szigeti veszedelem: 71,63%), ismét a barokk stílus jól szerkesztettségéről tanúskodva.

A legalacsonyabb adat a deák-írta leveleké, 61,51%, amelyről — óvatosan — megint feltételezhető, hogy ez is a deák átfogalmazásának eredménye.

A telítettség mutatója

A mondat egységek szószámmal mért hosszát mutatja. Nem utal tehát a mondat egységen belüli szerkezeti viszonyokra, lineárisan, a mondat szinthez viszonyított helyzet-től függetlenül számolja össze a szavakat. Ez a szám arról vall, hogy átlagosan milyen

hosszúak azok a szövegegységek, amelyeket az olvasónak (hallgatónak) egy figyelemívvel kell átfognia a részleges lezárásig (a mondategység végéig). A telítettség Zrínyinél kis számot mutat: átlagosan 4,46 szó/mondategységet, s ez a szöveg tudatosulása szempontjából ismét igen kedvező érték, mivel arról tanúskodik, hogy az nem feszített, nem nehézkes. A műfaji átlagok ettől nem sokkal térnek el: levelezés: 4,74; hadtudományi művek 4,59; szépirodalom: 4,15. A mai adatok ismét két részre oszlanak. A szóbeli nyelvhasználat értékei, a középiskolás fogalmazásmódja, a közlő és esetleg még a fejtegető próza jellegű szépirodalom telítettsége Zrínyi számaihoz hasonlóan mutat: paraszti beszélő: 4,03, egyetemista beszélő: 4,12; érettségizett beszélő szövege: 5,21; középiskolás írásbeli megnyilatkozása: 4,92; közlő próza jellegű szépirodalom 3,82; fejtegető próza jellegű szépirodalom: 5,80. A többi vizsgált mai szöveg mutatója lényegesen magasabb Zrínyi adatainál s az előbb felsorolt számoknál: közlő próza: 8,04; fejtegető próza: 6,59; MTI-s anyag: 9,33; a rádió híryanaga: 7,74; tanácsi határozatok: 14,03.

Végignézve a számok két sorát: egyrészt az egységesen alacsony értékeket mutató Zrínyi-adatokat, s a mai számok közül azokat, amelyek ehhez közel állnak; másrészt a tőlük szakadéknyi távolságra levő mutatókat — a levont következtetés a hivatali, az ismeretterjesztő, a tömegkommunikációs, s itt a tudományos nyelvezetről is csak a már többször emlegetett lehet.

Az igenévi alaptagú szerkezetek zsúfoltsági mutatója

Ez az adat a határozói és főnévi igenévi alaptagú szerkezetek átlagos szószámát fejezi ki. Az indokolja, hogy ezt a számot különválasszuk és egybevessük az általános zsúfoltsági mutatóval, hogy az említett igeneves szerkezetek általában sokkal több szót tartalmaznak, mint a nem igenévi alaptagúak, tagmondatszerű felépítésük miatt azonban mégis gyorsabban és könnyebben tudatosulnak.

Az átlag (szemben az 1,46-tal) itt 3,13, s megnőtt az általános zsúfoltság műfajonkénti átlagainak $< \pm 1$ -es ingadozása is: levelezés: 3,07; hadtudományi művek: 3,53; szépirodalom: 2,42. — (Ennél és a hátralevő két mutatónál — adatok hiányában — melőznünk kell a mai nyelvállapottal való összevetést.)

A szöveg jellegéből fakadóan érthető, hogy a legzsúfoltabbak a hadi értekezések igeneves szerkezetei. Itt is van a legtöbb — 4,75% — belőlük; nagyrésztben szükségességet, óvást, a cselekvés mikéntjét kifejező, s korlátlanul bővíthető *kell* + főnévi igenévi alaptagú szerkezet formájában. (A levelekben az összes szerkezet 3,30%-a, a szépirodalmi művekben pedig 1,88%-a igenévi alaptagú.)

Az igenévi alaptagú szerkezetek nélküli zsúfoltság mutatója

A szöveg összes nem igenévi alaptagú tömbjének átlagos szószámát jelző mutató. Elsősorban az általános zsúfoltsági mutatóval vethető össze. Azt látjuk: az átlag az igenévi alaptagú szerkezetek kihagyásával alig változott: 1,46 helyett 1,41-et kaptunk. Az egyes műfajok értékei is csak 0,01 — 0,1-del csökkentek: levelezés: 1,41; hadtudományi értekezések: 1,44; szépirodalom: 1,35. A változás azért elenyésző, mert az igenévi alaptagú szerkezeteknek az összes mondatfunkciós részhez viszonyított mennyisége is igen csekély. (L. az előző mutatónál.)

A szerkesztett igenévi alaptagú szerkezetek zsúfoltsága

Ez a mutató a csak tömböt alkotó főnévi és határozói igenévi alaptagú szerkezetek átlagos szószámát méri. Viszonya az összes igenévi szerkezet zsúfoltsági mutatójához olyan, mint a tömbök zsúfoltsági mutatójéé volt az általános zsúfoltsági mutatóhoz. S ahogyan az igenévi szerkezetek zsúfoltsága összevethető az általános zsúfoltsággal, úgy ez az adat párhuzamba állítható a tömbök zsúfoltságával.

Az átlag itt kevesebbet nőtt, mint az előbbi esetben: 2,56-ról 3,65-ra. A legzsúfoltabbak (a már említett ok miatt) ismét a hadtudományi művek ezen szerkezetei: átlaguk 4,33; utána a levelek következnek: 3,40; s ismét, akárcsak az összes igeneves szerkezet zsúfoltsági mutatójánál, a szépirodalom áll leghátul: 2,78. Látható az is, hogy az összes igeneves szerkezet zsúfoltságához mért különbség — a hadi prózától eltekintve — az egyszavas igenévi mondatrészek csekély volta miatt nem túl jelentős; a tömbök zsúfoltsága és az általános zsúfoltság közti különbséget meg sem közelíti.

Összegzés

A mutatók végigtekintése közben kialakult a dolgozat alapkérdéseire adható válasz. A XVII. századi szövegek szinkrón vizsgálata kimutatta, hogy Zrínyi műfajai a mondatszerkesztés terén egységesek, az író nyelvhasználata világos; szerkezetei nem zsúfoltak, mondategységei nem telítettek, a szerkesztettség és a tagoltság viszont elég magas. Éppen e két utóbbi az, amiben eltér az előtte való korok fogalmazásmódjától. Ha ugyanis megnézzük a Halotti Beszéd és a Münchener Kódex mondatszerkesztési mutatóit, — az adatokat Deme László mutatta ki —, azt látjuk: Zrínyinél a fejlődés a belső egyszerűség felől a tagoltság és a szerkesztettség irányába indult el:

	HB	Münch. K.	Zrínyi-átlag
Szerkesztettség	2,53	3,33	4,42
Tagoltság	2,49	2,36	3,04
Zsúfoltság	1,65	1,55	1,46
Telítettség	4,12	3,66	4,46

A diakrón vizsgálat arról vallott, hogy (általában) a mai magánéleti nyelvezet mutatói azon a szinten maradtak, ahol Zrínyi korában álltak; a közélet nyelvi szférája pedig (általában) ettől a bonyolultság: a zsúfoltság és a telítettség irányába távolodott el:

	Zrínyi-átlag	MTI-s anyag	Tanácsi anyag
Szerkesztettség	4,42	1,47	1,40
Tagoltság	3,04	3,92	2,78
Zsúfoltság	1,46	2,38	5,03
Telítettség	4,46	9,33	14,03

Hátra van még megkeresni azt a kort (s vele az okot), amelyben (és amiért) a mai nyelvhasználatunkra jellemző szakadás bekövetkezett.

Magyar—szlovák helységnév-magyarázatok

A történelmi Felső-Magyarországnak, a mai Szlovákiának a helységnevei még nincsenek eredetük szempontjából módszeresen feldolgozva. Sok részletet azonban már tisztáztak a kutatók. Magyar részről főleg Melich János és Knieszsa István, szlovák részről pedig Ján Stanislav és Branislav Varsik e tárgyú munkásságát kell különös nyomatékkal említenünk. A további kutatásokat jelentősen megkönnyítheti és előrelendítheti az a körülmény, hogy a szomszédos cseh, lengyel és ukrán területekről az utóbbi évtizedekben kisebb-nagyobb összefoglaló toponomasztikai művek születtek. Ezek közül különösen sok tanulsággal szolgálhat Morvaország és Szilézia történeti-etimológiai helységnévtára, amelyet Ladislav Hosák és Rudolf Šrámek készített el magas színvonalon.

A sok nép lakta Kárpát-medencében egy-egy helység nevének az etimológiai vizsgálatakor gyakran több nyelv névalakjára is tekintettel kell lennünk. A továbbiakban harminc példával kívánom szemléltetni, milyen kölcsönös haszonnal járhat a magyar és szlovák névalakok együttes tanulmányozása. S minthogy a helységnevek nem ritkán víznevekkel kapcsolatosak, szóba kell hoznom néhány víznév etimológiáját is. E téren Vladimír Šmilauernek 1932-ben közzétett kiváló monográfiájából lehet és kell kiindulnunk.

Dívéktemes. A Privigyétől északnyugatra fekvő falu nevének fontosabb régi adatai a következők: 1332/1438: *Temes* (Fejér: CD. 8/3: 659); 1330: lehota *Temes* (Fügedi: Nyitra m. 52 *Dlzsín* a.); 1910: *Dívéktemes* (Hnt. 1913. 503, az évszámhoz l. Hnt. 1944. 655). — A szlovák névalak *Temeš*.

A *Temes* falunév feltűnően összeeseng a bánági Pancsovánál bal felől a Dunába ömlő *Temes* folyó nevével. Pais (MNy. 59: 174) ekként kapcsolta össze a két nevet: „A [nyitrai] *Temes* helynév bajosan születhetett itt; hanem vándorként juthatott el Nyitra északi részeire, ahol gyeprüvönulat tétélezhető fel. A *Temes* nevet egy székely csoport hozományának tekinthetjük, amelyiket a Temes vize — bizonyára a felső szakasza — mel léki őrszállásából különítették ki, és rendelték ezekre a messze északnyugati országrészekre.” Hasonlóképpen áttelepített székelyeknek tulajdonította Pais (uo.) a *Tömös* pataknevet is a Déli-Kárpátokban.

Pais vélekedése a déli-kárpátoki *Tömös* pataknev keletkezésmódját illetőleg meggyőzően hat. A nyitrai *Temes* helységnévre vonatkozólag már kevésbé. Itt ugyanis nem víznévvel van dolgunk, mint *Tömös* esetében, hanem településnévvel. S ez másképpen is etimologizálható, sőt talán másképpen etimologizálendő.

Az ómagyarból kimutatható a *Temes* személynév; vö.: 1215/1550: „*Temes* de villa Burs” (VárReg. 281.). E személynév a *Temesvár* előtagjaként szereplő *Temes* víznévre mehet vissza. Úgy keletkezhettek tehát, ahogyan a somogyi *Zala* és az abaúji *Szala* helységnév személynévi előzménye keletkezett a *Zalavár* helységnévben előtagként alkalmazott *Zala* folyónévből (l. FNESz. 593 *Szulaszend* a. és 713 *Zala*² a.). L. még alább

Ipolynyitra magyarázatát. — Nem hiszem, hogy az ómagyar *Temes* személynévnek köze volna némelyik szláv nyelv, valamint a román nyelv hasonló hangzású személynévhez; vö.: lengyel **Temiesz* (SISNO. 5: 434 *Temieszowski* a.); ukrán régi *Темеш* (SISStaroukr. 2: 427 *Темешовъ* a.); orosz *Темеш* (VesOnom. 315); — román *Teşeş* (Constantinescu: DOR. 161), *Timiş* (uo.).

A nyitrai *Temes*-t puszta személynévből való magyar helynévadás eredményének tartom. Az országos helységnévrendezés során azért egészítették ki a *Divék*- előtaggal, mert a Kis-Nyitra felső folyásának mentét egykor a Divék nemzetség birtokolta. Vö. 1330/1466: „Pethew filius Nicolai de genere *Dywek*” (AnjouOkm. 2: 483).

A szlovák *Teměš* 'Divéktemes' a magyarból van átvéve.

Donány. A trencsényi Puhótól északnyugatra települt falu nevének fontosabb régi adatai a következők: 1471: *Dohnanye* (Fekete Nagy: Trencsén 111); 1492: *Dohnan* (uo.); 1780: *Donyan* (Korabinsky 125); 1907: *Donány* (Hnt. 229). A mai szlovák névalak a többes számú *Dohňany*. — A magyar *Dohnányi* családnév e falunév származéka.

A falu elsődleges neve a mindeddig számba nem vett magyar *Dohna* volt. vö. 1388: *Dohna* Wyze (ZsigmOkl. 1: 58; l. még Fekete Nagy: Trencsén 126 *Hrabovka* a.). Ebben a helynévi adatban a Donányon keresztülfolyó és Puhó alatt jobb felől a Vágba ömlő, ma *Bielá voda*-nak hívott patakkal van dolgunk. A helységnév + *vize* típusú magyar víznevekhez l.: 1217: *Wespremyweze* 'Séd' (OklSz. 1097); 1419: *Wrhydawyweze* 'Malomcsatorna', 'Sárvíz' (OklSz. 1098); stb.

A *Dohna* helységnév puszta személynévből keletkezett magyar névadással. A alapjául szolgáló személynév szláv eredetű. Az előzményként számításba vehető lengyel *Dochna* női személynév (SISNO. 1: 496) a *Dobiesława* (i. m. 1: 482) és a *Doroteja* (i. m. 1: 514) személynévnek a becéző alakja.

A magyar névadással párhuzamosan a szlovákban úgy alakult a helységnév, hogy az alapul szolgáló személynévhez a 'valahonnan valók' értelmű *-jane* > *-jany* képző járult; l. szlovák régi *Dohňane* > mai *Dohňany* [többes szám]. Afféle névpárral van tehát dolgunk, mint a Nyitra megyei magyar *Kolon*: szlovák *Koliňany* [többes szám] esetében.

Idővel a szlovák *Dohňany* névalak a magyarban is felülkerekedett *Do(h)nány*-ként.

Gortvakisfalud. A helység Rimaszombattól délre fekszik, a jobb felől a Rimába ömlő Gortva patak mellett, a két vízfolyás összetorkollásának közelében. Neve 1326-ban bukkan fel: „*Kysfolud* . . . in predio . . . possessionis *Gurtuatu*” (AnjouOkm. 2: 266). A szlovák névalak az 1920-ban hatósági úton megállapított *Gortva*.

Az átlátszó szerkezetű *Kisfalud* (tkp. 'csekély kiterjedésű falucska') mellőzésével fordítsuk figyelmünket a *Gortva* [1240: „ad unum rivulum qui *Gorthwa* vocatur”: Hazai-Okm. 8: 361] pataknévre, amelyet Šmillauer (Vod. 498) ismeretlen eredetűnek minősített.

A szláv nyelvekben elég nagy számban vannak olyan földrajzi nevek, amelyek az ósszláv **grochotъ* 'zörgés, csörgés; sziklás hely' főnévből alakultak vagy képződtek. Vö.: bolgár *Грохотъ* [posztpozitív artikulussal ellátott alak] (Kovačev: Trojan. 120); szerbhorvát *Grohot*, *Grohote* [többes szám] (ImMesta. 1973. 169); szlovén *Grohat*, *Grot* (Bezljaj 1: 201); cseh *Hrochot* (Bezljaj 1: 202); szlovák *Hrochot* (GeogrNázv. 2: 52); lengyel *Grochotów* (Šmillauer: PŚSITop. 73); ukrán *Grahit*, *Grehit* (Hrabec 139); orosz *Грохото* (Russ-GeogrNb. 2: 580). A magyar *Gortva* víznév egy szláv régi **Grochotova* víznévre vezethető vissza. Ebből — még a szlávban — összerántással **Grotova* keletkezhetett (l. fentebb szlovén *Grohat* > *Grot*), majd — már a magyarban — a kétnyíltszótagos törvény érvényesülésével és hangátvetéssel **Grotva* > *Gortva* alakulhatott.

A szlovák *Gortva* a maga *g*-jével magán viseli a magyarból való átvétel bélyegét.

Ipolynyitra. Losonctól kelet-délkeletre, az Ipoly mellett fekszik. Nevének fontosabb régi adatai : 1350: *Nitra* (VSOS. 2: 203); 1808: *Ipoly-Nyitra* (Lipszky: Rep. 1: 262). A szlovák névalak az 1948-ban magyar mintára megállapított *Nitra nad Ipl'om*.

Felvetődik a kérdés: hogyan függ össze ez az Ipoly melletti *Nyitra* a Nyitra folyó mellett települt és a folyóról elnevezett *Nyitrá*-val, illetőleg: hogyan került a *Nyitra* Nógrádba? A magyarázat hasonlít *Divéktemes*-éhez (l. fentebb). Az ómagyarban élt a *Nyitra* személynév; vö. 1202–3 k./15. sz.: *Nitra* (Sztp. KritJ. 1: 64). E személynév a Nyitra folyó melletti Nyitra város nevéből keletkezett ugyanúgy, ahogyan például az 1211-ből adatolt *Neugrad* (PRT. 10: 515) személynév a *Nógrád* helységnévből alakult. Az Ipoly melletti Nyitra falu névadója egy *Nyitrá*-nak hívott személy lehetett.

A Nyitra folyó melletti Nyitra (l. FNESz. 475) és az Ipoly melletti Nyitra jó példával szolgál a tulajdonnevek különféle fajtáinak láncolatos kapcsolódására: folyónév → helységnév → személynév → helységnév.

Karkóc. A Nagyszombattól északkeletre, a Dudvág folyó mentén települt falu neve 1275-ben bukkan fel *Korkouch* (VSOS. 3: 172) alakban. Szlovák névváltozata az 1773 (LexLoc. 141) óta adatos *Trakovice* (többes szám).

A helységnév szláv eredetű; vö.: cseh *Krakovice* [többes szám] (Hosák–Šrámek 1: 442); felsősorb *Krakecy* < régi *Krakovicy* [többes szám] (Meschgang 79); lengyel régi *Krakowice* [többes szám] 'Krakowkowice, Krackitz' (Rospond: SINŚl. 2 : 297). Mindez egy szláv *Krak* személynév származéka. Tkp. jelentése 'Kraak emberei, Krakék'.

A szlovák *Trakovice* korábbi **Krakovice*-ből jött létre *kr : k > tr : k* elhasonulással.

Kasza. A trencsényi Illavától északkeletre, a Vág bal partján települt helységnek fontosabb régi alakjai a következők: 1271: *Kaza* (Fekete Nagy: Trencsén 69); 1318 *Cascha* (uo.); 1330 *Kassa* (uo.); 1392 *Kazza* (ZsigmOkI. 1: 282); 1863: *Kassza* (Hnt. 412). A szlovák névalak *Košeca* [1312: de *Kosycz*: RDES. 1: 417; 1598: *Kossecz*: VSOS. 2: 59; 1773: *Kossecza*: LexLoc. 257].

A korai adatok olvasatának némileg bizonytalan volta ellenére valószínűnek látszik, hogy a legrégebbi névalak *sz-szel* hangzó *Kasza* volt. Ez puszta személynévből keletkezett magyar névadással; vö. 1368: „Michael dictus *Kaza* de Zelenche” (NytudÉrt. 68. sz. 102); 1389: „Petrus dictus *Kaza*” (uo.). Az alapul szolgáló személynév etimológiailag azonos a szláv eredetű magyar *kasza* szerszámménnel, amelynek szláv előzményéből a szláv nyelvekben is alakult személynév; vö.: cseh *Kosa* (Svoboda: SOJ. 199); lengyel *Kosa* (SISNO. 3: 116 *Koza* a.).

A magyar névadással párhuzamosan a szlovákban *Kosice* [többes szám] alakult (l. fent az 1312. évi adatot). Ez idővel *Košeca*-ra módosult. A módosulás részletei tisztázásra várnak. Egyfelől talán *Košice* 'Kassa', másfelől pedig a trencsényi *Bošáca* 'Bosác' analógiás hatásával lehet számolni.

Kellemes. A Sáros vármegyei Eperjes várostól északkeletre fekszik a *Kellemes*-nek [1285/1346: *Kelemes*: ÁÚO. 12: 441; 1342: *Kellemes*: Csánki 1: 299] hívott helység. Szlovák neve 1948-ig *Kelemeš*, azóta *L'ubotice* [többes szám].

A *Kellemes* helységnév etimológiájával Gombocz (MNy. 21: 129) foglalkozott. Puszta személynévből magyarázta magyar névadással. Az alapjául szolgáló személynevet abban az 1270-ből adatolt *Kelemescuta* (ÁÚO. 8: 297) összetételben találta meg, amely (Šmilauer: Vod. 410 lokalizálása szerint) egy Girált környéki forrásra vonatkozott. (Girált mintegy 22 km-re van Kellemestől északkeletre.) A *Kelemescuta* elötagjaként szereplő személynevet Gombocz a magyar *kell* ige -*más*, -*més* képzőbokros származékának

tartotta, és képzés szempontjából az ómagyar *Adomás, Áldomás, Élemés, Hallomás, Látomás* személynevekkel kapcsolta össze.

Gombocz szerint tehát *Kelemescuta* személynévi előtagja a *kellemes* 'jóleső érzést keltő, megnyerő' melléknévből való. (A hasonló képzésűnek tartott többi személynévk főnév az előzménye.) A *kellemes* melléknévre azonban csupán 1575-ből van adatunk (TESz. 2: 424), tehát 305 évvel későbből, mint a *Kelemescuta*-ra.

Mindezek alapján valószínűtlennek tartom, hogy a *Kelemescuta* helynév személynévi előtagja a magyar *kellemes* melléknévből alakult. Inkább arra gondolok, hogy szláv személynév átvétele; vö.: cseh *Klímeš* személynév (Gebauer: SİStč.² 2: 50), *Klímeš* családnév (Beneš: ČPřijm. 65); szlovák *Klímeš* családnév (VSOS. 2: 179); lengyel *Klimiesz* személynév (SISNO. 3: 12), *Klímesz* családnév (Rospond: SİNŚl. 2: 310). Mindezek alapszavához l. cseh *Klíment, Klement* 'Kelemen' (Gebauer: SİStč.² 2: 50). A magyar *Klímes* családnév (1981. évi budapesti telefonkönyv 2: 85) a nyugati szláv nyelvekből származik.

A szláv eredetű *Kelemes* személynévből alakult *Kelemes* helynév idővel hozzáigazodott a *kell* igéhez, *kellemes* melléknévhez. Az 1948-ban hatósági úton, tudatos szlovákosítással megállapított szlovák *L'ubotice* [többes szám] helységnevet is az sugallta, hogy a korábbi szlovák *Kelemeš* < magyar *Kellemes* helységnév előzményének a *kellemes* melléknévet tekintették. A *L'ubotice* helységnév alapszava ugyanis egy **L'ubota* személynév, az pedig a szlovák *l'ubý* 'kedves; kellemes' melléknévnek a származéka.

Kereplye. A zempléni Gálszécstől északra fekvő falu neve 1329-ben bukkan fel *Kereple* (AnjouOkm. 2: 453) alakban. Szlovák névalakja a többes számú *Kravany* [1773: *Krawjane*: LexLoc. 299, de l. 1808: *Krapliany*: Lipszky: Rep. 1: 301 és 1339: *Kereplyen*: ZichyOkm. 1: 558 is].

A *Kereplye* helységnév szláv eredetű; vö. szlovén *Kreplje* (Bezljaj 1: 303). Ez birtoklást kifejező *-je* képzővel alakult egy **Krěpъ* (tkp. 'kemény, szilárd') személynévből. Figyelmet érdemel a szó belseji *p* és *j* közé betoldott *l* (*l* epentheticum), amely a déli és a keleti szláv nyelvekre jellemző (**Krěp-l-je*). — A magyarban a szláv *Kreplje*-ből a szó eleji mássalhangzó-torlódás feloldásával *Kereplye* fejlődött.

A szlovákban a magyar *Kereplye* helységnévnek hol? kérdésre felelő helyhatározói alakja, a *-n* ragos *Kereplyén* honosodott meg. Ennek végződését idővel azonosították a 'valahonnan való emberek' értelmű, többes számú *-any* képzővel, majd az *-any* képző *a*-jának asszimiláló hatására a *Krepliany*-ból *Krapliany*, ebből pedig a földrajzi nevekben (vö.: *Kravany* 'helység a Szepességben Poprádtól délnyugatra; Erzsébetháza, Kuschschwanz': VSOS. 2: 98; *Kravská*: GeogrNázv. 2: 75; *Kravia hora*: GeogrNázv. 3: 54) is szereplő *krava* 'tehén' népetimológias közrejátszásával *Kravany* formálódott.

Magyarfalu. A Liptói-medencében, Liptóújjár és Liptószentmiklós között, a Vág bal partján települt falu nevének fontosabb régi adatai a következők: 1230/1283: *Mogorfolu* (Sztzp. KritJ. 1: 148); 1239/1340: *Mogorfolu* (i. m. 1: 201); 1285: *Mogorfolu* (i. m. 2/2—3: 361); 1286: *Magorfalu* (i. m. 2/2—3: 367). A falu szlovák neve *Uhorská Ves* [1773: *Uherska Wesz*: LexLoc. 128].

A magyar népnévnek és a *falu* főnévnek az összetételével van dolgunk. Bizonyára az Árpád-kori magyar állam északi határainak védelmére kirendelt őrségnek volt itt a szállása. Figyelmet érdemel, hogy Liptóból erre a településre van a legrégebb okleveles adat.

A szlovák *Uhorská Ves* a magyarral párhuzamos szlovák névadás eredménye.

Mezőpatak. A Turócszentmártontól dél-délnyugatra, a bal felől a Turócba ömlő Polerieka patak mentén települt falu e patakról kapta szlovák *Polerieka* nevét. A patak-

név fontosabb régi adatai a következők: 1113: „fluvius *Polireca*” (CDES. 1: 66); 1252: „fluvius *Polereka*” (HazaiOkm. 6: 70). A falunév a XIV. században bukkan fel: 1361: *paralaka* (MNYTK. 45. sz. 7); 1363: *Polereka* (uo.).

A szlovák *Polerieka* patak- és falunév a szlovák *pole* 'mező' és *rieka* 'folyó' összetételének l á t s z i k. Ezt a felfogást tükrözi a magyar *Mezőpatak* (1913: Hnt. 913).

Csak hogy a *Polerieka* fenti értelmezésében régóta kételkedik több kutató is (Šmilauer: Vod. 322, 499; Kniezsa: MNy. 6: 24). Kniezsa (i. h.) ekként érvel: „Bármennyire csábító volna a nevet a szláv *polje* 'mező' és *reka* 'folyó' összetételének magyarázni . . . , ez ellen tiltakozik a szláv nyelvek szelleme, amely ilyen főnévi összetételeket nem ismer. A szlávban nincs 'mezőpatak' féle összetétel, csak 'meze-i patak' van (pl. *poljna reka*). A nevet ismeretlen eredetűnek kell tartanunk”.

Elismerve a kételkedés jogosságát a *Polerieka*-ra újabb magyarázatot ajánlok. Olyan összetételt keresek benne, amelynek előtagja nem főnév, hanem melléknév: **Polorěka*. Az előtaghoz l. orosz *пóлая вода* 'tavaszi árvíz, zöldár' (SIRLJ. 10: 1133), *полая вода* 'ua.' (i. m. 10: 1037), nyelvjárási *peká nohá* 'a folyón már nincs jég' (Dal² 1955. 3: 266). A Turóc mellékvize tehát onnan kaphatta nevét, hogy különösen jellemzőek voltak rá a tavaszi árvizek. Idővel az érthetelenné vált előtagot a szlovák *pole* 'mező' magához hasonlította. Ezért magyarázták a helységnevet *Mezőpatak*-ra.

Monyhád. A falu a sárosi Eperjestől nyugatra, a Szinye (Svinka) völgyében fekszik. Az országos helységnévrendezésig használatos magyar neve *Mohnya* [1330: *Mohnia*: VSOS. 1: 481] volt. A *Monyhád* [1907: Hnt. 700] névalakot bizonyára a *Bonyhád* helységnév hatására állapították meg, hatósági eljárással. A szlovák névalak a többes számú *Chmňany* [1773: *Hmingany*: LexLoc. 243].

A falu arról a patakról kapta nevét, amely jobb felől a Szinyébe ömlik, s amelynek torkolatánál a falu települt. A *Mohnya* [1285: *Mochnya*: Száz. 15/8. sz. 85] víznév előzménye egy szláv **Mъchynja* [<: **mъchъ* 'moha'] lehetett (Šmilauer: Vod. 403).

A szlovák *Chmňany* névalak a pataknevének hangátvetéssel alakult **Chmyňa* változatából képződött. Tkp. értelme 'a Mohnya patak mellől valók'.

Moraván. A Pöstyéntől északkeletre, a Vág bal partján fekvő falu nevének fontosabb régi adatai a következők: 1348: *Marwan* (VSOS. 2: 270); 1395: *Marwa*: (uo.); 1524: *Morwany* (uo.). A szlovák névalak a többes számú *Moravany nad Váhom*.

Az elsődleges *Marván* helységnév pusztá személynévből keletkezett magyar névadással. Az alapjául szolgáló személynév szláv eredetű; vö. cseh *Marvan* személynév (Svoboda: SOJ. 157), családnév (Beneš: ČPříjm. 26, 91). Ennek köznévi előzményéhez l. cseh nyelvjárási (valach, lach) *marvan* 'bukta; tökfilkó' (Naše řeč 40 [1957]: 205). Etimológiailag azonos a magyar nyelvjárási (palóc) *morvány* 'lakodalmi fonott kalács' (TESz. 2: 960) szlovák eredetijével.

A szlovákban a helységnév hozzáigazodott a *Moravan* 'morvaországi ember, morva' népnévhez, és *Moravany* alakot vett fel. Ez idővel felülkerekedett a magyarban is *Moraván*-ként.

Nandras. A Rozsnyó környéki Jolsvától délnyugatra települt falu neve 1318-ban bukkan fel *Nandras* (ComGem. 56: Györffy) alakban, de a gömöri Turóc bal oldali mellékvizét, amelynek völgyében a falu fekszik, már 1243-ban hasonlóan jelölik: *Nadras* (Ila 2: 549; ComGem. 56: Györffy). A falu szlovák neve *Nandraž*, a pataké pedig *Nandražský potok*.

Šmilauer (Vod. 383, 489) a patak- és a helységnév közül a helységnevet tartotta elsődlegesnek, és pusztá személynévből magyarázta magyar névadással. Az előzményül

szolgáló személynevet a magyar *András*-ban vélte megtalálni, amely *n* előmássalhangzóval bővíthetett. Az *András* személynévnek azonban nem volt és ma sincs efféle (becéző-forma) alakja.

Úgy gondolom, hogy a helységnév korábbi alakját az 1243. évi *Nadras* pataknev őrizte meg. Ezt szláv eredetűnek, mégpedig egy szláv régi **Nedraž* helységnév átvételének gyanítom, amely úgy keletkezhetett, hogy egy **Nedrag* (l.: szerbhorvát *Nedrag*: 1280: *ÁÚO.* 4: 385 és *HASz.* 7: 828; cseh *Nedrah*: *StěSl. na—obijeti šě* 458) személynévhez birtoklást jelölő *-j* képző járult. A szláv **Nedraž*-ból a magyarban hangrendi kiegyenlítődéssel *Nadrá(z)s*, majd inetimologikus *n* betoldásával (vö. *barlang*, *melenget*, *ördöngös* stb.) *Nandrás* alakult. A szlovák *Nandraž* a magyarból való.

Figyelmet érdemel a Ruszka-havásban, Lugostól kelet-délkeletre fekvő falu *Nadrág* neve. Ez ugyanabból a személynévből származik, mint a *Na(n)drás*, de a névadás módja magyar. (L. Nyr. 106: 228.)

Nemessány. A Szepességben, Lócsétól kelet-délkeletre fekvő falu nevének fontosabb régi adatai a következők: 1570: *Nemessan* (VSOS. 2: 292); 1594: *Nemesan* (uo.); 1863: *Nemes-Sány* (Hnt. 584). A szlovák névalak a többes számú *Nemešany*.

A mai magyar *Nemessány* a *nemes* melléknév és valamiféle **Sány* helységnév öszszetételének látszik. A látszat azonban csal. A legkorábbi, 1570. évi *Nemessan* adat vokalizmusát kell a megfejtéskor szem előtt tartanunk. Ebben egy szlovák **Namešany* [többes szám] helységnév rejlik, amely a 'valahonnan valók' jelentésű *-jane* > > *-jany* képzővel alakult abból a *Namest* [1138/1329: *Namest*: MNy. 32: 135] személynévből, amely az árvai *Námesztó* (FNESz. 455) alapszavaként is szerepel. A magyarban a *Nemessan*-ból a *nemes* melléknév közrejátszásával *Nemessány* lett, s ez került vissza a szlovákba *Nemešany*-ként. — A személynév + *-jany* típusú szlovák helységnevekre a Szepeségből l. még *Margecany* 'Margitfalva', *Pavľany* 'Szepesszentpál'.

Poltár. A Losonctól északkeletre, a bal felől az Ipolyba ömlő Poltári-víz (Poltarica) mellett települt helység neve 1409-ben bukkan fel: *Polthar*, *Naghpolthar*, *Felsepolthar*, *Kyspolthar*, *Waralyapolthar* (ZsigmOkl. 2/2: 233). A pataknevhez azonban l. már 1246: flumen *Poltal* (Fejér: CD. 4/1: 407).

Bizonyos, hogy a falu a patakról kapta nevét. A pataknev azonban mindedig nem volt megfejtve (Šmilauer: Vod. 362, 499).

A *Poltár* < régi *Poltál* víznevet szláv eredetűnek tartom. Vö. ukrán *Промань* 'a Dnyeper vízrendszerbe tartozó folyó' (SHUkr. 450) < : *npomanuü* 'hóolvadásos' (URSl. 4: 513).

A szláv **Protal* víznevből a magyarban *r* : *l* > *l* : *l* hasonlással és hangátvetéssel *Poltál* alakult, majd *l* : *l* > *l* : *r* elhasonlással elnyerte mai *Poltár* alakját. A szlovák *Poltár* a magyarból való.

Pozsonyborostyánkő. A Pozsonytól északra, a Kis-Kárpátok délnyugati szegélyén települt falu fontosabb régi adatai a következők: 1284: *Perustian* (VSOS. 1: 181); 1322: *Burustian* (uo.); 1389: *Paylstain* (ZsigmOkl. 1: 86); 1390: *Prostyán*, *Porustyán* (i. m. 1: 173); 1476: *Borastyankw* (VSOS. 1: 181); 1898: *Pozsonyborostyánkő* (Majtán 67). A német névalak *Ballenstein* [1884/1912: Dörnkrut und Bösing. 1: 75,000-es térkép]. A szlovákban 1948-ig a *Pajštún* névalak volt használatos. 1948-ban hatósági úton a *Borinka* nevet állapították meg a helység részére.

A Pozsony vármegyei *Borostyánkő* neve etimológiailag azonos a Vas vármegyének Ausztriához került részén levő *Borostyánkő* [1666: *Borostyánkő*: KranzmBürg. 41, de l. 1327 k.: *Castrum Borostyán*: Csánki 2: 712 és 1249: *Peristhan*: UrkBürg. 1: 224 is] 'Bernstein' nevével. Mindkét *Borostyánkő* előtagja német eredetű, mégpedig egy középfelnémet

**Përenstein* (tkp. 'medvekő') helynév átvétele. A magyarban a helynév népetimológiásan hozzáigazodott a *borostyán* 'repkény' növénynévhez. Idővel a helynév kiegészült a közép-kori hegyi várak nevében gyakran előforduló *kő* főnévvel. Ily módon ugyanolyan hangalakú lett, mint a csupán 1803 óta adatolható és teljesen más etimológiájú *borostyánkő* 'megkövesedett fenyőgyanta'. (L. FNESz. 120.)

A németben az eredeti **Përenstein*-ből Vas megyében *Bernstein*, Pozsony megyében pedig – valamiféle analógia közrejátszásával (vö. *Ballenberg, Ballenstedt*: Duden-GeogrN. 48) – *Ballenstein* alakult. A szlovák *Pajštún* a németből való.

1948-ban a tömeges hatósági helységnév-szlovákosítás során a korábbi *Pajštún* helyett a *Borinka* név lett hivatalos. E név úgy keletkezett, hogy egy 1273. évi, IV. László királytól kiadott oklevélben előforduló *Borynka* (ÁÜO. 4: 24, 9: 13; Sztp. KritJ. 2/2–3: 42) várnevet tévesen Pozsony megyébe lokalizáltak és Borostyánkőre vonatkoztattak (l. Stanislav: SlovJuh. 2: 68). Valójában *Borynka* nem más, mint Máramaros (a középkorban Bereg vármegyének a Szovjetunióhoz került kárpátaljai részén, a Borsova folyó mentén fekvő Szuhabaranka ~ Бронька várának legrégebb okleveles említése (l. Györfly 1: 529). A *Borinka*-t tehát a történeti források hiányos ismerete folytán Kárpátaljáról plántálták át a Kis-Kárpátokba.

Práznóc. A Nagytapolcsánytól keletre, a Nyitra folyó bal partján települt falu nevének fontosabb régi adatai a következők: 1183/1313/1390: *Preznulch* (CDES. 1: 91); 1287/1291: *Prezniche* (Sztp. KritJ. 2/2–3: 387); 1400: *Preznolcz* (ZsigmOkI. 2/1: 1); 1401: *Preznouch* (i. m. 2/1: 126); 1402: *Prasnulch* (i. m. 2/1: 226). A szlovák névalak a többes számú *Praznovce*.

Az elsődleges *Preznóc* ~ *Preznolc* helységnév egy többes számú szláv **Preznovcŕi* helységnév átvétele lehet. Ennek személynévi alapszavához l. +1135: *Prezne* (PRT-8: 273). Az újabb magyar *Práznóc* névalak hangrendi kiegyenlítődésként eredménye. A mai szlovák *Praznovce* -ja magyar hatást tükrözhet.

A Vágbeszterceótől délkeletre fekvő Paraznó község nevének régi adatai [1431: *Preznou*: Fekete Nagy: Trencsén 173; 1439: *Praznou*: uo.] azt mutatják, hogy e helységnév is szláv eredetű: az elsődleges *Preznov* névalak birtoklást kifejező -*ov* képzővel alakulhatott ugyanabból a személynévből, amelyből a fentebb tárgyalt *Práznóc* is. A mai szlovák névalak *Praznov*.

Ratnóc. A Pöstyéntől délkeletre, a Vág felduzzasztásával kialakított *Štŕava* víztároló keleti partján fekvő falu nevének fontosabb régi adatai a következők: 1240: *Ratum* (Sztp. KritJ. 1: 208); 1246/1327: *Ratun* (i. m. 1: 253); 1404: *Rathon* (ZsigmOkI. 2/1: 363); 1406: *Rathon* (i. m. 2/1 569); 1505: *Ratnocz* (VSOS. 2: 481). A szlovák névalak a többes számú *Ratnovce*.

Az elsődleges *Ráton* helynév puszta személynévből keletkezett magyar névadással; vö. 1180 k.: *Ratun* (PRT. 8: 270). Az alapjául szolgáló személynév forrása a német régi *Ratwin* (Först.² 1219).

A magyar névadással párhuzamosan a szlovákban *Ratnovce* (tkp. 'Ráton emberei, Rátonék') alakult, és ez idővel a magyarban is felülkerekedett *Ratnóc*-ként.

Ratvaj. A sárosi Eperjestől észak-északnyugatra, a Dzikov patak felső folyásánál települt falu neve 1374-ben bukkan fel *Rathway* (VSOS. 2: 481) alakban. A magyarral egyezően a szlovák névalak is *Ratvaj*.

A falunév puszta személynévből keletkezett magyar névadással. Az alapjául szolgáló személynév szláv eredetű; vö.: bolgár *Padusŕi* (Ilčev: RIB. 416); szerb-horvát *Radivoj* (Grković: RIS. 165). L. még: cseh *Rŕdivoj* (Svoboda: SOJ. 92); lengyel *Rzŕdwoj* (SISNO. 4: 545). — A szlovák *Ratvaj* helységnév a magyarból való.

Runya. A gömöri Tornaljától dél-délnyugatra, a Sajó mentén fekvő falu fontosabb régi adatai a következők: 1266: *Runa*, *Runya* (ComGem. 75); 1337: *Runya* (uo.). A szlovák névalak a többes számú *Rumince* [1920: Majtán 361] < régi *Rumnice* (uo.).

A magyar helységnév pusztá személynévből keletkezett magyar névadással. Az alapjául szolgáló személynévhez l. lengyel *Rumpna* ~ *Rumna* ~ *Rumma* ~ *Runna* személynév (SISNO. 4: 516). A szlovák *Rumince* < régi *Rumnice* a magyarral párhuzamos szlovák névadás eredménye.

Selpőc. A Nagyszombattól északnyugatra, a Tirna (Trnávka) patak mentén fekvő falu nevének fontosabb régi adatai a következők: +1283: *Selpe* (Sztp. KritJ. 2/2–3: 314; a hamis oklevél írása a XIV. századra mutat); 1437: *Selpisz* (VSOS. 3: 127); 1773: *Selpicz* (LexOoc. 170). 1887-ben hatósági úton a magyarosabbnak ítélt *Selpőc* nevet állapították meg a község részére (Mező: HivHn. 94). A szlovák névalak a többes számú *Sělpice*.

Az elsődleges *Selpe* helységnév pusztá személynévből keletkezett magyar névadással; vö. 1138/1329: *Selpe* (MNY. 32: 135). A magyar névadással párhuzamosan a szlovákban *Sělpice* (tkp. 'Selpe emberei, Selpéék') helységnév keletkezett, s ez idővel a magyarban is felülkerekedett mint *Selpic*.

Szénavár. Korponától keletre, a Litva felső folyása mentén fekszik egy helység, amelynek szlovák neve *Senohrad* (SISJ. 6: 225). E helységnév a szlovák *seno* 'széna' és *hrad* 'vár' összetételének l á t s z i k. Az így értelmezett szlovák helységnév tükörfordításaként keletkezett a magyar *Szénavár* [1891: Mező: HivHn. 101].

Valójában a szlovák *Senohrad* névalak másodlagosan, népetimológiás átformálással jött létre egy korábbi *Senorad* ~ *Senorady* [többes szám] alakból; vö.: 1135/1262/1566: *Zenerag* (CDES. 1: 71); 1338: *Scenarag* (Bakács 195); – 1394: *Zenahrad* (uo.); 1424: *Zenehrag* (uo.). Hasonló *Senorady* > *Senohrady* alakmódosulással a csehben is találkozunk (Hosák—Šrámek 2: 437 *Senorady* a.).

A *Senorad(y)* a *-rady* (tkp. 'azok, akik valaminek örülnek, valamit örömmel vesznek') utótagú cseh és szlovák helységnevek sorába tartozik; vö. cseh *Lužerady* [tkp. 'pocsolyának örülők'] (Profous 2: 700), *Močerady* [tkp. 'nedvességnek örülők'] (Profous 3: 117), *Pecerady* [tkp. 'kemencének örülők'] (Profous 3: 331), *Polerady* [tkp. 'mezőnek örülők'] (Profous 3: 424), *Sukorady* [tkp. 'fagöresnek örülők'] (Profous 4: 235), *Voděradý* [tkp. 'víznek örülők'] (Profous 4: 590); – szlovák *Voderady* 'Vedrőd' (FNESz. 686) stb. – A szlovák régi *Senorad(y)* tkp. értelme tehát 'szénának örülők'.

A *-rady* utótagú helységnevek a csúfolódásból, gúnyolódásból adott falunévek sorába tartoznak. (Arra, hogy az 'örül valaminek' képzetét gúnyval lehet megtölteni, l. a magyar *örül, mint majom a farkának* szóláshasonlatot.) Gúnyneveket azok a falvak szoktak kapni, amelyek lakosságának olyan testi vagy lelki sajátosságot, szokást, alkalmi foglalatosságot stb. tulajdonít a környék, hogy csúfot lehet belőle úzni. Ilyenek például a következő cseh falunévek: *Bosonohy* [tkp. 'mezítlásasok'] (Hosák—Šrámek 1: 100), *Holohlavy* [tkp. 'tarfejűek'] (Profous 1: 592), *Hubojedý* [tkp. 'gombaevők'] (Profous 1: 699), *Konělupy* [tkp. 'lótolvajok'] (Profous 2: 297), *Kotopeky* [tkp. 'kandúrsütők'] (Profous 2: 336), *Kozodry* [tkp. 'kecskenyűzők'] (Profous 2: 351), *Kurojedý* [tkp. 'tyúkevők'] (Profous 2: 453), *Mrchojedý* [tkp. 'dögevők'] (Profous 3: 145), *Senohraby* [tkp. 'széna-gereblyezők'] (Profous 4: 45), *Senomatý* [tkp. 'szénaforgatók'] (uo.), *Senožaty* [tkp. 'szénakaszálók'] (uo.), *Tlustovousy* [tkp. 'sűrű szakállúak'] (Profous 4: 343), *Žabonosý* [tkp. 'békaorrúak'] (Profous 4: 799) stb. L. szlovák *Rakol'uby* < régi *Rakolupy* [tkp. 'rákhéjazók, rákhántolók'] 'Vágrákó' (Fekete Nagy: Trencsén 178) is. (A kérdéshez l. Dickenmann: WeltSlav. 18: 59–75.)

Visszatérve a szlovák *Senohrad* < *Senorad(y)* helységnévhez megállapíthatjuk, hogy egykor *-rad(y)* utótagú gúnynev volt, de idővel nemcsak elveszítette lekicsinylő jellegét, hanem csatlakozott a *-hrad* utótagú, jól csengő helységek csoportjához. A tudatos magyartírással megalkotott magyar *Szénavár* már az új szerepkörben túlkörözi a szlovák nevet.

Szeptencújfalu. A nyitrai Nagytapolcsánytól nyugat-délnyugatra települt falu nevének fontosabb régi adatai a következők: 1358: *Septench* (VSOS. 1: 398); 1381: *Vyfalu* (uo.); 1720: *Szeptencz Új Falu* (Kázmér: Falu 151). A szlovák névalak *Hajná Nová Ves* (tkp. 'Ligetújfalu') [1927: Majtán 4451].

A helység Szeptencnek és Újfalunak az összeolvadásából keletkezett. Etimológiai magyarázatra *Szeptenc* neve szorul. Szláv eredetűnek, mégpedig egy szláv **Spytynьcb* helységnév átvételének tartom. Ez kicsinyítő funkciójú *-cb* képzővel keletkezhetett abból a **Spytinьz* helységnévből, amely a **Spyta* (l. cseh *Spyta*: Svoboda: SOJ. 126) személynévnek a birtoklást kifejező *-inьz* képzős származéka. (A cseh *Spyta* személynévből alakult a *Spetice* helységnév; l. Hosák—Šrámek 2: 480).

Telepóc. A zempléni Homonnától észak-északkeletre, az Udva forrásvidékén települt falu nevének fontosabb régi adatai a következők: 1635: *Telepóc* (Dezső Oč. 271); 1639: *Telepouz* (VSOS. 2: 358). A szlovák *Osadné* 'Telepóc' nevet 1948-ban hatósági úton állapították meg.

A *Telepóc* helységnév kárpátukrán eredetű; vö. kárpátukrán *Телеповце* [többses szám] 'Telepóc' (Dezső: Oč. 75). Ennek alapszava, a kárpátukrán **Телеп* személynév (vö. 1596: *Telep* családnév: Varsik: OsKošKotl. 2: 238) a következő ukrán szócsaládba tartozik: *мелін* 'zsupsz, puff', *меліпадо* 'cammogó, lassan ballagó ember', *меліпапу* 'cammog, lassan ballag' (Hrinčenko 4: 252).

Az 1948-ban az addig használatos *Telepovce* helyett megállapított szlovák *Osadné* helységnév az *osada* 'telep' származéka. Az a téves felfogás sugallhatta, hogy a *Telepovce* helynév alapszava a magyar *telep* főnévvel azonos. Az 1763 óta adatolható magyar *telep* főnév a nyelvújítás korának alkotása; elvonással keletkezett a *telepedék*, *telepít* igéből (TESz. 3: 881). A XVII. században, amelyből a *Telepóc*-ra már írásos adatok vannak, még nem volt meg.

Tesmag. Az így hívott helység az Ipoly jobb partján, Ipolyságtól keletre fekszik. Nevének régi adataiból l.: 1245: *Tysmok* (Bakács 206); 1245/1270: *Tysmog* (uo.); 1252. 1270: *Tesmog* (uo.); 1292: *Tesmag* (uo.). A szlovák névalak *Tešmák*.

Melich (Jegyzetek. Hont vm.) így nyilatkozott a névről: „*Tesmag* eredetét nem tudom; régibb helységnévtárakban azonban *Tesmág* (tótul *Tesniák* [!]) alakban találok közölve.” Figyelmet érdemel az az ismeretlen kéztől származó széljegyzet, amely Melich munkájának az OSZK-ban őrzött példányában olvasható *Tesmag*-gal kapcsolatosan: „Kún megszállójának neve!” — Stanislav (Slov.Juh. 2: 530) etimónként egy régi szlovák **Těš(i)mák* helységnévet konstruált mint a **Těšimysl* személynévből rövidüléssel keletkezett **Těsim* személynév *-ák* képzős származékát.

Új magyarázatra teszek javaslatot. A török *taš-* 'kiárad' (DTS. 540) ige *-maq* képzős (DTS. 657) főnévi származékára gondolok előzményként. E 'kiáradás' jelentésű főnév az Ipoly áradásaira vonatkozhatott. — A szlovák *Tešmák* átvétel a magyarból.

Udva. A zempléni Homonnától északkeletre, a bal felől a Laborba ömlő Udva mellett, a két folyó összetorkollásának közelében települt helység magyar neve az 1451-ben felbukkanó *Udva* (*Wdwa*: Csánki 1: 364), szlovák neve pedig az 1773 (LexLoc. 297) óta adatolt *Udavske*.

A magyar *Udva* helységnév a magyar *Udva* [1786: *Udva*: Korabinsky 787] folyónévből alakult. A szlovák *Udavské* helységnév a szlovák *Udava* 'Udva' folyónévnek a származéka. De honnan való ez a folyónév maga?

Az *Udava* és a Bodrog egyik eredőágát jelölő *Ondava* víznevek etimológiai összetartozásának lehetőségére már korábban felfigyeltek a kutatók (Czambel: SIReč. 15; Melich: HonfMg. 128; Stanislav: SlovJuh. 1: 508). Az *Ondava* folyónév feltehetőleg úgy keletkezett, hogy a helységnévként is alkalmazott ómagyar *Ond* személynévhez szláv *-ava* képző járult (FNESz. 483). Az *Udava* az *Ondavá*-hot képest denazalizációt mutat, újabb szláv alaknak látszik.

Csak hogy ez a tetszetős feltevés nem számol azzal a ténnyel, hogy az *Udavá*-val összecsengő víznév a Kárpát-medencén kívül is van: Ukrajnában a Dnyeper vízrendszerél ben az egyik vízfolyásnak, amely a Kurszktól délnyugatra fekvő Miropoljénál ömlik jobb felől a Dnyeper bal oldali mellékfolyójába, a Pszolba, *Yððga* (SHUKr. 578) a neve. E víznév képzésmódját szlávnak, tövét viszont iráninak tartják; vö. avesztá *aoda*- 'forrás'. (A kérdéshez l. Rozwadowski: Studia 276; Stryżak: Polt. 66; Trubačev: PrUkr. 52, 267.)

A két *Udava* víznév aligha lehet egymástól független. A víznevet talán áttelepülő keleti szlávok hozták magukkal a Kárpát-medencébe.

Vehéc. A zempléni Varannótól nyugatra fekvő falu neve 1402-ben bukkan fel *Weheech* (ZsigmOkl. 2/1: 188) alakban. A szlovák névalak 1920 óta *Večec*.

A helységnév szláv eredetű; vö. lengyel *Wiechowiec* (Šmilauer: PŘSITop. 189.) Ennek alapszava a lengyel *wiecha* 'szalmaesőva; kocsmacéger; kocsmá'.

A magyarban a kétnyíltszótagos tendencia érvényesülésével a helységnévből *Vehéc* lett. Ebből való a szlovák *Večec*.

Virava. A zempléni Mezőlaborctól dél-délkeletre, a bal felől a Laboreba ömlő Virava patak forrásvidékén települt falu neve 1557-ben bukkan fel *Viroua* (VSOS. 3: 295) alakban. Az ukrán névváltozat *Bupasa* (Dezső: Oč. 273), a szlovák pedig *Výrava*.

A helység a patakról kapta nevét. A pataknev szláv eredetű; vö. lengyel *Wirova* 'Olchovec közelében bal felől a San jobb oldali mellékvízbe, a Tanewba ömlő vízfolyás', (Rieger: NWDS. 178). L. még: bolgár *Búpoce* helységnév (BETReč. 1: 150); macedón *Bupošo* helységnév (ImMesta. 1973. 420); szerbhorvát *Virovo* helységnév (uo.); fehér-orosz *Bipašaja* 'egy kaszáló' (MikrBel. 43); — német *Vierow* < poláb **Virov* helységnév (Trautmann: EO. 2: 17). Mindezek töve az ősszláv **virz* 'örvény; mélyebb hely a tó medrében; mocsár stb.'. Ez a tó rejlik a magyar *Verőce*, *Verőce(maros)* szláv előzményében is (FNESz. 690).

Zalaba. A Garam és az Ipoly alsó folyása között, Ipolypásztótól nyugat-délnyugatra fekvő község neve 1349-ben bukkan fel *Zalaba* (Bakács 220) alakban. Ma is ezt a névalakot használják a magyarok és a szlovákok egyaránt.

A helységnév pusztá személynévből keletkezett magyar névadással. Az alapjául szolgáló személynév szláv eredetű; vö.: szerb-horvát *Zloba* (Grković: RIS. 97); cseh *Zloba* (Svoboda: SOJ. 50); orosz *Злоба* (VesOnom. 123). A személynév előzménye az ősszláv **zloba* 'gonoszság'. (Vö. Décsy: UrAltJb. 55: 32.)

A magyarban a szókezdő mássalhangzó-torlódás bontóhang betoldásával oldódott fel (vö. *Balaton*, *Dorog*, *Garadna* stb.). A szlovák *Zalaba* a magyarból való.

A pusztá személynévből alakult személynévek típusa az ómagyarban rendkívül eleven volt, a szláv nyelvekben viszont jóformán ismeretlen. A *Zloba* személynévhez a szláv nyelvek képzőt szoktak tenni, hogy helynév váljon belőle; vö. szerbhorvát *Zlobin* (Sabljar 490), cseh *Zlobice* [többes szám] (Hosák — Šrámek 2: 797).

Zétény. A felső-bodrogközi Királyhelmectől északnyugatra fekvő falu nevének fontosabb korai adatai a következők: 1233/1446: *Izdethen* (Sztp. KritJ. 165); 1357: *Zethun* (ZichyOkm. 3: 47); 1358: *Zethen* (ZichyOkm. 7: 418). A falu szlovák névváltozata az 1948-ban tudatos szlovákosítással megállapított *Zatín*.

A helységnevet szláv eredetűnek tartom. Előzménye olyasféle lehetett, mint a cseh *Zdětín* (Hosák – Šrámek 2: 788) helységnév. Ez birtoklást kifejező *-in* képzővel keletkezett a *Zd'ata* ~ *Sd'ata* < **Sdęta* ~ **Sdęta* személynévből.

A szókezdő mássalhangzó-torlódás a magyarban kétféleképpen oldódott fel: vagy ejtéskönnyítő *i* (vö. *iskola*, *istálló*, *istáp* stb.) került a torlódás elé (ezt a megoldást mutatja az 1233/1446. évi *Izdethen* névváltozat), vagy pedig kiesett a torlódó mássalhangzók közül a második (vö. *Szaniszló*, *szoba*, *zarándok* stb.). Ez utóbbi módon jött létre a ma is használatos *Zétény* névalak.

A szlovák *Zatín* téves visszaszlávosítás eredménye. Alapjául az a feltevés szolgált, hogy a név tövében a személynévi használatú szlovák *zat'* 'vő' rokonságnév rejlik (l. Stanislav: SlovJuh. 2: 593). A fent bemutatott történeti adatok azonban mást bizonyítanak.

Kiss Lajos

Jurda és Leordis. 1964-ben jegyeztem föl terecsenyi, lukafai csemetekerti munkásoktól a *jurda* 'Allium ursinum L.' növénynevet. Elmondták, hogy ők *ökörhagyma* néven ismerik, a *jurda* nevet cigányoktól tanulták, akik fiatalon szívesen fogyasztják. A *jurda* név előttem — s mások előtt kiktől érdeklődtem — ismeretlen volt.

Mint annyi más felgyűjtött név, céduláimon pihent, míg 1973-ban „Tájnyelvi szógyűjtés”-emben közöltem (Nyr. 97: 333). A névről ezután sem hallottam vagy olvastam véleményt.

Most, hogy Pesty Frigyes páratlan értékű gyűjtéseit forgatom, került elém az elpusztult *Leordis* Krassó-Szörény megyei község neve. A községre első adatom 1411-ből van: „poss.-es Rugyinoicz, Toplicza, *Leurdis* et Tinkowa in distr. de Sebes (Pesty, Krassó III, 271), amikor is a Macskásy család tagjai e birtok. Később — 1428-ban is — Zsigmond király, figyelembe véve Macskásy Koszta fia Román és Macskásy Farkas fia Mihály halálát, akiket a törökök Galambócnál megöltek csapatainak a Dunán való átkelésénél, új adományt ad e birtokokra. Megemlíti, hogy Toplicza (szintén elpusztult, a falu a mai Toplița patak völgyében fektűt, amely patak Zsuppával szemben ömlik a Macskás patakba) „in terris predictarum duarum possessionum [Ruginocz et *Leorgis*] plantatam”, s megjegyzi, hogy az adományozott Macskásyak szülei [Nagy] Lajos királytól kapták adományul.

Pesty rámutat arra, hogy 1559-ben már csak „magna via ad vallem *Leurdys* vocatam” illetőleg „vsque ad prescriptum priorem metam diete vallis *Leurdys* vocate” néven szerepel (i. m. II/1, 312 és III, 78). A hadak útján fekvő — alig megült községet annyi más társával — elsöpörte a török.

A gyakran névfejtést is nyújtó Pesty ezt a magyarázatot adja: „Az oláh nyelvszokás szerint a helynév *Leordisiu*-nak volna irandó (ejtsd: *Leordis*), mert a *Leorda* szótól ered, mely hegyi fokhagymát jelent. E növény e vidéken nagyban terem.”

Szabó Attila segítségével a következőket állapíthattam meg: A román népi *leurda* ~ *leorda* ~ *leoarda* név növényteni felhasználása — alighanem Panțu Zaheunak köszönhető (Plantele cunoscute de poporul român. Vocabular botanic. Bukarest, 1929²). Borza (Dicționar etnobotanic. 1968.) szerint a román nevet Mîndrescu (Literatura și obiceiuri populare. H.n., 1892.) említi nyomtatásban először. A későbbi adatok Románia déli részén szerkesztett kiadványokból kerülnek elő. Borza szerint a növény bolgár neve

levurda. Legújabbán (Butura V., Enciclopedie de etnobotanică românească. Bukarest, 1979.) jelzi Gorovei A. és Lupescu M. (1915.) és Bârcă C. és Gavril C. (1972.) nyomán, hogy Moldovában táplálkozásban és népi gyógyításban használják. De a növény népi nevét nem említi.

Amint látjuk, Pesty névfejtése nemcsak helyes úton indult, hanem ismereteink szerint első feljegyzője e román népi növénynévnek, 1884-ből. Constantinescu (Dicționar onomastic românesc. Bukarest, 1963.) a *Leorda* ~ *Leurda* személynevet a román *leurda* 'aiu de munte' szóból fejti meg, s megemlíti a *Leordis* ~ *Leurdis* férfinévket is (i. m. LIII és 309). A román nagyszótár (717) és a flóramű is egyedül az *Allium ursinum* L.-t nevezi *leurda*-nak.

Tekintettel arra, hogy a név Krassóban, Krassóvártól nem messze bukkan fel, gondolhatunk krassován bolgár eredetre is (vö. Halasi-Kun Tibor: Ottoman data and the history of the Krašovans. Kny. Arch. Eurasiae Medii Aevi III [1983.], 157–182. — a dolgozatra Györfly Gy. volt szíves figyelmeztetni), miután Borza is említi a növény bolgár *levurda* nevét, s a név elsősorban Románia déli részeiből említett.

„Az itt tárgyalt *Leordis* falu Ohaba-Mutnik [= Mutnokszabadja] Ny-i oldalán feküdt, területe most [1884.] papi telek. Találtak itt lándsákat, téglákat, házi szerek maradványait és egy nagyobb épület nyomait.” A mai Delényes határában van Laczkán [szintén elpusztult helység] és *Telva Leorgisului* nevű dűlő; [Ohaba] Mutnik területén van *Leordjis* nevű völgy (Pesty i. m. II/1, 312).

Míg Constantinescu nyomán a helységnév a *Leordis* ~ *Leurdis* személynévvel, sőt annak nominativusával azonosítható (esetleges román párhuzamos helynévre mutató nevet egyelőre nem ismerek), addig Constantinescu (i.h.) a románból *Leordeasa*, *Leordoia*, *Leordeni* helységneveket és egy idevont *Leorzeni* falunevet említ.

Közölhetem még a következő helyneveket: Máriahavas (~ Stinăpári) határában levő „Kraku ku *Leorda* hegygerinc, amelyen sok Leordafű terem” — írja Pesty (Krassó II/2, 22). Megemlítem még a désorbói és alsóapsai *Leurda* határrész-, illetőleg telepnevet (1895., 1907. és 1944. Hnt.), illetőleg a máramarosi *Leordina* helységnevet. Szabó Attila szíves közlése szerint azonban Máramarosból a 'hegyi hagyma' nevet közlik forrásai. Ezért az említett nevek kapcsolata a román *leurda* 'aiu de munte' növénynévvel további vizsgálatot kíván.

Talán még azt szükséges megemlíteni, hogy a *jurda* magyarba közvetítéssel átkerült román jövevényszót sem „A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai” (Bukarest, 1977.), sem Bakos Ferenc „A magyar szókészlet román elemeinek története” (Bp., 1982.) nem említi. Utóbbi megfigyelése azonban helytálló, s adatunk is csak erősíti: „A növénynevek sokaságát az eredetileg síklakó magyarság nem ismervén a hegyi növényzet neveit, átvette a románoktól” (Damian után). E nézetben sok az igazság. A néprajzi kutatás szerint magashegységi életmódjuk következtében a románok „a természetes növénytakaróra erősen rá vannak utalva” (Gunda nyomán). Megállapítható azonban a *jurda* szó baranyai jelentkezése nyomán, hogy hegyvidéki román növényneveket — a természetes növénytakaróra szintén ráutalt cigányság is — közvetítheti a magyarság felé.

Reuter Camillo

Bíró Zoltán: Beszéd és környezet

(Tanulmányok az anyanyelvhasználat köréből. Bukarest, 1984. Kriterion Könyvkiadó, 223 oldal)

A hatvanas évektől kezdve nálunk is előtérbe kerültek az anyanyelvi nevelés korszerűsítésével kapcsolatos elméleti és gyakorlati kérdések. Nemcsak azért vált ez akkoriban szükségessé, mert az iskolákban addig tanított nyelvtan a nyelvtudományban már idejétmúlt nyelvfogalom vetülete volt, s a nyelv élő közegétől is elszakadt, hanem azért is, mert a gyors társadalmi és gazdasági változások megváltoztatták azokat a mechanizmusokat is, amelyeknek segítségével a gyermek a családban és a társadalomban anyanyelvét elsajátította. Mai nyelvhasználati hibáink tehát nem a nyelv válságát tükrözik, hanem a nyelvelsajátítás körülményeiben keletkeztek olyan zavarok, amelyek a mostani helyzetet előidézték, nemcsak nálunk, hanem — s ezúttal nem túlzás azt állítani — szerte a világban.

S ezzel el is érkeztünk Bíró Zoltán nyelvészociológiai megfigyeléseinek egyik lényeges pontjához: a hagyományos, termelési közösséget is jelentő családtípus felbomlása, a gyors ütemű urbanizáció, az élettér átalakulása, az életformaváltás, az új információs csatornák, a nagyarányú térbeli és társadalmi mozgások révén megváltozott az anyanyelvbe való belenevelődés megszokott rendje is. Az utóbbi évtizedekben a nyelvészociológiai vizsgálatok a társaslélektannal, pedagógiával, szociológiával szövetkezve (gondoljunk csak a beszédaktus-elmélet megújulására, a beszédet tevékenységként, viszonyulásként értelmező új nyelvszemléletre) egyre sokrétűbben írták le a felsorolt tényezőknek a nyelvi változásokban betöltött szerepét. Bíró Zoltán könyve azért különösen értékes, mert azt vizsgálja, mit lehet tenni „az anyanyelvbe való belenevelődés struktúrájának széttörése és — evvel párhuzamosan — az anyanyelvi nevelés megnehezedése idején” az anyanyelv jobb elsajátításáért, elsajátíttatásáért.

Tanulmányaiban a szerző vizsgálatainak tárgyát az erre vonatkozó szakirodalom teljes ismeretében, a szociolingvisztika legmodernebb módszereivel közelíti meg. Mint-hogy a Csíkszeredán tanító Bíró Zoltánban a romániai magyar nyelvésznevezdek egyik legifjabb tehetségét tisztelhetjük, természetes, hogy megfigyelői területe is a romániai magyar nyelvterület egy része. Ahol persze a helyi jellegzetességekkel együtt ugyanúgy megvannak az említett zavarok, mint nálunk, s ugyanúgy Romániában is napirendre került az iskolai anyanyelvi nevelés újragondolása.

Ritkán lehet olyan, nyelvészeti és pedagógiai szempontból egyaránt izgalmas és élvezetes könyvet olvasni, mint Bíró Zoltáné. Hiszen őt az általa tanított gyermekek problémáinak belső ismerete készítette elméleti tudásának mozgósítására. Az alapos elméleti felkészültség s a közvetlen „terepismeret” ezen szerencsés találkozásából új és fontos eredményekkel teli kis tanulmánykötet született.

A könyv központi kérdéskörét a nyelvi hátrányos helyzet problematikája adja. A szerző úgy látja, hogy az iskolai élet során, az iskolai követelményekkel szemben ilyen hátrányos helyzetben él a tanulók jó része. „Nyelvi hátránynak azt a helyzetet nevezzük — írja —, amikor valakinek valamilyen okból vállalnia kell a beszélést, és az illető nincs

tisztában azzal a szabályrendszerrel, amelyet alkalmazni kellene” (14). Ennek értelmében az iskolás gyerekek nagyobb része hátrányos szituációban él, azaz természetes nyelvhasználatuk eltér attól a szabályrendszertől, amely azoknak a tanulóknak a beszédében manifesztálódik, akik eleget tesznek az iskolai elvárásoknak. Ugyanakkor ezek az elvárások maguk sem képviselnek igazán magas kommunikációs igényt, hiszen az iskola többnyire a tankönyvek nyelvhasználatának verbális és mondatfűzési utánzására nevel.

A kötet egyes tanulmányai külön-külön is megállnak, de mivel valamennyi a fenti problémakörön belül mozog, egymással is összefüggnek, mondanivalójukkal támogatják, kiegészítik egymást. Az alábbiakban egy-két mondatban ismertetjük az egyes tanulmányok tárgyát és főbb megállapításait.

A környezet fogásában (A nyelvi hátrányos helyzet vizsgálata) elénk tárja, hogy a falusi tanulók nyelvi megnyilatkozási formái távolabb állnak az iskolai követelményektől, mint a városiaké. Ez azonban nem azt jelenti, hogy a falusi tanulók szövegei abszolúte rosszabbak, hanem azt, hogy kommunikációs formáik erősebben kötődnek a természetes beszédhelyzetekhez, s az iskolában követelt, elsősorban az írott nyelv szabályaihoz igazodó norma elvont racionalizmusát kevésbé tudják érvényesíteni. Hátrányuk tehát nem abban áll, hogy valamit nem birtokolnak, hanem abban, hogy valami más birtokolnak, nem azt, amit követelnek tőlük. S számukra nem is jelentene túl sokat a követelményként jelentkező szabályrendszer ismerete, mert „ami számukra igazán természetes használati szabály, az az anyanyelvi nevelés során sehol sem kap zöld jelzést”, következésképpen háttérbe szorul az az alap, amelyből talán kibontható lenne egy használható nyelvi viselkedési modell.

Megintcsak hátrányos helyzetet jelent, ha egy-egy egyén, család szociokulturális környezete hirtelen radikálisan megváltozik. A szavak használata során a kommunikációs folyamatban ugyanis többé-kevésbé mindig egyedi jelentések keletkeznek, amelyek azonban egy-egy szűkebb közösség kulturális világában mégis viszonylagos azonosságot tükröznek. A szavak egyszeri, konkrét jelentése végül is az egyedi és a közösségi jelentésmozzanatok dialektikájában alakul ki. Az életformaváltások azonban kulturális váltással is járnak. A jelentés közösségi meghatározottsága lazul, a nyelvhasználó bizonyos tekintetben légtérbe kerül, amit éppen azzal próbál kompenzálni, hogy lemond beszédében a szavak jelentésének egyedi eleméről, s fokozottan keresi az új szociokulturális közösség — általa még pontosan nem is ismert — szóhasználati módját. Az ebből a jelenségesoporthoz származó kérdések körét tárgyalja A szóértés feltételeiről (Kommunikáció a családban) című írás.

Igen tanulságos módszertani szempontból a Család — jövőkép — esély címet viselő tanulmány, amely az életformaváltás küszöbén álló nemzedékek nyelvhasználatát mutatja be a szövegnyelvészet elemzési módszereivel. A hagyományos falusi értékek már nem kellően orientáló erejűek, az új urbánus életforma értékei részben ismeretlenek a 13–14 éves diákok előtt, sok tekintetben pedig abszolúte is kialakulatlanok. A „már nem és még nem” értékhelyzet verbalizmusokkal teli, sematikus szó- és nyelvhasználatban konkretizálódik.

Holtponon az anyanyelvi nevelés? címen arról olvashatunk, milyen fogalmazási, szövegszerkesztési feladatokkal próbálja az iskola diákjai anyanyelvi nevelését elősegíteni. A jelenlegi iskolai fogalmazástanítás — mutat rá Bíró Zoltán — reprodukív nyelvhasználatra és a tankönyvek fordulatainak szolgái utánzására szorítja a tanulókat, s ezzel tovább fokozza nyelvi hátrányos helyzetüket.

A könyv utolsó tanulmányában (Egy lehetséges út: a vizuális nyelv) az általa elemzett problémák megoldásának egy lehetséges útját próbálja felvillantani a szerző: Az iskolai anyanyelvi nevelésben az érzékelés vizuális meghatározottságán keresztül lehet arra törekedni, hogy a tanulók ne a tankönyv kliséit, az iskolai nyelv másodlagos verbális

mechanizmusait keressék, hanem elsődleges élményük, valóságos élethelyzetük kifejezésbeli megfelelőit, nyelvhasználatuk reprodukáló jellegűből kreatív jellegűvé válják, s ezzel mozgásba jöjjenek az anyanyelv természetes erői.

Néhány ismertető mondat természetesen nem elegendő annak érzékeltetésére, milyen bőséges szakirodalmi ismeretanyagot mozgat Bíró Zoltán, s milyen gondolatgazdagsággal, a részletek pontos kidolgozásával, meggyőző nyelvészeti és pedagógiai érvrendszerrel fejt ki mondanivalóját. Tanulmánykötete mind nyelvészeti, mind pedagógiai vonatkozásban számos új eredménnyel szolgál, s fontos volna, hogy megállapításai a hazai kutatásokban és a pedagógiai gyakorlatban is hasznosuljanak.

Heltainé Nagy Erzsébet

Új főiskolai jegyzetek a magyar nyelvről*

1985-ben nyelvünkről új leírás, összegezés jelent meg, „A magyar nyelv”, mely az oktatást, a tanítóképzést segítő jegyzetnek készült. E munka azonban mások számára is haszonnal forgatható, mivel jó összefoglaló és egyben eléggé részletes jellemzése nyelvünknek. Vele, azt is mondhatjuk, új k é z i k ö n y v v e l gazdagodtunk. (Nem sok hasonló jellegű könyvünk van, s kivált olyan nincs, ami kapható.)

E könyvértékű jegyzet célkitűzése szerint is, megvalósult formája szerint is a magyar nyelvnek olyan bemutatása, mely a nyelvet kellőképpen a maga sokrétűségében, rendszerként, de mozgásában, történetiségében és külső életterében is értelmezi, — a nyelvről és nyelvünkről való tudnivalókat módszeresen összefogja. Ez úgy valósul meg, hogy a szinkrón magyar nyelvi rendszernek — lényegében hagyományos módúnak nevezhető, de az új eredményeket is lehetőség szerint beépítő — bemutatása kiegészül *a*) diakrón leírásokkal (például: „A szófajok története”; „Hangtörténeti áttekintés” c. fejezetek stb.); *b*) a nyelvváltozások megismertetésével (például: A szóképzés — egykori és mai — rétegződése, tagolódása, mozgása; „A mai magyar nyelvjárások” c. fejezet); *c*) és következetesen szembesülnek a nyelvi elemek és szerkezetek a nyelvhasználat és a norma jellemzőivel, kívánalmaival (például: „Beszédhibák és kiejtési hibák”; „Az összetett mondatokkal kapcsolatos nyelvhelyességi tudnivalók” c. fejezetek stb.).

A jegyzetben leírt rendszeres magyar nyelvtanhoz az efféle szempontok nem szeretlen kiegészítésképp csatlakoznak, hanem az anyagba következetesen beépülnek. Személyes véleményem kérdése. Ily módon nyelvünk olyan helyes, a nyelvet teljességében felfogó nyelvszemléletet alakíthat ki az olvasóban, köztük az azt két évig jegyzetként forgató főiskolai hallgatókkal, melyre nagy szükség van a mindenkori nyelvi magatartásban, — s éppen a tanítók által is „nevelt” jövőben.

Tematikáját tekintve is bővebb a jegyzet a szűken vett grammatikánál. E vonatkozásban is a nyelv teljes vagy a lehetségesig széles körének bemutatására törekszik a szerkesztő és a szerzőgárda. Így a hangtani, szó-tani, mondat-tani alap-

* A magyar nyelv. Jegyzet a tanítóképző főiskolák számára a budapesti program szerint. Szerkesztette: Adamikné Jászó Anna. Írták: Adamikné Jászó Anna, Albert Sándorné, Bokor József, Hangay Zoltán, Kálmánné Bors Irén, Király Lajos, Cs. Nagy Lajos. Tankönyvkiadó, 1985. 472 oldal. — Magyar nyelvészeti szöveggyűjtemény. Szerkesztette: Hangay Zoltán. Összeállította: Adamik Tamásné, Hangay Zoltán, Cs. Nagy Lajos, Csíkvári Gábor, Kálmánné Bors Irén. Tanítóképző Főiskolák, egységes jegyzet. Tankönyvkiadó, 1983. 380 oldal.

fejezetek mellé egyenlő súllyal és hasonló terjedelemmel sorakoznak mások is, egyrészt egyébként, kevésbé „grammatikus” nyelvi, nyelvészeti területeké: jelentés tan, szó-készlet tan, szövegtan, meg még a névtan is; másrészt helyet kap egy általános nyelvészeti, összefoglaló fejezet, meg egy nyelv tudomán ytörténettel és a nyelvtudomány interdiszciplináris kapcsolataival foglalkozó is. Valamint külön fejezet jutott (s ez nagyon jó, és a jegyzet rendeltetését tekintve szükségszerű is) a gyermeknyelv számára is. Találkozunk e munkában olyan témákkal is, melyek a korábbi hasonló művekből még szükségszerűen hiányoztak, mert újabb kutatási eredményekre épülnek. Az újabb eredményekről jó kézikönyvhöz illő összefoglalást kapunk több helyen, de kivált két fejezetben: a szövegtant tárgyalóban és a jelentés tanban.

A jegyzet az oktatási, tantervi vitában: állásfoglalás. Ugyanis készítői — véleményüket megindokolva — a nyelvi szintek leírásában (és ennek megfelelően: oktatásában) a sorrendet a következőképp határozták meg: hangtan — szótan — (jelentés tan) — mondat tan — szövegtan. Erre (is) utal a jegyzet alcímében az, hogy a „budapesti program szerint”.

Bár több szerző alkotása a jegyzet (Adamikné Jászó Anna: Bevezetés; Hangtan; Utószó; Albert Sándorné: A XX. századi nyelvtudomány; A gyermeknyelv; Bokor József: Szófajtan; Szóalaktan; Szókészlet tan; Hangay Zoltán: Jelentés tan; Szövegtan; Kálmánné Bors Irén: Az egyszerű mondatok; Király Lajos: A mai magyar nyelvjárások; Az összetett mondatok; Cs. Nagy Lajos: A szóalkotás módjai; A mondat tan és a mondat általános kérdései), mégis a fejezetek egyaránt célszerűen tömörek; sűrítene k, mégis áttekinthetőek. Kiemelésekkel, tagolással, tiszta mondat szerkezetekkel megkönynyítik a tanulást, s egyben példát is mutatnak. Külön kiemelendő, hogy sok a nyelvi (anyanyelvi) példa, — ez elősegíti a nyelvi és a nyelvről való ismereteknek az összekapcsolódását, e kapcsolat elmélyülését.

Minden egyes fejezetet, sőt részfejezetet jól válogatott és napjainkig érő szakkiró dalmi jegyzék követ, ösztönözve a további tájékozódásra. — Elismerést érdemel a nyelvészeti szakszók kezelése is: megismertetik őket, eligazítanak köztük, de bőségükből válogatva és mértéket tartva.

Bár sok esetben nyelvhelyességi és helyesírási eligazítást is kapunk az egyes nyelvi egységek, szerkezetek kapcsán (l. névelő, névutó, kötőszó stb.), mégis, főleg a helyesírási vonatkozások terén hiányérzetünk kelhet, kivált, ha a jegyzet eredeti rendeltetésére gondolunk. De tudva tudják ezt a szerzők is és így egy külön segédkönyv készül a helyesírás (s egy másik pedig a nyelvtan) gyakoroltatására.

Már most is létezik azonban egy olyan kiadvány, mely csatlakozik ehhez a jegyzethez, ez pedig a „Magyar nyelvészeti szöveggyűjtemény” (l. fönt, az alcímben).

Ez a szöveggyűjtemény jó kiegészítője „A magyar nyelv” c. jegyzetnek, s mivel korábban készült el (1983-ban), s jórészt ugyanazoknak a szerzőknek a munkája, tudtak is rá sok esetben, a jegyzet megfelelő pontjain utalni, hivatkozni.

E szöveggyűjtemény a kerethez, rendeltetéséhez képest gazdag és korszerű műszó j e g y z é k e t i s ad. (Ilyeneknek pedig egyáltalán nem vagyunk bőviben. Ez a Nyelvtudományi alapfogalmak c. terminustár a bajai tanítóképző főiskola munkája, az önálló kiadványuként is létező fejezetet összeállította: Albert Sándorné és Varsányi György.) Feladatuknak tartották a szöveggyűjtemény létrehozói, hogy felsorolják, ismertessék a főbb nyelvészeti kiadványokat is. (Ez a fejezet Cs. Nagy Lajos munkája). — Ezekkel is, ennyiben is kiegészítői egymásnak a szöveggyűjtemény s a jegyzet.

Maga a t a n u l m á n y g y ű j t e m é n y is jó, jól válogatott anyag. A nyelv s a magyar nyelv fontos részéről és kérdéseiről nyújt ismereteket; a kérdéseket elemző szerzők — a „klasszikusok” és az újak — avatottak.

Ha áttekintjük a közölt tanulmányok címeit, illetőleg a témaköröket, amelyek köré a cikkeket csoportosították, észrevehetjük, hogy jól illeszkednek „A magyar nyelv” jegyzet témaköreire. Láthatjuk azonban azt is, hogy a szöveggyűjtemény tematikája kissé szűkebb, mint a jegyzeté. (A jegyzet bibliográfiái ezért is fontosak, segíthetnek — ha a jegyzet jó kezekben van.) Egészében azonban látnunk kell azt is, hogy a szöveggyűjtemény mind a hagyomány, mind az újabb kutatások megismerésére ösztönzést ad, — és lehetőséget nyújt. (A témakörök: A nyelv és a nyelvtudomány; Hangtan, beszéd és írás, írás és helyesírás; Szókészlettan; Szófajtan és alaktan; Jelentéstan; Mondattan; Szövegtan; a XX. századi nyelvtudomány és interdiszciplináris kapcsolatai. Néhány név a tanulmányok szerzői közül: Saussure, Jakobson, Gombocz Zoltán, Bárczi Géza, Telegdi Zsigmond, Papp István, Szabó T. Attila, Nagy J. Béla, Lőrincze Lajos, Károly Sándor, Benkő Loránd, Rác Endre, Berrár Jolán, Deme László, Balázs János, Nagy Ferenc, Szabó Zoltán, H. Molnár Ilona, Voigt Vilmos, Szépe György.)

Befejezésül: elmondható, hogy az ismertetett jegyzet (és a szöveggyűjtemény is) anyagában részletes és mégis átfogó, jól hasznosítható összegezést ad a magyar nyelvről és tudománya eredményeiről; egészében pedig a nyelv, a nyelvhasználat, a nyelvi mozgás és a nyelvi kultúra helyes szemléletére vezeti az olvasót, tanulót, jövőendő tanítót. — Nem ok nélkül állították jegyzetük élére a szerzők Kölcsey Parainesisének a magyar nyelvről szóló szavait.

I. Gallasy Magdolna

Dobóné Berencsi Margit: A személyiségformálás lehetőségei az anyanyelvi órákon (Általános iskola, 5—8. osztály) Budapest, 1985. Tankönyvkiadó, 227. oldal

„A tanítás problémái” sorozat kötetei külső formájukkal is sugallják, hogy nem polcra szánt kiadványok, hanem a mindennapi pedagógiai munkának táskájában, zsebben hordható, mindig kéznél levő segédletei. Ez a könyv is ilyen. Szerzője a magyar nyelvtan felső tagozatos anyagából kiindulva változatos nevelési modelleket vázol fel a pedagógusok számára, hogy ne csak az oktatási feladatokat lássák meg, hanem vegyék észre az anyanyelvben rejlő személyiségformálás lehetőségeit is. Pusztán a lehetőségek felvázolása — a szerző tisztában van vele — féloldalas segítség lenne. Fontosabb, hogy a lehetőségek összefüggéseit tárja fel, s ezeket lineáris-koncentrikus felépítéssel az órák láncolatában helyezze el.

A kötet megjelentetését jól időzítette a kiadó. 1986-ban fejezik be általános iskolai tanulmányaikat azok a tanulók, akik már az új tanterv szerint végezték tanulmányaikat. A legtöbb pedagógus is végigtanította a megújított anyanyelvi koncepciót, végzős nyolcadikosain az eredményt is láthatja; felmérheti, mit érdemes másként csinálnia, módjában áll párhuzamot vonni a könyv kínálta nevelési modellek és saját megoldásai között.

A könyv gondolatmenete világos. A szerző okosan választott, amikor a tanterv művelődési anyagának lineáris-koncentrikus felépítéséhez igazodott. Így könnyen követhetjük az egyes témakörökből adódó legfontosabb feladatokat, s azt, hogy — egy-egy súlyozott anyagrészt kiemelve — a szerző ún. nevelési modellekben építse fel az anyag feldolgozásának lehetőségeit. (Ha több osztályban is szerepet kap valamely nyelvi-nevelési feladat, akkor a szerző általánosítva kezeli, s így lehetőséget ad az olvasónak, hogy osztálya életkorához-színvonalához igazodva tervezze meg a feladatokat.)

Tartalmasak az egyes témakörök általános bevezetői. Különösen hasznosak a kezdő pedagógusok számára, akik „az elvégzendő anyag”-ról még csak órakeretben tudnak gondolkodni, azaz a részleteket látják inkább, mint az oktatási-nevelési feladatok összefüggő egészét.

A témakörök bevezetőit az ún. nevelési modellek követik. Már e szókapcsolaton is eltűnődik az olvasó. A *modell* szó azt sugallja, hogy nem kizárólagos feldolgozási lehetőségről van szó, a *nevelési* azt, hogy a művelődési anyagot a benne rejlő személyiségformálási lehetőség felől közelíti meg a szerző. Ezt kapjuk tehát a kötetben bemutatott, többnyire egy-egy órán feldolgozható anyagrészek nevelési modelljeitől.

A modellekben feldolgozott anyagrészeket tudatosan válogatta össze a szerző, de teljességre nyilvánvalóan nem törekedhetett. Közülük kiemelkedik a szófajok feldolgozását bemutató fejezet. A mindennapi oktatásban gyakran oly szintelenül kezelt témát nagyon változatosan, sok ötlettel dolgozza fel a szerző. Remek példája e fejezet annak, hogyan kell a nyelvtani ismereteket a nyelvhasználat eszközeiként alkalmazni, nem pedig végső célnak tekinteni.

Egyetértéssel fogadhatjuk a szerzőnek azt a döntését, hogy gyakorlati célt szolgáló munkáját nem terheli meg a grammatikaelméleti háttér állandó idézgetésével. A hivatkozások elméleti biztonsága nélkül viszont nagyon pontosan kell megfogalmazni az elméletérzékeny részeket. Nem tudni ugyanis, hogy csak a fogalmazás bizonytalan, vagy a háttére is az. Ezt olvashatjuk például a könyv 137. oldalán: „... figyeltessek meg, hogyan módosul a közlés, s azt is, hogy a fontos (új) közölni valót hordozó szó többnyire a mondat elejére kerül, s ott nyomatékos, hangsúlyos lesz.”

Ez így még az általános iskolában is túlságosan leegyszerűsítő kezelése a fontos kérdésnek. Az ugyan igaz, hogy ha a főhangsúlyos elem nem az állítmány, akkor az állítmány előtti helyre kell az adott mondatfunkciós résznek kerülnie; de az, hogy ez a szó többnyire a mondat elejére kerül, már közel sem ilyen általánosan igaz. Párbeszédekben igen, mert ott szinte a tiszta entrópiáig redukálódnak a beszélgetők megnyilatkozásai. Monologikus szövegekben azonban sokkal jellemzőbb az, hogy a mondatok elején bevezető (témafunkciós) elemek állnak, s csak utánuk következnek az újdonságot hordozó elemek; s ha ezekből nem egyetlen van, akkor közülük a főhangsúlyossal zárjuk a sort a hozzá kapcsolódó hangsúlytalan állítmánnyal. Itt bizony érdemes lenne jobban ismerni Deme Lászlónak a magyar mondat dinamikus építkezéséről tett megállapításait, melyek — nem először ugyan, de — már 1967 óta olvashatók a Helyes kiejtés, szép magyar beszéd című kötetben (Tankönyvkiadó, 1967. 51—3; legutóbb a Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből. Szerk. Rácz Endre és Szathmári István. Tankönyvkiadó, 1983. 31—60).

Ugyancsak félreértésre adhat okot az alárendelő kapcsolásforma leegyszerűsítő jellemzése: „Az alárendelésben a tagmondatok közötti összefüggés zártabb, szorosabb, így azok az okfejtésre, a logikai viszonyok megvilágítására igen alkalmasak” (141).

E megállapítás két része között a valóságban nincs oki-okozati összefüggés, miként a szerző *így* kötőszóval sugallja: a szorosságból nem következik az okfejtésre való alkalmasság, sem ez utóbbiból az alárendelés. A „logikai viszonyok megvilágítása”-ban éppen a mellérendelő viszonyfajtáknak van nagyobb szerepük, még akkor is, ha a tagmondatok összefüggése ez esetben lazább.

Nem ilyen természetű, de ide kívánczoló megjegyzés, hogy a levonatokat a szerző gondosabban kijavíthatta volna. Több helyen hiányzik a tagmondatokat, tömböket elkülönítő vessző, pontosvessző; ilyen jellegű könyvben bosszantó az alanyi és a tárgyias ragozású igealakok fölcserélt használata. A könyv második kiadásában (érdemes erre!) nem szabad megfélekedezni ezekről.

Összegzésül mindenképpen azt állapíthatjuk meg, hogy Dobóné Berencsi Margit munkája gazdagabbá teszi a magyartanárok mindennapi tevékenységét, sok értékkel járul hozzá ahhoz a szemléletváltoztató folyamathoz, amely anyanyelvi neveléssé kívánja változtatni az anyanyelvi oktatást.

B. Fejes Katalin

A Nyelvőr postája

Ábrahámtól **Ábrányig**. Címünk arra utal, hogy a nyelvi fejlődés milyen útját járta meg ez a kereszténységgel hozzánk került személynév (családnév, helynév). Néhány soros írásmo pedig azt szeretné bemutatni, hogy a mi nyelvjárásunk a közelmúltban hogyan mutatta föl az alakulás néhány fázisát az *Ábrahám* és az *Ábrány* között.

Családnevünkről lévén szó már eszmélésem kezdetén fölfigyeltem a nálunk használt közbülső változatokra. Így arra, hogy apám az *Ábrohám* alakot használta aláírásában, vagyis alkalmazta az *á* utáni *o*-zás nyelvjárási törvényét. A nevünket szóban emlegetők ennél messzebb mentek, hiszen az *ó* nyelvükön *Ábrohányék* voltunk, sőt az *o* redukálásával *Ábr^ohányék*. Látható, hogy ezt az alakot csak egy lépés választja el az *Ábránytól*. Igaz, ezt a lépést a falunkbeliek, a Győr megyei nyúliak nem tették meg. Ennek a miértjére következtetni is tudunk a legmesszebb vivő változat hangsúlyviszonyaiból: *Ábr^ohány*. Úgy tűnik, hogy nyelvérzékük sugallatára a névből elvonták a *-hány* tagot, és ez *meggátolta* a *h* ejtésbeli kiesését. Így nálunk nem nyílt szabad út a végső alak: *Ábrány* felé.

A közbejött társadalmi-nyelvi átalakulás miatt később visszafejlődés következett be: a név alakja írásban is, szóban is idomult a hivatalosan használt kiinduló formához.

Ábrahám Imre

Elektra vagy **Elektra**? Mocsai László budapesti levelezőnk szerint e mitológiai és irodalomtörténeti jelentőségű görög női névnek újabban terjedő *Elektra* írás- és ejtésváltozata nem egyéb finomkodó modorosságnál, amely jogtalanul sajátítja ki a hagyományos *Elektra* helyét művelődésünkben.

Elmarasztaló álláspontját, fájdalom, nem tehetjük magunkévá. Az eredeti görög kiejtést ugyanis éppen ez az *Elektra* hang-, ill. betűsor közelíti meg jobban. A név első betűje nem epsilon, mint levélírónk véli, hanem éta, azaz a magyar *é*-nek nagyjából megfelelő görög hang, ill. betű.

Az újabb kiadású kézikönyvek épp ezért kivétel nélkül az *Elektra* változatot tüntetik fel (I. Világirodalmi lexikon 2: 1301 kk.; Új magyar lexikon 2: 156; A magyar irodalom története 1: 373; Magyar irodalmi lexikon 1: 177; Szabó György: Mediterrán mítoszok és mondák 103; Film kislexikon 117; Békés István: Napjaink szállóigéi² 130; Trencsényi-Waldapfel Imre: Mitológia⁵ 247; Zamarovský: Istenek és hősök a görög—római mondavilágban 139—40).

Míndez azonban nem jelenti azt, hogy az *Elektra* névformát *h i b á s* nak tekintethetnénk. Hiszen ezt támogatja a nálunk még mindig erős latinos íráshagyomány is. Ha tehát a kérdéses név nem ógörög irodalomtörténeti vagy mitológiai összefüggésben fordul elő, nem kell ragaszkodnunk a hosszú *é*-hez. Arról pedig szó sincs, hogy a filológiai

hitelesség, „görögösség” jegyében ezután *elektron*-t vagy éppenséggel *elektromosság*-ot, *Élektromos Művek*-et emlegetünk (pedig ezeknek a szavaknak a görög eredetijében is éta van, nem pedig epszilon!).

Stop, de stoppol? Mócz Ferenc Miskolcra azt kérdezi, valóban így, kétféleképpen kell-e írni ezeket a nyilván azonos származású szavakat.

Az angol eredetű *stop* mondatzó mint megállásra, szünet tartására való felszólítás egy *p*-vel írandó. Jelentése: 'állj!'. Egy *p*-t írunk a *stoplámpa*, *stopvonal* és helyesírási szabályzatunk új (11.) kiadása szerint az *autóstop* összetételben is (ez utóbbira l. AkH.¹¹ 144; NymKk. 2: 718; csak érdekességképpen említjük, hogy ezt a szót 1972-ben a Magyar értelmező kéziszótár még kiejtés szerint íratta, két *p*-vel).

Két *p*-vel írjuk viszont továbbra is, mindegyik értelmében a *stoppol* igét, akár labdát, akár autót, akár ülőhelyet vagy bármi egyebet *stoppolunk* (*le*). (A zokni *stoppolása* nem tartozik ide, mert az a német *stopfen* 'foltoz, fonállal besző' igére megy vissza.)

Hasonlóképpen, két *p*-vel kell írni az (*autó*)*stop* főnévi származékát, az újabb keletű, kissé még bizalmas hangulatú *stoppos*-t is, mert ebben is meghosszabbodott a szó végi *p* mássalhangzó a képző előtt.

Nyíri Antal köszöntése 80. születésnapján

A magas életkor önmagában nem érdem — szokták mondani okkal-joggal. A hosszú élet a sors ajándéka, s persze az egyéntől is függ, hogy ki-ki hogyan tudja tartalmassá tenni a gyorsan múló éveket. Aki hasznos munkával töltött el évtizedeket, s még mindig tevékenyen él, az boldog ember lehet.

Nyíri Antal a József Attila Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszékének nyugalmazott egyetemi tanára ilyennek mondhatja magát, hiszen oktató-nevelő munkáját és tudományos tevékenységét tekintve egyaránt igen eredményes évtizedek vannak mögötte, s mindkét területen — sok tanítványa, kollégája öröme — ma is tevékenykedik: oktat is tanszékünkön, s kutatómunkája is töretlen. Jelenleg a Münchener Kódex szótárán végzi — munkatársait is irányítva — az utolsó simításokat.

1907. március 9-én született Szentesen. Szülővárosához mindig hű maradt, s nem egy kitűnő földolgozást szentelt a szűkebb pátria nyelvjárásai és néprajzi szempontú leírásának, mégpedig a tőle megszokott alapos-sággal, hitelességgel. Ilyen munkája „A kihalt szentesi víziólet néprajzi és népnyelvi maradványai” című tárgykör-monográfiája. Megírására nemcsak a néprajzban is jártas, a népelet iránt is érdeklődő nyelvtudós anyaggyűjtő és földolgozó szenvedélye és — amint azt számtalan, eredményes szómagyarázata is mutatja — a szófejtés iránti kiváló érzeke és fölkészültsége ösztönözte, hanem legalább annyira vezette tollát a szülőföld szeretete és tisztelete is.

Elemi és középiskolai tanulmányait szülővárosában végezte, majd 1926 őszén került a szegedi egyetem magyar — német szakára. Itt elsősorban Mészöly Gedeon, a finn-ugor nyelvészet professzora volt rá hatással, olyannyira hogy érdeklődése már egyetemi tanulmányainak kezdetén a nyelvészet felé fordult. II. éves hallgató korában ösztöndíjas-ként Münchenben, a negyedik tanévben pedig a bécsi Collegium Hungaricum-ban folytatta tanulmányait.

Tanári pályája — a korabeli elhelyezkedési nehézségek miatt — nehezen indult. Az egyetem elvégzése után Újszegeden a Vakok Intézetében lett felügyelő, később az Országos Ösztöndíj Tanácshoz került gyakornoknak. Közben minden lehetőséget megragadott arra, hogy tudományos munkát végezhesen. Már 1933-ban elkészült „A Winkler kódex hangtana és szótana” c. bölcsészdoktori értekezése, amelyet nemcsak Mészöly Gedeon, hanem Gombocz Zoltán is igen nagyra értékelt. 1934 őszétől a Somogy megyei Csurgó gimnáziumában tanított. Tanári munkája mellett módot talált arra is, hogy választott szakterületének, a magyar nyelvészetnek éljen: a festői szépségű zselicségi falu, Szenna és környékének tájnyelvi sajátosságait gyűjtötte, majd e becses értékű munkáját „A zselicségi Szenna és vidéke magyar nyelvjárása” címmel 1939-ben jelentette meg Kaposvárott. Erről a kiadványról Balassa József, a kiváló nyelvjárás-kutató, a Magyar Nyelvőr szerkesztője többek között a következőket írta ismertetésében: „A hangtant elég bő alaktan követi. Különös érdeme Nyíri tanulmányának, hogy a régebbi nyelvjárás-tanulmányoktól eltérően bőven foglalkozik a jelentéstanal, megvilágítva a szavak szóföldrajzi és jelentéstani sajátosságait és a szólások jelentéstanát” (Nyr. 69: 18).

1941-ben Mészöly Gedeon közbenjárásával Kolozsvárra került, ahol a gyakorló gimnáziumban dolgozott, emellett azonban az egyetemen is tartott foglalkozásokat. 1944 nyarán a szünetet Szentesen töltötte, s ott érte meg a fölszabadulást. Amikor megindult az élet, egy ideig szülővárosában, majd Békéscsabán tanított különböző iskolatípusokban. 1947 augusztusában került — ismét Mészöly hívására — a szegedi Baross gimnáziumba, s közben az egyetemen is kapott órákat. 1950 őszétől a szegedi Pedagógiai Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének lett a vezetője, majd 1952-ben docensként került át az egyetemre, ahol hamarosan egyetemi tanárrá nevezték ki, s ahol 1955-től 1977-ig, nyugdíjba vonulásáig tanszékvezetőként tevékenykedett. Egy ideig a Bölcsészettudományi Kar dékánjának és az egyetem tanárképzési rektorhelyettesének tisztét is betöltötte.

Nyíri Antal eredményekben gazdag, nagy ívű életpályája a nyelvtudománynak szinte mindegyik területét átfogja, leginkább mégis a nyelvjáráások kutatása és főképpen a nyelvtörténet művelése áll szívéhez, érdeklődési köréhez legközelebb. A nyelvmélekek elemzése, magyarázata pályakezdésétől napjainkig végigkíséri tudományos tevékenységét. Ennek a fáradhatatlan munkának gyümölcseként jelent meg az Akadémiai Kiadónál 1971-ben a Münchener Kódex szövegkritikai kiadása az ő szerkesztésében. Abban, hogy a magyar nyelvtudományban Mészöly-iskoláról is szoktak beszélni, Nyíri Antalnak elvülhetetlen érdemei vannak. Kiváló professzorának szemléletmódját, módszertani eljárásait nem egyszerűen átvette, hanem alkotó módon alkalmazta; és bizonyos vonatkozásban tovább is fejlesztette szövegtudományi, hang- és alaktan-történeti magyarázataiban.

Nem részletezve tudományos publikációinak gazdag természetét és azok sokszínűségét, szerteágazó voltát, fölbecsülni is nehéz: hány ezer diák magatartása, életszemlélete csiszolódott, formálódott Nyíri professzor úr emberséges, biztosságot, nyugalmat árasztó tanári példamutatása nyomán! S hány ezer diákjának, hallgatójának tudása gyarapodott lenyűgözően gazdag ismeretkincséből! Többen vagyunk, akiket ő indított el tudományos pályájukon, s akiknek eredményeit bátorító, segítő figyelemmel kísérte s kíséri ma is. Bár szűkebb szakterületén, a magyar nyelvtörténet kutatásában és a szövegtudományban nagyon nehéz látványos eredményt fölmutatni, neki mégis sikerült, mert hitt munkájában.

Nyolcvanadik születésnapján tanítványai, munkatársai nevében őszinte szívből köszöntöm, s kívánom, hogy jó egészségben dolgozzon még nagyon sokáig a maga öröme és a magyar nyelvtudomány hasznára. Őrizze meg a sok-sok tanítvány számára is példaadó hitét az emberben, a munkában, a legemberibb alkotásnak, anyanyelvünknek jövőjében s a pedagógus tevékenységben, amelyre oly találóak Váci Mihály sorai:

„ . . . osztani magad: — hogy így sokasodjál;
kicsikhez hajolni — hogy magasodjál;
hallgatni őket, hogy tud a világot,
rülük beszélni, ha szólsz a világhoz.
Széjjel szóródní — eső a homokra —
sivatagnyi reménytelen dologra,
s ha nyár se lesz tőled — s a táj se zöldebb:
— kutakká gyújt a mély: — soká isznak belőled !”

Szabó József

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója

Műszaki szerkesztő : Sándor István

A kézirat a nyomdába érkezett : 1986. június 10. — Terjedelem: 11,2 (A/5 ív)
87.15834 Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Hazai György

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Kiss Lajos</i> : Magyar—szlovák helységnév-magyarázatok	489
<i>Reuter Camillo</i> : Jurda és Leordis	499

Szemle

Bíró Zoltán: Beszéd és környezet (Ismereti: <i>Heltainé Nagy Erzsébet</i>)	501
Új főiskolai jegyzetek (Ismereti: <i>Gallasz Magdolna</i>)	503
Dobóné Berencsi Margit: A személyiségformálás lehetőségei az anyanyelvi órákon (Ismereti: <i>B. Fejes Katalin</i>)	505

A Nyelvőr postája

<i>Ábrahám Imre</i> : Ábrahámról Ábrányig	507
<i>Kemény Gábor</i> : <i>Elektra</i> vagy <i>Elektra?</i> — Stop, de stoppol?	507

Nyelvőr hírei

Nyíri Antal köszöntése 80. születésnapján	509

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest V., József nádor tér 1., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest, Alkotmány utca 21., telefon: 111-010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215-11488, az Akadémiai Kiadó STÚDIUM (1368 Budapest, Váci utca 22., Tel.: 185-881) és MAGISZTER (1052 Budapest, Városház utca 1., Tel.: 382-440) könyvesboltjaiban. Előfizetési díj egy évre: 72 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H-1 1389 Budapest, Pf. 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (Bp. V., József nádor tér 1.) és az Akadémiai Kiadó STÚDIUM (1368 Budapest, Váci utca 22., Tel.: 185-881) és MAGISZTER (1052 Budapest, Városház utca 1., Tel.: 382-440) könyvesboltjaiban.

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzetek „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változásokról
- [A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyarírat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához (A szótári részben végrehajtott változások egyzékével)]
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága
5. *Vértes O. András*: A beszédhibákról
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője
7. *Bencédy József—Deme László*: Egy szavalo és kiejtési verseny tanulmányai
8. *Grétsy László—Wucha Imre*: A műszaki nyelv művelése
9. *Deme László*: Helyesírási rendszerünk logikája
10. *Kiss Lajos—Kovalovszky Miklós—Lőrincze Lajos—Mátyás Ferencz*: O. Nagy Gábor emlékének
11. *Kemény Gábor*: Képszerűség és kompozíció Krúdy prózájában
12. Beszédkultúránk időszerű kérdései

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Nyelvészeti kiadványok

- Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum* Budapestini habitus anno 1975. Red. Gyula Ortutay. Pars I. Acta Sessionum. Cur. János Gulya. 1975. 241 l. 15×25 cm. Német, orosz és francia nyelvű tanulmányok. Fve 140,— Ft. ISBN 963 05 0436 7
- Domokos Péter: *Az udmurt irodalom története*. 1975. 550 l. 17×25 cm. Bibliogr. fejezetként. Orosz és angol nyelvű összefoglalással. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0699 9
- Études Finno-Ougriennes*. Tome X. Année 1973. 1975. 318 l. 17×25 cm. Fve 180,— Ft. ISBN 963 05 0579 7. Közös kiadás a párizsi A. D. E. F. O.-val (Librairie Klincksieck, Paris)
- Forschungstätten für Finnougristik in Ungarn*. (Red. von János Gulya, László Honti. Übers. von Regina Hessky. Az előszót írta: Kálmán Béla.) 1975. 165 l. 4 fénykép, 17×25 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0623 8
- Gregor Ferenc: *Der slowakische Dialekt von Püßszántó*. (Übers. von István Tóth.) 1975. 295 l., 17×25 cm. Bibliogr. 293—296. l. Kve 180,— Ft. ISBN 963 05 0400 6
- Hadrovics László: *Szavak és szólások*. 1975. 134 l. 17×25 cm. (Nyelvtudományi értekezések 83.) Fve 22,— Ft. ISBN 963 05 0732 3
- Hajdú Mihály: *Budapest utca neveinek névtani vizsgálata*. 1975. 52 l. 17×24 cm. 1 melléklet (Nyelvtudományi értekezések 87.). Fve 11,— Ft. ISBN 963 05 0551 7
- Honti László: *System der paradigmatischen Suffixmorpheme des wogulischen Dialektes an der Tawla*. (Übers. von Regina Hessky.) 1975. 161 l. 17×25 cm. Bibliogr. 157—161. l. kve 80,— Ft. ISBN 963 05 0237 2
- Jel és Közösség*. Szemiotika tanulmánygyűjtemény. Szerk. Voigt Vilmos, Szépe György, Szerdahelyi István. 1975. 234 l. 17×25 cm. Bibliogr. 201—229. l. (Musseion könyvtár 2.) Kve 52,— Ft. ISBN 963 05 0424 3
- Knieza István: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai*. Két kötetben 15×21 cm. 2. kiad. 1974. 1. köt. 582 l. 2. köt. 583—1043 l. Német és orosz nyelvű összefoglalóval. Kve együtt 80,— Ft. ISBN 963 05 0413 8 (1—2. köt.), ISBN 963 05 0414 6 (1. köt.), ISBN 963 05 0415 4 (2. köt.)
- Kósa László—Filep Antal: *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. 1975. 230 l. 12×18 cm. Bibliogr. 197—228 l. (Néprajzi tanulmányok.) Fve 23,— Ft. ISBN 963 05 0561 4
- Magyar értelmező kéziszótár* (Szerk.: Juhász József, Szőke István, O. Nagy Gábor, Kovalovszky Miklós). 2. változatlan kiadás. 1975. 1550 l. 17×25 cm. Kve 260,— Ft. ISBN 963 06 0731 5
- A magyar helyesírás szabályai*. 10. kiad. 15. (a tizenegyedikhez képest változatlan, lenyomat). 1975. 267 l. 14×21 cm. Fve 9,— Ft, Kve 16,— Ft. ISBN 963 05 0610 6
- A Magyar Nyelvjárások Atlaszának elméleti-módszertani kérdései*. Szerk. Deme László, Imre Samu. 1975. 345 l. 17×25 cm. Kve 68,— Ft. ISBN 963 05 0609 2
- Mikola, Tibor: *Die alten Postpositionen des Nenzischen* (Juraksamojedischen). Übersetzt von Tilda und Paul Alpári. 1975. 242 l. 14×21 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0223 2. Közös kiadás a hágai—párizsi Mouton kiadóval
- Modern Linguistics and Language Teaching*. International Conference Budapest, 1—5 April 1971. 1975. 439 l. 17×25 cm. Angol, francia, német, orosz és egy latin nyelvű tanulmány. Kve 250,— Ft. ISBN 963 05 0265 8. Közös kiadás a hágai Mouton kiadóval
- Papp Ferenc: *A magyar főnév paradigmatis rendszere*. (Leírás és automatikus szintézis.) 1975. 327 l. 45 táblázat. 17×25 cm. Bibliogr. 263—265 l. Kve 66,— Ft. ISBN 963 05 0570 43
- Researches in Altaic Languages*. Papers read at the 14th Meeting of the Permanent International Altaistic Conference. Held in Szeged, August 22—28, 1971. E. by Louis Ligeti. 1975. 338 l. 10 ábra, 18 táblázat, 17×25 cm. (Bibliotheca orientalis Hungarica XX.) Bibliogr. tanulmányként. Angol, francia és német nyelven. Kve 200,— Ft. ISBN 963 05 0124 4
- Steinitz, Wolfgang: *Ostjakologische Arbeiten*. Szerk. Gert Sauer, Renate Steinitz. — Négy kötetben. 27×19 cm. ISBN 963 05 0156 2
- Bd. 1. *Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen aus zwei Dialekten. Texte*. Neubearb. von Gert Sauer. 1975. 468 l. Szövegek eredeti nyelven, német nyelvű magyarázószöveggel. Kve 300,— Ft. ISBN 963 05 0157 0. Közös kiadásban a berlini Akademische-Verlaggal és a hágai Mouton kiadóval
- Zsilka János: *A jelentés szerkezete*. A jelentés mozgásegysége. 1975. 262 l. 10 melléklet, 17×25 cm. Kve 60,— Ft. ISBN 963 05 0640 8